

Univerzitet u Nišu
PRAVNI FAKULTET

ZBORNIK
PRAVNOG FAKULTETA

NIŠ, 1977.

Izdavač: Pravni fakultet u Nišu, Trg JNA br. 11

Uređivački odbor:

prof. dr Ljubiša Jovanović, prof. dr Dimitrije Kulić, prof. dr Momčilo
Dimitrijević, prof. dr Zoran Atanacković i Vladislav Đorđević

Glavni i odgovorni urednik:

Prof. dr Ljubiša Jovanović

Štampa: Grafičko izdavačko preduzeće „Prosveta” — Niš
Tiraž 500 primeraka

Dr. MILIVOJE MARKOVIĆ,
redovni profesor

P R A V N O S N A Ž N O S T

I. Vezanost suda presudom

Od pravnosnažnosti treba razlikovati: vezanost suda (svojom) presudom:

— sud koji je presudu izrekao vezan je njome, u tome smislu, što je više ne može sam izmeniti ili opozvati od trenutka kad je objavljena ili — ako nije objavljena — iz suda otpravljena;

— vezanost suda svojom presudom označava završetak jedne instance u parnici; Ustavom zagantovano, a zakonom regulisano pravo žalbe omogućava nezadovoljnoj stranci, da ulaganjem pravnog leka otvori postupak pred višom instancom, koja može presudu nižeg suda da potvrdi, preinači ili ukine, i da pravnu stvar vrati na ponovno raspravljanje i odlučivanje;

— kad je iscrpna mogućnost da se sudska odluka pobija redovnim pravnim lekom, stoga što je rok protekao, a stranke pravni lek nisu uložile, ili su se odrekle prava na upotrebu redovnog pravnog leka, ili su uloženi pravni lek povukle, ili je po uloženom pravnom leku izrečena odluka u poslednjoj instanci, kaže se, da je presuda stupila u pravnu snagu ili da je postala pravnosnažna, a dotle sporna stvar postala je *presuđena stvar*, koja vezuje sve sudove u zemlji (izuzev krivičnih) i sve druge državne organe, tako da se o zahtevu, o kojem je pravnosnažno odlučeno, ne može pokretati nova parnica, odnosno, ako se tužba podigne, sud će tužbu odbaciti (čl. 332/2 Zpp);

— vezanost suda za pravnosnažnu presudu označava kraj parnice sa okončanjem spora između stranaka: i one su presudom vezane tako da ubuduće svoje ponašanje mora da prilagode zapovesti u presudi izrečenoj, isto onako kao što su dužne da se pokore zapovesti sadržanoj u zakonu;

— dejstvo pravnosnažnosti presude znači *vezanost* sudova za sadržinu presude — u docnijim parnicama, tako da je sadržina pravnosnažne presude u docnijim parnicama merodavna: docniji sud ima raniju pravnosnažnu presudu da primi takvu kakva je, i to kako onda kad je o istome spornom predmetu između istih stranaka pokrenuta nova parnica, tako i onda, kad odluka u (novoj) parnici zavisi od rešenja jednog pravnog pitanja koje je pravnosnažno rešeno ranijom presudom;

— cilj ove vezanosti suda ranijom pravnosnažnom presudom u istoj pravnoj stvari jeste u tome, da se predupredi kolizija presuda, koja bi bila neizbežna, kad bi o istoj pravnoj stvari moglo ponovo da se raspravlja i odlučuje: *ne aliter modus litium multiplicatus summam et inexplicabilem faciat difficultatem, maxime si diversae pronunciantur* (D. 44. 2. 6., Paulus).

II. Pojam pravnosnažnosti

Izrazom *pravnosnažnost* označava se dvoje:

(1) Jedno *svojstvo* konačne sudske odluke u određenoj pravnoj stvari, koje se sastoji u tome, da se odluka u toj pravnoj stvari više ne može napadati redovnim pravnim lekom, odnosno da se uopšte ne može ili da se više ne može ukinuti ili izmeniti u instancionom postupku. To je, dakle nepobojivost, odnosno neizmenjivost odluke po zahtevu nezadovoljne stranke u postupku koji je namenjen i uređen za preispitivanje nižestepene odluke od strane višestepenog suda. Iz praktičnih razloga mora svaka presuda jednom da postane nepobojiva, to jest takva, da se više u toku parnice ne može napadati i menjati, jer postupak mora jednom da se okonča, između stranaka da se uspostavi pravni mir, i zato konačna odluka ne sme da ostane neizvesna. Ta praktično potrebna nepobojivost naziva se *formalna* ili *spoljašnja pravnosnažnost*;

(2) Jedno *dejstvo* koje konačna sudska odluka proizvodi *izvan parnice u kojoj je izrečena*, koja, dakle, prevazilazi spor što je odlukom rešen, a sastoji se u autoritativnosti, neosporivosti i obaveznosti njene sadržine za stranke, za sudove i za druge državne organe u zemlji, u tome smislu, što je pravni odnos između stranaka raspravljen jednom za svagda, tako da je pravna posledica u presudi izrečena ubuduće merodavna u svim situacijama u kojima se pojavi pravno pitanje o kojem je presudom odlučeno, te je ponovno raspravljanje i odlučivanje o njemu zabranjeno, a ukoliko je ono od prejudicijelnog značaja za rešenje nekog drugog spornog pitanja, pravna posledica izrečena u pravnosnažnoj odluci naprosto će se uzeti u podlogu odluke koja se sada donosi. *Utvrđenje* u presudi označava se kao njena *materijalna* ili *suštinska* ili *unutrašnja pravnosnažnost*.

Mnogi pisci smatraju, da je temin „formalna pravnosnažnost” neispravan, jer ono što se njime označava ustvari ne znači pravnu snagu presude, već samo obeležava jedan formalni moment u razvoju parnice, određuje samo vremenski trenutak u kojem je za pravnu stvar u pitanju konkretizovana pravna norma i parnica okončana. Međutim, termin se i dalje zadržava, stoga što je u literaturi potpuno odomaćen, pa je u toj situaciji — kako je to nekad neko, čini mi se tačno, rekao: bolje i jedan pogrešan izraz, o čijem se značenju svi slažu, nego jedan nov koji će mnogima biti stran. Kad se za jednu odluku kaže da je „pravnosnažna”, obično se misli na njenu formalnu pravnosnažnost, dakle, na nepobojivost.

III. Opravdanje pravnosnažnosti

U figuri rečeno, spor predstavlja jedno patološko stanje u razvoju jednog građanskopravnog odnosa, pa stoga — dva zahteva postupku za rešavanje sporova: (1) taj postupak treba da dovede do ispravnog rešenja spora, što znači do odluke koja odgovara istinskom stvarnom i pravnom stanju spornog odnosa, a najjaču garanciju za to imamo u mogućnosti da odluku jednog sudije uzastopno preispitaju druge sudije, i (2) taj postupak mora jednom da se završi odlukom koja će biti definitivna, tako da za budućnost unese potpunu izvesnost u dotada sporni pravni odnos.

U postupku koji dozvoljava pobijanje presude ne može dejstvo pravnosnažnosti da nastupi već samim donošenjem prvostepene presude — ako stranka, nezadovoljna presudom, uloži pravni lek i pri njemu ostane. (Nije presuda mogla da postane pravnosnažna ni za vreme trajanja roka za ulaganje pravnog leka, jer već sama mogućnost za ulaganje redovnog pravnog leka suspenduje pravnosnažnost presude). Jedna presuda koja još može da bude pobijena redovnim pravnim lekom vezuje sud koji ju je doneo, u tom smislu, što taj sud ne može da je opozove, da je ukine ili preinači. Ali, to može da učini viši sud. I presuda će konačno vezivati sud kao celinu, kad bude rečena poslednja sudska reč u toj pravnoj stvari, a to će biti odluka suda poslednje instance. Tek tada će odluka stupiti u pravnu snagu ili postati pravnosnažna.

Ako bi, i posle završene parnice, parničari ostali slobodni da se drže ili ne drže sudske odluke, spor bi između njih ostao otvoren kao što je bio i pre parnice ili za vreme trajanja parnice, a pravni odnos u pitanju ostao bi neizvestan. Zbog toga, definitivna sudska odluka ima vezujući, autoritativan ili imperativan karakter, jer sudija je spor presudio, a zakon naređuje, da to, što je sudija presudio, važi kao da je sam zakonodavac naredio. „Kad se kaže, da se presuđena stvar sastoji u jednoj komplementarnoj zapovesti, razume se, pošto je proces normalno deklaratoran, da zapovest na koju se svodi sudijin sud, ne stvara, nego utvrđuje jedan preegzistentni pravni odnos; a utvrđuje ga sa imperativnim dejstvom, što znači da, posle presude, pravni odnos postoji kao da ga je sam zakon singularno staturao”. (Carnelutti, Istituzioni I, p. 78). Ako bi stranka, koja nije zadovoljna presudom, mogla bez ograničenja da zahteva izmenu izrečene odluke, onda bi parnica ostala otvorena, i postupak ne bi postigao jedan od svojih ciljeva — da se uspostavi pravni mir između stranaka. I zato, na jednoj određenoj tački u razvoju parnice, presuda postaje neizmenjiva u instancionom postupku, uz rizik da, možda, i ne bude apsolutno ispravna. Ona će tada vezivati stranke i sud, ne zato što je pravilna, nego zato što je — pravnosnažna.

Praktična potreba za definitivnim pravnim situacijama nalaže, da se mogućnost preispitivanja sudske odluke i sadržinski i vremenski ograniči. Nesumnjivo, potrebne su garancije za ispravnost sudske odluke. Ali, sa ostvarivanjem želje za pravilnošću ne može da se ide u beskonačnost, već se — kad se iscrpu redovni pravni lekovi — zadovoljavamo pretpostavkom o ispravnosti sudske odluke: *res judicata*

pro veritate accipitur. Kako pored redovnih postoje i vanredni pravni lekovi kojima se može vojevati protiv pravnosnažnih odluka, i neizmenjivost pravosnažne odluke nije apsolutna, već ima relativnu vrednost.

Pravnosnažnošću se sud izrečen u jednom konkretnom slučaju uklapa u sistem zapovesti koje u svome skupu sačinjavaju pravni porredak. Time se teorija procesa vezuje za opštu teoriju prava. Kaže se, da zapovest izrečena u presudi ima komplementaran karakter. Ona pravo ne dovodi do egzistencije, nego do evidencije: odluka kojom je tužbeni zahtev usvojen, ili je odbijen ima, normalno, deklaratoran, a ne konstitutivan karakter — ne stvara jedan nov, nego utvrđuje jedan pravni odnos (jedan građanskopravni odnos) koji je postojao pre parnice. (Izuzetak su pravopreinačavne presude, a sporno je, kakav značaj imaju materijalnopravno neispravne presude). Presudom je sudija formulisao „volju zakona” u konkretnom slučaju. I zbog svega toga — *ne bis in idem!* O istoj pravnoj stvari između istih stranaka ne može da se vodi nova parnica, ne može iznova da se raspravlja i odlučuje. Za to govori, pored drugih razloga, i taj, što bi ponovnom parnicom neracionalno opterećivali sud, dok bi, s druge strane, postojala opasnost od protivrečnih presuda o istom pravnom pitanju, od čega bi trpeo ugled pravosuđa.

Parnica se normalno završava odlukom o postojanju ili nepostojanju zahteva što ga je tužilac podigao: u presudi sud izriče, da postoji ili ne postoji pravno tvrđenje što ga je tužilac u tužbenom zahtevu postavio. Tim utvrđenjem — konačno izrečenim — pravna stvar postaje jednom za svagda nesporna. To utvrđenje je „konačno izrečeno” onda, kad je presuda postala formalno pravnosnažna. I od toga trenutka (a) više neće moći da se pokreće nova parnica o istoj pravnoj stvari između istih stranaka, i (b) to utvrđenje će biti merodavno kao odgovor na buduća prejudicijelna pitanja u budućim parnicama između istih stranaka. Ponovno pokretanje parnice posle pravnosnažne sudske odluke bilo bi protivno ne samo interesima pobedničke stranke, nego i opštem interesu — da se što pre uspostavi i održi pravni mir i sigurnost pravnih odnosa.

Misao, da sudska presuda treba da stvori konačnu izvesnost između stranaka, našla je izraz u ustanovi materijalne pravnosnažnosti. Kad je odluka jednom postala nepobojiva (formalno pravnosnažna), ona od tog trenutka proizvodi specifična dejstva: autoritativnost, konačnost i neosporivost utvrđenja izrečenog u presudi — ima snagu zakona za stranke. Kaže se, da je to dejstvo sudske odluke koja je stupila u pravnu snagu. Kad je presudom tužba usvojena, time je utvrđeno, da stoji pravno tvrđenje koje je tužilac tužbom postavio. I obrnuto: kad je presudom tužba odbijena, utvrđeno je, da to pravno tvrđenje ne stoji.

IV. Formalna pravnosnažnost

O formalnoj pravnosnažnosti govori se u vezi sa višestepenošću suđenja. Svaki sud je sopstvenom presudom vezan u tome smislu, što je više ne može menjati od trenutka kad je presuda usmeno objavljena ili, ako nije objavljena, od trenutka kad je u pismenom sastavu

iz sudske zgrade otpravljen. U ovom trenutku, pod „sudom“ razumemo — sud koji je odluku doneo. Kad bi se sudilo samo u jednom stepenu, odluke bi sticale pravnu snagu čim su izrečene (tačnije, objavljene ili otpravljen). Međutim, u cilju što potpunije ispravnosti odluke, suđenje može da prođe kroz dva ili tri stepena uzastopno: jednu istu pravnu stvar uzastopno ispituju dva ili tri suda koji stoje među sobom u odnosu nižeg i višeg suda. Sve dotle, dok se odluka jednog suda može izmeniti odlukom drugog, višeg suda, ona nije stupila u pravnu snagu, jer nije konačna u parnici iako je konačna u instanci u kojoj je izrečena. Ona je u parnici konačna onda, kad je sud u određenoj pravnoj stvari rekao svoju poslednju reč. Tada pod „sudom“ razumemo sve sudske instance u celini, sve sudove koji su po Zakonu o parničnom postupku pozvani da jednu stvar uzastopno razmatraju u redovnom instancionom postupku. Sud, kao organ pravosuđa u celini, rekao je svoju poslednju reč tek kad je najviša instanca donela odluku po poslednjem mogućem (uloženom) pravnom leku ili kad protiv odluke poslednje instance koja je odluku izrekla redovan pravni lek nije više dopušten, ili kad stranke nisu do kraja iskoristile redovan instancioni put za napadanje odluke, tako da je i odluka niže instance postala pravosnažna. Formalna pravna snaga jedne odluke znači njenu nepobojivost, tačnije, isključenje mogućnosti da po redovnom pravnom leku bude izmenjena, to jest ukinuta ili preinačena.

V. Nastupanje formalne pravnosnažnosti

Za formalnu pravnosnažnost sposobne su sve odluke, pa i one kojima materijalna pravnosnažnost ne pripada: — sve odluke, presude ili rešenja, koje su ili unapred nepobojive ili mogu da budu pobijane redovnim pravnim lekom, tako da postaju nepobojive tek posle proteka roka propisanog za pobijanje (ako pravni lek nije uložen), odnosno sa odlukom suda poslednje instance po uloženom redovnom pravnom leku.

(Ima odluka koje nisu nepobojive, ali nisu samostalno pobojive, pa mogu biti pobijane samo zajedno sa konačnom presudom. Za njih ne odgovara pojam formalne pravnosnažnosti. Ako ipak hoće taj izraz da se upotrebi, može se reći da one postaju pravnosnažne tek sa konačnom presudom).

Odluka postaje formalno pravnosnažna, kad ne može više da se napada redovnim pravnim lekom (ni prigovorom). Mogućnost upotrebe, i upotreba, vanrednih pravnih lekova ne sprečava nastupanje formalne pravnosnažnosti.

Trenutak u kojem nastupa formalna pravnosnažnost zavisi od toga, 1° da li je protiv odluke dopušten ili nije dopušten redovan lek, 2° ako je redovan pravni lek dopušten, od toga, da li je uložen ili nije uložen, i 3° ako su stranke pravni lek uložile, od toga da li su pravni lek povukle ili supri njemu ostale.

1° Kad protiv jedne odluke nema redovnog pravnog leka, ona postaje pravnosnažna u trenutku u kojem nastupa vezanost suda sopstvenom odlukom, a to je trenutak kad je objavljen ili, ako se ne objavljuje, kad je iz suda otpravljen.

Sa pojmom formalne pravnosnažnosti ne treba nikako mešati, kako to neki čine, dejstvo jedne pravnosnažne odluke, ili uopšte dejstvo odluke, prema strankama. U pitanju su dve sasvim različite stvari. Svejedno, kojeg je trenutka jedna odluka postala formalno pravnosnažna, njeno dejstvo prema svakoj stranci otpočinje, ako odluka nije objavljena, od trenutka kada je odluka stranci dostavljena, kako je izričito propisano odredbom čl. 334/2 Zpp, pa od tog trenutka počinje da teče paricioni rok i rok za ulaganje vanrednog pravnog leka. Ako protiv pojedinačnog rešenja, nije dopuštena zasebna žalba, ono postaje pravnosnažno zajedno sa odlukom uz koju se redovnim pravnim lekom može napadati.

2° Sama dopuštenost redovnog pravnog leka odlaže nastupanje pravnosnažnosti (suspenzivno dejstvo redovnog pravnog leka), a dokle — to zavisi jednim delom od ponašanja stranke koja je na pravni lek ovlašćena:

a) Stranka se može odreći prava na upotrebu redovnog pravnog leka. Ne unapred. Nego tek od trenutka kad je to pravo stekla, a to je od objavljivanja ili od dostavljanja odluke koja je po nju nepovoljna, a protiv koje je zaseban pravni lek dopušten (čl. 349/1). Od trenutka kad je izjava o odricanju prispela sudu, odricanje je postalo neopozivo: stranka koja se pravnog leka odrekla, ne može više odluku redovnim pravnim lekom da napada (čl. 349/3). Ako su se obe stranke pravnog leka odrekle, odluka je postala pravnosnažna, i to u trenutku u kojem je sudu prispela izjava stranke koja se pravnog leka poslednja odrekla. (Poneki pisci kažu, da je, u slučaju odricanja, odluka postala za pojedinu stranku pravnosnažna onog trenutka kojeg je njena izjava o tome postala neopoziva. Čini mi se, da je to potpuno pogrešno. Ne može odluka za jednu stranku biti, a za drugu ne biti pravnosnažna — ako „formalna pravnosnažnost” znači nemogućnost da se jedna odluka više napada redovnim pravnim lekom. Sasvim je nešto drugo, što jedna stranka može ranije, a druga docnije da *izgubi pravo* na pobijanje odluke. Ako je samo jedna stranka to pravo izgubila, a druga nije, — odluka još nije postala pravnosnažna, jer ta druga može pravni lek da upotrebi, pa time da izazove preinačenje ili ukidanje odluke. To proizilazi iz samog pojma formalne pravnosnažnosti: odluka je formalno pravnosnažna kad se više ne može pobijati redovnim pravnim lekom. Formalna pravnosnažnost je jedno objektivno svojstvo odluke. Za njeno nastupanje nije ni od najmanjeg značaja, da li je odluku pobijala samo jedna stranka ili su to činile obadve. Dokle god postoji mogućnost da protiv odluke ma ko upotrebi redovan pravni lek, sve dotle odluka nije postala formalno pravnosnažna. Odricanjem samo jedne stranke od prava na upotrebu redovnog pravnog leka, samo je ona izgubila mogućnost da odluku napada. Ali time ta stranka nije mogla odluci dati svojstvo formalne pravnosnažnosti, ako ova znači — nepobojivost, i ako još uvek postoji mogućnost da neko drugi (protivna stranka ili javni tužilac) protiv odluke upotrebi redovan pravni lek. Odricanjem od prava na upotrebu redovnog pravnog leka, stranka je samo „doprinela nepobojivosti odluke”, ali nije isključila mogućnost pobijanja od strane drugih koji su na to ovlašćeni. Neispravno je govoriti, da je prema stranci koja se pravnog leka odrekla nastupila for-

javnog tužioca, kad je on na žalbu zakonom ovlašćen) odluka može da bude preinačena ili ukinuta — razume se samo po sebi, sa dejstvom i prema stranci koja se prava na upotrebu pravnog leka odrekla.

b) Za ulaganje pravnog leka stranke imaju na raspoloženju zakonom određen strogi rok. Ako nisu obe stranke izjavile da se odriču prava na upotrebu pravnog leka, onda je sve do isteka roka sudbina odluke neizvesna. Blagovremeno uložena žalba sprečava da odluka postane pravnosnažna „u delu koji se pobija žalbom” čl. 348/2). (Valja, međutim, imati u vidu odredbu čl. 365/4: U delu u kojem se presuda ne pobija, drugostepeni sud pazi samo da li postoji bitna povreda odredaba parničnog postupka iz čl. 354/2 i na pravilnu, primenu materijalnog prava, a ako nađe da takva povreda postoji, onda će takvu presudu ukinuti. Da li je, onda, s obzirom na rečeno, pravilno govoriti, da „presuda postaje pravnosnažna u delu u kojem se žalbom ne pobija”?-). — Stranka koja propusti rok za redovan pravni lek, gubi pravo da ga naknadno uloži (ali ne valja reći, da odluka usled toga „prema njoj postaje pravnosnažna”!). Ako to učine obe stranke, odluka postaje pravnosnažna. — Pravni lek koji je uložen po proteku roka ne sprečava nastupanje pravnosnažnosti; u trenutku u kojem je istekao *dies ad quem*, pravnosnažnost je nastupila *ex tunc*, a ne tek od donošenja rešenja kojim je neblagovremeni pravni lek odbačen.

3° Kad stranka uloži pravni lek, ona može pri njemu ostati ili ga može povući (od njega odustati, kako se kaže u zakonu) pre no što je viši sud o njemu doneo odluku (čl. 349/2). Povlačenje pravnog leka je neopozivo, (čl. 349/2) i ima za posledicu nastupanje formalne pravnosnažnosti odluke protiv koje je pravni lek bio uložen, ako je pravni lek bila žalba samo jedna stranka pa od njega odustala, odnosno ako su obe stranke uložile pravni lek i od njega odustale — kad sudu stigne izjava stranke koja je od pravnog leka poslednja odustala. Ako su stranke (ili samo jedna od njih) ostale pri uloženom pravnom leku, sudbina pobijane odluke zavisi od toga, da li će viši sud, prilikom rešavanja o pravnom leku, naći da je nedopušten ili dopušten, i ako je dopušten da li je osnovan ili neosnovan:

a) Nedopušten (i neblagovremen) pravni lek odbacuje već prvostepeni sud, a ako je ovaj propustio da to učini, odbaciće ga viši sud. U rešenju o odbacivanju konstatovaće se, da je pravnosnažnost odluke nastupila još onda, kad su se za to stekli zakonski uslovi, bez obzira na nedopušteno uloženi pravni lek;

b) Neosnovanu žalbu drugostepeni sud odbija, a pobijanu presudu potvrđuje; drugostepena odluka postaje formalno pravnosnažna;

c) Osnovan pravni lek viši sud usvaja, pa pobijanu odluku preinačuje ili ukida. Usled toga otpada svaka mogućnost da pobijena odluka postane pravnosnažna.

VI. Formalna pravnosnažnost je nedeljiva

Da sasvim raščistimo pitanje koje smo maločas samo dodirnuli: da li formalna pravnosnažnost nastupa istovremeno za oba parničara, ili može da nastupi u razna vremena, za svakog od njih pojedinačno?

Ako se pod formalnom pravnosnažnošću razume — što prihvatam kao ispravno — „konačnost, neospornost i neizmenljivost odluke na području parničnog ili vanparničnog postupka, u kojem je ta odluka nastala” (Zuglia, Građanski parnični postupak, str. 480, 481), ili „svojstvo presude po kome se ona ne može više pobijati redovnim pravnim lekom” (Poznić-Vražić-Bačić, Komentar, primedba 1 uz čl. 322), onda nikako ne mogu da prihvatim mišljenje, da odluka postaje formalno pravnosnažna *prema svakoj stranci posebno* u slučajevima propuštanja roka za ulaganje pravnog leka (kako misle napred pomenuti pisci), ili u slučaju odricanja od pravnog leka. Ako je formalna pravnosnažnost jedno *svojstvo presude*, — što prihvatam, — onda presuda ne može to *svojstvo* prema jednom parničaru imati, a prema drugom ga nemati. Ili ga ima, ili ga nema, — *tertium non datur*. (Sem, ako se pod pravnosnažnošću, formalnom pravnosnažnošću, razume nešto drugo, a ne jedno *svojstvo* odluke!).

Sve dokle odluka može da se pobija redovnim pravnim lekom, od obe ili samo od jedne stranke, sve dotle odluka nije stupila u pravnu snagu, nije formalno pravnosnažna. Ako je i samo jedna stranka uložila pravni lek, nastupanje pravnosnažnosti je suspendovano i za drugu stranku, jer po pravnom leku i samo one prve presuda može da bude preinačena ili ukinuta.

Sa pojmom formalne pravnosnažnosti ne treba mešati pojam „ovlašćenja na pobijanje presude”, kao ni pojam „vezanosti presudom”. Ono prvo je jedan objektivni moment, drugo dvoje su subjektivni momenti, jer je ono prvo jedno svojstvo presude, dakle, tiče se presude kao takve a ovo drugo dvoje su ovlašćenja parničnih stranaka i ovlašćenje suda:

— presuda je formalno pravnosnažna kad ni sud ne može više da je izmeni ni stranke (odn. javni tužilac) ne mogu njenu izmenu da traže;

— sud je vezan za svoju odluku od trenutka kad ju je objavio ili od trenutka kad ju je, pismeno izrađenu, u overenom prepisu iz sudske zgrade otprovio, bez obzira na to, da li je presuda već postala formalno pravnosnažna (jer su se recimo obe stranke odrekle upotrebe prava na pravni lek) ili još ima mogućnosti za njeno pobijanje. Nikome ne pada na um da kaže, da je „presuda prema sudu postala pravnosnažna” samim tim što sud više ne može da je izmeni. Ona će postati pravnosnažna, ako je niko od ovlašćenih (stranke ili javni tužilac) ne bude napadao redovnim pravnim lekom u zakonskom roku, ali do isteka toga roka ili do odricanja obeju stranaka od upotrebe prava na pravni lek (koje treba da je prispelo sudu), ili do povlačenja uloženog pravnog leka ona nikako ne može da postane pravnosnažna;

— stranke su — i to svaka za sebe — vezane objavljenom ili dostavljenom im odlukom ako u zakonskom roku posle objavljivanja ili dostavljanja ne ulože pravni lek; vezane su u tome smislu, što po proteku toga roka odluku više ne mogu napadati redovnim pravnim lekom. Ali, to ne znači da je svaka stranka za sebe, propuštanjem roka za ulaganje pravnog leka, ili odricanjem od prava na pravni lek, ili povlačenjem uloženog pravnog leka, stvorila ili izazvala *svojstvo* presude koje se naziva formalnom pravnosnažnošću. Jer stranke ne mogu

to svojstvo da stvore. Ono nastupa po samom zakonu — kad više pravni lek protiv jedne odluke ne može da bude uložen. Stranke mogu samo da doprinesu da se spreči nastupanje toga svojstva — ako ulože pravni lek, pa sud nađe da je presuda nepravilna, ili da nastupanje toga svojstva samo odlože — ako su uložile neosnovan pravni lek, pa ga sud odbije, a napadnutu odluku potvrdi. Neiskorišćavanjem mogućnosti za pobijanje odluke redovnim pravnim lekom, pojedina stranka je samo izgubila jedno svoje procesno ovlašćenje, pa je time samo stvorila jedan od uslova za nastupanje pravnosnažnosti, ali samo — jedan od uslova. I to je sve.

Prema svemu tome, čini mi se, da je sasvim pogrešno, kad se kaže, da je presuda postala formalno pravnosnažna prema onoj stranci koja je propustila da uloži pravni lek, ili koja se pravnog leka odrekla, ili koja je uloženi pravni lek povukla. Takva stranka će samo morati da primi pravnosnažnost presude onog trenutka kad ta pravnosnažnost nastupi, a to će biti — kad otpadne i poslednja mogućnost da se odluka pobija redovnim pravnim lekom.

Na pogrešan zaključak o mogućnosti „jednostrane” ili „deljive” pravnosnažnosti može da navede odredba čl. 334/2 po kojoj „prema strankama presuda ima dejstva tek od dana kad im je dostavljena”. Međutim, — ne treba nikako mešati *dejstva* presude sa *svojstvom* presude koje predstavlja formalna pravnosnažnost.

VII. Dokazivanje formalne pravnosnažnosti

Strankama može biti potrebno da (izvan parnice) dokazuju da je presuda postala pravnosnažna. Recimo, brak je razveden, pa jedna od bivših parničnih stranaka želi da stupi u nov brak; ona to može da učini samo kad izvodom iz matičnih knjiga dokaže, da je raniji brak pravnosnažno razveden, a uopis te činjenice u matičnu knjigu izvršiće matičar kad od parničnog suda dobije pravnosnažnu brakorazvodnu presudu. Ili, presudom je ustanovljeno pravno službenosti na tuženičkovom zemljištu u korist tužioca i tužilac želi da svoje pravo službenosti upiše u zemljišnu knjigu. Službenost je konstituisana kad je presuda postala pravnosnažna, pa će zemljišnoknjižnom sudu morati da se podnese dokaz da je presuda pravnosnažna. Zato će, na zahtev zainteresovane stranke, sudska pisarnica konstatovati na otpravku (overenom prepisu) presude, da je presuda (i kad je) postala pravnosnažna. U praksi se ponekad grešilo, kad se na overeni prepis presude stavljala klauzula: „Ovaj je otpravak izvršan”. Greška dvostruka: prvo, ne bi moglo da bude „izvršan otpravak”, jer samo *presuda* može da bude izvršna, a nije izvršan — prepis presude, izvršna je presuda u materijalnom smislu, presuda kao akt državne vlasti, a ne presuda u formalnom smislu, kao pismeno kojim se onaj akt konstatuje; ali, drugo i još važnije, u takvim situacijama presuda uopšte i ne postaje izvršna, jer je zahtevano preinačenje pravne situacije izvršeno samom pravnosnažnošću presude, pa će se stoga staviti klauzula: „Ova presuda je pravnosnažna”.

VIII. Formalna pravnosnažnost i vanredni pravni lekovi

Formalno pravnosnažne odluke ne mogu da budu izmenjene u parnici u kojoj su donesene, pa makar sadržale i najteže nedostatke. One će biti ukinute, ako se uspe sa vanrednim pravnim lekom. Ali, sama mogućnost upotrebe vanrednog pravnog leka ne sprečava nastupanje formalne pravnosnažnosti (kao što je bio slučaj sa mogućnošću upotrebe redovnog pravnog leka). Vanrednom pravnim leku je cilj da se uklone grube greške koje su mogle da se potkradu i pored sve pažnje, i pored sve brižljivosti u instancionom postupku. Sama apstraktna mogućnost upotrebe vanrednog pravnog leka nema uticaja na nastupanje formalne pravnosnažnosti. Ako se, pak, sa takvim lekom uspe, već nastupela formalna pravnosnažnost nije smetnja za ukidanje nepravilne odluke (*judicium rescindens*) i donošenje nove (*judicium rescisorium*).

IX. Materijalna pravnosnažnost

Pod materijalnom pravnosnažnošću razume se jedno specifično dejstvo formalno pravnosnažne odluke: imperativnost, konačnost i neosporivost utvrđenja sadržanog u odluci — ono što je u odluci utvrđeno, utvrđeno je autoritativno i jednom za svagda. To utvrđenje karakteristično je ne samo za presudu, kao odluku o tužbenom zahtevu, nego i za rešenje kojim se odlučuje o pojedinim procesnim pitanjima. Kad je, naprimer, rešenjem odbačena tužba zbog nepostojanja izvesne procesne pretpostavke, onda je pravnosnažno utvrđeno da je tužba nedopuštena s obzirom na postojeće činjenično stanje (u pogledu procesne pretpostavke u pitanju) i dok takvo činjenično stanje postoji, druga se tužba u istoj pravnoj stvari ne može podići, odnosno, ako se podigne, biće odbačena stoga što joj na putu stoji pravnosnažno rešenje o odbačaju.

Putem građanske parnice pruža se zaštita povređenom ili ugroženom građanskom subjektivnom pravu, i time se, u isti mah, okončava spor između pravnih subjekata i uspostavlja među njima pravni mir kao uslov za dalje normalno razvijanje pravnih odnosa među njima. I zato, donesena odluka, koja je u parnici postala neizmenjiva, mora da bude takva da se ne može izmeniti ni u nekoj drugoj parnici, ako između istih stranaka ostaje isto stanje stvari. Kad bi podlegla stranka mogla iznova da pokreće parnicu koja je jednom pravnosnažno okončana, onda spor među strankama ustvari nikad ne bi ni prestao. Jednom izrečena odluka treba da bude postojana — da bi pravni saobraćaj mogao dalje da se planski razvija. Sem toga, kad bi okončana parnica mogla iznova da se pokreće, postojala bi opasnost protivrečnih odluka, a to bi čitavu ustanovu parnice činilo besmislenim i dovodilo u pitanje ugled pravosuđa. I zato, kad presuda postane formalno pravnosnažna, tj. kad su iscrpene normalne mogućnosti za preispitivanje njene valjanosti u okviru iste parnice, isključen je svaki napad na nju u jednoj novoj parnici po istom pravnom pitanju između istih stranaka: sudu se zabranjuje da u jednoj novoj parnici iznova meritorno raspravlja i odlučuje o pravnoj stvari o kojoj postoji formalno pravnosnažna

presuda; sem toga, sudu se nalaže, da u jednoj novoj parnici, u kojoj bi se pojavilo kao prejudicijelno pravno pitanje o kojem već postoji formalno pravnosnažna odluka, raniju pravnosnažnu odluku naprosto uzme u podlogu odluke o glavnoj stvari koja će se u toj drugoj parnici doneti. Prema tome, materijalna pravnosnažnost znači:

a) sadržina formalno pravnosnažne odluke je za stranke merodavna i u budućim njihovim pravnim odnosima, bilo da je odnos istovetan sa ranije presuđenim ili, pak, da se u novom odnosu javlja pojedino pravno pitanje koje je istovetno sa ranije pravnosnažno presuđenim, i

b) svaki je sud u docnijoj parnici vezan za odluku u ranijoj pravnosnažnoj presudi o istoj pravnoj stvari između, istih stranaka, pa o jednom pravnosnažno presuđenom pravnom pitanju ne sme iznova da odlučuje, ili

c) materijalna pravnosnažnost predstavlja merodavnost za stranke, osiguranu vezanošću svakog docnijeg suda za raniju odluku koja je postala formalno pravnosnažna.

Dejstva materijalne pravnosnažnosti pokazuju se u svakoj docnijoj parnici između istih stranaka, čim je pravna posledica, o kojoj je pravnosnažno odlučeno, postala od značaja za odluku u toj drugoj parnici.

Materijalna pravnosnažnost, u smislu autoritativnosti i neizmenjivosti utvrđenja sadržanog u (formalno pravnosnažnoj) odluci jeste dejstvo koje se ispoljava kad se u jednom novom postupku pojavi kao sporno neko pravno pitanje o kojem je ranije odlučeno, svejedno, da li se javlja kao glavno ili kao prejudicijelno: jednom pravnosnažno rešeno pravno pitanje ne može biti predmet ponovnog raspravljanja i odlučivanja, pa ako je ono predmet glavnog zahteva, zahtev će biti odbačen kao nedopušten, a ako je ono od prejudicijelnog značaja za rešenje o glavnom pitanju, onda će rešenje iz postojeće ranije, pravnosnažne, odluke biti naprosto uzeto u predlogu nove odluke. U praksi je pravnosnažnost naročito značajna u ovoj drugoj hipotezi, jer se tada ispoljava kao naročito efikasna: svako njoj protivno tvrđenje ostaje bezuspešno, jer se njegova osnovanost uopšte i ne ispituje, protivnik se od njega uspešno brani pozivanjem na pravnosnažnost utvrđenja, a svako njoj saobražno tvrđenje ne potrebuje više nikakvo dokazivanje, niti pak od protivnika može sa uspehom da bude osporeno.

Imperativnost, konačnost, neosporivost i neizmenjivost jesu dejstva pravnosnažnosti u kojima je sadržano i opravdanje ove ustanove. Vođenjem parnice teži se, između ostalog, i cilju, da se ono što je između stranaka bilo sporno učini nespornim jednom za svagda, pa da se na taj način za budućnost uspostavi izvesnost i sigurnost u njihovim pravnim odnosima, što treba da obezbedi i dalje normalno razvijanje pravno-poslovnog saobraćaja. Pravnosnažnost nije institut zasnovan na logici, nego na utilitarnosti (Satta, Diritto processuale civile, str. 178).

Dejstvo materijalne pravnosnažnosti naziva se još i dejstvo utvrđenja: kad je sud tužbu usvojio, time je autoritativno utvrdio da postoji tužbeni zahtev koji je tužilac postavio; kada je sud tužbu od-

bio, time je utvrđeno da tužbeni zahtev ne posoji. Takvo utvrđenje sadržano je i u rešenju kojim se tužba odbacuje: utvrđuje se, da usled nedostatka procesnih pretpostavki zahtev za zaštitu prava ne može da bude usvojen.

X. Teorija pravnosnažnosti

Izraz „pravnosnažnost“ prevod je nemačke reči *Rechtskraft*. Termin je rimskog prava *res judicata*. Idući za njim, Francuzi govore o *chose jugée*, a Italijani o *cosa giudicata*. Dakle, o presuđenoj stvari. I teorija o pravnosnažnosti je teorija o presuđenoj stvari, o njenom dejstvu na polju materijalnog prava i na polju procesnog prava.

Pravnosnažnom presudom rešeno je jedno konkretno pravno pitanje u međusobnom odnosu stranaka, koje je tužbom bilo izneseno pred sud, i stranke ima izreku suda da se povinuju u budućnosti, na taj način što će svoje ponašanje saobraziti sudskom izreku.

„Presuđena stvar“ sadrži izmirenje sudske i zakonodavčeve zapovesti: sudija presuđuje, to jest utvrđuje šta je u jednom konkretnom slučaju saobrazno pravu, kakvo treba u tom slučaju da bude konkretno ponašanje stranaka da bi odgovaralo objektivnom pravu, a zakonodavac naređuje, da regulisanje pravnog odnosa, kako je izrečeno u presudi, *važi* onako isto kao i regulisanje zakonom, kao da je sam zakonodavac za taj konkretni slučaj tako naredio. Kao što se na području obligacionog prava kaže, da „ugovor predstavlja zakon za ugovorne strane“ (u granicama slobode ugovaranja), tako isto se kaže, da na terenu procesnog prava presuđena stvar predstavlja zakon za parnične stranke — *res judicata jus facit inter partes*. A materijalnopravna teorija pravnosnažnosti proširiće važnost toga pravila i na buduće materijalnopravne odnose lica koja su pravnosnažnošću presude obuhvaćena.

Da bi se u potpunosti razumelo dejstvo presuđene stvari, treba ovu instituciju posmatrati u okviru opšte teorije o pravnoj zapovesti, odnosno u okviru teorije o izvorima prava, jer se samo otuda mogu dobiti objašnjenja o tome kako se presuđena stvar uklapa u sistem opštih i posebnih zapovesti koje u svome skupu sačinjavaju pravni poredak (Carnelutti, Istituzioni, 5 ed., no 78 i sl). I baš na pitanju važenja presuđene stvari teorija procesa se najtešnje povezuje sa opštom teorijom prava: za potpuno važenje ili ostvarivanje (objektivnog) prava potrebne su, pored opštih zapovesti sadržanih u pravnom pravilu, još i komplementarne ili posebne zapovesti sadržane u sudskoj odluci koja je postala — presuđena stvar, jer pravno pravilo je, u krajnjoj liniji, oživotvoreno u materijalnoj pravnosnažnosti sudske odluke (Pollak, Zivilprozessrecht, I, str. 530).

Po svojoj nameni, zapovest sadržana u presudi ne stvara nikakav nov građanskopravni odnos (sa izuzetkom pravopreinačavanih presuda), već samo utvrđuje da postoji jedan pravni odnos koji je i pre presude postojao, ili da jedan takav odnos ne postoji, jer nije ni pre presude postojao. To utvrđenje je autoritativno, što znači važi isto onako, kao da je u samom zakonu za konkretan slučaj tako od-

ređeno. Između zakonske zapovesti i sudskog izreka je razlika u tome, što zakonsko pravilo važi za čitav niz slučajeva ili, opštije rečeno, za sve slučajeve koji po svojim činjeničnim obeležjima potpadaju pod pravilo, dok sudski izrek važi samo za presuđen konkretni slučaj, jer samo za utvrđeno konkretno stanje stvari konkretizuje onu zapovest koja je za određenu vrstu pravnih odnosa sadržana uopšte i apstraktno u pravnom pravilu.

Po svojo nameni, presuda treba da je saglasna sa vanprocesnom pravnom situacijom: u njoj bi trebalo da je izrečena pravna posledica koja je ispravno izvedena iz ispravno utvrđenog faktičkog stanja spornog pravnog odnosa — pravna posledica koja bi trebalo normalno da je nastupila u normalnom razvoju pravnog odnosa u pitanju, ali koja, eto, nije nastupila, svejedno zašto. Dešava se, međutim, da presuda ne odgovara materijalnopravnom poretku toga pravnog odnosa. Sud je, recimo, neispravno ocenio dokaze, pa je zbog toga i stanje stvari nepravilno utvrdio. Ili je sud neispravno protumačio pravno pravilo koje u konkretnom slučaju valja primeniti, pa je našao da ono za utvrđeno stanje stvari vezuje pravnu posledica koja u stvari važi za sasvim druge činjenice, a ne za one koje su utvrđene kao stanje stvari što je među strankama sporno. Presuda je, dakle, pogrešna zbog pogrešno utvrđenog činjeničnog stanja ili zbog pogrešne primene materijalnog prava. Ali, i takva, pogrešna presuda, kad stupi u pravnu snagu, postaje konačna i neizmenjiva, utvrđenje u njoj sadržano predstavlja zakon za stranke, a izrečena pravna posledica je merodavna za dalji razvoj njihovog pravnog odnosa. Iza utvrđenja u pravnosnažnoj presudi stoji autoritet države. Ono što je u presudi izrečeno, predstavlja ubuduće, za bivše parnične stranke (a nekad i za druga lica; a nekad i za sve) — pravo. Stranke su dužne da tom i takvom pravu saobraze svoje ponašanje u svojim međusobnim odnosima. Ako presuda sadrži zapovest obaveznom licu da ispuni kakvu činidbu, izvršenje te zapovesti garantovano je, po potrebi, i primenom državne prinude. Za važenje presude ne pita se, da li je pravilna, nego samo — da li je pravnosnažna. Važenje pravnosnažne, a nepravilne presude može da se otkloni samo ako se uspe sa vanrednim pravnim lekom, u ograničenim slučajevima i vremenski ograničeno: ona će prestati da važi kad se ukinu (*judicium rescindens*) i bude zamenjena novom (*judicium rescis-sorium*).

Izreka „*res judicata pro veritate habetur*” obuhvata i činjeničnu podlogu pravnosnažne presude: ako se u jednoj novoj parnici pojavi kao prejudicijelno pitanje koje je već pravnosnažno rešeno u nekoj ranijoj parnici, sud druge parnice neće biti ovlašćen da ispituje, da li doista postoje činjenice na kojima je zasnovana odluka o prejudicijelnom pitanju.

U teoriji se vezanost sudije za pravnosnažnu presudu obrazlaže sa stanovišta materijalnog prava i sa stanovišta procesnog prava.

XII. Materijalnopravna teorija pravnosnažnosti

Materijalnopravna teorija ima u vidu dejstvo pravnosnažne presude na materijalnopravni odnos pravnih subjekata koji su bili stranke u parnici. Kad je presuda ispravna sa gledišta materijalnog prava, to jest sa gledišta materijalnopravne osnovanosti izrečenog utvrđenja, onda je njome samo potvrđeno ono što je među tim subjektima postojalo i pre parnice, dakle i pre presude. Ranije postojećem pravnom osnovu pravnog odnosa u pitanju dodat je samo jedan nov: na primer, ako je obavezno lice ranije dugovalo iz kupoprodajnog ugovora, ono sada, pa ubuduće, duguje i — iz pravnosnažne presude (ex iudicatu). Ako je, pak, pravnosnažnom presudom nepravilno utvrđeno kao da odgovara materijalnom pravu nešto, što u stvari ne odgovara, onda je presudom stvoreno jedno novo pravo koje do presude nije postojalo. I obrnuto: ako je presudom utvrđeno da ne postoji jedno građansko subjektivno pravo koje je pre parnice, i pre presude, postojalo, onda je to subjektivno pravo presudom ugašeno. Sud je jedno (materijalnopravno) *nepravo* pretvorio u *pravo*. Prema tome, neispravna presuda predstavlja jedan osnov postanka ili osnov prestanka građanskog subjektivnog prava. Presuđena stvar znači jedno novo normiranje koje stranke ima da poštuju kao *lex specialis*, koje se supstituiše onom što je ranije postojalo. (Michelli Diritto processuale civile I. str. 292). (I zato su stari govorili, da presuda stvara *ex quadrato rotundum i ex rotundo quadratum* — od četvrtastog okruglo i od okruglog četvrtasto).

Materijalnopravna teorija polazi od presude donesene po tužbi za osudu na činidbu (najstariji vid tužbe i najčešća tužba, i danas), pa potpuno realistički konstatuje situaciju stvorenu pogrešnom presudom i njenom pravnosnažnošću: lice koje je po presudi obavezno da ispuni kakvu činidbu, moraće to da učini bez obzira da li je ono pre parnice (pre presude) tu činidbu doista dugovalo ili je nije dugovalo; i obrnuto, lice čija je tužba za osudu na činidbu odbijena, a koje je pre parnice (pre presude) bilo poverilac, izgubilo je svoju tražbinu. Dejstvo neispravne presude (po tužbi za osudu na činidbu) sastoji se, dakle, u tome, da tužilac stiće ili gubi jedno pravo prema tuženiku nezavisno od stvarnog stanja materijalno-pravnog odnosa, koji van parnice između pravnih subjekata u pitanju postoji. Uzmimo primer: tužbu sam zasnovao na tvrđenju da sam tuženome dao na zajam 1.000. —, i za to tvrđenje ponudio sam (lažne) svedoke kojima je sud poverovao, pa je utvrdio da sam ja doista tuženome dao novac na zajam, te da mi tuženik duguje utuženi iznos i osudio ga da mi taj iznos plati; tuženik je iskoristio sve redovne i vanredne pravne lekove, ali je presuda ostala u snazi. Tuženik mi pre presude nije ništa dugovao. Da li mi sada, po pravnosnažnoj presudi, duguje ili ne duguje? Zar ja nisam po presudi stekao jedno pravo koje ranije nisam imao; zar za tuženika nije nastala po presudi jedna pravna obaveza koju on pre presude nije imao? U obrnutom primeru, ako sam ja doista dao tuženom novac na zajam, ali sud utvrdi da zajam ne postoji i moju tužbu odbije, zar ja nisam izgubio jedno pravo koje sam do presude imao? — U takvim situacijama je materijalnopravna teorija pravnosnažnosti na mestu. Ono

što po pravnosnažnoj presudi ima u stvarnom životu da se dogodi, ili što mora da izostane, događa se ili izostaje po pravu, po pravnim pravilima, po pravnome poretku, koji predstavlja važeći životni poredak. Pisci koji ne prihvataju materijalnopravnu teoriju ističu, da ona polazi od jedne sasvim izuzetne hipoteze — od pogrešne presude. I dodaju, da je ona protivna samome cilju parnice, koji se sastoji u tome, da se postojeće materijalno pravo zaštiti, ostvari, a ne u tome, da se presudom stvaraju novi pravni odnosi i nova građanska subjektivna prava, ili da se ranije postojeći odnosi negiraju i ranije postojeća prava gase; cilj presude je da se izreknu pravne posledice koje po materijalnom pravu doista odgovaraju postojećoj životnoj situaciji. Presuda (sa izuzetkom pravopreinačenih presuda) treba pravo da dovede „do evidencije, a ne do egzistencije” (Wach), na taj način, što će pravno tvrđenje tužiočevo kao ispravno potvrditi ili kao neispravno odbiti. Materijalnopravno dejstvo presude je u tome, što ona raščišćava pravnu situaciju koja je do presude bila neizvesna. Stoga je presuda po svojoj prirodi deklaratorna; konstitutivno dejstvo pravopreinačanih presuda je nešto sasvim različito od materijalne pravnosnažnosti. — Iako to shvatanje izražava ono „što treba da bude”, ne može da se zatvore oči pred onim „što jeste”: pogrešna pravnosnažna presuda ima doista konstitutivno dejstvo, koje primamo kao nešto izuzetno.

Teškoće sa materijalnopravnom teorijom nastaju, kad su u pitanju presude kojima se utvrđuje izvestan pravni položaj jednog lica koji dejstvuje *erga omnes*, kad su u pitanju tako zvana apsolutna subjektivna prava. Uzmimo, da je presudom prema tuženome Branku utvrđeno da je tužilac Aleksa sopstvenik određene stvari oko koje se parnica vodila. Po jednome starom pravilu, *res iudicata jus non facit nisi inter partes* — presuda dejstvuje (u principu) samo između stranaka. Prema tome, tužilac Aleksa nije mogao po presudi da stekne pravo svojine na stvari u pitanju *erga omnes*, ako to nije bio već pre parnice. Doduše, treća lica, posle te presude, ne mogu više Branka da smatraju sopstvenikom, ali to ne znači da je Aleksa i prema njima vlasnik stvari u pitanju; šta više, svako treće lice može protiv Alekse da pokrene parnicu sa zahtevom da se utvrdi da je ono vlasnik stvari u pitanju, a tužbi kojom se ta (nova) parnica pokreće neće stajati na putu presuda donesena u parnici između Alekse i Branka. Tom presudom je samo utvrđeno da je Aleksa sopstvenik u odnosu prema Branku, ali nije stvoren nov pravni osnov, po kome bi Aleksa pribavio svojinu *erga omnes*.

Objektivno pravo predstavlja jedan životni poredak po kojem ljudi ima da se upravljaju u svojim međusobnim životnim odnosima. Kad se postavi pitanje o tome, da li jedno određeno ponašanje odgovara ili ne odgovara pravu, o tome može da donese svoj sud svaki čovek koji razmišlja o ljudskim odnosima, i koji pritom izražava svoje subjektivno mišljenje, a ono ima veću ili manju uverljivost, već prema argumentima na kojima se zasniva. Ali, kad je sud o tome izrečen pravnosnažnom presudom, onda iza toga suda stoji državni autoritet, pa je po tome autoritetu obavezan za učesnike pravnog odnosa u pitanju. Kad su se stranke u parnici o tome izjašnjavale, one su postavljale svoja pravna tvrđenja, koja je protivnik mogao da osporava. Kad je

pak sud doneo presudu i presuda postala pravnosnažna, onda je sud *autoritativno utvrdio* da jedan pravni odnos sa jednom određenom sadržinom postoji, ili da takav odnos ne postoji, pa je to utvrđenje za učesnike u dotadašnjem sporu postalo jednom za svagda nesporno, jer se presudi bezuslovno duguje uvaženje i poslušnost — bez obzira na njenu materijalnu i materijalnopravnu ispravnost — od trenutka kad je postala formalno pravnosnažna. Presuda je faktor koji u konkretnom slučaju opredeljuje životni poredak: za stranke je merodavno pravo — ono što je u presudi kao pravo utvrđeno.

XIII. Procesna teorija pravnosnažnosti

Ostavlja se po strani pitanje, da li presuda utiče ili ne utiče na materijalnopravnu situaciju stranaka. Sa procesnog stanovišta je od značaja jedino, da se odredi, kakav uticaj ima pravnosnažna presuda na buduću parnicu koja bi se pokrenula o istoj pravnoj stvari između istih stranaka: drugi sud biće vezan sadržinom ranije presude.

Procesna teorija pravnosnažnosti javlja se u dve varijante: — po jednoj, sud je u drugoj parnici vezan sadržinom ranije pravnosnažne presude, tako da od nje ne sme da odstupa, tj. mora da odluči isto onako kako je ranije bilo odlučeno;

— po drugoj, vođenje nove parnice i donošenje nove presude je isključeno — *ne bis in idem* — pa će stoga tužba u istoj pravnoj stvari biti odbačena. (Ovo stanovište prihvaćeno je odredbom čl. 333/2 Zpp).

Presuda ima u načelu deklaratoran karakter. Kad se izuzmu pravopreinačavne presude, zadatak parnice i presude nije da stvara nova ili da ukida postojeća prava, već samo da utvrdi ono što po materijalnom pravu postoji i, po potrebi (kad po materijalnom pravu postoji zahtev za činidbu, s jedne, i obaveza na činidbu s druge strane), da formuliše konkretnu zapovest za ispunjenje činidbe. Prema tome, i dejstvo pravnosnažne presude sastoji se, u načelu, u otklanjanju svake sumnje o postojanju i sadržini jednog pravnog odnosa, prava ili zahteva, oko kojih je do presude postojao spor. Zbog toga je neispravno shvatanje, da poverilac ima zahtev „iz presude”, pa je neispravna i formula u osuđujućoj presudi (koju često susrećemo kod naših sudova): „*sud obavezuje* tuženika, da tužiocu plati 1.000. — dinara na ime povraćaja zajma”. Naime, nije presuda stvorila tužiočev zahtev, ni tuženikovu obavezu, već su taj zahtev i ta obaveza postojali još pre presude, pa je sud to autoritativno utvrdio, i na osnovu toga izdao zapovest dužniku za plaćanje duga, a nije tek sud „dužnika obavezao”, jer se dužnik bio obavezao još sklopljenim ugovorom o zajmu. (Pravilna je upotreba izraza u čl. 326/1 i 328/1; pogrešna u čl. 326/2 i 326/3 i 3; „*sud obavezuje* tuženoga na činidbe koje nisu dospele”). Može se desiti da, uprkos zabrani sadržanoj u čl. 333/2 sud otvori postupak po tužbi u jednoj pravnoj stvari u kojoj je već izrečena pravnosnažna presuda: tuženik nije istakao prigovor presuđene stvari, a sudu nije bilo po službenoj dužnosti poznato da je stvar presuđena. Kad se sada, u novoj parnici donese nova presuda o istoj pravnoj stvari i ona postane pravnosnažna,

ona stiče sva dejstva koja po zakonu pripadaju pravnosnažnoj presudi. Ta dejstva će moći da se otklone putem ponavljanja postupka; postupak koji je odlukom suda pravnosnažno završen može se po predlogu stranke ponoviti, ako stranka stekne mogućnost da upotrebi pravnosnažnu odluku suda koja je ranije među istim strankama donesena o istom zahtevu (čl. 421 t. 7). Razume se, samo u roku u kojem se ponavljanje postupka može po zakonu tražiti. Ako se taj rok propusti, imaćemo dve pravnosnažne presude o istoj pravnoj stvari među istim strankama. Pitanje je: koja će od njih važiti (one mogu biti međusobno različite)? Zakon pitanje ne rešava. Među piscima mišljenja podeljena. Ja se pridružujem onima koji se izjašnjavaju za važnost druge presude; argument vidim u istom principu po kojem se rešava sukob između dva (jednog ranijeg i jednog docnijeg) zakona o istom pitanju ili o istoj materiji: kao što *lex posterior derogat priori*, tako treba i docnija odluka da važi nasuprot ranijoj, jer je i presuda — zakon za stranke.

Prigovor *presuđenje stvari* stupa na mesto prigovora *toka parnice*: kao što o istom predmetu ne treba *jednovremeno* da se vode dve parnice, tako isto ne treba da se vode ni jedna za drugom. No prigovor presuđene stvari (odnosno pravnosnažnost) ima dalekosežnije dejstvo nego tok parnice, jer je pravnosnažnost od značaja i u dvema parnicama sa različitim predmetom spora, gde prigovor toka parnice ne može da se istakne. U stvari, i nije u pitanju pravi prigovor: na pravnosnažnu odluku pazi se po službenoj dužnosti („Sud tokom celog postupka po službenoj dužnosti pazi da li je stvar pravnosnažno presuđena, i ako utvrdi da je parnica pokrenuta o zahtevu o kojem je već pravnosnažno odlučeno, odbaciće tužbu” — čl. 333/2 Zpp), jer ustanova pravnosnažnosti nije samo u interesu pojedine stranke, već u interesu uređenog pravosuđa i pravnog mira uopšte, (Lent-Jauering, Zivilprozessrecht, str. 177), već i stoga, da bi se sprečile protivrečne pravnosnažne odluke, koje predstavljaju bankrotstvo pravosuđa. Stranka može da se koristi pravnosnažnošću ne samo u vidu prigovora, radi odbrane, nego i pozitivno: radi podupiranja jednog pravnog tvrđenja, i upravo tu se pokazuje kao praktično značajna. I ustanova međupredloga za utvrđenje nalazi svoj smisao uglavnom u toj pozitivnoj mogućnosti za iskorišćenje pravnosnažnosti. (Lent-Jauering, Zivilprozessrecht, str. 178).

XIV. Dejstvo presude koja se vezuje za pravnosnažnost

— ali koja valja od pravnosnažnosti razlikovati:

1° *Izvršnost*. Izvršne postaju samo presude kojima se tuženiku nalaže ispunjenje kakve činidbe. Kod presuda, pravnosnažnost je pretpostavka izvršnosti: izvršne postaju pravnosnažne presude po proteku paricionog roka. Valja napomenuti, da je pravnosnažnost, po pravilu, pretpostavka i za izvršnost rešenja, ali ima rešenja kod kojih žalba ne zadržava izvršenje, što znači da su izvršna pre nego što postanu pravnosnažna. Takva su, naprimer, rešenje kojim se stranci nalaže da svedoku plati određeni iznos na ime naknade svedočkih troškova ili rešenje o novčanoj kazni zbog povrede reda.

2° *Preobražajno dejstvo*. Imaju ga pravopreinačavne presude: kad postane pravnosnažna presuda kojom je usvojen tužbeni zahtev, samim tim izvršena je zahtevana pravna promena — zasnovano je, promenjeno ili ukinuto neko pravo ili neki pravni odnos. Nastupela pravna promena dejstvuje *erga omnes*, isto onako kao što dejstvuje i pravna promena zasnovana pravnim poslom, pa se činjenica pravne promene više ne može osporavati kad je presuda postala pravnosnažna.

3° *Dejstvo presude kao pravne činjenice*. To je takozvano refleksno dejstvo presude. Nije u pitanju pravna posledica izrečena presudom, nego sam fakt da postoji presuda određene sadržine koja je pravnosnažna. Tako, naprimer, kad je pravnosnažnom presudom utvrđen jedan zahtev za činidbu, onda zastarelost tako utvrđenog zahteva počinje da teče od trenutka kad je presuda postala pravnosnažna, a rok zastarelosti tako utvrđenog potraživanja iznosi 10 godina, bez obzira što je, eventualno, pre presude zastarelost potraživanja iznosila kraće vreme.

XV. Koje odluke mogu da postanu pravnosnažne

1° Pravnosnažne postaju odluke domaćih sudova; pravnosnažnost stranih odluka ceni se po stranom zakonu u vezi sa priznavanjem tih odluka.

2° Sve presude postaju pravnosnažne.

3° I rešenja mogu da postanu pravnosnažna, osim rešenja o upravljanju postupkom. Zakon to za rešenja ne kaže izrično kao za presude ali govori o vezanosti suda za svoje rešenje, a na više mesta pominje „pravnosnažno rešenje”. Za pravnosnažnost rešenja govore, u načelu, isti razlozi kao i za pravnosnažnost presude. Recimo, kad se rešenjem odbaci tužba zbog nedostatka parnične sposobnosti tužioca ili tuženika, ili zbog nedopustivosti redovnog pravnog puta, onda bi bilo protivno načelu procesne ekonomije, da se dozvoli ponovno raspravljanje i odlučivanje o istom pitanju — *ukoliko se stanje stvari u međuvremenu nije izmenio*, jer u tome slučaju više ne bi bila *eadem res*.

4° I neke dispozitivne stranačke radnje imaju po zakonu isto dejstvo kao i pravnosnažne sudske odluke: odricanje od tužbenog zahteva i sudsko poravnanje — odbaciće se tužba o predmetu u kojem se tužilac, u nekoj ranijoj parnici, odrekao tužbenog zahteva ili su se stranke pred sudom poravnale (čl. 288/2 Zpp).

(nastavak u sledećem broju Zbornika)

ORGANIZACIJE UDRUŽENOG RADA I ZAJEDNICE KOJE VRŠE POSLOVE OD POSEBNOG DRUŠTVENOG INTERESA

U v o d

Pojam organizacija udruženog rada odnosno radnih organizacija koje vrše delatnosti odnosno poslove od posebnog društvenog interesa bilo je predviđeno najpre u Ustavu SFRJ iz 1963. godine (npr. član 9), kao i u republičkim ustavima (npr. član 60. Ustava SR Srbije). Ustavom SFRJ odnosno ustavima republika iz 1963. godine bio je predviđen društveni uticaj u radnim organizacijama koje vrše poslove od posebnog društvenog interesa u vezi sa upravljanjem takvih radnih organizacija, jer je bilo predviđeno da u upravljanju poslovima od posebnog društvenog interesa mogu učestvovati i zainteresovani građani i predstavnici zainteresovanih organizacija i društvene zajednice (predstavnici društvene zajednice). Detaljnije odredbe o društvenom uticaju u organizacijama koje vrše poslove od posebnog društvenog interesa bile su sadržane u odgovarajućim saveznim i republičkim zakonima (Osnovni zakon o ustanovama, republički zakoni o pojedinim vrstama ustanova, kao i drugi savezni i republički zakoni koji su predviđali društveni uticaj u pojedinim vrstama radnih organizacija koje su vršile delatnost ili poslove od posebnog društvenog interesa).

Pre Ustava iz 1963. godine u našem društveno-političkom odnosno društveno-ekonomskom sistemu postojao je institut *javnih službi*, koji je imao takođe za cilj da omogući jači društveni uticaj u ustanovama, kao i u nekim preduzećima koji su vršili poslove od važnijeg društvenog interesa, tj. koji su vršili takve društvene aktivnosti koje su od osnovnog značaja za društvenu zajednicu i čije je funkcionisanje moralo da bude obezbeđeno i primenom javnih ovlašćenja.

Poznato je da je institut javne službe najpre nastao u buržoaskim državama u (Francuskoj a iz Francuske prenet je i u ostale buržoaske države Evrope, pa i Amerike). Nastajanje javnih službi uglavnom bilo je izazvano zahtevima buržoazije za zaštitom njenih interesa i za obezbeđenje pozicija finansijske oligarhije i monopola nastalim na prelazu iz 19. u 20. vek, a naročito po završetku prvog svetskog rata. U savremenoj fazi imperijalizma u buržoaskim državama vrši se u određenim oblastima proces pretvaranja kapitalističke svojine u državnu svojinu, proces porasta državno — kapitalističkih mera velikih razmera i proces jačeg mešanja države u privredu što izaziva i umnožavanje javnih službi.

Javne službe predstavljaju, prema tome, jednu od manifestacija procesa porasta državno-kapitalističkih elemenata u buržoaskim dr-

žavama, jačanja državne mašinerije u kapitalističkoj privredi. Tu je pojavu zapazio još Engels, koji smatra da se suština kapitalističke eksploatacije ne menja u slučaju kada kapitalistička država preuzme na sebe organizovanje i vođenje pojedinih delatnosti koje su ranije vodili pripravnici.

U našoj državi u periodu do 1950. godine nije bio poznat institut javne službe. Ovaj institut je nastao donošenjem Ustavnog zakona iz 1953. godine, kao i donošenjem niza saveznih zakona, koji su regulisali rad pojedinih delatnosti (bilo društvenih delatnosti, bilo privrednih delatnosti) čije je funkcionisanje bilo od velikog značaja za društvenu zajednicu uopšte. Pojedinih zakonima bilo je predviđeno da se kao javna služba podrazumeva komunalna, naučna, kulturna, prosvetna, zdravstvena ili socijalna delatnost, kao i delatnost koje imaju za cilj zadovoljavanje pojedinih opštih potreba stanovništva i unapređenje pojedinih grana u upravi ili privredi.

Pored navedenih društvenih delatnosti pojedinih zakonima su bile proglašene za javnu službu i određene privredne delatnosti, čije je funkcionisanje imalo monopolistički karakter i zbog čega je takva aktivnost predstavljala osnovni značaj za društvenu zajednicu. Tako, na primer, pojedinih zakonima bile su proglašene za javnu službu i sledeće privredne delatnosti: prevoz putnika i robe železnicom, prenos poštanskih pošiljaka i telegrafskih i telefonskih saopštenja u unutrašnjem i međunarodnom saobraćaju, proizvodnja prenos i distribucija električne energije, kao i neke druge delatnosti.

Smisao proglašenja pojedinih društvenih i privrednih delatnosti za javnu službu se sastojao u tome, što su te delatnosti stavljene pod jaču društvenu kontrolu odnosno jači društveni uticaj, s obzirom da su u organima upravljanja ovih radnih organizacija učestvovali i predstavnici društvene zajednice, koji su u izvesnom smislu vršili društvenu kontrolu nad radom ovih organizacija. Prema tome, u ovim radnim organizacijama nije bilo zastupljeno isključivo radničko samoupravljanje, već u izvesnom smislu društveno upravljanje, s obzirom da su u radničkom savetu odnosno drugim odgovarajućim organima upravljanja učestvovali pored predstavnika radnika i predstavnici društveno-političkih zajednica, organizacija udruženog rada, odnosno drugi odgovarajući predstavnici.

Ustav SFRJ iz 1963. godine, kao i republički ustavi nisu u svojim odredbama više predviđali institut javne službe, tj. nije bila predviđena forma radnih organizacija koje su vršile javnu službu, već je u pojedinih odredbama bilo predviđeno da se iz ostalih radnih organizacija izdvajaju radne organizacije koje vrše poslove od posebnog društvenog interesa, kod kojih je društvena zajednica vršila i jači uticaj, odnosno da se izdvajaju radne organizacije, koje vrše određene društvene službe, a kod kojih je takođe društvena zajednica imala izvestan jači uticaj na rad tih radnih organizacija. (Društvenu službu su uglavnom vršile odgovarajuće ustanove, s obzirom da je u članu 13. Ustava SFRJ bilo predviđeno koje ustanove vrše društvene službe: u oblasti obrazovanja, kulture, zaštite zdravlja, socijalne zaštite i dr. ali je broj društvenih službi mogao da bude proširen saveznim zakonom, što je bilo učinjeno čl. 6. Osnovnog zakona o ustanovama).

I — Organizacije i zajednice koje vrše poslove od posebnog društvenog interesa po odredbama Ustava iz 1974. godine

1. Ustav SFRJ, kao i republički i pokrajinski ustavi iz 1974. godine su poklonili veću pažnju organizacijama i zajednicama koje vrše poslove od posebnog društvenog interesa.

U Ustavu SFRJ (član 49 i čl. 59), kao i u odgovarajućim odredbama republičkih i pokrajinskih ustava predviđeno je da se poslovi od posebnog društvenog interesa mogu odrediti zakonom (saveznim, republičkim odnosno pokrajinskim) ili odlukom skupštine društveno-političke zajednice zasnovanom na zakonu. Prema tome, zakonom i na zakonu zasnovanom odlukom skupštine društveno-političke zajednice može se:

a) utvrditi da su od posebnog društvenog interesa određene delatnosti ili poslovi organizacija udruženog rada koje obavljaju *društvene delatnosti* i urediti način ostvarivanja posebnog društvenog interesa i ostvarivanja samoupravnih prava radnika u skladu sa tim interesima;

b) ako to zahteva poseban društveni interes, urediti način ostvarivanja tog interesa u poslovanju organizacija udruženog rada, koje obavljaju privrednu delatnost, kad je to poslovanje nezamenljiv uslov života i rada građana ili drugih organizacija na određenom području. Iz ove odredbe proizilazi da proizvodna delatnost nema karakter delatnosti od posebnog društvenog interesa, već poslovanje organizacija udruženog rada koje obavljaju privrednu delatnost, može biti nezamenljiv uslov života i rada građana i drugih organizacija i u tom slučaju poseban društveni interes može zahtevati uređivanje načina ostvarivanja tog interesa;

c) utvrditi obavezu osnivanja odnosno osnovati samoupravnu interesnu zajednicu, kada su određene delatnosti odnosno poslovi takve zajednice od posebnog društvenog interesa, kao i utvrditi načela za njenu organizaciju i za međusobne odnose u njoj i propisati obavezu plaćanja doprinosa toj zajednici.

Navedene odredbe Ustava SFRJ, kao i republičkih i pokrajinskih ustava pokazuju da se proglašavanjem pojedinih delatnosti odnosno poslova od posebnog društvenog interesa vrši zakonom ili odlukom skupštine društveno-političke zajednice (a to znači da tu odluku može da donese i uža društveno-politička zajednica — opština ili grad). Prema tome, ustavne odredbe su samo stvorile mogućnost da se zakonom odnosno odlukom skupštine društveno-političke zajednice utvrđuju delatnosti odnosno poslovi od posebnog društvenog interesa, s tim da će se zakonom odnosno odlukom utvrđivati vrste tih delatnosti odnosno vrste poslova od posebnog društvenog interesa.

Smisao proglašenja pojedinih delatnosti odnosno poslova za delatnosti i poslova od posebnog interesa je u tome; da se radi o delatnostima odnosno poslovima koji su od vitalnog interesa za građane odnosno za društvenu zajednicu, zbog čega se i smatra da takve delatnosti odnosno da takvi poslovi moraju biti pod jačom društvenom

kontrolom odnosno da na vršenje tih delatnosti odnosno poslova društvena zajednica mora vršiti jači uticaj, nego što je slučaj sa ostalim društvenim odnosno privrednim delatnostima.

S druge strane, s obzirom da se radi o delatnostima i poslovima koji su od osnovnog značaja za društvenu zajednicu uopšte, a posebno za građane odnosno organizacije udruženog rada i druge organizacije, to je pojedinim zakonima predviđena i posebna odgovornost društvene zajednice za vršenje društvenih delatnosti, s obzirom da društvena zajednica vrši uticaj na pomenute delatnosti odnosno poslove, s jedne strane, odnosno s druge strane društvena zajednica mora i da obezbedi neprekidno vršenje takvih značajnih delatnosti za društvenu zajednicu. Stoga se pokazuje nužnim da društvena zajednica interveniše u slučaju kada organizacije koje vrše delatnost ili poslove od posebnog društvenog interesa ne mogu u potpunosti da zadovoljavaju lične i zajedničke potrebe građana i organizacija.

Treba, međutim, istaći da je i sam Ustav SFRJ iz 1974. pojedine delatnosti proglasio za delatnosti od posebnog društvenog interesa (čl. 75, stav 2: Delatnosti u oblasti društvenog sistema informisanja su od posebnog društvenog interesa).

Isto tako i Ustav Hrvatske iz 1974. godine je neke delatnosti proglasio za delatnosti od posebnog društvenog interesa. Od posebnog su društvenog interesa djelatnosti u oblastima odgoja i obrazovanja, znanosti, kulture, informacije, zdravstva i socijalne zaštite, te druge zakonom i odlukom skupštine društveno-političke zajednice, na osnovu zakona određene djelatnosti ili poslovi organizacije udruženog rada, koje obavljaju društvene delatnosti (čl. 50). Isto tako Ustavom SR Hrvatske predviđeno je da su od posebnog društvenog interesa djelatnosti u komunalnoj i stambenoj oblasti (čl. 51).

Inače uglavnom republički i pokrajinski zakoni proglašavaju pojedine delatnosti odnosno poslove za delatnosti od posebnog društvenog interesa. Isto tako i uže društveno-političke zajednice mogu odlukom zasnovanom na zakonu da proglase određene delatnosti ili poslove za poslove i delatnosti od posebnog društvenog interesa.

2. Pokušaćemo da primera radi navedemo neke zakone SR Srbije. Na primer, navešćemo zakone kojima je predviđeno osnivanje samoupravnih interesnih zajednica u određenim oblastima odnosno na određenim područjima odnosno kojima je predviđeno da te samoupravne interesne zajednice vrše poslove odnosno delatnosti od posebnog društvenog interesa:

(1) Zakon o samoupravnim interesnim zajednicama obrazovanja i vaspitanja („Službeni glasnik SRS”, br. 48/74);

(2) Zakon o samoupravnim interesnim zajednicama nauke („Službeni glasnik SRS”, br. 48/74);

(3) Zakon o samoupravnim interesnim zajednicama kulture („Službeni glasnik SRS”, br. 48/74);

(4) Zakon o samoupravnim interesnim zajednicama fizičke kulture („Službeni glasnik SRS”, br. 48/74);

(5) Zakon o zdravstvenom osiguranju i obavezanim vidovima zdravstvene zaštite stanovništva („Službeni glasnik SRS”, br. 27/70, 50/70, 51/71, 8/72, 53/72,

15/74, 48/74), kojim se pored ostalog predviđa i osnivanje samoupravne interesne zajednice zdravstvenog osiguranja čija je delatnost od posebnog društvenog interesa;

(6) Zakon o dečijoj zaštiti i o samoupravnim interesnim zajednicama dečije zaštite („Službeni glasnik SRS“, br. 48/74);

(7) Zakon o socijalnoj zaštiti („Službeni glasnik SRS“, br. 48/74), kojim se pored ostalog predviđa i osnivanje samoupravne interesne zajednice socijalne zaštite;

(8) Zakon o geološkim istraživanjima („Službeni glasnik SRS“, br. 17/72 i 16/75), kojim se zakonom predviđa osnivanje samoupravne zajednice za geološka istraživanja, čija je delatnost od posebnog društvenog interesa;

(9) Zakon o samoupravnim interesnim zajednicama stanovanja („Službeni glasnik SRS“, br. 19/74, 4/75);

(10) Zakon o putevima („Službeni glasnik SRS“, br. 32/75), kojim se pored ostalog predviđa i osnivanje samoupravnih interesnih zajednica za puteve, čija je delatnost od posebnog društvenog interesa;

(11) Zakon o železnici („Službeni glasnik SRS“, br. 32/75), kojim se zakonom predviđa osnivanje samoupravne interesne zajednice za železnički saobraćaj, čija je delatnost od posebnog društvenog interesa;

(12) Zakon o šumama („Sl. glasnik SRS“, br. 19/74, 54/75) kojim je pored ostalog predviđeno i formiranje samoupravne interesne zajednice u oblasti šumarstva.

Postoje i drugi zakoni Republike Srbije, kojima se predviđa da organizacije udruženog rada (uglavnom ustanove) vrše delatnosti odnosno poslove od posebnog društvenog interesa. U takve zakone mogu se uvrstiti:

(1) Zakon SR Srbije o studentskim ustanovama („Službeni glasnik SRS“, br. 26/68, 25/75) u kom zakonu je predviđeno da studentske ustanove vrše i određene poslove od posebnog društvenog interesa;

(2) Zakon SR Srbije o vazduhoplovnim pristaništima („Službeni glasnik SRS“, broj 28/72), kojim zakonom je predviđeno da pojedini poslovi imaju karakter poslova od posebnog društvenog interesa (npr. održavanje, rekonstrukcija i izgradnja vazduhoplovnih pristaništa, kao i prihvata i otprema vazduhoplova, putnika prtljaga, poštanskih pošiljaka i drugih stvari na vazduhoplovnom pristaništu su poslovi od posebnog društvenog interesa. — čl. 3. pomenutog zakona).

(3) Republički zakon o javnom informisanju („Službeni glasnik SRS“, br. 29/73, 32/73, 36/73, 32/75) predviđa takođe određene poslove, kao poslove od posebnog društvenog interesa;

(4) Zakon o pedagoškim akademijama („Službeni glasnik SRS“, broj 14/71, 47/73, 32/75) određuje pojedine poslove kao poslove od posebnog društvenog interesa;

(5) Zakon SR Srbije o prosvetno-pedagoškoj službi („Službeni glasnik SRS“ broj 32/75) predviđa da je delatnost opštinskih zavoda, kao i Republičkog zavoda od posebnog društvenog interesa;

(6) Zakon o domovima učenika („Službeni glasnik SRS“, br. 32/75), kojim se pored ostaloga predviđa da je delatnost doma od posebnog društvenog interesa;

(7) Zakon SR Srbije o elektroprivredi („Službeni glasnik SRS Srbije“, broj 32/75) koji predviđa da su proizvodnja, prenos i distribucija električne energije, elektroprivredne delatnosti, kao i proizvodnja uglja za potrebe termoelektrana, delatnosti od posebnog društvenog interesa.

(8) Zakon SR Srbije o ostvarivanju posebnog društvenog interesa u organizacijama udruženog rada koje obavljaju kulturne delatnosti (19/74). Član 2 ovog zakona glasi: „Organizacije udruženog rada u smislu ovog zakona su: biblioteke, arhivi, muzeji, galerije, kinoteke, filharmonije, domovi kulture, radnički i narodni univerziteti, kulturno-propagandni centri, koncertne poslovnice i agencije, izdavačke i kinematografske organizacije i druge organizacije osnovane za vršenje jedne ili više delatnosti u kulturi (festivali, smotri i dr.)“.

(9) Zakon SRS o ostvarivanju posebnog društvenog interesa u oblasti komunalnih delatnosti („Službeni glasnik SRS“, br. 51/75). U čl. 2. ovog zakona je predviđeno:

Poseban društveni interes ostvaruje se u poslovanju komunalnih organizacija koje vrše sledeće komunalne delatnosti, odnosno poslove:

- snabdevanje naselja vodom,
- odvođenje i prečišćavanje otpadnih voda;
- odvođenje atmosferskih voda sa javnih površina,
- čišćenje javnih površina u naselju,
- iznošenje, deponovanje i prerada smeća.
- uređivanje i održavanje javnih zelenih površina u naselju,
- vršenje javne rasvete,
- snabdevanje naselja toplotnom energijom,
- snabdevanje naselja plinom,
- održavanje i uređivanje javnih saobraćajnih površina u naseljima osim kolovoza puteva koje održavaju organizacije udruženog rada registrovane za održavanje puteva,
- lokalni prevoz putnika u gradu odnosno naselju gradskog karaktera,
- pogrebna delatnost i uređivanje i održavanje groblja,
- dimničarska delatnost.
- delatnost javnih kupatila, pijaca u naselju, kafeterije, dezinfekcije i de-ratizacije.

Poseban društveni interes ostvaruje se u poslovanju komunalnih organizacija koje vrše i druge komunalne delatnosti odnosno poslove određene odlukom skupštine opštine, kada je to poslovanje nezafnjenjiv uslov života i rada građana i rada drugih organizacija na određenom području.

Ovde su samo primera radi navedeni neki od zakona SR Srbije, koji predviđaju da su delatnosti određenih samostalnih interesnih zajednica, delatnosti od posebnog društvenog interesa, kao i da su delatnosti i poslovi pojedinih organizacija udruženog rada, koje vrše bilo društvene delatnosti bilo privredne delatnosti — od posebnog društvenog interesa. A to znači da, kada se radi o delatnostima odnosno poslovima koji su proglašeni za delatnosti i poslove od posebnog društvenog interesa, društvena zajednica preko organa određene društveno politike zajednice ili preko drugih organa može da vrši i određeni društveni uticaj, a u cilju da se te delatnosti odnosno poslovi vrše na efikasan, stalan i pravilan način.

II — Principi za obavljanje delatnosti ili poslova od posebnog društvenog interesa

Navešćemo neke od principa koji su sadržani u Ustavu ili pojedinim zakonima, a koji bliže određuju delatnosti ili poslove od posebnog društvenog interesa.

a) *Proglašavanje poslova ili delatnosti od posebnog društvenog interesa vrši se zakonom ili odlukom skupštine društveno-političke zajednice zasnovanom na zakonu.* — Već je rečeno da se u Ustavu SFRJ odnosno u republičkim i pokrajinskim ustavima sadržane odredbe koje predviđaju proglašavanje delatnosti ili poslova od posebnog društvenog interesa zakonom ili odlukom skupštine društveno-političke zajednice zasnovanoj na zakonu. Prema tome, opštinska skupština ne bi mogla da proglasi delatnost ili poslove od posebnog društvenog interesa svojom odlukom, a da zato ne postoji osnov u saveznom, republičkom ili pokrajinskom zakonu. Iz ovakve postavke proizilazi, da je zakon osnovni izvor za proglašavanje delatnosti ili poslova od posebnog društvenog interesa.

b) *Proglašavanje određenih delatnosti i poslova od posebnog društvenog interesa vrši se u cilju zadovoljavanja pojedinačnih interesa građana i organizacija odnosno opštih interesa društvene zajednice.* — Prema tome, proglašavanje pojedinih delatnosti odnosno poslova za delatnost i poslove od posebnog društvenog interesa vrši se u cilju efikasnijeg vršenja poslova, u cilju potpunijeg zadovoljavanja određenih pojedinačnih potreba građana i organizacija, odnosno opštih potreba društvene zajednice. To su poslovi od naročitog društvenog značaja, koji u izvesnom smislu imaju i monopolistički karakter, zbog čega postoji i bojaznost da organizacije koje vrše te poslove mogu te poslove vršiti i nepravilno, vodeći računa samo o svojim ličnim i neposrednim interesima, a zapostavljajući odgovarajuće interese građana i organizacija.

c) *Neprekidnost u funkcionisanju delatnosti i poslova koje su proglašene delatnostima i poslovima od posebnog društvenog interesa.* — Iz činjenice da se delatnostima i poslovima od posebnog društvenog interesa proglašavaju one delatnosti i poslovi koji su od naročitog značaja za društvenu zajednicu i koje predstavljaju nezamenjive uslove života i rada građana, to se postavlja i zahtev, da se neprekidno vrše delatnosti i poslovi koji su proglašeni za delatnosti i poslove od posebnog društvenog interesa, s obzirom da i najkraći prestanak vršenja tih delatnosti i poslova dovodi do poremećaja u zadovoljavanju potreba građana i organizacija. U istom smislu glasi odredba čl. 54. Ustava SR Hrvatske, u kojoj se predviđa da su organizacije udruženog-rada koje obavljaju delatnost ili poslove od posebnog društvenog interesa dužne osigurati trajno i nesmetano objavljivanje djelatnosti, odnosno pružanje usluga, a u slučaju prekida obavljanja djelatnosti odnosno pružanja usluga dužne su nadoknaditi štetu korisnicima kada je to predviđeno zakonom, odlukom opštinske skupštine ili samoupravnim sporazumom.

d) *Normiranje uslova i načina izvršenja delatnosti odnosno poslova od posebnog društvenog interesa, i planiranje razvoja.* — Već je rečeno, da se proglašavanje delatnosti ili poslova od posebnog društvenog interesa vrši zakonom ili odlukom skupštine društveno-političke zajednice zasnovanom na zakonu. Međutim, tim normativnim aktima normiraju se bliže i uslovi i način izvršenja odgovarajućih delatnosti odnosno poslova koji su proglašeni za delatnosti i poslove od posebnog društvenog interesa. Prema tome, vršenje delat-

nosti i poslova od posebnog društvenog interesa nije prepušteno samim organizacijama koje vrše delatnosti, već društvena zajednica nužno mora da interveniše, kako bi obezbedila odgovarajuće uslove i način pravilnog izvršenja tih delatnosti odnosno poslova, a s obzirom na vitalni značaj takvih delatnosti i poslova po društvenu zajednicu.

Zakonom odnosno odlukom skupštine društveno-političke zajednice zasnovane na zakonu, a kojom se proglašavaju pojedine delatnosti i poslovi od posebnog društvenog interesa, predviđa se i obaveza planskog razvoja odgovarajućih organizacija koje vrše takve delatnosti i poslove, kako bi društvena zajednica mogla da obezbedi zadovoljavanje određenih potreba građana ili organizacija u bližoj i daljoj budućnosti.

III — Način odnosno oblici vršenja društvenog uticaja

Iz činjenice da delatnosti ili poslovi koji su proglašeni za delatnosti i poslove od posebnog društvenog interesa imaju pretežno monopolistički karakter i da predstavljaju vitalni značaj za zadovoljavanje pojedinačnih potreba građana i organizacija odnosno opštih potreba društvene zajednice, proizilazi i potreba vršenja određenog društvenog uticaja u odnosu na odgovarajuće delatnosti odnosno poslove. Iz pojedinih zakona kojima se proglašavaju određene delatnosti i poslovi za delatnosti i poslove od posebnog društvenog interesa može se zaključiti, da postoje nekoliko oblika vršenja društvenog uticaja u odnosu na navedene delatnosti i poslove.

Ako se radi o organizacijama udruženog rada društvenih ili privrednih delatnosti koje vrše delatnosti ili poslove od posebnog društvenog interesa, društveni uticaj u odnosu na navedene delatnosti odnosno poslove vrši se na više načina:

a) učešćem predstavnika osnivača, društveno-političkih zajednica, društveno-političkih organizacija, korisnika usluga i drugih zainteresovanih organizacija i zajednica u upravljanju delatnostima ili poslovima od posebnog društvenog interesa;

b) davanjem saglasnosti od strane skupštine odgovarajuće društveno-političke zajednice na odredbe određenih samoupravnih sporazuma i drugih samoupravnih opštih akata, kao i davanjem saglasnosti na određene pojedinačne akte organizacija udruženog rada, koje vrše delatnost ili poslove od posebnog društvenog interesa;

c) vršenjem drugih oblika društvenog uticaja u odnosu na delatnosti ili poslove od posebnog društvenog interesa.

A. Vršenje društvenog uticaja u odnosu na organizaciju udruženog rada

1. Učešće predstavnika društvene zajednice u upravljanju delatnostima ili poslovima od posebnog društvenog interesa

1. Odredbama Ustava iz 1963. godine i propisima koji su važili pre donošenja Ustava iz 1974. godine, bilo je predviđeno da se učešće predstavnika društvene zajednice u upravljanju poslovima odnosno delatnostima od posebnog društvenog interesa može da vrši na tri načina, i to:

a) *učesćem predstavnika društvene zajednice* u radničkom save-
tu privredne organizacije, odnosno savetu ustanove u širem sastavu,
s obzirom da je u ovakvim organizacijama postojao i organ upravlja-
nja (radnički savet odnosno savet u užem sastavu) u kome su učestvo-
vali samo predstavnici radne zajednice odgovarajućeg preduzeća odno-
sno ustanove;

b) u vidu *posebnog organa* u kome su bili zastupljeni predstavnici društvene zajednice (izdavački savet u izdavačkim preduzećima, filmski savet u preduzećima za proizvodnju filmova, itd.);

c) ili *zajedno sa svim radnicima* ukoliko u odgovarajućoj organiza-
ciji udruženog rada nije postojao posebni organ upravljanja.

2. Republičkim i pokrajinskim ustavima iz 1974. (na primer, čl. 49. Ustava SR Srbije) predviđeno je da se učesće predstavnika društvene zajednice u upravljanju delatnostima i poslovima od posebnog društvenog interesa *uređuje samoupravnim sporazumom ili društvenim dogovorom* između organizacija udruženog rada i odgovarajućeg organa društveno-političke zajednice odnosno drugih zainteresovanih organizacija. Pod predstavnicima društvene zajednice podrazumevaju se predstavnici korisnika usluga, predstavnici osnivača, predstavnici društveno-političkih zajednica, društveno-političkih organizacija i drugih zainteresovanih organizacija i zajednica. Tako, na primer, članom 39. Zakona SR Srbije o domovima učenika („Službeni glasnik SRS”, broj 32/75) predviđeno je da u upravljanju doma u poslovima od posebnog društvenog interesa učestvuju i predstavnici osnivača, društveno-političke zajednice, mesne zajednice, odgovarajuće samoupravne interesne zajednice obrazovanja, zainteresovanih organizacija udruženog rada i roditelja. Sastav i broj kao i način izbora i učesća predstavnika osnivača i roditelja u upravljanju domom utvrđuje se samoupravnim sporazumom između osnivača, odgovarajuće samoupravne interesne zajednice i doma. U čl. 30. istog zakona su predviđeni poslovi u čijem upravljanju učestvuju i predstavnici osnivača i roditelja. Pri odlučivanju o poslovima iz čl. 30. navedenog zakona odluka je doneta, kada se za nju iziasni većina ukupnog broja delegata iz reda radnih ljudi doma i većina ukupnog broja predstavnika društvene zajednice (čl. 31).

Isto tako Zakonom o prosvetno-pedagoškoj službi SR Srbije („Službeni glasnik SRS”, br. 32/75) u čl. 20 je predviđeno da u upravljanju određenim poslovima u zavodu odnosno republičkom zavodu učestvuju: predstavnici osnivača društveno-političkih organizacija i drugih zainteresovanih organizacija i zajednica (predstavnici društvene zajednice). Sastav, broj i način učesća predstavnika društvene zajednice u upravljanju određenim poslovima zavoda utvrđuje se samoupravnim sporazumom između osnivača i zavoda. Sastav, način i broj učesća predstavnika društvene zajednice u upravljanju određenim poslovima Republičkog zavoda utvrđuje se samoupravnim sporazumom koji zaključuju Izvršno veće skupštine SR Srbije, odgovarajuća samoupravna interesna zajednica obrazovanja i vaspitanja i Republički zavod. U čl. 21. istog zakona navode se poslovi zavoda odnosno Republičkog zavoda u čijem upravljanju učestvuju predstavnici društvene zajednice.

Iste odredbe sadrže i drugi zakoni o organizacijama udruženog rada društvenih delatnosti ili privrednih delatnosti, čije se pojedine delatnosti ili poslovi proglašavaju za delatnosti ili poslove od posebnog društvenog interesa (na primer, Zakon o visokom školstvu, i dr.)

3. Drugi način organizovanja učešća predstavnika društvene zajednice u upravljanju delatnostima i poslovima od posebnog društvenog interesa ostvaruje se *osnivanjem posebnih organa* koji učestvuju u upravljanju organizacijama udruženog rada pored radničkog saveta odnosno drugog odgovarajućeg organa upravljanja organizacije udruženog rada. Tako, na primer, Zakonom o javnom informisanju SR Srbije („Službeni glasnik SRS”, br. 29/73) u čl. 52—56 regulisano je društveno upravljanje novinskim organizacijama, kao i radiodifuznim i delegiraju navedene zajednice i organizacije, s tim da do 1/3 članova vinu obrazuje se izdavački savet, a u radiodifuznoj organizaciji programski savet, kao organ društvenog upravljanja. U novinskoj organizaciji koja izdaje više novina, odnosno u radiodifuznoj organizaciji, koja u svom sastavu ima radio i televiziju ili emituje više radio programa, obrazuju se saveti za svaku novinu odnosno radio i televiziju i za svaki program. Aktom osnivača utvrđuje se način na koji društveno-političke zajednice i društveno-političke organizacije određenog područja mogu uticati na uređivačku politiku posebnih izdanja novina ili radiodifuznih programa namenjenih određenom području. Statutom novinske odnosno radio difuzne organizacije mogu se predvideti i drugi oblici društvenog uticaja na izdavanje novina odnosno emitovanje radio difuznog programa (čl. 52). Izdavački odnosno programski savet sačinjavaju članovi koje imenuje osnivač ili delegiraju društveno-političke zajednice i društveno-političke organizacije, organizacije udruženog rada i druge samoupravne organizacije ili imenuje osnivač i delegiraju navedene zajednice i organizacije s tim da do 1/3 članova bira radna zajednica novinske odnosno radio-difuzne organizacije, odnosno novina, radija i televizije. Aktom o osnivanju novinske odnosno radio difuzne organizacije, odnosno aktom o izdavanju novina utvrđuje se broj članova, sastav i način obrazovanja saveta (čl. 53). U daljim odredbama (čl. 54, 55 i 56) utvrđuje se nadležnost izdavačkog odnosno programskog saveta, kao organa društvenog upravljanja, a sem toga reguliše se i detaljnije rad izdavačkog odnosno programskog saveta.

Slične odredbe predviđene su i Zakonom SR Srbije o izdavačkoj delatnosti („Službeni glasnik SRS”, broj 39/73 i 18/74). S obzirom da je izdavačka delatnost delatnost od posebnog društvenog interesa (čl. 3 navedenog zakona), to se zakonom predviđa da u cilju obezbeđivanja posebnog društvenog interesa u izdavačkoj organizaciji se obrazuje programski savet (čl. 17). Programski savet čine odgovarajući broj članova radne zajednice, odnosno zbor radnih ljudi odgovarajuće organizacije i jednak broji predstavnika osnivača, zainteresovanih organa i organizacija udruženog rada iz oblasti privrede i društvenih delatnosti društveno-političkih organizacija i odgovarajućih samoupravnih organizacija i udruženja (predstavnicima društvene zajednice). Način na koji se obrazuje programski savet i trajanje mandata članova programskog saveta određuje se sporazumom izdavačke organizacije i os-

nivača. Ovim sporazumom utvrđuje se koje organizacije udruženog rada, društveno-političke organizacije, zainteresovani organi i profesionalna udruženja, i u kom broju delegiraju predstavnike društvene zajednice u programski savet, kao i broj predstavnika društvene zajednice, koje delegira odnosno imenuje osnivač. Ako društveno-politička zajednica nije osnivač izdavačke organizacije, sporazum se zaključuje uz saglasnost opštinske skupštine. Programski savet izdavačke organizacije donosi program i plan izdavačke delatnosti, vrši ocenu njihovog izvršavanja i učestvuje u imenovanju i razrešenju inokosnog poslovnog organa i urednika publikacije (čl. 20).

4. Ono što treba zapaziti u vezi sa učestvovanjem predstavnika društvene zajednice u upravljanju organizacijama koje vrše delatnost i poslove od posebnog društvenog interesa to je činjenica, da predstavnici društvene zajednice mogu da učestvuju u organu upravljanja organizacija udruženog rada ili u drugom odgovarajućem organu (programskom savetu, izdavačkom savetu, i sl.), samo kada su na dnevnom redu tog organa pitanja iz okvira delatnosti odnosno poslova koji su proglašeni za delatnosti odnosno poslove od posebnog društvenog interesa. Prema tome, predstavnici društvene zajednice ne mogu da učestvuju u organima upravljanja odnosno drugim organima organizacija udruženog rada o kojima je ovde reč, kada su na dnevnom redu sednica tih organa pitanja van okvira delatnosti ili poslova od posebnog društvenog interesa.

Druga činjenica koja se zapaža u vezi sa učestvovanjem predstavnika društvene zajednice u upravljanju organizacijama koje vrše delatnosti i poslove od posebnog društvenog interesa, to je da je broj predstavnika društvene zajednice, jednak po pravilu broju predstavnika izabranil iz reda radnika ili šta više da je broj predstavnika društvene zajednice i veći od broja predstavnika izabranih iz reda radnika organizacije (kao što je to, na primer, slučaj za izdavačkim odnosno programskim savetom u novinskim organizacijama, odnosno radiodifuznim organizacijama).

2. Davanje saglasnosti odnosno potvrde na samoupravne opšte ili pojedinačne akte

Društveni uticaj se ostvaruje i davanjem saglasnosti odnosno potvrde organa društveno-političkih zajednica na pojedine samoupravne opšte akte (i to na opšte akte u celini ili samo na pojedine delove samoupravnih opštih akata), kao i davanjem saglasnosti na pojedinačne samoupravne akte organizacija udruženog rada koje vrše delatnost ili poslove od posebnog društvenog interesa. Pojedinim republičkim odnosno pokrajinskim zakonima nije na jednoobrazan način ovo pitanje regulisano. Postoje razlike od organizacije do organizacije, što znači da se po pojedinim zakonima, kojima se reguliše pravni položaj pojedinih vrsta organizacija udruženog rada, između ostalog regulišu i pitanje davanja saglasnosti na određene samoupravne opšte i pojedinačne akte.

Pre svega, reupbličkim odnosno pokrajinskim ustavima je predviđeno da se zakonom može ovlastiti skupština društveno-političke

zajednice da daje saglasnost na odredbe samoupravnog sporazuma o udruživanju, statuta ili drugog samoupravnog akta organizacije udruženog rada koja vrši delatnost od posebnog društvenog interesa, koje su od značaja za ostvarivanje posebnog društvenog interesa u obavljanju delatnosti tih organizacija (vidi npr. čl. 49, stav 4, Ustava SR Srbije). To je npr. predviđeno čl. 9. Zakona SR Srbije o železnici („Službeni glasnik SRS”, br. 32/75). Isto tako članom 17. Zakona o železnici (32/75) se predviđa da statut Republičke zajednice za železnički saobraćaj potvrđuje Skupština SR Srbije.

Isto tako čl. 4. Zakona o vazduhoplovnim pristaništima („Službeni glasnik SRS”, broj 28/75) je predviđeno da na odredbe samoupravnog sporazuma o udruživanju u radnu organizaciju, odnosno složenu organizaciju udruženog rada, statuta osnovne organizacije udruženog rada, radne i složene organizacije i na odredbe višegodišnjih planova rada i razvoja ovih organizacija, koje su od značaja za ostvarivanje posebnog društvenog interesa u obavljanju poslova iz člana 3. navedenog zakona, daje saglasnost Skupština SR Srbije. U članu 17. Zakona o studentskim ustanovama („Službeni list SRS”, br. 26/68, 25/75), predviđeno je da osnivač ustanove daje mišljenje o predlogu statuta ustanova o pitanjima od značaja za poslove posebnog društvenog interesa, a Skupština SR Srbije daje saglasnost na odredbe statuta kojima se određuje učešće studenata i predstavnika društvene zajednice u upravljanju poslovima ustanove.

Zakonom o putevima („Službeni glasnik SRS”, br. 32/75) predviđeno je da Skupština SR Srbije pored ostaloga daje saglasnost na program razvoja magistralnih puteva za više godina, a skupština opštine daje saglasnost na program razvoja regionalnih, lokalnih i nekategorisanih puteva za više godina (čl. 17).

Dalje, pojedinim zakonima se predviđa i ovlašćenje skupštine odgovarajuće društveno-političke zajednice da daje saglasnost na odluke o imenovanju inokosnog poslovnog organa organizacije udruženog rada, odnosno druge organizacije. Tako, na primer, Zakonom SR Srbije o prosvetno-pedagoškoj službi (32/75), se predviđa da skupština odgovarajuće društveno — političke zajednice daje saglasnost o imenovanju inokosnog poslovnog organa zavoda, odnosno Republičkog zavoda (čl. 22.). Ovdje bi mogli da uvrstimo i slučaj davanja prethodne saglasnosti od strane nadležnog organa društveno-političke zajednice ili određene samoupravne interesne zajednice na odluku o promeni delatnosti organizacija udruženog rada koje obavljaju delatnosti ili poslove od posebnog društvenog interesa, a u slučajevima kad je to republičkim odnosno pokrajinskim zakonom predviđeno (član 414. stav 1 Zakona o udruženom radu).

3. Drugi oblici društvenog uticaja na vršenje delatnosti odnosno poslova od posebnog društvenog interesa

1. Sem izloženih oblika društvenog uticaja nad delatnostima i poslovima od posebnog društvenog interesa, republičkim ustavima (npr. čl. 49. Ustava SR Srbije, čl. 50—55. Ustava SR Hrvatske) predviđena je mogućnost da se zakonima, kao i odlukama skupštine uže društve-

no-političke zajednice predvide i drugi oblici društvenog uticaja na vršenje delatnosti odnosno poslova od posebnog društvenog interesa. U ove druge oblike društvenog uticaja moglo bi se uvrstiti, na primer:

- a) utvrđivanje osnova za korišćenje sredstava;
- b) utvrđivanje osnovnih uslova za sticanje dohotka i poslovanja;
- c) propisivanje opštih uslova i načina obavljanja pojedinih delatnosti ili poslova od posebnog društvenog interesa;
- d) predviđanje i posebnih prava i dužnosti organa društveno-političkih zajednica u pogledu razvojne politike organizacija udruženog rada, koje obavljaju delatnosti ili poslove od posebnog društvenog interesa;

e) predviđanje prava nadzora organa društveno-političkih zajednica nad organizacijama udruženog rada koje obavljaju delatnosti i poslove od posebnog društvenog interesa;

f) propisivanje posebnog postupka za imenovanje inokosnog poslovnog organa. U Ustavu SFRJ (čl. 104, stav 6), kao i u odgovarajućim odredbama republičkih i pokrajinskih ustava je predviđeno, da se zakonom mogu propisati i posebni uslovi i način imenovanja i razrešenja i posebna prava i dužnosti poslovnog organa u organizacijama udruženog rada koje vrše delatnost odnosno poslove od posebnog društvenog interesa. Na primer, Zakonom SR Srbije o zdravstvenim organizacijama se predviđa da se u postupku imenovanja inokosnog poslovnog organa najpre imenuje konkursna komisija koja je sastavljena od jednakog broja predstavnika radne organizacije, sindikata i predstavnika društvene zajednice, s tim da predstavnici društvene zajednice koji su u sastavu organa upravljanja zdravstvene organizacije učestvuju u odlučivanju inokosnog poslovnog organa;

g) Ustavom SR Hrvatske (čl. 55, stav 2) i Ustavom SR Srbije (čl. 49 stav 3) predviđena je mogućnost da se zakonom odredi i sudelovanje društveno-političke zajednice u imenovanju i razrešenju od dužnosti poslovnih organa organizacija udruženog rada, koje obavljaju delatnosti i poslove od posebnog društvenog interesa.¹⁾ i ²⁾

h) ustanovljavanje i posebne vrste *stručnog nadzora* nad radom određenih organizacija udruženog rada koje vrše poslove od posebnog društvenog interesa, s tim da stručni nadzor koji vrše posebne organizacije, predstavlja takođe i poseban vid društvenog uticaja na delatnost odnosno poslove od posebnog društvenog interesa.

¹⁾ U vezi sa ovim pravom organa društveno-političke zajednice interesantna je opaska I. Kraljević u članku: „Ustavni i zakonski problemi radnih organizacija koje obavljaju poslove i djelatnost od posebnog društvenog interesa“ („Naša zakonitost“, br. 2/71). Autor primećuje da tendencije koje se u provođenju navedene norme javljaju predstavljaju u svojoj suštini povezivanje državne administracije preko direktnog s administracijom radne organizacije. Po mišljenju autora to društveno ovlašćenje društveno-političke zajednice odudara od samoupravnih tendencija što postoje unutar radne organizacije ili izvan nje. Stoga autor postavlja pitanje kakav je to poseban društveni interes, koji društveno-politička zajednica može u današnjim uvjetima samoupravljanja ostvariti preko direktora radne organizacije javne službe.

²⁾ Na primer, „Zakonom SR Srbije (29/73) je predviđeno (član 23) da saglasnost na akt imenovanju inokosnog poslovnog organa izdavačke organizacije daje izdavač.

2. Treba dodati da i skupština opštine može svojim statutom odnosno odlukom zasnovanom na zakonu da proglasi pojedine delatnosti ili poslove od posebnog društvenog interesa, kao i da predvidi određene oblike društvenog uticaja na te delatnosti odnosno poslove. Tako, na primer, statutom opštine Niš iz 1974. godine (član 100) pored ostaloga se predviđa da skupština opštine ima u odnosu na organizacije udruženog rada koje obavljaju delatnost od posebnog društvenog interesa naročito sledeća prava:

(1) daje saglasnost na: a) izbor inokosnog poslovnog organa; b) na perspektivan plan razvoja; c) na cene komunalnih usluga; d) na godišnji plan organizacije; e) na deo statuta organizacije koji se odnosi na obavljanje delatnosti od posebnog društvenog interesa, i f) na odluke o udruživanju i reorganizaciji organizacija udruženog rada;

((2) društvenim dogovorom utvrđuje se način i obim učešća predstavnika društvene zajednice i skupštine opštine u upravljanju organizacijom udruženog rada, koja obavlja delatnost od posebnog interesa za opštinu i međusobna prava i dužnosti;

(3) ako utvrdi da je to od interesa za opštinu, skupština opštine može propisati da se više radnih organizacija koje obavljaju komunalne delatnosti od posebnog društvenog interesa organizuju kao poslovne zajednice na nivou grada ili opštine (član 101 statuta).

B. Vršenje društvenog uticaja u odnosu na samoupravne interesne zajednice

Ako se pak radi o *samoupravnim interesnim zajednicama* u tom slučaju zakonom kojim se reguliše pravni položaj samoupravne interesne zajednice pored ostalog se i predviđaju pojedini oblici društvenog uticaja na delatnosti ili poslove samoupravnih interesnih zajednica koji su proglašeni zakonom za delatnosti ili poslove od posebnog društvenog interesa. Neke od zakona SR Srbije kojima je regulisan pravni položaj određenih samoupravnih interesnih zajednica naveli smo već napred.

U svim zakonima koji regulišu pravni položaj pojedinih vrsta samoupravnih interesnih zajednica po pravilu se navodi da je delatnost samoupravnih interesnih zajednica od posebnog društvenog interesa. U navedenim zakonima se isto tako navode pojedine vrste društvenog uticaja u odnosu na delatnost samoupravnih interesnih zajednica, kao delatnost od posebnog društvenog interesa. Pojedini zakonima se predviđa da nadležni organi društveno-političkih zajednica mogu da vrše sledeće forme uticaja, i to:

(1) davanje saglasnosti odnosno potvrđivanje samoupravnog sporazuma o osnivanju samoupravne interesne zajednice; na primer, u čl. 98. Zakona o socijalnoj zaštiti („Službeni glasnik SR Srbije” br. 48/74), predviđeno je da skupština opštine potvrđuje samoupravni sporazum o osnivanju opštinske zajednice socijalne zaštite;

(2) skupština odgovarajuće društveno-političke zajednice potvrđuje odnosno daje saglasnost na statut samoupravne interesne zajed-

nice (npr. čl. 98. Zakona o socijalnoj zaštiti 48/74 — predviđeno je da skupština opštine potvrđuje statut opštinske zajednice socijalne zaštite);

(3) davanjem saglasnosti od strane skupštine odgovarajuće društveno-političke zajednice na odluku o imenovanju inokosnog poslovnog organa samouprane interesne zajednice. (npr. čl. 96. Zakona o socijalnoj zaštiti SR Srbije — 48/74 — predviđeno je da skupština opštinske zajednice socijalne zaštite imenuje inokosni poslovni organ uz saglasnost skupštine opštine; ako je zajednica osnovana za teritoriju dve ili više opština, saglasnost daju skupštine opština za čiju je teritoriju osnovana zajednica;

(4) ako se radi o određenim delatnostima odnosno poslovima samoupravne interesne zajednice od posebnog društvenog interesa u takvom slučaju zakonom odnosno na zakonu zasnovanom odlukom skupštine društveno-političke zajednice može se utvrditi *obaveza osnivanja* odnosno osnovati samoupravna interesna zajednica (čl. 58 stav 1 Ustava SFRJ).

(5) zakonom odnosno na zakonu zasnovanom odlukom skupštine društveno-političke zajednice mogu se utvrditi načela za organizaciju samoupravne interesne zajednice kada su određene delatnosti odnosno poslovi takve zajednice od posebnog društvenog interesa, a isto tako mogu se utvrditi i načela za međusobne odnose u takvoj samoupravnoj interesnoj zajednici i propisati obaveza plaćanja doprinosa toj zajednici (čl. 58 stav 1 Ustava SFRJ);

(6) delatnosti odnosno poslove za koje zakonom ili na zakonu zasnovanom odlukom skupštine društveno-političke zajednice utvrđeno da su od posebnog društvenog interesa, samoupravna interesna zajednica dužna je da obavlja na način utvrđen zakonom, odnosno odlukom skupštine društveno-političke zajednice (čl. 58, stav 2 Ustava SFRJ);

(7) Skupština društveno-političke zajednice može u slučaju kada se u samoupravnoj interesnoj zajednici koja obavlja određenu delatnost odnosno poslove koji su od posebnog društvenog interesa, ne donese odluka o pitanju od kojeg bitno zavisi rad interesne zajednice, pod uslovima i po postupku koji su propisani zakonom, doneti odluku kojom se privremeno rešava to pitanje (čl. 59, stav 1 Ustava SFRJ);

(8) Ustavom je predviđena i mogućnost da se prema samoupravnoj interesnoj zajednici preduzimaju zakonom utvrđene mere u slučajevima i pod uslovima pod kojima se takve mere mogu preduzeti i prema organizacijama udruženog rada (čl. 59, stav 2. Ustava SFRJ). Privremene mere prema organizacijama udruženog rada predviđene su čl. 130. Ustava SFRJ, a detaljnije odredbe o tome propisane su Zakonom o udruženom radu;

(9) Pojednim zakonima predviđaju se i drugi posebni oblici društvenog uticaja u odnosu na delatnosti samoupravnih interesnih zajednica koje su proglašene kao delatnosti od posebnog društvenog interesa.

IV — Osvrt na navedene oblike društvenog uticaja u odnosu na delatnosti odnosno poslove koji su proglašeni delatnostima odnosno poslovima od posebnog društvenog interesa

1. Povodom pojedinih oblika vršenja određenog uticaja u odnosu na delatnosti ili poslove od posebnog društvenog interesa odnosno povodom intervencija koju vrše ovlašćeni organi društveno-političke zajednice pojavljuje se kao sporno pitanje u vezi sa davanjem saglasnosti nadležnog organa društveno-političke zajednice na pojedine opšte ili pojedinačne samoupravne akte organizacija udruženog rada koje vrše delatnosti odnosno poslove od posebnog društvenog interesa. Naime, kada su zakonom predviđena određena ovlašćena nadležnog organa društveno-političke zajednice u pogledu davanja potvrde ili saglasnosti na pojedine samoupravne opšte akte u celini, ili na njihove delove, samoupravni opšti akt stupa na snagu u roku predviđenom zakonom ili statutom, računajući taj rok od dana davanja potvrde odnosno saglasnosti. Prema tome, bez davanja potvrde odnosno saglasnosti na samoupravni opšti akt organizacije udruženog rada ili samoupravne interesne zajednice nema punovažnog samoupravnog opšteg akta.

2. Ako bi organizacija udruženog rada smatrala da je uskraćivanjem davanja potvrde odnosno saglasnosti na samoupravni opšti pravni akt povređeno njeno samoupravno pravo na donošenje samoupravnih opštih akata, ona može da koristi pravna sredstva pred nadležnim organom za zaštitu svojih samoupravnih prava. Postavlja se pitanje, koji bi to bio nadležni organ kod koga bi organizacija udruženog rada mogla da traži zaštitu svojih samoupravnih prava. U vezi sa ovim spornim pitanjem postoje više mišljenja koja se mogu svesti uglavnom na tri rešenja, tj. pitanje zaštite samoupravnih prava organizacije udruženog rada u ovakvom slučaju prema pojedinim gledištima može se rešiti na tri načina, i to:

a) Pre svega može se poći od stava, da u ovom slučaju organ koji daje potvrdu odnosno saglasnost na samoupravni opšti akt ustvari predstavlja takvog subjekta koji učestvuje u donošenju samoupravnog rada. Prema tome, može se poći od stava da se ovde radi o složenom samoupravnom opštem aktu u čijem donošenju učestvuje pored organizacija udruženog rada i organ društveno-političke zajednice u vidu davanja potvrde odnosno saglasnosti na odgovarajući samoupravni opšti akt. Stoga, ukoliko organ društveno-političke zajednice odbije da da potvrdu ili saglasnost na odgovarajući samoupravni opšti akt, u takvom slučaju organizacija udruženog rada može tražiti zaštitu svojih samoupravnih prava kod nadležnog ustavnog suda (republičkog odnosno pokrajinskog ustavnog suda ili Ustavnog suda Jugoslavije), a u cilju poništavanja odnosno ukidanja nezakonitog odgovarajućeg organa društveno-političke zajednice. Treba istaći da je u dosadašnjoj praksi bilo izvesnih odluka republičkih ustavnih sudova, kojima su ustavni sudovi prihvatili nadležnost za rešavanje ovakvih sporova koji su proizašli iz odbijanja organa društveno-političke zajednice da da potvrdu odnosno saglasnost na odgovarajući samoupravni opšti akt organizacije udruženog rada.

b) Pri rešavanju navedenog spornog pitanja može se poći i od stava da nadležni organ društveno-političke zajednice odbijanjem da da potvrdu odnosno saglasnost na samoupravni opšti akt organizacije udruženog rada ustvari donosi negativni pojedinačni pravni akt i to u svojstvu organa koji vrši kontrolu nad zakonitošću rada organizacije udruženog rada. Što se tiče karaktera ovog pojedinačnog pravnog akta kojim nadležni organ društveno-političke zajednice uskraćuje davanje potvrde odnosno saglasnosti, i ovde su moguća dva mišljenja, i to:

aa) može se poći od gledišta da se ovde radi o pojedinačnom pravnom aktu koji ima karakter akta iz čl. 66. Zakona o upravnim sporovima, pa prema tome organizacija udruženog rada koja smatra da je takav akt nezakonit, može upotrebiti pravno sredstvo iz navedenog člana Zakona o upravnim sporovima. Prema tome, ovde se radi o tome, da je nadležni organ društveno-političke zajednice odbijanjem davanja potvrde ili saglasnosti svojim pojedinačnim pravnim aktom povredio pravo samoupravljanja organizacija udruženog rada, zbog čega organizacija udruženog rada može da upotrebi pravna sredstva iz čl. 66. Zakona o upravnim sporovima;

bb) postoji i gledište da pojedinačni pravni akt organa društveno-političke zajednice kojim se odbija davanje potvrde odnosno saglasnosti na samoupravni opšti akt organizacije udruženog rada ima karakter upravnog akta, zbog čega postoji i mišljenje da se protivu ovog upravnog akta mogu da upotrebe i zakonom predviđena pravna sredstva. Uglavnom ovde je moguće da se pokrene upravni spor kod nadležnog suda koji je ovlašćen za rešavanje upravnih sporova.

S obzirom da je u praksi već bilo ovakvih slučajeva i da su neki republički ustavni sudovi prihvatili nadležnost za rešavanje sporova koji proističu iz odbijanja nadležnog organa društveno-političke zajednice da da potvrdu ili saglasnost na samoupravni opšti akt organizacije udruženog rada, i s obzirom da se izgleda ovde radi o učešću nadležnog organa društveno-političke zajednice u donošenju samoupravnog opšteg akta, s obzirom da bez potvrde odnosno saglasnosti odgovarajućeg organa društveno-političke zajednice i ne može biti donet samoupravni opšti akt organizacije udruženog rada, to smo mišljenja da bi najcelishodnije bilo da se prihvati prvo gledište u slučaju kada nadležni organ društveno-političke zajednice odbije da da potvrdu ili saglasnost na samoupravni opšti akt organizacije udruženog rada, ma da ima osnova da se prihvati i gledište po kome je ovde reč o pojedinačnom pravnom aktu.

3. Drukčije se, međutim, postavlja pitanje kada se radi o davanju potvrde ili saglasnosti na pojedinačni akt organizacije udruženog rada (na primer, na odluku o imenovanju inokosnog poslovnog organa odnosno na druge odgovarajuće pojedinačne akte organizacije udruženog rada). U ovakvom slučaju moguća su dva gledišta:

a) može se poći od stava da se ovde radi o pojedinačnom aktu organa društveno-političke zajednice kojim se uskraćuje davanje potvrde odnosno saglasnosti na pojedinačni akt organizacije udruženog rada i da se u takvom slučaju može da koristi sredstvo iz čl. 66. Zakona o upravnim sporovima ili;

b) može se poći od stava da se ovde radi o upravnom aktu organa društveno-političke zajednice, kojim odbija da da potvrdu ili saglasnost na pojedinačni akt organizacije udruženog rada, pa prema tome da se protiv upravnog akta mogu da upotrebe odgovarajuća pravna sredstva predviđena Zakonom o opštem upravnom postupku Zakonom o upravnim sporovima, tj. da se protiv upravnog akta nadležnog organa društveno-političke zajednice može da izjavi žalba (ona je to pravno moguće) odnosno može da pokrene upravni spor.

Čini se da bi pravilnije gledište bilo, da se zauzme stav po kome akt nadležnog organa društveno-političke zajednice, kojom on odbija da da potvrdu ili saglasnost na pojedinačni akt organizacije udruženog rada ima karakter pojedinačnog akta iz čl. 66. Zakona o upravnim sporovima. Tom odredbom je predviđeno pravo svakog fizičkog i pravnog lica, da u slučaju kada smatra da mu je konačnim pojedinačnim aktom povređeno ustavom zajamčeno pravo a nije predviđena druga sudska zaštita, da zahteva od nadležnog suda zaštitu tog prava ili slobode. Za upotrebu pomenutog pravnog sredstva potrebno je prema tome, da postoji pojedinačni akt državnog organa donet van upravnog postupka, da je akt konačan (tj. da se protiv takvog akta ne može upotrebiti redovno pravno sredstvo da je redovno pravno sredstvo protiv prvostepen akt već upotrebljeno) i da je konačnim pojedinačnim aktom povređeno ustavom zajamčeno pravo pojedinca, pravnog lica ili druge stranke. Sem pozitivnih uslova potrebno je da bude ispunjen i negativan uslov, koji se sastoji u tome da za zaštitu prava samoupravljanja ili drugih prava i sloboda garantovanih ustavom nije predviđena druga sudska zaštita.

Međutim, u zakonodavnoj praksi ima slučajeva, gde se zakonom predviđa mogućnost izjavljivanja žalbe protivu akta organizacije udruženog rada koji je odbijeno davanje saglasnosti od strane organa uprave odgovarajuće društveno-političke zajednice, s tim da se žalba izjavljuje višem državnom organu. Takav jedan slučaj predviđen je čl. 37. Zakona SR Srbije o železnicama (32/70), gde se najpre predviđa da se ukrštanjem železničke pruge sa javnim putevima izvodi njegovim svodenjem na najneophodniji broj usmeravanjem dva ili više javnih puteva na zajedničkom mestu ukrštanja (stav 1). Ukrštanje železničke pruge sa nekategorisanim putevima izvodi se usmeravanjem tih puteva na najbliži javni put, koji se ukršta sa odnosnom prugom. Ako to nije moguće, treba međusobno povezati nekategorisane puteve i izvesti njihovo ukrštanje sa prugom na zajedničkom mestu (stav 2). Zajedničko mesto ukrštanja iz stava 2. ovog člana određuje investitor pruge u sporazumu sa zainteresovanim organizacijama udruženog rada i drugim samoupravnim organizacijama, a u saglasnosti sa opštinskim organom uprave nadležnim za saobraćaj (stav 3). Protiv akta ovog organa iz stava 3. može se izjaviti žalba republičkom odnosno pokrajinskom organu uprave nadležnom za saobraćaj. Iz ovako formulisane odredbe stava 4. čl. 37 navedenog zakona ne može se jasno odrediti o čijem aktu se radi, odnosno protiv čijeg akta se može izjaviti žalba: da li protiv akta koji donosi investitor pruge u sporazumu sa zainteresovanim or-

organizacijama udruženog rada i drugim samoupravnim organizacijama, a u saglasnosti sa opštinskim organom uprave nadležnim za saobraćaj, ili protiv akta opštinskog organa uprave nadležnog za saobraćaj, kojim ovaj organ nije dao saglasnost na akt investitora.

Ako se radi o aktu investitora pruge koji je on doneo u sporazumu sa zainteresovanim organizacijama udruženog rada i drugim samoupravnim organizacijama, a u saglasnosti sa opštinskim organom uprave nadležnim za saobraćaj postavlja se pitanje ko ima prava, žalbe, ako su svi učesnici u donošenju akta bili saglasni. Ipak izgleda da je pravilno tumačenje odredbe stava 4 čl. 37 u tom smislu, da se žalba može da izjavi protivu akta opštinskog organa uprave nadležnog za saobraćaj koji je odbio da dá saglasnost na akt investitora, kojim je investitor pruge odredio u sporazumu sa zainteresovanim organizacijama udruženog rada i drugim samoupravnim organizacijama zajedničko mesto ukrštanja. Istovremeno iz odredbe stava 4. čl. 37. može da se zaključi, da akt opštinskog organa uprave nadležnog za saobraćaj, kojima odbija davanje saglasnosti ima karakter *upravnog akta*, zbog čega je i predviđeno da se protivu tog akta može da izjavi žalba republičkom odnosno pokrajinskom organu uprave nadležnom za saobraćaj. A protiv akta republičkom odnosno pokrajinskog organa uprave nadležnog za saobraćaj, koji je donet povodom žalbe, može se pokrenuti upravni spor kod nadležnog suda.

U svakom slučaju može se zaključiti, da akt organa društveno-političke zajednice, kojim se odbija davanje saglasnosti ili potvrde na pojedinačni akt organizacije udruženog rada ili druge samoupravne organizacije ili zajednice ima karakter pojedinačnog akta (bilo karakter akta iz čl. 66. Zakona o upravnim sporovima ili karakter upravnog akta), s tim da se protiv konačnog pojedinačnog akta može da traži sudska zaštita kod nadležnog suda u smislu čl. 66. Zakona o upravnim sporovima, odnosno da se protiv konačnog upravnog akta može da pokrene upravni spor kod nadležnog suda. U oba slučaja biće nadležan isti sud koji će u oba slučaja da rešava spor po Zakonu o upravnim sporovima, odnosno shodno odredbama Zakona o upravnim sporovima.

U vezi sa davanjem saglasnosti na samoupravne opšte akte pojavljuje se još jedno sporno pitanje: naime, postavlja se pitanje da li je celishodno da se u pojedinim zakonima predviđa davanje saglasnosti od strane skupštine društveno — političke zajednice na statut u celini. Naime, ima odredaba koje predviđaju da se daje saglasnost samo na pojedine delove statuta koji se odnose na delatnost ili poslove od posebnog društvenog interesa, i u nekim zakonima se predviđa mogućnost davanja saglasnosti na statut u celini. Izgleda da se ovde radi više o nepreciznosti pravnog propisa koji predviđa takvu odredbu, jer svakako statut sadrži niz drugih odredaba koje nemaju karakter vršenja delatnosti ili poslova od posebnog društvenog interesa, pa stoga se i ne vidi dovoljno opravdanje za intervenciju skupštine društveno-političke zajednice u odnosu na sve odredbe statuta odnosno na statut u celini. Prema tome, izgleda da se radi više o nepreciznosti pravnog propisa, nego o potrebi da se saglasnost daje na statut u celini.

4. Dalje, u pojedinim zakonima se predviđa ovlašćenje za skupštinu odgovarajuće društveno-političke zajednice da daje saglasnost samo na statut organizacije udruženog rada, a ne i na samoupravni sporazum osnovnih organizacija udruženog rada o udruživanju u radnu organizaciju (doduše ima izvesnih zakona koji predviđaju i takve odredbe, ali ima i zakona koji takve odredbe ne predviđaju). I ovde se izgleda radi o nepreciznom regulisanju materije, jer bi svakako bilo pravilnije da se najpre daje saglasnost odgovarajućeg organa društveno-političke zajednice na samoupravni sporazum osnovnih organizacija o udruživanju u organizaciju udruženog rada, a ne samo na statut kada su već samoupravnim sporazumom o udruživanju regulisana mnoga pitanja, koja statut i ne reguliše, a koja svakako tangiraju i posebni društveni interes.

5. Dalje pitanje koje se postavlja u vezi sa davanjem saglasnosti od strane organa društveno-političke zajednice na samoupravni opšti ili pojedinačni akt jeste pitanje *obima ocene* od strane organa koji daje saglasnost odnosno potvrdu. Iz same institucije davanja potvrde odnosno saglasnosti proizilazi zaključak da organ koji daje potvrdu ili saglasnost može da ocenjuje kako pitanje zakonitosti, tako i pitanje celishodnosti samoupravnog opšteg ili pojedinačnog akta na koji daje potvrdu ili saglasnost. Svođenje prava organa društveno-političke zajednice da prilikom davanja potvrde ili saglasnosti ocenjuju samo pitanje zakonitosti imalo bi za posledicu sužavanje obima prava ovakvog organa, što se čini da nije u skladu sa intencijama odredaba ustava koji su predvideli instituciju davanja potvrde odnosno saglasnosti na samoupravne opšte ili pojedinačne akte organizacija udruženog rada odnosno samoupravnih interesnih zajednica.

6. Još jedno sporno pitanje se postavlja u vezi sa davanjem potvrde odnosno saglasnosti na samoupravne opšte ili pojedinačne akte organizacije udruženog rada. U mnogim zakonima koje smo naveli, ne navodi se rok koji bi predviđao obavezu nadležnog organa društveno-političke zajednice, da se u tom roku izjasni da li daje potvrdu ili saglasnost ili odbija potvrdu ili saglasnost. Ranijim zakonom o preduzećima odnosno zakonom o ustanovama taj rok je bio određen za organ koji je davao potvrdu odnosno saglasnost, na period od 30 dana. Stoga se čini potrebnim da se pojedinim zakonima koji predviđaju davanje potvrde odnosno saglasnosti od strane organa društveno-političkih zajednica na samoupravne opšte ili pojedinačne akte organizacija udruženog rada i samoupravnih interesnih zajednica odredi i rok u kome taj organ društveno-političke zajednice treba da se izjasni. Bilo bi možda celishodno, da se predvide i posledice u slučaju ćutanja organa društveno-političke zajednice, odnosno u slučaju da se organ društveno-političke zajednice ne izjasni u roku od 30 dana.

7. U vezi sa *učešćem predstavnika društvene zajednice* u organima upravljanja organizacija udruženog rada koje vrše delatnosti ili poslove od posebnog društvenog interesa postavlja se više pitanja:

U vezi sa strukturom predstavnika društvene zajednice postavlja se pitanje kome treba dati prevagu u toj strukturi: da li prevagu treba dati predstavnicima zainteresovanih korisnika usluga organizacija udruženog rada u pitanju, ili treba dati prevagu predstavnicima društve-

no-političke zajednice odnosno predstavnicima odgovarajućih društveno-političkih organizacija. Izgleda da se ovde radi o pitanju ko je više zainteresovan za rad ovakvih organizacija udruženog rada: da li neposredni korisnici ili organizacija udruženog rada kojima pripadaju korisnici usluga ili organi društveno-političkih zajednica koji iz opšteg prava da vrše kontrolu imaju pravo i da vrše ovaj oblik kontrole nad organizacijama udruženog rada. Izgleda da treba dati prevagu korisnicima usluga odnosno organizacijama udruženog rada kojima pripadaju korisnici, pa stoga se čini pravilnim zaključak, da bi u okviru broja predstavnika društvene zajednice u većoj meri trebalo da učestvuju predstavnici organizacija udruženog rada odnosno građana koji su neposredno zainteresovani za rad odgovarajuće organizacije udruženog rada odnosno čiji se korisnici neposredno koriste uslugama takve organizacije.

U vezi sa izborom predstavnika društvene zajednice koji učestvuju u organu upravljanja organizacija udruženog rada koja vrši delatnost ili poslove od neposrednog društvenog interesa pojavljuje se i potreba da se izbor predstavnika društvene zajednice vrši na osnovu delegatskog sistema i da bi u tom pravcu trebalo izvršiti i odgovarajuće promene u pravnim propisima.

8. Čine se interesantnim i dileme koje je navela u svom članku Koveljka Romanić (vidi članak: Ostvarivanje društvenog uticaja na organizaciju udruženog rada koje vrše delatnosti od posebnog društvenog interesa — „Opština” broj 8/9/75), a u vezi sa paralelnim postojanjem samoupravnih interesnih zajednica i svih postojećih oblika društvenog uticaja. Drugarica Romanić smatra da ovakvo postojanje samoupravnih interesnih zajednica, kao i postojećih oblika društvenog uticaja ima elemente preorganizanosti, zbog čega se ona i pita, da li je primaran uticaj neposrednih korisnika ili su pak primarni razni posrednički oblici uticaja (strana 119). Zbog toga i predlaže, da bi ove dileme trebalo rešiti na određene načine: naime, prema njenom mišljenju učešće predstavnika društvene zajednice u upravljanju određenim poslovima trebalo bi po pravilu isključiti iz organizacija udruženog rada koje su na osnovu zakona obavezne članice odgovarajućih interesnih zajednica. Isključivanjem učešća i uticaja predstavnika društvene zajednice i skupštine društveno-političke zajednice trebalo bi da bude prvenstveno u korist jačanja samoupravnog sporazumevanja i društvenog dogovaranja. Pri svem tom drugarica Romanić smatra, da institut predstavnika društvene zajednice u upravljanju određenim poslovima u organizacijama udruženog rada od posebnog društvenog interesa treba zadržati u oblastima u kojima nisu obrazovane samoupravne interesne zajednice ili se radi o pitanjima o kojima zbog njihove prirode i načina odlučivanja nije moguće odlučivati samoupravnim sporazumevanjem i društvenim dogovoranjem ili instrumentima skupštine društveno-političke zajednice (uglavnom se imaju u vidu novinske, izdavačke i radiodifuzne organizacije, u kojima postoje posebni saveti kao organi društvenog upravljanja — izdavački i programski savet).

Svakako je tačna postavka drugarice Romanić da primarni uticaj na rad organizacija koje vrše poslove od posebnog društvenog interesa treba dati neposrednim interesentima i korisnicima. Međutim,

postavlja se pitanje da li uticaj neposrednih interesenata i korisnika dolazi uvek efektivno do izražaja kod svake organizacije koja je inače po zakonu ili na osnovu zaključenog sporazuma član odgovarajuće samoupravne interesne zajednice. Čini se da se taj uticaj neposrednih korisnika u ovom smislu ne oseća u dovoljnoj meri. Stoga polazeći od potrebe primarnosti uticaja neposrednih interesenata i korisnika na rad organizacije koje vrše poslove od neposrednog društvenog interesa može se zaključiti, da naročito u slučajevima kada nisu osnovane jedinice u samoupravnim interesnim zajednicama, treba tako organizovati učešće predstavnika društvene zajednice u vršenju društvenog uticaja, da među tim predstavnicima većina bude iz reda neposrednih interesenata i korisnika. U ovakvom slučaju su opravdani predlozi drugarice Romanić da se postojeća rešenja društvenog uticaja dograde u pogledu načina delegiranja predstavnika društvene zajednice (a naročito predstavnika neposrednih interesenata i korisnika) i u pogledu odgovornosti izabranih predstavnika, kako u odnosu na organe društveno-političke zajednice, tako i u odnosu na organizacije koje su delegirane.

V — Da li ostvarivanje posebnog društvenog interesa ima za posledicu ograničavanje samoupravnih prava organizacije udruženog rada i samoupravnih interesnih zajednica

Izloženi oblici forme društvenog uticaja u odnosu na delatnost ili poslove od posebnog društvenog interesa kod odgovarajućih organizacija udruženog rada odnosno samoupravnih interesnih zajednica nesumnjivo u izvesnom smislu ograničavaju samoupravna prava radnih ljudi u poređenju sa samoupravnim pravima radnih ljudi u drugim organizacijama koje ne vrše delatnosti odnosno poslove od posebnog društvenog interesa. U vezi sa ovim problemom dr Leo Geršković u jednom članku (Dr Leo Geršković: U upravljanje organizacijama koje vrše delatnosti od posebnog društvenog uticaja i njihov odnos prema interesnim i društvenim političkim zajednicama, Zagreb, prosinac, 1966 godine) izražava mišljenje, da su u to vreme niz delatnosti naročito onih iz oblasti saobraćaja, komunikacija, komunalnih službi, stambene izgradnje, koje su od posebnog interesa za društvo i to daleko više nego niz delatnosti iz oblasti obrazovanja i kulture, politička praksa i zakonodavstvo identificirali dobrim delom sa ostalim delatnostima i sistemom upravljanja tim delatnostima, zadržavajući samo određeno normiranje delatnosti (železnički i zračni saobraćaj) ili uticaj na formiranje cena (koji postoji u drugim područjima privrede). Tim kursom u našem zakonodavstvu i političkoj praksi su takve delatnosti po prirodi monopolističke ustvari „privatizirane“ na kolektivnoj osnovi radničkog samoupravljanja i postale nova vlast u društvu nad građanima. Opravdanje za takvu politiku nad tim organizacijama nalazi se u ostvarivanju radničkog samoupravljanja i potrebe uspostavljanja ekonomskih odnosa i jednakog društveno-ekonomskog položaja radnika u tim delatnostima. Međutim, dr L. Geršković smatra da dosledno uspostavljanje jednakog društveno-ekonomskog položaja i radničkog samoupravljanja ne sprečava određene diferencirane društvene

odnose, koji će onemogućiti uspostavljanje monopolističke društvene vlasti organizacija nad građanima. Politička praksa, prema dr Gerškoviću, imala je opravdani cilj da u ove oblasti unese ekonomske odnose, ali ih radi nesagledavanja njihovih specifičnih odnosa dovela u takav monopolistički položaj, da baš tim putem neće postići ni ekonomski cilj. Dr Leo Geršković smatra da je uz sva nastojanja u ovim organizacijama najmanje razvijeno radničko samoupravljanje i samoraspedela dohotka. U tim organizacijama ima centralna administracija najveću vlast i radne jedinice su najmanje razvijene.

Zbog toga dr Geršković predlaže i posebne mere odnosno principe na kojima bi trebalo organizovati navedene organizacije udruženog rada. Ustvari njegov predlog je išao za uspostavljanjem posebnog društvenog uticaja u odnosu na ove organizacije koje vrše delatnost ili poslove od posebnog društvenog interesa. Naročito se on zalagao za jači uticaj neposrednih korisnika usluga navedenih organizacija. Prema tome, kada je reč o organizacijama koje vrše delatnost ili poslove od posebnog društvenog interesa imaju se u vidu organizacije koje pretežno imaju monopolistički karakter i čija je delatnost od vitalnog značaja za građane, za organizacije udruženog rada, odnosno za društvenu zajednicu uopšte, zbog čega se i nužno nameće potreba da društvena zajednica putem odgovarajućih instrumenata treba da vrši jači društveni uticaj u odnosu na te organizacije, nego što normalno društvena zajednica vrši uticaj u odnosu na druge organizacije udruženog rada koje ne vrše poslove od posebnog društvenog interesa.

Prema tome, ukoliko se izvesna samoupravna prava radnika u organizacijama udruženog rada koje vrše delatnosti ili poslove od posebnog društvenog interesa u izvesnom stepenu ograničena u poređenju sa odgovarajućim samoupravnim pravima radnika u drugim organizacijama, ta ograničenja se vrše u cilju obezbeđivanja pravilnog ostvarivanja prava korisnika usluga koje vrše navedene organizacije udruženog rada odnosno samoupravne interesne zajednice. Međutim, u odredbama ustava (npr. čl. 49 Ustava SR Srbije) izričito se naglašava da se radnicima u organizacijama udruženog rada koje vrše delatnosti odnosno poslove od posebnog društvenog interesa ne mogu ograničavati prava zajemčena ustavom koja se odnose na rad i upravljanje društvenim sredstvima, uređivanje međusobnih odnosa u radu i sticanje ličnih dohodaka. Prema tome, po pravilu, navedene forme odnosno oblici društvenog uticaja ne mogu ograničavati neotuđiva prava radnika o kojima je reč u Ustavu SFRJ odnosno u odgovarajućim odredbama republičkih i pokrajinskih ustava.

Dr SLAVOLJUB POPOVIĆ, professeur
à la Faculté de droit de Niš

LES ORGANISATIONS DE TRAVAIL ASSOCIÉ ET LES COMMUNAUTÉS QUI EXERCENT LES AFFAIRES D'UN INTÉRÊT SOCIAL PARTICULIER

— R é s u m é —

Dans son article l'auteur traite surtout la question de l'influence sociale sur les organisations et les communautés qui exercent les affaires d'un intérêt social particulier.

Par la Constituion de la République Socialiste Fédérative de Yougoslavie et par les constituions des républiques fédérées et des provinces autonomes il est prévu que les affaires d'un intérêt social particulier peuvent être déterminées par la loi ou par la décision de l'assemblée de la communauté socio-politique basée sur la loi. Cependant, par la Constituion de la RSF de Yougoslavie de 1974 certaines activités sont proclamées en tant qu'activités d'un intérêt social particulier (par exemple, les intérêt du domaine du système social des informations sont d'un intérêt social particulier).

Les républiques fédérées et les provinces autonomes ont proclamé par leurs lois une série d'activités et affaires en tant qu'activités et affaires d'un intérêt social particulier. Ainsi, par exemple, par plusieurs lois relatives aux communautés d'intérêts autogestionnaires les républiques fédérées et les provinces autonomes ont proclamé les activités déterminées en premier lieu de certaines communautés d'intérêts autogestionnaires, en tant qu'activités c'est-à-dire affaires d'un intérêt social déterminé (par exemple, les communautés d'intérêts autogestionnaires de l'instruction et de l'éducation, les communautés d'intérêts autogestionnaires de la culture, les communautés d'intérêts autogestionnaires de la culture physique, les communautés d'intérêts autogestionnaires de l'assurance santé, les communautés d'intérêts autogestionnaires de la protection des enfants, les communautés d'intérêts autogestionnaires de la protection sociale, etc.).

En outre, par une série d'autres lois des républiques fédérées et des provinces autonomes, il est prévu que certaines affaires ou activités sont proclamées comme affaires et activités d'un intérêt social particulier.

Dans son travail l'auteur a d'abord souligné les principes qui sont valables pour l'exercice des activités ou affaires d'un intérêt social particulier, ensuite il a effectué une analyse détaillée des diverses sortes de l'exercice de l'influence sociale. L'influence sociale sur les activités c'est-à-dire affaires mentionnées est effectuée de plusieurs manières, à savoir: a) par la participation des représentants des fondateurs, des communautés socio-politiques, des organisations socio-politiques, des bénéficiaires des services et des autres organisations et communautés intéressées dans la gestion des activités et affaires d'un intérêt social particulier; u) par le consentement donné de la part de l'assemblée de la communauté socio-politique correspondante aux dispositions déterminées des accords autogestionnaires et des autres actes généraux autogestionnaires, ainsi que par le consentement donné aux actes particuliers déterminés des organisations de travail associé, qui exercent les activités ou affaires d'un intérêt social particulier; c) par l'exercice des autres formes de l'influence sociale à l'égard des activités ou affaires d'un intérêt social particulier.

L'auteur a ensuite effectué l'analyse de l'influence sociale sous forme de participation des représentants de la communauté sociale dans les activités ou affaires d'un intérêt social particulier c'est-à-dire dans l'exercice de l'influence

sociale sous forme de donner le consentement c'est-à-dire l'attestation aux actes généraux ou particuliers autogestionnaires, c'est-à-dire aux autres formes de l'influence sociale.

L'auteur a traité avec beaucoup d'attention la question de l'exercice de l'influence sociale à l'égard des communautés d'intérêts autogestionnaires.

L'auteur s'est consacré en particulier à l'étude des instruments juridiques que les organisations ou les communautés peuvent utiliser contre les actes des organes de la communauté socio-politique par lesquels est refusé le consentement c'est-à-dire l'attestation, à certains actes autogestionnaires des organisations de travail associé, ou communautés d'intérêts autogestionnaires.

En relation avec si la question si la réalisation de l'intérêt social particulier a pour conséquence la limitation des droits autogestionnaires des organisations de travail associé et des communautés d'intérêts autogestionnaires, l'auteur signale les dispositions de la constitution, d'après lesquelles aux ouvriers dans les organisations de travail associé et les communautés d'intérêts autogestionnaires, qui exercent les activités ou les affaires d'intérêt social particulier, on ne peut pas limiter les droits garantis par la constitution, qui se rapportent au travail et à la gestion des instruments sociaux, l'organisation des rapports mutuels dans le travail et l'acquisition des revenus personnels.

Dr MIODRAG MATEJIC,
redovni profesor

NASTANAK I RAZVOJ DOPRINOSA U SISTEMU DRUŠTVENIH PRIHODA U JUGOSLAVIJI

Danas poznajemo doprinose kao vrstu društvenih prihoda koji su na osnovu ustava, zakona i samoupravnih društvenih akata namenjeni za zadovoljenje zajedničkih društvenih potreba radnih ljudi i građana u različitim oblastima društvenih delatnosti (obrazovanju, kulturi, nauci, zdravstvu, socijalnoj zaštiti i dr.). Oni se obrazuju samoupravnim odlukama u udruženom radu i samoupravnim interesnim zajednicama kojima se utvrđuje njihova vrsta i visina, a izdvajaju se iz dohotka osnovnih organizacija udruženog rada i ličnih dohodaka radnika i građana.

Međutim, razvojni put doprinosa kao društvenih prihoda, dug skoro trideset godina, poznao je više rešenja o karakteru, načinu ustanovljenja, nameni i elementima ovoga prihoda, koja se znatno razlikuju od današnjih. One su bila uslovljena različitim pristupom ustavnog i zakonskog uređivanja sistema društvenih prihoda i pojedinih vrsta i oblika prihoda u tom sistemu što je posledica dinamičnog razvoja društveno ekonomskih i samoupravnih odnosa u ovoj oblasti.¹⁾

Pokušaj da se nastanak i razvoj doprinosa globalno prikažu u okvirima dva perioda društveno-ekonomskog razvoja u našoj zemlji — periodu administrativnog i periodu radničkog upravljanja ne bi bio dovoljno dobar put za uočavanje suštine, prirode, društveno-političkog, ekonomskog i pravnog značaja doprinosa, ma da je do sada tako više puta postupano. U vezi s tim potrebno je ukazati da su promene u doprinosima bile uslovljene i specifičnim promenama u samoupravljanju i samoupravnim odnosima u neprivrednim delatnostima. Zato analiza postanka i razvoja doprinosa treba da bude iscrpnija i povezana sa odgovarajućim društvenim promenama, koje su nastajale i u sferi materijalne proizvodnje i u sferi društvenih delatnosti van materijalne proizvodnje.

¹⁾ Neposredni motiv za prikazivanje razvoja doprinosa našli smo u činjenici da ni u jednoj zemlji u svetu nije doprinos tako prihvaćen i uključen u sistem prihoda kao u našoj zemlji. Tome treba dodati i činjenicu da takvo prihvatanje doprinosa omogućavaju i posebni uslovi pod kojima je on nastajao i menjao se, uslovi koji su najtešnje povezani sa društveno-političkim sistemom i razvijanjem samoupravnih odnosa.

Zato kad se u ovo vreme o doprinosu vodi veoma intenzivna i široko postavljena rasprava, smatrali smo da nije bez značaja ukazati na njegov razvojni put, veoma bogat promenama koje su izvršene i koje su dovele do onoga što doprinos predstavlja danas.

I. Da li su doprinosi parafiskaliteti

Bilo je pokušaja u našoj ranijoj teoriji, pa i praksi, da se doprinosi uključe u parafiskalitete. Ovo se posebno ispoljilo kod doprinosa za socijalno osiguranje kod je ova oblast društvene delatnosti izdvojena iz budžeta i budžetskog načina finansiranja i postala u izvesnom smislu samoupravno organizovana delatnost.

Međutim, već i tada su na ovo činjeni prigovori o nespojivosti pojma doprinosa sa parafiskalitetima. Razlozi ovih prigovora kasnije su se potvrdili izvršenim promenama u fiskalnom sistemu kad je zakon federacije (Osnovni zakon o doprinosima i porezima građana) identifikovao doprinose sa pravim porezima. Na taj način doprinosi su postali glavni prihod budžeta i tako se održali sve do Ustavnih amandmana iz 1971. god. i donošenja republičkih zakona o porezima građana. Time je njihova namena iz oblasti zajedničke prešla u oblast opšte društvene potrošnje, kao što je u međuvremenu postala i investiciona.

Da bi se mogao odrediti odnos doprinosa prema parafiskalitetima bilo bi potrebno izložiti prirodu i suštinu parafiskaliteta kao prihoda koji pripadaju lokalnim državnim kolektivitetima ili nedržavnim organizacijama od opšteg interesa.

1. Parafiskaliteti kao lokalni prihodi

Uobičajeno je u nauci i praksi da se parafiskalitetima daje dvojako — šire i uže značenje.

U širem smislu parafiskaliteti predstavljaju lokalne prihode. Čak i lokalni porezi, kao izraziti fiskalni instrumenti zahvatanja, ako ih uvode lokalni kolektiviteti, smatraju se parafiskalitetima. U toliko više kao parafiskaliteti smatraju se oni sa pravim elementima ovih prihoda. Ukratko rečeno, sve u oblasti preraspodele što predstavlja oblik zahvatanja imovine, dohotka ili potrošnje a regulisano je lokalnim propisima, od lokalnih organa, jeste parafiskalni prihod.

Struktura ovakvih prihoda može biti gotovo ista kao i kod prihoda pravog fiskalnog sistema države. To znači da se i lokalni porezi smatraju parafiskalitetima, kao što je slučaj sa porezom na promet, lokalnim porezima na nepokretnosti, čak i na dohodak, lokalnim taksama, eventualno akcizama (trošarinom) i dr.

Međutim, struktura parafiskaliteta može biti i takva da u njoj budu zastupljeni, pored čistih „kvazi fiskalnih prihoda” i parafiskaliteti čije karakteristike nisu iste, pa čak i ne podsećaju na fiskalne prihode. Tu bi spadale razne vrste naknada za usluge ili naknade za koncesije (vađenje šljunka, peska, vršenje prevoza i sl.).

Pitanje otkuda je to tako. Odgovor se dobija analizom odnosa koji postoji u utvrđivanju fiskalnog suvereniteta. Fiskalni suverenitet, po pravilu, pripada isključivo centralnim organima vlasti i on je pravi i potpuni. Takav suverenitet ne poseduju lokalni kolektiviteti, i pošto ga nemaju ne mogu uvoditi prave „prihode”, već samo kvazi prihode, pomoćnog i palijativnog karaktera, te su to parafiskaliteti. Prirodno da se ovde ima u vidu uobičajeni odnos u ustavnoj i zakonskoj regula-

tivi poreskih i drugih dažbinskih davanja koji postoji u unitarnim državama ili federativnim državama, ali sa izrazito centralistički organizovanim finansijskim sistemom. To drugim rečima znači da je uređivanje fiskalnih odnosa takvo da isključivi fiskalni suverenitet pripada centralnim državnim organima.

Pod pravim, potpunim ili isključivim fiskalnim suverenitetom podrazumevaju se u teoriji ovlašćenja na ustanovljenje, uvođenje i određivanje visine jednog fiskalnog prihoda. Prema tome ovakav suverenitet ima onaj nosilac finansiranja u državi koji može najpre da odlučuje o tome da će u zemlji postojati takav i takav fiskalni prihod, kao deo sistema fiskalnih prihoda. Pri tome organ će utvrditi sve elemente toga prihoda tj. predmet, obveznika, osnovicu i stope. U tom smislu treba razumeti ustanovljenje prihoda. Ono se znači sastoji u pravu određivanja svih karakteristika i elemenata prihoda. Zatim je za ovakav potpuni suverenitet u fiskalnom domenu potrebno da organ koji je ustanovio prihod ovaj i uvede kao svoj prihod odnosno, u koliko to ne želi, iz ekonomskih ili političkih razloga, da odredi kome će on nosiocu finansiranja pripasti.

Najzad za potpuni fiskalni suverenitet potrebno je i da organ koji je ustanovio prihod i uveo ga kao svoj, odnosno prepustio drugome, utvrdi i visinu u kojoj će se naplaćivati tj. propiše visinu stope.

Fiskalni suverenitet sa ovakvim ovlašćenjima izraz je veoma čvrste fiskalne centralizacije ako se ima u vidu mogućnost da on isključivo pripada centralnim organima vlasti. Međutim, ovaj vid fiskalnog suvereniteta može biti zastupljen i u decentralizovanim fiskalnim sistemima, ako je raspoređen na različite nosioce finansiranja. U takvom slučaju nosioci finansiranja mogu imati ovlašćenja potpunog fiskalnog suvereniteta za pojedine vrste oblike ili podoblike prihoda.

Delimičan dakle nepotpun fiskalni suverenitet postoji kod nosilac finansiranja ima samo neka od navedenih ovlašćenja. Najčešći je slučaj da ima ovlašćenje za uvođenje fiskalnog prihoda koji je već ustanovljen i za određivanje njegove visine. Po pravilu ovakav suverenitet imaju opštine, gotovo u svim sistemima u svetu. Međutim, on može biti i još više ograničen, ako opštini pripada samo pravo da određuje visinu prihoda tj. da propisuje stope (tzv. vezani fiskalni suverenitet). I ovo se može smatrati kao idealno rešenje za opštine, jer u mnogim fiskalnim sistemima njima ne pripada ni pravo da propisivanjem stopa određuju visinu prihoda. Stope su tu već unapred propisali organi viših vlasti, tako da opštinama pripada prihod po tako utvrđenim stopama.

Parafiskaliteti su, prema naučnoj i stručnoj koncepciji, van domašaja fiskalnog suvereniteta. Zato i pripada lokalnim organima pravo da ih uvodi.

2. Parafiskaliteti kao prihodi vandržavnih organizacija

Parafiskaliteti u užem značenju predstavljaju samo onu vrstu prihoda koji su svojstveni vandržavnim kolektivitetima. Takvi kolektiviteti i ako vrše poslove od opšteg interesa ne moraju biti ni osnovani ni organizovani od državnih organa. Ako to jesu, onda imaju određeni stepen samoupravnosti i finansijske samostalnosti tako da

od obima te samostalnosti zavisi i njihov način alimetiranja. To alimetiranje u nekim slučajevima je mešovito: sa parafiskalnim prihodima kao izvornim i sa sredstvima koja u vidu dotacija ili na drugi način obezbeđuju državni organi.

3. Parafiskaliteti u primeni

Parafiskalni prihodi dobijaju u kapitalističkim državama veoma široku primenu. U sistemima prihoda ovih zemalja nalaze se pod različitim nazivima, a najčešće kao: takse, doprinosi članarine i kotizacije, dodatni ili dopunski porez. Teorija sve ove prihode globalno svrstava u ekonomske i socijalne profesionalne, prema oblastima društvenog života u kojoj se pojavljuju odnosno prema ciljevima koji se njime ostvaruju.

Parafiskalni prihodi mogu biti dvojaki. S obzirom na to da li je obaveza plaćanja utvrđena zakonom ili drugim aktom države ili obaveza nastupa po pristanku obaveznika, postoje dve vrste parafiskalnih prihoda. Prihodi prve vrste su oni koje je uvela država, ali prihodi ne služe opštedržavnim ciljevima, već ciljevima određene grupe građana. Druga vrsta parafiskalnih prihoda može čak i biti regulisana od strane države i predstavljati zakonsku obavezu, ali ipak uslovno, a to znači ako se budući obveznik sam i dobrovoljno podvrgne obavezi plaćanja dažbine.

Parafiskalnim prihodima mogu biti podjednako opterećeni organizacije i stanovništvo.

Kotizacije za razna profesionalna i druga udruženja plaćaju organizacije. Doprinosi sa karakterom parafiskalnog prihoda predstavljaju obavezu građana, na primer doprinos za socijalno osiguranje. U teoriji se tvrdi da postoji određena sličnost između parafiskalnih taksa i pravih taksa. Ova sličnost se ogleda u tome što se obe vrste taksa naplaćuju u korist određene službe (takse mogu naplaćivati samo te službe ili ih može naplaćivati država za račun tih službi) i što takse plaćaju lica koja koriste usluge službi i za takvo plaćanje primaju protivnaku. Postoji znači protivčinidba, ali baš ta protivčinidba izaziva sporove. Doprinos za socijalno osiguranje i dodatak na decu u nekim zemljama plaća poslodavac, a usluge socijalnog osiguranja koristi radnik. Otuda teorija izvodi zaključak da doprinos odgovara delu dopunske zarade koju poslodavac treba da plati kako bi radnik mogao biti obezbeđen u slučaju bolesti (zdravstveno osiguranje), odnosno u slučaju nesposobnosti za dalji rad ili doživljenja starosti (penziono osiguranje).

Osnovne karakteristike svih parafiskalnih prihoda prema zapadnoj teoriji su sledeći: da prihodi imaju karakter obaveznog davanja; da se prihodi naplaćuju u korist javnih organizacija, koje nisu administrativno-političke organizacije ili u korist organizacija opšteg interesa; da ih plaćaju pripadnici tih organizacija ili korisnici njihovih usluga; da su obavezu u visini davanja ustanovili same te organizacije ili državni organi; da se prihodi od takvih davanja ne unose u opštedržavni budžet niti se iskazuju u tom budžetu i da se prihodima podmiruju određene potrebe navedenih organizacija.

Ima pokušaja da se postanak parafiskalnih prihoda poveže sa ustupanjem državnih ovlašćenja određenim organizacijama. Međutim izgleda da postoji malo osnova za takvo tumačenje. Država ne poverava vršenje određenih funkcija posebnim organizacijama, već se te organizacije najčešće spontano stvaraju a država reguliše samo opšte odnose pripadnika tih organizacija, mada to ne mora biti u svakom slučaju. Samim tim država se ne odriče nekog svog fiskalnog prava u korist ovih organizacija, jer takva prava nije ni kreirala.

4. Odnos fiskalnih i parafiskalnih prihoda

Kvalitativni i kvantitativni odnos fiskalnih i parafiskalnih prihoda u lokalnim organima vlasti pokazuje dve karakteristike.

Prvo da su za lokalne organe važniji fiskalni od parafiskalnih prihoda i drugo da je finansijski efekat prihoda veći. Prema tome, posmatrajući fiskalne i parafiskalne prihode u njihovom uzajamnom odnosu pre svega se mora dati fiskalnim prihodima.

Međutim, ovo nikako ne znači da u strukturi prihoda lokalnih organa mora bezuslovno postojati veća zastupljenost fiskalnih prihoda. Čak obrnuto, uvek je, po pravilu, broj parafiskalnih prihoda veći, ali je njihov ukupan fiskalni efekat manji tj. ispod efekta fiskalnih prihoda.

Ovako mesto parafiskalnih prihoda u lokalnim razmerama ima svoje opravdanje. Pre svega, polazeći od fiskalnog kapaciteta obveznika, mora se računati na veliki stepen njegove iscrpljenosti fiskalnim zahvatanjima. Zbog toga ostaje veoma mali prostor za zahvatanje parafiskalitetima, ma kako različiti bili njihovi izvori. Znači i ako postoji izbor većeg broja predmeta koji mogu biti korišćeni za uvođenje parafiskalnih davanja, oni se ne mogu koristiti jer postoji opasnost prelaska moguće granice opterećenja obveznika. S druge strane i sa već zahvaćenim predmetima treba biti oprezan da se suviše ne optereće, kako se ne bi izazvao veliki pritisak na ekonomske uslove obveznika. Tako se pojavljuje dvostruko ograničenje.

Sve to nije ništa neobično ako se imaju u vidu veoma ograničene mogućnosti koje za lokalne organe postoje i u pogledu zahvatanja fiskalnim instrumentima. Pravo lokalnih organa da određuju visinu poreskih i drugih dažbinskih zahvatanja, propisivanjem stopa, uvek je uslovljeno visinom već izvršenog zahvatanja od strane viših organa. Tako manevarsko polje postaje uzano za lokalne organe. Ako pokušaju da se kompenziraju parafiskalnim prihodima, čeka ih ista nezgoda koju čini granica mogućeg zahvatanja u odnosu na ukupan fiskalni kapacitet obveznika.

5. Razvrstavanje parafiskaliteta

Polazna osnova razvrstavanja parafiskaliteta može biti veoma različita. Najčešće se ona traži u odnosima koji postoje između državne centralne vlasti i institucija kojima parafiskaliteti služe za podmirenje njihovih potreba. Zato se prvi kriterijum za razvrstavanje nalazi u ov-

lašćenjima za regulisanje odnosa u vezi sa parafiskalnim prihodom. Drugi kriterijum jeste pripadnost parafiskalnog prihoda, treći namena za koju se prihod uvodi itd.

Po osnovu regulisanja tj. propisivanja prihoda, parafiskaliteti mogu biti dvojaki. Jedne od njih reguliše država ili njen organ svojim propisom. To biva na isti način kao što se regulišu i svi drugi fiskalni prihodi sa tom razlikom što su destiniрани tj. namenjeni kao izvor prihoda određenog kolektivnog tela. Ovi prihodi ne pripadaju vrsti tzv. ustupljenih državnih prihoda, jer ustupanja nema. Pri propisivanju ovih prihoda namera nije ni bila da oni postanu državni i da kao takvi budu ustupljeni, već su državnu „vizu“ dobili iz drugih razloga. Pre svega iz razloga što država, prepuštajući određene poslove nekom kolektivitetu, koje bi i sama mogla organizovati i obavljati u okviru rada svojih organa, obezbeđuje sredstva za te poslove, ali ne kao svoja već kao sredstva tog kolektiviteta. Ona to čini da bi osigurala određeni nivo ostvarenja tih sredstava i na taj način i sama bila sigurna da će posao i delatnost za koju sredstva tako obezbeđuje biti izvršeni. Pri svemu tome država ipak koristi svoj fiskalni suverenitet, jer obavezu plaćanja parafiskalnih prihoda uvodi po tom osnovu što može regulisati prihode za podmirenje društvenih potreba. Prirodno da se u pogledu upotrebe sredstava remete i zaobilaze neka načela budžetske discipline, kao što je načelo da se svi prihodi koje država uvodi unose u budžet i druga. Ali takvo zaobilaženje ovog i drugih načela samo je posledica dezintegracije poslova i delatnosti.

Kao primer za ovo mogu poslužiti prihodi namenjeni socijalnom osiguranju tj. zdravstvenom, penzionom i invalidskom u većini zemalja koje i inače obezbeđuju takvo osiguranje svojim građanima. One uvode obavezu plaćanja posebnih doprinosa („socijalni doprinos“), ali mogu regulisati i obim prava iz socijalnog osiguranja. Ovo čak i pod uslovima da to osiguranje posluje po principu privrednog računa.

Drugu vrstu parafiskalnih prihoda čine oni koje uvode tj. propisuju vandržavne organizacije za vršenje poslova i zadataka koje im je državni propis odredio. Samo tada država, da bi obezbedila određenu meru samostalnosti takvom kolektivitetu, daje ovlašćenje organima tog kolektiviteta da uvedu obavezu plaćanja parafiskaliteta, pri čemu i da regulišu sve odnose koji proističu iz obaveze plaćanja: vrstu, visinu, rokove i dr.

Ovakvi odnosi u pogledu parafiskaliteta mogu postojati i u drugim okvirima na primer u okviru odnosa centralne i lokalne državne vlasti. To znači da centralna vlast može da ovlasti lokalni kolektivitet da uvede parafiskalno davanje i reguliše, u okviru opštih fiskalnih uslova, sve odnose. Tu se ne mora raditi o prenetom „fiskalnom suverenitetu“, jer parafiskalni prihod ne mora ni da bude identičan sa onim fiskalnim. Radi se često o takvom lokalnom prihodu koji je „sui generis“, na primer da opština preko čije teritorije protiče reka reguliše visinu naknade za vađenje peska iz rečnog korita. Nije znači to „opštinski porez“, već prihod koji ima karakteristike različite od poreza.

Po pripadnosti parafiskaliteti mogu se razvrstati u dve velike grupe.

Jednu grupu čine parafiskaliteti koji pripadaju državnim samoupravnim jedinicama tj. lokalnim kolektivitetima — opštinama, zajednicama opština (savezima) ili drugim višim administrativnim jedinicama koje su prema državnoj organizaciji strukturi predviđene (srežovi, oblasti, okruzi itd).

Drugu grupu čine parafiskaliteti koji pripadaju vandržavnim organizacijama, bez obzira ko ih uvodi da li centralna državna vlast, lokalni organi, same te organizacije, na osnovu državnog ovlašćenja ili bez takvog ovlašćenja, kao naknadu za uslugu ili za drugi oblik vršenja delatnosti. Bitno je to da ove organizacije rade u opštem tj. javnom interesu. Njihov osnivač ne mora biti državni organ. One se mogu organizovati i udruživanjem ljudi koji imaju zajedničke interese neprivrednog karaktera. To udruživanje može biti regulisano zakonom ili drugim aktom državnog organa koji propisuje uslove osnivanja i organizovanja.

Kriterijum namene za razvrstavanje parafiskalnih prihoda izgleda najlakše postaviti, ali ga zbog obilja namena nije lako utvrditi.

Pre svega sva parafiskalna davanja mogu poslužiti za podmirenje užih lokalnih potreba iz budžeta ili drugog fonda lokalnog kolektiviteta. Tu se radi o brojnim vrstama parafiskalnih prihoda lokalnih kolektiviteta koji imaju kvazi poreski karakter.

Druga opšta namena parafiskalnih prihoda jeste da služe za podmirenje zajedničkih socijalnih, kulturnih, zdravstvenih i drugih potreba bilo da ove potrebe podmiruju državne organizacije bilo organizacije na osnovu udruživanja i solidarnosti.

Treća i veoma izuzetna namena jeste da parafiskaliteti služe za finansiranje kakvih investicionih poduhvata, ali gotovo uvek u oblastima društvenih i javnih službi. Tu se znači radi uglavnom o neprivrednim investicijama.

6. Zaključak

Izložene karakteristike parafiskaliteta pružaju potpuni dokaz o tome da u našem sistemu društvenih prihoda ne postoje uslovi da se bilo koji od njih uvrsti u parafiskalitete.

Parafiskaliteta ne može biti u okvirima komunalnog prihoda, među koje se občno svrstavaju, posebno onih koji pripadaju budžetima. Tu ne može biti najpre zbog ustavnih načela o prihodima društveno-političkih zajednica, za koje su utvrđeni izvori i oblici zahvatanja. Ustavima se kao izvori predviđaju dohodak i lični dohodak, a kao oblici porezi, takse i druge dažbine. Ustavi ne razlikuju prihode opština od prihoda drugih društveno-političkih zajednica da bi u njima mogli tražiti one koji su fiskalni i one koji to nisu. Ustav SFRJ samo propisuje da u okvirima zakonom utvrđenog sistema izvora i vrste poreza, taksa i ostalih davanja radni ljudi u opštini samostalno odlučuju o obimu i načinu finansiranja opštih društvenih potreba (čl. 118. st. 2

Ustava). Zato bi njihovo izdvajanje iz sistema poreza, taksa i drugih dažbina koji se reguliše republičkim odnosno pokrajinskim zakonom bilo u suprotnosti sa osnovnim ustavnim postavkama o društvenim prihodima, koji su namenjeni za podmirivanje opštih društvenih potreba. Usled toga neka afirmacija parafiskaliteta u okviru opština ne bi mogla biti ubedljiva.

Parafiskaliteta ne može tako isto biti ni u oblasti zadovoljenja zajedničkih društvenih potreba, gde se doprinosi pojavljuju kao važan izvor prihoda samoupravnih interesnih zajednica. Samoupravni način ostvarivanja doprinosa koji se koriste u društvenim delatnostima isključuje postojanje glavnih uslova za parafiskalitete i njihov postanak gde „zainteresovani“ odlučuju o njima. U doprinosima je oličen društveni samoupravni mehanizam ovladavanja dohotkom i njegovim raspoređivanjem od strane radnika u udruženom radu. Prema tome svako upoređivanje bilo bi sa takvog društveno-političkog aspekta neprihvatljivo. Kad se zna da je sfera podmirjenja zajedničkih potreba u nekim oblastima kao što je socijalno osiguranje glavno polje primene parafiskaliteta, onda je baš tu kod nas najmanje moguće doprinose izjednačavati sa parafiskalitetima jer se radi o ustavnim načelima udruživanja sredstava i društvenoj solidarnosti (čl. 53. Ustava SFRJ).

Ovaj sumaran zaključak o odnosima parafiskaliteta i doprinosa biće u daljem izlaganju potvrđen iznošenjem razvoja i bitnih karakteristika doprinosa u našoj zemlji.

II. Razvoj doprinosa

1. Razvojne karakteristike doprinosa

Možda ni jedan društveni prihod u našoj zemlji nije pretrpeo toliko izmena kao doprinos. Pre svega ovo se odnosi na njegov društveno-politički aspekt, zatim namenu, korisnike, nosioce obaveza, obračunavanje i plaćanje, tehničke elemente i dr.

Prirodno da su takve promene morale imati uticaja i na teoretska shvatanja pojma i suštine doprinosa.

Kod određivanja mesta doprinosu u raznim periodima njegovog razvoja kao bitno se pojavljuje utvrđivanje njegovog odnosa prema porezima i drugim fiskalnim prihodima. U tom komparativnom posmatranju pojavljuju se neke specifičnosti doprinosa koji ga čas približavaju porezima, a čas od njega udaljuju. Dovoljno je podsetiti na ceo period od donošenja Osnovnog zakona o doprinosima i porezima građana do 1971. godine i donošenje ustavnih amandmana.

Stiče se utisak da je kod doprinosa postajala terminološka neodređenost, koja je i izazivala različita tumačenja doprinosa izjednačavajući ga sa porezom, odnosno, smatrajući ga specifičnim oblikom društvenog zahvatanja za različite ciljeve investicionog karaktera (doprinosi investicionim fondovima), opšte ili zajedničke potrošnje.

Poznato je da je takvu neodređenost povećavala stalno prisutna težnja da se doprinosi, posebno oni iz ličnog dohotka, istaknu u sistemu društvenih prihoda kao davanja koja nemaju fiskalni karakter

prinude i koja se razlikuju od poreskih davanja. Međutim, baš tu nije bilo uvek uspeha. Pre svega zato što su porezi u samoj legislativi tretirani kao doprinos (pomenuti Osnovni zakon o doprinosima i porezima građana), pošto su sva izdvajanja iz ličnog dohotka građana kako ona koji potiču iz ličnog dohotka ostvarenog radom u radnom odnosu tako i ona koja potiču iz ličnog dohotka ostvarenog van radnog odnosa, vršenjem samostalnih privrednih i neprivrednih delatnosti, inače se izrazitim karakteristikama fiskalnih davanja, nazivani doprinosima.

Može se reći da se bila javila ideja o potrebi „socijalizacije” doprinosa. Takva „socijalizacija” doprinosa bila je postepena. Ako apstrahujemo tzv. stalne doprinose društvenoj zajednici, koji su postajali u sistemu prihoda još ranije kao skup različitih prihoda (kamata na osnovna i obrtna sredstva i zemljarina), doprinos je prvi put korišćen kao termin za označavanje obaveza koju izvršavaju lica u radnom odnosu iz svojih ličnih dohodaka (doprinos budžetima iz ličnog dohotka radnika uveden Zakonom federacije 1958. godine). Docnije je Zakon o doprinosima i porezima građana iz 1964. godine ovaj termin proširio na sve obaveze građana koje imaju izvor u ličnom dohotku koji potiče iz rada, bez obzira da li se taj rad obavlja u radnom odnosu ili samostalnim vršenjem kakve delatnosti (poljoprivrede, zanatske, intelektualne i sl.). Ovim je završena jedna faza u razvoju termina doprinos.

Zakon je izvršio razgraničenje doprinosa od poreza na toj osnovi što je utvrdio kao izvor doprinosa lični dohodak ostvaren radom, a kao izvor poreza imovinu, imovinska prava i prihod od imovine. Ovim se ipak ništa nije promenilo u suštini stvari niti je doprinosu dat novi kvalitet, koji ga razlikuje od poreza. Apstrahujući izvor koji je kriterijum za razlikovanje po načinu stvaranja dohotka, suština doprinosa je ravna onoj poreskoj. Suštinski društveno-politički elementi (obaveznost, nepovratnost i beznaknadnost) doprinosa sa nesumnjivo isti.

Jedini opravdan razlog za „socijalizaciju” doprinosa u takvom obliku moguće je tražiti u uslovima rada koji su postojali u našem ustavnom i društveno-ekonomskom sistemu. U tom sistemu rad je taj činilac u društvu koji „određuje materijalni i društveni položaj čoveka”. Iz tako shvaćenog rada kao društvene kategorije iz koga jedino može građanin, kao radni čovek, da stiče materijalne i druge koristi (član 7. Ustava SFRJ iz 1963. godine), opravdano je da on „doprinosi” podmiirenju društvenih potreba putem izdvajanja sredstava iz ličnog dohotka ostvarenog radom. Ali mehanizam izdvajanja je bio poreski, jer se sva ekonomska i tehnička pravila primenjuju na doprinose koji i na poreze.²⁾

²⁾ Naučna i stručna literatura nije uvek zednodušna kod ocene doprinosa. Objašnjavanju doprinosa i njegovih kvaliteta češće se prilazi sa gledišta društveno-političkih karakteristika, o kojima i autor ovde govori, nego sa gledišta podvrgavanja realnoj kritičkoj oceni elemenata doprinosa.

2. Razlike u objašnjavanju razvoja doprinosa

Šta je u stvari bio doprinos. U vreme važenja sistema doprinosa kao društvenog prihoda koji je namenjen podjednako za opšte, zajedničke i investicione potrebe, postojala su u našoj teoriji dva shvatanja o njihovoj prirodi i dejstvu. Prema jednom, koje je zastupao R. Radovanović, doprinosi su isto što i porezi.³⁾ Radovanović priznaje da u našem sistemu prihoda za zahvatanje viška proizvoda namenjenog za potrebe društvene zajednice postoji više oblika i da ovi oblici zahvatanja, po svojoj prirodi, predstavljaju poreze. Njegovo objašnjenje je da su pored poreza predviđeni i drugi oblici zahvatanja viška proizvoda, koji ne nose naziv poreza, ali koje treba shvatiti kao davanja privrednih organizacija za društvene potrebe tj. kao poreze. U tom smislu su porezi i kamata na fond osnovnih sredstava i svi doprinosi koje plaćaju privredne organizacije. Svi ovi prihodi imaju ista obeležja koja imaju porezi.

Suprotno ovome shvatanju L. Karli smatrao je da je „nepravilna sredstva našeg finansijskog sistema, koja služe za ostvarivanje planom utvrđene raspodele nacionalnog dohotka koji postoje u socijalističkom delu naše privrede, makar se neka od tih sredstava u praksi nazivala i porezima, smatrati porezima i tretirati kao poreze”.⁴⁾ U skladu sa ovim kamata na fond osnovnih sredstava, kamata na fond obrtnih sredstava i svi doprinosi koje plaćaju privredne organizacije nisu porezi.

Karli je razlikovao dva oblika zahvatanja iz privrede za društvene potrebe: jedno je oblik zahvatanja kojim se vrši raspodela nacionalnog dohotka i drugo je oblik zahvatanja kojima se vrši preraspodela nacionalnog dohotka. Zato se u okviru prvog oblika zahvatanja pojavljuju: porez na promet, kamata na fond osnovnih i kamata na fond obrtnih sredstava (u pitanju je vreme pre spajanja fondova 1961. godine), doprinos budžetima iz ličnog dohotka radnika zaposlenih u društvenoj privredi, doprinos iz dohotka privrednih organizacija i zemljarina. U okviru drugoga oblika pojavljuju se: porez na dohodak, porez na nasleđa i porez na poklone, opštinski prerez, opštinski doprinos, porez na promet koji plaćaju građani, opštinski porez na promet, takse, opštinske takse, carine i sopstveni prihodi organa i ustanova. Jasno je znači da se prvi oblik zahvatanja pojavljuje u privredi, a drugi u neprivredi tj. kod građana i organa uprave, kao i kod ustanova javnih (društvenih) službi. Dosledno ovoj podeli na dva oblika zahvatanja svi oblici zahvatanja prve grupe nisu porezi, a društveni prihodi druge grupe zahvatanja su porezi odnosno imaju karakter poreza. Po Karliju čak i porez na promet koji plaćaju privredne organizacije nije porez u pravom smislu, ali zato ako ga plaćaju građani on je pravi klasični porez.

Izjašnjavajući se o prirodi doprinosa prof. Toša Tišma ukazuje na interesantnu pojavu da se često u praksi i porezi eufemistički nazivaju doprinosima, jer se očekuje izvestan psihološki efekat samog naziva pa se „računa na manji otpor obveznika naročito ako se uvođenje takvog prihoda poveže s nekim određenim rashodom, najčešće investi-

³⁾ R. Radovanović: *Finansije-kratki kurs*, Beograd, 1957. str. 77.

⁴⁾ L. Karli: *Uvod u sistem društvenih finansija „FNR“*, Zagreb, 1956. str. 43.

cionim".⁵⁾ On smatra da se doprinosi nalaze između taksa i poreza. Štaksama imaju zajedničko to što se doprinosi naplaćuju uz postojanje neke realne protivvrednosti, koju obveznik doprinosa ima ili očekuje od javnopravnog tela kome plaća doprinos. Od poreza doprinos se razlikuje po tome što kod ovoga u odnosu prema obveznicima uvek postoji konkretna protivusluga, odnosno neka ekonomska protivvrednost, dok kod poreza, gde se može govoriti samo o „opštoj naknadi“ takva konkretna ekonomska protivčinidba ne postoji. Zato je doprinos uvek strogo namenski prihod, jer to je u samoj prirodi njegovog uvođenja i opravdanja.

U pogledu međusobnog smenjivanja naziva poreza i doprinosa i uvođenja doprinosa iz ličnih dohodaka ostvarenih radom u radnom odnosu ili radom van radnog odnosa, pros. Tišma naglašava da se „time povećava nepreglednost i otežava klasifikacija svih javnopravnih prihoda u smislu krterijuma usvojenih u nauci o finansijama“.

Treba imati u vidu da su ova izjašnjavanja o doprinosima data na čitavih deset godina pre nego što su priroda i kvalifikacije doprinosa utvrđeni amandmanima 1971. odnosno ustavima 1974. godine.

Još od ovoga vremena pokazuje se mali uspeh u iznalaženju i otkrivanju prave prirode doprinosa. To se posebno vidi iz relativno slabo objašnjenog odnosa koji postoji između poreza i doprinosa.

U to vreme i zastupano je gledište da se u našem sistemu društvenih prihoda jasno izdvajaju doprinosi koje plaćaju privredne organizacije i radnici iz svog ličnog dohotka, od poreza koje plaćaju građani. Doprinosi nisu isto što i porezi ni po svojoj suštini, ni po svojim ciljevima, ni po svojim političkim, ekonomskim i društvenim funkcijama. Doprinosi koje plaćaju privredne organizacije iz ukupnog prihoda i svog dohotka i radnici iz svog ličnog dohotka utvrđeni su propisima o njihovom ustanovljenju kao posebne vrste i posebni oblici društvenih prihoda. Zato doprinosi po ovome prvome formalno-pravnom obeležju nisu porezi. Doprinosi i porezi mogu imati jedan zajednički cilj u širem smislu reči da obezbeđuju sredstva za finansiranje društvenih potreba. Međutim, baš u postavljanju i ostvarivanju ovih ciljeva oni se jasno razlikuju. Za poreze postoji pretpostavka da se vrši prenošenje tj. preraspodela sredstava iz privatnog vlasništva u društvenu svojinu. Zbog toga porezi u pravom smislu postoje samo u onim oblastima gde postoji privatna svojina. Porez plaćaju građani iz dohotka ili imovine. Prema tome porezom na dohodak zahvata se deo dohotka (ličnog dohotka) u poljoprivredi, zanatstvu i drugim delatnostima u kojima se radi sa sredstvima u privatnoj svojini. S obzirom na takvo opredeljenje u pogledu poreza, privredne organizacije ne plaćaju poreze, jer se sredstva privrednih organizacija nalaze u društvenoj svojini. Doprinosi su prema tome samo oblik zahvatanja viška proizvoda koji se koristi kao finansijski instrument za raspodelu nacionalnog dohotka. Zato kod plaćanja doprinosa nema nikakvih promena u pogledu svojine sredstava.

U zaključku bi se moglo reći da su doprinosi predstavljali poseban vid davanja privrednih organizacija za opšte društvene potrebe. Doprinosi su u tom smislu zauzimali veoma značajno mesto u siste-

⁵⁾ T. Tišma: Javne finansije, Zagreb, Informator, 1964.

mu društvenih prihoda. Ali istovremeno sa ovakvom namenom doprinosa u tom periodu povezuje se još jedna posebno značajna namena. Ona je da se doprinosima obezbeđuju sredstva za razvoj privrede tj. za proširenu društvenu reprodukciju. Doprinosi su se većim delom uplaćivali u društvene investicione fondove, a iz ovih fondova davali su se krediti za proširenje materijalne osnove proizvodnje odnosno sredstvima ovih fondova finansirala su se ulaganja u mnoge veoma značajne objekte kako u oblasti materijalne proizvodnje tako i u oblasti infrastrukture (garantovane investicije nedovoljno razvijenim republikama).

Druga karakteristika doprinosa bila je u već naznačenoj mogućnosti da se izdvajanje koristi kao instrument preraspodele nacionalnog dohotka i dobijena sredstva namenjena za određene društvene potrebe.

U osnovi najvažnija karakteristika koja proizilazi iz ove jeste da se sredstva koja se izdavajaju iz privrede putem doprinosa vraćaju natrag privredi, ali ovoga puta preraspodeljena, i locirana, tamo gde je postojala potreba za njihovim ulaganjem u investicije. U tom smislu samo manji deo sredstava dobivenih od doprinosa preraspodeljivao se ne za privredne već za druge društvene potrebe. Takav je slučaj bio sa sredstvima dobivenim od doprinosa koji se uplaćuju u budžete društveno-političkih zajednica (doprinos budžetima iz ličnog dohotka radnika) a iz ovoga se u to vreme finansiraju, pored organa uprave, i ustanove društvenih službi u oblasti obrazovanja i vaspitanja, nauke, kulture, zdravlja i dr. S druge strane, sredstva ostvarena od doprinosa za socijalno osiguranje korišćena su, kao što se čini i danas, za zdravstveno penzijsko i invalidsko osiguranje i za dodatak za decu. U isto vreme sredstva doprinosa za stambenu izgradnju upotrebljavana su preko fondova stambene izgradnje za stambene i komunalne potrebe. Pa ipak namenski privredni karakter zadržavala su sredstva doprinosa za kadrove u privredi, pošto se njihovom upotrebom omogućavalo osposobljavanje i usavršavanje radnika u privredi.

Ako se pogledaju definicije poreza u vremenu prvih poreskih zakona može se primetiti nastojanje da se porez prikaže kao vrsta doprinosa državnih privrednih preduzeća i ustanova, zadruga, organizacija i građana iz prihoda, zarada, dohotka i imovine. Doprinosi se „daju” državi za privrednu izgradnju, materijalno i kulturno podizanje i socijalno osiguranje narodnih masa, za jačanje državne nezavisnosti i njene odbrambene moći i za izdržavanje državnog aparata.⁶⁾

Znači i dalje se ostaje terminološki pa i u suštini na porezima, ali se njihovo plaćanje izražava kao doprinošenje pomenutih obveznika za namene koje su od opšteg nacionalnog i društvenog interesa. Od takvih doprinosa karakter pravog doprinosa zadržavaju samo mesni samodoprinosi.

⁶⁾ Dr. Miodrag Matejić: Javne finansije, Beograd, 1958. izdanje „Savremene administracije“, str. 66—68.

3. Raznovrsnost doprinosa prema namenama i izvorima

Prateći doprinose kroz različite periode u razvitku društvenih i ekonomskih odnosa zapaža se da postoje veoma raznovrsne namene za koje su se sredstva doprinosa koristila. Pri tome je od značaja da su bile zastupljene investicione namene, zatim namena zadovoljenje opštih društvenih potreba iz budžeta i fondova i namene zadovoljenja zajedničkih društvenih potreba. Ove namene doprinosa nisu striktno vremenski razgraničene tako da bi se moglo utvrditi od koje do koje godine je postojala jedna ili druga namena. Najčešće su se te namene prepletale i bile istovremeno prisutne. Jedino se investiciona namena može izdvojiti i staviti u period vremena funkcionisanja investicionih fondova (Opšteg i društvenih investicionih fondova).

Pored ove karakteristike koja proizilazi iz raznovrsnosti namena doprinosa, druga karakteristika je u raznolikosti izvora iz kojih doprinosi potiču. U tome trebalo bi početi od sistema raspodele koji je primenjivan u privredi. Izvori doprinosa najtešnje su povezani sa oblicima raspodele koji su u raznim periodima razvitka privrede postojali.

Uzimati i druge karakteristike koje postoje kod doprinosa otežalo bi prikazivanje jedinstvenog procesa njihovog nastajanja i razvoja. Tu bi se moglo početi i od finansijskog efekta i kvantifikacije kao karakteristike, bar za pojedine vrste i oblike doprinosa, ali zbog već istaknute raznovrsnosti namene doprinosa teško bi podaci bili uporedivi, a time se ne postiže željeni cilj.

Polazeći od toga da se u društvenoj raspodeli izvršavanje obaveza prema društvenoj zajednici u vidu doprinosa povezuje sa glavnim izvorima društvenih prihoda tj. dohotkom odnosno dobiti i ličnim dohocima, moguće je posmatrati oblike i vrste doprinosa koji su poticali iz ovih izvora.

Dohodak kao kategorija raspodele pojavljuje se u dva osnovna oblika: kao dohodak organizacija udruženog rada i kao lični dohodak radnih ljudi i građana. Dobit, koja je ranije bila kategorija raspodele, postojala je isključivo u materijalnoj sferi društvene proizvodnje i iz nje su izvršavane obaveze prema društvenoj zajednici, pored drugih oblika izdvajanja i putem doprinosa. Međutim, ukupan prihod, koji je i sam duže vreme bio izvor određenih društvenih prihoda uključivao je u sebe i obaveze sa karakterom doprinosa. Tako da bi se stvari svele može se zaključiti da su izvori doprinosa bili: ukupan prihod, dobit i dohodak odnosno lični dohodak.

III. Oblici i vrste doprinosa

1. Doprinosi koji se izdvajaju iz ukupnog prihoda privrednih organizacija pojavili su se prvi put u našem privrednom i finansijskom sistemu 1954. godine.⁷⁾ Kao ukupan prihod smatrala su u novcu izražena realizacija koja proističe iz celokupne delatnosti privred-

⁷⁾ Uredba o ukupnom prihodu privrednih organizacija i njegovoj raspodeli („Sl. list FNRJ“ br. 51/53).

ne organizacije.⁸⁾ Iz ovako utvrđenog ukupnog prihoda organizacija je plaćala tzv. stalne doprinose društvenoj zajednici i druge doprinose, tako da su doprinosi zauzimali centralno mesto u njegovoj raspodeli i na taj način predstavljali poseban oblik učešća zajednice u ukupnom prihodu za podmirenje opštih zajedničkih i investicionih potreba.

Stalni doprinosi društvenoj zajednici obuhvatali su više vrsta društvenih prihoda: investicioni ulog u vidu kamate na osnovna sredstva i na obrtna sredstva, porez na promet i zemljarinu. Zatim dolazi — doprinos za kadrove, doprinos za stambenu izgradnju, doprinos komorama i drugim udruženjima i doprinos za unapređenje privredne delatnosti. Namene ovih prihoda nisu bile istovetne, jer je kamata na osnovna sredstva služila za investicije, a zemljarina, kao budžetski prihod, za finansiranje opštih društvenih potreba, dok su neki od doprinosa korišćeni za zajedničku potrošnju (za kadrove i stambenu izgradnju).

Iz ukupnog prihoda pre obračunavanja dohotka plaćale su privredne organizacije i doprinos za eksploataciju rudnog blaga. Ovaj tzv. rudnički doprinos uveden je 1961. godine radi zahvatanja dela rente koja nastaje u eksploataciji rudnog blaga od strane onih rudnika u kojima su prirodni uslovi posebno povoljni. Cilj je znači bio da se oduzme deo profita koji su organizacije ostvarivale ne toliko zaslugom radnog kolektiva koliko na osnovu prirodnih bogatstava eksploatacionog područja. Ali prirodno da je u ovome velikom ulogu imala mogućnost što egzaktnijeg izračunavanja i što celishodnija primena odgovarajućeg oblika zahvatanja. Međutim, tu baš nisu postignuti zadovoljavajući rezultati. Ukinut je 1963. godine.

Doprinos je bio prihod Opšteg investicionog fonda i investicionih fondova republika i opština, na čijem je području vršena eksploatacija rude.

I ovde se radi o vrsti doprinosa čiji je karakter izrazito ekonomske prirode. Ne samo da je doprinos kao prihod investicionih fondova korišćen za investicije u privredi nego je smisao uvođenja doprinosa bio u otklanjanje razlike u uslovima poslovanja, nastajanja rente. S druge strane, računalo se i na to da se komune zainteresuju i stimulišu za ulaganje sredstava u investicije namenjene iskošćavanju rudnog blaga tamo, gde za to, postoje prirodni uslovi. Zbog toga je i bilo određeno da opštini pripadne 15% doprinosa naplaćenog na njenoj teritoriji.

2. Iz dobiti, počev od 1954. do 1957. godine izdvajani su doprinosi u vidu minimalnih zakonskih obaveza. Ovi doprinosi su se podmirivali iz tzv. ostatka dobiti koji je posle izdavanja iz dobiti saveznog poreza na dobit. Iz tog dela dobiti su se izdavajali doprinosi najpre za budžete srezova, opština i gradskih opština sa posebnim pravima i naplaćivali po postupku koji je važio za naplatu poreza.⁹⁾ Ta-

⁸⁾ Radi bolje identifikacije zadržan je naziv „privredna organizacija“, koji je bio tada u upotrebi.

⁹⁾ Uredba o raspodeli dobiti i porezu na dobit privrednih organizacija („Sl. list FNRJ“, br. 51/53) i Uredba o obračunavanju, raspodeli i naplati prihoda budžeta i fondova od privrednih organizacija („Sl. list FNRJ“, br. 25/54).

kvo izdvajanje u vidu doprinosa imalo je naziv učešća ovih društveno-političkih zajednica u dobiti, ma da je karakter u osnovi bio fiskalni.

Komunalni sistem počeo se znatnije razvijati oko 1955. godine. Da bi se obezbedila materijalna osnova za rad komune, koje su dobijale nove funkcije i zadatke prenošenjem poslova sa sreza, ova vrsta doprinosa u vidu učešća u dobiti bila je predviđena kao prihod samo opštinskog budžeta. Dobit se formirala posle podmirjenja iz ukupnog prihoda materijalnih troškova i amortizacije, doprinosa za socijalno osiguranje, neto plata i stalnih doprinosa, a deo za učešće i posle izdvajanja saveznog poreza na dobit koji je podmirivan iz dobiti.

Od 1966. godine i federacija dobija pravo učešća u ovom doprinosu budžetima iz dobiti, čiju je visinu utvrđivao savezni društveni plan. U ostatku učestvovali su budžeti republika, srezova i opština.¹⁰⁾ Republika je određivala visinu svoga učešća opet isto tako društvenim planom, s tim da je to učešće bilo obezbeđivano iz dela koji je pripadao srezu.

3. Počev od 1958. godine uvedena je saveznim zakonom kao nova vrsta doprinosa, doprinos iz dohotka privrednih organizacija koji se raspoređivao na društvene investicione fondove kojima upravlja federacija i na investicione fondove ostalih društveno-političkih zajednica. Prema tome ovaj doprinos služio je za investicione svrhe. Raspodela doprinosa vršena je prema odnosu uloženi sredstava privrednih organizacija i doprinosa iz dohotka.

Pod uloženi sredstvima privrednih organizacija podrazumevala se neotpisana vrednost stvari iz osnovnih sredstava za koje se obračunavala amortizacija i iznos prosečno raspoloživih obrtnih sredstava u toku godine.

Šta je opredelilo uvođenje doprinosa iz dohotka privrednih organizacija. Pre svega to što su dohoci ovih organizacija posle plaćanja doprinosa u vidu kamate na fond osnovnih i na fond obrtnih sredstava, zatim zemljarine i poreza na promet ostajali dosta različiti. Ta razlika u ostvarenom dohotku bila je posledica niza posebnih okolnosti: veličine i sastava sredstava, produktivnosti rada, položaja na tržištu, načinu obrazovanja cena i dr. Mehanizam raspodele dohotka iz 1958. godine bio je postavljen tako da se raspodela zasnivala na progresivnom izdvajanju dela dohotka koji se u vidu doprinosa namenjuje za potrebe društva. Tako je bilo postupljeno, u prvom redu zato, što je za finansiranje tih potreba trebalo obezbediti dovoljna sredstva i drugo što je dohodak bio neravnomerno raspoređen među pojedine privredne delatnosti, grane i grupacije. Progresija se nije primenjivala na ceo ostvareni dohodak, već samo na deo koji prelazi minimalne lične dohotke radnika u organizaciji. Pod ovim minimalnim ličnim dohocima podrazumevali su se dohoci utvrđeni prema vremenu koje je radnik proveo na radu u toku jednog meseca i na koje ima pravo bez obzira na veličinu dohotka koji je organizacija ostvarila.¹¹⁾ U minimalne lične dohotke bili su uraču-

¹⁰⁾ Čl. 17. do 21. Zakona o budžetima („Sl. list FNRJ“, br. 13/56).

¹¹⁾ Čl. 207. Zakona o radnim odnosima („Sl. list FNRJ“, br. 53/57).

nati i doprinosi za socijalno osiguranje, stambenu izgradnju i doprinos budžetima iz ličnog dohotka radnika.

Nešto kasnijim promenama u doprinosu iz dohotka zamenjene su progresivne proporcionalnim stopama izdvajanja.¹²⁾ Ta je stopa iznosila 15% a bila je jedinstvena za sve privredne organizacije. Osnovicu je predstavljao ostvareni dohodak.¹³⁾

Izmene su bile izvršene i u raspodeli sredstava ostvarenih od doprinosa. Doprinos je pripadao federaciji i uplaćivao se u budžet federacije i fondove kojima upravlja federacija (Opšti investicioni fond).

Postojala je i mogućnost smanjivanja doprinosa za privredne organizacije koje nisu mogle da ostvare čist prihod deo ukupnog prihoda koji je preostajao posle naknađivanja vrednosti sredstava utrošenih u vršenju privredne delatnosti i izdvajanja sredstava za opšte društvene potrebe i raspoređivao se na deo za lične dohotke radnika i na deo za proširivanje materijalne osnove delatnosti privredne organizacije i zadovoljenje društvenih potreba, do iznosa garantovanih ličnih dohodaka radnika.¹⁴⁾ Doprinos se smanjivao za razliku do punog iznosa garantovanih ličnih dohodaka. Tako je organizacija trebalo da bude zaštićena od toga da doprinosom bude zahvaćen deo dohotka koji je potreban i namenjen za isplatu garantovanih ličnih dohodaka radnika.

Opštine su imale učešće u raspodeli sredstava doprinosa u tom smislu što im je pripadao prihod ostvaren od doprinosa koji su plaćale komunalne privredne organizacije, privredne organizacije uslužnog zanatstva, ugostiteljske i manje trgovinske radnje i druge trgovinske organizacije u manjim mestima, bez obzira da li je obaveza plaćanja izvršavana primenom jedinstvenih stopa ili u paušalnom iznosu.

Pošto je doprinos iz dohotka privrednih organizacija ostao samo prihod federacije, fondovi za investicije ostalih društveno-političkih zajednica ostale su bez toga prihoda. Zato da bi se i njima utvrdili stalniji izvori prihoda uveden je doprinos društvenim investicionim fondovima.¹⁵⁾

Ovaj doprinos plaćale su privredne organizacije iz čistog prihoda koji izdvoje za svoj poslovni fond i fond zajedničke potrošnje. Stopa je bila proporcionalna (30%).¹⁶⁾ Sredstva od doprinosa su raspoređivana po stopi od 10% investicionom fondu opštine i po stopi od 20% investicionom fondu repulike. Međutim, do visine ovih stopa svaka društveno-politička zajednica utvrđivala je stopu doprinosa za svoj investicioni fond. Stope su mogle biti različito određene za privredne

¹²⁾ Zakon o doprinosu iz dohotka privrednih organizacija („Sl. list FNRJ“, br. 8/61, 15/61, 18/61, 26/61, 12/62, 12/63, 52/63 i 4/64).

¹³⁾ Odluka o stopama doprinosa iz dohotka privrednih organizacija („Sl. list FNRJ“, br. 8/61).

¹⁴⁾ Čl. 6. st. 2. Zakona o sredstvima privrednih organizacija („Sl. list SFRJ“, br. 54/57, 48/58, 17/59, 48/59, 52/59 i 8/61).

¹⁵⁾ Zakon o doprinosu društvenim investicionim fondovima („Sl. list FNRJ“, br. 8/61 i 52/61).

¹⁶⁾ Ova stopa primenjivala se tek od 1963. godine, a dotle su važile stope od 20% i 10%.

organizacije s obzirom na uslove i rezultate rada odnosno s obzirom na veličinu fondova prema ličnim dohocima i raspoloživim sredstvima. Ako bi republika odredila nižu stopu za svoj investicioni fond za razliku mogla se povećati stopa doprinosa za opštinski investicioni fond. Ovaj doprinos znači trebalo je da obezbedi veći priliv sredstava radi jačanja materijalne osnove privređivanja u komuni. SR Srbija određivala je u okviru svoje stope, stope za investicione fondove autonomnih pokrajina. (tada autonomnih jedinica).

Promene do kojih je došlo uvođenjem proporcionalne umesto progresivne stope doprinosa iz dohotka privrednih organizacija imale su za posledice znatno smanjenje prihoda federacije. Proporcionalna stopa davala je samo 194,5 milijardi dinara dok je primenom progresivne stope u 1960. godini federacija za svoj budžet dobivala — 357,7 milijardi dinara. Tu razliku trebalo je naknaditi novom vrstom doprinosa tzv. doprinosom na vanredni prihod. Uveden 1961. godine, ovaj doprinos zahvatao je vanredan prihod ostvarivan kod privrednih organizacija koje su pored sredstava za lične dohotke ostvarivale i čisti prihod koji je veći od ličnih dohodaka i 6% od ukupne vrednosti osnovnih i obrtnih sredstava kojima raspoložu odnosno čist prihod koji je veći za 30% od iznosa određenih ličnih dohodaka radnika.

Ovaj doprinos naplaćivan je tri godine (1961. do 1963. godine), po stopi od 25% i ako je prvobitno bilo predviđeno da će se naplaćivati samo u 1961. godini.

U ovom slučaju radi se o doprinosu koji je prihod budžeta i koji potiče iz privrede, pa je zato i imao karakter doprinosa, a ne poreza, što je s obzirom na sve karakteristike koje je imao i bio.

4. Pred privrednu reformu 1965. godine u našem privrednom sistemu počelo je dobijati sve značajnije mesto udruživanje sredstava privrednih organizacija. Udruživanja sredstava bilo je i ranije, posebno u oblasti stambene izgradnje, za fiskulturne i druge objekte društvenog standarda, ali od toga vremena udruživanje sredstava dobija konkretnije oblike ekonomskog instrumenta čiji je cilj bio otklanjanje poslovnih rizika, ako bi privredne organizacije došle u teškoće plaćanja. Prilikom takvog udruživanja naročito je bilo potrebno da se ona obrazuju za pokriće poslovnih gubitaka, za sanacije i za druge potrebe kojima se unapređuje delatnost organizacija. Takvo udruživanje bilo je organizovano uvođenjem posebnog doprinosa rezervnim fondovima za potrebe privrednih organizacija.

Doprinos je izdvajan iz čistog prihoda i uplaćivan u rezervni fond opštine i republike (zajedničke rezerve privrednih organizacija.¹⁷⁾

5. U pogledu doprinosa koji se plaćaju iz ličnog dohotka može se zapaziti da predstavljaju gotovo u svim promenama doprinosa uvek ako ne centralan, a ono veoma važan prihod. Uz napomenu da od 1952. do 1953. godine ovaj doprinos ne postoji kao samostalan prihod već se uključuje u društveni doprinos on od 1953. dobija sve više u značaju zbog obilja oblika u kome se pojavljuje i posebno zbog svoga fiskal-

¹⁷⁾ Zakon o obrazovanju i upotrebi sredstava republičkih i opštinskih rezervnih fondova za potrebe privrednih organizacija („Sl. list SFRJ“ br. 9/61, 22/62 i 47/63).

nog i društveno-političkog značaja. U stvari doprinos iz ličnog dohotka tada je i dobio prve temelje na kojima se kasnije izgrađivao u veoma različitim oblicima zahvatanja čak i onih koje imaju poreski karakter.

Početak pojavljivanja doprinosa za mnoge namene kojima on danas služi ne treba vezivati za lične dohotke ili plate. Doprinos za socijalno osiguranje u 1954. do 1957. godine plaćale su organizacije iz tzv. fonda obračunskih plata, a na isplaćene plate radnika i službenika koji je predstavljao plate u bruto iznosu. Međutim, postojali su i drugi doprinosi koji su plaćani iz ukupnog prihoda, kao što je doprinos za stambenu izgradnju i dr. U vezi s tim doprinosi iz ličnih dohodaka imali su veoma različite namene počev od korišćenja za opšte društvene potrebe (doprinos budžetima iz ličnog dohotka) pa do korišćenja za zajedničke potrebe koje se pojavljuju u različitim oblastima društvenih delatnosti, kao, što su obrazovanje, vaspitanje, nauka, zdravstveno, penzijsko i invalidsko osiguranje, stambena izgradnja i dr.

a. U vremenu od 1958. godine doprinos budžetima iz ličnog dohotka predstavljao je glavni prihod budžeta svih društveno-političkih zajednica. U privrednom sistemu koji je tada važio, privredna organizacija samostalno je raspedeljivala čisti prihod, kao deo ukupnog prihoda koji preostane posle naknađivanja vrednosti sredstava utrošenih u privrednoj delatnosti i posle izdvajanja sredstava za opšte društvene potrebe, na lične dohotke radnika i na deo za proširenje materijalne osnove delatnosti koju obavlja. Uzimajući za osnovu 1958. godinu kao godinu uvođenja ovoga doprinosa (indeks 100), kretanja naplate do 1963. godine pokazivalo je sve veći porast (u 1959. — indeks 140,2, u 1960. — indeks 184,0, u 1961. indeks 295,2, u 1962. — indeks 339,5 i u 1963. — indeks 398,9).

Kod ovoga doprinosa pojavljuje se kao obveznik radnik tj. fizičko lice, a ne organizacija. To i jeste nova karakteristika i novi kvalitet doprinosa, po kome i građani „doprinosu” podmirenju društvenih potreba, a ne plaćaju poreze, kad ostvaruju dohodak ličnim radom u radnom odnosu. Na taj način sva davanja iz radnog odnosa i davanja iz privrede imaju karakter doprinosa.

Doprinosi budžetima iz ličnog dohotka radnika zaposlenih u društvenoj privredi i van nje imali su tri glavna oblika: redovan doprinos, dopunski doprinos i vanredan doprinos. Osnovica za obračunavanje redovnog doprinosa bio je ostvareni lični dohodak radnika.¹⁸⁾ Stopa je u 1958. godini, kad je prvi put doprinos uveden, bila progresivna, ali je naredne 1959. zamenjena sa proporcionalnom stopom, koja se iz godine u godinu povećavala (u 1959. iznosila je 11%, u 1960 — 13%, u 1961. 15% od bitno iznosa ličnog dohotka). Lica koja nisu bila u stalnom radnom odnosu plaćala su na ostvareni lični dohodak doprinos po stopi od 26% ili manjoj, zavisno od toga da li im je takav lični dohodak predstavljao jedini izvor sredstava za život (13% ili 15%).

Ovaj doprinos bio je tzv. zajednički prihod budžeta svih društveno-političkih zajednica u sistemu podele prihoda poznatom kao sistem „zajedničkih izvora” prihoda budžeta. Podela prihoda iz ovoga zajedničkog izvora vršila se po ključu koji je utvrđivao zakon.

¹⁸⁾ Zakon o doprinosu budžetima iz ličnog dohotka radnika („Sl. list FNRJ“, br. 52/57).

Dopunski doprinos budžetima iz ličnog dohotka mogao je uvesti opštinski narodni odbor za pojedne grane privrede, grupe privrednih organizacija ili za pojedine privredne organizacije, kao i za pojedine delatnosti na svome području. Dopunski doprinos nije mogao biti veći od 10% od iznosa redovnog doprinosu.

Vanredni doprinos naplaćivao se u izuzetnim slučajevima ostvarenja ličnih dohodaka preko 160% od minimalnih ličnih dohodaka bilo da je to postignuto za sve ili neke radnike u privrednoj organizaciji. Prema tome njegova funkcija bila je da služi kao korektiv u raspodeli čistog prihoda. Ovaj doprinos mogao je uvesti narodni odbor opštine primenom proporcionalne stope od 25% od dela ličnog dohotka koji prelazi 160% minimalnog ličnog dohotka. Ukinut je 1965. godine, u stvari formalno, jer u praksi nije nikada primenjen, pošto sem zakona nisu bili doneti drugi potrebni propisi.

b. Od 1965. godine nastaju značajne promene u sistemu doprinosa. One su u tome što se doprinosi plaćaju iz svih izvora ličnog dohotka građana. Tako se, u mesto ranijih poreza uvode doprinosi i obuhvataju: doprinos iz ličnog dohotka iz radnog odnosa, doprinos iz ličnog dohotka od poljoprivredne delatnosti, doprinos iz ličnog dohotka od samostalnog vršenja zanatskih i drugih privrednih delatnosti, doprinos iz ličnog dohotka od autorskih prava, patenata i tehničkih napredjenja. Pored tog postojao je doprinos za korišćenje gradskog zemljišta, doprinos iz ukupnog prihoda građana i doprinos koji plaćaju strani prevoznici robe i putnika.¹⁹⁾

Zadržavaju se i dalje doprinosi za socijalno osiguranje i doprinos za stambenu izgradnju, sa manje više istom strukturom kao i ranije. Tu nije bilo onako velikih promena kao kod doprinosu iz ličnog dohotka, sa svim oblicima i podoblicima koji su do ovog vremena obuhvaćeni porezima građana.

Pošto su doprinosi društvenim investicionim fondovima bili ranije ukinuti doprinosi privrede svode se samo na doprinose za zajedničke rezerve, vodni doprinos i još neke manje važne oblike.²⁰⁾

c. Pored doprinosu iz ličnog dohotka iz radnog odnosa kao prihoda namenjenog za opšte društvene potrebe dugo su iz ličnog dohotka izdvajani za zajedničke potrebe doprinos za socijalno osiguranje i doprinos za stambenu izgradnju. U periodu od 1958. do 1963. godine indeks kretanja doprinosu za socijalno osiguranje bio je: 1958. indeks = 100, u 1959. indeks = 130,0, u 1960. indeks = 166,9, u 1961. indeks = 214,1, u 1962. indeks = 242,8 i u 1963. indeks = 295,0. Doprinos je kao namenski prihod korišćen isključivo za finansiranje zdravstvenog, penzijskog i invalidskog osiguranja. Pored redovnog doprinosu postojao je doprinos koji se plaćao po dopunskoj stopi, kao i vanredni doprinos.

Doprinos za stambenu izgradnju uveden je 1956. godine obračunavan je i plaćan na osnovicu koja je u početku bila neto isplaćeni iznos ličnih dohodaka. Počev od 1959. godine osnovica za obračun je izmenjena, tako da se doprinos plaćao na bruto iznos ličnih dohodaka.

¹⁹⁾ Osnovni zakon o doprinosima i porezima građana („Sl. list SFRJ“, br. 32/64)

²⁰⁾ Zakon o obrazovanju i upotrebi sredstava zajedničkih rezervi privrednih organizacija („Sl. list SFRJ“, br. 6/61, 22/62, 47/63 i 14/65).

Ukinut je 1966. godine. Za stambenu izgradnju bili su obrazovani posebni fondovi u republici i opštinama. Obveznici su bili isplatioci dohotka. Samo neke velike organizacije (železnica, ptt i dr.) uplaćivale su sredstva doprinosa neposredno u republički fond (80% od naplaćenih sredstava), a svi ostali isplatioci u opštinski fond.

d. Više vrsta doprinosa namenjenih za zajedničku potrošnju iz dohotka i iz ličnog dohotka pojavljuje se tek u vreme donošenja Ustavnih amandmana iz 1971. godine, kao i Ustava iz 1974. godine. Zakon o udruženom radu reguliše dohodovne odnose, pa u vezi s njima i odnose u raspodeli, obuhvatajući i izdvajanja za zadovoljenje zajedničkih potreba u vidu doprinosa.

IV. Doprinosi i dohodovni odnosi

A. Opšte karakteristike

Dohodovni odnosi u udruženom radu i odnosi zadovoljenja zajedničkih potreba radnih ljudi izražavaju se u prvome redu u razmeni rada i zatim u izdvajanju doprinosa iz dohotka osnovne organizacije udruženog rada i drugih samoupravnih organizacija i iz ličnih dohodaka radnika u tim organizacijama. Prema tome dva su osnova ustanovljenja i ostvarivanja društvenih prihoda za zadovoljenje zajedničkih potreba. Razmena rada i doprinosa.

Doprinos se pojavljuje kao oblik zahvatanja dela dohotka u osnovnoj organizaciji udruženog rada i samoupravnim organizacijama i zajednicama i zahvatanje dela ličnih dohodaka radnika u njima. Prema tome doprinos ima dva glavna izvora: jedan je u dohotku udruženog rada, a drugi je u ličnim dohotcima radnika u udruženom radu.

Ekonomsko-politička i društvena suština doprinosa ogleda se u načinu ustanovljenja doprinosa i utvrđivanju njegove visine.

Doprinos nije fiskalni prihod. On nema potrebne elemente za to. To se vidi u prvome redu iz ustavnih odredaba o doprinosu. Doprinos po ustavu nije prihod ni jedne društveno-političke zajednice. Zbog toga ne postoje uslovi ni za jednu društveno-političku zajednicu da koristeći svoja fiskalna ovlašćenja uvodi doprinos kao svoj prihod. Međutim, treba istaći da je doprinos ustavna kategorija. On to jeste jer postoje norme koje regulišu odnose u zadovoljenju zajedničkih potreba i koje definišu doprinos kao vid društvenog prihoda namenjenog za zadovoljenje zajedničkih potreba u oblasti obrazovanja, nauke, kulture, socijalnog osiguranja, zdravstva, socijalne zaštite i drugim oblastima društvenih delatnosti. Tako čl. 51. Ustava SFRJ propisuje obavezu plaćanja doprinosa, ali se takva obaveza ni po svome pravom ni materijalnom dejstvu ne može izjednačiti sa obavezom kojom se nalaže plaćanje poreza.

Društveno-politička i samoupravna obeležja doprinosa povezana su sa načelom slobodnog i samoupravnog sporazumevanja i društvenog dogovaranja na najširim demokratskim osnovama, zatim sa načelom solidarnosti i načelom uzajamnosti koja su ustavnim normama

ugrađene u izvršavanje obaveza plaćanja doprinosa, što sa svoje strane čini da se doprinos u mnogome razlikuju od poreza i drugih dažbina.

Sa tehničkog aspekta posmatrani doprinosi mogu imati neke elemente slične onim kod poreza i drugih dažbina. Međutim, u uslovima samoupravnog odlučivanja o doprinosu, ti elementi proizvode dejstva koja nisu ista kao dejstva takvih elemenata kod poreza.

Pre svega tu dolazi u obzir obveznik, koji kod poreza predstavlja pravno ili fizičko lice koje je obavezno da porez plati. Kod doprinosa obveznika u tom smislu nema. Obveznik doprinosa nije potpuno identifikovan, jer ustavi predviđaju da doprinos plaćaju ljudi i to iz dohotka osnovne organizacije udruženog rada i iz svojih ličnih dohodaka. Radni ljudi da bi mogli odgovoriti ovoj obavezi i plaćati doprinos iz dohotka osnovne organizacije udruženog rada, moraju imati posebna samoupravna ovlašćenja, kako bi mogli vršiti uticaj na dohodak u tom smislu da njime upravljaju i da ga raspoređuju.

Ni jedan radnik nije vlasnik dohotka, već su udruživanjem rada i sredstava u društvenoj reprodukciji koju obezbeđuje udruženi rad, svi radnici zajedno stekli ovlašćenja da „uređuju međusobne odnose u radu, odlučuju o dohotku koji ostvare u različitim oblicima udruživanja rada i sredstava i da stižu dohodak (čl. 14. Ustava SFRJ), to znači da obaveza plaćanja doprinosa iz dohotka ne tereti pojedinog radnika već sve radnike zajedno u odnosima međusobne povezanosti i uzajamnosti.

Sličan je položaj i radnika koji plaća doprinos iz ličnog dohotka koji ostvaruje u udruženom radu sa društvenim sredstvima. Izdvajanja iz ovoga dohotka u vidu doprinosa za utvrđena samoupravnim sporazumima i društvenim dogovorima. Prema tome, doprinos se na ovde ne pojavljuje kao fiskalna kategorija, pa za doprinos nema ni obveznika u fiskalnom smislu reči, ni sa posledicama koje povlače fiskalna obeležja obveznika.

U pogledu osnovice doprinosa ustavi su je utvrdili samo u najopštijem obliku. To će reći da su svojim normama utvrdili pre izvor iz koga se izdvaja doprinos nego njegovu konkretnu osnovicu. U tom smislu treba razumeti dohodak i lične dohotke, iz kojih radnici u udruženom radu plaćaju doprinose za zadovoljenje zajedničkih potreba. U praktičnoj primeni osnovice i utvrđivanja njene veličine, međutim, ipak su iskrsla neka pitanja koja su omogućila različiti pristup njihovom rešavanju. Polazeći od ustavne postavke da se samoupravne interesne zajednice mogu uređivati i zakonom ili odlukom koja je na zakonu zasnovana (čl. 58. Ustava SFRJ), što znači da se ovim aktima može utvrđivati obaveza osnivanja ili osnovati zajednica i propisati obaveza plaćanja doprinosa, realizovanje ove mogućnosti republičkim i pokrajinskim zakonima u praksi imalo je za posledicu konkretizovanje nekih odnosa vezanih za elemente doprinosa, pa i za utvrđivanje osnovice. Stopa koja je isto tako jedan tehnički element doprinosa takva je da je u njoj najmanje izražen vid fiskalnog zahvatanja. Ovo zato što stope doprinosa određuju skupština samoupravne interesne zajednice čiji je ona prihod i to, po pravilu, bez intervencije društveno-političke zajednice. Prema tome, stopa je samoupravno utvrđeni ele-

ment doprinosa, pa se tim putem u pogledu visine doprinosa, koja u najvećem delu zavisi od visine stope (pored osnovice), obezbeđuje pravo samoupravnog odlučivanja interesnih zajednica i delegata radnika u tim zajednicama.

B. Vrste i elementi doprinosa

Sa karakteristikama koje su izložene i sa ekonomskim i društveno-političkim dejstvima koje imaju, doprinosi predstavljaju glavni izvor prihoda za zadovoljenje zajedničkih društvenih potreba u svim oblastima društvenih delatnosti. Prema tome iz doprinosa se podmiruju potrebe radnih ljudi i građana u oblasti obrazovanja i vaspitanja, kulture, fizičke kulture, nauke, penzionog i invalidskog osiguranja, zdravstvene zaštite i zdravstvenog osiguranja, socijalne zaštite, dečje zaštite i zapošljavanja.

I do donošenja ustava SFRJ iz 1974. godine zadovoljenje zajedničkih potreba u navedenim oblastima društvenih delatnosti vršeno je na osnovu prihoda koji su poticali iz autonomnih izvora, odvojenih od budžeta i budžetskih sredstava. Ovi prihodi bili su obezbeđeni iz dva izvora: iz ličnih dohodaka radnika i građana u vidu doprinosa i od poreza na promet, čiji je deo namenski izdvajan za finansiranje određenih zajedničkih potreba.

Posle donošenja Ustavnih amandmana SFRJ i republičkih i pokrajinskih ustava i donošenja novih ustava iz 1974. godine, primene fiskalnih metoda za obezbeđenje sredstava za zadovoljenje zajedničkih potreba napušta se i zamenjuje samoupravnim odlučivanjem radnika u osnovnim i drugim organizacijama udruženog rada o tim sredstvima putem samoupravnih sporazuma i društvenih dogovora.

Međutim putem potpune transformacije sistema obezbeđivanja sredstava za zadovoljenje zajedničkih potreba na samoupravnim osnovama nije bilo moguće tako lako preći i savladati. U jednom prelaznom periodu, potrebnom za usklađivanje odnosa koji znače prelazak na potpuni samoupravni sistem obezbeđenja sredstava za zajedničke potrebe, putem razmene rada radnika u materijalnoj proizvodnji i radnih ljudi u organizacijama društvenih delatnosti, doprinosi su morali biti još uvek zadržani kao glavni oblik i izvor sredstava za zajedničke potrebe. U tom svetlu treba posmatrati i doprinose koji su ustanovljeni republičkim zakonima i zakonima pokrajina za pojedine društvene delatnosti, a koji su prihodi samoupravnih interesnih zajednica koje se obrazuju za finansiranje tih delatnosti. Takvi doprinosi nisu isti oni iz ranijih perioda i njihova samoupravna funkcija je dovoljno iscrpno objašnjena, ali su ipak to vrsta društvenog prihoda koji su regulisani zakonima republika i pokrajina u okvirima koji su postavljeni ustavima.

Činjenica je da su sve zajedničke potrebe do ustavne reforme finansiranje iz doprinosa koji su isključivo poticali iz ličnog dohotka radnika i građana. To je značilo da su jedino radnici i građani bili obveznici doprinosa i da su na taj način sami snosili sav teret finansiranja zajedničkih potreba koje međutim podjednako postoje i u udru-

ženom radu i zadovoljavaju ih organizacije udruženog rada i druge samoupravne organizacije i zajednice iz čistih sredstava.

Otuda je nastala potreba za srazmernim zahvatajnem sredstava iz dohotka u udruženom radu i ličnih dohodaka radnika u udruženom radu i drugih radnih ljudi i građana. U uslovima razvijanja dohodovnih odnosa na načelima postavljenim ustavima i posebno Zakonom o udruženom radu, prihvaćeno je takvo rešenje da se doprinos za zadovoljenje zajedničkih potreba izdvaja iplaća iz dohotka organizacija udruženog rada.

Na osnovu ovakvih rešenja u oblasti obrazovanja sredstava iz doprinosa, zahvatanjem i dohotka u udruženom radu, postavilo se pitanje koje će se zajedničke potrebe finansirati iz doprinosa iz ličnog dohotka, a koje iz doprinosa iz dohotka organizacija udruženog rada. Pošto se finansiranje samoupravnih interesnih zajednica u različitim oblastima društvenih delatnosti reguliše republičkim i pokrajinskim zakonima, to se u ovim zakonima predviđaju i različita rešenja.

Međutim, načelne stavove za ovo treba tražiti u alternativnom izboru i usvajanju jednog od dva moguća metoda. Prvi metod polazi od toga da se uspostave odgovarajući bilansni odnosi u pogledu opterećenja privrede i rasterećenja građana, pa da se izvrši prenošenjem obaveza plaćanja doprinosa iz ličnih dohodaka na dohodak udruženog rada. Drugi metod se sastoji u tome da se na osnovu funkcija i značaja delatnosti za udruženi rad, iz dohotka finansiraju one delatnosti koje su neposredno povezane za udruženi rad i doprinose poboljšanje uslova tog rada, kao što je slučaj sa usmerenim obrazovanjem, naukom i sl. Iz ličnih dohodaka radnika i građana finansirale bi se ostale društvene delatnosti.

Danas je u praksi većim delom prihvaćen ovaj drugi metod.

LA NAISSANCE ET LE DÉVELOPPEMENT DES CONTRIBUTIONS DANS LE SYSTÈME DES REVENUS SOCIAUX EN YUGOSLAVIE

— R é s u m é —

Les contributions représentent aujourd'hui dans notre pays la forme la plus importante de l'exécution des obligations des ouvriers et des citoyens et de l'économie pour la satisfaction des besoins sociaux communs dans le domaine de l'instruction, de la science, de la culture, de l'assurance santé, l'assurance de retraite et l'assurance invalidité, la sécurité sociale, la culture physique et les autres domaines des activités en dehors de l'économie. Ces contributions ont une place et un rôle tout à fait différents dans les revenus sociaux en Yougoslavie que ne l'ont les contributions dans les systèmes de revenu des autres pays. Généralement les contributions dans ces pays sont considérées comme parafiscalité et dans la plupart des cas elles appartiennent aux organes locaux du pouvoir d'Etat ou à des organisations en dehors des cadres de l'Etat qui exercent les services publics ou qui sont d'un intérêt social général. Les contributions en Yougoslavie ne peuvent pas être intégrées dans de telles parafiscalités.

L'auteur a essayé de reconstruire par ces principes la naissance et le développement des contributions en Yougoslavie et de signaler leur lien étroit avec le développement général de la société, de l'économie et de l'autogestion. En poursuivant cette tâche il est parti des sources desquelles les contributions découlent et des destinations pour lesquelles elles ont été utilisées, dans les différentes périodes de leur application.

Dans ces cadres, l'auteur a constaté que la destination des contributions était très variée. Les contributions ont été utilisées pour la reproduction élargie, en tant que revenus des fonds d'investissement (de la fédération, des républiques fédérées, des provinces autonomes et des communes); en tant que revenus du budget, parce qu'elles étaient égalisées pendant un certain temps avec les impôts des citoyens (dans la période allant de 1964 à 1971), pour le financement des besoins sociaux généraux et, comme aujourd'hui, pour la satisfaction des besoins dans les différents domaines des services sociaux. Etant donné qu'au paiement des contributions taient astreints tant les entreprises économiques (le travail associé) que les citoyens, il en est résulté que les contributions étaient de même différentes. Quand les contributions payaient les entreprises, alors les obligations de paiement étaient effectuées du revenu global et du revenu net. Les obligations des citoyens sous forme de contribution étaient effectuées du revenu personnel réalisé par le travail dans le rapport de travail et par le travail personnel dans les activités autonomes: dans l'agriculture, l'artisanat, l'exécution des services intellectuels, les travaux d'auteur etc.

Après les changements constitutionnels de 1971 et 1974, les contributions sont défiscalisées et fixées en tant que revenus décentralisés et décentralisés en particulier des communautés élémentaires et autogestionnaires dans lesquelles s'associent les différentes institutions des services sociaux (services publics), tels que les écoles, les hôpitaux, les instituts etc.

En relation avec ce qui précède, les contributions sont introduites et réglées par les décisions autogestionnaires des ouvriers dans les entreprises et les citoyens, qui par leurs délégués dans de telles communautés exercent une grande influence sur la consommation commune tout entière. De telles contributions n'ont rien de commun avec les impôts ni avec les revenus parafiscaux. L'auteur a constaté ce fait par l'analyse de tous les aspects des contributions — socio-politique, fiscal et économique, ainsi que de la technique d'impôt.

Dr DIMITRIJE KULIĆ
redovni profesor

PROMENE U USTAVNOM SISTEMU JUGOSLAVIJE OD USTAVA SFRJ 1963. DO USTAVA SFRJ 1974. GODINE

Prilog o ustavnim promenama između poslednja dva Ustava Jugoslavije dajemo kao jednu retrospektivu i ujedno kao dinamiku u razvitku ustavnog sistema SFRJ.

Ustavno pravo Jugoslavije od nastanka SFRJ nikada nije gledalo na Ustav kao na zatvoreni akt završenog sistema. Njegova idejna i polazna postavka od postanka nove Jugoslavije ogledala se u tome, da je Ustav bio shvaćen kao dinamičan akt države i društva, koji traži, ali i izgrađuje sebe. Zato u svome razvitku Ustav Jugoslavije nije nastojao samo da izrazi mehanizam vlasti i države, nego je i kao akt budućnosti bio usmeren na traženje novih oblika i odnosa u razvitku socijalističkog društva.

Od Ustava SFRJ od 1963. godine, u toku jedne decenije, društveni odnosi i društvene potrebe Jugoslavije tražili su nova rešenja u ustavnom sistemu. Te potrebe su se javile još 1966. godine na pitanju odnosa u Federaciji i naročito na pitanju položaja i funkcije socijalističkih republika i autonomnih pokrajina i s tim u vezi na ustavnom položaju naroda i narodnosti u SFRJ. Međutim, u toku naredne četiri godine, posle donesenih prvih ustavnih amandmana od 1976. godine, otvorena su i druga pitanja ustavnog sistema u SFRJ, što je za posledicu imalo donešenje novih ustavnih amandmana, koji su unosili značajne novine u celokupan ustavni sistem Jugoslavije.

Najznačajnija novina u ustavnom sistemu SFRJ nastupila je 1971. godine sa donošenjem ustavnih amandmana XXI do XXIII konstituisanjem sistema udruženog rada, ali, u vezi s tim kao i sa drugim društvenim interesima došlo je do promena:

- a) u sistemu društvenog samoupravljanja,
- b) u opštinskom sistemu,
- c) u ulozi i funkciji mesnih i samoupravnih interesnih zajednica,
- d) u primeni delegatskog sistema,
- e) u skupštinskom sistemu,
- f) u sudskom sistemu,
- g) u promenama koje se odnose na položaj Saveznog izvršnog veća, Predsedništva SFRJ i Predsednika Republike, kao i kod drugih organa uprave i društvenog samoupravljanja.

Ustavni sistem u Jugoslaviji bio je istorijski određen kao društveni sistem koji je imao da se ostvaruje kroz sistem međusobnih odnosa ljudi u proizvodnji i raspodeli oslobođenog društvenog i ličnog rada.

Ustav Jugoslavije je definisao socijalistički sistem na osnovu položaja čoveka u njemu.

Jedno od osnovnih načela Ustava Jugoslavije od 1974. godine sastoji se u tome da se socijalističko društveno uređenje u Jugoslaviji „zasniva na vlasti radničke klase i svih radnih ljudi i na odnosima među ljudima kao slobodnim i ravnopravnim proizvođačima i stvaraocima, čiji rad služi isključivo zadovoljavanju njihovih ličnih i zajedničkih potreba”. (Osnovna načela Ustava SFRJ stav 1. odeljak II od 1974. godine).

Ustav SFRJ od 1974. godine nastoji da dalje razradi i ojača položaj i ulogu čoveka u sistemu i društvu. Novi Ustav nastoji da izbegne načelnu i opštu konstataciju kao ustavno načelo o položaju čoveka u društvu, već izražava položaj čoveka kao subjekta koji u društvu nastupa kao slobodan i ravnopravni proizvođač i kao stvaralac u odnosu prema drugim subjektima i ljudima koji proizvode i stvaraju.

U skladu sa takvim položajem i ulogama čoveka koji je stavljen u centar sistema, Ustav Jugoslavije insistira i obezbeđuje izgradnju demokratskih i političkih odnosa u zemlji.

Pod pojmom demokratskih političkih odnosa Ustav SFRJ podrazumeva sva ona ustavna prava i slobode čoveka koje mu sam Ustav daje i garantuje. Tu spadaju pravo čoveka na slobodu ličnosti, na slobodu misli i opredeljenja, pravo na rad i slobodu rada, pravo na slobodu zbora, pravo na slobodu štampe i druga ustavna prava i slobode. Ali, Ustav SFRJ pod demokratskim političkim odnosima podrazumeva ne samo ova „klasična” ustavna prava kao ljudska prava i slobode. Ustav Jugoslavije, za ostvarenje demokratskih političkih odnosa, insistira na sve veću demokratizaciju političkog procesa i političkog postupka u jednom širem smislu, na sve širi krug pravnih sredstava i garantija uopšte, na demokratski politički odnos u pravcu sve veće izražajnosti dostojanstva ličnosti; za emancipaciju čoveka kao građanina ali i čoveka kao upravljača, kao slobodne ljudske ličnosti. Takvi demokratski politički odnosi treba da omoguće čoveku da ostvari kako svoje materijalne tako i svoje moralne i političke interese, kao svoje ustavno pravo.

Demokratski politički odnosi se prema duhu Ustava Jugoslavije ne mogu stvarati bez istinski slobodne ličnosti. Demokratizacija političkog odnosa u ustavnom smislu, podrazumeva aktivno i stvarno učešće čoveka u ostvarivanju, ali i učešću u vlasti de facto i u samoupravljanju. Čovek je prema Ustavu aktivni činilac procesa upravljanja i on je istovremeno i njegov subjekt i objekt.

Ustav Jugoslavije u tome cilju određuje položaj čoveka u ustavnom sistemu. Čovek nije izvan sistema, kao što nije ni pod sistemom. Čovek nije kreacija države. On ne može biti niti subjekt, niti kreacija etatizma, birokratizma, tehnokratizma ili nekih drugih otuđenih stru-

ktura i grupa. Čovek se nalazi unutar sistema kao njegov oslonac i kao njegova baza; u kome je sistemu čovek uvek aktivni subjekt stvaranja sistema i njegove kreacije i gde on ostvaruje i reprodukuje sistem. U vezi s tim u Ustavu SFRJ se kaže: „Društveno-ekonomski i politički sistem proizilazi iz ovakvog položaja čoveka i služi njemu i njegovoj ulozi u društvu” (odjeljak II, stav 3. Osnovnih načela Ustava SFRJ od 1974. godine).

Ali, da bi se čovek zaštitio od opasnosti — etatističke ili birokratske, od samovolje i zloupotreba vlasti, od zloupotrebe osnovnih prava koje mu Ustav daje i garantuje, kako za njegovu korist tako i za interes progresivnog razvitka društveno-političkog sistema, čovek se može naći i iznad sistema u funkciji njegove mogućnosti da može progresivno menjati i prevazilaziti sistem ako su stvorene takve društvene potrebe. Ovaj položaj čoveka u sistemu nije nov. On je bio sadržan i u prethodnom Ustavu Jugoslavije od 1963. godine i pre toga, od kada je Jugoslavija energično raskinula sa etatizmom i administrativno-birokratskim sistemom i počela da stvara savremene odnose u okviru sistema društvenog samoupravljanja.

Pri ostvarivanju ovakvog ustavnog koncepta o položaju čoveka u sistemu i društvu potrebno je ukazati da to nisu samo društvene i političke postavke koje Ustav u svome pisanom tekstu kazuje. Ustavotvorac je ove postavke o ulozi čoveka u sistemu uključio u funkciju i princip garantovane ustavnosti. Zaštita ove čovekove pozicije data je u nadležnost suda i posebno ustavnog suda.

Oslobođenje čoveka u ovom smislu, svakako, u zavisnosti je od ponašanja celokupne strukture „vlasti” i upravljanja, od svih onih faktora koji su u mogućnosti da makar i delimično i nepotpuno doprinose ili štete ovakvom položaju čoveka, njegovih prava i sloboda.

Iz ovakve pozicije čoveka u sistemu i društvu demokratija je polazni čin i misao ustavnog prava Jugoslavije u stvaranju i ostvarivanju društveno-političkog sistema. U ustavno-pravnom smislu, demokratija je ovde shvaćena kao oblik društva, koji se izražava kao jedinstvo objekta i subjekta vlasti i upravljanja. Demokratija se izražava u postojanju narodnog suvereniteta kao aktivnog i prioritarnog odnosa čoveka koji je u centru toga sistema. Zato, u jugoslovenskom političkom sistemu demokratija nije shvaćena kao oblik državne vlasti i kao unutrašnje pitanje državnog uređenja.

U savremenom ustavnom sistemu Jugoslavije i u ustavnom pravu Jugoslavije pojam socijalističke demokratije je izražen i shvaćen u svom *specifičnom vidu*, kao specifičnom političkom sistemu demokratije. Taj sistem demokratije u Jugoslaviji je izražen terminom društveno samoupravljanje.

Društveno samoupravljanje je osnovni ustavni princip i ustavno pravo. Jugoslovenska demokratija, izražena kao društveno samoupravljanje označava ne samo ujedinjavanje političkog i socijalno-ekonomskog suvereniteta radnog naroda, kao nosioca toga suvereniteta, već podrazumeva i odgovarajući društveni proces u razvitku društveno-političkog sistema kao različite društvene integracije i kooperativne funkcije, naročito kroz institucionizovane oblike udruženog rada (organizacije udruženog rada) kroz razne oblike društvenog zajedništva —

mesne i samoupravne interesne zajednice i druge društveno-političke zajednice (skupština opštine, autonomne pokrajine, republike i Federacije) i njihovih pomoćnih organa. Prema tome, samoupravna demokratija u Jugoslaviji se razlikuje od demokratije shvaćene u njenom obliku kao predstavničke ili parlamentarne demokratije klasičnog tipa. Samoupravna demokratija u jugoslovenskom primeru je shvaćena i kao proces podruživanja politike i političke vlasti, gde se država ne može shvatiti niti se može postaviti kao suprostavljena snaga samoupravljanju. Država u jugoslovenskim uslovima, apriori, niti se može shvatiti niti postaviti kao viša ili kao odvojena sila iznad društvenog samoupravljanja. Ona nije „opozicioni“ faktor u sistemu samoupravljanja. Država u jugoslovenskim uslovima ima svoj određen položaj i svoje određeno mesto. Ustav Jugoslavije otklanja svako shvatanje i mogućnosti suprotstavljanja državne sfere, sferi društvenog samoupravljanja u jednom mehaničkom smislu. Odnos države i društva odnosno društvenog samoupravljanja nalaze se u jedinstvenom društveno-političkom položaju jugoslovenskog društva kao socijalističkog.

Država, kao organizovani mehanizam prinude prisutna je u odgovarajućem obimu i u odgovarajućim oblastima neophodnim za njeno postojanje. Ona je uslovni faktor za život samoupravljanja i demokratije. Taj odnos je uzajamno povezan kao „pomirljivi“ sistem odnosa države i društva. On se vremenom menja i po pravilu razvija u korist sistema društvenog samoupravljanja.

Društveno samoupravljanje se pojavljuje kao novi istorijski oblik i čin demokratije. Ono se javlja u odgovarajućim uslovima na podlozi postojanja društvene svojine, kao svojinskog oblika. Bez društvene svojine kao osnove samoupravljanja, ne bi se moglo govoriti o društvenom samoupravljanju.

Kao novi oblik društveno-političkog sistema i kao njegov postulat, društveno samoupravljanje sve više nastoji da sistem ostvari i opravda kao sistem koji sve više upravlja stvarima.

II

Od ostvarivanja nove jugoslovenske države opština je bila neprekidno u centru pažnje jugoslovenskog ustavnog prava.

Uloga i značaj opštine proizilazi iz opšte karakteristike jugoslovenskog društveno-političkog sistema kao celine.

Opština je tradicionalno zadržala svoje karakteristike kao lokalna — teritorijalna zajednica i kao lokalni kolektivitet građana. Ali, pojavom i razvitkom društvenog samoupravljanja, naročito za poslednje dve decenije, opština je izražena u mnogim odnosima društveno-političkog sistema SFRJ. Društveno samoupravljanje je uslovalo a ujedno i obogatilo opštinu kao osnovnu društveno-političku zajednicu u odnosu na sistem kao celinu. Za poslednjih deset godina, a naročito posle Ustava od 1963. godine i posebno posle usvajanja Ustava od 1974. godine, opština koja je ranije bila shvaćena kao „lokalna vlast“ i kao „lokalna samouprava“ dobila je u svome značaju karakter osnovne zajednice u sistemu. Jugoslovensko samoupravno društvo u svome raz-

vitku tražilo je opštinu sve više kao političku zajednicu i ona je u takvim uslovima nužno postala centar celokupnog društveno-političkog sistema, njegova osnovna ćelija, kao zajednica u kojoj i preko koje je trebalo povezati celokupan skupštinski sistem i u koje je bilo nužno uspostaviti takav društveni i politički instrumentarij koji je omogućio ostvarivanje samoupravne funkcije. Tako je opština, s vremenom i u skladu sa našim uslovima nužno morala da menja svoju strukturu i svoju funkciju. Ovde je od posebnog značaja bila uloga čoveka u sistemu i društvu, u kome je opština kao osnovna društveno-politička zajednica obezbeđivala ostvarenje osnovnih (ustavnih) prava, dužnosti i odgovornosti čoveka i građana.

Kao i raniji Ustav od 1963, tako i novi Ustav Jugoslavije od 1974. godine podrazumeva opštinu kao društveno-političku zajednicu kao jednu teritorijalnu, društveno-ekonomsku, ali i kao zajednicu ljudi. Savremena jugoslovenska opština ne prevazilazi koncept „lokalne vlasti” i teritorijalne zajednice tradicionalnog tipa, već se ona konstituše sve više i kao zajednica samoupravnog društva i samoupravnog sistema.

Na osnovu ovakvog položaja i njene uloge u sistemu, opština je postala osnovna zajednica ljudi. Ona više nije samo lokalni kolektivitet građana i njenih interesa na određenoj teritoriji. Opština je postala zajednica-opštinskih, ali, ona je istovremeno postala i faktor republičkih i federalnih interesa. Njena funkcija se u tom smislu proteže kroz život autonomne pokrajine, republike i Federacije i ona kao jedna nit prodire ne samo u mikro već i u makro društvo, kao šire društvene-političke zajednice. Kao osnovna društveno-politička zajednica opština postaje činilac celokupnog političkog sistema Jugoslavije, preko koga se ostvaruju i šire društveno-političke zajednice do federacije. Ona je postala konstitutivni faktor celokupnog političkog sistema SFRJ. Na toj osnovi preko opštine se gradi i celokupan skupštinski sistem Jugoslavije te ona reguliše i ostvaruje život Federacije kao savezne države i postaje takva zajednica preko koje se ostvaruju novi, savremeni oblici jugoslovenskog federalizma.

Ustavni pojam opštine, podrazumeva opštinu kao teritorijalnu i društveno-političku zajednicu u sistemu društvenog samoupravljanja, koja na svojoj teritoriji obuhvata celokupan sistem samoupravljanja, sve institucije, organe i organizacije samoupravljanja, mesne i interesne zajednice, političke organizacije kao i organizacije udruženog rada, uključujući ovde i skupštinu opštine koja se pojavljuje istovremeno kao organ lokalne vlasti i kao organ samoupravljanja.

Kao osnova, opština se pojavljuje istovremeno i kao najšira zajednica sa pluralističkom samoupravnom strukturom. Ona je društvena sredina i politička institucija u kojoj se ostvaruje samoupravljanje kao demokratski proces.

Kao politička, na samoupravni način ustanovljena, i kao ekonomska zajednica, opština je institucija u kojoj se ostvaruje ekonomsko oslobođenje rada i proces političkog oslobođenja građana.

Novi Ustav SFRJ od 1974. godine unosi izvesne novine u pogledu položaja i funkcije opštine kao zajednice, koje su došle u vezi sa ustanovljavanjem organizacija udruženog rada kao novine u ustavnom

sistemu SFRJ. S tim u vezi karakter opštine dobija i širu interpretaciju u funkciji mesne zajednice i samoupravne interesne zajednice. Ove promene u položaju i funkciji opštine bile su izvršene već 1971. godine pod uticajem ustavnih amandmana XX, XXI i XXII i one su se nužno morale odraziti na postojeći opštinski sistem.

Ustavne promene koje se odnose na položaj i funkciju opštine u savremenom ustavnom sistemu polaze od sledećih principa:

a Opština kao osnovna društveno-politička zajednica i dalje se razvija kao samoupravna zajednica u kojoj se obezbeđuje da u svim njenim centrima bude istaknuta i obezbeđena rukovodeća uloga radnog čoveka,

b Da se međusobni odnosi u opštini ostvaruju i usklađuju pre svega na samoupravnom sporazumevanju i društvenom dogovaranju kao novom obliku i načinu udruživanja,

Ustavom od 1974. godine u vezi sa novim položajem opštine kaže se:

„Opština je samoupravna i osnovna društveno-politička zajednica, zasnovana na vlasti i samoupravljanju radničke klase i svih radnih ljudi.

U opštini radni ljudi i građani stvaraju i obezbeđuju uslove za svoj život i rad, usmeravaju društveni razvoj, ostvaruju i usklađuju svoje interese, zadovoljavaju zajedničke potrebe, ostvaruju vlast i upravljaju i drugim poslovima”. (član 116, stav 1. i 2. Ustava SFRJ od 1974. g.).

Iz ovakvog položaja opštine proističu njena sledeća prava i dužnosti:

— da usmerava i usklađuje privredni i društveni razvoj i uređuje odnose od neposrednog interesa za radne ljude i građane,

— da organizuje vršenje poslova od zajedničkog i opšteg interesa i obrazuje organe samoupravljanja i organe vlasti, za vršenje tih poslova,

— da obezbeđuje neposredno izvršavanje zakona,

— da obezbeđuje ostvarivanje i zaštitu slobode i prava i dužnosti, kao i odgovornosti čoveka i građana,

— da obezbeđuje ravnopravnost naroda i narodnosti,

— da štiti zakonitost i sigurnost ljudi i imovine,

— da uređuje i organizuje narodnu odbranu,

— da rešava stambene i komunalne probleme,

— da štiti i unapređuje čovekovu sredinu,

— da organizuje i obezbeđuje društvenu samozaštitu i da organizuje i obezbeđuje društvenu kontrolu. (član 117. Ustava SFRJ od 1974. godine).

Ustav SFRJ ističe regulisanje prava i dužnosti opštine u okviru njenog autonomnog prava, na osnovu referenduma, samoupravnog sporazuma i društvenog dogovora o udruživanju sredstava i o njihovom korišćenju.

Međuopštinska saradnja kako prethodnim tako i novim Ustavom ostaje ustavni princip. Ovaj princip se ostvaruje na dobrovoljnosti i solidarnosti, na udruživanju sredstava i obrazovanja zajedničkih organa, organizacija i službi u vršenju poslova od zajedničkog interesa kao i za zadovoljavanje zajedničkih potreba.

Međuopštinska saradnja je postala jedan tradicionalni oblik uzajamnog povezivanja opština, kao zajednica opština, u cilju zajedničkih interesa koji ne znače samo uzajamno povezivanje na ekonomskim, socijalnim ili kulturnim pitanjima, nego to povezivanje postaje sve izražajnije političko organizovanje u saradnji između opština.

Udruživanje opština u regionalne zajednice je novo ustavno institucioniziranje međuopštinske saradnje. Ovo, na novi način ostvarivanje saradnje opština na jednoj široj teritoriji, koja obuhvata veći broj opština (8, 10 pa i više opština), brzo je posle Ustava SFRJ od 1974. godine prihvaćeno kao novi oblik uzajamnog povezivanja opština u cilju zajedničkog interesa.

Udruživanje opština u gradske ili regionalne zajednice može biti fakultativno i dobrovoljno. Ali Ustav SFRJ od 1974. godine daje pravo republikama i autonomnim pokrajinama da svojim ustavima mogu predvadeti i obavezno udruživanje opština na svojoj teritoriji u gradske ili regionalne (međuopštinske) zajednice, kao posebne društveno-političke zajednice, na koje se prenose odgovarajući poslovi iz nadležnosti republike, odnosno autonomne pokrajine. To je jedno novo udruživanje opština koje nije bilo poznato u prethodnom Ustavu SFRJ od 1963. godine. Primena ustava u stvaranju regionalnih (međuopštinskih) zajednica od posebnog je značaja za dalju decentralizaciju i prenošenje nadležnosti od republika i autonomnih pokrajina na regionalne zajednice, što bi sistem kao celinu trebalo da čini efikasnijim.

Iz takve pozicije opštine kao osnovne društveno-političke zajednice došlo je do nove strukture opštine koju sačinjavaju delegati triju opštinskih veća i to iz organizacija urduženog rada (veće udruženog rada), iz mesnih zajednica (veće mesnih zajednica) i iz društveno-političkih organizacija (društveno-političko veće). To je struktura svake pojedine skupštine opština.

III

Smernicama i pravcima ustavnih promena u Jugoslaviji, naročito u vreme ustavnih amandmana od 1967. do 1971. godine, paralelno sa naporima da se u udruženom radu nađu najbolja rešenja došlo se do organizovanja udruženog rada u sistemu udruženog rada. Međutim, istovremeno bilo je aktuelno i pitanje mesnih a naročito samoupravnih interesnih zajednica.

Još je Ustav od 1963. godine dao značaj pitanju mesnih zajednica kao samoupravnih zajednica. Od onda, pa do današnjih dana, mesne zajednice su gradile jedan život (između dva ustava) da bi danas celokupno područje Jugoslavije unutar svake opštine bilo pokriveno mesnim zajednicama.

Značaj mesne zajednice kao oblika samoupravljanja na jednom delu teritorije opštine odnosi se svakako i u prvom redu na građane koji su zadovoljavali svoje zajedničke potrebe i izražavali svoje individualne i zajedničke interese. Međutim, poseban značaj mesnih zajednica pokazao se u odnosu na funkciju opštine i ostvarivanje opštine kao osnovne društveno-političke zajednice.

Dok je opština oduvek bila lokalni organ vlasti i teritorijalna zajednica ljudi sa uvek prisutnim kako samoupravnim, tako i etatizovanim elementima, dotle se mesna zajednica u jugoslovenskom sistemu javlja kao originalni i specifični oblik dobrovoljnog organizovanja građana, kao institucija društva i kao samoupravna organizovana zajednica bez prisustva elemenata vlasti i države.

Mesne zajednice su od prvih njihovih osnivanja, od Ustava SFRJ od 1963. i pre njega, izrastale na društvenim i ljudskim potrebama, na životnim i vitalnim interesima čoveka i društva i u tome sklopu na novom karakteru, položaju i ulozi opštine u našem društveno-političkom sistemu, kao osnovne društveno-političke zajednice.

Mesne zajednice su najpre izrastale iz ranijih takozvanih stambenih zajednica u gradskim naseljima a neke iz ranijih mesnih odbora u seoskim naseljima. Međutim, mesna zajednica prvi put postaje ustavna kategorija, ustavom SFRJ od 1963. godine kojim je Ustavom mesna zajednica definisana na sledeći način:

„U mesnoj zajednici, kao samoupravnoj zajednici građana seoskih i gradskih naselja, građani neposredno ostvaruju samoupravljanje u oblasti delatnosti koje služe neposredno zadovoljavanju potreba radnih ljudi i njihovih porodica.

Statutom opštine može se odrediti da mesna zajednica vrši i druge poslove radi zadovoljavanja komunalnih, socijalnih i drugih zajedničkih potreba građana, kao i način finansiranja ovih delatnosti.

Mesna zajednica ima svojstvo pravnog lica,, (član 104. Ustava SFRJ od 1963. godine).

Razvitak mesnih zajednica posle donošenja Ustava SFRJ od 1963. godine išao je sukcesivno u jednom ravnomernom tempu, što je zavisilo od svake pojedine opštine.

Poslednjih nekoliko godina mesne zajednice ikako u gradskim naseljima tako i u seoskim, nisu izrastale iz prethodnih stambenih zajednica i mesnih odbora, jer ovih u stvari, nije bilo još od donošenja Ustava od 1963. godine. Mesne zajednice su bile konstituisane na jednoj dobrovoljnoj i širokoj osnovi neposredno na osnovu Ustava kao potpuno nova tela i kao oblik društvenog samoupravljanja.

Kao dobrovoljne samoupravne institucije, mesne zajednice su u prethodnom periodu ostvarile svoju funkciju na rešavanju potreba građana i njihovih zajedničkih interesa, što je logično i razumljivo bilo za ovakve oblike samoupravljanja.

Mesne zajednice su inicijatori rešavanja osnovnih zajedničkih problema sela ili šireg područja opštine. One se bave interesima građana koji podrazumevaju organizovanje komunalnih i drugih građevinskih radova na teritoriji sela, mesta, reona do problema obrazovanja i kulture u okviru svake pojedine mesne zajednice. One ujedinjuju ljude iz sela i grada na nerešenim brojnim pitanjima koja su od zajedničkog interesa, te su i oblici saradnje pojedinih mesnih zajednica različiti. One primaju karakter ne samo posrednika između sela, naselja ili nekoliko sela (na čijoj se teritoriji nalazi mesna zajednica) kao interes jedne uže logične i teritorijalne celine organizovanih građana na jednom delu teritorije opštine, nego su one de facto, i samoupravni posrednici interesa između dela teritorije i stanovništva te teritorije

mesne zajednice sa opštinom kao celinom i kao osnovnom društveno-političkom zajednicom. Mesne zajednice u svome perspektivnom razvitku sve više će postajati samoupravni posrednici interesa na jednom širem programu opštinske, međuopštinske i republičke saradnje u funkciji jednog kooperativnog federalizma. One postaju osnovna ćelija unutar opštine, preko kojih se opština kao zajednica ostvaruje i izražava. Ovo je od posebnog značaja za savremenu ulogu i mesto opština u ustavnom sistemu Jugoslavije, gde se ona posle Ustava od 1963. godine sve više širila i teritorijalno i funkcionalno pa je ujedinjavala dve i više ranijih manjih opština u jednu; tako, da pojedine opštine danas u Jugoslaviji zahvataju teritoriju ne samo nekoliko ranijih opština već negde i teritoriju nekoliko ranijih srezova.

Novi Ustav Jugoslavije od 1974. godine nije izmenio karakter mesnih zajednica u odnosu na Ustav SFRJ od 1963. godine. Ali, novi Ustav proširuje samoupravno dejstvo i ustavno-pravni smisao mesne zajednice. U skladu s tim, novi Ustav insistira na organizovanje mesnih zajednica sa drugim samoupravnim organizacijama i zajednicama na osnovi samoupravnog sporazumevanja. U tom smislu u Ustavu se kaže:

„Radi ostvarivanja svojih zajedničkih interesa i potreba radnih ljudi i građana, organizovani u mesnoj zajednici, samoupravnim sporazumevanjem i na drugi način povezuju se sa organizacijama udruženog rada, samoupravnim interesnim zajednicama i drugim samoupravnim organizacijama i zajednicama na području i van područja mesne zajednice, koje imaju interes, odnosno dužnost, da učestvuju u zadovoljavanju tih interesa i potreba.

Radni ljudi i građani u mesnoj zajednici učestvuju u vršenju društvenih poslova i u odlučivanju o pitanjima od zajedničkog interesa u opštini i širim društveno-političkim zajednicama” (član 114. stav 3. i 4. Ustava SFRJ od 1974. godine).

Posebnom odredbom čl. 114. st. 2. Ustava SFRJ od 1974. insistira se na nove, do sada nepoznate karakteristike mesnih zajednica i njihovih aktivnosti, od kojih posebnu pažnju privlači zaštita čovekove sredine, narodna odbrana i društvena samozaštita.

Mesne zajednice, koje su ranije bile isključivo dobrovoljni oblik organizovanja, u novim uslovima su postale obavezne institucije u sistemu opština. Mesne zajednice su postale institucije u kojima se građani organizuju kako za rešavanje svojih zajedničkih pitanja i za vršenje društvenih poslova tako i za odlučivanje o svim drugim pitanjima koja su od zajedničkog interesa u prvom redu za opštinu na čijoj teritoriji postoji mesna zajednica. Ali, one ostvaruju i program širih zajednica (autonomne pokrajine, republike i Federacije).

IV

Samoupravna interesna zajednica je novi oblik samoupravnog organizovanja u ustavnom sistemu Jugoslavije. Iako je samoupravna interesna zajednica ustavno kvalifikovana još u ustavnim amandmanima od 1971. godine, ona je svoju punu ustavnu interpretaciju našla u novom Ustavu SFRJ od 1974. godine.

Samoupravna interesna zajednica je svojevrsni oblik samoupravnog institucioniziranja odgovarajućih zajedničkih interesa u cilju zadovoljavanja ličnih i zajedničkih potreba i interesa i radi usklađivanja rada u oblasti za koje se one osnivaju.

Samoupravne interesne zajednice su takve dobrovoljne samoupravne institucije, čiji je osnovni smisao ostvarivanje neposrednog odnosa i zadovoljavanje potreba između onih koji daju i vrše usluge i onih koji te usluge i sredstva koriste.

Samoupravna interesna zajednica je svojevrsni oblik integracije onih koji daju sredstva i usluge i onih koji ta sredstva i usluge koriste, kao jedan oblik organizacije udruženog rada i građana, gde se ona pojavljuje kao zajedništvo interesa jednih i drugih. Ove zajednice su samoupravne organizacije i imaju autonomni status. Kao samoupravno rešenje nastale su najpre u onim oblastima društvenih delatnosti u kojima je sistem finansiranja i odlučivanja imao administrativno-budžetski karakter i gde je u tako važnim oblastima društvenog života (narodno zdravlje, socijalna politika, stambeni odnosi, komunalne delatnosti, obrazovanje, nauka, kultura i dr.) bilo sve do pre nekoliko godina ostavljeno opštinskoj administraciji, kao njeno isključivo pravo raspolaganja ovim sredstvima, što nije bilo u skladu sa ustavnim konceptom ne samo u odnosu na upravljanje, nego i na način korišćenja sredstava i usluga u ovim delatnostima. Taj voluntarizam u raspodeli sredstava društvenih delatnosti je efikasno prekinut osnivanjem samoupravnih interesnih zajednica.

Ustav SFRJ nastoji da u okviru samoupravnih interesnih zajednica ostvari participacioni način odlučivanja.

Egzistencija samoupravnih interesnih zajednica kao institucija obezbeđuje se od strane samih radnih ljudi koji kolektivno ulaze u sastav samoupravne interesne zajednice da bi kao korisnici individualno koristili usluge onih radnih ljudi koji su u njoj uključeni kao davaci usluga. Zato, radni ljudi uključeni u ove zajednice plaćaju doprinos ovim zajednicama iz svojih ličnih dohodaka kao i iz dohodaka osnovnih organizacija udruženog rada.

Samoupravne interesne zajednice mogu se osnivati i u drugim oblastima koje strukturalno ne pripadaju društvenim delatnostima. Posle usvajanja Ustava SFRJ konstituisane su ovakve zajednice u van-društvenim delatnostima: u vodoprivredi, u energetici i u drugim granama privrede kao zajednice koje rade na principu solidarnosti i uzajamnosti. Prema tome, samoupravne interesne zajednice su dobrovoljne organizacije koje se mogu osnivati na osnovu zakona, samoupravnog sporazuma i neposredno na osnovu Ustava.

Ustav SFRJ od 1974. godine, za razliku od amandmana XXI od 1971. godine sada daje ne samo široku definiciju već i pravi karakter i određuje funkcije samoupravnih interesnih zajednica.

Ustav SFRJ predviđa da „samoupravnim sporazumom o osnivanju samoupravne interesne zajednice i njenim statutom uređuju se poslovi od zajedničkog interesa za članove zajednice, način odlučivanja o tim poslovima, delokrug, ovlašćenja i odgovornosti skupštine i drugih organa interesne zajednice i druga pitanja od zajedničkog interesa

za radne ljude i samoupravne organizacije i zajednice organizovane u interesu zajednicu" (član 110. stav 1. Ustava SFRJ od 1974. godine).

Samoupravna interesna zajednica ima skupštinu koju sačinjavaju delegati sastavljeni od radnih ljudi i organizacija udruženog rada i druge samoupravne organizacije i zajednice koje biraju i opozivaju neposredno ili preko osnovnih zajednica, odnosno jedinica samoupravnih interesnih zajednica (član 111. stav 1. Ustava SFRJ).

Delegati samoupravnih interesnih zajednica rade po smernicama članova samoupravne interesne zajednice koji su ih izabrali i koji su njima odgovorni za svoj rad. Prava i dužnosti i odgovornosti u samoupravnim interesnim zajednicama utvrđuju se samoupravnim sporazumom. Istim samoupravnim sporazumom utvrđuje se neposredna odgovornost i organa upravljanja interesne zajednice i delegata u tim organima, način ostvarivanja kontrole članova interesne zajednice nad radom organa upravljanja i stručnih službi, kao i način informisanja članova interesne zajednice.

V

Ustavno institucioniziranje organizacija udruženog rada u sistemu udruženog rada, jednovremeno je aktueliziralo jedan novi akt i oblik samoupravljanja.

Samoupravni sporazum je ne samo do sada jedan novi nego i nepoznati akt u samoupravnom društvu. On je jedan novi oblik u ostvarivanju funkcije samoupravljanja uopšte. Samoupravni sporazum je Ustavom određen koncept i način udruživanja u sistemu udruženog rada i posebno u samoupravnom sistemu mikro društva. Međutim, samoupravni sporazum nije samo akt udruživanja, kao čin koji treba da ostvari, poveže i konstituiše zajedništvo. Samoupravni sporazum postaje jedan stalni, trajni metod rada i put života i realizovanja svih osnovnih aktivnosti u sistemu udruženog rada kao i između drugih samoupravnih organizacija i zajednica koje stvaraju zajedništvo, integraciju i saradnju. Otuda, samoupravno sporazumevanje i društveno dogovaranje postaju jedan novi značajan fenomen sa stanovišta karaktera jednog ovakvog akta, sa stanovišta načina njegovog stvaranja i njegove realizacije. On posebno postaje značajan sa stanovišta njegovog odnosa prema Ustavu, zakonu i društvenom dogovoru kao njemu višim aktima s jedne i prema statutu, pravilniku i drugim nižim opštim samoupravnim, kao njemu nižim aktima.

U označavanju karaktera samoupravnog sporazuma, naročito u vreme kada se počelo sa njegovom primenom, postojale su brojne dileme. Prema jednim, samoupravni sporazum je bio shvaćen kao ugovor i kao akt kojima se reguliše obligacioni odnos između strana ugovornica u klasičnom smislu obligacionog ugovora. Ovome, suprotno stanovište, polazilo je od toga da samoupravni sporazum predstavlja pravni akt posebne vrste (sui generis), te se kao takav ne bi mogao izjednačavati ne samo sa klasičnim ugovorom, nego ni sa bilo kojim drugim opštim aktom.

Pri razmatranju ovoga pitanja, smatramo da bi trebalo početi od činjenice, da je samoupravni sporazum, kao osnovni sporazum, u na-

šim uslovima pravni, ali, on je pre svega društveni i ustavni institut, kakav do sada nije bio poznat u našoj a još manje u stranoj praksi. Sve okolnosti, što se tiče samoupravnog sporazuma i njegovog karaktera čine ovaj akt specifičnim. Samoupravni sporazum se pojavljuje kao nov metod u društvenom samoupravljanju i kao jedan sasvim novi pravni i samoupravni elemenat u fundamentu samoupravnog sistema kao mikro društvu.

Samoupravni sporazum je Ustavom utvrđen kao najznačajniji elemenat ostvarivanja udruženog rada. On sam po sebi, silom Ustava, ima konstitutivni karakter. Nema udruživanja bez samoupravnog sporazuma. Drugi put za udruživanje u sistemu udruženog rada po Ustavu a i po zakonu o udruženom radu ne postoji. U sistemu udruživanja samoupravni sporazum je Ustavom utvrđen, kao jedini ustavni put udruživanja radnih ljudi u osnovnim i drugim organizacijama udruženog rada. Ovaj akt omogućava ostvarivanje ustavne premise o udruženom radu i položaja radnih ljudi u njemu, prema kome oni na osnovu slobodnog, neposrednog i dobrovoljnog sporazumevanja preuzimaju prava, dužnosti i odgovornosti u međusobnim odnosima u udruženom radu i njegove asocijacije — organizacije udruženog rada.

Suština samoupravnog sporazuma prilikom konstituisanja organizacija udruženog rada izražava njegov konstitutivni karakter, jer se samoupravnim sporazumom ostvaruje ustavno pravo radnih ljudi organizovanih u osnovne i druge organizacije udruženog rada, mesne i samoupravne interesne zajednice i organizacije a naročito u smislu njihovog uzajamnog odnosa i života unutar celine — radne organizacije. Samoupravnim sporazumom se na nov, ustavom utvrđen način konstituišu odnosi unutar udruženog rada s jedne i delova organizacija kao celine s druge strane.

Istina, po svome karakteru samoupravni sporazum konzumira imovinsko pravna pitanja i građansko pravne odnose organizacija udruženog rada koje se ujedinjuju na osnovu njega, što je, smatramo njegovo važno obeležje. Međutim za samoupravni sporazum je primarno što se njime utvrđuje status u pogledu svake pojedine osnovne i druge organizacije udruženog rada kao njenih sastavnih delova u okviru celine u koju se ove udružuju. Konačnim utvrđivanjem statusa i položaja svake pojedine osnovne organizacije udruženog rada u uzajamnim odnosima svih osnovnih organizacija prema radnoj organizaciji, unutar koje se one udružuju, uslovljavaju se i proističu, pored ostaloga, i imovinsko pravni odnosi osnovnih organizacija udruženog rada i radne organizacije.

Samoupravni sporazum nije „ugovor” klasičnog tipa. Još manje je to „kolektivni ugovor” iz vremena koje smo davno prevazišli. Izražena volja u sistemu udruženog rada samoupravnim sporazumom nije svedena samo na odnose iz običnog ugovora. To je sporazum koji se stvara dobrovoljno ali i na osnovu ustavne obaveze. Ako je dobrovoljno izražena volja za sklapanje samoupravnog sporazuma i za ostvarivanje ustavnih prava pomoću njega, onda se u okviru samoupravnog sporazuma moraju zadovoljiti ustavni zahtevi. Ovde se u prvome redu mora zadovoljiti princip funkcionalne ustavnosti, tj. da se samoupravnim sporazumom statusno ne mogu rešavati odnosi u vršenju javnih funkci-

ja i javnih ovlašćenja koji su u suprotnosti sa Ustavom, kao i što se ne mogu ostvarivati prava i obaveze na način koji je protivan Ustavu.

Ustavom, istina, nije predviđena sankcija zbog nesklapanja samoupravnog sporazuma. Međutim, iz same logike stvari proizilazi da se delovi jedne radne organizacije, preduzeća, ne mogu organizovati i ne mogu konstituisati bez nečega što će ih spajati i što će regulisati njihove uzajamne odnose u udruženom radu. Taj put povezivanja i zajedničkog delovanja pojedinih delova (osnovnih organizacija udruženog rada) u okviru celine (radne organizacije), u stvari, je samoupravni sporazum. Kao konstitutivni akt, samoupravni sporazum, kako smo istakli, svoju pravnu snagu i dejstvo crpi neposredno iz Ustava. Zato samoupravni sporazum postaje fundamentalni akt o unutrašnjoj organizaciji i udruživanju osnovnih organizacija udruženog rada na osnovu koga se utvrđuju najvažniji odnosi između tih organizacija. Na osnovu toga može se zaključiti da je samoupravni sporazum osnovni akt udruživanja kako u pogledu regulisanja odnosa OOUR unutar radne organizacije tako i u pogledu međusobnih odnosa osnovnih organizacija udruženog rada. I u tom pogledu samoupravni sporazum postaje i najznačajniji akt autonomnog prava u sistemu udruženog rada.

Priroda samoupravnog sporazuma ukazuje i na njemu jednu svojstvenu osobinu. To je akt koji uređuje međusobne odnose između organizacija udruženog rada i drugih samoupravnih organizacija. Samoupravnim sporazumom se neprekidno utiče na razvitak ljudskih odnosa, na njihovo usklađivanje i njihovo progresivno menjanje. Dinamika jednog takvog akta ogleda se i u njegovoj životvornosti, u tome da on određuje odnose, ali, samoupravni sporazum ne fetišizira društvene odnose niti ih čini nepromenljivim. Samoupravnim sporazumom se određuju odnosi, ali se njime potstiču i novi budući progresivni procesi i oblici samoupravljanja. Samoupravni sporazum zahteva poštovanje i dosledno ostvarivanje ugovorenih obaveza, ali je njima ispoljena i puna njegova fleksibilnost, tako da se njime ostvaruje jedna široka samoupravljačka praksa za ostvarivanje samoupravljanja i za ostvarivanje političkog sistema. On znači ostvarivanje kulturnih interesa i ustavnih prava u udruženom radu. On je primena Ustava u praksi ali on je i svojevrsni „izvor“ za druga konkretnija ostvarenja samoupravnih prava, dužnosti i odgovornosti. On je u istini akt „između organizacija“ kao vezivno tkivo delova koji stvaraju celinu u sistemu udruženog rada i preko koga se obezbeđuje ustavni princip jednakosti pred ustavom i zakonom. Ali, samoupravni sporazum postaje i izvor kao pravna, društvena i politička norma za unutarnje uređenje odnosa u svakoj posebnoj udruženoj celini ili u okviru jedne šire celine — složene organizacije i sl. Statuti pravilnici i drugi opšti — samoupravni akti dolaze kasnije, posle zaključenog samoupravnog sporazuma, što proističe iz logike procesa u sistemu udruživanja. Statut uređuje unutarnje odnose OOUR ili druge pojedine organizacije. Ali, statut je uvek usmeren na odredbe samoupravnog sporazuma, koje se ne mogu prevazići kako za uređenje odnosa radnika u jednoj organizaciji udruženog rada, tako i za obezbeđenje prava i obaveza određenog dela celine prema drugim delovima celine u čijem se sastavu dotična organizacija udruženog rada (na primer OOUR prema radnoj organizaciji).

Svi ti odnosi, koji nastaju i koji se razvijaju u procesu rada i u ostvarivanju samoupravnog sporazuma kao osnovnog sporazuma, ukazuju ne samo na mogućnost nego i na potrebu stvaranja dopunskih ili posebnih samoupravnih sporazuma, koji treba da izraze nove i posebne interese određenih organizacija udruženog rada.

Društveno dogovaranje, kao samoupravni proces u svome konačnom činu, dovodi do zaključivanja društvenog dogovora. Ovaj akt — društveni dogovor, po svome karakteru se ne razlikuje od samoupravnog sporazuma, ali, ono što ga izdvaja od samoupravnog sporazuma, to je širina njegovog dejstva i značaj jednog ili više pitanja od zajedničkog interesa po kojima se on zaključuje od strane jednog broja organizacija udruženog rada ili najčešće društveno-političkih zajednica na jednoj široj teritoriji na kojoj se odnosi društveni dogovor. Društveni dogovor, u stvari, predstavlja jednu opštu orijentaciju za samoupravne sporazume, ali i društveni dogovor svoj oslonac i svoj izvor mora, pre svega, da traži u Ustavu.

U skladu sa naglašenom vodećom ulogom radničke klase u razvitku ustavnog sistema Jugoslavije, jedna od najznačajnijih promena i ustavnih novina je svakako uvođenje delegatskog sistema.

Delegatski sistem nije nepoznat u istoriji jugoslovenskog ustavnog prava. On se u različitim prilikama, u nas primenjivao od nastanka nove jugoslovenske države, ako hoćemo, još od stvaranja prvih narodnooslobodilačkih odbora, kada je u toku narodnooslobodilačkog rata i revolucije delegatski sistem primenjivan pri stvaranju „viših” narodnooslobodilačkih odbora (opštinski, sreski, okružni i glavni NOO).

Ustav SFRJ od 1974. godine uvodi delegatski sistem kao jedan nov i do sada nepoznat sistem delegacije. Ovaj novi „model” delegatskog sistema nije samo izborni proces, kako se obično sistem delegacije može da shvati. Iстина, delegatski sistem u Jugoslaviji po novom Ustavu kao svoj početni proces obuhvata i podrazumeva izborni postupak na delegatskom principu. Ali, smisao delegacije u Jugoslaviji upravo nastaje u njegovom trajanju kao sistemu koji predstavlja okosnicu celokupnog društveno-političkog sistema Jugoslavije. Prema Ustavu SFRJ delegatski princip je jedan trajni proces i život društveno-političkog sistema. On postaje nužni instrumentarij i put ostvarivanja vodeće uloge radničke klase u vremenski neograničenom dejstvu, u sveobuhvatnosti sistema, koji ne samo što inicira, već i uključuje radne ljude u stalni proces vladanja, upravljanja i odlučivanja.

Delegatski sistem u našim uslovima predstavlja sredstvo i način ostvarivanja osnovne premise i duha Ustava u odlučujućim centrima društva, u skupštinama društveno-političkih zajednica, gde se donose odlučujuće odluke za dalji razvoj socijalističkog društva, čoveka i ljudi. Bitna karakteristika delegatskog principa u konstituisanju skupština društveno-političke zajednice jeste da se proces odlučivanja u skupštini društveno-političkih zajednica ne ostvaruje preko opštih političkih reprezentata, prema mestu stanovanja, na teritorijalnom principu ili na reprezentovanju i predstavništvu radnih organizacija u globalnom smislu, već se delegacijom, kao specifičnim tipom političke institucije, obezbeđuje neposredno i direktno prisustvo interesa organizovanih radnih ljudi gde delegat nosi punu i neposrednu odgovornost prema radnicima i građanima koji su ga izabrali, odnosno delegirali.

Delegacija u ustavnom sistemu Jugoslavije ne predstavlja političko predstavništvo sa opštim političkim mandatom u klasičnom smislu kao političko predstavništvo građana različitih političkih struktura teritonijalnog tipa jednog klasičnog građanskog društva, već je to delegacija samoupravno organizovanih radnih ljudi koji obezbeđuju direktno prisustvo interesa i koji se izražavaju i ostvaruju u samoj društvenoj bazi.

Delegacija u skupštinskom sistemu SFRJ prema tome, nije individualno predstavništvo već zastupništvo zajedništva, zajedničkih interesa. Delegacija je, u stvari, zastupništvo kolektiviteta. Ona je kolektivni nosilac interesa, a samim tim, ona je nosilac sopstvenog interesa.

Delegacija je novina u delegatskom sistemu uopšte. Ona je u jugoslovenskom delegatskom sistemu stalna „spona” između izbornog tela, radnih ljudi i građana i delegata, odnosno skupštinskog tela. Ona je punkt, ali ona je i razvođe interesa „odozgo” i skupštinskog tela i interesa „odozdo” iz širih društveno-političkih zajednica. Ona je stalni mehanizam delegatskog sistema, a time ona izražava i specifičnost oblika našeg delegatskog sistema.

Delegatski sistem je prema Ustavu SFRJ postavljen kao jedan polivalentan i realni oslonac društvenih interesa, gde ti interesi ne dolaze samo iz jedne strukture organizovanih radnih ljudi. Delegatski sistem povezuje, ali on i usklađuje različite vidove interesa samoupravno organizovanih radnih ljudi u različitim oblicima samoupravljanja. Na toj osnovi delegacije upućuju svoje delegate u strukture opštinskih tela iz osnovnih organizacija udruženog rada i drugih organizacija udruženog rada, iz mesnih i drugih samoupravnih interesnih zajednica i iz opštine kao osnovne društveno-političke zajednice, kao i iz društveno-političkih organizacija. To je jedan povezani i autohtoni oblik delegiranja radnih ljudi koji u istoriji delegatskog sistema do danas nije bio poznat.

Svaka samoupravna organizacija i zajednica bira svoju delegaciju radi učešća u vršenju funkcije skupštine svake pojedine društveno-političke zajednice.

Prema Ustavu SFRJ od 1974. godine članove delegacija biraju radni ljudi neposredno, tajnim glasanjem. Dakle, izbor članova delegacije se zasniva na sistemu neposrednih izbora (čl. 134. st. 1. Ustava SFRJ).

Ustav, dalje, uslovljava da ostale samoupravne organizacije i zajednice u skladu sa zakonom, svojim statutima utvrđuju broj članova i sastav delegacija, kao i način izbora i opoziva delegacija.

Delegacija mora da obezbedi zastupljenost radnika svih delova u procesu rada, tj. da odgovara socijalnom sastavu osnovne samoupravne organizacije i zajednice.

Dužina mandata članova delegacije je četiri godine. Međutim, Ustav utvrđuje inkompatibilnost odođenih funkcija sa suncijom člana delegacije. Tako, u delegaciju udruženog rada ne mogu biti ljudi koji su na rukovodećim radnim mestima u toj organizaciji. Isto tako, za članove delegacije ne mogu biti izabrani članovi radničkog saveta ili njemu odgovarajućeg organa upravljanja.

Ustav takođe predviđa da niko istovremeno ne može biti član u dve delegacije kao i što niko ne može više od dva uzastopna puta biti biran za člana delegacije samoupravne organizacije, odnosno zajednice. (član 135.) Ustava SFRJ).

Princip rotacije i smenjivanja članova delegacije je i ovde dosledno primenjen.

I prema novom Ustavu SFRJ osnovni nosilac u kandidacionom postupku je Socijalistički savez radnog naroda kao najšira društveno-politička organizacija. U tom smislu, kandidate za članove delegacije osnovnih samoupravnih organizacija i zajednica predlažu i utvrđuju radni ljudi u okviru SSRN (u njegovim organizacijama), odnosno u organizacijama sindikata.

VII

Ustavne promene izvršene u amandmanskom periodu 1971. godine a naročito sa donošenjem Ustava SFRJ od 1974. godine bile su od uticaja i za promenu u skupštinskom sistemu SFRJ. Te promene su došle pre svega kao rezultat promenjene nadležnosti Federacije, republike i autonomne pokrajine. Ceo proces od ustavnih amandmana 1967. do Ustava od 1974. godine išao je na sve izrazitije prenošenje funkcija a samim tim i nadležnosti od Federacije na republike i autonomne pokrajine. Otuda, uloga, mesto i nadležnost svake od ovih društveno-političkih zajednice morala se odraziti na celokupan skupštinski sistem Jugoslavije.

Ustavom od 1974. godine izmenjena je koncepcija tzv. skupštinske vladavine. Koncept skupštinske vladavine u Ustavu SFRJ od 1974. godine označuje:

„Funkcije vlasti i upravljanja drugim društvenim poslovima i društveno-političkim zajednicama vrše skupštine i njihovi organi” (član 92. st. 1. Ustava SFRJ 1974. godine).

Kao i prema Ustavu SFRJ od 1963. godine na osnovu novog Ustava, — skupštine se javljaju kao „najviši organi vlasti i društvenog upravljanja” u okviru prava i dužnosti odgovarajućih društveno-političkih zajednica.

Promene koje su nastale u skupštinskom sistemu nastupile su:

- a u strukturi skupštinskih tela,
- b u nadležnosti skupština društveno-političkih zajednica,
- c u izbornom postupku za izbor svake pojedine skupštine,
- d u međusobnom odnosu skupštinskih tela užih i širih društveno-političkih zajednica (skupštine opštine, autonomne pokrajine, republike i Federacije),
- e u izbornom postupku i ulozi radničke klase u ostvarivanju skupštinskog sistema,
- f) u novom položaju društveno-političkih organizacija i u skupštinskom sistemu.

Struktura svake pojedine skupštine društveno-političke zajednice nije ista. Najveće promene u strukturi skupštinskog sistema odrazile su se na skupštinu Federacije, koja je od ranijih pet domova

svedena na dvodomni sistem (Savepno veće i Veće republika i pokrajina). Ova promena je došla kao logična posledica, jer su nadležnosti iz delokruga ranijih prosvetno-kulturnih, socijalno-zdravstvenih i privrednog veća prešle na republike i autonomne pokrajine. Zakonodavna nadležnost iz ovih oblasti preneti je sa Federacije na republike i autonomne pokrajine, što je bilo odlučujuće za smanjenje broja domova u novoj skupštini SFRJ.

U strukturi republičke, odnosno pokrajinske skupštine, ostvaren je princip delegacija udruženog rada, opština i društveno-političkih organizacija (Veće udruženog rada, Veće opština i Društveno-političko veće). (Čl. 219. Ustava SRS).

U skupštinama opština novim Ustavom je postignuta jedinstvena struktura skupština opština koje u svom sastavu imaju tri veća (Veće udruženog rada, Veće mesnih zajednica i Društveno-političko veće).

Sve ove skupštinske strukture konstituišu se na delegatskom sistemu i one se u svakoj društveno-političkoj zajednici ostvaruju posebno.

Skupštine pojedinih društveno-političkih zajednica obrazuju se od delegata radnih ljudi u organizacijama udruženog rada, mesnih zajednica i drugih samoupravnih zajednica, što je u zavisnosti od uslova, potreba i specifičnosti položaja i uloge društveno-političke zajednice, kao i od delegata društveno-političkih organizacija.

Svako veće odgovarajuće skupštine i sastava samoupravnih zajednica odnosno društveno-političkih organizacija, samostalno priprema pitanja koja su od značaja za sprovođenje politike i za donošenje opštih akata.

Pojedina skupštinska veća ne odlučuju samo o određenim pitanjima iz okvira svoga delokruga na principu jednodomnog odlučivanja. Mada je novi Ustav dao prioritet principu jednodomnosti, skupštinska veća svoju nadležnost, istina retko, mogu nekada ostvarivati i u dvodomnom, odnosno višedomnom sastavu, u skladu sa određenim problemima koji su na dnevnom redu kao i u skladu sa interesima svakog pojedinog veća.

Skupštine u SFRJ su institucije socijalističke demokratije u okviru prava i dužnosti svake pojedine društveno-političke zajednice (Federacija, republika, autonomna pokrajina, opština).

Izvršni i upravni organi su organi službe skupštine svake društveno-političke zajednice. Oni se ne javljaju kao posebna i odvojena vlast, jer ovi organi u suštini nisu nosioci vlasti, pošto funkciju vlasti nosi samo skupština društveno-političke zajednice.

U skladu sa tim, Ustav određuje i položaj i status skupština i njihovih organa između različitih društveno-političkih zajednica. Ustav SFRJ je ostao dosledan principu, da se društveno-političke zajednice, odnosno njihove skupštine (federacija, republika, autonomna pokrajina i opština) ne nalaze ni u kakvom hijerarhijskom, odnosno u naredenom ili podređenom položaju. Sve društveno-političke zajednice, a samim tim i njihove skupštine stavljene su pred Ustav u ravnopravni položaj kao uže i šire ravnopravne zajednice, koje svoja prava, dužnosti i odgovornosti izvode neposredno iz Ustava. Njihov

ravnopravni položaj je prema tome, utvrđen Ustavom. Ni jedan društveno-politička zajednica, ne može samostalno i arbitrerno da uspostavlja nadležnost i da sama sebi daje prava mimo Ustava. Taj odnos je određen Ustavom i on se rešava primenom principa statusne — institucione ustavnosti. Ustav je izvor ali i granica vlasti i upravljanja svake društveno-političke zajednice u Jugoslaviji. Eventualni sporovi, koji bi mogli da nastanu u pogledu nadležnosti pojedinih društveno-političkih zajednica, na pitanju Ustava a naročito u zakonodavnom procesu, mogla bi biti samo spor pred nadležnim ustavnim sudom, kao spor o oceni ustavnosti u sukobu između društveno-političkih zajednica, republike i federacije ili federacije i pokrajine, ili opštine i Federacije i sl.

VIII

Uvođenje predsedništva SFRJ u jugoslovenski ustavni sistem bio je posledica društvenih i političkih potreba višenacionalnog i federativnog sastava Jugoslavije. Ono je došlo kao rezultat napora da se nađe jedan organ koji bi doprineo stvaranju bolje društvene i političke ravnoteže između republika i pokrajina u vreme kada je bila naglašena potreba u decentralizaciji funkcije Federacije u prenošenju brojnih nadležnosti sa Federacije na republike i pokrajine, kada je bio zauzet odlučniji kurs u pogledu vidnijeg uticaja republika i pokrajina u kreiranju politike Federacije.

Predsedništvo SFRJ je novi organ u sistemu Federacije koji je ustanovljen 1971. godine Amandmanom XXXI i ove amandmanske odredbe sa neznatnim izmenama ušle su u novi Ustav SFRJ od 1974. godine.

Predsedništvo SFRJ od 1971. godine ne znači nastavak ranijeg Prezidijuma koji je postojao u jugoslovenskom ustavnom sistemu od 1946. do 1953. godine po uzoru na sovjetski sistem. Taj oblik prezidijuma je bio prevaziđen još Ustavom SFRJ od 1963. godine.

Nova institucija predsedništva je u stvari, jedno novo telo federacije uz Predsednika republike kao individualnog šefa države, kao poseban organ u sistemu političko-izvršne vlasti pa u određenoj meri i u sistemu skupštinske vladavine. Ovo telo vrši koordinativno i usklađujuću funkciju. Prema Ustavu SFRJ, njegova je nadležnost da „u okviru svojih prava i dužnosti, a radi ostvarivanja prava naroda i narodnosti usklađuje zajedničke interese republika, odnosno pokrajina, u skladu sa njihovom odgovornošću za ostvarivanjem prava i dužnosti Federacije” (čl. 313., st. 2. Ustava SFRJ).

Ali Predsedništvo SFRJ preuzima još dve suncije, koje su po Ustavu SFRJ bile u nadležnost Predsednika republike. Jedna od tih funkcija odnosi se na pravo komandovanja i rukovođenja oružanim snagama SFRJ u ratu i miru (čl. 313. st. 3. Ustava SFRJ), gde se Predsedništvo SFRJ pojavljuje kao vrhovni organ komandovanja i rukovođenja oružanim snagama SFRJ u ratu i miru.

Druga funkcija se odnosi na staranje o stanju spoljne politike i državne bezbednosti. (čl. 313. st. 4. Ustava SFRJ).

Prema svome položaju i svojoj funkciji, predsedništvo SFRJ omogućava realizaciju ustavnog položaja republika i autonomnih pokrajina, naroda i narodnosti u vršenju prava i dužnosti federacije. Ono se zato pojavljuje kao značajan politički faktor u koordiniranju odnosa republika i pokrajina i pokrajina u Federaciji kao celini i u ostvarivanju njene politike.

Prema Ustavu SFRJ od 1974. godine „Predsedništvo SFRJ predstavlja Socijalističku Federativnu Republiku Jugoslaviju u zemlji i inostranstvu i vrši druga ovim Ustavom utvrđena prava i dužnosti” (čl. 313. Ustava SFRJ).

Odnosi Predsedništva SFRJ i Skupštine prema Ustavu od 1974. godine u osnovi su ostali isti. Novim Ustavom je istaknuto da Predsedništvo SFRJ obaveštava skupštinu SFRJ o stanju i problemima unutrašnje i spoljne politike, kao i što može predlagati skupštini SFRJ pretresanje pojedinih pitanja radi donošenja odluka. Prema tome, Predsedništvo, kao politički organ Federacije, nije organ Skupštine SFRJ. Zato, ono uspostavlja sasvim određen odnos prema Skupštini Jugoslavije. Njegova prava, dužnosti i odgovornosti proističu neposredno iz Ustava.

Ustavom SFRJ utvrđena su sledeća prava, dužnosti i odgovornosti Predsedništva SFRJ prema Skupštini SFRJ. U tome smislu Predsedništvo:

1. proglašava savezne zakone ukazom kao aktom Predsedništva proglašava odluku Skupštine o izboru Saveznog izvršnog veća;

2. postavlja i opoziva ambasadore i poslanike SFRJ i prima akreditivna i opozitivna pisma stranih diplomatskih predstavnika koji su kod njega akreditovani; izdaje isprave o ratifikaciji međunarodnih ugovora;

3. predlaže predsednika i sudije Ustavnog suda SFRJ; predlaže skupštini kandidata za predsednika Saveznog izvršnog veća; predlaže izbor i razrešenje članova Saveta federacije;

4. postavlja, unapređuje i razrešava generale i admirale, kao i druge vonje starešine za koje to Savezni zakon odredi; postavlja i razrešava sudije vojnih sudova i vojne tužioce;

5. daje pomilovanja za krivična dela;

6. dodeljuje odlikovanja Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije.

I novim Ustavom SFRJ preuzete su odredbe koje se odnose na postupak oko rešavanja spornog pitanja ako bi ono nastupilo između odgovarajućih veća Skupštine SFRJ i Predsedništva za utvrđivanje osnovnih pravaca politike ili predloga za donošenje zakona ili nekog drugog opšteg akta za čije se donošenje zauzelo Predsedništvo SFRJ, smatrajući ga neophodnim. To isto se odnosi i na slučajeve ako Skupština SFRJ ne prihvati predlog Predsedništva SFRJ da se odloži donošenje zakona ili nekog drugog opšteg akta. U vezi ovih mogućih spornih pitanja član 319. Ustava SFRJ utvrđuje da: nadležno veće Skupštine SFRJ i Predsedništvo SFRJ sporazumno utvrđuju postupak za razmatranje spornog pitanja i određuju rok za usaglašavanje stavova po tom pitanju. Ovaj rok ne može biti duži od šest meseci, (čl. 319. st. 1. Ustava SFRJ).

Međutim, u slučaju da se „usaglašavanje stavova između predsedništva SFRJ i Skupštine SFRJ u pogledu utvrđivanja osnovnih pravaca politike ne postigne saglasnost ni posle roka od šest meseci, Ustavom se predviđa još jedna mogućnost i istovremeno još jedan pokušaj, prema kome (ako se ni posle određenog roka ne postigne saglasnost u pogledu utvrđivanja unutrašnje i spoljne politike ili u pogledu predloga za donošenje, odnosno za odlaganje donošenja zakona ili drugog opšteg akta, sporno pitanje se skida sa dnevnog reda nadležnog veća Skupštine SFRJ i stavlja se ponovo na dnevni red ako to zahteva Predsedništvo SFRJ ili ako to, po sopstvenoj inicijativi, odluči nadležno veće SFRJ” (čl. 319. st. 2. Ustava SFRJ).

Ako ni posle ovog pokušaja u roku od tri meseca ne dođe do saglasnosti između predsedništva SFRJ i skupštine SFRJ, nadležno veće skupštine SFRJ će se raspustiti, a predsedništvu SFRJ će prestati mandat. U tome slučaju izbori za nadležno veće SFRJ bi bili raspisani u roku od 15 dana od dana njegovog raspuštanja, a izbor predsedništva SFRJ bi morao da se izvrši u roku od 15 dana od dana konstituisanja novoizabranog veća SFRJ. U tom slučaju do izbora novog Predsedništva SFRJ, predsedništvo SFRJ, kome je prestao mandat, i dalje bi ostalo na dužnosti (član 319. stav 3. 4. i 5. Ustava SFRJ).

Pored ostalih prava prema Ustavu, Predsedništvo ima i sledeće nadležnosti:

— da zauzima stavove o sprovođenju politike i izvršavanju zakona i drugih opštih akata skupštine SFRJ, kao i da traži da Savezno izvršno veće preduzima mere u cilju sprovođenja politike i izvršavanja zakona i drugih opštih akata Skupštine Jugoslavije,

— da saziva sednice Saveznog izvršnog veća i da postavlja određena pitanja na dnevni red te sednice,

— da propise Saveznog izvršnog veća koji su od opšteg interesa i značaja zadrži od izvršenja pre njihovog objavljivanja,

— da u slučaju ako je zadržano izvršenje nekog propisa Saveznog izvršnog veća, iznese sporno pitanje pred nadležno veće Skupštine SFRJ radi donošenja odluke,

— da u cilju ostvarivanja svojih prava i dužnosti postavlja pitanje Saveznog izvršnog veća pred Skupštinu SFRJ.

Kao organ i političko telo federacije Predsedništvo SFRJ u ostvarivanju svoje funkcije uspostavlja stalnu saradnju sa Socijalističkim savezom radnog naroda Jugoslavije, Savezom sindikata Jugoslavije, kao i drugim političkim organizacijama. U takvoj saradnji ove društveno-političke organizacije, samoupravne organizacije i zajednice, na svoju inicijativu ili na zahtev predsedništva SFRJ mogu da iznose pred predsedništvo SFRJ svoja mišljenja i stavove o pitanjima koja spadaju u domen predsedništva SFRJ. (Čl. 295. st. 1. i 2. Ustava SFRJ).

Ustavne promene u pogledu položaja i funkcije Predsednika Republike kao individualnog šefa države nastupile su deset godina kasnije od ustanovljenja ovog organa Federacije¹⁾.

¹⁾ Predsednik Republike SFRJ kao individualni šef države prvi put je ustanovljen Ustavnim zakonom od 1953. godine

Za razliku od ustavnog rešenja od 1953. godine, Ustav SFRJ od 1963. godine funkciju Predsednika Republike je odvojio od funkcije izvršnog organa Savezne skupštine. Predsednik Republike ostvaruje svoju funkciju nezavisno od izvršne funkcije, te se Predsednik Republike više ne javlja kao istovremeni predsednik izvršnog organa Savezne skupštine — Saveznog izvršnog veća.

Prema Ustavu od 1963. godine Predsednik Republike je bio definisan kao samostalan i poseban organ Federacije i kao samostalan organ i institucija Federacije.

U odnosu na Savezno izvršno veće, ovim Ustavom je funkcija Predsednika Republike bila odvojena od funkcije Predsednika Saveznog izvršnog veća.

Druga novina u pogledu Predsednika Republike, kao njegovo novo ustavno pravo, prema Ustavu od 1963. godine bila je, da Predsednik Republike ne mora da bude kandidat iz reda narodnih poslanika, te da pasivno biračko pravo za izbor Predsednika Republike pripada svakom građaninu Jugoslavije koji uživa biračko pravo.

1971. godine ustavnim amandmanom XXXVII došlo je do novih promena u pogledu položaja Predsednika Republike prema Predsedništvu SFRJ kao prema novom kolegijalnom i političkom telu Federacije. Ta ustavna novina odnosila se na postupak oko izbora i mandata Predsednika Republike. Mandatni period Predsednika Republike, umesto 4 povećan je na 5 godina.

Novi Ustav SFRJ od 1974. godine prihvatio je gotovo u celosti odredbe Amandmana XXXVII od 1971. godine u pogledu položaja i funkcija Predsednika Republike.

Članom 333. u odnosu na Josipa Broza Tita, zbog njegove istorijske uloge u stvaranju i razvitku Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije, dato je posebno ustavno pravo u pogledu njegovog mandata, pa je na predlog skupština republika i autonomnih pokrajina izabran za predsednika bez ograničenja trajanja mandata.

Predsednik republike je i Predsednik Predsedništva SFRJ. Njegove funkcije proističu neposredno iz Ustava, te se one njemu neposredno ne poveravaju od strane Predsedništva. Funkcija Predsednika Republike je titularna a ne instituciona. U slučaju prestanka njegove funkcije, onda Predsedništvo kao kolegijalno telo preuzima sve poslove koje mu kao takvom Ustav SFRJ određuje.

Prema tome, iako Ustav istovremeno i Predsedniku i Predsedništvu poverava neke iste funkcije, ovde treba naglasiti, da i pored ustavnog ovlašćenja, Predsedništvo defacto, sve funkcije i nadležnosti koje mu po Ustavu pripadaju ne aktivira, već se one kao istovremene ustavne nadležnosti Predsednika Republike nalaze u funkciji Predsednika Republike. Predsedništvo ove funkcije može preuzeti samo u slučaju ako je funkcija Predsednika Republike prestala.

Kao šef države prema Ustavu SFRJ Predsednik Republike:

a predstavlja suverenitet države u inostranstvu i prema stranim zemljama i u unutrašnjem životu zemlje i

b on je Vrhovni komandant oružanih snaga.

Njegove su dužnosti:

1. da proglašava ukazom savezne zakone;
2. da proglašava odluku Skupštine SFRJ o izboru Saveznog izvršnog veća,
3. da postavlja i opoziva ukazom ambasadore i poslanike Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije, da prima akreditivna i opozivna pisma od stranih diplomatskih predstavnika koji su od njega akreditovani, da izdaje isprave o ratifikaciji međunarodnih ugovora.
4. da dodeljuje odlikovanja Socijalističke Republike Jugoslavije,
5. da utvrđuje postojanje neposredne ratne opasnosti, naređuje opštu ili delimičnu mobilizaciju i proglašava ratno stanje, ako Skupština SFRJ i Predsedništvo nisu u mogućnosti da se sastanu,
6. da osniva odgovarajuće službe za vršenje poslova iz svog delokruga (član 317. Ustava SFRJ).

Ustavom SFRJ od 1974. godine Predsedniku Republike data su i posebna ustavna prava. Ona se odnose u slučaju ratne opasnosti, ako Skupština SFRJ i Predsedništvo nisu u mogućnosti da se zbog ratnih prilika sastanu, Predsednik republike ima pravo da na predlog Saveznog izvršnog veća donosi uredbe sa zakonskom snagom o pitanjima koja su iz nadležnosti Skupštine SFRJ. U tom slučaju, Predsednik Republike je obavezan da ove uredbe sa zakonskom snagom podnese Skupštini SFRJ kada postoje mogućnosti da se Skupština SFRJ sastane (član 338. Ustava SFRJ od 1974. godine).

Dr DIMITRIJE KULIĆ, professeur

LES CHANGEMENTS DANS LE SYSTÈME CONSTITUTIONNEL DE LA
YUGOSLAVIE DEPUIS LA CONSTITUTION DE LA RSF DE
YUGOSLAVIE DE 1963 JUSQU'À LA CONSTITUTION
DE LA RSF DE YUGOSLAVIE DE 1974

— R é s u m é —

Le droit constitutionnel de la Yougoslavie depuis la naissance de la République Socialiste Fédérative de Yougoslavie n'a jamais considéré la Constitution comme un acte fermé d'un système achevé. Sa prémisse idéologique et de départ depuis la formation de la nouvelle Yougoslavie s'est reflétée dans le fait que la Constitution était conçue comme un acte dynamique de l'Etat et de la société qui cherchait mais aussi s'édifier soimême.

Depuis la Constitution de la RSF de Yougoslavie de 1963 et jusqu'à la Constitution yougoslave la plus récente de 1974, au cours d'une décennie, se sont exprimés les besoins sociaux de la Yougoslavie dans la recherche des nouvelles solutions dans le système constitutionnel de la RSF de Yougoslavie. Ces besoins ont apparu dès l'année 1966 sur la question des rapports de la Fédération et surtout sur la question de la position et de la fonction des républiques socialistes et des provinces autonomes dans le système de la Fédération.

L'innovation constitutionnelle la plus importante dans le système constitutionnel de la RSF de Yougoslavie a pris naissance en 1971, par la constitution du système de travail associé et en particulier des organisations de travail associé. Mais au cours de l'adoption des amendements constitutionnels, et même après, d'autres questions se sont posées qui présentaient de l'importance pour le développement et le perfectionnement du système constitutionnel dans la RSF de Yougoslavie.

Le système constitutionnel de la RSF de Yougoslavie se réalise par le moyen du système des rapports internationaux des hommes dans la production et la répartition du travail social et personnel libéré.

Un des principes essentiels de la Constitution de la Yougoslavie, et qui a trouvé toute son expression dans la nouvelle Constitution, est le principe d'après lequel l'organisation sociale en Yougoslavie est fondée sur le pouvoir de la classe ouvrière et de tous les travailleurs ainsi que sur les rapports entre les hommes en tant que producteurs et créateurs libres et égaux en droits.

C'est pourquoi le système constitutionnel de la RSF de Yougoslavie et en conformité avec une telle condition de l'homme, tâche de renforcer davantage la condition et le rôle de l'homme dans le système et la société. Pour cette raison l'homme est placé au centre de système constitutionnel de la Yougoslavie.

Conformément à une telle condition de l'homme dans le travail associé et dans le système de l'autogestion en général, la commune est devenue la communauté socio-politique élémentaire. Mais, la commune est devenue aussi le facteur décisif dans l'édification du système d'assemblée tout entier dans la RSF de Yougoslavie à partir de l'assemblée de la commune jusqu'à l'assemblée de la RSF de Yougoslavie.

En conformité avec la position de la commune et de la fonction de la commune en tant que communauté dans la réalisation du système constitutionnel de la RSF de Yougoslavie certaines communautés et organisations ont obtenu une position non seulement plus large mais aussi nouvelle tant dans le système d'assemblée que dans le système en général.

Les communautés locales, qui depuis la Constitution de 1963 ont réalisé un progrès enviable, sont devenues en réalité des communautés sociales non seulement au point de vue de la réalisation du système communal, mais aussi dans le développement du démocratisme et de la collectivité autogestionnaires dans lequel s'entrelacent aujourd'hui les intérêts de l'homme en tant qu'individu avec les intérêts sociaux généraux.

Dans le développement des rapports autogestionnaires, l'apparition des communautés d'intérêts autogestionnaires est un nouveau phénomène du système autogestionnaire yougoslave, qui réalise les rapports et les intérêts d'une part en tant que pourvoyeur des services et des moyens et les bénéficiaires des services et des moyens d'autre part, surtout dans les domaines appelés des activités sociales (dans le domaine de la santé publique, de l'éducation, de l'instruction publique, de la culture, de la science, des rapports communaux et de logement etc.).

La nouvelle position des organisations de travail associé dans le système de travail associé de la commune en tant que communauté socio-politique élémentaire, des communautés locales et des communautés d'intérêts autogestionnaires dans le système autogestionnaire de la Yougoslavie, ont ouvert la question du mode de la réalisation des rapports mutuels et des droits constitutionnels de ces communautés et organisations sociales et des autres.

Les conventions autogestionnaires et les accords sociaux sont des actes généraux nouveaux sociaux, politiques et juridiques qui par la nouvelle prescription constitutionnelle sont devenus le procédé fondamental et la voie dans la réalisation des droits autogestionnaires en tant que droits constitutionnels. Ces actes étaient jusqu'à présent inconnus dans la pratique constitutionnelle et ils représentent une nouveauté non seulement dans la science juridique mais aussi dans les autres sciences sociales. Ils sont la voie constitutionnelle décisive et le mode de règlement des intérêts de la collectivité dans le système institutionnalisé de travail associé et en général dans le système autogestionnaire.

Le système de délégation d'après la Constitution de la RSF de Yougoslavie est également une nouveauté en tant qu'un rapport polyvalent et réel des intérêts sociaux.

La Constitution de la RSF de Yougoslavie introduit le système de délégation en tant qu'un nouveau système de délégation qui était inconnu jusqu'à présent, qui n'est pas seulement une procédure électorale, mais un processus permanent et la vie du système socio-politique de la Yougoslavie. Il est devenu un moyen nécessaire et le mode de la réalisation du rôle dirigeant de la classe ouvrière dans le système d'assemblée de la Yougoslavie.

Les changements dans la compétence de la Fédération, de la république fédérée et de la province autonome, ainsi que l'introduction du système de délégation, ont eu nécessairement pour conséquence des changements dans la structure des assemblées yougoslaves à partir de la Fédération jusqu'à la commune. La Fédération a introduit d'après la nouvelle Constitution seulement deux chambres (le Conseil des Républiques et des Provinces et le Conseil fédéral), tandis que les républiques fédérées et les provinces autonomes ont institué trois conseils d'assemblée.

L'institution de la justice autogestionnaire et en particulier des tribunaux de travail associé, ont permis de compléter le processus autogestionnaire, qui a logiquement d'après sa position accepté dans sa compétence le règlement de „ses” rapports autogestionnaire et litiges. A ce sujet est particulièrement intéressante l'institution de l'avocat social de l'autogestion, qui réalise sa compétence dans la fonction de la protection de la propriété sociale et des droits autogestionnaires en tant que „Ombudsman” socialiste et autogestionnaire de sa propre espèce.

La condition du Président de la République et de la Présidence de la RSF de Yougoslavie n'a pas subi des changements importants par rapport aux prescriptions constitutionnelles antérieures qui étaient formulées dans les amendements en 1971.

Une nouveauté importante à ce sujet se rapporterait à l'institution d'un nouveau droit constitutionnel à l'égard de la personne de Josip Broz Tito, auquel a été conféré en raison de ses mérites de valeur historique dans la formation de la RSF de Yougoslavie ainsi qu'en ce qui concerne l'édification ultérieure du système constitutionnel yougoslave le mandat garanti de Président de la république dont la durée est sans limitation.

TUMAČENJE UGOVORA, SAMOUPRAVNIH SPORAZUMA I DRUŠTVENIH DOGOVORA

1. Postavljanje problema

Problem tumačenja ugovora je svakodnevni posao suda i trebalo bi očekivati na tom planu i bogatu pravnu literaturu koja ovaj problem tretira i razjašnjava, kako sudska praksa ne bi lutala u traženju adekvatnih i pravnih rešenja. Međutim, stav naše teorije u ovoj oblasti nije izražen u većem broju radova, s obzirom na praktični značaj ovog pitanja, pa sem opštih napomena u udžbenicima, za sudske praksu i nema čvrstog oslonca u teoriji. To nije slučaj u stranoj literaturi, koja je ovom pitanju posvetila veliki broj monografskih radova.¹⁾

Što se tiče problematike samoupravnih sporazuma i društvenih dogovora, — „koji se zaključuju slobodno i saglasno izraženom voljom učesnika” koji su „u samoupravnom sporazumevanju i društvenom dogovaranju ravnopravni” (čl. 574. Zakona o udruženom radu) i koji spadaju u „samoupravne opšte akte”, u teoriji postoji spor o njihovoj pravnoj prirodi (da li su ugovorne pravne prirode, da li su normativni akti, da li su mešovite pravne prirode — sadrže elemente normativnog akta i ugovornog akta, ili su nova pravna kategorija različita i od normativnog akta i od obligacionog ugovora), kod njih je pitanje tumačenja još neobjašnjeno, pogotovo što u tekstu Zakona o udruženom radu u kome je ova materija regulisana vrlo detaljno, u članovima 573—608, o tumačenju nema ni jedne odredbe, a sigurno je s obzirom na krug učesnika koji ih zaključuje, a posebno na adresate na koje se primenjuju, da će sporovi oko značenja pojedinih termina u njima biti vrlo česti. S toga se kao imperativ nameće pitanje koja pravila tumačenja ovde primeniti? Da li su to klasična pravila koja važe za ugovore, zatim da li pravila koja važe za opšte uslove poslovanja ili možda pravila koja važe za zakonsko tumačenje ili rešenje ne treba tražiti ni u ugovornom ni u čisto zakonskom tumačenju, jer je za uobičajeno ugovorno tumačenje ka-

¹⁾ Dr Erich Danz: Die Auslegung der Rechtsgeschäfte, 3 Aufl, Jena, 1911; Dr Alfred Manigk: Irrtum und Auslegung, Berlin, 1918; Dr Heinrich Titze: Die Lehre vom Missverständnis, Berlin, 1910; Dr Karl Larenz: Die Methode der Auslegung des Rechtsgeschäfts, Frankfurt am Main — Berlin, 1966; Dr Alexander Lüderitz: Auslegung von Rechtsgeschäften, Karlsruhe, 1966; Dr Arthur Meier — Hayoz: Vertrauensprinzip beim Vertragsabschluss — Ein Beitrag zur Lehre von der Auslegung und der Mängel des Vertragsabschlusses beim Schuldvertrag, Aarau, 1948. i druga.

rakteristična individualizacija, kojoj nema mesta kod samoupravnih sporazuma i društvenih dogovora, s obzirom na karakter odnosa koji regulišu, niti pak u istoj meri generalizacija karakteristična za zakonsku interpretaciju, koja samoupravnoj regulativi ne odgovara jer ne uzima u obzir posebnosti. Očigledno je da se kod ovog spleta problema očekuje odgovor od pravne teorije i njen zadatak je da ove odgovore što pre pronade, kako praksa ne bi pošla krivim putem. Pokušaćemo da u ovom napisu bar pojedine probleme registrujemo i pružimo, makar i nepotpune odgovore, jer materija je vrlo složena i zaslužuje pre monografsku obradu, nego marginalno razmatranje u jednom članku.

2. Pojam i značaj tumačenja ugovora, samoupravnih sporazuma i društvenih dogovora

Tumačenje znači utvrđivanje pravno obavezujućeg smisla izjave kontrahenata u odnosu na pitanje da li je i sa kojim sadržajem ugovor zaključen. Dakle, tumačenje je određivanje smisla određene volje. O tome postoji opšta saglasnost u doktrini. Ali pošto jedna izjava volje može imati ovaj ili onaj smisao, u zavisnosti sa kog aspekta je posmatramo — početna saglasnost oko definicije tumačenja nam mnogo ne koristi. Ako izjavu volje posmatramo sa stanovišta izjavioca taj smisao može biti sasvim drukčiji (subjektivno željeni smisao) od adresata izjave — onoga kome je izjava upućena (subjektivno protumačeni smisao). Od oba ova shvatanja o smislu izjavljene volje može se razlikovati smisao koji se datoj izjavi pripisuje od strane većine učesnika u pravnom prometu (objektivno generalni smisao). Sva ova tri značenja mogu da se razlikuju od smisla izjavljene volje, koje bi ona imala za razumnog i lojalnog supontrahenta pod datim okolnostima (objektivno individualni smisao).

Stvar je pravnog poretka da odluči koji je za njega relevantni smisao, tj. za koji smisao hoće da veže odgovarajuće pravne posledice. Odgovor na ovo pitanje može biti vrlo različit u zavisnosti od principa na kome počivaju odredbe o zaključenju ugovora.

Po principu volje zahteva se da se pri tumačenju izjavljene volje u ugovoru utvrdi stvarna volja koja stoji iza izjave (subjektivno željeni smisao), čime se nesumnjivo odlučujući značaj pridaje volji izjavioca i jednostrano garantuje obezbeđenje njegovih interesa. Teorija volje je izraz onog shvatanja u građanskom pravu koje zastupa neograničenu privatnu autonomiju u cilju bezuslovne slobode individue. S obzirom na jednostranost kriterija ove teorije, ona se ne može primeniti kod ugovora kod koga postoje uzajamni interesi strana ugovornica, pošto vodi računa samo o jednoj strani, pa se tako volja izražena u ugovoru ne može ni tumačiti.

Od iste jednostranosti principa volje, pati i princip smisla date izjave posmatran ovog puta sa aspekta stranke kojoj je izjava upućena (sukontrahenta). Ovde se uzimaju subjektivni kriterijumi adresata izjavljene volje, pa je i rezultat takođe kao i kod principa volje — jednostrana zaštita interesa strana ugovornica.

Ako se u tumačenju ugovora poče od izjavljene volje, tj. principa izjave, rečima se pridaje onaj smisao koji rečima pridaje nezainteresovano treće lice kao učesnik u prometu (objektivno generalizirajući smisao). Vezivanjem za formalno činjenično stanje izjave, princip izjave postiže sa aspekta pravne sigurnosti u prometu maksimalni učinak, ali uz zanemarivanje pravičnog rešenja u konkretnom slučaju. Teorija izjave počiva na zamenjivanju sredstava i ciljeva. Ona stoji čvrsto vezana za sredstvo kao cilju samom za sebe. Cilj koji se ostvaruje na osnovu instituta autonomije volja je da se pojedincu garantuje sfera u kojoj on po svojoj volji može da uđe u najraznovrsnija prava i obaveze. Sredstvo koje mu se pri tome od strane pravnog poretka stavlja na raspolaganje je pravni posao u kome je bitan sastavni deo izjava volje. Reči su samo sredstvo za ostvarenje cilja — izražavanje volje. Izjava služi kao saopštenje volje drugim licima. Ako druga stranka kojoj je voljna izjava upućena zbog manljivosti u izražavanju volje sazna ipak za pravu volju svog ugovornog partnera, važi ono što se htelo. Postizanje cilja (ostvarenje volje) ne treba da izostane zbog nesavršenosti sredstava (manljivosti reči). Pošto se kod principa izjavljene volje sredstvo preapsolutizira, u konkretnim slučajevima dolazi do rešenja u kojima sumum ius postaje summa iniuria. Protivureći razvijenom pravnom osećaju, da se jedna izjava potpuno odvoji od konkretnog činjeničnog stanja i da joj se da samo onaj smisao koji rečima pridaje treća nezainteresovana strana kao učesnik u prometu. U prvom redu radi se konačno ovdje o rešenju konflikta između dva suprotstavljena interesa, pa javni interes sigurnosti u prometu ne može da ima odlučujući značaj, već može da dođe u obzir zajedno sa drugim kriterijumima.

Iz principa poverenja sledi postulat da se smisao izjavljene volje tumačenjem tako utvrdi, da adresat iz reči izvuče ono značenje koje se sa odgovarajućim poverenjem rečima može dati (objektivno individualni smisao). Ugovor kao instrument pravnog prometa je viši nego izjava volje jedne plus izjava volje druge stranke. On se sastoji iz saglasnosti izjava volja koje čine jednu celinu i samu u toj uzajamnoj igri interesa stranaka koji se u ugovoru poravnavaju leži njegov smisao i vrednost. Samo u sprovođenju ove ideje uzajamnosti dobija se harmonični i organski poredak stvari. Ovakav pristup sprečava isključivo uvažavanje interesa jedne stranke bez uzimanja u obzir interesa druge. Sa tog aspekta pojavljuje se subjektivna volja izjavioca isto tako značajna i vredna zaštite kao i subjektivni smisao koji izjavljenoj volji pridaje druga strana (adresat). Ali se postavlja pitanje kako ove obe ideje približiti uzajamnim obzirima koju strane ugovornice jedna prema drugoj moraju imati? To se postiže ugrađivanjem u ove odnose principa poverenja. Princip poverenja se zasniva na ideji odgovornosti: svaka strana ugovornica je odgovorna za svoju reč, a druga strana treba da u izjavu veruje. Odnos autonomije volje i principa savesnosti i poštenja se u oblasti ugovornog prava pretvara u odnos volje i poverenja. Ideja zaštite poverenja je proizašla iz opšteg principa savesnosti i poštenja (kao najvišeg načela koje važi u prometu) i ona čak predstavlja njegov najbitniji sadržaj.

Iz svega dosad izloženog postavlja se s pravom pitanje — u kojim slučajevima će biti sud dužan (svejedno da li redovni sud ili

sud udruženog rada) strankama da tumači ugovor, samoupravni sporazum i društveni dogovor? Očigledno je da će to biti samo onda ako se stranke spore o smislu ugovora, samoupravnog sporazuma i društvenog dogovora. Ako između učesnika o sadržini zaključenog ugovora, samoupravnog sporazuma i društvenog dogovora postoji saglasnost, onda sud svoju odluku mora da zasnuje na onom smislu na kome sve stranke insistiraju. On ne može da tvrdi da iz njihovog ugovora, samoupravnog sporazuma i društvenog dogovora proizilazi nešto drugo što one ne misle. Suprotan stav ne bi bio u skladu sa suštinom ugovora, samoupravnog sporazuma i društvenog dogovora. Ali tamo gde svaki učesnik u ugovoru, samoupravnom sporazumu i društvenom dogovoru iz teksta izvlači drukčiji smisao od drugih učesnika i smatra da proizilaze druge pravne posledice, ovaj se spor može otkloniti samo putem tumačenja od strane suda. U ovakvim situacijama se obično radi o slučajevima gde su svakom učesniku pri zaključenju ugovora, samoupravnog sporazuma i društvenog dogovora reči bile utvrđene ali one kod drugih učesnika nisu bile pokrivenе određenim predstavama. Stvar je suda da uz pomoć tumačenja utvrdi da li shvatanje svih učesnika odgovara stvarnom sadržaju ugovora, samoupravnog sporazuma i društvenog dogovora. Objekt tumačenja kod ugovora, samoupravnog sporazuma i društvenog dogovora su izjave volja stranaka, a ne volje koje stoje iza izjava. Koje su pravne posledice učesnici hteli da proizvedu, može da bude predmet dokazivanja, ali ne predmet tumačenja. Ako na osnovu dokazivanja proizađe da su posledice ugovora, samoupravnog sporazuma i društvenog dogovora čije su nastupanje učesnici želeli ne slažu se sa sadržinom ugovora, samoupravnog sporazuma i društvenog dogovora koju je sud putem tumačenja dobio, odgovarajućim učesnicima mora biti prepušteno da ovu divergenciju volje i izjave otklone putem osporavanja zbog zablude.

3. Opšti (objektivni) kriterijumi koji važe kod tumačenja ugovora

O tumačenju izjavljene volje u pravnom poslu i ugovorima u građanskim zakonima koji su važili do 6. aprila 1941. godine u nas nema mnogo pravila. SGZ ne sadrži ni jednu odredbu, a AGZ u noveli na § 914. predviđa: „Pri tumačenju ugovora ne treba se držati doslovno smisla izraza, već treba ispitivati nameru stranaka i ugovor tako razumeti, kako to odgovara vršenju poštenog prometa”. Iz ovog pravila jasno proizilazi da je isključena svaka bukvalna interpretacija ugovora, kao i davanje smisla rečima upotrebljenim u ugovoru koji bi odgovarao isključivo volji jedne ili druge strane ugovornice — jer izjava volje jedne strane ugovornice čini samo element ugovora, a ne ceo ugovor, ona je samo jedan „socijalni komunikacioni akt” koji je po svojoj prirodi upućen drugoj strani ugovornici. Cilj je tumačenja da se pronađe prava — istinska volja kontranahenata, u čijem pronalaženju važnu ulogu ima načelo savesnosti i puštanja u promet. Tumačenje dakle dobija jedan društveni smisao — ono teži utvrđivanju smisla koji izjavljenoj volji pridaje druga strana ugo-

vornica, kao korektan partner koji ne vodi računa samo o svojim interesima, već i o interesima druge strane polazeći pri tumačenju pojedinih reči u ugovoru i od okolnosti pod kojima je izjava data. Dakle, nije stvar adresata izjave da u rečima ugovora traži kakva je unutrašnja volja izjavioaca bila kada je zaključivao ugovor, već da izjavi pri dade onaj smisao kakav bi joj pridao svaki lojalni učesnik u pravnom prometu rukovođen principom poverenja koje proističe iz načela savesnosti i poštenja. Dakle, izjave volja u ugovoru treba tako tumačiti kako bi ih protumačio primalac izjave kome je upućena rukovođen poštenjem i poverenjem u pravnom prometu — pridržavajući se shvatanja u prometu postojećih pravila morala i dobrih običaja.²⁾

I naša sudska praksa smatra da se „prilikom utvrđivanja stvarne volje ugovornih stranaka izjavljene ugovorom sud mora imati u vidu pravilo da se ugovor razume kako to odgovara shvatanju poštenog saobraćaja. O pravoj nameri ugovornih stranaka može se suditi u vezi sa uslovima i okolnostima pod kojima bi se ugovor imao izvršavati” (Savezni vrhovni sud Rev-355/60).

„Jedno od pravila tumačenja jeste da se ugovor tumači tako da ima smisla i da odgovara poverenju i poštenju u prometu” (Savezni vrhovni sud Rev-675/58).

Naša sudska praksa kod tumačenja ugovora ide linijom objektivnog tumačenja reči i pojedinih izraza upotrebljenih u tekstu, tj. tumači pojedine izjave onako kako ih razume većina učesnika u prometu. Ovaj kriterijum bi mogao da se usvoji ako bi se za ispravnu ili pogrešnu jezičku upotrebu mogla da propiše norma za članove jedne jezičke grupe šta se pod pojedinim izjavama podrazumeva. Međutim, jezik nije nešto gotovo i statično. Pojedine reči nemaju u svakom slučaju određeno značenje kao pojedini apoeni novca koji uvek imaju istu vrednost, već nasuprot, jedno relativno neodređeno i utoliko upošteno značenje, koje se tek upotrebom jezika u rečenici određuje. Po Larenz-u³⁾ objektivno značenje jednog izraza je ono značenje koje je razumljivo za jedan određeni krug lica i prema kome se članovi jednog takvog kruga upravljaju. Ali tu pre svega Larenz misli na leksičko značenje pojedinih reči. Međutim, reči dobijaju sasvim drugo značenje u celini govora, u određenoj situaciji, jer jezik nije nikada delo već delatnost. Zato je neophodno da u ugovoru, koji predstavlja jednu formu jezičke komunikacije između dve ravnopravne stranke, kada između njih nastane spor šta znače pojedini izrazi upotrebljeni u tekstu, kao i kod svakog razgovora da pođemo od lica kome je izjava upućena i da utvrdimo šta je primalac izjave pod njom razumeo. Dakle, bitno je pitanje da li se primalac izjave potrudio da izjavu koja je njemu upućena shvati i razume tako, što je pod njom mislila protivna strana. Ako primalac izjave ne učini nikakav napor da shvati učinjenu izjavu, nego je „prosto” shvatiti onako kako je on shvata, ne postavljajući sebi pitanje, da li ono što je on shvatio odgovara onome što je pri tome mislila druga stra-

²⁾ Ovakav stav u našoj teoriji zastupa dr Boris Vizner: Ugovori građanskog i privrednog prava, Rijeka, str. 71.

³⁾ Dr Karl Larenz: Die Methode der Auslegung des Rechtsgeschäfts, Frankfurt an Main — Berlin, 1966. str. 71.

na — autor izjave, njemu se s pravom može uputiti prekor pogrešne jezičke upotrebe. Ovu ideju pri tumačenju postavlja NGZ u § 133, po kome, „kod tumačenja izjave volje... treba istraživati stvarnu volju a ne bukvalni smisao izraza”.⁴⁾ Drugim rečima strana ugovornica treba da tumači izjave svog partnera, a ne da se drži bukvalnog smisla izraza. Ovu ideju, takođe ponavlja i § 157. NGZ (iako u doktrini vlada spor o tome da između ova dva paragrafa postoji protivurečnost, jer § 133. NGZ se zasniva na teoriji volje, a § 157. na teoriji izjave): „Ugovore treba tumačiti shodno savesnosti i poštenju, uzimajući u obzir i običaje u prometu”. Savesnost i poštenje ovde znači da se ugovarači moraju potruditi da shvate izjavu svoje strane ugovornice tako kako je ona izjavu razumela. Nije u skladu s bona fides ako se jedna strana ugovornica ne trudi da razume izjavu svog ugovornog partnera onako kako je on mislio, ali iza toga stoji i zahtev da to što je on razumeo bude merodavno.

Ako sudija utvrdi da se primalac izjave trudio da izjavu razume u smislu njenog autora, njemu se ne može prigovoriti pogrešna jezička upotreba pri tumačenju izjave. Ali ako i uprkos truda koji je uložio primalac izjave da shvati izjavu kao što je shvata njen autor, to ne odgovara onome što je protivna strana htela, to samo može da znači da izjavilac nije bio precizan i tačan u svom izražavanju, i da je on kriv što svoje izjave nije objasnio, on je bio dužan da sve ono što kaže jasno kaže.

Odgovornost izjavioca volje za ono što izjavljuje u odnosu na drugu stranu (adresata izjave) nije nikakva nova ideja moderne doktrine ugovornog prava. Ona je već bila jasno formulisana još kod rimskih pravnika: **D2, 14, 39 Papinianus 5 quaest** — Veteribus placet pactionem obscuram vel ambiguum venditori et uui locavit nocere, in quorum fuit potestate legem aperitius conscribere — stari su smatrali da nejasan vid i dvosmislen ugovor ide na štetu prodavca ili najmodavca. **D18, 1, 21 Paulus 5 Sab:** Labeo scripsit obscuritatem pacti nocere potius debere venditori qui id dixerit quam emtori, quia potuit re interga apertius dicere — Labeo piše da sve što je nejasno u ugovoru treba pre tumačiti na štetu prodavca nego kupca, jer je on, formulišući ponudu, trebao da bude jasniji. **D34, 5, 26 Celsus 26 dig:** Cum quaeritur in stipulacione, qui acti sit, ambiguitas contra stipulatorem est — Ako je nejasno šta je ugovoreno, nejasnoća ide na štetu poverioca. — Što je u ugovoru nejasno, treba tumačiti na štetu poverioca.⁵⁾

Ako sudija pri tumačenju ugovora dođe do zaključka da ona-ko kako je razumeo primalac izjave ono što je u ugovoru izjavljeno

⁴⁾ Sličnu formulaciju sadrži i čl. 173. Grčkog građanskog zakonika od 1940: „Kod tumačenja izjave volje treba istraživati stvarnu volju, a ne držati se reči”.

⁵⁾ Na ovim idejama se zasniva i formulacija čl. 1162. i čl. 1602. Code civila: „U slučaju sumnje ugovor se tumači na štetu onoga ko je stipulisao, a u korist onoga ko je preuzeo ugovornu obavezu.” — „Prodavac je obavezan da jasno kaže na šta se obavezuje. Svaki nejasan i dvosmislen ugovor ide na štetu prodavca”. Sličnu formulaciju sadrži i 915. AGZ: „U pogodbama jednostrano obaveznim drži se u dvojbi, da je obaveznik hteo rađe uzeti manji teret nego veći teret; a u pogodbama dvostrano obaveznim, reči nerazgovetne tumače se na štetu onoga, koji se njima služio.”

nije ispravno, to istovremeno ne znači da će za ugovor biti merodavno ono što je izjavilac hteo. Sudija mora da konstatuje, da li je ono što je izjavilac mislio i primalac izjave mogao da razume da je se potrudio i primenio odgovarajuću pažnju. Pojedino leksično značenje reči je relativno neodređeno i utoliko ima opšte značenje, jer tek kad se služimo rečima, kad govorimo dobijaju one konkretno, određeno značenje. Nije dovoljno da primalac izjave pokuša da shvati značenje izjave i da je dešifruje služeći se leksikonom i gramatikom. Relativno neodređeno značenje pojedinih reči i pravila gramatike predstavlja u određenoj meri samo prethodni stupanj razumevanja. Ono što govorimo, govorimo uvek u okviru jedne situacije, tj. naše reči su praćene okolnostima, koje nisu poseban jezik, ali su osnov za određivanje i razumevanje izgovorenih reči. Iz ove situacione povezanosti izgovorenih reči proizilazi, da primalac izjave, da bi razumeo šta izjavilac misli — izgovorene reči mora shvatiti u situaciji u kojoj su izgovorene. I to ne u bilo kojoj situaciji već u onoj koja je primarcu izjave bila dostupna.⁶⁾

Svaka strana ugovornica, kao i kod svakog razgovora, ima svoju sopstvenu, neponovljivu situaciju. U nju spadaju: ton, prateći gestovi, vreme, mesto, povod, cilj, pol, odnosi strana ugovornica, profesionalni ili društveni položaj izjavioca, njegovo poreklo (stranac) i utoliko znanje jezika, kontekst govora, pregovori itd. Tumačenje nije, kako kaže Larenz⁷⁾, apstraktno značenje reči, i pored toga što se u određenim slučajevima stvarno istražuje šta se mislilo, ono se ne može postaviti jednostrano na stanovište izjavioca ili njegovog protivnika, već ima da se pita koje je značenje morala izjava da ima za njegovog protivnika, koje mu se u odnosu na konkretnu situaciju može zaračunati. Tako je metoda tumačenja istovremeno normativna i individualizirajuća: ona ne polazi od zamišljenog, već od pravno obaveznog, uračunavajućeg značenja, ali ovo ne određuje generalno već individualno prema konkretnim okolnostima i mogućnošću razumevanja samih stranaka.

Kod svakog tumačenja ugovora sudija mora najpre da utvrdi da li je primalac izjave nju shvatio s obzirom na situaciju u kojoj je data. Ako pri tome konstatuje da je on nije razumeo kako to proizilazi iz date situacije, potrebno je da konstatuje, da li je ono što je autor svojom izjavom hteo, primalac razumeo ili mogao da razume, da je konkretnu situaciju u kojoj je izjava učinjena uzeo u obzir. Ako je rezultat ovog istraživanja zaključak da je primalac izjavu shvatio shodno situaciji u kojoj je data, onda to što je razumeo je merodavno za tumačenje ugovora.

4. Specijalna pravila tumačenja — kriterijumi za individualizaciju kod tumačenja ugovora

Od svih novijih građanskopravnih kodifikacija Italijanski građanski zakonik od 1942. sadrži najviše specijalnih pravila tumačenja i ovom problemu posvećuje 10 članova (čl. 1362—1371). Neki od njih

⁶⁾ Dr Demetrios Bailas: Das Problem der Vertragsschließung und der Vertragsbegründende Akt, Göttingen, 1962, str. 47.

⁷⁾ Dr Karl Larenz: Op. cit. str. 73.

ponavljaju pravila koja su bila sadržana u starijim kodifikacijama građanskog prava, na primer francuskom Code civil-u u čl. 1156—1164. i u pandektnoj teoriji.⁸⁾ Međutim, ima i pravila koja su potpuno nova, prilagođena današnjim pravnim shvatanjima. Zato ćemo najpre njih izložiti, pre nego što pređemo na kriterijume za individualizaciju ugovora pri tumačenju, polazeći od principa poverenja.

Čl. 1362. pri tumačenju ugovora polazi od namere stranaka: „Pri tumačenju ugovora treba ispitati šta je bila zajednička namera stranaka; pri tome se ne treba ograničiti na bukvalni smisao reči. — Da bi se utvrdila zajednička namera stranaka treba ocenjivati njihovo celokupno ponašanje posle zaključenja ugovora”.

Čl. 1363. uzima kod tumačenja ukupni sadržaj ugovora: „Kod tumačenja pojedinih ugovornih odredbi treba tumačiti jedne uz pomoć drugih i svakoj odredbi pridavati onaj smisao koji proističe iz celine pravnog posla”.

Član 1364. postavlja kriterijume za uopštene izraze upotrebljene u tekstu ugovora: „Ma kako uopšteni mogli da budu upotrebljeni izrazi u ugovoru, svaki obuhvata samo predmete o kojima su stranke htele da se sporazumeju”.

Čl. 1365. tretira primera radi navedene slučajeve, koji objašnjavaju pojedine ugovorne klauzule: „Ako je u ugovoru radi objašnjenja pojedine odredbe naveden jedan slučaj, iz toga ne treba pretpostaviti da treba isključiti navedene slučajeve na koje se odgovarajuća odredba razumno može proširiti”.

Član 1366. u tumačenju ugovora polazi od načela savesnosti i poštenja: „Ugovore treba tumačiti prema savesnosti i poštenju”.

Član 1367. usvaja kriterijum održanja ugovora kod tumačenja nejasnih odredbi: „U sumnji ugovor ili pojedine njegove odredbe treba tako tumačiti, da mogu proizvesti bilo kakvo dejstvo, a ne da ostanu bez ikakvog dejstva”.

Član 1368. uzima u obzir običaje u prometu: „Klauzule sa više značenja treba tumačiti prema opštim običajima u prometu mesta u kome je ugovor zaključen. — Kod ugovora kod kojih je jedna strana preduzetnik, klauzule sa više značenja treba tumačiti prema opštim običajima u prometu mesta sedišta preduzeća”.

Član 1369. tumači izraze sa više značenja: „Izrazi koji imaju više značenja u sumnji treba tako razumeti kako to najviše odgovara prirodi i predmetu ugovora”.

Član 1370. postavlja pravilo za tumačenje nejasnih klauzula kod opštih uslova poslovanja: „Klauzule sadržane u opštim uslovima ili u tipskim ugovorima ili u formularima koje je jedna stranka unapred postavila u slučaju sumnje tumače se u korist druge strane”.

Član 1371. kao završna odredba o tumačenju predviđa: „Ako ugovor uprkos primene normi iz ove glave ostane nejasan, treba ga tumačiti ako se radi o dobročinom poslu u korist obavezne strane, a kod tretnog posla tako da proizvede dejstvo koje odgovara pravičnom interesu strana ugovornica”.

⁸⁾ Windscheid — Kipp: Lehrbuch des Pandektenrechts, 9 Aufl. Aalen, 1963, str. 376 ff.

Pod individualizacijom ugovora podrazumevamo uzimanje u obzir okolnosti koje prate jedan ugovorni odnos, a to se postiže kod svakog ugovora na različite načine.

Da svako tumačenje ugovora zahteva obuhvatno i tačno procenjivanje svih okolnosti pod kojima je ugovor zaključen potvrđuje i praksa naših privrednih sudova: „Iz postojećih se činjenica vidi da ni iz sadržine ugovora ni iz okolnosti posla ne proizilazi da se ovde radi o fiksnom poslu tj. da su stranke htele da se ugovor raskine ukoliko tužilac tačno o roku ne izvrši isporuku. Sama okolnost što je upotreba betonskog gvožđa vezana za poslove građevinske sezone, koju okolnost ističe žalba, nikako ne znači da je volja stranaka bila da se ugovor raspkine ako isporuka ne usledi u roku od 8 dana. Ovo tim pre što je isporuka uslovljena polaganjem osiguranja. Uostalom, iz sadržine tuženikovog pisma, u kome se, između ostalog, navodi da je tuženi, računajući na sigurnost zaključnice, sa isporukom čekao 30 dana, proizilazi da ni sam tuženi nije smatrao da se radi o fiksnom poslu, jer se čekanjem na isporuku po isteku roka od 8 dana ne može drukčije računati. Prema tome, pravilno je prvostepeni sud našao da se ovde ne radi o fiksnom poslu već o običnom promptnoj isporuci, pa se s toga protivni razlozi žalbe ne mogu usvojiti”. (Rešenje Vrhovnog privrednog suda Sl-941/62).

Konkretne okolnosti i prateće okolnosti koje se uzimaju kod tumačenja pojedinih ugovora, prema onome što je o tome sadržano u uporednom zakonodavstvu i sudskoj praksi su sledeće:

1) Jedinствeno shvatanje ugovora. Značaj pojedinih rečenica, pojedinih reči može se tek onda shvatiti ako se one dovedu u vezu sa drugim delovima ugovora (takvo pravilo ne samo da je rasprostranjeno u zakonodavstvu, čl. 1363. Italijanskog građanskog zakonika, već njega usvaja sudska praksa u Švajcarskoj⁹⁾, Austriji¹⁰⁾, Nemačkoj¹¹⁾).

2) Uzimanje u obzir okolnosti koje su bile prisutne u pregovora oko zaključenja ugovora. Kod zaključenja neformalnih ugovora dopušteno je za interpretaciju nejasnih klauzula ugovora koristiti sve okolnosti iz pregovora koje su stranke vodile. Međutim, kada se radi o tumačenju jednog formalnog ugovora zaključenog u pismenoj formi, za razjašnjenje nejasnih izraza upotrebljenih u tekstu, usmeni pregovori i propratne okolnosti ne mogu biti uzeti u obzir, ako bi to protivurečilo cilju zbog koga je forma propisana, pa shodno tome ne mogu se nejasne odredbe tumačiti tako da se na osnovu usmenih pregovora prošire obaveze stranaka van onoga što iz pismeno fiksirane sadržine ugovora proizilazi.

3) Ponašanje stranaka posle zaključenja ugovora. Da bi se onome što su stranke u ugovoru ijavile moglo bi da dâ tumačenje kod tumačenja pojedinih nejasnih reči koje odstupa od generalnog smisla.

⁹⁾ Dr Karl Oftinger: Bundesgerichtspraxi zum Allgemeinen Teil des Schweizerischen Obligationenrecht, 2 Aufl. Zürich, 1973. 46 ff.

¹⁰⁾ Dr Peter Rummel: Vertragsauslegung nach der Verkehrssitte, Wien, 1972.

¹¹⁾ Dieter Schmalz: BGB Allgemeiner Teil — Juristische Lehrgänge Alpmann und Schmidt, Heft 1, Münster, 1975, str. 94.

la tih reči u prometu, dakle da im se prida poseban smisao, to može biti samo onda ako takvo posebno značenje proizilazi iz ponašanja stranaka po zaključenju ugovora. Kod ocene kasnijeg ponašanja stranaka treba biti vrlo obazriv da li novi izričiti ili prećutni sporazumi stranaka ne predstavljaju nov ugovor.

4) Cilj ugovora. Nejasna mesta u ugovoru treba tako tumačiti da se ostvari cilj ugovora koga su stranke imale pri njegovom zaključenju. Ovo pravilo je naročito korisno kod ugovora kojima se stvaraju zajednice interesa (na primer o tome se mora voditi računa kod samoupravnih sporazuma o osnivanju radne i druge organizacije udruženog rada). Ovaj kriterijum tumačenja ne dolazi u obzir kod ugovora koji je zasnovan na protivurečnim interesima.

Kod tumačenja uvek se mora poći od toga da stranke u jednom ugovoru, pravnom poslu, samoupravnim sporazumu i društvenom dogovoru ostvaruju jedan određeni cilj. Prema tome, i tumačenje mora biti u funkciji tog smisla koji proizilazi iz cilja ugovora, samoupravnog sporazuma i društvenog dogovora.

5) Posebni poslovni odnosi i navike strana ugovornica. Ako dve strane ugovornice stoje po pravilu u posebnim odnosima zasnovanim na poverenju, čak i kad u pojedinim njihovim ugovorima naizgled postoje praznine, smatra se da su one do sada u svojim poslovima stvorile odgovarajuće navike i običaje, za koje se pretpostavlja da su preuzele u novim ugovorima iako o njima nije ništa izričito rečeno. Sudija ima uvek kod tumačenja pojedinih ugovora najpre da utvrdi da li između stranaka postoje posebni odnosi koji dopuštaju da se upotrebljenim rečenicama i rečima prida značenje koje odstupa od uobičajenog. Razlozi za takvo individualno tumačenje mogu da proizađu iz samih pregovora stranaka, iz zaključenja ugovora na osnovu određenih prospekata ili opštih uslova poslovanja, iz odnosa stranaka itd. Gde između stranaka nema posebnih odnosa, koje bi upotrebljenim oznakama saopštavanja davale određeni smisao, treba poći od značenja reči koji je u prometu uopšte uobičajen od mesnog značenja reči ili od poslovnog značenja reči¹²⁾.

6) Falsa demonstratio non nocent. Ovo pravilo potiče iz rimskog prava i nalazi svoju primenu, iako se prvobitno odnosilo samo na tumačenje izjava kod testamenta, i na tumačenje ugovora. Koji je domen njegove primene? Pravilo je da volja mora biti izražena i takvim rečima koje objektivno znače nešto drugo od onoga što je izjavilac stvarno hteo. Hoćemo li u takvom slučaju izjavu volje presuđivati prema objektivnoj vrednosti onoga što je izjavljeno? U sadržini sentence falsa demonstratio — nalazi se ideja, da će važiti ono što je izjavilac hteo kada postoji razilaženje između njegove volje i izjave, ako je suprotna strana saznala za pravu volju izjavioaca, iako se objektivno vrednost izjave drukčije shvata. Dakle kod izjava volje koje su upućene drugoj stranci u cilju prihvatanja prednost ima ono značenje sa kojim su oba učesnika saglasna u odnosu na značenje koje se objektivno iz njihove izjave može dobiti. Usvajanjem ovakvog pravila nipošto ne znači da je izjava potčinjena volji. Važi uvek „iz-

¹²⁾ Dr Heinrich Titz: *Richtermacht und Vertragsinhalt*, Tübingen, 1921, str. 13.

java" a ne unutrašnja zadržana „volja" ako nije došla do izražaja u izjavi. Ali, izjava važi u značenju koje ona za učesnike ima. Ako ovi njoj pridaju isto značenje onda je ono merodavno, a u drugim slučajevima ono koje izjavilac mora da prihvati s obzirom na mogućnosti shvatanja protivnika i koje mu se uračunava¹³⁾.

Da falsa demonstratio ne škodi strankama u ugovoru, smatraju i naši sudovi: „Za ocjenu ugovora nije bitno kako je ugovor nazvan ni koji su izrazi u njemu upotrebljeni, već je bitno ono što su stranke time htele očitovati" (Okružni sud Zagreb, Gž-3635/59).

Primena pravila falsa demonstratio non nocent kod formalnih ugovora ne dolazi u obzir. Formalni ugovor ne može imati onaj sadržaj koji nije u ugovoru (ispravi) nagovešten i vidljiv. Zakonski propisi o formi imaju cilj da stranke odbrane od zaključenja nepromišljenih i pre nagljenih ugovora (funkcija upozorenja) i da jasno odvoje zaključenje posla od pregovora (cilj jasnoća o zaključenju ugovora). To nisu jedini ciljevi forme: ona služi pravnoj sigurnosti; ona garantuje jasan i potpun izraz volje; osigurava dokazivanje sadržine ugovora; omogućava kontrolu zaštite trećih lica i zajednice; ona uklanja i pojednostavljuje moguće sporove. Zato se kod formalnih ugovora ne može polaziti samo od obostranog razumevanja stranaka. Mnogi ciljevi forme ugovora bili bi osujećeni, ako bi zajedničko volja stranaka, važila i onda iako nije formalno izjavljena.

Pošto se samoupravni sporazumi i društveni dogovori po pravilu odnose na veliki krug učesnika i njima se trajnije određuju određeni odnosi, a kako su oni „samoupravni opšti akti" (čl. 573. Zakona o udruženom radu), normalno je da se zaključuju, menjaju i dopunjuju u pismenoj formi (forma je ad solemnitatem). Sporazumi i društveni dogovori koji nisu zaključeni u pismenoj formi ne proizvode pravno dejstvo. Kako je predviđeno u čl. 583. stav 1. Zakona o udruženom radu „zaključnom društvenom dogovoru mogu naknadno da pristupe organizacije, zajednice i organi koji nisu učestvovali u njegovom zaključenju". Očigledno je da i kod samoupravnih sporazuma i društvenih dogovora, koji se odnose na široki krug učesnika, koji su otvoreni i za pristup novih subjekata, primena pravila falsa demonstratio non nocent ne dolazi u obzir. Oni važe onako kako su učinjene izjave — date u pismenoj formi; dakle objektivno. Svako njihovo drukčije tumačenje vređalo bi načelo savesnosti i poštenja i ugrožavalo bi pravnu sigurnost. Oni subjekti koji kasnije pristupaju društvenom dogovoru moraju da se oslone na ono što je u propisanoj formi izjavljeno.

5. Tumačenje samoupravnih sporazuma i društvenih dogovora

Samoupravni sporazumi su opšti samoupravni akti kojima se uređuju samoupravni odnosi unutar organizacija udruženog rada i samoupravnih organizacija i zajednica i njihovi međusobni odnosi kao i odnosi na tržištu i u slobodnoj razmeni rada.

¹³⁾ Dr Karl Larenz: op. cit. str. 80.

Društvenim dogovorom kao opštim samoupravnim aktom obezbeđuje se i usklađuje samoupravno uređivanje društveno-ekonomskih i drugih odnosa od šireg zajedničkog interesa za učesnike dogovora ili od opšteg društvenog interesa, a naročito u oblasti planiranja, cena, raspoređivanja dohotka i raspodele sredstava za lične dohotke i za zajedničku potrošnju radnika, međunarodne razmene, politike zapošljavanja u Jugoslaviji i u inostranstvu i zaštite i unapređivanja čovekove sredine (čl. 579. st. 1. Zakona o udruženom radu).

Ne ulazeći u sporno pitanje pravne prirode ovih akata, nesumnjivo je da je cilj samoupravnih sporazuma i društvenih dogovora postavljanje pravila ponašanja za uži ili širi krug društvenih subjekata dakle stvaranje „samoupravnih normi”, pa je vrlo teško za ove samoupravne opšte akte reći da važe pravila ugovornog prava. Zbog toga i kod pitanja njihovog tumačenja pravila koja su postavljena za ugovore (ugovorna interpretacija sa svim karakteristikama individualizacije), nema ovde mesta. Njima pre, s obzirom da se radi o stvaranju „samoupravnih normi” odgovara jedno jedinstveno tumačenje, sa objektiviziranim merilima, uzimanja u obzir savesnosti i poštenja, pravila dobrih poslovnih običaja, opšte jezičke upotrebe, uobičajenog shvatanja koje ne protivureči moralnom kodeksu samoupravnih odnosa, nego subjektivno shvatanje pojedinih učesnika. Dakle, pre metoda generalizacije, koja je karakteristična za zakonsko tumačenje nego metoda individualizacije, koja treba da potvrdi princip autonomije stranaka u ugovornom pravu.

Nesumnjivo je takođe da pojedine vrste samoupravnih sporazuma, kao što su sporazumi o udruživanju sredstava radi zajedničkog poslovanja i sporazumi o cenama (takvo shvatanje zastupa kod nas profesor Krulj) imaju ugovorni karakter, i da kod njih kad dođe do postavljanja pitanja šta su stranke stvarno htele da izraze u samoupravnom sporazumu, treba primeniti pravila koja veže za ugovore.

Dakle, jedinstven odgovor na pitanje — kako tumačiti samoupravne sporazume i društvene dogovore se ne može dati, pa u svakom konkretnom slučaju treba proceniti njihovu sadržinu, ciljeve i domašaj da bi se moglo znati hoće li se primeniti pravila koja važe za tumačenja normi ili pravila koja važe za ugovore. Ovakav odgovor ne treba da izaziva zabunu, jer takve situacije su poznate u pravu. Uzmimo samo na primer međunarodne ugovore, koji su po svom karakteru pacta ali stovremeno i izvor prava i pravnih normi. Oni imaju funkciju i dejstvo zakona, ali po svoim nastanku su ugovori. Prema tome, oba momenta treba imati u vidu kod njihovog tumačenja, isto onako kao što je to slučaj sa samoupravnim sporazumima i društvenim dogovorima.

L'INTERPRÉTATION DES CONTRATS, DES CONVENTIONS AUTOGESTIONNAIRES ET DES ACCORDS SOCIAUX

— R é s u m é —

Le problème de l'interprétation des contrats n'est pas par soi-même dans la théorie du droit contractuel résolu d'une manière uniforme, parce que la réponse à la question quel est le sens qu'il faut donner aux déclarations de volontés dans le contrat, quand à ce sujet n'existe pas l'accord des parties, dépend des principes sur lesquels reposent les dispositions relatives à la conclusion du contrat et de la détermination de l'ordre juridique pour le principe particulier. Ces principes sont; le principe de la volonté (Le sens souhaité subjectif de la personne qui a fait la déclaration), le principe du sens de la déclaration donnée sous l'aspect de la partie à laquelle la déclaration est adressée (le sens) subjectivement généralisé), le principe de la déclaration (le sens objectivement généralisé) et le principe de la confiance pour lequel la volonté déclarée dans le contrat est interprété de telle sorte que l'autre partie contractante des mots puisse tirer la signification qui peut être donnée par les mots avec la confiance correspondante (le sens objectivement individuel).

Dans la législation comparée et dans la théorie se sont développées les règles spéciales — les critères pour l'interprétation des contrats. Ces règles sont les suivantes: la compréhension unique du contrat (canon de la totalité), la prise en considération des circonstances qui étaient présentes lors des négociations relatives à la conclusion du contrat, le comportement des parties après la conclusion du contrat, le but du contrat, les rapports d'affaires particuliers et les coutumes des parties contractantes, *falsa demonstratio non nocet*.

En ce qui concerne l'interprétation des conventions autogestionnaires et des accords sociaux, ces nouvelles institutions de notre droit autogestionnaire — „qui sont conclues librement et en conformité avec les volontés exprimées des participants” qui sont „à l'occasion de la conclusion des conventions autogestionnaires et des accords sociaux égaux en droits” (article 574 de la Loi relative au travail associé) il faut les interpréter en concordance avec leur nature juridique. Vu qu'ils sont eu égard à l'objet de règlement très différents, les uns sont de nature juridique contractuelle, les autres sont des actes normatifs, les troisièmes contiennent des éléments de caractère normatif et contractuel (dans la théorie la concordance n'existe pas sur cette question), et la réponse à la question quelles sont les règles valables pour leur interprétation ne peut être unique. Si dans leur contenu se trouvent des „normes autogestionnaires”, donc s'ils représentent eux-mêmes des actes généraux autogestionnaires, on peut leur appliquer les règles qui sont valables pour l'interprétation des contrats, avec toutes les caractéristiques de l'individualisation. Dans un tel cas leur correspond plutôt une interprétation unique avec des critères objectivisés qui sont valables pour l'interprétation des lois. Cependant, quand il s'agit des conventions autogestionnaires qui ont un caractère contractuel (par exemple, les conventions relatives à l'association des moyens aux fins de la conduite des affaires en commun) dans l'interprétation il faut appliquer les règles qui sont valables pour les contrats, évidemment à condition qu'il n'y ait pas dans la loi des prescriptions spéciales à ce sujet.

Par conséquent, une réponse unique à la question comment il faut interpréter les conventions autogestionnaires et les accords sociaux ne peut être donnée, de sorte que dans chaque cas concret il faut estimer leur contenu, leurs buts et leur portée pour qu'on puisse décider si on appliquera les règles qui sont valables pour l'interprétation des normes ou les normes qui sont valables pour les contrats.

Dr MIHAILO MITIĆ,
redovni profesor

ZAKON O BRAKU I PORODIČNIM ODNOSIMA SR SLOVENIJE

I. OPŠTE NAPOMENE

1. Zakon o braku i porodičnim odnosima, donela je Skupština Socijalističke Republike Slovenije 28. maja 1976. godine; Zakon je objavljen u Službenom listu Sr Slovenije 4. juna 1976. godine, a stupio je na snagu 1. januara 1977. godine. Vacatio legis za ovaj Zakon iznosio je više od 6 meseci, što predstavlja u nas do sada najduži prihvaćeni rok za upoznavanje sa jednim zakonom iz domena porodičnog prava. S obzirom na složenost, sveobuhvatnost i kompleksnost Zakona, dužina ovog roka smatrala se neophodnom i razumljivom.

Povodom stupanja na snagu Zakona o braku i porodičnim odnosima, treba primetiti da sve njegove odredbe nisu stupile na snagu sa datumom od 1. januara 1977. godine, jer se prema prelaznim normama ovog Zakona primena nekih odredaba odlaže do 1. januara 1980. godine, dakle za tri godine kasnije. Prema tome, Zakon u nekim svojim delovima još nije stupio na snagu. Ovakav slučaj necelovitog (fragmentarnog, nekompletnog) uvođenja u primenu jednog zakonskog propisa nije nepoznat u zakonodavnoj praksi sveta, i rezultat je potreba da se očuva integritet prihvaćene zakonodavne koncepcije i prilikom uočene nemogućnosti ili opšte nepripremljenosti da sve odredbe istovremeno dobiju karakter zakonskog teksta. Ove norme koje još nisu stupile na snagu odnose se na delovanje bračnih savetovališta i njihove aktivne uloge u procesu sklapanja braka, kao i na izvesne odredbe iz brakorazvodne procedure koje regulišu pokušaj mirenja bračnih drugova. Bračna savetovališta još su novina i u tako razvijenom području naše zemlje kao što je SR Slovenija, te se smatra da ih treba organizaciono pripremiti, kadrovski ojačati i materijalno stabilizovati, a istovremeno raditi na postepenom uklanjanju predrasuda i površnih shvatanja da pripreme za sklapanje braka leže isključivo u samim bračnim drugovima i njihovoj želji da brak zaključče.

2. Zakon o braku i porodičnim odnosima SR Slovenije je prvi jedinstven kodeks iz domena porodičnog prava u našem pravnom sistemu. U vreme važenja saveznog zakonodavstva, bračni i porodični odnosi bili su regulisani posebnim, izdvojenim, fragmentarnim tekstovima. Ovakva zakonodavna praksa nije bila posledica načelnih stavova da svaku oblast porodičnog prava treba posebno zakonski obraditi, već izvesnih potreba praktične prirode da se što hitnije donesu propisi iz tako važnih i značajnih društvenih područja koja nisu imala pravni kontinuitet sa predratnim zakonodavstvom pretežno

konfesionalnog karaktera. Kada su stvoreni uslovi za mirniju, studioniju i celovitiju zakonodavnu obradu porodično-pravnih odnosa, pristupilo se donošenju jedinstvenog kodeksa iz ove oblasti. Danas se na ovakvom kodeksu radi u SR Hrvatskoj, SR Bosni i Hercegovini, kao i u SR Srbiji, a verovatno i u ostalim republikama i pokrajinama. Time se postepeno sprovodi u život ideja koja je bila prisutna još u vremenu kada se pripremao jedinstven Zakonik o porodici saveznog karaktera.

3. Zakon o braku i porodičnim odnosima SR Slovenije, u pogledu svoje unutrašnje sistematike, sastoji se iz osam odeljaka sa ukupno 235 članova. U prvom delu, u kome se nalaze uvodne odredbe, sadržana su i osnovna načela ovog zakonskog teksta. Nije teško primetiti da se Zakon koristi metodom koncentrično prezentiranih načela. Po tom metodu, pošto je u pitanju jedan Zakon, a ne više četiri, prirodno je dasenjega osnovna načela nađu grupisana na jednom mestu i da se odnose na Zakon u celini. Drugim rečima to su načela samog Zakona, a ne pojedinih njegovih glava, odnosno odeljaka. Zbog toga je sistem rasuto prezentiranih načela napušten, a ne prihvata se ni kombinovani sistem koji je prisutan u Nacrtu zakona o porodičnim odnosima SR Hrvatske po kome su načela porodičnog prava zajednička za Zakon u celini, a odeljci o bračnom, roditeljskom i starateljskom pravu sadrže svoja specifična načela koja olakšavaju prelaz iz jedne oblasti u drugu i pružaju bolju pripremljenost za interpretaciju željenog teksta.

Zakon o braku i porodičnim odnosima SR Slovenije sadrži u sebi pored odredaba materijalne prirode i pravila koja imaju procesnopravni karakter. Prema zahtevima čiste sistematike ovakav postupak nije prihvatljiv. Procesne odredbe treba da nađu mesta u Zakonu o parničnom postupku, pogotovo što se njegove odredbe o posebnim postupcima odnose na regulisanje bračnih i porodičnopravnih sporova. Te odredbe treba proširivati, dalje razrađivati, precizirati, dopunjavati i na taj način ih izuzimati iz zakonskih tekstova čisto materijalne prirode i prenositi u kodekse koji imaju isključivo procesnopravni karakter.

Heterogena i nesistematična struktura naših najranijih saveznih propisa iz domena bračnih i porodičnih odnosa bila je posledica nerazvijenosti našeg pravnog sistema i njegove nedograđenosti. Dugi niz godina u našem pravu nije bio prisutan Zakon o parničnom postupku, te su odredbe proceduralne prirode u Osnovnom zakonu o braku bile ne samo nužne već i jedino mogući način njihovog zakonskog prezentiranja. Međutim, danas to više nije slučaj. Zbog toga se čini da je vraćanje na stari sistem jedinstvenog kodifikovanja tzv. materijalnih i formalnih propisa u domenu porodičnog prava pojava koja se može oceniti kao anahronizam.

Treba se podsetiti da je nekada isti tretman bio prisutan i u pogledu normi međunarodnog privatnog prava. Odredbe iz tog domena nalazile su se zajedno sa odgovarajućim normama porodičnog prava. Danas, međutim, insistira se na izdvajanju normi međunarodnog privatnog prava i njihovom zasebnom kodifikovanju. Zbog toga se odredbe koje regulišu bračne i porodične odnose sa elementom inostranosti više ne nalaze u tekstovima koji regulišu bračne i poro-

dične odnose. Takav je slučaj i sa Zakonom o braku i porodičnim odnosima SR Slovenije. Prema tome, po zakonskoj sistematizaciji, norme međunarodnog privatnog prava kao i procesnopravne odredbe imale su isto mesto u porodičnom zakonodavstvu u vreme kada nismo posedovali zaseban kodeks normi iz domena međunarodnog privatnog prava i procesnog prava. Međutim, danas, iz sasvim nerazumljivih razloga, te odredbe više nemaju isti tretman: dok se odredbe međunarodnog privatnog prava izdvajaju, norme procesnopravnog karaktera i dalje ostaju kao sastavni deo materijalnopravnih normi porodičnog prava!

Ne treba se podsećati da smo i u pogledu prava na ime imali sličnu nesređenu situaciju. Pored Zakona o ličnom imenu, pravo na ime (posebno prezime) bilo je regulisano i pojedinim zakonima iz oblasti porodičnih i bračnih odnosa. Danas, međutim, pod pritiskom sve jačih zahteva jedne striktno kodifikatorske sistematike, republički i pokrajinski Zakoni o ličnom imenu isključivo regulišu pravo na sticanje i promenu ličnog imena. To je, konačno, i razumljiva posledica zahteva da se pojava svaštarenja u domenu zakonodavne aktivnosti definitivno napusti.

4. Zakon o braku i porodičnim odnosima SR Slovenije sadrži u sebi jednu specifičnost koja nije bila prisutna u dosadašnjim propisima iz domena braka i porodičnih odnosa. Reč je o kaznenim odredbama koje se odnose na organizaciju udruženog rada i druga pravna lica u slučaju da ne daju tačne podatke o dohotcima onih lica koja su dužna da plaćaju izdržavanje, kao i u slučaju tzv. „crnog hranjeništa” kada se ustanova hranjeništa koristi ili bolje reći zloupotrebljava za niske ciljeve radi grubog i nehumanog iskorišćavanja radne snage maloletnih lica. Ove pojave koje ozbiljno ugrožavaju interese maloletnika i osoba kojima je izdržavanje jedini i isključivi osnov egzistencije, imperativno zahtevaju da budu energično suzbijanje.

Međutim, pitanje je da li to treba učiniti kaznenim merama ili aktivnošću pozvanih stručnih socijalnih službi? Takva rezerva izražena je i u Obrazloženju predloga zakona o braku i porodičnim odnosima SR Slovenije pre prihvatanja ovog Zakona u skupštini SR Slovenije.

II. BRAČNO PRAVO

1. Definiciju braka (određivanje njegovog pojma), Zakon o braku o porodičnim odnosima SR Slovenije preuzima iz ranijeg Saveznog zakona o braku. To je ona poznata lapidarna, čisto pravna definicija koja brak određuje kao zakonom uređenu zajednicu života muškarca i žene.

Prema tome, instituciju braka determiniraju tri odlučujuće komponente: a) različitost polova (biološka karakteristika braka); b) zajednica života (socijalna, etička, materijalna i psihološka komponenta); i c) bračna forma (pravna karakteristika kojom se brak razlikuje od konkubinata). Pojam braka nije određen i emocionalnim

karakteristikama iako je brak, bar po našem osnovnom idejnom pristupu, prevashodno emocionalna zajednica. Za zakonsku definiciju braka smatra se da treba istaći samo njegove pravne pretpostavke.

Za razliku od definicija koje su prisutne u nekim stranim zakonodavstvima, elementi o cilju braka ne predstavljaju sastavni deo njegove definicije. Pa ipak treba istaći da se u Zakonu izričito podvlači da se društveni značaj braka ogleda u zasnivanju porodice. Ako se ovoj odredbi ne daje isključivo deklarativni karakter, može se uzeti da je brak lišen posebne društvene podrške (iako se time ne negira njegova pravna egzistencija) u slučaju da ne dovodi do nastanka porodičnog odnosa. Brak prema tome, sa društvene tačke gledišta, ne predstavlja cilj za sebe, već je pravno organizovano sredstvo za postizanje nešto viših društvenih ciljeva u kojima je potomstvo njegova fundamentalna pretpostavka.

2. Tradicionalno, možda i od samog nastanka ustanove braka, bračna zajednica se vrlo oštro i gotovo nepomirljivo konfrontira sa vanbračnom zajednicom (konkubinatom). Po tom shvatanju, brak može opstati, doživeti svoju kulminaciju, ostvariti svoj društveni prestiž, izgraditi svoje institucionalne oblike, poslužiti kao podsticajna snaga novim generacijama, samo ako je njegova afirmacija uslov totalne pravne negacije ustanove konkubinata. Nasuprot tom shvatanju, u sovjetskom pravu, nakon Oktobarske revolucije, ustanova braka, koja se do tada ispoljavala prevashodno kao svojevrsan robnonovčani odnos u ličnopravnoj sferi pod licemernim okriljem spektakularne religiozne forme, bila je napuštena i pretvorena u slobodnu zajednicu u kojoj dominira ljubav onih koji u toj zajednici žive. Konkubinatom je podignut na stepen braka. Međutim, ovakva rezonovanja nisu dugo bila prisutna. Brak sa novim humanim sadržajem sve se više izdiže i potiskuje u stranu vanbračnu zajednicu. Novi socijalistički brak, očigledno, sve više triumfuje nad vanbračnom zajednicom.

U našem pravu, po svemu sudeći, ovakav pravac kretanja ima sasvim obrnut tok. Od isključivog priznanja braka i bračne zajednice koji je bio prisutan u našim prvim Saveznim zakonskim tekstovima, postojeći republički i pokrajinski propisi sve više uklanjaju razlike između bračne i vanbračne zajednice. Isti je slučaj i u Zakonu o braku i porodičnim odnosima SR Slovenije. Konkubinatom koji ne predstavlja slučajnu, kratkotrajnu i prolaznu zajednicu dva bića različitog pola već zajednicu koja traje „duže vremena“ (zakonski izraz) dovodi do istih pravnih posledica kao i bračna zajednica i to ne samo u domenu imovinskih odnosa (zajednička i posebna imovina vanbračnih drugova, kao i konstituisanje odgovornosti, za tekuće potrebe vanbračne zajednice), već i u oblasti alimentacionog prava. Bitno je da zasnivanju vanbračne zajednice ne stoje na putu bilo kakve smetnje koje inače ometaju sklapanje jednog punovažnog braka.

3. Zakon o braku i porodičnim odnosima SR Slovenije ne prihvata koncepciju o nepostojećem braku. Brak može biti nepunovažan, a taj slučaj identifikuje se sa pojmom ništavog braka. Prema tome, brak se smatra zaključenim ako su dva lica različitog pola izjavila svoju saglasnost da sklope brak pred nadležnim državnim or-

ganom na način koji je određen zakonom. Time se egzistencija braka izjednačava sa prisutnim uslovima za sklapanje braka.

U okviru uslova za zaključenje braka u ovom Zakonu se napušta klasična podela na bračne smetnje i bračne zabrane. Institut bračnih zabrana smatra se nepotrebnim, jer njegove pravne posledice ne utiču na pravnu valjanost braka. Konfrontacija pojedinih pravnih institucija čija je istovremena prisutnost pri odnosima istih subjekata inkompatibilna sa racionalnim pravnim ocenjivanjem može biti, po ovakvoj koncepciji, uspešno razrešena i u isključivom okviru pravnog instituta bračnih smetnji. Drugo je, međutim, pitanje do koje je mere to efikasno.

Odeljak o braku, iz ovog Zakona, prihvata iste bračne smetnje na kojima se zasniva raniji Savezni zakon o braku, s tim što se broj smetnji proširuje i starateljstvom preuzetog iz kruga ranijih bračnih zabrana. Što se tiče sadržaja pojedinih bračnih smetnji, treba primetiti, da se smetnja srodstva javlja u novom vidu na dvostruki način. Pre svega, ona se proširuje kategorijom srodstva koja se zasniva na usvojenju (građansko srodstvo), a ujedno uklanja iz svog sadržaja srodstvo po tazbini koje više ne figurira kao bračna smetnja. Proširenje sadržaja bračne smetnje srodstva kategorijom građanskog srodstva koja se zasniva na institutu potpunog usvojenja, je prirodna posledica identičnog pravnog dejstva potpunog usvojenja sa činjenicom krvne veze. Međutim, sužavanje bračne smetnje srodstva uklanjanjem iz njenog sadržaja kategorije srodstva po tazbini, u najmanju je ruku diskutabilno ako se ne izgubi iz vida etička vrednost ove smetnje i njen značaj za stabilnost bračne zajednice.

U krug otklonjivih bračnih smetnji ulazi: a) krvno srodstvo u četvrtom stepenu pobočne linije (što je napušteno po Zakonu o braku SR Srbije); zatim, b) prisutan odnos između staratelja i šticenika; kao i c) maloletstvo, s tim što se u Zakonu ne određuje (a to možemo smatrati ozbiljnim propustom) donja starosna granica koja se ne može preći prilikom razmatranja uslova za sklapanje braka maloletnih lica. Ova donja granica, koja je sudskom praksom čvrsto određena uzrastom od 16 godina, opšte je prihvaćena u našem postojećem republičkom i pokrajinskom zakonodavstvu. Iako je uopštavanje i objektiviziranje određenog uzrasta pri pojedinačnoj i subjektivnoj proceni sadržaja fizičke, psihičke i etičke prirode koji određen uzrast nosi u mnogo čemu protivrečno pa i proizvoljno, ipak je prihvatanje donje starosne granice u većini slučajeva nužno. Ovo posebno ako se ima u vidu da je podela maloletnika po objektivnom kriterijumu prihvaćena u našem pravu, pa i u samom Zakonu o braku i porodičnim odnosima SR Slovenije.

Što se tiče dejstva bračne smetnje starateljstva, treba primetiti da njeno prisustvo ne utiče na nepunovažnost braka što inače nije svojstveno smetnjama kao preprekama za sklapanje braka. Na ovaj način, smetnja starateljstva ima, u svojoj suštini, dejstvo bračne zabrane, čime se ozbiljno dovodi u pitanje opravdanost njenog prestrukturiranja u kategoriju bračnih smetnji.

Brak se neće smatrati punovažnim ako pri sklapanju braka nisu bila prisutna oba bračna druga, i ako brak nije zaključen u ci-

lju vođenja zajedničkog života. Ovi zahtevi bili su prisutni i u ranijem Saveznom zakonodavstvu o braku.

4. Postupak zaključenja braka, po zakonodavstvu SR Slovenije, započinje podnošenjem prijave od strane budućih bračnih drugova matičaru koji vodi matičnu knjigu venčanih za područje na kome žele da sklope brak. Zakon ne poznaje ustanovu veridbe koja predstavlja oblik pravno organizovane pripreme za sklapanje braka. Međutim, umesto ove tradicionalne ustanove, koja u moderno vreme doživljava svoju renesansu uz promenu svog sadržaja i socijalne misije, Zakon o braku i porodičnim odnosima SR Slovenije opredeljuje se za obavezno konsultovanje bračnog savetovališta od strane budućih bračnih drugova. Prema koncepciji Zakona, ne može se pristupiti sklapanju braka ako budući bračni drugovi, uz prijavu za zaključenje braka zajedno sa ostalim ispravama, ne prezentiraju i potvrdu o poseti bračnom savetovalištu. Van svake je sumnje da zakonodavac Slovenije smatra da je stručno konsultovanje budućih bračnih drugova sa ekspertima iz različitih naučnih oblasti počev od klasične medicine pa do stručnjaka iz različitih oblasti pravnih, socijalnih, pedagoških i psiholoških disciplina mnogo korisnije za bračne drugove pa i društvene interese u celini za kreiranje bračne zajednice, od vereničke faze budućih bračnih drugova koja, ma koliko da je korisna, ipak nosi u sebi elemente improvizacije i nekompetentnosti. Drugo je, međutim, pitanje da li jedna uža društvena zajednica (komuna) može materijalno da obezbedi i kadrovski ostvari sve potrebne i složene zahteve za dobro funkcionisanje brojnih i razučeno lociranih bračnih savetovališta i do najzabačenijih seoskih sredina. Ustanova veridbe te zahteve ne postavlja, pa su zbog toga njeni uslovi realniji iako su njene mogućnosti van svake sumnje, daleko skromnije.

Od novina u odnosu na ranije Savezno zakonodavstvo o braku, Zakon o braku i porodičnim odnosima SR Slovenije ne prihvata ustanovu delegirane mesne nadležnosti čime se objektivno proširuju mogućnosti za sklapanje braka. Međutim, s druge strane, Zakon sužava mogućnosti za zasnivanje bračne zajednice uvođenjem roka za podnošenje žalbe na rešenje kojim se odbija zahtev za sklapanje braka. Iako je određivanje roka od godine dana dovoljan za maksimalno korišćenje prava na žalbu, treba ipak primetiti da raniji Savezni zakon u ovom pogledu uopšte nije predviđao rok, što se smatra, načelno, pogodnijim stavom pri pružanju beneficija budućim bračnim drugovima.

Prema odredbama Zakona, dopušteno je sklapanje braka preko punomoćnika. Na ovaj način brak može zaključiti samo jedan bračni drug, a punomoćje, koje je specijalna, mora imati karakter javne isprave. Trajanje punomoćja određeno je rokom od tri meseca. U ovom pogledu, kao i u pogledu organa pred kojim se brak sklapa, Zakon o braku i porodičnim odnosima SR Slovenije ne razlikuje se od ranijeg Saveznog zakonodavstva o braku.

5. Odnosi bračnih drugova čisto lične prirode, zatim ličnog karaktera a imovinskog sadržaja, i najzad čisto imovinskog karaktera, regulisani su u ovom Zakonu na već poznatim principima. Iako u Zakonu nema izričitih i već standardnih formulacija o dužnosti

bračnih drugova na uzajamnu vernost, ova obaveza evidentno proističe iz same činjenice da se bračna zajednica zasniva na uzajamnom poverenju. Planiranje porodice je predmet permanentnog dogovaranja bračnih drugova, te posebno isticanje ravnopravnosti bračnih drugova pri koncipiranju dece, predstavlja očigledno posledicu sve šireg i značajnijeg aktueliziranja ovog fenomena u okvirima našeg društva.

Izdržavanje bračnih drugova za vreme prekida faktičke bračne zajednice, predmet je vrlo zanimljive i žučne polemike u našoj pravnoj teoriji već skoro više od dvadesetak godina. Značaj ove problematike potenciran je i činjenicom o prisutnoj razlici u stavu sudova prilikom procene uslova za izdržavanje u ovom slučaju. Poznati su argumenti u prilog i protiv isticanja značaja utvrđivanja krivice za prekid faktičke bračne zajednice u trenutku kad brak i dalje pravno egzistira. Po svemu sudeći, u jednom trenutku moglo se primetiti da se sudovi sve češće opredeljuju za stanovište po kome krivicu za prekid faktičke bračne zajednice treba utvrđivati i da njeno prisustvo utiče na gubitak prava na izdržavanje. Postojeće republičko i pokrajinsko zakonodavstvo iz domena bračnih odnosa gotovo u celosti prihvata to stanovište. Međutim, takav zaključak ne može se izvesti iz stava Zakona o braku i porodičnim odnosima SR Slovenije. Naprotiv, može se sa više sigurnosti tvrditi da ovaj Zakon ne pridaje značaj pretpostavke za gubitak prava na izdržavanje prisutnoj krivici za prekid faktičke bračne zajednice, jer na toj pretpostavci, za razliku od naših drugih zakonskih tekstova, izričito ne insistira.

Imovinski odnosi bračnih drugova regulisani su uglavnom na način kako je to bilo učinjeno u ranijem Saveznom zakonodavstvu o braku. Novine se jedino odnose na vreme i način deobe zajedničke imovine. Imovina koju su bračni drugovi stekli radom tokom trajanja bračne zajednice, po pravilu, deli se po prestanku braka razvodom ili u slučaju proglašenja braka ništavim. Međutim, zajednička imovina može se podeliti i za vreme trajanja braka na zahtev jednog bračnog druga ili na osnovu sporazuma koji su o tome bračni drugovi postigli. U ovom drugom slučaju sporazum bračnih drugova mora biti overen od strane sudije.

Što se tiče načina deobe, Zakon unosi novinu prema kojoj se zajednička imovina, po pravilu, deli na jednake delove. Smatra se da su bračni drugovi u braku ravnopravni i da je njihov doprinos u sticanju te imovine u većini slučajeva podjednak. Osim toga, bračna zajednica nema karakter poslovne organizacije u kojoj se precizno knjigovodstveno evidentiraju svi prihodi i rashodi sa njihovom namenom i specifikacijom, kao i vremenski priliv prihoda sa posebnom oznakom odakle potiču. S druge strane, za postupak suda je mnogo jednostavnije ako se zajednička imovina deli na jednake delove; postupak se brže odvija, a bračni drugovi dolaze brže do ostvarenja svojih prava. Međutim, ako je prilikom sticanja zajedničke imovine jedan bračni drug više doprinosio, njegovo je pravo, da na temelju većeg uloženog rada, dobije i veći udeo u zajedničkoj imovini. Pošto se zajednička imovina, po pravilu, deli na jednake delove, to bračni drug koji to pravilo želi da ospori, mora uz svoj zahtev priložiti dokaze kojim će potvrditi da je više doprinosio u sticanju zajedničke

imovine. Teret dokazivanja, prema tome, leži na bračnom drugu koji smatra da je njegov udeo u zajedničkoj imovini veći. Time se u neku ruku daje prednost bračnoj uravnilovci nad sticanjem u kome je angažovan veći rad i veće materijalno odricanje.

6. Zakon o braku i porodičnim odnosima SR Slovenije poznaje samo dva brakorazvodna uzroka: a) sporazumni razvod; i b) opšti (generalni) uzrok za razvod braka. U odnosu na raniji Savezni zakon o braku koji poznaje osam brakorazvodnih uzroka bez sporazumnog razvoda, i zakonodavstva SR Srbije koje prihvata deset brakorazvodnih uzroka, broj od samo dva uzroka za razvod braka svakako skreće pažnju na sebe.

Sporazumni razvod, koji je u naše pravo uveden novim republičkim i pokrajinskim zakonodavstvom, javlja se uglavnom u tri oblika i to kao: a) sporazumni razvod sa ograničenjem; b) sa delimičnim ograničenjem; i c) bez ikakvog ograničenja.

Koncepcija sporazumnog razvoda koja je prihvaćena u slovenačkom zakonodavstvu, spada u kategoriju sporazumnog razvoda sa ograničenjem i to u njegovom do sada najizrazitijem vidu. Naime, da se brak razvede na osnovu sporazuma bračnih drugova zahteva se prisustvo četiri uslova: 1) da su se bračni drugovi sporazumeli o zaštiti, vaspitanju i izdržavanju zajedničke dece; 2) da su se saglasili o izdržavanju neobezbeđenog bračnog druga koji je nesposoban za rad ili je nezaposlen, odnosno koji se ne može zaposliti; 3) da bračni drugovi poseduju pismeni i od suda overeni sporazum o podeli zajedničke imovine; i najzad, 4) da su doneli odluku o tome ko će od njih biti dalji nosilac do tada zajedničkog stanarskog prava.

Uslovi koji moraju biti ispunjeni za primenu sporazumnog razvoda kao brakorazvodnog uzroka, očigledno su veoma složeni. Zbog toga se nameće pitanje da li je zakonodavac dobro odmerio ove uslove koji svojom brojnošću mogu učiniti da se ovaj brakorazvodni uzrok gotovo ne može primeniti. Sigurno je da se može smatrati neprihvatljivim stav po kome ovaj brakorazvodni uzrok treba formulisati bez ikakvih ograničenja, ali je isto tako sigurno da je još neprihvatljivije postaviti brojna i složena ograničenja koja u osnovi negiraju svaku opravdanost ovakvog brakorazvodnog uzroka. Ustanovi sporazumnog razvoda, to je dovoljno poznato, mogu se uputiti brojne i vrlo ozbiljne kritičke primedbe. Međutim, ako se ovaj brakorazvodni uzrok prihvati, onda se teorijska negacija kritičkih primedbi ne može svesti na afirmaciju praktične negacije ovog brakorazvodnog uzroka. Zbog toga, insistiranje na brojnim ograničenjima pre govori o potrebi da se taj brakorazvodni uzrok napusti nego da se njegova primena isključi uz načelno prihvatanje sporazumnog razvoda kao izraza narodnih potreba vremena u kome se nalazimo.

Drugi brakorazvodni uzrok predstavlja najpotpuniji i najkompletniji primer primene jednog opšteg, odnosno generalnog uzroka za razvod braka. Po svemu sudeći, Zakon o braku i porodičnim odnosima SR Slovenije napušta mešoviti brakorazvodni sistem na kome se zasnivalo ranije Savezno zakonodavstvo o braku i prihvata brakorazvodni sistem teške poremećenosti. Po ovom brakorazvodnom sistemu tužbu za razvod braka može podneti i bračni drug koji je

isključivo kriv za poremećaj bračnih odnosa. Prema tome napušta se princip: da niko iz svog protivpravnog akta ne može izvesti pravo za sebe. Iz negacije ovog principa izvodi se zaključak da brakorazvodni uzrok može stvoriti bračni drug koji se na taj uzrok poziva. Ako pravo dođe u sukob sa osnovnim etičkim postavkama, pa i samim bićem na kome počiva prihvatanjem jednostranog razvoda, onda se prirodno nameće pitanje opravdanosti pravne ustanove koja takvu pojavu omogućava. Sloboda razvoda nije identična sa slučajem raskidanja vanbračne zajednice i pretvaranjem razvoda u privatnu instituciju. Ako je bračna zajednica kao osnov porodice društvena ustanova, onda se protivrečnost između imperativnih zahteva za sklapanje braka i potpune slobode razvoda mora razrešiti jasnim stavom o odnosu društva prema braku. Na pola puta se u ovom pogledu sigurno ne može ostati.

7. Pravne posledice razvoda, koje su prisutne u slovenačkom zakonodavstvu, odnose se na zaštitu, vaspitanje i izdržavanje zajedničke dece od strane bivših bračnih drugova, zatim na pravo na izdržavanje koje jedan bračni drug stiče prema bivšem bračnom drugu, i konačno, na sudbinu poklona koje su bivši bračni drugovi jedan drugom dali pre sklapanja braka ili tokom trajanja bračne zajednice.

Način podele zajedničke imovine nije izričito normiran u odeljku o pravnim posledicama razvoda, kao što je to bio slučaj u ranijem Saveznom zakonodavstvu o braku, ali su zato principi te podele dati u odeljku o pravima i dužnostima bračnih drugova tokom trajanja bračne zajednice.

Institut izdržavanja bračnih drugova nakon razvoda braka koncipiran je na jedan izuzetno osoben način. Pre svega u Zakonu se insistira na podudarnost uslova za sticanje prava na izdržavanje sa momentom ulaganja zahteva za izdržavanje. To je princip koji je bio prisutan u ranijem Osnovnom zakonu o braku po kome se pravo na izdržavanje može ostvariti samo u toku brakorazvodnog postupka. Time se insistira da se svi međusobni odnosi bivših bračnih drugova pa prema tome i alimentacioni, rasprave i konačno reše u presudi za razvod braka. Na ovaj način čine se izvesnim obaveze bračnog druga koji je dužan da izdržavanje daje, ili se utvrđuje da ta njegova obaveza nije prisutna, što unosi nesumnjive elemente pravne sigurnosti u međusobne odnose bivših bračnih drugova. Ova koncepcija, koja se primenjivala u ranijem Saveznom zakonodavstvu, bila je oštro kritikovana od strane pravne teorije i bila je propraćena Načelnim mišljenjem Vrhovnog suda Jugoslavije kojim se u određenim slučajevima priznaje pravo na ulaganje zahteva za izdržavanje i nakon pravosnažno donete presude o razvodu braka. Postojeće republičko i pokrajinsko zakonodavstvo te korekcije isto tako prihvata. Međutim, Zakon o braku i porodičnim odnosima SR Slovenije sva ta shvatanja energično odbacuje rigorozno insistirajući na jedinstvu procesnopравnih i materijalnopравnih pretpostavki za sticanje prava na izdržavanje nakon razvoda braka. Sasvim je sigurno da stara rešenja nisu uvek rđava, ali ostaje otvorenim da li nove zahteve treba uvek u potpunosti ignorisati.

U pogledu pretpostavki za sticanje prava na izdržavanje, treba primetiti da se krivica za razvod braka, ako je utvrđena na izri-

čit zahtev zainteresovanog bračnog druga, može ali ne mora uzeti kao uslov za gubitak prava na izdržavanje. Stvar je procene suda da li je ta krivica takvog intenziteta da nameće potrebu da se njeno prisustvo respektuje. Ovo rešenje nesumnjivo skreće pažnju na sebe i unosi jednu odmerenu elastičnost u ovu osetljivu oblast alimentacionih odnosa.

Što se tiče dužine trajanja izdržavanja, Zakon insistira na koncepciji da je izdržavanje nakon razvoda braka samo privremena mera. Dužina trajanja izdržavanja nije vremenski tačno određena. Praktično to ima za posledicu da razvedeni bračni drug prima izdržavanje „sve dok se ne uživi u nov položaj i ne uredi svoje prilike” (zakonski izraz). Kao što je poznato, privremeni karakter izdržavanja nakon razvoda braka ima načelno za cilj da se napusti koncepcija prema kojoj je izdržavanje u ovom slučaju nadoknada za gubitak materijalne sigurnosti koju je brak pružao jednom od bračnih drugova. U našem pravu, za razliku od buržoaskih zakonodavstava, ustanova braka ne može se tretirati kao materijalna zajednica koja prevashodno pruža imovinsku sigurnost nekom od bračnih drugova. Po toj koncepciji razvodom braka ta imovinska bezbednost nestaje, te izdržavanje nakon razvoda braka samo predstavlja pokušaj da se kontinuitet te materijalne sigurnosti obezbedi. Zbog toga privremeni karakter ustanove izdržavanja nakon razvoda braka predstavlja osnov za konačno napuštanje u našem pravu ustanove izdržavanja bivših bračnih drugova, i takvu tendenciju treba bezrezervno podržati.

Prestanak prava na izdržavanje nakon razvoda braka vezuje se za sklapanje novog braka od strane razvedenog bračnog druga koji izdržavanje prima. Međutim, treba primetiti da Zakon o braku i porodičnim odnosima SR Slovenije ne vezuje gubitak prava na izdržavanje u slučaju zasnivanja konkubinata. Ako Zakon vanbračnoj zajednici u načelu daje isto pravno dejstvo kao i bračnoj, onda je protivrečan, a u najmanju ruku nedosledan stav zakonodavca koji u ovom slučaju insistira na provođenju razlike između bračne i vanbračne zajednice.

Kad je reč o pravnim posledicama razvoda povodom poklona koji su bračni drugovi jedan drugom učinili pre sklapanja braka ili u toku trajanja bračne zajednice, treba primetiti da se za razliku od ranijeg Saveznog zakonodavstva, koje u ovom pogledu prihvata kaznenopravni sistem, Zakon o braku i porodičnim odnosima SR Slovenije u ovom pogledu zasniva na koncepciji o neosnovanom obogaćenju tako da se nesrazmerni pokloni vraćaju nezavisno od prisutne krivice za razvod braka. Kaznenopravni sistem se sve više napušta u savremenom porodičnom pravu, te slovenačko zakonodavstvo prirodno prihvata postojeća moderna rešenja.

III. RODITELJSKO PRAVO

1. U domenu roditeljskog prava, Zakon o braku i porodičnim odnosima SR Slovenije unosi, u odnosu na naše ranije Savezno porodično zakonodavstvo, dve značajne novine.

Kao prvo, zakonodavstvo SR Slovenije odbacuje ustanovu pozakonjenja; ukljanjanje razlike u pravnom položaju bračne i van-

bračne dece, po mišljenju zakonodavca SR Slovenije, čini nepotreb-
nom ovu ustanovu. Insistiranje na promeni statusa dece rođene van
braka preko ustanove pozakonjenja, gubi svoj smisao kada su van-
bračna deca u potpunosti izjednačena sa bračnom. Međutim, iako su
ove postavke sa pravne tačke gledišta potpuno tačne, ostaje otvore-
nim da li je stanje svesti građana Slovenije na takvom nivou da se
ovakve pravne koncepcije mogu prihvatiti. Druge naše republike još
uvek u ovom pogledu čine izvesne koncesije starim shvatanjima čiji
su koreni dosta duboki. Zbog toga se treba podsetiti da nove ideje
postaju društvena istina ako izviru iz stvarnog preobražaja društvene
svesti. Pravo, van svake sumnje, u nekim slučajevima mora ići is-
pred svog vremena, ali taj korak ne sme dobiti takve razmere da pot-
puno odvoji pravo od njegove društvene osnove.

Druga novina odnosi se na proširenje ustanove emancipacije.
Prevremeno zasnivanje opšte poslovne sposobnosti sklapanjem bra-
ka predstavlja u našem dosadašnjem pravu jedini oblik kojim se ma-
loletniku priznaje sposobnost za samostalno preduzimanje pravnih
akata. Emancipacija u ovom slučaju nastupa po sili zakona.

Pored ovog oblika prevremenog sticanja poslovne sposobnos-
ti, Zakon o braku i porodičnim odnosima SR Slovenije uvodi i novi
oblik emancipacije koji nastaje odlukom suda: Maloletnik stariji od
15 godina koji prizna očinstvo deteta rođenog van braka i koji na
osnovu punovažnog akta o priznanju postaje roditelj svom detetu,
može na predlog organa starateljstva, ako za to postoje važni razlo-
zi, steći opštu poslovnu sposobnost sudsom odlukom. Prema tome,
za ovaj oblik sudske emancipacije potrebno je da budu ispunjena tri
uslova: a) da je maloletnik na osnovu punovažnog akta o priznanju
očinstva zasnovao sa svojim vanbračnim detetom roditeljski odnos;
b) da su za sticanje njegove opšte poslovne sposobnosti prisutni raz-
lozi koji po svojoj važnosti imaju značajniji karakter; i c) da je pra-
vosnažnu odluku o prevremenom sticanju opšte poslovne sposobno-
sti, na predlog organa starateljstva, doneo nadležni sud u vanparnič-
nom postupku. Nije teško konstatovati da je prihvatanje ovog novog
oblika emancipacije rezultat potrebe da maloletnik ne samo što pre
uspostavi roditeljski odnos sa svojim detetom (što je istovremeno i
interes deteta), nego i da roditeljsko pravo vrši samostalno, bez prav-
nog uticaja svog zakonskog zastupnika. Ovo proširenje ustanove eman-
cipacije treba bezrezervno pozdraviti jer predstavlja ozbiljan dopri-
nos daljoj razradi ustanove emancipacije u uporednom socijalistič-
kom zakonodavstvu sveta i njenom dubljem, preciznijem i sve kom-
pletnijem postavljanju u našem pravu na novim humanim osnovama.

2. Ustanova priznanja očinstva deteta rođenog van braka kon-
cipirana je u Zakonu o braku i porodičnim odnosima SR Slovenije
na istim osnovama koje su bile prisutne u ranijem Saveznom zakonu
o odnosima roditelja i dece. Jedina novina odnosi se na konstituisa-
nje posebne poslovne sposobnosti maloletnom licu za priznanje očin-
stva svom vanbračnom detetu. Za razliku od ostalih republičkih i
pokrajinskih zakonodavstava koji ovu sposobnost za priznanje očin-
stva daju maloletniku sa navršenom šesnaestom godinom, Zakon o
braku i porodičnim odnosima SR Slovenije ovaj uzrast određuje sa
navršenom petnaestom godinom. Verovatno se zakonodavac odlučio

za ovaj uzrast rukovođen razložima doslednosti, s obzirom da je uzrast od 15 godina određen za zasnivanje radnog odnosa i sticanje ograničene poslovne sposobnosti.

3. Tužbu za istraživanje očinstva deteta rođenog van braka, podnosi prirodni otac deteta, kao i samo dete po navršenom punoletstvu, a za vreme trajanja njegovog maloletstva tužbu u njegovo ime podnosi majka ako vrši roditeljsko pravo, odnosno staratelj ako dete nema roditelja ili je majka deteta lišena roditeljskog prava. U ovom pogledu zakonodavstvo SR Slovenije ne unosi neke posebne novine. Međutim, nova rešenja prisutna su u pogledu karaktera i dužine rokova.

Tako, za tužbu koju podnosi prirodni otac deteta rok je u odnosu na ranije propise smanjen od tri na godinu dana, a pored ovog subjektivnog roka koji teče od dana prijema obaveštenja da majka deteta nije dala saglasnost na njegov akt o priznanju očinstva, uveden je i objektivni rok u trajanju od pet godina a koji teče od dana rođenja deteta. Prihvatanjem ovog novog objektivnog roka, koje nije poznavalo dosadašnje zakonodavstvo i kojim se htelo da unese izvesnost u ove odnose, postiže se suprotan efekat od primarnog zahteva izraženog u potrebi zaštite interesa dece, jer se objektivnim rokom ograničava prirodnom roditelju vanbračnog deteta mogućnost da uspostavi s njim roditeljski odnos u slučaju da se tome protivi majka deteta. Ako se ima u vidu da interesi majke deteta ne moraju uvek biti u skladu sa interesima deteta, onda ovo sužavanje mogućnosti prirodnom roditelju da uspostavi roditeljski odnos sa svojim vanbračnim detetom, objektivno šteti interesima samog deteta.

4. Ranije Savezno zakonodavstvo o odnosima roditelja i dece, nije imalo izričitih odredaba koje se odnose na mogućnost podizanja tužbe za istraživanje očinstva osobe čija je smrt nastupila.

Za rešenje ovog slučaja u pravnoj teoriji mogla su se primećivati dva stanovišta. Po jednom, tužba za istraživanje očinstva može se podneti i posle smrti oca vanbračnog deteta, s tim da se tužba podnosi protiv naslednika, a ako njih nema, onda protiv staratelja umrlog lica. Ovakvo shvatanje opravdava se potrebom da se zaštite interesi vanbračnog deteta koji mogu ostati nezaštićeni usled smrti osobe koja se smatra njegovim ocem. Po drugom gledištu, međutim, tužba za istraživanje očinstva se u ovom slučaju ne može podići, jer se tome protivi sam karakter postupka u kome treba vršiti analizu krvi ili sprovesti antropološku ekspertizu, a to nije moguće učiniti usled nastale smrti lica čije očinstvo treba utvrditi.

Ovaj teorijski spor, koji je do sada bio prisutan u našem porodičnom pravu, razrešio je Zakon o braku i porodičnim odnosima SR Slovenije prihvatajući koncepciju po kojoj se tužba za istraživanje očinstva može podneti i posle smrti lica za koje se pretpostavlja da je otac deteta. Tužba se u ovom slučaju može podneti najkasnije u roku od godinu dana odsmrti te osobe.

5. Ustanova veštačkog oplodžavanja nije bila prisutna u našem ranijem Saveznom porodičnom zakonodavstvu. Vremenom ova se ustanova sve više nametala posebno ako se ima u vidu da je to jedini

način da pojedine osobe začnu dete ako nisu u mogućnosti da to učine polnim aktom ili ako to ne žele da učine na takav način. U cilju zaštite afekcionih i drugih interesa osobe koja je omogućila da dođe do veštačkog oplodivanja, ili interesa same žene koja je veštački oplodjena, kao i njenog supruga ako se nalazi u braku, u mnogim zakonodavstvima nije dopušteno utvrđivanje očinstva (priznanjem ni istraživanjem) deteta koje je začeto veštačkim oplodivanjem njegove majke. Zabranu ove vrste normira i Zakon o braku i porodičnim odnosima SR Slovenije.

6. Utvrđivanje materinstva deteta rođenog van braka u praksi se pojavljuje kao veoma retka pojava. Zbog toga mnoga zakonodavstva nemaju odredbe koje se odnose na ovu ustanovu. Isti je slučaj i sa našim ranijim Saveznim porodičnim zakonodavstvom. Ta činjenica stvarala je izvesne teškoće sudskoj praksi, pa je zbog toga Zakon o braku i porodičnim odnosima SR Slovenije izričito normirao da je dopušteno utvrđivanje vanbračnog materinstva, s tim da se odredbe o utvrđivanju očinstva analogno primenjuju i prilikom utvrđivanja vanbračnog materinstva.

7. Aktivnu legitimaciju za osporavanje očinstva deteta rođenog u braku, za razliku od ranijih propisa, Zakon o braku i porodičnim odnosima SR Slovenije priznaje i prirodnom ocu deteta. Na ovaj način data je prednost interesima deteta da mu se utvrdi stvarni otac nad potrebom da se očuva stabilnost bračne zajednice. Ovu tužbu prirodni otac deteta može podneti u roku od godinu dana od kada je očinstvo deteta upisano u matičnu knjigu.

8. U pogledu tužbe muža majke deteta, zakonodavstvo SR Slovenije uvelo je dva roka: subjektivni i objektivni. Subjektivni rok, za razliku od starog zakonodavstva, produžen je od šest meseci na godinu dana, a činjenica za koju se vezuje početak isticanja roka više ne predstavlja saznanje za rođenje deteta, već otkriće istine da on nije otac deteta. Time je ispravljena neodrživa praksa koja se zasnivala na činjenici rođenja deteta, a koja sama po sebi, sem u izuzetnim slučajevima (duža odsutnost, nastala impotentnost, neodržavanje seksualnih odnosa usled prisutnog sukoba u braku), ne pruža nikakav ozbiljan podatak mužu majke deteta u pogledu autentičnosti njegovog očinstva, jer je sasvim moguće da majka deteta održava istovremeno polne odnose u braku i izvan braka.

Što se tiče objektivnog roka, treba primetiti da je njegov osnovni cilj da koriguje subjektivni rok, a iznosi pet godina od rođenja deteta. Ostaje, međutim, otvorenim pitanje: do koje mere prisustvo objektivnog roka u svojoj suštini onemogućava muža majke deteta u ostvarenju svojih interesa da ne vrši roditeljsko pravo prema detetu koje nije njegov prirodni potomak ako nakon isteka pete godine od rođenja deteta sazna da dete nije njegovo? Objektivni rokovi su obično korisni i često neophodni, ali njihovo široko i nekontrolisano uvođenje u statusnoj sferi može dovesti do neodrživih stanja i veoma konfuznih situacija.

Tužbu za osporavanje očinstva može podneti i dete po navršenom punoletstvu. Prema našem ranijem Saveznom porodičnom zakonodavstvu, ova tužba deteta nije bila vezana za rok, što je u pravnoj

teoriji i sudskoj praksi dovelo do različitih tumačenja i stavova. Prema jednom stanovištu, tužba se u ovom slučaju mogla podići do kraja života deteta, a po drugom, primenjivala se analogija naslanjanjem na rok koji je određen za majku deteta. Međutim, prisustvo ovih kontroverznih shvatanja razrešio je Zakon o braku i porodičnim odnosima SR Slovenije određujući za dete rok od 5 godina. Rok je objektivnog karaktera i teče od dana punoletstva deteta.

9. Zakon o braku i porodičnim odnosima SR Slovenije prihvata sistem objektivne podele maloletnika sa naslanjanjem na uzrast od 15 godina. Maloletna lica koja dostignu ovaj uzrast, stižu ograničenu poslovnu sposobnost, što znači da mogu lično ali ne i samostalno da preduzimaju pravne akte. Ovakav stav je načelno prihvaćen. Međutim, od tog pravila predviđen je izuzetak po kome maloletnici stariji od 15 godina mogu ne samo lično već i samostalno da preduzimaju sve pravne poslove sem one koji su izuzetno važni tako „da bitno utiču na život maloletnika” ili mogu bitno „uticati na njegov život i po punoletstvu” (zakonski izrazi).

Na ovaj način punovažnost pravnog posla nije određena samo uzrastom maloletnika, već i karakterom konkretnog pravnog posla koji maloletnik preduzima. Ova francuska koncepcija o punovažnosti pravnih poslova maloletnih lica, koja u našem pravu do sada nije bila prisutna, zaslužuje našu pažnju, posebno ako se imaju u vidu njene prednosti ali i nedostaci koji se kriju u nepreciziranom kriterijumu koji određuje punovažnost pravnog posla. Objektivni kriterijum punovažnosti pravnog posla vezan za uzrast, daleko je određeniji od subjektivnog koji se zasniva na dosta arbitrarnoj proceni postojećeg i perspektivnog interesa maloletnog deteta.

10. Ustanova produženja roditeljskog prava koncepirana je u postojećem slovenačkom zakonodavstvu uglavnom na istim principima koji su bili prisutni i u ranijem Saveznom zakonu o odnosima roditelja i dece. Jedina novina, i to možda bitna, odnosi se na mogućnost da se roditeljsko pravo produži i u slučaju da zahtev za produženje nije uložen pre dostignutog punoletstva maloletnog deteta.

Ostaje, međutim, otvorenim pri ovakvom rešenju jednog principijelnog pitanja: kako je moguće nešto produžiti ako to što treba produžiti više pravno neegzistira? Drugim rečima, roditeljsko pravo prestaje po sili zakona navršenim punoletstvom od strane deteta, te ostaje veoma diskutabilno kako je moguće uvesti roditelje u njihovo pravo koje je prestalo da postoji? Insistiranje na blagovremenom ulaganju zahteva za produženje roditeljskog prava nije sporedno pitanje čisto temporalnog karaktera, već je posledica načelnog zahteva da se razgraniči i precizno distancira roditeljsko pravo od misije staratelja.

11. U našem ranijem Saveznom porodičnom zakonodavstvu, pravo i dužnost izdržavanja deteta od strane roditelja nije se posebno izdvajalo iz konteksta ostalih dužnosti i prava roditelja prema svojoj deci. Nastankom punoletstva dece prestaje roditeljsko pravo. Zajedno sa ostalim dužnostima i pravima dostizanjem punoletstva dece prestaju i dužnosti roditelja da decu izdržavaju. Ako se deca nalaze na višem ili visokom školovanju koje upravo započinje sa dostizanjem

njihovog punoletstva, naš savezni zakonodavac je verovatno smatrao da u takvom slučaju nastaje isključiva briga punoletnog deteta da obezbedi sebi sredstva za dalje školovanje koje nije obavezno. Umorne roditelje treba osloboditi tog tereta koji od njih iziskuje nove napore, naprezanja i nova lišavanja.

Međutim, prateći stav naše ranije sudske prakse koja je u ovom slučaju išla preko zakona, nalažući roditeljima da izdržavaju svoju decu dok se nalaze na višem ili visokom školovanju, Zakon o braku i porodičnim odnosima SR Slovenije, nameće dužnost roditeljima da u ovakvim slučajevima izdržavaju svoju decu u skladu sa svojim mogućnostima. Vreme trajanja izdržavanja ograničeno je do trajanja redovnog školovanja bez posebnog označavanja određenog uzrasta, kako to čine neka republička i pokrajinska zakonodavstva, do čijeg navršetka prestaje pravo deteta na izdržavanje od roditelja.

12. U savremenom slovenačkom pravu, odluku o izdržavanju deteta, kao i u ranijem saveznom zakonodavstvu, donosi sud, i ta se odluka u pogledu visine izdržavanja može menjati u zavisnosti od naraslih ili smanjenih potreba deteta, kao i promena u materijalnim mogućnostima roditeljima.

Novina koju slovenačko zakonodavstvo unosi u ovom domenu, odnosi se na mogućnost da odluku o promeni visine izdržavanja može doneti i organ starateljstva. Sudska odluka o izdržavanju deteta dostavlja se organu starateljstva koji na kraju svake godine, na osnovu prikupljenih podataka o povećanju životnih troškova, može izmeniti odluku o visini izdržavanja.

Nije teško primetiti da se u ovom slučaju radi o koliziji nadležnosti i o inauguranju mogućnosti da se jedna sudska odluka izmeni odlukom izvan sudskog organa. Međutim, valja primetiti da te proceduralne smetnje imaju manji značaj od praktičnih koristi koje se postižu brzim i jednostavnim delovanjem organa starateljstva. Sudovi su još uvek državni organi koji u većini slučajeva veoma sporo deluju. Zbog toga je intervencija organa starateljstva u domenu alimentacionog prava čiji su zahtevi egzistencijalni i izuzetno hitni, od ogromnog značaja za kompleksno i efikasno ostvarivanje prava deteta na izdržavanje.

IV. USVOJENJE I HRANJENIŠTVO

1. Prema intencijama koje su bile prisutne u vreme rada na jedinstvenom Saveznom kodeksu iz domena braka i porodičnih odnosa, ustanovu usvojenja treba koncipirati na što široj osnovi kako bi se u praksi mogli ostvariti svi oblici usvojenja počev od potpunog pa do različitih varijanti nepotpunog usvojenja. Mnoga republička i pokrajinska zakonodavstva su ovu koncepciju prihvatila tako da su stvoreni relativno povoljni uslovi za širok izbor oblika usvojenja od strane onih koji žele da usvojenju pristupe. Potrebe mnogih ljudi su veoma različite te je prirodno da im zakonodavstvo pruži brojne i što različitije uslove za sklapanje usvojenja. Time će se interes društva pa i građana za zasnivanje što većeg broja usvojenja na lakši, neposredniji i efikasniji način ostvariti.

Nasuprot ovim intencijama neka republička i pokrajinska zakonodavstva (recimo Zakon o usvojenju SR Crne Gore), zadržala su isključivo ranije oblike usvojenja koji su bili prisutni u bivšem Saveznom zakonodavstvu o usvojenju. Prema tim zakonodavstvima, potpuno usvojenje ne predstavlja prihvatljiv oblik usvojenja s obzirom da postavlja vrlo složene zahteve za svoj nastanak. Ujedno tom obliku usvojenja protive se i osnovni etički principi prema kojima istina o stvarnom karakteru određenih ljudskih odnosa ne može biti zamenjena njenom negacijom koja je zakonom konsakrirana.

U grupu zakonodavstva koja ne prihvata sve oblike usvojenja spada i Zakon o braku i porodičnim odnosima SR Slovenije. Po tom Zakonu napuštaju se oblici nepotpunog usvojenja koji su bili prisutni u ranijem Saveznom zakonodavstvu o usvojenju, a prihvata se jedino oblik potpunog usvojenja koji do sada nije bio poznat u našem zakonodavstvu. Na ovaj način izuzetni oblik usvojenja dobija tretman redovnog i isključivog oblika usvojenja, a dosadašnji redovni oblici usvojenja (širi i uži vid nepotpunog usvojenja) potpuno se napuštaju. Naravno, za sada još uvek ostaje otvorenim do koje je mere ovakav ekstremni pristup ustanovi usvojenja celishodan s obzirom na stečene navike, prisutnu pravnu svest građana i neuhodanost ovakvog oblika usvojenja u našem pravu. Sama činjenica da se jedan izuzetak podiže na stepen pravila budi našu široku radoznalost i skreće na sebe posebnu pažnju. Vreme će, van svake sumnje, pokazati da li treba istrajati sa ovako jednostranim i neelastičnim pokušajima, ili valja uneti i izvesne korekcije u preciziranju same ustanove potpunog usvojenja i u proširenju osnove na kojoj se grade različiti oblici usvojenja.

2. Potpuno usvojenje, prema Zakonu o braku i porodičnim odnosima SR Slovenije, koncipirano je na jedan dosta osoben način, iako takva koncepcija nije nepoznata u uporednom pravu.

Pre svega, u ovakvom pristupu ustanovi potpunog usvojenja krije se jedna protivurečnost ili unutrašnja nedoslednost. Potpuno usvojenje, kako je u Zakonu zamišljeno, ima za osnovni i jedini cilj da usvojenika uvede u porodicu usvojlaca, da usvojeniku da položaj prirodnog potomka usvojlaca i da usvojenika pravno izvede iz svoje krvne porodice. Nastankom potpunog usvojenja prestaju svi odnosi usvojenika sa svojom ranijom porodicom. Usvojenik ne samo da transformiše svoj statusni položaj, da menja roditelje i krug svojih srodnika, već i za javnost postaje ličnost čija je prirodna prošlost negirana u pravnoj budućnosti koja otvara svoju perspektivu zasnovanim novim roditeljskim odnosom. Strogo uzevši u životu usvojenika i ne postoji stara prošlost i nova budućnost, zatim negirani srodnici i novi roditelji, kao ni prestanak izvesnih odnosa i nastanak drugih, jer se ceo taj složeni proces stapa u jednu celinu koja pravno nenarušava kontinuitet u životu usvojenika.

Prema pravnim posledicama potpunog usvojenja, usvojenik je od uvek imao pravne roditelje kao prirodne, a njegovi prirodni roditelji pravno ne egzistiraju. Ceo ovaj složeni napor da ustanova usvojenika kao oblik imitiranja prirode, preraste u sastavni (emanentni, neotuđivi) deo same te prirode, zahteva da ustanova potpunog usvojenja bude tako koncipirana, da se te namere što jednostavnije

i lakše, potpunije i adekvatnije ostvare. Pretpostavke potpunog usvojenja moraju biti fundirane na zahtevima koji će u svakom svom detalju i u samoj svojoj celini poslužiti tom osnovnom cilju. Laž je prisutna, ali njeno prerastanje u istinu mora biti verodostojno u mери koja opravdava društvenu prisutnost ustanove potpunog usvojenja.

Smatra se protivrečnim i nedoslednim ako se tvrdi da je usvojenik prirodni potomak usvojlaca i takvo se stanje podvlači u zvaničnim javnim matičnim knjigama koje uživaju opšte poverenje, a ujedno se posebnim pretpostavkama za usvojenje uporno insistira da se takvo tvrđenje de facto opovrgne. To javno konfrontiranje istine i laži može dovesti utsanovu potpunog usvojenja do njenog unutrašnjeg rasepa i do negiranja fundamentalnih ciljeva koji su prisutni u ovom obliku usvojenja. Zbog toga se čini da je neophodno prethodno raspraviti šta se želi postići usvojenjem, pa u skladu sa tim ciljevima i određivati oblike u kojima se usvojenje može javiti. Najgora su rešenja koja su nekompletna, fragmentarna, nedosledna, koja ostaju nedovršena, koja u sebi sadrže početne karakteristike jednog oblika usvojenja ali istovremeno i završne oblike drugog oblika usvojenja koje u osnovi protivreče prvom obliku. Tako je u svojoj suštini postupio i Zakon o braku i porodičnim odnosima SR Slovenije. Negiranjem posebnih pretpostavki na strani usvojenika za sklapanje potpunog usvojenja, Zakon dopušta da se usvoji i maloletno lice koje se nalazi pred sticanjem punoletstva iako je evidentno da je cela društvena sredina pa i ono samo upoznato sa činjenicom da mu usvojitelji nisu prirodni roditelji, ali se takvo tvrđenje ipak unosi u matičnu knjigu rođenih. Ako sadržaj i etička vrednost potpunog usvojenja treba da budu u skladu sa stanjem u matičnim knjigama, onda ovakva koncepcija potpunog usvojenja tu potrebu najbolje negira.

Teza da kroz ustanovu potpunog usvojenja treba očuvati istinu o stvarnom poreklu deteta je neodrživa, jer tada tačne podatke o pravnom statusu deteta ne treba tretirati u javnim knjigama kao netačne podatke o prirodnom poreklu deteta. Istina, kao etički, filozofski ili bolje reći univerzalni pojam malo kada u konkretnim društvenim relacijama može imati apsolutni karakter. Za osobu koja je dobila netačne podatke o smrti jednog lica, laž o njegovoj smrti ima karakter društvene istine. Ocem deteta rođenog u braku smatra se pravno muž majke deteta (i to je istina) iako on nije prirodni otac deteta. Rehabilitovano lice ne smatra se u pravu osuđivanim iako je u običnom životu takvo tvrđenje jednostavna neistina. Isto tako činjenicom rođenja kao i zaključivanjem usvojenja nastaje roditeljski odnos; akcenat u jednom i u drugom slučaju je na pravima i dužnostima prema deci, a osnov nastanka roditeljskog odnosa ukazuje samo na lice koje te dužnosti i prava treba da vrši. Ako je prirodni roditelj dete napustio, onda je istina da on ne vrši roditeljsko pravo; laž je reći za njega da je on roditelj kada se tako nikada nije ponašao, niti je takvo osećanje ispoljio. Istinit odnos u roditeljskom pravu prisutan je kod usvojlaca koji godinama podižu dete do njegovog punoletstva, pa i preko tog uzrasta; laž je reći da oni nisu roditelji kada svoje roditeljske dužnosti svakodnevno sa puno topline i ljubavi izvršavaju. Poenta ne može biti na atavističkim zahtevima, već na odnosima čiji je humanitet socijalno potvrđen. Mnogi usvoje-

nici, u vreme kad potpuno usvojenje nije bilo prisutno, davali su izjave da samo usvojioci smatraju za svoje roditelje, a da sa puno gorčine i gneva osuđuju kako zakonodavca koji im nameće druga lica za roditelje, tako i psihologe (zajedno sa pedagogima) koji uporno podvlače da se istina o usvojenju mora detetu odmah ili bilo kada reći. Prema tome, za ove specifične i izuzetno osetljive odnose, život nas često uči da akcenat nije na faktu ko je dete stvorio, jer društveno to nekad može biti potpuno nevažno (naročito kod veštačke inseminacije), već na činjenici ko je detetu stvarno bio roditelj. Zbog toga, ako se insistira samo na komponenti porekla deteta i na istini te vrste, onda treba usvojenje zaključiti u nekom od oblika nepotpunog usvojenja. Svaki oblik usvojenja ima svoje pravne zahteve, pretpostavke i svoju ljudsku istinu, i oni traže da budu respektovani u interesu usvojenika, usvojlaca, pa i društva u celini.

3. Smetnje za sklapanje potpunog usvojenja preuzeo je Zakon o braku i porodičnim odnosima SR Slovenije iz ranijeg Saveznog zakona o usvojenju. Jedina novina odnosi se na smetnju o određenoj razlici u godinama između usvojlaca i usvojenika. Ta smetnja, za razliku od ranijeg zakonodavstva, dobila je karakter otklonjive smetnje za usvojenje. Prema tome, usvojenju mogu pristupiti i usvojioci između čijeg uzrasta i uzrasta usvojenika je prisutna i manja razlika od osamnaest godina. Dispencijaciju za ovu smetnju daje organ starateljstva ako se uveri, na osnovu procene okolnosti konkretnog slučaja, da je zaključenje usvojenja i bez potrebne razlike u godinama od koristi za samog usvojenika.

U uporednom pravu, pa i u nekim našim republičkim zakonima o usvojenju koji razliku u godinama tretiraju kao otklonjivu smetnju, određena je donja granica preko koje se u pogledu razlike u godinama ne može preći. Zakonodavstvo SR Slovenije ovakvu donju granicu nije postavilo, čime se evidentno proširuje mogućnost za sklapanje usvojenja, ali se u još većoj meri napušta zahtev da usvojenje što vernije i potpunije odražava odnos koji je prisutan između krvnih srodnika.

4. Ako se lica koja žele da usvoje maloletnika nalaze u braku, onda se prilikom sklapanja potpunog usvojenja oba bračna druga moraju pojaviti kao usvojioci. Iz ovakve formulacije nije teško izvesti zaključak da slovenačko zakonodavstvo napušta koncepciju ranijeg saveznog zakonodavstva po kome se u ulozi usvojioca može pojaviti i samo jedan bračni drug uz prisutnu saglasnost drugog bračnog druga na akt o usvojenju. Prema tome, saglasnost drugog bračnog druga odnosila se samo na punovažnosti usvojenja, a ne na njegovu učešće u samom aktu usvojenja. Na ovaj način Zakon o braku i porodičnim odnosima SR Slovenije napušta koncepciju o jednostranom usvojenju od strane bračnog para.

Od tog pravila, međutim, može biti odstupanja samo u slučaju ako se zaključuje usvojenje sa prirodnim potomkom bračnog druga (dakle sa srodnikom po tazbini). U ovom slučaju do obostranog usvojenja i ne može doći, jer usvojenju stoji na putu činjenica krvnog srodstva koja predstavlja neuklonjivu smetnju za zasnivanje usvojenja. Jednostranim usvojenjem postižu se isti rezultati kao i skla-

panjem usvojenja od strane bračnog para pošto usvojilac uspostavlja prirodni odnos sa usvojenikom, a taj prirodni odnos već je prisutan na strani bračnog druga koji usvojenju iz tih razloga i ne pristupa.

Ova novina na kojoj insistira Zakon o braku i porodičnim odnosima SR Slovenije, posledica je činjenice da potpuno usvojenje imitira prirodni odnos, a za nastanak tog odnosa potrebno je prisustvo bračnog para. Prema koncepcijama potpunog usvojenja, pretpostavka o prisutnom bračnom paru je jedan od neophodnih uslova, u kontekstu ostalih potrebnih zahteva, za nastanak potpunog usvojenja. Međutim, posmatrano sa stanovišta prihvaćenih pretpostavki za kreiranje potpunog usvojenja, slovenačko zakonodavstvo u ovom slučaju ima nekompletan pristup koji ovaj zahtev o prisutnom bračnom paru, u sklopu ostalih odsutnih uslova, čini nedovoljno ubedljivim. Ovo pogotovo što se u ulozi usvojioca može pojaviti i jedno lice ako se ne nalazi u braku.

5. Slučaj usvojenja u kome se u ulozi usvojilaca pojavljuju strani državljani, a koji je slučaj poslednjih godina u velikoj meri uznemiravao našu javnost, normiran je na jedan sasvim određen i precizan način.

Usvojenje od strane stranih državljana, u načelu, nije dopušteno sve dok dete koje treba usvojiti može naći usvojitelje u našoj zemlji. Prema tome, strani državljani je doveden u daleko nepovoljniji položaj od naših građana prilikom usvojenja jer može biti s jedne strane, odbijen od zahteva za usvojenje, a s druge, da ima krajnje suženi krug izbora usvojenika. Sve to objektivno ima za cilj da se stvore uslovi u kojima će se strani državljani sve ređe pojavljivati u ulozi usvojioca naših građana.

Da bi ovakva intencija zakonodavca bila jednobrazno usvojena i u praksi što efikasnije ostvarena, na teritoriji SR Slovenije odluku o davanju saglasnosti stranom državljaninu da usvoji naše maloletno dete donosi republički organ za poslove socijalnog starenja.

6. U ulozi usvojenika može se pojaviti maloletno dete koje nema roditelje (slučaj nahočadi), čiji su roditelji odsutni a duže od godinu dana im nije poznat domicil, zatim dete koje su roditelji napustili, i najzad dete koje ima prisutne roditelje ali su potpuno lišeni poslovne sposobnosti ili im je roditeljsko pravo oduzeto. U svim ovim slučajevima nije potrebna saglasnost roditelja za usvojenje njihovog deteta, jer takvu saglasnost roditelji ne mogu dati usled prirodne, faktičke ili pravne nemogućnosti.

Saglasnost za usvojenje ne zahteva se ako su roditelji dali blanko saglasnost za usvojenje svog deteta. Povodom ovog slučaja, treba primetiti da se u praksi često nameće pitanje: da li maloletna majka može dati blanko saglasnost za usvojenje svog vanbračnog deteta? Za svaku pravno valjanu izjavu volje zahteva se prisustvo opšte poslovne sposobnosti. Međutim, od tog pravila ima niz odstupanja od kojih treba posebno pomenuti slučaj sposobnosti za priznanje materinstva maloletnog lica. Pa ipak, na ovo pitanje Zakon o braku i porodičnim odnosima SR Slovenije nije dao izričit odgovor, što će, van svake sumnje, ako se insistira na zakonskom zastupanju, stvarati praksi brojne teškoće prilikom sklapanja usvojenja.

7. U uporednom pravu zauzima se različit stav o potrebi i korisnosti probnog perioda za sklapanje potpunog usvojenja. Isti je slučaj i u našem republičkom i pokrajinskom zakonodavstvu o usvojenju. Argumenti u prilog i protiv korišćenja ove ustanove su poznati, a njihova vrednost vremenom nije niučemu izmenjena.

Zakon o braku i porodičnim odnosima SR Slovenije se u pogledu ove ustanove opredelio za njeno fakultativno prihvatanje. U tom smislu, organ starateljstva prilikom sklapanja svakog konkretnog usvojenja treba da proceni da li je potrebno da usvojenik provede izvesno vreme u porodici usvojitelja. Ta potreba, pre svega, vezuje se za interese usvojenika, posebno ako se posumnja da su usvojitelji u stanju da se užive u svoj novi položaj.

Za razliku od izvesnih zakonodavstava koji određuju dužinu trajanja probnog perioda, slovenački zakonodavac nije prihvatio fiksirano vreme za trajanje probnog perioda, već je određivanje njegove dužine prepustio organu starateljstva koji treba prema elementima složenosti konkretnog slučaja da odluči o dužem ili kraćem trajanju probnog perioda.

8. Pretpostavke za ništavost usvojenja, kao što je poznato, nisu bile izričito predviđene ranijim Saveznim zakonodavstvom o usvojenju, što je nametalo zahteve pravnoj teoriji i sudskoj praksi da u ovom slučaju razrađuju uslove, pretpostavke i oblike ništavosti.

Imajući u vidu ove propuste u našem bivšem saveznom zakonodavstvu, Zakon o braku i porodičnim odnosima SR Slovenije je izričito normirao pretpostavke za ništavost usvojenja. Tako, usvojenje je apsolutno ništavo: a) ako je usvojeno punoletno lice; b) ako je više bračnih parova usvojilo jednog istog usvojenika; c) ako je usvojen srodnik u pravoj nishodnoj liniji bez obzira na stepen srodstva ili srodnik u drugom stepenu pobočne linije; d) ako je staratelj usvojio svog štićenika; e) ako između usvojlaca i usvojenika nije prisutna najmanja razlika u uzrastu od osamnaest godina iil nije data dispencacija ako ta razlika u godinama nije prisutna; f) ako maloletnik stariji od deset godina nije dao saglasnost za svoje usvojenje; g) ako usvojioci ne ispunjavaju uslove koji se zahtevaju za sticanje aktivne sposobnosti za usvojenje; i h) ako je usvojeno dete čiji su roditelji živi, čije je prebivalište poznato, koji dete nisu napustili, koji su dali saglasnost za priznanje a oduzeto im je roditeljsko pravo, odnosno opšta poslovna sposobnost, ili su dali saglasnost bez blanko zahteva.

Zanimljivo je primetiti da se po slovenačkom zakonodavstvu ne smatra ništavim usvojenje čijem je zaključenju pristupio samo jedan bračni drug bez učešća drugog supruga iako se u Zakonu izričito zahteva da se bračni drugovi mogu samo zajedno pojaviti u ulozi usvojlaca sem ako se pristupa usvojenju pastorka ili pastorkinje. Ostaje, međutim, otvorenim: zašto se ovakav način zasnivanja usvojenja ne smatra ništavim kada je očito da je u suprotnosti sa jednom od bitnih pretpostavki za nastanak usvojenja, i kada tako zaključeno usvojenje može dovesti u pitanje ne samo usklađenost odnosa između usvojioca i usvojenika, već i sam brak usvozilaca?!

9. U starijoj pravnoj teoriji, pa i po odredbama Srpskog građanskog zakonika, hranjenišтво se tretira kao poseban ili najslabiji

stepen usvojenja. Sklapanjem ugovora o hranjeništvu ili njegovim zasnivanjem faktičkim putem ne nastaje srodički odnos (građansko srodstvo) između hranioca i hranjenika. Bitno je za odnos hranjeniš-tva da hranilac prima na izdržavanje hranjenika bez ikakve naknade i da se njegova dužnost sastoji u vaspitanju i pripremanju hranjeni-ka za samostalan život. Hranjenik nije obavezan da izdržava hranioc-a, ali istovremeno i hranjenik ne stiče nasledno pravo prema hraniocu. Isto tako hranjenik ne može preuzeti prezime hranioca.

U našoj savremenoj teoriji porodičnog prava povlači se oštra razlika između hranjeništa i usvojenja. Čak i uže nepotpuno usvoje-nje, koje predstavlja najnekompletniji oblik usvojenja (isključeno je nasleđivanje i pravo na nošenje prezimena), uspostavlja roditeljski odnos između usvojioca i usvojenika sa pravom na uzajamno izdrža-vanje. Međutim, kod hranjeništa ta dva značajna momenta ne mogu biti nikad prisutna.

U naše posleratno porodično zakonodavstvo uneta je i jedna nova ustanova koju smo nazvali: porodični smeštaj dece. Za razliku od hranjeništa, lice koje prima dete na porodični smeštaj stiče pravo na materijalnu naknadu na osnovu koje priprema i organizuje iz-državanje, obrazovanje i pripremanje maloletnika za samostalan ži-vot. Na ovaj način stvorili smo jedan dobro razrađen i relativno precizan sistem različitih i brojnih oblika socijalne zaštite maloletnika u okviru ključnih porodičnopравnih instituta i to počev od različitih oblika nepotpunog usvojenja, zatim neraskidivog usvojenja, pa pre-ko hranjeništa do porodičnog smeštaja. Sve su to institucije porodičnog prava a ne institucije socijalne politike, jer koriste porodicu kao osnovnu društvenu jedinicu oko koje se i u kojoj se podiže i for-mira ličnost maloletnog lica. Domovi koji se izdržavaju iz sredstava socijalne zaštite, van svake sumnje, nisu porodičnopравne institucije jer organizuju podizanje dece izvan porodične sredine.

Ove prethodne napomene, koje su dobro poznate, trebalo je učiniti iz jednostavnog razloga što je u Zakonu o braku i porodičnim odnosima SR Slovenije narušeno sve ono što smo terminološki i suš-tinski smatrali određenim i jasnim u ovom domenu. Naime, po postojećem slovenačkom zakonodavstvu, ustanova hranjeništa više ne predstavlja oblik porodične zaštite maloletnih lica u vidu njihovog dobročinnog podizanja, već ustanovu lukrativnog karaktera što je do sada bilo svojstvo ustanovi porodičnog smeštaja. Prema tome uklanja se razlika između hranjeništa i porodičnog smeštaja na račun hranjeništa, a proširuje naziv hranjeništa i na ustanovu porodičnog smeštaja dece koja više terminološki samostalno neegzistira.

Pored ovih izmena, treba primetiti da u odnosu na ranije zakonodavstvo, Zakon o braku i porodičnim odnosima SR Slovenije unosi i dve novine: prva se odnosi na normiranje smetnje za sklapanje hranjeništa (zahtev za prisutnom najmanjom razlikom u godinama između hranioca i hranjenika od 18 godina koja je prisutna i prilikom usvojenja); a druga, ograničava mogućnost licu da se pojavi u ulozi hranioca ako je starije od 60 godina. Smatra se da takvo lice nije podobno da vrši dužnost hranioca s obzirom na odmakle godine u koje je zašlo. No, valja istaći da obe ove smetnje imaju otklonjivi

karakter, što znači da u izuzetnim slučajevima organ starateljstva može dopustiti sklapanj ugovora o hranjeništvu i licu koje je starije od 60 godina i koje nije starije 18 godina od hranjenika.

Za prestanak ugovora o hranjeništvu jednostranim aktom (otkazivanjem), zahteva se, ako ugovorom nije određen duži rok, da se respektuje otkazni rok u trajanju od najmanje tri meseca. Otkaz u ovom slučaju mora biti pismeno prezentiran ili dat sumeno na zapisnik pred organom starateljstva.

V. STARATELJSTVO

1. Od svih razmotrenih ustanova porodičnog prava koji su prisutni u Zakonu o braku i porodičnim odnosima SR Slovenije, ustanova starateljstva pretrpela je, u odnosu na ranije savezno zakonodavstvo, najmanje izmena. Čini se da su odnosi u domenu starateljstva najstandardniji, najstabilniji i najmanje podložni krupnijim promenama.

Na prvi pogled izgleda da naziv slovenačkog zakona nije sasvim adekvatan, jer ne zahvata i ustanovu starateljstva. Mnogi strani kodeksi nose naziv: „Zakon o braku, porodičnim odnosima i starateljstvu”. Međutim, treba primetiti da se takva primedba ne može uvažiti. Starateljsko pravo je odeljak porodičnog prava i njegove osnovne institucije izgrađene su na starateljstvu nad maloletnim licima. Istovremeno taj oblik starateljstva je samo kopija roditeljskog odnosa u situacijama kada roditelji ne mogu da vrše roditeljsko pravo. Prema tome, staratelj zamenjuje roditelja, i ako zanemarimo izvesne detalje (posebno u domenu alimentacionog prava), njegova je uloga gotovo identična sa ulogom roditelja. Posmatrano u takvom kontekstu starateljstvo je samo produženi oblik porodičnog odnosa na one situacije u kojima roditelji ne mogu da vrše svoje roditeljsko pravo. Zbog toga su institucije starateljstva involvirane u pojmu porodičnog odnosa koji je prisutan u nazivu slovenačkog zakona. U tom smislu može se istaći da bi proširenje naziva predstavljalo u neku ruku terminološku tautologiju.

2. U obrazloženju predloga zakona o braku i porodičnim odnosima SR Slovenije koji je prezentiran uz tekst budućeg Zakona, ističe se u tački 7, koja se odnosi na starateljstvo, da Zakon unosi novinu prema kojoj ulogu staratelja može preuzeti i odgovarajuće društvenopravno lice. U tekstu se posebno ističe „da ova mogućnost dolazi u obzir u slučajevima kada izvesna radna organizacija želi da preuzme brigu o deci svojih nastradalih radnika...” U takvom slučaju, kako se u zakonskom tekstu izričito ističe, „starateljstvo se može poveriti i odgovarajućem društvenopravnom licu, koje imenuje odgovorno lice za vršenje starateljstva”.

U našoj pravnoj teoriji ima mišljenja, istina sasvim usamljenih, da pravno lice može biti staratelj. Posebno se ukazuje na slučaj kada se u ulozi staratelja pojavljuje upravnik doma za zbrinjavanje maloletnika. Po ovom gledištu, kao staratelj se pojavljuje pravno lice u čije ime istupa upravnik doma. Međutim, po drugom daleko raširenijem mišljenju, pravno lice ne može biti staratelj, jer su uslovi

za staratelja (opšti i posebni kriterijumi) određeni prema meri fizičkog a ne pravnog lica. S druge strane, pravno lice ne može biti subjekt porodičnopравnih odnosa, jer to svojstvo pripada isključivo fizičkom licu. Prema tome, u konkretnom slučaju upravnik doma predstavlja staratelja štíćenika a ne pravno lice koje se u ovom odnosu nalazi u sasvim drugom planu.

Analogno ovom rezonovanju, čini se da je zakonodavac Slovenije hteo da učini nešto, što se bez obzira na njegovu nameru, ne može u praksi ostvariti, niti teorijski objasniti. Staratelj u ovom slučaju neće biti društvenopravno lice već osoba (dakle fizičko lice) koje bude određeno da se pojavi u ulozi staratelja. U ovom slučaju staratelja u krajnjoj liniji određuje organ starateljstva, te formulaciju Zakona u kojoj se ističe da pravno lice imenuje osobu koja će vršiti dužnost staratelja, treba tako shvatiti da pravno lice samo čini predlog, a da konačnu odluku o postavljenju staratelja donosi organ starateljstva.

VI. ZAKLJUČAK

Zakon o braku i porodičnim odnosima SR Slovenije predstavlja savremen, sistematski dobro razrađen i po onome što obuhvata kompletan, celovit zakonski tekst. Zakon očigledno predstavlja samostalnu i originalnu kreativnu tvorevinu, a ne mehaničku inkorporaciju principa sadržanih u parcijalnim zakonskim tekstovima saveznog karaktera do sada prisutnih u našem pravu. Iako se čvrsto naslanja na dosadašnja pozitivna dostignuća našeg porodičnog zakonodavstva, Zakon o braku i porodičnim odnosima SR Slovenije donosi brojne i veoma složene novine.

Sasvim je razumljivo da Zakon može biti izložen kritici. Međutim, ocena prave vrednosti ovog Zakona može biti realno data tek nakon njegove nešto duže primene. Razrađena sudska praksa i intervencija pravne teorije sastavni su delovi jednog zakonskog teksta. Zbog toga naše primedbe treba primiti samo kao prve impresije koje, baš s obzirom na ovakav svoj karakter, mogu vremenom biti izmenjene u jednom ili drugom pravcu.

LA LOI SUR LE MARIAGE ET LES RAPPORTS DE FAMILLE DE LA RÉPUBLIQUE SOCIALISTE DE SLOVÉNIE

— R é s u m é —

La Loi sur le mariage et les rapports de famille a été adoptée par l'Assemblée de la RS de Slovénie le 28 mai 1976, et la Loi est entrée en vigueur le premier janvier 1977. Cet acte normatif représente le premier code dans le domaine du droit familial dans le système juridique yougoslave. Pendant la validité de la législation fédérale, les rapports conjugaux et de famille étaient réglés par les textes particuliers, séparés, fragmentaires.

La Loi de la RS de Slovénie qui s'appuie en grande partie sur les résultats positifs qui ont été atteints jusqu'à présent de notre législation familiale a introduit de nombreuses nouveautés et très complexes.

Dans le droit matrimonial est abandonnée l'ancienne division en mariage inexistant et mariage nul, et dans le système des empêchements au mariage la division en obstacles au mariage et interdictions. L'adoption n'est plus une interdiction au mariage, et la tutelle devient un obstacle au mariage. La parenté par alliance ne représente plus un obstacle au mariage, et au lieu de l'institution des fiançailles est introduite la consultation obligatoire du conseil matrimonial avant la conclusion du mariage. La propriété commune est divisée en parties égales, et la pension alimentaire est accordée après la dissolution du mariage tant que le conjoint ne se tire d'affaire dans la nouvelle situation. Le mariage est dissous sur la base de deux institutions de divorce: le divorce par consentement mutuel, qui est accordé avec beaucoup de limitations et l'incompatibilité d'humeur qui entraîne l'impossibilité de continuer la vie en commun, qui permet aussi au conjoint responsable de présenter la demande en divorce. La communauté hors mariage a un traitement spécial en ce qui concerne son effet elle est égalisée avec la communauté conjugale.

Dans le domaine du droit des parents, la législation slovène a introduit les nouveautés suivantes: 1) la reconnaissance aux mineurs âgés de plus de quinze ans la capacité de la reconnaissance de la paternité; 2) abandonne l'institution de la légitimation eu égard à l'égalisation des enfants nés dans le mariage et hors mariage; introduit les délais objectifs pour la recherche de la paternité; 4) permet la conception artificielle avec l'interdiction de la recherche de la paternité; 5) permet la recherche de la paternité même après la mort de la personne dont la paternité est constatée; 6) reconnaît le droit au père naturel de l'enfant de porter plainte pour la contestation de la paternité; 7) reconnaît le droit aux enfants majeurs à la pension alimentaire s'ils poursuivent des études de l'enseignement supérieur; 8) dans le domaine de l'adoption admet seulement la forme de l'adoption complète en même temps que certains éléments de cette adoption sont présentés d'une manière inconséquente et incomplète.

Le moins de nouveautés se trouvent dans le droit de tutelle. Toutes les institutions connues dans la législation fédérale précédente ont été prises dans la nouvelle législation fédérale. La Loi insiste en particulier de reconnaître à la personne morale la qualité de tutelle, ce qui probablement ne sera pas soutenu par la théorie juridique qui a déjà adopté à ce sujet une attitude ferme et négativement orientée.

NEHAT KAO OBLIK VINOSTI

1. Značaj nehata

Nehat kao oblik vinosti spada u najspornije probleme iz oblasti krivične odgovornosti pa i odgovornosti uopšte kao društvene kategorije zasnovane na krivici. Spor oko njegove sadržine, obima prostiranja, formi ispoljavanja, njegove opravdanosti kao oblika vinosti i osnova kažnjivosti, koji je počeo pre jednog veka u teoriji krivičnog prava, nije okončan ni do danas. Sporna pitanja ne samo što nisu rešena na opšteprihvatljiv način nego su se, usled brojnih različitih gledišta i stavova, još više komplikovala.

Teškoće da se nehat sadržinski uklopi, bez dilema i nedoslednosti, u jedan celovit sistem krivične odgovornosti koji je zasnovan na voluntarističkom, moralnom ili psihološko-racionalnom odnosu prema delu ili na mogućnosti prebacivanja i uračunavanja prekora zbog povrede norme da bi se izvršilac takvog dela mogao osuditi i kazniti, izazvale su kod nekih teoretičara sumnju u opravdanost i potrebu postojanja nehata kao oblika vinosti u krivičnom pravu. Neki teoretičari su smatrali da je nehat veštačka i nepotrebna pravno-teoretska konstrukcija hibridnog karaktera stvorena da zadovolji praktične potrebe proširavanja obima primene represije na delikte koji su izvan krivice. Budući da se nehatom kao konstrukcijom ne samo komplikuje nego i narušava sistem subjektivne odgovornosti zasnovan na krivici, njega bi trebalo eliminisati iz krivičnog prava. Pri takvom stanju stvari nameće se pitanje: da li je nehat doista neophodan za određivanje i omeđivanje prostiranja krivične odgovornosti u borbi protiv kriminaliteta ili je to jedna beživotna kategorija oko koje je u teoriji stvoren problem spora. Nažalost, protivno stanovištu da nehat kao osnov kažnjivosti treba izbaciti iz krivičnog prava, on ne samo što nije mogao biti izbačen već je iz decenije u deceniju dobijao sve veći značaj u zakonodavstvu i praksi na planu borbe protiv delikata čije izvršenje proizilazi iz nepažnje, nesmotrenosti, aljkavosti, greške, itd. Iz decenije u deceniju broj ovih delikata se povećavao sve do naših dana kada je to povećanje dostiglo takve razmere, po učestalosti slučajeva i obimu posledica, koje zabrinjavaju i plaše. Šta je dovelo do tako velikog porasta nehatnih delikata?

Ako bacimo jedan retrospektivan pogled unazad, videćemo da nehatni delikti sve do tridesetih godina našeg veka zauzimaju relativno mali udeo u sveukupnom broju umišljajnih delikata. Od tada pa na ovamo sa ubrzanom industrijalizacijom i elektrifikacijom, sa razvojem saobraćaja, a posebno motornih vozila, povećava se i opas-

nost i rizik da se ona iz pretnje pretvori u povredu dobara, što se i ostvaruje iz dana u dan. Kako je razvoj nauke i tehnike u toku poslednjih nekoliko decenija išao gigantskim koracima, to se i broj opasnosti množio realizujući se u sve većem broju povreda izraženih u uništenju života, oštećenju zdravlja i telesnog integriteta kao i uništenju ili oštećenju imovine. Ogroman tehnički razvoj doveo je do sveopšte motorizacije, mehanizacije i automatizacije, do potčinjavanja prirodnih sila pomoću kojih čovek postaje sve veći gospodar prirode, ali sve više ugrožava i svoju bezbednost. Primoravajući moćna sredstva i sile da rade za njega i umesto njega, čovek ulepšava sebi život, ali povećava i opasnost po svoja najvažnija dobra. Naime, sva ta moćna sredstva i sile koje čovek stvara ili potčinjava i kojima gospodari zahtevaju ne samo povećano opšte i posebno stručno znanje i uvežbanost u rukovanju sa njima, stalnu budnost i neprekidnu kontrolu, što znači i povećanu umnu i nervnu napregnutost. Ta stalna napregnutost deluje kao bumerang, jer dovodi do zamora i nervne napetosti, do dekoncentracije, otkazivanja pažnje i predvidljivosti usled čega dolazi do pogrešne procene efekta radnje koja se vrši. Sve veća automatizacija ima i drugu stranu. Automatika svodi čovekov rad na jednostavne, sasvim uprošćene, ali veoma brze pokrete, koji i sami postaju automatski izazivajući opet monotoniju i zamor, slabljenje interesovanja i otupljivanje pažnje. Sve ovo ima za posledicu povećanje rizika od nehatnih delikata i povećanje njihovog ostvarivanja sa katastrofalnim posledicama.

Paralelno sa gigantskim razvojem nauke i tehnike, sa masovnom proizvodnjom korisnih i neophodnih, ali i opasnih sredstava, došlo je do skoro dvostrukog povećanja stanovništva u svetu i ogromne koncentracije ljudi u urbane sredine: životne i radne, čime se rizik od grešaka u rukovanju i korišćenju tih sredstava multiplikuje i pretvara u svakodnevnu i masovnu pretnju. Život u savremenoj tehničkoj civilizaciji, posebno u velikim urbanim sredinama, odlikuje se paklenim tempom i neprekidnom dinamikom koja donosi svakodnevne promene. Te promene zahtevaju sposobnost brzog prilagođavanja i adekvatnog reagovanja što kod mnogih izaziva dileme i otpor u vidu neprilagodljivosti, interne konflikte i frustracije što opet povećava mogućnost grešaka i ostvarivanja nehatnih delikata. Pored toga, život i rad u masovnoj i urbanoj sredini, u uslovima uzavrelog tempa, brzih promena i stalnog takmičarskog duha, svakodnevno dovodi do sukoba različitih interesa i želja iz čega nastaju konfliktne situacije a iz ovih tenzije i frustracije koje takođe slabe i otupljuju pažnju i rađaju greške odnosno nehatne delikte. Tako čitav splet uzroka dovodi do povećanja nehatnih delikata protiv kojih društvo mora da se bori da bi zaštitilo najvažnije ljudske i društvene vrednosti kao što su: život, telesni integritet, zdravlje i imovina, koje su svakodnevno ugrožene i svakodnevno se povređuju. Nije onda čudo što sve više raste značaj nehatata kao oblika vinosti u teoriji i praksi.

Najzad, na prouzrokovanje nehatnih delikata utiču i izvesni socijalni i etički odnosi i problemi, kao što su: nezaposlenost, onemogućavanje ili ograničavanje ostvarivanja građanskih i samouprav-

nih prava, nesigurnost na radnom mestu, kao i brojni moralni sukobi i dileme. Svi ovi problemi stvaraju pogodnu psihološku osnovu za nehatne delikte, jer imaju za posledicu dekoncentraciju i slabljenje pažnje, usled čega dolazi do nedovoljno kontrolisanog ponašanja.¹⁾

2. Pojam nehata

Nehat postoji onda kada je učinilac dela bio svestan da usled njegovog činjenja ili nečinjenja može nastupiti zabranjena posledica, ali je olako držao da će je moći sprečiti ili da ona neće nastupiti; ili, pak, kad nije bio svestan mogućnosti nastupanja zabranjene posledice, ali je prema okolnostima i svojim ličnim svojstvima bio dužan i mogao biti svestan te mogućnosti.²⁾

Za postojanje nehata neophodno je da je preduzeta svesna voljna radnja u cilju ostvarivanja nekog dozvoljenog ili nedozvoljenog rezultata, ali da je pored njega ili umesto njega proizveden i rezultat koji se nije hteo. Ostvaruje se, dakle, jedan višak ili jedan drugi rezultat koji premašuje volju izvršiočeve radnje i izlazi iz njenog okvira.³⁾ Drugim rečima, ostvaruje se zabranjena posledica koja se nije htela, ali čije je prouzrokovanje preduzetom voljnom radnjom predviđeno kao moguće ili nije predviđeno, ali je to moglo biti da je izvršilac radnje bio pažljiviji, obazriviji i smotreniji u pogledu efekta radnje ili spretniji u njenom izvođenju.

Bez postojanja svesne i voljne radnje, preduzete sa određenim ciljem, nema nehatnog akta, kao što ga nema ni onda kada je voljom obuhvaćena zabranjena posledica, koja čini taj akt delikatnim, tj. krivičnim delom. Za postojanje nehata, kao i za postojanje umišljaja, nužna je pretpostavka svesti i volje u odnosu na radnju. U odnosu na posledicu svest postoji u vidu mogućnosti njenog nastanka ili, pak, ne postoji ali je s obzirom na opšte okolnosti i lične sposobnosti izvršioca radnje mogla postojati, dok voljenog elementa nema ni u kom obliku, tj. ni kao htenje, ni kao željenje, niti kao pristajanje.

Zbog nepostojanja volje u odnosu na posledicu, s obzirom da ostvarena posledica nije cilj preduzete radnje niti je prihvaćena kao nužnost radi ostvarivanja cilja, postavlja se problem da li je nehat uopšte oblik vinosti i ako jeste, u kom obimu i u čemu je vinost izražena. Ali, o tome će biti docnije reči. Sada treba reći to da se nepostojanjem volje u odnosu na posledicu nehat i razlikuje od umišljaja kao izrazitog voljnog akta. Zbog neželjenosti posledice ovi nehatni delikti su poznati u teoriji i praksi kao nevoljni delikti. Postoji shvaćanje da je ovaj termin neadekvatan, pa i netačan. U kritici ovog termina najizrazitiji je bio A. Prins: „Pravna terminologija upotrebljava izraz nevoljni delikti što je u slučaju nehatnih delikata netačno. Zakonodavac ne može da kazni za posledice nevoljnog akta. Ako je ostvaren nevoljan akt, učinilac ne može biti odgovoran za posledice

¹⁾ Vidi: dr F. Bačić: Krivično pravo, Opšt del, Skopje, 1972, str. 392—393., a takođe i dr Lj. Bavcon: Nehat kao oblik vinosti u krivičnom pravu, JRKKP 2/64, str. 203.

²⁾ Definicija je data prema odredbi čl. 14, KZ SFRJ od 28. 9. 1976.

³⁾ J. Avakumović: Teorija kaznenog prava, Beograd, 1887, str. 461.

takvog akta".⁴⁾ To gledište zastupa i J. Asua i još neki autori.⁵⁾ Posmatran u odnosu na radnju izraz je zaista netačan, jer je ona voljni akt, ali posmatran u odnosu na posledicu, koja i čini delikt, izraz nevoljni delikt ima opravdanje. U ovom drugom smislu se on uglavnom i upotrebljava.

Polazeći od ove konstatacije, mi za nehat i kažemo da je to nevoljno prouzrokovanje zabranjene posledice, odnosno nevoljno izvršenje krivičnog dela. Nehat predstavlja nedostatak ili nepostojanje dužne i moguće pažnje u odnosu na posledicu krivičnog dela. Nedostatak zbog toga što se ostvareno krivično delo moglo da izbegne da je izvršilac bio pažljiv u proceni uslova o preduzimanju ili nepreduzimanju radnje i to pažljiv onoliko koliko je bio dužan prema opštim merilima i koliko je to mogao da bude s obzirom na konkretnu situaciju i ličnu sposobnost. Ovako označen nehat sadrži u sebi, po mišljenju brojnih autora, stav učinioca koji je izražen u protivdužnosnom ponašanju koje zaslužuje prekor. Na tom stavu izvršioca radnje zasniva se prekor kao moralno-etička i socijalna kategorija koja opravdava primenu kazne kao socijalne mere prema njemu zbog prouzrokovanja krivičnog dela. Dakle, u činjenici što je učinilac bio dužan da bude obazriv i pažljiv a on to nije bio, već je postupio nemarno i lakomislno, leži osnov za prekor i opravdanje kažnjavanja za nehatno delo.⁶⁾ Prema tome, suština nehata je u postojanju protivpravnog ponašanja koje se izražava u preduzimanju ili nepreduzimanju delatnosti uz odsustvo potrebne pažnje zbog nemarnosti, neobazrivosti, nesmotrenosti ili nespretnosti ili uz olako verovanje da posledica neće nastupiti odnosno da će moći biti sprečena ili u protivdužnosnom nepredviđanju predvidljive posledice u čemu je sadržan i stav učinioca prema delu. Razume se da taj stav treba da se odnosi na krivično delo kao celinu, a to znači da bude izražen prema posledici kao finalizirajućem i realizirajućem elementu dela. To je, međutim, najsporniji problem o čemu će kasnije biti više reči. Ovde bismo izlaganje o pojmu nehata mogli završiti sa konstatacijom da je za njegovo postojanje nužno: 1. da je iz voljne radnje nastala društveno opasna i zabranjena posledica koja se nije htela niti se na nju pristalo; 2. da je nastala posledica bila predviđena odnosno da je bila predvidljiva s obzirom na objektivne okolnosti i lične sposobnosti izvršioca radnje i 3. da je posledica rezultat nemarnosti, neobazrivosti, nesmotrenosti ili neopreznosti usled čega je izostala dužna pažnja koja proizilazi iz opštih pravila ponašanja, što i čini suštinu odgovornosti za njeno nevoljno ostvarenje.

3. Vrste nehata

Nehat nije jedinstven oblik vinosti. Već prema tome da li je učinilac dela svestan mogućnosti prouzrokovanja posledice preduzetom radnjom ili nije bio svestan, ali je bio dužan i mogao biti svestan, vrši se deoba nehata na dve vrste: na svesni i nesvesni nehat ili

⁴⁾ A. Prince: Science pénale et droit positif, Bruxelles, 1899, p 182.

⁵⁾ J. de Asua: La Faute consciente et le „Dolus eventualis" Reveu de droit pénal et de criminologie, Bruxelles, 1960, 7, 603.

⁶⁾ Dr J. Tahović: Krivično pravo, Opšti deo, Beograd, 1961, str. 181.

na nehat sa predviđanjem i nehat bez predviđanja. Iako je ova deoba dosta kritikovana u teoriji, ona je najrasprostranjenija i najprihvaćenija u praksi. Može se reći da su obe vrste zastupljene u najvećem broju zakonodavstava, bez obzira da li su kao takve posebno određene ili su zajednički date u jednom genusnom opštem pojmu. Obe ove vrste su sadržane i u definiciji koja je napred izložena na osnovu odredbe čl. 14 KZ SFRJ.

Pored svesnog i nesvesnog nehata, u teoriji pa i u nekim zakonodavstvima, poznat je i profesionalni nehat, kao jedna specifična i teža vrsta nehata. Nasuprot svesnom i nesvesnom nehatu kao oblicima ispoljavanja krivice, u građanskom pravu postoji deoba nehata, ali kao objektivizirane odgovornosti. Na culpa lata, culpa levis i culpa levissima. Ova deoba bila je nekada poznata i krivičnom pravu gde je dospela iz građanskog, pre svega iz recipiranog rimskog prava.

a) **Svesni nehat.** Za svesni nehat postoje tri naziva: luxuria, le culpa sciente i la faute avec prévoyance (imprudence). Prvi izraz, koji je i najpoznatiji, preuzet je iz rimskog građanskog prava, jer krivično pravo toga doba nije poznavalo ovu formu vinosti kao svoj specifični osnov kažnjivosti. Nehat kao poseban oblik vinosti počeo se proučavati u krivičnom pravu tek u 19. veku. Ova druga dva naziva su i vezana za ovaj period krivičnog prava, od kojih je prvi stvoren na španskom i italijanskom govornom području i odatle prihvaćen od nemačke teorije, dok je drugi izraz stvoren na francuskom govornom području.

Prvu definiciju svesnog nehata u krivičnom pravu dao je sredinom 19. veka Haus određujući ga kao grešku koja je bila opažena. To je bila veoma opšta i neprecizna definicija kojoj su nedostajali elementi po kojima bi se nehat razlikovao od eventualnog umišljaja. Ovoj prvobitnoj definiciji je kasnije pridodat jedan negativan element, a to je da iz greške sa predvidljivim rezultatom ne sme da proizađe rezultat koji se hteo. Drugim rečima, treba da se radi o takvoj grešci kojom se ostvaruje predvidljivi rezultat koji se neće ni direktno ni indirektno, ni neposredno ni posredno uz drugi rezultat radi kojeg je radnja preduzeta. Preciznije rečeno, kod lica koje čini grešku sa predvidljivim rezultatom ne sme da postoji nikakva želja u pogledu prouzrokovanja protivpravne, tj. zabranjene posledice. Zasluga za ovu dopunu, koja je bitna ne samo za određivanje sadržaja svesnog nehata, već i za njegovo razlikovanje od eventualnog umišljaja, pripisuje se ne tako poznatom teoretičaru Fronksu.⁷⁾ Danas je ovo gledište opšteusvojeno u određivanju svesnog nehata.

Svesni nehat, dakle, postoji kada je učinilac bio svestan da iz njegovog činjenja ili nečinjenja zabranjena posledica može nastupiti, ali je olako držao da će je moći sprečiti ili da ona neće nastupiti. Iz ovako date definicije proizilazi da nehat sadrži dva elementa i to: svest o mogućnosti nastupanja zabranjene posledice i verovanje da ona neće nastupiti, odnosno da će njeno nastupanje sam učinilac mo-

⁷⁾ J. de Asua, op. cit. str. 605.

⁸⁾ Vidi J. de Asua, isto, str. 606.

či da spreči. Prvi elemenat je pozitivno određen — to je postojanje svesti o mogućnosti nastupanja posledice, a drugi negativno — to je nevoljnost nastupanja te moguće posledice.

Svest kod ove vrste nehata uglavnom obuhvata sve one elemente dela koje obuhvata i svest kod eventualnog umišljaja. Mnogi autori smatraju da je svest kod eventualnog umišljaja i svesnog nehata, kako po sadržini tako i po obimu, potpuno ista, tako da u pogledu ovog elementa nema nikakvih razlika između ova dva oblika vinosti. Postoji, međutim, i drugačije shvatanje po kome ima razlike i u pogledu sadržine i obima svesti. Tako postoji mišljenje da se kod eventualnog umišljaja ima predstava o nastupanju konkretne kažnjive posledice, dok se kod svesnog nehata ima predstava o posledici uopšte a ne o nekoj konkretnoj posledici.⁹⁾ Nema potrebe dokazivati da je veći broj teoretičara protiv ovakvog gledišta smatrajući da se i kod svesnog nehata predviđa mogućnost nastanka konkretne posledice, tj. posledice određenog dela,¹⁰⁾ Isto tako, postoji mišljenje da ono što čini nehat greškom jeste nedostatak pažnje usled čega je i nepotpuna slika o kauzalitetu koji vuče posledicu kao neminovnost. Ovom gledištu se zamera da nedostatak pažnje nije jedina karakteristika nehata. Naime, kaže se da u izvesnim slučajevima i pri postojanju pune pažnje može doći do nehatnog krivičnog dela zbog nespretnosti.¹¹⁾ Sigurno je da postoji nedostatak u celokupnoj predstavi o neminovnosti nastanka posledice, jer bez tog nedostatka radnja ne bi bila preduzeta. I ovom mišljenju se zamera da taj nedostatak u predstavi o kauzalitetu nije isključivo vezan za nehat, već da on može postojati i kod eventualnog umišljaja. Najzad, razlika se nalazi u realnosti i sigurnosti okolnosti na koju se učinilac oslanja da posledica neće nastati ili da će je on sprečiti. Kod eventualnog umišljaja se veruje u srećan slučaj ili srećan ishod ili okolnost koja ne postoji ili nema realno dejstvo, dok se kod svesnog nehata uverenje zasniva na postojećim i učiniocu poznatim činjenicama ili na sopstvenom iskustvu. Iz toga proizilazi da je kod svesnog nehata predstava o nastanku posledice manje jasna nego kod eventualnog umišljaja. Iako izvesnih razlika može biti u sadržini svesti o mogućnosti nastanka posledice, pa i o njoj samoj kao konkretnoj realizaciji, kod ova dva oblika vinosti, činjenica je da je tu razliku teško praktično dokazivati, pa se stoga i ne uzima u obzir kod njihovog razgraničenja. Ono po čemu se ovi oblici jasno razlikuju jeste volja koje ovde uopšte nema, dok kod eventualnog umišljaja postoji u vidu pristajanja na posledicu.

Kod svesnog nehata dakle nema nikakvog pristajanja na predviđenu moguću posledicu. Nema pristajanja zato što izvršilac olako drži da posledica neće nastati iz nekog razloga ili da će njen nastanak on sam sprečiti. Iz ovakvog određivanja nepristajanja na posledicu proizilazi da postoje dve forme ispoljavanja svesnog nehata. Prva bi bila pouzdanje a druga samopouzdanje.

⁹⁾ A. Piontkovskij, T. Romaškin i V. Čihvadze: Kurs sovetškogo ugotovnog prava, tom II, Prestuplenie, str. 313.

¹⁰⁾ Vidi F. Bačić, isto delo, str.

¹¹⁾ Dr Janko Tahović, isto delo, str. 180.

Treba reći da, i ako se jasno vidi dvojako ispoljavanje svesnog nehata, on se u našoj literaturi posmatra kao jedinstvena kategorija. I ne samo što se ne pravi nikakva razlika između pouzdanja i samopouzdanja, već se samopouzdanje proširuje tako da se identifikuje sa svesnim nehatom i uzima se kao njegov sinonim. Čini nam se da ovakav stav koji je vladajući u našoj krivičnopravnoj literaturi nije ispravan. Samopouzdanje je samo jedan od dva moguća vida ispoljavanja svesnog nehata i to njegov blaži vid. Ako je to njegov blaži vid ispoljavanja, o čemu će biti reči kasnije, zašto ga onda izjednačavati sa svesnim nehatom kao celinom. Zakonodavac jasno razlikuje ova dva vida ispoljavanja svesnog nehata s tim što je Krivični zakonik od 1951. godine u čl. 7. st. 3. najpre definisao pouzdanje a zatim samopouzdanje, dotle novi KZ SFRJ od 25. 9. 1976. godine u određivanju svesnog nehata u čl. 14 na prvo mesto stavlja samopouzdanje. Ne vidmo razlog za izmenu ovog dela odredbe o nehату osim ako se nije htelo time dati karakteristika svesnog nehata kao celine, tj. da je on isto što i samopouzdanje, ili pak da je samopouzdanje oblik u kome se on najčešće ispoljava. Ni jedno ni drugo nije tačno, pa stoga, nije bilo osnova za izmenu ove odredbe. Izmenom ove odredbe, time što je samopouzdanje stavljeno ispred pouzdanja, narušen je jedan logičan red koji je bio uspostavljen u čl. 7 KZ od 1951. godine a koji je polazio od najtežih do najnižih oblika vinosti i njihovih formi ispoljavanja. Primat koji je dat samopouzdanju ne može biti objašnjen težinom u odnosu na pouzdanje, jer na bazi težine mora postojati obrnuti red. Prema tome, ovo je jedna, po našem mišljenju, nepotrebna i nesrećna izmena. Zato ćemo mi izlagati forme nesvesnog nehata prema njihovoj stvarnoj težini, tj. najpre pouzdanje pa onda samopouzdanje.

Pouzdanje postoji onda kada učinilac dela predviđa mogućnost nastanka posledice iz radnje koju preduzima, ali olako drži da ona neće nastupiti usled dejstva neke stvarne okolnosti. Olako držanje da posledica neće nastupiti učinilac zasniva na nekim stvarnim okolnostima, ali čije je dejstvo pogrešno procenio. Učinilac ovde nema nameru da on sam nešto preduzme u cilju sprečavanja predviđene posledice. On se nada da će neki spoljni, ali nesigurni činilac sprečiti posledicu, a ne on. Taj spoljni činilac može biti prirodna pojava, događaj, aktivnost životinje ili pak ljudska radnja. Dejstvo ovih faktora je samo pretpostavljena i naslućena zato što su ti faktori prisutni u momentu radnje, ali se nalaze po strani od preduzete radnje. I baš zato što njihovo dejstvo nije utvrđeno, već samo pretpostavljeno, to je više nesigurna pa stoga i nerealna želja, a ne istina. Tako, nap. ako prolaznik baci neugašen opušak na suvo lišće u šumi verujući da do požara neće doći jer kiša počinje da rosi a iz daljine nailaze crni oblaci sa grmljavinom, pa oluja odnese oblake i kiša ne ugasi plamen već se on razbukta i tako dođe do požara, imamo tipičan primer oslanjanja na postojeću ali nesigurnu prirodnu pojavu koja se pokazala kao nesiguran faktor za otklanjanje predviđene posledice. Isto tako, nije sigurno da će lice koje je započelo da prelazi ulicu ili kolovoz na drumu, čuti sirenu i zaustaviti se, odnosno da će se vratiti na trotoar i tako sprečiti predviđenu moguću posledicu, jer možda je gluvo, možda je u depresivnom stanju ili stanju duboke zamiš-

ljenosti. Radnja preduzeta sa nadom u dejstvo ovako nesigurnih činilaca govori o tako grubom nemaru koji se karakteriše nonšalantnošću, nesavesnošću, pa i egoizmom.

Te i takve karakteristike ispoljene kod učinioca dovode do toga da se svesni nehat u formi pouzdanja sasvim približava eventualnom umišljaju, čak postepeno prelazi u njega bez postojanja jasne granice.¹²⁾ I baš zato što autor akta sam ne preduzima ništa da bi sprečio posledicu, pristajanje kao voljni izraz nije jasno isključeno kao kod samopouzdanja.

Dakle, kod pouzdanja učinilac nema nameru da on sam nešto preduzme u cilju sprečavanja zabranjene posledice koju predviđa kao moguću, već se nada da će neki spoljni, postojeći ali nesigurni činilac sprečiti njeno nastupanje. Upravo zbog te nesigurnosti u dejstvo tog spoljnog činioca uz istovremeno nepostojanje namere kod učinioca da sam nešto preduzme u cilju sprečavanja te posledice ovo je teža forma svesnog nehata od samopouzdanja.

Samopouzdanje kao druga forma ispoljavanja svesnog nehata postoji onda kada učinilac predviđa mogućnost nastupanja zabranjene posledice iz radnje koju vrši, ali on tu posledicu neće, ne želi niti pristaje na nju., već veruje da ona neće nastupiti jer će to nastupanje on sprečiti. U pogledu predviđanja posledice nema razlike između pouzdanja i samopouzdanja, ali je zato ima u osnov verovanja da posledica neće nastupiti koji i daje vizu izvršenja radnje i neželjenog prouzrokovanja posledice. Ovdje osnov verovanja da posledica neće nastupiti nije neka postojeća, ali nesigurna okolnost, već on sam. Učinilac veruje da će on sam uspeti da spreči nastanak predviđene posledice svojom akcijom, svojim naporom i umešnošću. Spreman na zalaganje i verujući u svoju sposobnost da će uspeti da izbegne moguću posledicu on preduzima radnju, ali ne uspeva da istu spreči tako da ona nastaje uprkos i pored njegovog zalaganja i napora.

Učinilac dela ovde precenjuje svoje sposobnosti. On nema potpunu predstavu o jačini kauzalnog dejstva preduzete radnje u sklopu i sadejstvu sa drugim objektivnim okolnostima. A snaga kauzalnog dejstva izvršene radnje uz sadejstvo postojećih okolnosti prevazilazi snagu njegove naknadne radnje usmerene na sprečavanje posledice. Tako, naprimer, postojaće svesni nehat u formi samopouzdanja ako vozaču u toku vožnje otkáže nožna kočnica a on nastavi da vozi sporednim putem verujući da će laganom vožnjom, držanjem većeg odstojanja, kočanjem putem motora i upotrebom ručne kočnice, moći da spreči predviđenu moguću posledicu. Međutim, desi se da iznenada stado ovaca prelazi put iza nepregledne krivine i on ne uspe da kola odmah zaustavi povlačenjem ručne kočnice i oduzimanjem gasa te dođe do gaženja nekoliko ovaca. Isto tako, ako se cirkuskom artisti, koji baca nož i zabada ga u pano oko figure žene, takođe artistkinje, u jednom trenutku učini zbog prenapregnutosti, umora ili straha da se ruka žene pokrenula, pa usled toga otkáže njegova hladnokrvnost, sigurnost i preciznost u šta se on uzdao i vero- vao i nanese ženi tešku telesnu povredu, postojaće opet ova forma svesnog nehata.

¹²⁾ Vidi J. de Asua, isto, str. 607.

Oba primeri potvrđuju činjenicu da do izvršenja dela u formi samopouzdanja dolazi zbog nepostojanja potpune i jasne predstave o jačini kauzalnog dejstva preduzete radnje u sklopu sa drugim okolnostima i njihove zajedničke snage. Usled nepostojanja jasne predstave i dolazi do precenjivanja svojih sposobnosti i napora u odnosu na dejstvo radnje i drugih okolnosti koje istovremeno egzistiraju i koje sadejstvuju sa radnjom u prouzrokovanju posledice. Međutim, osnov verovanja (verovanje u sebe, svoju sposobnost i aktivnost koja se preduzima) je realniji i jasnije izražava stav učinioca da on ne pristaje na prouzrokovanu posledicu nego što je to slučaj kod pouzdanja. Ta činjenica dovoljno jasno govori da je samopouzdanje lakša forma svesnog nehata od pouzdanja, koji se nažalost, iako teža forma, retko pominje u pravnoj literaturi.

b) **Nesvesni nehat.** Nesvesni nehat ili nemar (*negligentia*, *la faute sans prévoyance*) postoji onda kada učinilac dela nije bio svestan mogućnosti nastupanja zabranjene posledice, iako je prema okolnostima i prema svojim ličnim svojstvima bio dužan i mogao biti svestan te mogućnosti.

Iz ove definicije se jasno vidi, da je izvršeno krivično delo koje njegov učinilac ne samo što nije hteo, želeo ili pristao na njega, nego nije ni bio svestan da će ga svojom radnjom ostvariti, tj. nije ni mislio o takvoj mogućnosti. Međutim, iako nema ni svesti ni volje kod nesvesnog nehata, po čemu se bitno razlikuje od svih ostalih oblika i formi vinosti, on se ipak smatra jednom formom vinosti koja ima svoje konstitutivne elemente. Postoje dva elementa od kojih je jedan negativno, a drugi pozitivno određen. Negativan element je nepostojanje svesti kod učinioca o nastanku posledice krivičnog dela, a pozitivan dužnost i mogućnost učinioca da bude svestan o nastanku te i takve posledice.

Prvi element koji je izražen u nepostojanju svesti govori o tome da kod učinioca dela nije postojala nikakva predstava o tome da iz radnje koju on preduzima radi ostvarenja nekog cilja može nastupiti zabranjena posledica. Logično je da, pošto ne postoji svest, ne može postojati ni volja. Svest može postojati bez voljnog odnosa, ali ovaj ne može postojati ako nema svesti o pojavama i događajima koji čine stvarnost i realnost. Ne može se nešto hteti ili želiti, niti pristati na nešto o čemu ne postoji nikakva predstava. Prema tome, nesvesni nehat je negativno određen i po elementu svesti i po elementu volje. Razlika između svesnog i nesvesnog nehata je u tome što kod prvog postoji svest o mogućnosti nastupanja posledice, koja se ne želi niti na nju pristaje, dok kod ovog drugog nema ni svesti o mogućnosti nastanka posledice. Drugim rečima, kod svesnog nehata postoji svest ali ne postoji volja u odnosu na prouzrokovanu posledicu, dok kod nesvesnog nehata nema ni svesti ni volje.

Drugi element nesvesnog nehata koji je pozitivno određen sastoji se u činjenici da je učinilac dela prema postojećim okolnostima bio dužan a prema ličnim svojstvima i da je mogao da bude svestan o nastupanju zabranjene posledice. Ta činjenica o dužnosti i mogućnosti da se bude svestan, tj. da se ima predstava o mogućnosti prouzrokovanja posledice treba da proizilazi iz stvarnih okolnosti života.

i ličnih sposobnosti učinioca u momentu izvršenja radnje. Suština nesvesnog nehata, ono što mu daje karakter krivice, je u nedostatku pažnje učinioca dela da predvidi nastupanje posledice što je bio dužan i mogao da predvidi s obzirom na postojeće okolnosti i njegovu sposobnost opažanja i procene. I ta činjenica što nije predvideo predvidljivu posledicu je ono što čini suštinu krivice, osnov za prekorevanje i kažnjavanje učinioca dela. Istovremeno ta činjenica što je mogao i bio dužan da predvidi prouzrokovanje posledice odvajajući nesvesni nehat od slučaja kao prouzrokovanja posledice koje se nije moglo predvideti niti je učinilac bio dužan da ga predvidi. Za razliku od nesvesnog nehata, gde postoji izvestan stepen krivice u mogućnosti i dužnosti predviđanja ili drukčije u propuštanju predviđanja predvidljivije posledice, kod slučaja imamo nepostojanje ni dužnosti ni mogućnosti predviđanja posledice ili, drukčije, imamo ostvarenje nepredvidljive posledice i pri postojanju najveće pažnje. Prema tome, za razliku od nesvesnog nehata kod slučaja nema nikakve subjektivne veze između učinioca i nastale posledice. Postoji samo objektivno prouzrokovanje bez vinsti.

Uzmimo jedan primer na kome se mogu videti jasne granice između nesvesnog nehata i svesnog nehata, s jedne strane, i nesvesnog nehata i slučaja, sa druge strane. Svesni nehat će postojati ako lovac puca na zeca u blizini stada ovaca na poljani verujući da postoji dovoljno rastojanje između njega i stada, a takođe i zeca i stada i da puška ne može dobiti kuršume do stada. Procena je nerealna, puška prebaci zeca i rani nekoliko ovaca. Nesvesni nehat će postojati ako lovac puca na zeca a iza žbuna rani drugog lovca koji se tu smestio u zasedi a koga ovaj nije opazio, jer kad su se rasporedili ovaj je ostao nešto dalje od tog žbuna u blizini jednog drveta. Najzad, slučaj će postojati ako u gustom, gotovo neprohodnom klanecu, lovac puca na lisicu koja se uvukla u gustiš i umesto nje ubije psa lutalicu koji se tu sklonio ili pak odmetnika koji se tu skrivao. U prvom slučaju bio je u otklonljivoj zabludi o rastojanju između njega i ovaca i dometu puške. U drugom slučaju on nije predvideo predvidljivu posledicu, jer da je bolje pogledao video bi da na mestu rastanka nema njegovog kolege ili je dozivanjem mogao saznati da se ovaj nalazi u zasedi iza žbuna. Najzad, u trećem slučaju lovac nije mogao pretpostaviti da se u tako teško prilaznom mestu, daleko od naselja, skriva pas, a još manje čovek i na osnovu takvih okolnosti nije ni bio dužan da posledicu predvidi.

Pošto nesvesni nehat predstavlja nepredviđanje predvidljive posledice, odnosno nepažljivo preduzimanje ili propuštanje neke radnje iz koje nastaje zabranjena posledica, postavlja se pitanje kriterijuma za utvrđivanje te dužne i potrebne ali i moguće pažnje da bi se posledica predvidela. Preciznije, kako da se utvrdi da li je učinilac mogao da predvidi nastupanje zabranjene posledice u uslovima pod kojim on nastalu posledicu stvarno nije predvideo. Već smo napred videli da je dužnost na predviđanje posledice vezana za stvarne okolnosti u sklopu kojih je radnja preduzeta, a mogućnost predviđanja te posledice je odraz lične sposobnosti izvršioca radnje. To znači da se dužnost predviđanja mora utvrđivati na osnovu objektivnih.

faktora, a mogućnost predviđanja na osnovu subjektivnih ličnih sposobnosti, tj. da se dužnost i mogućnost predviđanja kao osnova vinosti utvrđuju na bazi objektivnog i subjektivnog kriterijuma.

Objektivni kriterijum obuhvata dva elementa: stvarne okolnosti pod kojima je delo izvršeno i problem predvidljivosti dela pod tim okolnostima od strane prosečnog čoveka. Ovaj drugi element je dosta sporan u pravnoj teoriji.

Oni koji usvajaju oba ova elementa smatraju da se procena predvidljivosti na bazi objektivnog kriterijuma može pravilno izvršiti ako se u potpunosti sagledaju stvarne okolnosti pod kojima je delo izvršeno, mesto i položaj objekta napada, vidljivost, rastojanje, brzina, vremenske prilike i ako se u okviru tih okolnosti ustanovi dužnost pažnje prosečnog čoveka. Dužnost da se u okviru postojećih stvarnih okolnosti pod kojima je, dakle, izvršeno krivično delo ima svest o posledici dela određuje se prema sposobnosti predviđanja prosečnog čoveka.¹³⁾ Traži se ona pažnja koju bi u tim istim okolnostima mogao da ima svaki prosečan čovek. Ako se ustanovi da bi pri postojanju tih istih okolnosti prosečan čovek mogao da predvidi mogućnost nastupanja posledice; onda će učinilac, ako poseduje prosečnu sposobnost, biti odgovoran za izvršeno delo. Ako, pak, prosečan čovek ne bi mogao pri postojanju konkretnih okolnosti da predvidi prouzrokovanje nastale posledice, onda se ostvarenje posledice ne može pripisati nesvesnom nehatu učinioca i on neće biti odgovoran za izvršeno delo. Naravno, pažljivost prosečnog čoveka je opšte merilo koje zavisi od konkretnih oblasti i vrsta delatnosti. Naime, za svaku delatnost se zahteva ona pažljivost prosečnog čoveka koji radi u toj oblasti i koji poseduje ono znanje i iskustvo bez kojeg ne bi mogao da obavlja taj posao. Ta pažljivost koja se zahteva za svaku konkretnu delatnost predstavlja posebno merilo prosečne pažljivosti. U toj oblasti ili grani delatnosti na osnovu takve prosečne pažljivosti treba da bude utvrđena predvidljivost posledica u sklopu konkretnih okolnosti pod kojima je izvršeno delo da bi bio zadovoljen objektivni kriterijum za utvrđivanje nesvesnog nehata.

Tek po utvrđivanju postojanja uslova po objektivnom kriterijumu pristupa se utvrđivanju uslova po subjektivnom kriterijumu. Po subjektivnom kriterijumu za ocenu mogućnosti pažljivosti i predvidljivosti uzima se izvršilac dela. Da li je on mogao da predvidi zabranjenu posledicu koju stvarno nije predvideo utvrđuje se na osnovu njegovih svojstava i osobina potrebnih za predviđanje te konkretno nastale posledice. Ali se ta svojstva i osobine, koji čine sposobnost predvidljivosti te posledice utvrđuju na nivou prosečnog čoveka. Naime, ako je njegova aparatura za prijem utisaka normalna, ako je proces rasuđivanja i odlučivanja takođe normalan i ako postoji prosečna intelegencija, dakle, prosečna psihofizička sposobnost da se u konkretnim uslovima pod kojima je prouzrokovana posledica mogla ista predvideti i, prema tome, odustati od radnje, onda postoji nesvesni nehat.

Prema izloženom mišljenju, nema nesvesnog nehata ako prosečni čovek nije bio pod tim uslovima u mogućnosti da predvidi ostva-

¹³⁾ Vidi o tome dr A. Stajić—N. Srzentić: Krivično pravo, Opšti deo, Beograd, 1961, str. 221—222.

renu zabranjenu posledicu, čak ni onda kada je učinilac zbog nadprosečne sposobnosti istu mogao da predvidi. Isto tako, nema nesvesnog nehata ni onda ako je prosečan čovek mogao da predvidi nastanak posledice iz preduzete radnje, ali učinilac to nije mogao, jer nema svojstva prosečnog čoveka za saznanje prouzrokovanja posledice te vrste.

Ova ocena sposobnosti učinioca za predviđanje posledice prema sposobnosti prosečnog čoveka podleže kritici, i, kao što smo naveli, izaziva spor o njenoj valjanosti. Naime, postoji mišljenje da se unošenjem ovog elementa objektivizira odgovornost za delo izvršeno sa ovom vrstom nehata. Korišćenjem objektivnog kriterijuma pažljivosti prosečnog čoveka, po mišljenju Piontkovskog, oslobađa se sud od teškoća da utvrđuje psihički odnos učinioca prema društveno opasnoj posledici, što znači odricanje od principa odgovornosti na osnovu krivice i prelaz ka poziciji odgovornosti za objektivno prouzrokovanje. Kriterijum „prosečnog čoveka” je po ovom autoru objektivna kategorija, jer se polazi od sudske procene prosečnosti i na osnovu nje se utvrđuje postojanje ili nepostojanje krivice kod učinioca dela. To je neprihvatljivo sa stanovišta individualne odgovornosti koja mora da bude vezana za konkretno lice i radnju preduzetu u konkretnim uslovima. Objektivni kriterijum može poslužiti samo kao orijentacija, a nikako kao osnov za utvrđivanje krivice. Krivica se utvrđuje na osnovu ispitivanja subjektivnih osobina izvršioca dela, kao što su: njegovo znanje, kvalifikacija, osobenosti njegove ličnosti itd. i davanja odgovora na pitanje: da li je lice sa takvim osobinama u tim konkretnim okolnostima moglo da predvidi zabranjenu posledicu i da ne dopusti njeno nastupanje.¹⁴⁾ Nesvesni nehat, prema ovom autoru, postoji onda „kada lice nije predvidelo nastupanje društveno opasne posledice iz svog činjenja ili nečinjenja iako je bilo dužno i moglo da predvidi njeno nastupanje, tj. kada je lice obavezno da predvidi mogućnost nastupanja takve posledice i kada je kod njega mogućnost da je predvidi i spreči bila realna. Ako realne mogućnosti da je predvidi i spreči nije bilo kod učinioca, onda je to slučaj a ne krivično delo.”¹⁵⁾

Problem se ipak postavlja: kako utvrditi tu realnu mogućnost učinioca dela da predvidi posledicu koju on stvarno nije predvideo ako ne postoji neka realna mera koja garantuje objektivnost u smislu istinitosti. Ako postoji takva mera i ako je to sudska procena na bazi opšte mogućnosti predviđanja, to znači opet na bazi neke prosečnosti. Drugim rečima, sudska procena realne mogućnosti predviđanja na bazi individualnih sposobnosti ima u vidu i opštu ljudsku mogućnost predviđanja, jer bi bez modela mogla da ode u aproksimaciju i subjektivizam procenjivanja.

U našoj krivičnoj teoriji dr F. Bačić je najizrazitiji kritičar ovog stanovišta po kome se za realnu procenu mogućnosti predviđanja uzima pažljivost prosečnog čoveka. On takođe smatra da je pažljivost prosečnog čoveka objektivizirano merilo koje ne daje stvarnu osnovu za krivicu, odnosno za prekorevanje, jer prekorevanje mora da po-

¹⁴⁾ A. Piontkovskij, T. Romaškin, V. Čihvadze, isto delo, str. 321—322.

¹⁵⁾ A. Piontkovskij, T. Romaškin, V. Čihvadze, isto delo, str. 329.

đe od konkretnog čoveka. Objektivizirano merilo vodi ka objektivizaciji odgovornosti, a krivica je imanentno subjektivna kategorija. Objektivizacija odgovornosti je neprihvatljiva u krivičnom pravu jer je suprotna principu individualizacije kazne. „Pri utvrđivanju nesvesnog nehata treba usredsrediti pažnju na dva kruga fakata: jedni se odnose na učinioca, a drugi na konkretni slučaj. Oba kruga fakata su čvrsto povezana. Saznanje o predvidljivosti nastupanja posledice rezultira iz okolnosti pod kojima je delo izvršeno i od svojstava učinioca dela”. Što se tiče učinioca dela treba da se utvrdi u prvom redu to da li se u datoj situaciji on odnosio onako kako se od njega očekivalo s obzirom na njegove sposobnosti. Kod utvrđivanja te činjenice mora se pristupiti ispitivanju svih osobina učinioca dela kako pozitivnih tako i negativnih. To zbog toga što mogu da budu od značaja kako telesne osobine (daltonizam, kratkovidost, gluvoća, uzrast, duševni razvoj, psihičke sposobnosti, pijanstvo, stručnost, zanimanje itd.) koje obeležavaju trajna obeležja ličnosti, tako i trenutna psihička stanja učinioca u momentu izvršenja dela (nap. postojanje premera, straha, razdraženosti, opasnosti). Od posebnog značaja je činjenica da li je učinilac ostvario delo u vršenju neke službe, poziva, zanimanja ili kao član nekog udruženja, s obzirom da se od takvih lica traži veći stepen obazrivosti i pažljivosti.¹⁶⁾ Međutim, i ako odbacuje kategoriju prosečnog čoveka kao merila za određivanje dužne pažnje i kao jednog od elemenata za utvrđivanje mogućnosti predviđanja posledice, ni on ga, čini nam se, ne odbacuje kao polazni osnov za primenu individualnog kriterijuma. Na ovakav zaključak upućuje sledeći polazni osnov autora „Uzimaju se lični, subjektivni, individualni kriterijumi. No, i pored primene takvih kriterijuma, da bi se utvrdilo postojanje nesvesnog nehata, mora da se poče — zato što drugog puta nema — od naših saznanja o tome da li bi neki drugi čovek, koji po osobinama, sposobnostima i trenutnom položaju najviše odgovara datom delinkventu u datoj situaciji, mogao da predvidi nastupanje posledice.¹⁷⁾

Odbacivanje predvidljivosti prosečnog čoveka kao kriterijuma zasniva se na težnji da se očuva subjektivna odgovornost kod nesvesnog nehata od objektivizacije, odnosno od njene dalje objektivizacije. Naime, nepobitna je činjenica da i bez primene ovog kriterijuma odgovornost kod nesvesnog nehata nije čisto subjektivna. Ona ima u sebi objektivne elemente koji je čine hibridnom. Utvrđivanje odgovornosti samo na bazi objektivnog kriterijuma, tj. na osnovu pažljivosti prosečnog čoveka te vrste zanimanja u okolnostima pod kojima je delo izvršeno, bez ispitivanja i utvrđivanja individualne sposobnosti učinioca doista bi vodilo ka objektivizaciji ove odgovornosti. Međutim, ako je objektivni kriterijum neprihvatljiv zbog uspostavljanja objektivne odgovornosti, subjektivni je nesiguran zbog mogućnosti uspostavljanja odgovornosti na pretpostavci, odnosno nerealne procene zbog nepostojanja nekog objektivnog kontrolnog merila. Naime, postavlja se pitanje: da li je i koliko moguće da se sa sigurnošću utvrdi krivica kod nesvesnog nehata gde nije bilo svesti o prouzrokovanju posledice bez postojanja objektivnog kriterijuma kao

¹⁶⁾ Dr Franjo Bačić: isto delo, str. 397.

¹⁷⁾ Dr. F. Bačić, op. cit. str. 396.

kontrolnog merila, koje kao orijentacija štiti od aproksimativnosti i preterivanja u sudskoj proceni ličnih mogućnosti učinioca. Prosečna pažljivost, odnosno pažljivost i predvidljivost prosečnog čoveka određenog zanimanja ima kao kontrolno merilo i ulogu ograničavanja prostiranja subjektivne odgovornosti, jer ako bilo koji prosečan čovek tog zanimanja, tj. prosečan poznavalac te vrste posla, ne može da predvidi posledicu, onda nema dužnosti predviđanja ni za nadprosečno obdarenog čoveka mogućnošću saznanja. To zbog toga što se dužnost predviđanja postavlja prema prosečnom čoveku. Drugim rečima, pravila i propisi o brižljivosti i pažljivosti zasnivaju se na ljudskom saznanju o objektivnoj opasnosti i mogućnosti prosečnog čoveka da izbegne štetne posledice. „Ta pravila i propisi izražavaju”, kaže dr Lj. Bavcon, „ono što je opšte poznato, ili poznato bar pripadnicima određene struke ili vrste delatnosti, što je postalo sastavni deo društvene svesti. Prema tome, pravna, običajna i stručna pravila, predstavljaju pre svega objektivni kriterijum i merilo po kome se ocenjuje da li je neko postupao sa dovoljnom oprežnošću i brižljivošću koja se traži od sviju koji se poduhvataju neke opasne i rizične delatnosti”.¹⁸⁾ I baš to ograničavanje odgovornosti na nivo prosečnog čoveka, to usko vezivanje za mogućnost predviđanja posledice za čoveka prosečnih sposobnosti i daje osnova kritici, jer se standardizacijom na bazi prosečnosti onemogućava individualizacija. Individualizirana odgovornost dovela bi do kažnjavanja čoveka sa nadprosečnim sposobnostima za posledicu koju je on mogao da predvidi i u slučaju kada prosečan čovek to ne bi mogao, te bi za njega to bio slučaj izvan svoje odgovornosti. Već smo rekli da je veoma teško da se sa sigurnošću utvrdi ovakva individualna odgovornost izvan prosečne ljudske mogućnosti shvatanja, procene i poimanja a da se ne pretvori u problematičnu, pa čak i neosnovanu pretpostavku kažnjivosti. I upravo zbog toga je pažljivost i mogućnost predvidljivosti od strane prosečnog, odnosno svakog drugog, čoveka pod istim okolnostima potrebna kao kriterijum i merilo koje ograničava utvrđivanje odgovornosti na bazi stvarnih ili pretpostavljenih izuzetnih sposobnosti. S druge strane, moglo bi se čak postaviti i pitanje pravičnosti kažnjavanja za odgovornost na osnovu izuzetnih sposobnosti, koja je izvan dužnosti i mogućnosti prosečnog čoveka. Tek uz objektivni kriterijum prosečne pažljivosti može da dođe do izražaja subjektivni kriterijum utvrđivanja postojanja ličnih sposobnosti kod izvršioca dela na nivou prosečnog čoveka prema kojima bi on, kao i svaki drugi čovek osrednjih sposobnosti, u tim konkretnim okolnostima mogao da predvidi prouzrokovanje posledice. Ukoliko su sposobnosti izvršioca ispod normale, ispod nivoa prosečne ljudske ličnosti, odnosno prosečnog čoveka podobnog da posledicu predvidi, onda kod njega nema mogućnosti predviđanja, pa ni nesvesnog nehata u odnosu na izvršeno delo.

Na osnovu izloženog možemo zaključiti da je objektivno — subjektivni metod i pored nedostataka najpodobniji za utvrđivanje mogućnosti predviđanja posledice dela koja nije bila predviđena i prema tome za utvrđivanje postojanja ili nepostojanja nesvesnog nehata.

¹⁸⁾ Dr Lj. Bavcon, op. cit., str. 209.

c) **Profesionalni nehat.** U teoriji, a i nekim zakonodavstvima, poznat je i profesionalni nehat kao posebna i teža vrsta nehata od ostalih vrsta, koji se karakteriše posebnim svojstvima izvršioca krivičnog dela. To je nehat takvog lica koje je, po svom pozivu ili zanimanju, dužno da bude pažljivije od drugih lica kada preduzima neku delatnost u okviru svoga poziva kojom krši pravila ponašanja predviđena za obavljanje takvih delatnosti i prouzrokuje posledicu koju nije htelo niti pristalo na nju olako verujući da do nje neće doći ili da će sprečiti njen nastanak ili, pak, nije predvidelo posledicu ali je prema svom stručnom znanju i pozivnoj dužnosti moglo i bilo dužno da je predvidi.

Postojanje profesionalnog nehata je prilično diskutabilno. Prema jednom gledištu, njegovo postojanje kao posebne vrste nehata je neopravdano. To se obrazlaže činjenicom da su mnoga opasna sredstva, kojima su nekada rukovala samo posebno obučena lica i to po pozivu određena, danas postala sredstva masovne komunikacije sa kojima svako rukuje, tj. i ljudi kojima to nije poziv. Po drugom shvatanju, baš u toj činjenici se i nalazi osnov za postojanje profesionalnog nehata. Naime, iako danas u automobilskom saobraćaju najveći broj vozača nisu to po pozivu, postoji izvestan broj vozača kojima je vožnja profesija. To je naročito slučaj kod vozača teških teretnih i transportnih vozila. S obzirom na njihovo veće stručno znanje i iskustvo, mora i njihova pažnja u pogledu propisne i pravilne vožnje biti veća u odnosu na lica koja nisu profesionalni vozači. Danas sve više preovlađuje jedno srednje shvatanje po kome profesionalni nehat gubi karakter posebne vrste nehata i posmatra se samo kao okolnost koja se može uzeti u obzir kod odmeravanja kazne s obzirom da zanimanje predstavlja jedno od svojstava ličnosti koje utiče na sposobnost predviđanja posledice i njenog sprečavanja.

Naše krivično zakonodavstvo ne poznaje profesionalni nehat kao samostalnu formu nehata, ali ne isključuje mogućnost da on bude uzet u obzir kao okolnost kod odmeravanja kazne u sklopu drugih okolnosti. Takav stav u pogledu karaktera i uloge profesionalnog nehata prihvaćen je i u teoriji našeg krivičnog prava.

4. Nehat i vrste nehata u građanskom pravu

Nevoljni delikti nisu karakteristični samo za krivično pravo već isto tako i za građansko, privredno, upravno i radno pravo. Nehatna odgovornost pojavljuje se kao specifičan oblik odgovornosti kako u oblasti krivične tako i u oblasti građanske i disciplinske odgovornosti. Za nas je interesantno posmatranje nehata u građanskom pravu i njegovo razvrstavanje s obzirom da se iz istih delatnosti (činjenjem ili nečinjenjem) veoma često ostvaruju istovremeno obe vrste delikata. I upravo zbog toga je od značaja znati da li je kvalitet nehata isti u krivičnom i građanskom pravu, tj. da li utvrđeno nepostojanje krivične odgovornosti znači istovremeno nepostojanje i građanske odgovornosti. Odgovor na ovo pitanje je negativan, jer se ove dve vrste odgovornosti upravo u domenu nehata, i to naročito u domenu sadržine nesvesnog nehata, bitno razlikuju.

To bitno razlikovanje je u činjenici što je nehatna krivica u građanskom pravu objektivizirana. Objektivizacija se sastoji u tome što se za osnov odgovornosti uzima prosečna brižljivost i pažljivost. Naime, zahteva se podjednaka pažnja od svih ljudi u jednakim odnosno istim okolnostima bez obzira na njihova lična svojstva i razlike koje odatle proizilaze u pogledu predvidljivosti nastale štete odnosno posledice. Za građansku odgovornost dovoljna je činjenica da se nastala šteta mogla predvideti, da je bila predvidljiva od strane prosečno pažljivog čoveka, bez obzira na to da li je tu štetu prouzrokovao mogao predvideti ili ne. Objektivizacija nehata u građanskom pravu nalazi osnov opravdanja u potrebi pojačane zaštite dobara i principu pravične raspodele štete, što nije moguće ostvariti na osnovu subjektivnog utvrđivanja krivice, tj. na osnovu krivice kao moralno-psihološke kategorije. Odavde proizilazi i bitna, suštinska razlika između nehata u građanskom i krivičnom pravu, a to je da građansko-pravna nehatna odgovornost može postojati i onda kada nema moralno-psihološke ni socijalno-etičke krivice, tj. kada nema nehata kao oblika vinosti, što znači ni krivične odgovornosti.¹⁹⁾

Zbog potpune objektivizacije nehata, njegovo razvrstavanje na svesni i nesvesni nehat je manje značajno za građansko nego za krivično pravo. Građansko pravo poznaje jednu drugu vrstu deobe nehata koja se vrši na osnovu stepena ispoljene nepažnje. S obzirom na stepen, ili bolje rečeno standard, ispoljene nepažnje postoje dve vrste nehata i to: grubi nehat (culpa lata) i obični ili prost, odnosno lak nehat (culpa levis).

Grubi nehat ili krajnja nepažnja postoji onda kada se prouzrokovatelj štete ponašao tako nepažljivo kako se ne bi ponašao iole pažljiv ili bar malo pažljiv čovek. To je takva nemarnost gde izvršilac dela nije obratio pažnju ni na takve okolnosti na koje obraćaju pažnju gotovo svi ljudi. Običan ili prost nehat postoji kada prouzrokovatelj štete kod preduzimanja radnje nije ispoljio onu pažnju koju u takvim okolnostima ima običan, prosečan čovek. Ovaj običan nehat se može pojaviti u dva vida: kao culpa levis in abstracto kada se zahteva pažnja prosečno pažljivog čoveka sa standardnim ponašanjem određene društvene sredine, odnosno pažnja dobrog domaćina i kao culpa levis in concreto gde se zahteva takva pažnja u vršenju tuđih poslova kakvu čovek ispoljava u vršenju svojih poslova.²⁰⁾

Pored navedene dve standardne vrste nehata, poznata je i treća vrsta, tzv. vrlo lak nehat (culpa levissima) za čije postojanje se traži posebna pažljivost u postupanju, pažljivost čoveka naročite opreznosti.

Sve ove tri vrste nehata (culpa lata, culpa levis i culpa levissima) nisu bile nepoznate krivičnom pravu. Staro krivično pravo poznavalo je sve ove vrste nehata, koje su u njega dospеле iz građanskog prava. Sa uvođenjem subjektivne odgovornosti, one gube značaj a krivičnopravna teorija gradi nove vrste o kojima je bilo reči. Međutim, i danas se ove vrste culpe mogu sresti u oblasti krivičnog prava

¹⁹⁾ Vidi P. Bouzat et J. Pinatel: *Traité de droit pénal et de criminologie*, Paris, 1970, p. 198—199.

²⁰⁾ V. dr B. Vizner: *Stepenovanje krivnje prema Nacrtu našeg novog Zakona o obligacijama i ugovorima*, Pravni život, 1976., 4, str. 46—47.

i to u sferi nesvesnog nehata, što nije ni čudo jer se tu nalazimo na terenu mešanja subjektivnih i objektivnih elemenata ili objektivizacije subjektivne odgovornosti. Tu u sferi nesvesnog nehata susreću se krivična subjektivna i građanska objektivna odgovornost.

Najzad, profesionalni nehat poznatiji je građanskom nego krivičnom pravu, jer je više u živoj primeni. Profesionalni nehat se ispoljava u zahtevu da se određeni posao obavi sa povećanom pažnjom dobrog stručnjaka, koja je u skladu sa pravilima struke, običajima i zahtevu prometa.

Objektivizacija nehata na bazi standardizacije brižljivosti pažnje u građanskom pravu imala je uticaj i na objektivizaciju nehata u krivičnom pravu, posebno u angloameričkom krivičnom pravu. Utvrđivanje postojanja nehata, osobito nesvesnog nehata na bazi standarda brižljivosti i neopravdanosti rizika kao osnovnog i dominantnog kriterijuma, koju uzima krivično pravo, odraz je građansko-pravne objektivizacije.²¹⁾

5. Nehat kao problem u teoriji krivičnog prava

Nehat kao specifičan oblik vinsti izazivao je brojne teškoće u teoriji krivičnog prava. Te teškoće su nastale zbog njegove posebne strukture usled koje on nije pogodan da se uklopi u jedan konceptijski zaokružen sistem krivične odgovornosti. On je bio i ostao hibridni oblik vinsti potpuno ili delimično izvan svih sistema subjektivne krivične odgovornosti.

Problem nehata se pojavio sa uvođenjem subjektivne odgovornosti. Klasična škola, kojoj pripada zasluga što je izradila kategoriju subjektivne odgovornosti, prva se suočila sa problemom neprilagodljivosti nehata njenom konceptu moralne odgovornosti zasnovanoj na indeterminizmu. Kao što je poznato, klasična škola moralnu odgovornost zasniva na slobodi volje. Odgovornost postoji ako je krivično delo voljni akt u celini, tj. ne samo da je rezultat voljne radnje već i to da je posledica obuhvaćena sadržajem volje. Nehat, kao nevoljni akt, nije se mogao uklopiti u ovaj sistem moralne odgovornosti. Da bi rešio taj problem Foerbach je nastojao da pronađe vezu između posledice nehatnog delikta i sadržine izvršiočeve volje i da time opravda dejstvo generalne prevencije kroz psihičku prinudu predviđene kazne. Naime, generalna prevencija u vidu opomene i psihičke prinude može delovati ako je učinilac svestan radnje i posledice kao zabranjenog i kažnjivog akta i ako su ti elementi obuhvaćeni sadržajem njegove volje. Pošto se posledica nehatnog delikta nalazi izvan sadržaja volje, naročito kod nesvesnog nehata gde zbog nepostojanja svesti ne može biti ni reči o volji, to je Foerbach stvorio konstrukciju kojom se nehatni delikti pretvaraju u umišljajne delikte ugrožavanja.²²⁾

²¹⁾V. Dr M. Acimović: Subjektivni element krivičnog dela u američkom krivičnom pravu, Beograd, 1966, str. 65—66.

²²⁾V. dr M. Singer: Nehat „kamen smutnje” u teoriji krivičnog prava, Naša zakonitost, 1964, 3—4, str. 74.

Ali ne samo da Fojerbah, taj tvorac savremene nauke krivičnog prava, nije uspeo da ugradi nehat u sistem moralne odgovornosti, nego to nije pošlo za rukom ni predstavnicima Hegelovog krila klasične škole. I isto onako kao što Fojerbah nije uspeo da nehatnu strukturu prilagodi koncepciji psihološke prinude, tako ni Hegelovi sledbenici nisu uspeli da u nehatu nađu sadržaj slobode i volje, da je posledica nehatnog delikta obuhvaćena slobodnom voljom, da je ona izraz te volje i sadržina u njoj. To nisu mogli zato jer nehatno delo i ako je prouzrokovano voljnim aktom — radnjom, njegova posledica nije hotimična da bi bila odražena u volji i kada je predviđena kao moguća, a kamoli kada nije ni predviđena, kao što je slučaj kod nesvesnog nehata. Iako mu je polazna osnova različita od Fojerbahove, tj. i ako su odbacivali ili kritikovali njegovu teoriju psihičke prinude kao sredstva generalne prevencije i smatrali da za delo, koje je odraz slobodne volje teza kršenje prava sledi kazna kao odmazda, oni su u pogledu nehata došli do istog rezultata. I po njima je nehat isto kao i umišljaj izraz volje, jer su i jedan i drugi subjektivni elementi pojma radnje. Najjasnije je to izložio Kestlin koji smatra da je i nehat voljni akt zato što je i posledica nehatnog krivičnog dela rezultat hotimično-ostvarenog uslova koji prethodi toj posledici. Odatle je on izveo zaključak da onaj koji hoće uslove koji u sebi sadrže realnu mogućnost za nastupanje zabranjene posledice, taj hoće i tu posledicu.²³⁾ Tako je Kestlin razvukao htenje od uslova koji vode ka posledici na samu posledicu i tako učinio i nehat voljnim aktom podobnim za kažnjavanje na bazi opredeljenja slobodne volje. Berneru se pripisuje zasluga što je u traženju rešenja za nehat uspeo da napravi razliku između pojma uzročnosti kao objektivne i krivice kao subjektivne veze i da ustanovi da može postojati objektivno prouzrokovanje bez krivice, ali nije rešio pitanje nehata u sistemu subjektivne odgovornosti. Ovo razdvajanje uzročne veze od krivice doprineće da se krivica od elementa radnje pretvori u atribut radnje, u jedan poseban kvalitet, i da se tako izađe iz jedne pogrešne postavke.

Poznati teoretičar o normi Binding, da bi dokazao da je i nehat hotimična, voljna radnja, stvorio je konstrukciju svesnog i nesvesnog htenja. Tako, ako neko preduzme radnju koja je protivpravna ili se njome može ostvariti protivpravni rezultat, imamo i jednu i drugu volju. Preduzetom radnjom remeti se ravnoteža između pojava i dolazi do nastanka posledica od kojih su neke sagledane jasno a druge nejasno ili pak uopšte nisu sagledane. U odnosu na one koje su sagledane postoji pozitivna volja, a u odnosu na one koje nisu jasno ili uopšte nisu sagledane postoji negativna volja, odnosno htenje. Drugim rečima, čovek odgovara zbog hotimičnog poremećaja ravnoteže uzroka iz kojih nastaju sagledane i štetne posledice, ali i one nesagledane koje su sadržane u negativnom htenju koje proizilazi iz htenja poremećaja. Nije potrebno dokazivati da je nesvesna volja nemoguća, da tamo gde nema svesti ne može biti ni htenja, ni željenja, niti saglašavanja.

Dr M. Singer, iz čije opsežne studije koristimo podatke, pravilno primećuje da je J. Avakumović imao poglede koji proizilaze iz

²³⁾Citirano prema M. Singeru, isto, str. 77.

konceptije klasične škole, ali je i premašuju i vode ka savremenim konceptijama finalista.²⁴⁾ Avakumović, naš vrsni teoretičar iz prošlog veka, smatrao je takođe da kod nehata postoji neka pozitivna volja i to ne u odnosu na posledicu nego u odnosu na opasnost kao prethodni uslov. „Ma da se ne može poreći, kaže on, da je culpa samo nepažnja pri kakvoj radnji ili propusci, opet bi pogrešno bilo misliti da kod culpe nema pozitivne volje... A kod culpe, na protiv, ona pozitivna volja pokazuje se u tome, što čovek svojom nepažnjom hoće opasnost iz koje je nastao kažnjivi rezultat”.²⁵⁾ I dalje, iz same logike stvari proizilazi da onaj „ko je hteo kakav uzrok ili povod, taj se ne može sasvim otkazati ni rezultata, koji je postao tim uzrokom ili povodom kao njegova prirodna posledica... Kod kulpe čovek ne zna baš pouzdano da će nastati kažnjiv rezultat, niti on to hoće utvrditi, on hoće samo uzrok, samo njegovu stvarnu mogućnost”.²⁶⁾ Iz ovoga proizilazi da u nehata postoji voljni elemenat samo se on odnosi na opasnost, na uzrok koji dovodi do posledice koju učinilac predviđa kao moguću, ali je neće ili je zbog propusta dužne pažnje ne predviđa. I ovde se, međutim, postavlja pitanje može li postojati htenje opasnosti kod nesvesnog nehata ako opasnost nije sagledana. Teško bi se mogla prihvatiti tvrdnja da je volja izražena u činjenici što je mogao a nije hteo da predvidi opasnost od nastanka zabranjene posledice.

Problem nehata za predstavnike i pristalice antropološke i italijanske pozitivne škole nije ni postojao, jer za prve odgovornost nije imala gotovo nikakav krivičnopравни značaj, dok je za druge postojala samo zakonska odgovornost kao objektivna kategorija.

Za predstavnike i pristalice sociološke škole i neoklasičare problem uklapanja nehata u psihološku, normativističku kao i normativističko-psihološku, odnosno socijalno-etičku koncepciju vinosti opet je postao gordijev čvor.

Glavni predstavnik sociološke škole Franc fon List izdvaja krivicu iz domena radnje, iz njenog sastava, objektivizirajući tako radnju i stvarajući od krivice jedan samostalni elemenat krivičnog dela, njegov subjektivni elemenat koji leži u čoveku, tj. u učiniocu dela i koji odražava njegovu subjektivnu vezu sa delom, njegov psihološki odnos prema delu kao svom ostvarenju. Krivica, kao kompleksan psihološki odnos učinioca prema delu, je podložna stepenovanju po svom kvalitetu, intenzitetu i obimu ispoljavanja. Umišljaj i nehat su samo oblici krivice nastali na bazi obima i stepena intenziteta njenog ispoljavanja. Umišljaj i nehat nisu samostalne psihološke kategorije, to su samo pojavni oblici vinosti, tj. krivice kao jedinstvenog pojma i jedinstvene kategorije, koja se kroz njih odražava u većem odnosno manjem stepenu. I kada je izgledalo da je List uspeo da stvori jedan logičan i praktično primenljiv sistem da se odgovornost sastoji iz uračunljivosti i vinosti, a da se vinost pojavljuje kroz umišljaj i nehat, logičnost sistema je potkopao opet nehat — taj najlakši, ali i najsporniji oblik vinosti. Prigovor koji se postavlja i koji se ne može sasvim argumentovano pobiti jeste da nesvesni nehat ne od-

²⁴⁾ Dr M. Singer, isto, str. 82, 83 i 180.

²⁵⁾ I. Avakumović: isto delo, str. 474.

²⁶⁾ J. Avakumović: op. cit. str. 476.

ražava nikakav psihički odnos. Da bi postojao psihički odnos prema posledici neophodno je da o njoj postoji neko saznanje, neka predstava, a takvog saznanja odnosno predstave nema. Ovde izgleda da se učinilac dela kažnjava zato što kod njega nije postojao psihički odnos prema delu u momentu preduzimanja radnje, a mogao ga je imati. Prema tome, kod nesvesnog nehata imamo umesto psihičkog odnosa, njegovu pretpostavku. Odmah da kažemo da postoji mišljenje da nesagledavanje mogućnosti posledice kod nesvesnog nehata predstavlja svojevrstan psihički odnos kod učinioca prema ljudskim i društvenim vrednostima

U cilju rešavanja nesklada u sistemu krivice Rajnhard Frank, poznati nemački teoretičar, stvorio je početkom ovog veka normativističku koncepciju o krivici. Krivica nije ni moralni odraz, ni psihološki stav učinioca prema delu, već je to jedna normativna kategorija koja se sastoji u vrednosnom sudu, tj. u ocenjivanju ponašanja učinioca od strane suda. Krivica je prekor učiniocu za negativno, protivpravno ponašanje kojim je prouzrokovao zabranjenu posledicu Normativistička koncepcija je jako kritikovana pa i danas se smatra formalističkom, objektivističkom i reakcionarnom.²⁷⁾ Kasnije je uz normu, kao pravnu kategoriju, unet i socijalno-etički sadržaj kao materijalni osnov sudske ocene ponašanja učinioca.

Međutim, i ovde nesvesni nehat iskače iz sistema normativizma i ostaje neprilagodljiva forma za sadržaj koji mu se ubrizgava. Da bi neko mogao biti prekoren zbog kršenja norme i prouzrokovanja zabranjene posledice, on i po ovom konceptu mora da bude svestan činjenice da posledica može biti prouzrokovana. Učinilac ne može da bude svestan zabranjenosti posledice a da ne bude svestan nje same i mogućnosti njenog nastanka. Dakle, nema sadržine prekorljivosti. Ona je tražena u nepostojanju koncentracije pažnje, komoditetskom ponašanju, nevođenju računa o upozoravajućim okolnostima itd.; ali su se sve ove činjenice pokazale nedovoljnim za postojanje skrivljenog prekora koji povlači kažnjavanje.

Ni finalisti nisu mogli nehat da prikažu kao finalni rezultat voljne i svrsishodno usmerene radnje na njegovo kauzalno ostvarenje, jer iz takve radnje proizilazi neciljna, nefinalna posledica. U teži da dokažu da je i nehata posledica jedan voljni rezultat, finalisti su takođe stvorili jednu konstrukciju. Po njima, nehat bi bio „specifičan oblik protivpravnosti finalne radnje, izraz negativnog suda pravnog reda, koji pogađa finalnu radnju i učinioca, kad ovaj pri izboru kauzalnog toka i načina ostvarenja svog cilja nije postupao s dužnom pažnjom, te je usled toga došlo do nepredvidljive povrede dobra zaštićenog krivičnim pravom”²⁸⁾ Specifičnost nehata je što nije finalno determinisan, ali je bio finalno otklonjiv.

Različito tumačenje suštine nehata, posebno nesvesnog nehata, i teškoće da se u njemu nađe čvrst oslonac za krivicu kao osnova kažnjivosti, dovelo je do različitih stavova o potrebi postojanja nehata kao forme vinosti u krivičnom pravu. Neki su smatrali da je baš zbog

²⁷⁾ Vidi o tome, A. Piontkovskij i dr. isto delo, str. 287, 288, 316.

²⁸⁾ Dr M. Singer, op. cit. str. 180.

toga nehat kamen spoticanja i da mu nije mesto u krivičnom pravu. Takav stav su imali Almendigen, Stibel, Lompedi, a od naših savremenika Žerman.²⁹⁾ Da kod nesvesnog nehata nema krivice kao materijalnog elementa subjektivne odgovornosti i da je on plašt za objektivnu odgovornost isticali su i poznati nemački teoretičari iz predratnog perioda, kao što su Kolrauh i Mezger, a od posleratnih Kaufman. Kaufman smatra da se odgovornost za nesvesni nehat ne zasniva na krivici nego na kriminalno-političkim razlozima. Da nesvesni nehat ne spada u domen subjektivne odgovornosti i da bi ga trebalo eliminisati iz krivičnog prava, za razliku od svesnog nehata, smatrali su brojni autori među kojima i Baumgarten, Vanini, Goliner i drugi. Izvestan broj francuskih i belgijskih teoretičara takođe smatra da odgovornost za nehatne delikte ima sve više karakter objektivne odgovornosti i čak smatraju da je treba potpuno objektivizirati, jer ti delikti, po njima, predstavljaju porez koji se plaća napretku, a sama odgovornost za njih ne pogađa čovekovu svest niti njegovu moralnu ličnost. Takvi stavovi se mogu naći kod Legroa, Kornila, Šavonea i drugih.

I dr M. Singer smatra da je nesvesni nehat „jedna nategnuta i na silu iskonstruisana teoretska postavka da i objektivnu odgovornost podvede pod pojam krivnje, primećuje se u našem krivičnom pravu kod delikata kod kojih se nesvesnim nehatom ostvarena teža posledica pripisuje krivnji učinioca čak i kad je osnovno djelo ostvario nesvesnim nehatom (nap. kriv. djelo iz čl. 273 st. 4 u vezi čl. 271 st. 1 i 3 KZ)”. I dalje „kad se odgovornost za težu posledicu nedovezuje na osnovno krivično djelo koje je i samo ostvareno nesvesnim nehatom, tada, po svemu sudeći, učinilac odgovara za težu posledicu samo po principu objektivne odgovornosti, tj. za samo prouzrokovanje kažnjive posledice”.³⁰⁾

Dr V. Bajer i dr Lj. Bavcon smatraju da nije svaki nehat relevantan za krivično pravo, već samo onaj koji se manifestuje u tome što učinilac uopšte nije bio svestan riskantnosti i opasnosti svog postupanja. I ako smatra da ima i objektivnih elemenata, Bavcon nalazi i subjektivan elemenat kao osnov kažnjivosti kod nesvesnog nehata, koji se sastoji u tome što učinilac nije smatrao ni za potrebno da se upozna sa propisima i pravilima koja važe. U takvom konkretnom slučaju nesvesno ili podsvesno kršenje pravnih, običajnih ili stručnih pravila opreznosti, u suštini je, prema ovom autoru, izraz svesnog negativnog odnosa prema obavezi koju pojedinac ima u društvu. U takvim slučajevima je krivičnopravna sankcija opravdana.³¹⁾

Svi napred izloženi stavovi i argumenti uveravaju nas da je nehat hibridna forma odgovornosti subjektivnih i objektivnih elemenata, s tim što kod svesnog nehata pretežu subjektivni a kod nesvesnog objektivni elementi. Objektivni elemenat je izražen u dužnosti postojanja svesti o mogućnosti prouzrokovanja zabranjene i kažnjive posledice, dužnosti koja je određena prema prosečnom čoveku, a subjektivni elemenat u ličnoj, individualnoj mogućnosti učinioca

²⁹⁾ J. de Asua, isto, str. 203.

³⁰⁾ V. dr M. Singer, isto, str. 174.

³¹⁾ Dr Lj. Bavcon, isto, str. 213.

dela da predvidi posledicu. Ovu individualnu mogućnost učinioca da stvarno predvidi posledicu, mi opet dokazujemo svodeći je na standard mogućnosti prosečnog čoveka time što utvrđujemo postojanje ili nepostojanje prosečnih sposobnosti kod učinioca, jer drugog pouzdanog načina nema. Na taj način nesvesni nehat utiče na objektivizaciju krivične odgovornosti.

6. Nehat u zakonodavstvu i praksi

Odgovornost i kažnjivost za nehatna krivična dela je, kao što smo videli, nužnost savremenog društva koje živi u eri tehničke civilizacije pune brojnih opasnosti. Dileme oko karaktera odgovornosti za nehatna krivična dela u teoriji imale su određeni uticaj i na krivično zakonodavstvo i praksu. U zakonodavstvu to se odrazilo u činjenici nejednakog regulisanja nehata kao oblika vinosti. Naime, neka zakonodavstva definišu nehat u opštem delu krivičnog zakonika određujući njegove elemente i forme ispoljavanja, druga to čine neprecizno, označavajući ga samo globalno kao vrstu odgovornosti, dok treća ne daju nikakve odredbe o nehatu. Najveći broj zakonodavstava spada u prvu grupu. Primera radi, tu spadaju krivična zakonodavstva: Grčke, Švajcarske, SSSR-a, Mađarske i naše zemlje. Definisanje nehata ova zakonodavstva zasnivaju na principu zakonitosti, a u težnji ograničavanja slobode sudovima u određivanju granica nehatne odgovornosti. U drugu grupu spadaju krivična zakonodavstva Francuske i Nemačke. Ova zakonodavstva prepuštaju pravnoj doktrini i praksi utvrđivanje sadržine pojedinih formi umišljaja i nehata. Najširu slobodu imaju sudovi u zemljama gde se oblici vinosti uopšte ne definišu. Takav kuriozitet predstavlja Švedski KZ iz 1962. Ovaj zakon ne određuje pojmove ni umišljaja ni nehata polazeći od shvatanja da je teško dati takve zakonske definicije kojima bi se jastno odredila granica između umišljaja i nehata, a posebno između pojedinih njihovih formi. Usvojivši tako shvatanje švedski je zakonodavac prepuštio sudovima da utvrđuju postojanje i vrste umišljaja i nehata. Ipak, zakonodavac u posebnom delu u nekoliko članova pominje grubi nehat, što znači da razlikuje dve vrste nehata: grubi i obični nehat. I ako nijedna zakonska definicija ne može biti sveobuhvatna i precizna i bez obzira na to što svaka definicija deluje dogmatično i ograničava slobodu suda, ipak je zakonska definicija potrebna kao garant od ekcesnih tumačenja njegove sadržine i mogućnosti ogromnih razlika u kažnjavanju za nehatna dela.

Pored razlikovanja u pogledu određivanja pojma i vrste nehata, vlada šarolikost u pogledu broja kažnjivih dela izvršenih iz nehata. Taj broj je negde širi, a negde uži. Naše zakonodavstvo, koje se inače drži jednog srednjeg kursa, predviđa kažnjavanje za nehatne delikte u trideset i pet slučajeva. Najveći broj zakonodavstava predviđa u načelu podjednaku kaznu za obe vrste nehata, tj. ne pravi razliku da li je delo učinjeno sa svesnim ili nesvesnim nehatom kod određivanja vrste i iznosa kazne. Neka zakonodavstva prave u izvesnim slučajevima razlikovanje tako da predviđaju kažnjavanje samo

ako je delo izvršeno sa grubim nehatom. Takav primer imamo u Švedskom KZ. Upotreba ovog izraza neminovno vuče ka građansko-pravnom poimanju nehata, tj. ka njegovoj objektivizaciji.

Najzad, da kažemo i to da nehat nije „kamen spoticanja” samo za teoriju krivičnog prava i zakonodavstva, već u izvesnom smislu i za praksu. Praktično razgraničenje eventualnog umišljaja i svesnog nehata ne samo što izaziva velike teškoće, već često ostaje i dilemično. Utvrđivanje postojanja nehata, posebno nesvesnog, na bazi krivice sve se više pretvara u praksu u standard. Naime, često se polazi od činjenice da težina posledice određuje vrstu nehata, tj. stepen nehatne krivice, što nije niti može biti pravilno. To vodi ka praktičnoj objektivizaciji krivične odgovornosti.

Možemo zaključiti da su nehatni delikti u fantastičnom porastu. Kroz masu tih delikata sve više se probijaju elementi objektivne odgovornosti. Subjektivna krivična odgovornost na bazi vinosti je u izvesnom smislu u krizi.

LA NÉGLIGENCE EN TANT QUE FORME DE CULPABILITÉ

— R é s u m é —

La négligence est une forme hybride de la responsabilité, car à part les éléments subjectifs elle contient aussi des éléments objectifs de la responsabilité qui sont hors de la sphère de la faute en tant que catégorie morale. A cause de l'existence de ces éléments objectifs il n'est pas possible d'enchâsser la négligence sans difficultés et dilemmes et inconséquence dans un système complet de la responsabilité pénale subjective basé sur le rapport volontariste, moral ou rationnel de l'auteur envers l'acte. En analysant les diverses sortes de négligence l'auteur affirme que dans le cas de la négligence consciente prédominent les éléments subjectifs et qu'elle se trouve dans la sphère de la faute en tant que catégorie morale et psychologique sur laquelle repose la réprimande et l'application de la peine pour le délit pénal qui a été commis. La faute est, en vérité, ici défectueuse à cause de l'absence de volonté à l'égard de la conséquence, mais elle existe en considération du fait qu'elle est une conséquence indésirable, qui a pris naissance, envisagée comme possible. Dans le cas de la négligence inconsciente la faute est seulement présente. Elle n'imprègne pas la négligence inconsciente mais ne fait que l'effleurer. En d'autres termes, la négligence inconsciente est dans la plupart des cas dans la sphère de la responsabilité objective et seulement par une petite partie dans la sphère de la faute en tant que catégorie subjective de la responsabilité.

L'élément objectif dans le cas de la négligence inconsciente est exprimé dans l'existence de l'obligation de l'auteur d'être conscient de la possibilité du fait de causer les conséquences interdites et punissables, tandis que l'élément subjectif est contenu dans la possibilité individuelle réelle de l'auteur de l'acte de prévoir la conséquence. L'obligation de la prévision de la conséquence en tant que catégorie objective est déterminée d'après l'homme moyen. De même, la possibilité individuelle de la prévision de la conséquence de la part de l'auteur de l'acte se montre par la méthode objective car elle se réduit au standard, c'est-à-dire à la possibilité de la prévision de cette conséquence dans les mêmes conditions de la part de l'homme moyen. Si l'homme moyen peut prévoir la naissance de la conséquence et si l'auteur de l'acte pénal est un homme moyen, il sera responsable. Tout cela s'explique par la domination des éléments objective sur la faute en tant que contenu de la responsabilité subjective. Par la voie de la responsabilité et du caractère punissable de la négligence inconsciente l'objectivation de la responsabilité est effectuée.

L'objectivation de la responsabilité pénale est nécessaire à cause du nombre de plus en plus élevé des délits criminels contre lesquels la société doit lutter car par ces délits, en tant que prémédités, on porte atteinte aux valeurs et aux biens humains et sociaux. A cause de la prédominance des délits par négligence la conception relative à la faute en tant que seul fondement de la responsabilité est soumise de plus en plus à la critique. La responsabilité subjective sur la base de la faute en tant que base classique de l'application de la peine traverse une crise dans le cas de la punition des délits commis par négligence.

Dr MOMČILO DIMITRIJEVIĆ,
redovni profesor

ZNAČAJ ZAKONA O UDRUŽENOM RADU ZA NAŠU TEORIJU I PRAKSU

Veliki zakoni su uvek bili važni i inspirativni za teoriju i praksu. To je i onda kada su oni izraz već starog i uhodanog sistema, sistema koji se u teoriji i praksi prilično izrazio i razvio. Međutim, kad je u pitanju nov društveno-ekonomski i politički sistem, sistem koji nema precedena i koji se u svim svojim elementima nije razvio u praksi, niti je teorija dala i razvila elemente i sistem u celini, — ovi zakoni su od posebnog značaja i predstavljaju osnovu i veliku inspiraciju za razvoj teorije i primene u praksi. Ovo pogotovo što ovakvi zakoni, po pravilu, predstavljaju i suprotnost starog sistema, pa i teorije i prakse. Takav je slučaj naročito sa našim zakonima donekim posle novog Ustava a posebno sa Zakonom o udruženom radu. Ovi zakoni, bez obzira na izvestan kontinuitet nauke i prakse, izvesne tekovine u tome, predstavljaju izraz novih potreba i interesa, izraz novog razvoja socijalizma koji traži svoju posebnu, novu teorijsku obradu, nov pristup i metod u primeni, praksi. Novi zakoni, a posebno Zakon o udruženom radu, stavljaju zadatke teorije i praksi koji su od dalekosežne važnosti i značaja za dalji razvoj naše nauke i prakse, zadatke koji će doprineti kako obradi i primeni zakona, tako i obogaćenju teorije i prakse.

U tome to će značiti i obogaćenje čitave marksističke nauke i prakse u razvoju socijalističkog društva i to kako u pojedinim granama pravnih i drugih društvenih nauka tako i marksističke nauke u celini kao pogleda na svet i čitave filozofije, ideologije, metodologije, politike i akcije socijalističkog društva.

Da bi se shvatio značaj novih zakona, a u tome i Zakona o udruženom radu, njihova teorijska obrada, izgradila teorija i primena u praksi, mora se poći od marksističkog pristupa i idejno-političkih principa na kojima se zasniva samoupravni socijalizam. Rezolucije X kongresa Saveza komunista Jugoslavije i drugi politički dokumenti kao i nov Ustav dali su tu osnovu, principe i opredeljenja, što olakšava, kako donošenje zakona i drugih akata, tako i razvoj teorije i primenu i ostvarenje sistema u praksi, primenom zakona i akata.

I

1. Zakon o udruženom radu je sistemski zakon. On razrađuje sistemsku pitanja i daje puteve i pravce daljeg razvoja regulisanja materije u mnogobrojnim aktima, naročito u samoupravnim opštim

aktima. Materija zakona reguliše mnogobrojne oblasti, ali nije sveobuhvatna kako u širini, obuhvatanju celokupne materije, svih oblasti, tako i u pogledu potpunog regulisanja određene materije. Zakon uvek otvara mogućnosti regulisanja, produbljavanja materije, kako u republičkim, odnosno pokrajinskim zakonima, tako i drugim aktima, samoupravnim opštim aktima.

Polazeći od materije i načina njenog regulisanja, Zakon o udruženom radu ne možemo svrstati u već postojeće vrste zakona. Najviše bi se mogao uporediti sa kodeksom (zakonikom). Međutim, kodeks (zakonik) u potpunosti reguliše bilo određenu oblast ili pak čitavo pravo. Posle kodeksa, u određenoj materiji ne donose se zakoni. Međutim, zakon o udruženom radu ne reguliše materiju u potpunosti. On reguliše odnose sistemski, daje jedan sistem, ostavljajući da se ta materija dalje reguliše zakonodavstvom republika i pokrajina kao i samoupravnim opštim aktima. U tom regulisanju sistema, neki delovi su u zakonu manje a neki više regulisani, s obzirom na važnost pojedinih delova i potreba društava da se u sadašnjem stepenu razvoja odnosi regulišu na određeni način. To nimalo ne umanjuje karakter zakona, niti dovodi u sumnju njegovu kategorizaciju kao sistemskog zakona. Baš ovaj karakter ukazuje na različitu dimenziju regulisanja pojedinih delova materije s obzirom na njihovo mesto u sistemu i potrebe društva da se ti delovi različito dalje razvijaju. Ovakav karakter zakona zahteva naročito obradu. To su novi zakoni koji imaju posebno mesto i ulogu u našem sistemu.

Ovi zakoni ne pripadaju nijednoj ranijoj vrsti zakona (osnovnim, isključivim itd.). Sličnost sa ranijim zakonima su vrlo male i bez velikog značaja. Sistemski zakoni čine posebnu vrstu zakona koja je od velikog značaja za našu teoriju, legislativu, samoupravnu regulativnu i konkretnu primenu. Kako se sve više donose ovakvi zakoni kojima se uređuje naš celokupni sistem, to je važnost i značaj ove vrste zakona sve veći.

Suština ove vrste zakona je u tome da se njima uređuje materija našeg sistema i u tome ona se reguliše na sistemski način, daje sistem odnosa u određenoj oblasti. U nekim delovima materija se više ili manje iscrpljuje u tom regulisanju prema važnosti i potrebi da se pojedini delovi više zakonski uredi. Dalje, s obzirom da se daje sistemski materija, ostavlja se mogućnost da se izvesni odnosi dalje regulišu kroz zakonodavnu a naročito kroz samoupravnu regulativu. I najзад, ti se zakoni i konkretno primenjuju.

2. Zakon o udruženom radu, posle osnovnih odredaba u kojima daje principe i osnovne idejno-političke i pravne postavke, razrađuje materiju udruženog rada u tri dela: društveno-ekonomske odnose radnika u udruženom radu, samoupravno organizovanje udruženog rada i ostvarivanje samoupravljanja radnika u udruženom radu. Posle ovako sistematizovane materije u kaznenim odredbama predviđaju se privredni prestupi i prekršaji, kao i ublažavanje kazne i oslobođenje od kazne. Krivična dela se regulišu u krivičnom zakonodavstvu. Na kraju zakon o udruženom radu reguliše način primene zakonskih odredaba, postupak usklađivanja i dalje donošenje raznih opštih akata, kao i prestanak važenja određenih zakona i uredba.

Društveno ekonomski odnosi radnika u udruženom radu obuhvataju nekoliko osnovnih oblasti:

a. Odnose u sticanju i raspoređivanju dohotka kao i čistog dohotka i prava, obaveze i odgovornosti organa društveno-političkih zajednica u sticanju i raspodeli dohotka — oblast dohotka;

b. međusobne radne odnose radnika u udruženom radu i zaštitu prava radnika — radne odnose;

c. upravljanje društvenim sredstvima — režim društvene svojine i

d. povezivanje samostalnog ličnog rada u sistem samoupravnog rada — udruživanje zemljoradnika i samostalnog ličnog rada sredstvima u svojini građana sa udruženim radom društvenim sredstvima.

Samoupravno organizovanje udruženog rada obuhvata dva dela: prvi, oblike udruživanja rada i sredstava, i drugi, utvrđivanje i registrovanje statusa organizacija udruženog rada, U prvom delu regulišu se raznovrsni oblici udruživanja rada i sredstava, počev od osnovne organizacije udruženog rada pa preko radne i složene organizacije do raznovrsnih organizacija i zajednica udruživanja rada i sredstava, kao i raznih oblika povezivanja i saradnje. Drugi deo, pak, reguliše pitanja statusa organizacija udruženog rada i utvrđivanja i registrovanja statusa kod određenog organa.

Ostvarivanje samoupravljanja radnika u udruženom radu obuhvata razne oblike i načine odlučivanja radnika; organe upravljanja i druge organe i obaveštavanje radnika; samoupravnu radničku kontrolu; odgovornost za obavljanje samoupravljačkih funkcija; društvene dogovore, samoupravne sporazume i druge samoupravne opšte akte i društvenu zaštitu samoupravnih prava i društvene svojine.

Ovako obuhvaćena materija, sistematizovana je u Zakonu o udruženom radu kao povezana celina koja daje rešenja za osnovna pitanja i odnose ali i inicira dalju normativnu delatnost putem samoupravnih opštih akata. Prema tome, Zakon o udruženom radu ne ulazi detaljno u razradu pitanja i ne razvija do kraja određenu materiju, mada su data rešenja za pitanja i probleme udruženog rada. Nužno je, dakle, dalje, na osnovu Zakona o udruženom radu, razvijati i specificirati materiju na određene organizacije udruženog rada i odnose, kao i razvijati moralne norme koje će se sve više pojavljivati kao nužnost razvoja samoupravnog odnosa i celokupnog samoupravnog socijalističkog društva. Prema tome, dalja razrada materije Zakona o udruženom radu predstavlja svestranu aktivnost kao neminovnost razvoja samoupravnog društva. Sve to ukazuje na potrebu i razvoj teorije i prakse u ovoj oblasti, i to, ne samo pravne nauke, već i svih drugih društvenih nauka, ne samo prakse kao nužnost i obavezu primene zakona, već prakse kao dugoročnog procesa življenja u atmosferi udruženog rada kao osnovnog odnosa rada i života ljudi. To, isto tako, ukazuje na značaj teorije i prakse i njihov doprinos za razvoj, kako samog Zakona o udruženom radu, tako i šire na udruženi rad i čitav proces koji se vrši sa udruženim radom i njegovim reperkusijama na društveni sistem u celini.

II

1. Materija društveno-ekonomskih odnosa radnika u udruženom radu traži razradu kako u ekonomskim tako i u pravnim naukama.

a. Oblast dohodnog odnosa, sticanje i raspoređivanje dohotka, je zaista prvenstveno ekonomska kategorija i s toga predmet ekonomskih nauka. Međutim, kako su ovi odnosi bitni i iz njih proističu dalje svi drugi odnosi, to se ovoj materiji mora pokloniti odgovarajuća pažnja i u pravnim i političkim naukama. Ne može se razmatrati, proučavati i sagledavati mnogi pravni i politički odnosi bez materije dohotka. Da bi se proučio položaj i uloga radnika, osnovna organizacija udruženog rada, delegatski sistem i mnoga druga materija pravne i političke oblasti moraju se obraditi i teorijski fundirati dohodni odnosi. Za pravne i političke nauke nije bitno da se do tančina upoznaju kategorije, principi i elementi dohotka, ali osnove su neophodno potrebne da bi pravne i političke nauke mogle pravilno proučavati svoju oblast i da se razvijaju. Tako, neophodno je poznavanje osnova sticanja dohotka, osnove i merila raspodele itd. Prema tome, iako je materija dohotka prvenstveno ekonomska kategorija, ona nije samo to, ona je bitna i za pravna i politička proučavanja, ona je baza za dalja sagledavanja i tačna teorijska proučavanja u svim društvenim naukama (pravnim, političkim, sociološkim, etičkim itd.).

Pravni karakter, pa prema tome i predmet pravnih i političkih nauka, je materija prava, obaveza i odgovornosti organa društveno-političkih zajednica u sticanju i raspodeli dohotka. Ovaj deo materije dohotka ne može se izdvojiti kao poseban i nezavisan, već u sklopu prvog dela — sticanje i raspoređivanje dohotka. Ako prvom delu damo prvenstveno ekonomski, onda drugi deo ima pravni i politički karakter. Međutim, materija dohotka čini celinu i ona se mora tako i proučavati. Pravne i političke nauke, proučavajući prava, obaveze i odgovornosti organa društveno-političkih zajednica u sticanju i raspodeli dohotka, moraju poći od samog sticanja i raspoređivanja dohotka, od određenog nivoa te materije potrebne za sagledavanje prava, obaveza i odgovornosti organa društveno-političke zajednice.

b. U materiji društveno-ekonomskih odnosa posebno mesto zauzima oblast — međusobni radni odnosi radnika u udruženom radu. Ova materija pripada pravnim naukama i ona je do sada obrađivana u posebnoj naučnoj disciplini — radnom pravu. Ovoj materiji treba pridodati i zaštitu prava radnika kao deo koji sa predhodnim čini celinu. S obzirom na sve važniji karakter ove materije, kao i položaj radnika u udruženom radu koji se reflektuje na radne odnose, to proučavanje međusobnih radnih odnosa predstavlja jedan od vrlo važnih i prioritarnih zadataka naše pravne nauke. Karakter udruženog rada izmenio je i sam radni odnos. To su međusobni odnosi radnika u udruženom radu, odnosi ravnopravnih radnika koji međusobno, u sporazumevanju, rešavaju sva pitanja svojih radnih odnosa. Teško je danas naći ovakve odnose bilo u kom sistemu. Radni odnosi proističu u stvari iz osnovnog i neprikosnovenog prava radnika na rad društvenim sredstvima za proizvodnju. To nisu odnosi između

poslodavaca i radnika, države i radnike, radnika ili bilo koje strukture ili grupe koja stoji na suprot radnicima. Radnici su udružili rad i međusobno uredili odnose u procesu rada. Zakon o udruženom radu reguliše prilično ovu materiju, ali ostavlja i dovoljno prostora za dalja regulisanja naročito kroz samoupravnu regulativu, kroz donošenje samoupravnih opštih akata organizacija udruženog rada.

Ovakvo promenjeni radni odnosi traže dalje razvijanje i u pravcu stvaranja moralnih normi u radu, što će sve uticati na dalja, dublja i svestranija proučavanja. To ne mogu biti više jedino pravna proučavanja, niti radnom pravu davati isključivo pravni karakter. Proučavanje ove oblasti traži mnogo veća, svestranija sagledavanja, pa čak i menjanje karaktera u teorijskim polazištima i osnovama.

c. Upravljanje društvenim sredstvima predstavlja oblast u društveno-ekonomskim odnosima radnika u udruženom radu od posebnog značaja. Ta materija se tek počinje da proučava u našoj teoriji. U tim počecima još uvek ima posmatranja na stari, klasičan način posmatranja svojine i svojinskih odnosa, pravnih ovlašćenja prema svojini još iz starih prava. Međutim, nikako se ne može društvena svojina i upravljanje društvenim sredstvima staviti u okvir starih pravnih kategorija svojine i prava koja proističu iz nje.

Društvena svojina sredstava za proizvodnju predstavlja sasvim novu kategoriju koja istovremeno čini osnovu za razvoj novih produkcionih odnosa i novog položaja radnika kako u udruženom radu tako i u celoj društvenoj reprodukciji, i u samoj vlasti. Upravljanje društvenim sredstvima od strane radnika menja sveukupni odnos. Radnik ima svoje neotuđivo pravo rada društvenim sredstvima i to je osnova iz koje se može razvijati udruženi rad i slobodan i aktivan položaj radnika u njemu. Stoga, društvena svojina i nije svojina u onom klasičnom smislu svojine kako se ona shvatala, bilo kao privatna, državna ili grupna.

Ovakav karakter i uloga društvene svojine traži duboka i svestrana proučavanja. To je stvar i ekonomskih, pravnih, političkih, socioloških i drugih nauka. Iako je upravljanje društvenim sredstvima u Zakonu o udruženom radu našlo mesta u oblasti društveno-ekonomskih odnosa, to nije samo ekonomska kategorija. Ona je i pravna, politička, sociološka i druga kategorija. Prava, obaveze i odgovornosti radnika u pogledu korišćenja, upravljanja i raspolaganja društvenim sredstvima, zatim, prava, obaveze i odgovornosti društvenih pravnih lica u pravnom prometu društvenih sredstava, kao i druga materija, — predstavljaju stvar pravnog proučavanja.

Kako se u ovoj oblasti nije mnogo odmaklo, to ostaje teoriji vrlo veliki zadatak da ovu materiju obradi i da odgovarajuće mesto u nauci. Posebno je pitanje naučne discipline koja bi imala za predmet ovu materiju, ali je sigurno da se njoj mora dati posebno mesto i značaj. Isto tako, izvesno mesto mora se dati ovoj materiji sa određenim aspektom i u drugim disciplinama koje imaju za predmet određene oblasti udruženog rada, jer se udruženi rad, njegova suština, bilo u kojoj oblasti, ne može razumeti i proučiti bez veze sa društvenom svojinom.

d. Povezivanje samostalnog ličnog rada u sistem samoupravnog udruženog rada predstavlja vrlo važnu materiju u udruženom ra-

du. Naime, u ovoj oblasti dolazi do povezivanja samostalnog ličnog rada sredstvima u svojini građana sa udruženim radom društvenim sredstvima. To se manifestuje kroz udruživanje zemljoradnika u raznim oblicima udruživanje i saradnje. Tako, zemljoradničke zadruge i drugi oblici udruživanja zemljoradnika, udruživanje zemljoradnika u odnosima trajne saradnje sa organizacijama udruženog rada, saradnja individualnih zemljoradnika zadrugama i organizacijama udruženog rada, kao i udruživanje u zadružne saveze i druga opšta udruženja zemljoradnika. Isto tako, ova oblast obuhvata i udruživanje radnih ljudi u zanatske i druge zadruge i njihovu saradnju sa organizacijama udruženog rada, kao i razne druge ugovorne organizacije udruženog rada i samostalnog ličnog rada sredstvima u svojini građana.

Ova oblast je vrlo malo obrađena u našoj teoriji. Ona nalazi, u najboljem slučaju, neko sporadično, periferno mesto u udžbenicima. Međutim, udruživanje zemljoradnika kao i drugih oblika samostalnog ličnog rada sredstvima u svojini građana predstavlja vrlo važnu oblast transformacije ove vrste rada. Razni oblici njihovog međusobnog povezivanja i povezivanja sa udruženim radom vrše promenu u tzv. „privatnom sektoru” i nose sve više karakter udruženog rada. Njihovo inkorporiranje u udruženi rad društvenim sredstvima dalje ukazuje na puteve udruživanja i obuhvatanja svih oblika udruženog rada, širenja društvenog karaktera i razvoja samoupravnog organizovanja svih snaga.

Iako je ova oblast u Zakonu o udruženom radu našla mesto u društveno-ekonomskim odnosima i nosi ekonomski karakter, ona je i predmet pravnih i političkih nauka. Razni oblici povezivanja, udruživanja i saradnje traže pravnu obradu i teoriju. To je vrlo važan sektor života i funkcionisanje našeg sistema. To se odražava kako u ekonomskim tako i u pravnim, političkim i sociološkim odnosima. Samoupravna socijalistička demokratija koja se pojavljuje kao naš oblik diktature proletarijata ne može se sagledati bez dubokog proučavanja i ove materije.

2. Samoupravno organizovanje udruženog rada naročito traži pravnu obradu i napore pravne nauke da ovu materiju razradi i teorijski fundira. Izvesna materija ove oblasti (utvrđivanje i registrovanje statusa organizacija udruženog rada) bila je i raznije razrađivana i dobijala prilično mesta u izvesnim naučnim disciplinama kao i u sudskoj praksi. Isto tako, u izvesnim disciplinama više privrednog prava, obrađivali su se i oblici i načini udruživanja (osnivanje i prestanak radnih organizacija, organi upravljanja itd.).

Međutim, ova složenost povezivanja, udruživanja i saradnje u udruženom radu, izjednačavanje položaja organizacija udruženog rada bez obzira na delatnost (proizvodnja, promet, obrazovanje, kultura itd.), jednak društveno-ekonomski položaj radnika bez obzira u kom se obliku organizovanja udruženog rada nalazi i obavlja svoj rad, kao i drugi elementi, — ukazuju na mnogo veću teorijsku obradu. Nužno je mnogo dublje proučiti sve oblike i načine samoupravnog organizovanja udruženog rada i u tome dati onaj značaj koji u stvari ova materija ima u udruženom radu i u opšte u celokupnom našem samoupravnom socijalističkom sistemu.

Naravno, da se ova oblast može posmatrati sa raznih aspekata. Ekonomski kroz obradu ekonomskih faktora i ekonomske strane u organizovanju udruženog rada. Politički, kroz obradu ostvarenja političkih i idejnih ciljeva u samoupravnom organizovanju. Sociološki, kroz sagledavanje društvenih faktora u tom organizovanju itd. Međutim, pravna nauka mora dati svoj poseban doprinos, jer je samoupravno organizovanje udruženog rada ogromnim delom pravna problematika. Naravno, da se ova materija mora posmatrati dijalektički a ne dogmatski i normativno, da se mora u pravnoj obradi voditi računa o idejnim i političkim opredeljenjima, o duhu i suštini našeg sistema, kao i rezultatima do kojih dolaze ostale nauke (političke, sociološke, ekonomske i dr.) u istraživanju i obradi ove materije.

3. U oblasti ostvarivanja samoupravljanja radnika u udruženom radu ima najviše materije za pravne nauke.

a. U delu odlučivanja radnika dva osnovna oblika odlučivanja, odlučivanje ličnim izjašnjavanjem i putem delegata i delegacija, predstavljaju vrlo važnu materiju koju treba da prouči teorija. Načini ličnog izjašnjavanja, referendum, zborovi radnika, davanje izjava i drugi oblici, traže dalju teorijsku razradu. Isto tako, delegatski sistem predstavlja posebnu materiju koja se naročito mora teorijski razraditi. Umesto predstavničkog uvodi se delegatski sistem kojim treba da se prevaziđe posredništvo i predstavništvo, da se putem delegacija i delegata neposredno izraze potrebe i interesi radnih ljudi i građana i time ukida podela na posredno i neposredno upravljanje i vršenje državnih i društvenih poslova.

Delegatski sistem se ostvaruje u organizacijama udruženog rada. U njima se biraju delegati i delegacije kako za organe upravljanja u organizacijama udruženog rada tako i za sve druge organe upravljanja do skupština samoupravnih interesnih zajednica i društveno-političkih zajednica. Prava, obaveze i odgovornosti delegacija i delegata razrađuju se samoupravnim opštim aktima organizacija udruženog rada. Regulisanje delegatskog sistema nije više u isključivoj kompetenciji državnih organa, već i u nadležnosti organizacija udruženog rada i Socijalističkog saveza radnog naroda. U tesnoj vezi sa ovim je i ceo izborni sistem. Ta materija je uvek, a i sada, predmet pravnog i političkog regulisanja i velikog proučavanja od strane pravnih i političkih nauka.

Zbog svega toga, ova oblast se mora teorijski proučavati. Dosadašnja proučavanja i naučna istraživanja su još početna a od konstituisanja i funkcionisanja ovih oblika odlučivanja zavisi samo ostvarivanje samoupravljanja radnika.

b. Deo ostvarivanja samoupravljanja radnika u udruženom radu posvećen organima upravljanjima i drugim organima isto predstavlja materiju koju naročito treba teorijski obrađivati u pravnim naukama. U mnogobrojnim i raznim organima raznovrsnih organizacija udruženog rada vrše se mnogi poslovi, stvaraju odnosi, donose važni akti i rešavaju pitanja i problemi. U organima upravljanja obavljaju se poslovi koje su nekada vršili državni organi, poslovi od bitnog interesa kako za radnike u okviru radne organizacije tako i za druge

radne ljude i građane. Kroz ove organe se u stvari i manifestuje samoupravljanje i dobrim delom funkcionisanje samoupravne socijalističke demokratije.

Iz tih razloga pravne nauke moraju naročito proučavati ovu materiju, složeni mehanizam organa upravljanja i drugih organa, njihove kompetencije, odnose, položaj i značaj u čitavom sistemu i ostvarivanju samoupravne socijalističke demokratije.

c. Odlučivanje radnika, kao i upravljanje i obavljanje raznih poslova putem organa upravljanja i drugih organa, ne može se zamisliti bez informisanja, kontrole i odgovornosti za obavljanje samoupravljačkih funkcija. Pravne nauke moraju ovu materiju proučavati i istraživati, jer je ona sastavni deo funkcionisanja odlučivanja. Samoupravna socijalistička demokratija ne može se zamisliti bez obaveštavanja radnika, kontrole i odgovornosti u vršenju svih poslova a naročito u obavljanju samoupravljačkih funkcija.

U ovoj materiji ima i političkih i društvenih elemenata, ali i pravnih. Obaveštavanje, kontrola i odgovornost ima i politički ali i pravni karakter. To je tesno povezano, nerazdvojivo. U izvesnim slučajevima je više prisutan politički a u izvesnim pravni karakter. Tako se govori o političkoj i pravnoj odgovornosti. Imamo krivičnu i materijalnu odgovornost, što nosi pravni karakter, ali ova odgovornost uvek povlači i političku. Ili, politička odgovornost može dovesti i do pravne, naročito ako je u pitanju veća politička odgovornost. Zbog toga proučavanje ove materije predstavlja vrlo važnu oblast za pravne i političke nauke. Bez toga nema teorijskog obrađivanja i proučavanja same samoupravne socijalističke demokratije.

d. Samoupravni opšti akti su materija naročito važna za teorijska proučavanja. Mi smo već imali ranije izvesne samoupravne opšte akte, kao što su: statut, pravilnici i drugi akti. Međutim, od ustavnih amandmana iz 1971. g., kada se samoupravljanje još više širi, pojavljuju se još dve vrste akata, — samoupravni sporazumi i društveni dogovori — kojima se još više regulišu samoupravni odnosi. To su akti koji regulišu odnose izvan organizacija udruženog rada, mnogo širu materiju, uz učešće svih subjekata. To je slučaj naročito sa društvenim dogovorima. Tako se broj akata, raznovrsnost, subjekti između kojih se regulišu odnosi i materija koja se regulišu sve više širi. Umesto državne regulative, mnogobrojni samoupravni odnosi regulišu se samoupravnim opštim aktima.

Ove promene i kretanja stavljaju teoriji velike zadatke. Praksa već postoji, ona ima određene rezultate i dostignuća. Potrebno je da teorija svestrano razradi ovu materiju i pronikne u sve elemente i delove. Ovi akti pojavljuju se u raznim oblastima (dohodnim, radnim i drugim) i u odgovarajućim naučnim disciplinama biće predmet teorijskog proučavanja. Međutim, nužno se postavlja i proučavanje u oblasti teorije prava. Potrebno je proučiti i teorijski razradi novo pravo koje se kod nas stvara putem samoupravnih opštih akata. Isto tako, to povezati sa pravom koje se stvara putem državnih organa. I u ovom delu vrši se transformacija. Postoje mnogi akti koji nisu klasično pravni, kao deklaracije, rezolucije, smernice itd. Isto tako, i pravni akti, ustav, zakon i drugi, donose se u novom postupku, uz

široko učešće radnih ljudi i građana (primer, javna rasprava koja uvek prati donošenje važnih akata), sadrže norme koje su vrlo elastične, uvek praćene idejno političkom osnovom i principima, kao i normama vaspitnog i moralnog karaktera. Ova ogromna i važna oblast novog prava u nas još je nedovoljno pokrivena, neistražena i teorijski obrađena. Zbog toga, neophodno je razviti teorijska proučavanja, jer i legislativa, samoupravna regulativa i praksa su već prilično dali određene rezultate dovoljne za teorijske studije.

e. Zaštita prava i svojine uvek je bila bitan element svakog društva. Društvena zaštita samoupravnih prava i društvene svojine predstavlja vrlo važan, neodvojeni deo celokupnog našeg pravnog, političkog i ekonomskog sistema. Bez te zaštite ne mogu se ostvarivati samoupravna prava i društvena svojina. Ta je zaštita neminovna, prateći element prava. Kolika je važnost te zaštite ukazuje sama društvena svojina i samoupravna prava. Mesto i uloga društvene svojine i samoupravnih prava jasno govore o važnosti i karakteru društvene zaštite.

Ova materija je predmet i političkih nauka, jer se društvena zaštita samoupravnih prava i društvene svojine ostvaruje i političkim merama. Međutim, zaštita samoupravnih prava i društvene svojine čine osnovnu materiju pravnih nauka. Naročito u pravnim naukama treba proučiti zaštitne mere društvene svojine, nadzor nad zakonitošću rada organizacija udruženog rada i zaštitu drugih samoupravnih prava.

Putem ove zaštite obezbeđuje se funkcionisanje našeg samoupravnog sistema. U praksi već se primenjuju mnoge mere. Međutim, teoriji stoji zadatak da prouči ovu oblast i da je ugradi u ceo teorijski koncept sistema. Kroz sagledavanja ove oblasti uvek daće se i samo funkcionisanje sistema. Zbog toga, teorija ima vrlo veliku obavezu da obradi ovu materiju. Dosadašnja teorijska proučavanja nisu sistematski razradila celokupni zaštitni sistem samoupravnih prava i društvene svojine, što je neophodno potrebno u teorijskom radu.

4. U mnogim odredbama Zakona o udruženom radu nailazimo na materijalno i procesno pravo u oblasti udruženog rada. Tako se reguliše osnivanje osnovne organizacije udruženog rada, njeno izdvajanje iz radne organizacije, konstituisanje i registrovanje organizacije udruženog rada itd. Sva ta materija traži vrlo intenzivnu obradu i u tome opredeljena mesta te materije u određenim naučnim disciplinama. U tome radu postavlja se jedno od osnovnih pitanja, da li je već razvoj udruženog rada i njegovo konstituisanje kroz organizacione oblike koje imaju isti pravni položaj i u njima radnici isti društveno-ekonomski položaj, nema razlike između privrednih organizacija i organizacija društvenih delatnosti i drugih organizacija u njihovom položaju u sistemu, — već takav da zahteva formiranje posebne naučne discipline koja bi obuhvatila ovu materiju u celini, ostavljajući da izvesni delovi i dalje budu, kao specifični, elementi, delovi u pojedinim, posebnim naučnim disciplinama (primer, dohodak, kreditni i bankarski sistem itd.). Ili, da se i dalje udruženi rad i njegovi organizacioni oblici različito i odvojeno proučavaju u raznim naučnim disciplinama.

Isto tako, Zakon o udruženom radu sadrži mnoge propise koji predstavljaju posebno pravo, norme koje regulišu postupak rešavanja odnosa i sporova u udruženom radu. Našom legislativom već su konstituisani posebni samoupravni sudovi, sudovi udruženog rada i dr. koji već rešavaju u praksi sporove i primenjuju te norme postupka iz Zakona o udruženom radu. Ta materija još nije obrađena od teorije a procesno pravo mora biti prateći elemenat materijalnog prava. S toga, postavlja se važan zadatak teoriji da obradi ovo procesno pravo. Neki delovi ovog prava mogu biti sastavni elementi posebnih naučnih disciplina, kao što bi to bio postupak u ostvarivanju prava i obaveza u radnom odnosu. Međutim, ima prilične oblasti u konstituisanju i funkcionisanju organizacija udruženog rada koje nemaju određeno mesto u postojećim naučnim disciplinama, ili se pojavljuje potreba njihovog izdvajanja u posebnu naučnu disciplinu. Mnogobrojne norme su vezane za postupak pred sudom udruženog rada ili predstavljaju poseban postupak rešavanja sporova koji se nisu mogli rešiti redovnim putem itd. Sva ova pitanja mora nauka rešiti i izvršiti određenu sistematizaciju. To je u stvari zadatak pravne nauke.

5. U kaznenim odredbama Zakona o udruženom radu reguliše se materija privrednih prestupa, prekršaja, ublažavanja kazni i oslobođenje od kazni. Donošenjem krivičnih zakona u kojima će se regulisati i krivična dela u oblasti udruženog rada dobiće se celovita materija u ovoj oblasti i ovom načinu zaštite udruženog rada. Naravno, da je ovo materija pravne nauke. Ona mora razraditi i proučiti ovu materiju i na određeni način da je sistematizuje. Verovatno, prema dosadašnjem razvoju teorije u ovoj oblasti, da će krivična dela i svi prateći elementi u ovoj oblasti ići kroz krivično pravo, a privredni prestupi i prekršaji dobijati odgovarajuće mesto u raznim posebnim naučnim disciplinama.

Međutim, vrlo je interesantno u daljem teorijskom obrađivanju i sistematizovanju povezivanje materije udruženog rada u određenu celinu u kojoj bi bila i materija zaštite putem krivičnih dela, privrednih prestupa i prekršaja. Tako bi određena osnovna materija udruženog rada dobila svoju celinu i sistematiku, dozvoljavajući da i dalje izvesni elementi udruženog rada i specifičnosti budu delovi posebnih naučnih disciplina. Ovakvo objedinjavanje udruženog rada nesumnjivo da bi doprinelo boljem njegovom sagledavanju i proučavanju a bilo bi korisno i podesno za primenu u praksi.

III

Teorijska razrada materije udruženog rada, kako one koja je sadržana u Zakonu o udruženom radu tako i one u drugim aktima, među njima i u samoupravnim opštim aktima, daće mnogo materijala za razvoj celokupnog našeg prava. U tome postaviće se verovatno i pitanje pravnog sistema. Naime, produbljeno proučavanje udruženog rada kao i drugih oblasti našeg društvenog sistema, istaćiće pitanje i potrebu, pre svega, izmene i dopune postojećih pravnih disciplina. Mnoge pravne discipline moraće svoju materiju obogatiti no-

vim sadržajem. Tako, delegatski sistem mora zauzeti vidno mesto u konstituisanju i funkcionisanju samoupravnog odlučivanja. Ili, oblici ličnog izjašnjavanja, samoupravna prava i obaveze, odgovornosti itd.

Isto tako, pojaviće se pitanje stvaranja novih naučnih disciplina s obzirom na važnost i specifičnost određene materije. Tako je moguće stvaranje posebne discipline koja bi proučavala društvenu svojinu. Ili, posebne naučne discipline o organizacijama udruženog rada, postupku pred sudovima udruženog rada itd.

Od posebne važnosti je teorijsko proučavanje naše države i prava u celini, stvaranje teorije države i prava samoupravnog socijalizma, proučavanje samoupravne socijalističke demokratije kao oblika diktature proleterijata. U oblasti teorije države i prava mi smo još na klasičnim marksističkim postavkama. Ali, potrebno je te postavke primeniti na našu praksu i iskustvo. Postoje već mnogobrojni politički i ideološki stavovi, delimična obrada pojedinih delova i oblasti, ali, celokupna materija kao jedinstvena celina teorije države i prava samoupravnog socijalizma još ne postoji. Međutim, protekli period izgrađivanja našeg društva pruža ogromnu materiju. Nov Ustav, mnogi politički dokumenti, novi zakoni u kojima Zakon o udruženom radu igra posebnu ulogu, kao i bogata praksa, daju ogromne mogućnosti teorijske razrade i naučnog proučavanja.

Treba posebno istaći samoupravne opšte akte i potrebu njihove teorijske obrade. To bi zaista obogatilo našu Teoriju prava. U toj oblasti nije mnogo učinjeno. I sigurno, da se nameće nužna potreba proučavanja ove materije, kako od strane pojedinih nauka, tako i od same Teorije prava.

Zakon o udruženom radu ističe da samoupravni opšti akti ne mogu biti u suprotnosti ni sa načelima morala socijalističkog samoupravnog društva. Ovo inicira proučavanje ne samo prava i pravnih normi, već i povezivanje sa moralom i njegovim proučavanjem. Razvoj udruženog rada i drugih elemenata našeg društva, države i prava, zahtevaće multidisciplinirano proučavanje pojava, saradnju nauka, pravnih, političkih, ekonomskih i drugih. Biće sve više potrebno proučavanje sa raznih aspekata i raznih teorijskih oblasti. Tako udruženi rad i drugi elementi i oblasti našeg društva nameću velike zadatke našoj teoriji.

Međutim, treba istaći da je udruženi rad dao i veliki doprinos razvoju i bogatstvu marksističke nauke uopšte. Kroz svoju praksu i dosadašnje regulisanje udruženi rad daje prvi put u istoriji sistematsku celinu regulisanja odnosa socijalističkog društva. Time se ne daje nikakav model koji obavezno treba uvek i u svakoj državi primeniti ili ga primenjivati na isti način. On samo ukazuje da je to jedan način regulisanja odnosa pod određenim uslovima i okolnostima pod kojima se primenjuju principi i teorijske postavke marksističke nauke. U tome udruženi rad kao i ostali elementi samoupravne socijalističke demokratije daju ogroman doprinos bogatstvu marksističke nauke, akcije i prakse. Polazeći i od ovog aspekta, teorijsko proučavanje udruženog rada pojavljuje se kao velika potreba i zada-

tak svih naših nauka i u tome i pravne nauke. To bi bio ne samo doprinos našoj nauci, već i doprinos celokupnoj marksističkoj nauci uopšte.

IV

Isticanje značaja Zakona o udruženom radu i uopšte materije udruženog rada i drugih oblasti naše države, prava i društva samo za teoriju a ne i praksu, značilo bi negiranje suštine marksizma kao nauke i prakse, teorije i akcije. Marksizam se nikad ne javlja kao apstraktna teorija van akcije i prakse, već je uvek u praksi, svakodnevnoj primeni i proveravanju teorijskih principa i zakona. Zakon o udruženom radu je isto tako važan za teoriju kao i za praksu. On će svoju misiju ostvarivanja uloge i značaja udruženog rada realizovati baš u svakodnevnoj primeni i stalnoj praksi. Važnost zakona nije samo u normama i teorijskoj obradi, već i njegovom ostvarivanju, stalnoj primeni i realizaciji idejno-političkih principa. Čak i sama teorijska obrada na određeni način predstavlja primenu zakonskih normi. Teorija mora u svojoj obradi voditi računa ne samo o normama zakona, već i o njihovoj primeni, praksi. Isto tako, teorija i praksa utiču na zakone i druge akte. Ukazuju na dobre i rđave strane normi, na potrebu izmena i dopuna itd. Tako se javlja određeno jedinstvo, međusobni uticaj između zakona, teorije i prakse.

Zakon o udruženom radu obavezuje na donošenje mnogobrojnih akata, kako od strane državnih organa tako naročito od strane organizacija udruženog rada, donošenje samoupravnih opštih akata. To je već određen način primene zakona, njegovo ostvarenje. Ta aktivnost zahteva vrlo studiozan rad i pravilan pristup. Potrebno je u raznovrsnim i mnogobrojnim organizacijama udruženog rada izraditi mnogobrojne samoupravne opšte akte i u praksi, putem normativne delatnosti, primeniti norme zakona o udruženom radu i time ostvariti idejna i politička opredeljenja data u zakonu i celokupnom našem sistemu.

Pored ovog načina primene, postoji i neposredna primena zakona na konkretne situacije. To će biti i onda kada zakon bude razrađen kroz mnoge druge akte. Prema tome, nužno se nameće da ta konkretna primena bude zakonita i pravilna, jer će samo takva praksa moći da realizuje zakon o udruženom radu. Treba imati u vidu i činjenicu da je praksa uvek od vrlo velike važnosti ne samo za realizaciju zakonskih normi, već i za razvoj teorije. Teorija mora obrađivati ne samo norme, već i njihovu primenu.

U konkretnoj primeni Zakona o udruženom radu i drugih akata sigurno da će biti sporova, neusaglašenih stavova, različitih mišljenja i gledišta, kao i konkretnih sukoba. Zbog toga, vrlo je važna akcija i delatnost raznih organa i samih radnika u vršenju samoupravnih prava. Pre svega, nužno je poći od toga da samoupravljanje, kao što traži samoupravno i sporazumno rešavanje odnosa u početku, u konstituisanju odnosa, isto tako traži da se i konfliktne situacije sporazumno rešavaju. Zato će razni mehanizmi i načini samoupravnog rešavanja sukoba u samoj organizaciji udruženog rada biti od presu-

dnog značaja. U tome od posebnog značaja je samoupravna radnička kontrola i arbitraža. Njihovo delovanje mora biti efikasno i pretežno preventivno. Treba nastojati da se sporovi reše preventivno u samoj organizaciji udruženog rada, između samih radnika, pre nego što se krene na druge organe: inspekcije, sukobe itd. U tome je Zakon o udruženom radu dao vrlo važne principe, organizacione oblike i načine rešavanja sukoba. Zakon je mnogo išao na društveno i političko rešavanje. Čak i kad je uzimao učešće drugih organa, on se obraća skupštini društveno-političke zajednice da u sporazumnom rešavanju sukoba nađe odgovarajuća rešenja bez intervencije državnih organa i vlasti. U tome je karakteristična materija rešavanja sporova koji se nisu mogli rešiti redovnim putem.

U ovakvim nastojanjima rešavanja odnosa naročito je značajna uloga sindikata. Sindikat je aktivan faktor u ostvarivanju udruženog rada. To je društveno-politička organizacija sa vrlo velikim radijusom delatnosti. Ona zahvata sve oblasti i aktivnosti. Predstavlja konstitutivni elemenat udruženog rada i ostvarivanja položaja radnika u sveukupnom društvenom životu. Razvoj ovakve uloge sindikata mnogo će doprineti praksi, što će biti i od velike važnosti za teoriju, kako samog udruženog rada tako i teoriju o ulozi društveno-političkih organizacija u ostvarivanju udruženog rada.

Od velikog značaja biće i praksa državnih organa i izgrađivanje njihovog odnosa prema organizacijama udruženog rada. Pre svega, treba istaći da se skupštine društveno-političkih zajednica pojavljuju i kao organi društvenog samoupravljanja i da su u stvari nastavak i izraz udruženog rada. To menja i njihov karakter kao organa vlasti. Drugi organi, naročito organi uprave koji najviše dolaze u dodir sa organizacijama udruženog rada, javljaju se kao deo udruženog rada. Radni ljudi u upravi stižu svoj dohodak slobodnom razmenom rada, na dohodnom principu, ali su istovremeno zaštitnici ustavnosti i zakonitosti. To menja u suštini odnose. Organi uprave nisu nadređeni organi organizacijama udruženog rada. Između njih stvaraju se odnosi saradnje i međusobnih prava i obaveza. Sve to stvara posebnu atmosferu u izgrađivanju prakse koja će dalje uticati na odnose i teoriju.

U izgrađivanju prakse posebno treba istaći ustavne sudove i sudove udruženog rada. Kroz ocenu ustavnosti i zakonitosti praksa ustavnih sudova biće od dragocene važnosti za ostvarivanje udruženog rada kao i za razvoj teorije. Ustavni sudovi su i do sada u tome dali veliki doprinos. Međutim, treba istaći i praksu koja se stvara sa sudovima udruženog rada. Sudovi udruženog rada su nova institucija. Oni se razlikuju od drugih sudova po materiji koju rešavaju i po postupku koji primenjuju. Sudovi udruženog rada nose novo u rešavanje sporova i pitanja iz udruženog rada i u novom pristupu i metodi rada stvaraju posebnu praksu koja će biti vrlo važna za ostvarivanje uloge i značaja udruženog rada. Isto tako, vrlo je važna i praksa društvenog pravobranioca samoupravljanja, posebne institucije sa značajnom ulogom u ostvarivanju samoupravljanja. Zbog toga

teorija mora biti u stalnom i neposrednom odnosu sa ovom praksom. To će uticati i na samu teoriju, njen pristup i metod proučavanja materije udruženog rada.

Zakon o udruženom radu, kao i svi akti i politički dokumenti, pružaju veliku i značajnu oblast za teorijsku obradu i praktičnu primenu. Neophodno je razviti svestranu aktivnost za teorijsko proučavanje i neposrednu primenu ove materije. Isto tako, nužno je povezivati sve ove elemente i stvoriti jedinstvo akcija i međusobnog uticaja između zakonske i druge regulative, ideološke i političke opredeljenosti i postavki, teorije i prakse i u tome tražiti ostvarivanje zadataka i ciljeva razvoja našeg sistema.

Dr MOMČILO DIMITRIJEVIĆ
professeur à la Faculté de droit de Niš

L'IMPORTANCE DE LA LOI RELATIVE AU TRAVAIL ASSOCIÉ POUR NOTRE THÉORIE ET PRATIQUE

— R é s u m é —

Toutes les grandes lois sont très importantes pour la théorie et la pratique. L'importance de la Loi relative au travail associé est en particulier significative parce que c'est une loi de système et parce qu'elle règle l'une des plus importantes matières de la démocratie socialiste autogestionnaire travail associé. En tant que loi de système, elle diffère de toutes les sortes de lois connues jusqu'à présent du fait qu'elle règle la matière de notre système dans un ensemble systématisé. Ensuite, elle rend possible le règlement de la matière dans de nombreux actes et surtout dans les actes généraux autogestionnaires. Enfin elle est appliquée aussi directement. Ainsi, la Loi relative au travail associé appartient à une catégorie spéciale de lois qui se manifeste dans le système actuel de notre développement — les lois de système.

La matière de la loi relative au travail associé est telle qu'elle représente la base des études théoriques des diverses sciences sociales: juridiques, politiques, économiques et autres. Certains domaines exigent plus des recherches juridiques et certains autres des recherches économiques et l'élaboration théorique. Cependant la matière est liée à un tel point qu'une certaine coordination des sciences est toujours nécessaire, que certains domaines, quoique étant plus économiques, doivent être d'une manière déterminée trouvés aussi dans les sciences juridiques. Ainsi, la matière du revenu, la propriété sociale etc. Dans toutes ces parties est nécessaire l'étude juridique et le développement des sciences juridiques.

Dans de nombreux domaines du travail associé, du reste, il est surtout nécessaire de poursuivre des études de la part des sciences juridiques. Ainsi, l'organisation autogestionnaire, la prise des décisions, les dispositions pénales etc. Ces études exigent un intérêt particulier de toutes les branches du droit. La nécessité s'impose de modifier et compléter les disciplines juridiques existantes mais aussi la création de nouvelles. Il faut étudier le droit matériel et le droit de procédure dans le domaine du travail associé et enrichir tout le système juridique.

Le travail associé, tant dans la Loi relative au travail associé que dans les autres actes, impose de grands devoirs aux sciences juridiques dans de nombreux domaines. L'innombrable matière n'est pas élaborée en théorie ou bien ce sont seulement des travaux préparatoires ou partiels. C'est pourquoi les sciences juridiques, ainsi que les autres sciences, jouent un grand rôle dans l'élaboration théorique et dans les recherches. Cela se manifeste dans les travaux concrets et de droit positif que dans les travaux théoriques. Ainsi s'impose la création de la Théorie de l'Etat et du droit du socialisme autogestionnaire.

Cependant, le travail associé exige aussi le développement des autres sciences. Dans la Loi relative au travail associé est soulignée la nécessité de la coordination des normes juridiques et politiques avec la morale de la nouvelle société. Cela impose l'étude des autres normes de même et non seulement juridiques. Il est indispensable d'étudier la morale et les mœurs du socialisme autogestionnaire. Ainsi, la matière du travail associé inspire et impose des études théoriques et des recherches universelles.

Les études théoriques sont d'importance non seulement pour notre science, mais aussi eu égard à l'importance de la matière et de la spécificité de la démo-

cratie socialiste autogestionnaire, elles présentent de l'importance aussi pour le développement de la théorie et la pratique marxistes toute entière.

La Loi relative au travail associé est importante aussi pour la pratique. En effet, sa grandeur et réalisation peut se refléter seulement dans l'application. La pratique est très importante tant pour la réalisation de la Loi relative au travail associé, que pour tous les autres actes, surtout les actes généraux autogestionnaires. De même, la pratique des organisations de travail associé et des autres organes, surtout des assemblées des communautés socio-politiques, des organes de l'administration, des tribunaux constitutionnels et des tribunaux autogestionnaires dans la réalisation des normes relatives au travail associé représentent un élément très important dans les études théoriques et les recherches. D'autre part, la théorie et la pratique influent sur le développement et le perfectionnement des normes relatives au travail associé. Ainsi se manifeste l'unité dialectique, la liaison réciproque, la dépendance et l'influence entre l'établissement des règales et autogestionnaires et la théorie et la pratique dans le domaine du travail associé en tant que besoin indispensable de l'édification du travail associé, partie fondamentale de la démocratie socialiste autogestionnaire ainsi que de tout notre système.

Dr SLAVKO MARKOVIĆ,
redovni profesor

ZAKONSKI NASLEDNICI

U v o d

Zakonsko nasleđivanje u užem smislu, tj. ono koje obuhvata tzv. redovno zakonsko i imperativno nasleđivanje (nužni deo), istorijski posmatrano pokazuje mnogo veću dinamiku a uporedno-pravno mnogo veću raznolikost, nego što je slučaj sa tzv. voljnim nasleđivanjem, tj. nasleđivanjem na osnovu testamenta i ugovora o nasleđivanju, tamo gde je on dopušten.

Ova opšta konstatacija ima za naše pravo posebnu važnost, ne toliko po postavkama saveznog Zakona o nasleđivanju iz 1955. godine, već u vezi sa novim republičkim i pokrajinskim zakonima o nasleđivanju, koje su donele sve republike i pokrajine, osim SR Hrvatske. Međutim, ni svi ovi novi zakoni nisu jednako radikalni. Zakon o nasleđivanju SR Srbije i Zakon o nasleđivanju SR Crne Gore su najbliži saveznom, dok su ostali manje više radikalno menjali pojedine ustanove ili unosili nove, tako da se već čuju trojake kvalifikacije tih novina. Po jednjima, to je revolucionarna promena u naslednopravnim odnosima nastala i prouzrokovana takvim promenama na terenu porodičnog zakonodavstva. Po drugima, radi se o avangardizmu i pomodarstvu, koje je kratkog veka. Po trećima, radi se o uvođenju konzervativno-patrijarhalnih ustanova u naš novi pravni sistem itd.

Ne možemo mimoći činjenicu, da promene kao što su nejednakost naslednih delova, izdržavanje kao osnov pozivanja na nasleđe vanbračna zajednica, tazbinsko srodstvo, hranjenišтво i dr. nisu nastale u radu zajedničke komisije svih veća Savezne skupštine za zakone o udruženom radu, osnovnim svojinsko-pravnim i obligacionim odnosima (civilni kodeksi), u kojoj se predviđala puna ravnopravnost bračnih i vanbračnih srodnika a diskutovalo o nasleđivanju poljoprivrednog imanja, već da su plod nove republičko-pokrajinske legislative. Zakonodavstvo o porodici i nasleđivanju je odmah nakon prenošenja, poput cena oslobođenih kontrole, uzelo maha. Kao da je federacija „sputavala” zakonodavne inicijative na ovom terenu i zaklapala oči pred „problemima”. Dugogodišnji rad pomenutih saveznih komisija govori protiv toga. Nisu problemi nastali preko noći, pa da su republike i pokrajine morale da ih normiraju, već su se promenili inspiratori i kreatori zakona. Do juče hvaljeni savezni Zakon o nasleđivanju iz 1955. godine postao je preuzak za „oslobođenje” snage novog zakonodavstva.

Čini nam se, da promene o kojima je reč dolaze naprečac, tj. da nisu plod konfrontacije gledišta u teoriji. O tome rečito govore

udžbenici naslednog prava, koje pišu naučni radnici u republikama i pokrajinama a takođe i stavovi u pojedinim republičkim časopisima. Ovo pitanje postavljamo, ne zato da bi osudili radikalizam i promene u zakonodavstvu, kako bi se površno moglo shvatiti, već zbog toga, što svaka promena mora imati svoje ideološko i racionalno opravdanje. Naime, pravne norme de lege lata zasnivaju se na određenim postavkama, koje su filozofske, sociološke odnosno pravno-političke prirode, i njihova zamena nameće potrebu za boljim i savremenijim postavkama. Dakle, nije dovoljno samo raspoloženje da se nešto menja, već se mora znati zašto se menja i čime se ukinuto zamenjuje. A to, čini nam se, nedostaje.

Ovaj rad će biti pokušaj da, u izloženom svetlu, sagledamo promene, i da uočimo dileme koje nam postavlja novo republičko i pokrajinsko zakonodavstvo o ovom pitanju. Uporedno republičko i pokrajinsko zakonodavstvo o istoj materiji je prilika da, i na ovom terenu, dođu do izražaja različite ideje i shvatanja. To treba da nas podstakne, da dobre ideje i rešenja prihvatamo, a loše kritikujemo, uz puno uvažavanje. Zato, naslov možda i ne odgovara u pravoj mери, ali on je zajednički imenitelj za sva pitanja koja se postavljaju.

§ 1. REDOVNO ZAKONSKO NASLEĐIVANJE

A. OSNOVI POZIVANJA NA ZAKONSKO NASLEĐE

I. KRVNO SRODSTVO

1. Osnovi pozivanja srodnika

U skladu sa istorijskim razvitkom, u prvom redu, sa nastalim pravom privatne svojine i patrijarhalnom monogamnom porodicom, formiralo se je i zakonsko nasleđivanje, koje je, manje ili više, odražavalo, pa i danas odražava, osnove na kojima je nastalo. Tako, Hamurabijev zakonik (oko 2.000 godina pre naše ere) poznaje samo sinove kao naslednike, s tim da nasleđuju roditelje po glavama, tj. na jednake delove, bez obzira iz kojeg su braka, a kćeri imaju samo pravo na izdržavanje i miraz, srazmeran očevom imanju (§§ 165, 166, 167, 170, 171, 173, 174, 180 i 184) Roditeljski odnos zasniva se i usvojenjem (§§ 185—193). Time se omogućava produženje domaćinstva, odnosno očuvanje ognjišta, a to je bila preokupacija ovdašnjih ljudi. Ne vidi se da li je postojalo pravo predstavljanja, ali se od većine teoretičara pretpostavlja kao nešto prirodno. Takođe, sporno je nasleđe ćerki u nedostatku sinova do Mojsijevih zakona. Ustanova levirata kod Jevreja i epiklerosa kod Grka, toliko jako potenciraju produženje kuće, odnosno produženje imena porodice ostavioca, da nije nimalo čudno što su Rimljani nasleđivanje smatrali kao „*successio de locu defuncti*”, odakle se direktno izvodile, i danas ponegde izvode, personalističke koncepcije o ustanovi nasleđivanja.

Zakonik XII tablica u Rimu iz 450 godina pre naše ere poznaje tri grupe naslednika: *heredes sui*, tj. lica pod vlašću *pater familias*-a među koje dolazi i njegova žena *cum manus* i druga slobodna

lica pod njegovom vlašću, zatim agnate, među koje je dolazio i njegov emancipovan sin i gentiles. U ovakvom nasleđivanju vidimo kombinaciju sasopstveničkog odnosa i srodstva u zakonskom nasleđivanju. Usvojeni sin dolazi na nasleđe ispred rođenog sina ostavioca, samo zato što prvi stiže u zajednici za ostaviocem, a drugi stiže za sebe. Na ideju izdvajanja prinovka članova porodice onda se još nije došlo.

Pretorsko pravo postepeno, a Justinijanovo zakonodavstvo konačno predviđa kognatsko srodstvo za osnov nasleđivanja, deleći sve srodnike u tri klase: potomke, pretke i kolaterale, i po tome određujući zakonski nasledni red. Krvno odnosno kognatsko srodstvo, uz dodatak srodstva po usvojenju i bračnog druga, preuzelo je i opšte (pandektno) pravo, a zatim i sva moderna zakonodavstva, razvrstavajući srodnike, uglavnom, bilo u sistem bliskosti srodstva (romanski sistem) bilo u parantelarni sistem (ostala pravna područja Evrope). Ovakvo rešenje zasniva se na sledećim premisama:

a) Na načelu prirodne naklonosti srodnika i načelu solidarnosti koji među njima postoji. Među srodnicima se formira redovno zajednica života, među njima postoji zakonska obaveza izdržavanja, pomaganja i uvažavanja. Odatle, shvatanje o pretpostavljenoj volji, koje ima realnog oslonca. Naime, smatra se da se zakonski nasledni red zasniva na prećutno izraženoj volji, u pogledu lica koja su sposobna za testiranje, a na moralnoj osnovi u pogledu nesposobnih.

b) Načelo o solidarnosti srodnika se ne izražava samo kroz međusobnu obavezu izdržavanja, već i kroz međusobno nasleđivanje, s druge strane. Istina, to se ostvaruje u globalu ili generalno posmatrano, a ne u pojedinačnom slučaju. Kako sposobnost za izdržavanje i nasleđivanje nisu iste, moguće je, i spada u predviđene elemente ove solidarnosti, da jedan srodnik izdržava drugog, a da drugi bude njegov naslednik. Ali, kasnije, takva sudbina može da zadesi i onog ko je nasledio, tj. da izdržava a da ne nasleđi. Načelo solidarnosti isključuje čiste račune i ekvivalenat za ono što je dato.

Savezni zakon o nasleđivanju iz 1955. godine takođe stoji na ovim principima. Odnosi među srodnicima u našem socijalističkom društvu moraju još uvek biti zasnovani na klasičnim odnosima, jer društvena zajednica nije u stanju da svakom obezbedi po potrebi. Načelo solidarnosti, o kome smo govorili, ostaje i za naše društvo. Jedino, a to imamo još od Rima, sa srodnicima konkuriše i bračni drug.

Na istim koncepcijama, tj. koncepciji golog ili prostog srodstva kao osnova pozivanja na nasleđe, stoje svi novi republički i pokrajinski zakoni o nasleđivanju. Jedino Zakon o nasleđivanju SR Makedonije uvodi jednu interesantnu novinu, koja podstiče na diskusiju da li je golo ili prosto srodstvo dovoljan osnov za pozivanje srodnika. Naime, on poznaje dve vrste srodnika:

a) Srodnike iz parentele ostavioca (potomci), parantele roditelja i parantele deda i babe (dakle, tri nasledna reda) kao naslednike koji dolaze na zakonsko nasleđe isključivo na osnovu, i isključivo po osnovu, srodstva. Moglo bi se ovde govoriti o srodnicima kao apsolutnim zakonskim naslednicima, ili o srodstvu kao apsolutnoj činjenici za pozivanje na nasleđe.

b) Srodnike daljeg stepena srodstva, ili bez obzira na stepen srodstva, koji su najmanje pet godina živeli u zajednici sa ostaviocem (čl. 10 stav 4 i čl. 27). Ovde srodstvo nije dovoljno za pozivanje na nasleđe, već se traži da je manifestovano zajednicom života sa ostaviocem. Srodstvo je, dakle, samo relativna činjenica pozivanja na nasleđe, a srodnici samo relativni zakonski naslednici.

U sovjetskom pravu imamo da u naslednike po zakonu spadaju i lica nesposobna za rad koja je umrli izdržavao najmanje jednu godinu pre svoje smrti (čl. 532 stav 3 Građanskog kodeksa RSFSR iz 1964. godine). U oba slučaja se ne radi o neograničenoj životnoj zajednici dva lica kao osnovu zakonskog nasleđivanja, već je svaka od ovih uža, ali je propis ZN Makedonije mnogo značajniji. Sovjetsko pravo ide za tim da obezbedi nastavljanje izdržavanja izdržavanom licu, kako ne bi izdržavanje palo na teret države, pa je i nasleđivanje jednostrano, dok je po propisu ZN Makedonije nasleđivanje između lica koja žive u životnoj zajednici obostrano, što je sasvim nov kvalitet.

Može se uzeti da smo sada pred dilemom: a) Uzeti srodnike određenog obima za zakonske naslednike na osnovu činjenice srodstva, a ostaviocu prepustiti da on sam putem testamenta vrši korekcije, prema životnim situacijama i svom sopstvenom nahođenju, ili

b) Kombinovati golo, prosto srodstvo do određenog stepena a preko toga tražiti nove elemente: zajednicu života, izdržavanje i sl., ili

c) Za sve srodnike postaviti dopunske elemente kao pod b).

Klasični pravni sistemi, a po ugledu na njih i današnji, efektivnost vršenja uzajamnih prava i obaveza traže samo za bračne drugove a ne i za srodnike. Uprkos tome, što i za srodnike i za bračnog druga važe kriterijumi dostojnosti za nasleđivanje, odnosno što je moguća diskvalifikacija od nasleđa zbog nedostojnosti, dotle je za bračnog druga predviđen čitav niz dopunskih elemenata, kao što su zajednica života sa ostaviocem, da nije podneta tužba za razvod, poništaj ili proglašenje braka nepostojećem ili sporazum o prestanku zajednice života. Sve te činjenice nemaju nikakvog uticaja u odnosu na srodnike. Očito je, da ovakvo gledanje rimskog prava na bračnog druga kao došljaka u tuđoj kući i na tuđoj imovini, ne mogu biti i naše gledanje, odnosno gledanje savremenog društva na bračnu vezu i njen značaj za uzajamno nasleđivanje supruga s jedne, i njihovih srodnika, s druge strane.

Čini nam se da ima argumenata da se napusti rimski sistem golog srodstva za pozivanje na nasleđe, a ovo sa više razloga:

a) Srodnici se danas ne mogu, kada već postoji široko raslojavanje porodice, uzdati u činjenicu golog srodstva, već da srodstvo proizvodi posledice samo ako se efektivno vrše prava i dužnosti. Prema bližem srodniku ne može se samo biti neutralan, već u potrebi treba mu pomoći, a izostatak toga biće sankcionisan nenasleđivanjem i bez isključenja iz nasleđa. Razumljivo, s obzirom na raslojavanje porodice, ne može se zahtevati da svako živi sa ostaviocem u zajednici jer bi to značilo vraćanje porodičnim zadrugama, već sporazumno uređivanje odnosa u porodici: zajednice života, izdržavanja i slično.

Starim ljudima najčešće ne manjkaju sredstva za izdržavanje (penzija, prihodi od imovine i dr.) već potreba da budu među svojim, da oni međusobno žive u slozi, da se ne sukobljavaju oko nasleđa i slično. U tom smislu vrlo korisnu ulogu mogao bi da odigra ugovor o nasleđivanju, ali kao specifični ugovor te vrste, kakav poznaje današnje mađarsko pravo. Naime, ugovor o nasleđivanju bi se mogao zaključiti između lica između kojih se ugovara međusobno (ili jednostrano) izdržavanje. Takođe mogao bi korisno da posluži i ugovor o odricanju od nasleđa, na osnovu namirenja od pretka, kako to predviđa savezni ZN, što je ZN SR Srbije neopravdano ukinuo. Na taj način, nestala bi potreba da se izdržavanje starijih obezbeđuje jednim špekulantskim ugovorom, kakav je ugovor o doživotnom izdržavanju. Možda je takav ugovor rešenje za onog ko nema dece, a za one koji takvu decu imaju on svedoči o pataloškim odnosima u porodici. Ništa ne pada teže tim ljudima nego da u stare dane „kupuju” jednim trgovačkim ugovorom svoje izdržavanje. Drugo bi to bilo ako bi to bio sporazum sa decom i sl.

b) Očekivanje da sam ostavilac kao zaveštalac vrši korekciju u korist srodnika odnosno lica koja su živela s njim u zajednici, izdržavala ga i sl. često ne može ili se ne ostvaruje. Prvo, mnogi nisu sposobni da testiraju. Drugo, i oni koji su sposobni da testiraju ne prave testament, već to čine u dubokoj starosti. Uopšte, nije pravna kultura u nas takva da ljudi za života regulišu svoje nasleđivanje. A poznato je, da danas smrt nastupa i rano i iznenada (infarkt, srčani udar i sl.). Navedimo kao primer da bolesnog brata ili sestru čuva jedan od braće i sestara, a posle smrti svi dele njegovu zaostavštinu na jednake delove. Dakle, očito je da naslednopravni sistem ne stimuliše zdrave porodične odnose.

Međutim, ne možemo se složiti sa gledištem da zakonski naslednik bude onaj ko je ostavioca izdržavao. Kao da je propis čl. 194 stav 4 Ustava SFRJ iz 1974. godine time inspirisan a to zagovara i dr Marko Mladenović u svojoj raspravi „Savremena porodica i nasledno pravo” u „Pravnom životu” br. 10/75. Takvo rešenje je gore od postojećeg, i ono bi, htelo to ili ne, još više favorizovalo famozni ugovor o doživotnom izdržavanju, i slične trgovačke tendencije. Jer, uslovi pod kojim se ugovara izdržavanje neće postavljati stari kao lica u nuždi, već mlađi i sposobni za izdržavanje. A njima ovaj beskrupolozni i aleatorni ugovor pruža najveće šanse. Najzad, kako dovesti u vezu obavezu izdržavanja po zakonu sa takvom koncepcijom o nasleđivanju? Napuštanje principa o porodičnoj solidarnosti bilo bi veoma preuranjeno. A šta sa onima koji nemaju imovinu a nisu sposobni za rad. Pali bi na teret zajednice, a naše mogućnosti nisu još takve da možemo svima takvim licima pružiti izdržavanje.

2. Jednakost bračnih i vanbračnih srodnika

Savezni Zakon o nasleđivanju imao je posebne propise o vanbračnoj deci (čl. 23), jer nije stajao na stanovištu pune jednakosti bračnih i vanbračnih srodnika u nasleđivanju. Jednakost je postojala ako imamo izričito priznanje očinstva od strane vanbračnog oca

pred matičarem, u javnoj ispravi ili u testamentu, odnosno i kod istraživanja očinstva, ako se je vanbračni otac ponašao prema vanbračnom detetu kao svojem (faktičko priznanje). Ovakvu nejednakost omogućavali su propisi ustava iz 1946. i 1963. godine koji su predviđali ravnopravnost ove dece samo u pravima i dužnostima prema roditeljima. Ovaj stav saveznog Zakona o nasleđivanju zasnovan je na dvema premisama:

a) Ne može se očekivati da srodnici vanbračnog oca uzajamno poštuju i uvažavaju njegovo vanbračno dete, kada to ne čini sam otac. Za njih nastaje dilema, da li da se solidarišu sa sudom ili sa svojim srodnikom. Zakon se opredeljuje, s pravom, za ovo drugo, pa se zato presudi u takvoj situaciji daje ograničeni domašaj. Vanbračno dete nasleđuje majku i njene srodnike i vanbračnog oca.

b) Čitav spor, u vezi s tim, nastaje usled nemoći medicine da odgovori na pitanje ko je otac deteta u slučaju osporavanja, a posebno ako se istaknuta exceptio pluralis.

Ustav SFRJ iz 1974. godine, u čl. 190 stav 4. propisuje, da deca rođena van braka imaju ista prava i dužnosti kao i deca rođena u braku, što je temelj izjednačenja i u naslednom pravu. Valja primečiti da čl. 4 ZN CG, SI, Sr i V govore o ravnopravnosti bračne i vanbračne dece, dok čl. 5 ZN BiH i M govore o izjednačenju vanbračnog srodstva sa bračnim u nasleđivanju, što je, čini nam se, ispravnije. Mnogo jednostavnije bi bilo danas govoriti o krvnim srođnicima.

Ipak, krvno srodstvo nije uvek osnov za zakonsko nasleđe. I tu su nastale opravdane potrebe za korekcijom. Tako po čl. 32 Zakona o odnosima roditelja i dece SR Srbije nije dopušteno istraživanje očinstva deteta začetog veštačkim putem. To je odstupanje od principa isključivosti krvnog srodstva i principa jednakosti krvnog srodstva. Naime, uprkos bračnosti deteta, ovde se pojavljuje srodstvo samo sa jednim roditeljem, tj. detetom i majkom sa njenim srođnicima. Sa mužem i njegovim srođnicima pravi se fikcija krvnog srodstva, ma da ono, u stvari, to nije.

3. Obim srodstva u nasleđivanju

Svi naši naslednopravni propisi stoje na gledištu o ograničenom srodstvu kod nasleđivanja. Ali, ako se vrši ograničenje srodstva, koja je najniža ili najveća granica za to ograničenje? To je pitanje različito rešeno i među zemljama koje uvažavaju ograničeno srodstvo a različito ga regulišu i savezni i novi zakoni.

Savezni ZN je pozivao na nasleđe sve direktne srodnike (descendente i ascendente) bez obzira na stepen, i sve pobočne srodnike iz parantele roditelja (braću i sestre ostavioca i njihove potomke bez ograničenja) i iz parantele deda i baba (i njihove potomke po pravu predstavljanja: stričevi, ujaci, tetke i njihovi potomci bez ograničenja).

U novim zakonima zauzeta su tri različita rešenja:

1) Član 9 ZN BiH i Sr (Osnovi nasledno-pravnih odnosa) i V imaju kao zakonske naslednike sledeće srodnike:

a) potomke ostavioca neograničeno a od predaka samo one u dva stepena, tj. roditelje i dede i babe;

b) pobočne srodnike iz druge parantele neograničeno, a iz treće, pored deda i baba, samo još njihove prvostepene potomke: ujake, stričeve i tetke po ocu i majci, punorodne i poluroodne.

2) Član 9 ZN CG i čl. 10 ZN SI priznaju srodnike nešto šire. Naime, oni dopuštaju pravo predstavljanja i u trećem redu neograničeno, tj. potomke stričeva, ujaka i tetki.

3) Član 10 ZN Makedonije predviđa dve vrste srodnika u nasleđivanju, kako je napred istaknuto:

a) Tri pune parantele, kao Crna Gora i Slovenija, za koje se traži samo srodstvo, i

b) Ostale krvne srodnike koji žive sa ostaviocem u trajnoj zajednici života (čl. 10 stav 4 i čl. 27), o čemu smo već govorili.

Kakvo rešenje usvojiti, odnosno da li je ovo dobro? Je li smanjenje srodnika opravdano i dovoljno? Sve su to pitanja na koja se nije davao, i ne daje, valjani odgovor.

Neki sociolozi ističu da u 60% slučajeva u nas postoji trogeneracijska porodica, pa da to opravdava tri nasledna reda, odnosno nasleđivanje u tri parantele (dr Marko Mladenović u cit. članku). Drugi ističu kriterijum uvažavanja i uzajamnog poštovanja koji postoji u praksi itd.

Najpre da uporedimo krug potencijalnih zakonskih naslednika i krug srodnika među kojima postoji obaveza zakonskog izdržavanja. Prema čl. 32 saveznog Zakona o odnosima roditelja i dece SR Srbije a tako je i u drugim republikama i pokrajinama) zakonska obaveza izdržavanja postoji:

a) Između srodnika u pravoj liniji neograničeno, i to bilo ushodno bilo nishodno,

b) Od kolaterala na izdržavanje su po zakonu obavezni samo braća i sestre u pogledu izdržavanja maloletne braće i sestara.

Zašto, i je li opravdana, ovakva razlika u krugu srodnika među kojima postoji zakonska obaveza izdržavanja i zakonsko nasledno pravo? Očito, jer se je jedno „merilo“ nezavisno od drugog, tj. među ovim krugovima nije se videla nikakva međusobna veza. Određivanje kruga je, onda, rezultat nahodjenja pojedinih teoretičara, odnosno redaktora zakona, pa i promena može biti rezultat nečije volje. Zato i nekih ozbiljnih argumenata u određivanju kruga nema.

De lege ferenda, smatramo, da krug zakonskih naslednika iz reda srodnika, mora biti usklađen sa srođnicima među kojima postoji uzajamna obaveza izdržavanja. Pitanje je, koliko i kako taj krug lica treba da bude razvrstan s obzirom na dopunske okolnosti, kao što su zajednica života za ostaviocem, uzajamno izdržavanje i dr. Najzad, s obzirom na te dopunske elemente srođniku daljeg stepena srodstva može se dati prednost u nasleđivanju nad bližim srođnikom koji se poziva samo na srodstvo itd.

II. GRAĐANSKO SRODSTVO 1 Nepotpuno usvojenje

Savezni Zakon o usvojenju iz 1974. godine poznaje samo ovaj oblik usvojenja, pa takvo nasleđivanje reguliše savezni ZN iz 1955. godine. Zakon o nasleđivanju SR Slovenije odbacuje ovaj oblik i prihvata samo potpuno usvojenje, dok sve druge republike i pokrajine poznaju ovaj oblik a neke i potpuno usvojenje.

Međutim, i kod uređenja nasleđivanja, iz ovog oblika usvojenja, nastala je razlika prema uređenju po saveznom ZN, i to:

1) Savezni, i novi republički i pokrajinski, zakon slaže se u pogledu naslednih prava usvojenika i njegovih potomaka prema usvojiocu, (ali ne i prema njegovim srođnicima, usvojenicima i bračnom drugu) ukoliko ta prava nisu kod usvojenja ograničena ili sasvim isključena.

2) Budući je usvojenje shvatao kao odnos isključivo u interesu usvojenika i njegovih potomaka, savezni ZN nije priznavao zakonska nasledna prava usvojiocu prema usvojeniku i njegovim potomcima, dok to novi zakoni čine na dva različita načina:

a) Po Zakonu o nasleđivanju BiH, CG i M usvojioc nasleđuje usvojenika i njegove potomke u slučaju kada i oni nasleđuju usvojioca. Dakle, zakonsko nasledno pravo je ili uzajamno ili se ne priznaje.

b) Po Zakonu o nasleđivanju SR Srbije, SAP Kosovo i Vojvodine usvojioc koji nema nužnih sredstava za život je zakonski naslednik usvojenika i njegove dece (ne i drugih njegovih potomaka) i nasleđuje ih kao svoju decu, ukoliko za to postoje važni razlozi. Pri ocenjivanju razloga sud uzima u obzir sve okolnosti slučaja a naročito imovinske prilike usvojioca i njegovu sposobnost za privređivanje. Nasledno pravo usvojioca nije zavisno od naslednog prava usvojenika prema usvojiocu, pa može jednostrano biti priznato u korist usvojioca.

3) Po saveznom ZN ostaju nedirnuta nasledna prava usvojenika i njegovih potomaka prema njihovim srođnicima, što potvrđuju Zakoni o nasleđivanju BiH, CG i V, dok po Zakonu o nasleđivanju SR Srbije, Makedonije i Kosova nasledna prava srođnika usvojenika (imaju se u vidu roditelji) ukidaju se u meri u kojoj se priznaju usvojiocu. Dakle, po saveznom ZN dolazili su u obzir samo krvni roditelji, a sada mogu doći u obzir samo građanski roditelji, paralelno krvni i građanski roditelji.

2. Potpuno usvojenje

Kao što smo naveli, ovaj oblik usvojenja uveden je tek najnovijim republičkim i pokrajinskim zakonima o usvojenju. Neki od tih zakona su doneti nakon zakona o nasleđivanju, kao što je slučaj u SR Srbiji, pa ga zakon o nasleđivanju i ne normira.

SR Slovenija poznaje samo ovaj oblik usvojenja a Crna Gora i SAP Vojvodina samo nepotpuno usvojenje, dok ostale poznaju oba oblika. Odredbe o nasleđivanju u Zakonu o usvojenju SR Srbije („Slu-

žbeni glasnik SR Srbije" br. 17/76 su nepotpune i nesistematične, a pored toga, po načelu specijalnosti zakona, njihovo je mesto u Zakonu o nasleđivanju, kao što je to učinjeno u Zakonu o nasleđivanju SR Slovenije, prema kojem i dajemo prikaz nasledno-pravnih odnosa iz potpunog usvojenja:

a) Usvojenik i njegovi potomci imaju prema usvojiocu i njegovim srođnicima ista nasledna prava, kao i usvojiočeva deca i njihovi potomci. Dakle, usvojenik i njegovi potomci se potpuno integrišu u porodicu usvojioca.

b) Usvojenik i njegovi potomci nasleđuju i druge usvojenike usvojioca i njihove potomke. Znači, stvara se srođnički odnos kao između braće i sestara i između usvojenika jednog usvojioca.

c) Usvojenik i njegovi potomci nemaju zakonsko nasledno pravo prema svojim roditeljima, njihovim potomcima i drugim srođnicima, a takođe ni oni nemaju zakonsko nasledno pravo prema usvojeniku i njegovim potomcima.

3. Kritična ocena usvojenih rešenja

Ne ulazimo u potrebu dva oblika usvojenja, jer je to ocena teoretičara porodičnog prava. Isto tako, nesporan je nasledno-pravni položaj usvojenika i njegovih potomaka sa usvojiocem i njegovim srođnicima kod potpunog usvojenja. Čini nam se da nasledno-pravni položaj usvojenika i usvojioca iz nepotpunog usvojenja nije najbolje uređen.

Najpre, ne vidimo razloga da postoje uporedno dva oblika usvojenja sa skoro identičnim i naslednim odnosima. Prigovori, koji su svojevremeno činjeni prema saveznom ZN o tome da je nasleđivanje jednostrano, moglo je i imati opravdanja u svoje vreme. Danas, kada postoji i drugi oblik usvojenja, mora se na ovo gledati drukčije. Čini nam se da je bilo najbolje zadržati nasledno-pravni položaj usvojenika iz saveznog ZN.

Međutim, ako se je insistiralo na uzajamnosti nasleđivanja kod nepotpunog usvojenja, onda je ta jednostranost sada postala dvostruka, bar po propisima u SR Srbiji. Naime, nasledno pravo usvojenika i njegovih potomaka može se ograničiti ili sasvim isključiti a da usvojilac, ipak, nasledi usvojenika i njegovu decu, ako sud nađe da za to postoje važni razlozi. I obrnuto, usvojenik i njegovi potomci mogu nasleđivati usvojioca, a da ih ovaj ne nasleđuje, jer je dobrog imovnog stanja i sl.

Ne možemo mimoći činjenicu da su uslovi pod kojima usvojilac nasleđuje usvojenika i njegovu decu nejasni i, donekle, kontradiktorni, što se je moglo lako izbeći:

a) Polazna osnova je usvojilac koji nema nužnih sredstava za život.

b) Međutim, i pored toga, što nema nužnih sredstava za život, ne mora da nasledi, ukoliko ne postoje važni razlozi.

c) Pri procenjivanju razloga sud će uzeti u obzir **sve okolnosti slučaja**, a naročito sposobnost za privređivanje i imovinske prilike usvojioca. Dakle, i ovaj treći element konzumira prva dva.

Najzad, zakonodavstvo o usvojenju je prilika da ukažemo na dva stava u porodično-pravnim propisima, koji izazivaju sumnju, ne-sporazume i slično:

a) To je nepoštovanje načela o specijalnosti propisa o porodično-pravnim odnosima s jedne, i nasledno-pravnih propisa, s druge strane.

b) To što je savezni Osnovni zakon o braku, o odnosima roditelja i dece, o usvojenju i drugi, uzgred, sadržavao i izvesne norme o nasledno-pravnim odnosima, bila je svojevremena potreba i neminovnost. Nije postojao kodifikovani zakon o nasleđivanju, a htelo se je da nasleđivanje na novim osnovama bude uređeno. Međutim, donošenjem saveznog Zakona o nasleđivanju iz 1955. godine mi imamo kodifikovanu nasledno-pravnu materiju, pa, stoga, druge nasledno-pravne odredbe ostaju na snazi ukoliko su održane tim zakonom. Član 242 ZN održava na snazi, kao „posebne propise o nasleđivanju”, samo one koji se odnose na nasleđivanje kolonističkog imanja, autor-skog prava i nasleđivanje premija iz osiguranja za slučaj nesreće u javnom saobraćaju. Tako postupa i čl. 131. Zakona o nasleđivanju SR Srbije od 30. 12. 1974. godine, ma da su propisi, koje održava na snazi, davno izgubili značaj posebnog nasledno-pravnog propisa, što je drugo pitanje.

U SR Srbiji, uprkos gornjem, porodično-pravni propisi ponovo ponavljaju nasledno-pravne propise iz ranijih saveznih zakona, što samo govori o nedovoljnoj stručnosti u konačnoj redakciji zakona iz te oblasti.

A do kakvih apsurdna to može dovesti neka posluži propis čl. 25 Zakona o usvojenju SR Srbije od 27. 4. 1976. godine, koji prepisuje čl. 19. saveznog Zakona o usvojenju, i koji glasi: „Ako usvojilac ima rođene dece, nasledna prava usvojenika prema usvojiocu mogu se ograničiti ili sasvim isključiti. Ako su bračni drugovi zajednički usvojili, nasledna prava usvojenika mogu se različito odrediti prema svakom od njih”. Savezni ZN, u svom čl. 25. kao kasniji i specijalni zakon o nasleđivanju, nema dodatak o deci usvojioca, a to nemaju ni novi zakoni o nasleđivanju, pa se postavlja pitanje pod kojim uslovima se može nasledno pravo usvojenika i njegovih potomaka prema usvojiocu ograničiti ili sasvim isključiti. Čemu vodi i kome koristi takvo normiranje. Moramo istaći da se ima primeniti norma naslednopravnog propisa.

III. TAZBINSKO SRODSTVO

Do sada nije uvažavano u naslednom pravu, ma da je pravno značajno na području pravosuđa. Svakako zbog uzajamne naklonosti između ovih srodnika po zakonu je isključen od suđenja sudija u krivičnom i građanskom pravosuđu, ako se radi o srodniku po tazbini do određenog stepena kao stranci, okrivljeniku i sl. a takođe je srodnik po tazbini isključen od veštačenja, i kao svedok.

Srodstvo po tazbini u prvom stepenu je bračna smetnja, čije nepoštovanje povlači ništavost braka (čl. 19).

Očuh i maćeha su dužni da izdržavaju svoju maloletnu pastoračad ako ova nemaju drugih sposobnih srodnika da ih izdržavaju. Pastorci su, pak, dužni da izdržavaju svoga očuha i maćehu, čak i kad ovi imaju svoju rođenu decu, ako su se oni o njima duže vremena starali i izdržavali ih (čl. 34 OZORD).

Tazbinsko srodstvo kao osnov pozivanja na nasleđe priznaje samo Zakon o nasleđivanju SR Makedonije (čl. 10 stav 4 i čl. 27) predviđajući uzajamno nasledno pravo srodnika po tazbini u prvom stepenu, tj. između pastorka i očuha i maćeha, između snahe i svekra i svekrve, i najzad, između zeta i tasta i tašte. Međutim, srodstvo nije dovoljno za pozivanje na nasleđe, već se traži da postoji i zajednica života između gore navedenih lica, i to zajednica, koja je trajala najmanje pet godina od zasnivanja odnosa pa neprekidno do smrti ostavioca i najzad, da nema naslednika prvog reda, roditelja i braće i sestara ostavioca.

Srodstvo pod gornjim uslovima je, svakako, uobičajeno smatrano kao preče od nekih daljih srodnika, pa se kao takvo i uvažava. Ima mišljenja da ovakvo nasleđivanje treba priznati i u drugim republikama. Tako, Mr Ladislav Kovačević u članku „Nasljedno pravo preživjelog bračnog druga prema precima ostavitelja” u „Našoj zakonitosti” br. 5/73.

Smatramo da se de lege ferenda može trajnoj zajednici života ostavioca sa nekim licima priznati veći značaj u nasleđivanju nego daljim krvnim srođnicima, pa u tom okviru ima mesta i ovakvom nasleđivanju. Ili, to prepustiti za slučajeve koji su uobičajeni u narodu.

IV. BRAČNA VEZA

1. Načela nasleđivanja

Načelo ravnopravnosti, uzajamnosti i načelo nasleđivanja u svojini, s tim da bračni drug konkuriše sa naslednicima prvog naslednog reda (potomcima ostavioca) a bez dece sa roditeljima, braćom i sestrama i njihovim potomcima, a da isključuje dede i babe, ostalo je i danas u novim republičkim i pokrajinskim zakonima. Sta više, bračni drug koji nema dovoljno sredstava za život, kad konkuriše na nasleđe sa licima koji mu nisu krvni srođnici (dakle ne sa svojom decom) ima pravo da traži povećanje naslednog dela. Međutim, to samo prema roditeljima i braći i sestrama ostavioca, ali ne i prema pastorcima.

Promene o redu pozivanja i veličini naslednog dela bračnog druga biće razmatrane kasnije. Ovde želimo da ukažemo na dve značajne postavke supružanskog nasleđivanja u nas.

Prvo, za razliku od srodnika, za bračnog druga je dosledno provedeno načelo o efektivnoj zajednici i pomaganja. Jer, bračni drug gubi nasledno pravo ako je njegova zajednica života sa ostaviocem bila trajno prestala njegovom krivicom ili u sporazumu sa umrlim. Zatim ako je umrli bračni drug podneo tužbu za razvod, a na zahtev

nekog nasljednika sud utvrdi da bi brak bio razveden da je umrli doživio momenat pravnosnažnosti presude. Dakle, nasljedno pravo preživelog bračnog druga ne može da se zasniva na jednoj slučajnoj okolnosti, koja se dogodila njegovom bračnom partneru, ili što je pravosuđe bilo neefikasno.

Drugo, brak nije apsolutna pretpostavka za nasljedno pravo po ovom osnovu. Naime, po čl. 27 stav 2 tač. 2. ZN preživeli bračni drug gubi zakonsko nasljedno pravo ako njegov brak sa umrlim bude nakon njegove smrti proglašen nepostojećim ili poništen sa razloga za koje je on u trenutku zaključenja braka znao. Dakle, zakonsko nasljedno pravo gubi samo nesavestan partner a ne i savestan. Savestan partner iz takvog tzv. putativnog braka ne nasljeđuje kao bračni drug nego kao savesni partner iz vanbračne zajednice.

Ovakvo rešenje preuzeto je iz francuske teorije, zakonodavstva i prakse i osniva se na propisima art. 201 i 202 Code civil-a po pravilima za tumačenje ugovora, dok su svi ostali pravni sistemi Evrope, istočne i zapadne, kategorični u tome, da nasljedno pravo postoji samo između bračnih drugova, i da dosledno tome, nema međusobnog nasljednog prava partnera kada brak bude poništen ili proglašen nepostojećim.

Ovakvo rešenje gornje situacije i u samoj francuskoj teoriji se različito tumači. Tako, Morandiére (Droit civil, Tome V, Dalloz, Paris, str. 272) kaže da brak produžava svoja dejstva prema preživlom sve do poništenja, a Planiol-Ripert (Traité pratique de Droit civil français, Tome IV, Paris, 1956. str. 199.) kažu da ovakav partner ne nasljeđuje, već ima prava da sačuva dobra kao savestan, ma da je nasleđe otpalo.

Smatramo, da ovakvo rešenje ne može biti zasnovano na gornjoj formulaciji zakona. Savesnost ne može biti isključivi osnov za nasljeđivanje, ako se ne proglasi i zajednica sa ostaviocem ili vanbračna zajednica. Uostalom, pravo bi bilo veoma nedosledno. Ako umrli podnese tužbu za razvod pa umre pre pravnosnažnosti, preživeli bračni drug može da izgubi nasljedno pravo a ako podnese tužbu zbog ništavosti ili proglašenja braka nepostojećim, onda nadživeli partner ne mora da izgubi nasljedno pravo. Ne vidimo osnova za različito argumentisanje u ova dva slučaja.

2. Načelo obezbeđenja bračnog druga

Baš zato što se za bračnog druga traži efektivna zajednica života, uzajamno pomaganje i izdržavanje i sl. što nije slučaj ni sa jednim drugim licem, smatramo, da to nameće potrebu daljeg jačanja naslednopravnog položaja bračnog druga. Srodnici su članovi zajednice, obično dok su maloletni ili nesposobni, a bračni drugovi, uprkos modernim koncepcijama o razvodu, najčešće provode zajednički život do smrti. Zbog toga, u konkurenciji sa srodnicima, sem sa maloletnim i nesposobnim potomcima ostavioca, koje je on izdržavao, valja ići na puno obezbeđenje bračnog druga u konkurenciji sa drugim srodnicima.

Nešto od gore navedenog je već provedeno u zakonodavstvu drugih republika, ali nije u SR Srbiji. Ipak, i tamo gde je nešto preduzeto, čini nam se da nije dovoljno i da bi, de lege ferenda, ovo pitanje valjalo biti preuređeno na pomenutoj osnovi.

V. VANBRAČNA ZAJEDNICA KAO OSNOV NASLEĐA

1. Vanbračna zajednica u ZN Kosovo

Zakon o braku SAP Kosovo od 31. 12. 1974. godine („Službeni list SAP Kosovo” br. 43/74) u odeljku III koji govori o „pravima i dužnostima bračnih drugova” u čl. 46. propisuje: „Izuzetno od odredaba ove glave u cilju ostvarivanja prava na udeo u zajednički stečenoj imovini i na izdržavanje može se dokazivati da je između muškaraca i žene postojala dugogodišnja trajna zajednica slična braku”. Ovdje reč „izuzetno” nije „izuzetno od odredaba ove glave” već izuzetno od ostalih zakonskih odredbi o braku. Dakle, da se u cilju navedenih zahteva i dugogodišnja vanbračna zajednica muškarca i žene izjednačuje sa brakom, tj. primenjuju se analogno odredbe za bračne imovinske odnose.

Međutim, zakonodavac nije ostao na izuzetku za navedene svrhe, već je u Zakon o nasleđivanju od 31. 12. 1974. godine, prvi u SFRJ i u Evropi, kolikonam je poznato, priznao međusobno zakonsko nasledno pravo među licima koja žive u vanbračnoj zajednici. Ipak, zakon ne priznaje kao merodavnu svaku vanbračnu zajednicu već kvalifikovanu, tj. koja ispunjava strogo uslove navedene u zakonu, i to:

a) Da je vanbračna zajednica, do časa smrti ostavioca, trajala najmanje 15 godina, a ako je bilo u ovoj zajednici dece najmanje 5 godina.

b) Da se u trenutku smrti ostavioca ni jedan ni drugi partner ne nalaze u braku sa trećim licem, odnosno da je ostavilac koji se nalazio u braku sa trećim licem podneo tužbu za razvod ili poništenje braka, a nakon njegove smrti se utvrdi da je tužba bila osnovana. Ali, šta ako je preživeli bračni drug bio savestan, kako je to napred navedeno. Onda bi imali konkurenciju dva lica po osnovu braka: jedno po osnovu ništavog braka a drugo po vanbračnoj zajednici. Moguće je da prvo lice izgubi nasledno pravo i po osnovu prestanka zajednice života, ali to neće ako nije krivo ili ako do prestanka nije došlo sporazumno.

Po izričitoj zakonskoj odredbi ovi partneri nisu nužni naslednici, što je nedoslednost. Jer, ako se ovakvim odnosima priznaju prava nasleđa, kao i bračnim partnerima, onda je trebalo ići do kraja.

Ne možemo a da ne postavimo pitanje, da li je ovaj propis ZN SAP Kosova u skladu sa osnovima nasledno-pravnih odnosa iz Zakona o nasleđivanju SR Srbije (čl. 9 u vezi sa čl. 233 Zakona o nasleđivanju SR Srbije i čl. 300 stav 1 Ustava SR Srbije). Ovo pitanje postavljamo načelno, a ne i zbog toga što imamo primedbi protiv ovakvog rešenja. Član 9 ZN Srbije određuje ne samo krug zakonskih nas-

lednika, već i osnove pozivanja tih lica na nasleđe po zakonu. Posredno, na ovakvo stanovište upućuje i ZN SR Slovenije, koji u čl. 10 ZN uvrštava trajnu zajednicu života muškarca i žene, kao osnov zakonskog nasleđa.

2. Trajna zajednica muškarca i žene SR Slovenije

I Zakon o braku i porodičnim odnosima SR Slovenije („Uradni list SR Slovenije” br. 15/76) u čl. 12 (Osnovne odredbe) propisuje: „Duža vremenska životna zajednica muškarca i žene, koji nisu sklopili brak ima za njih pravne posledice po ovom zakonu kao da su zaključili brak, ako ne postoje razlozi zbog kojih brak ne bi bio među njima nevažeći; na drugim pravnim područjima ima takva zajednica pravne posledice ako zakon tako određuje”.

Zakon o nasleđivanju SR Slovenije u čl. 10 propisuje uslove za međusobno nasledno pravo muškarca i žene koji duže žive u zajednici:

a) Kao bračni drugovi nasleđuju muškarac i žena koji duže vreme žive u životnoj zajednici a nisu sklopili brak. Dakle, radi se o licima različitog pola, a zakon ne precizira kada će se uzeti da postoji duže trajuća životna zajednica. Razumljivo, životna zajednica treba da je jasno manifestovana. Može, ali ne mora, biti i dece. A kvalifikaciju dužine odrediće teorija i sudska praksa.

b) Ovakvi partneri nasleđuju se uzajamno, samo u slučaju, ako nema razloga, iz kojih bi brak među njima bio nevažeći. Dakle, ako nisu u braku sa trećim licima, ili se u momentu smrti nekog od partnera njegov brak sa trećim licima smatra razvedenim, jer je osnovano podneta tužba za razvod braka, ili se proglašeni ništavim odnosno nepostojećim nakon smrti jednog od partnera.

3. Neke kritičke primedbe

Stav našeg društva prema vanbračnoj zajednici se menjao vremenom. Po nekim aktima u toku Narodno-oslobodilačkog rata, a u čemu treba videti sovjetski uticaj, vanbračna zajednica se donekle uvažavala. Tako odlukom NKOJ od 19. 12. 1944. godine vanbračnoj ženi se priznavalo pravo na socijalnu pomoć, ako ju je njen vanbračni muž bar delimično izdržavao, a nalazio se u zarobljeništvu, u armiji ili je poginuo, a ona je živela s njim u zajedničkom domaćinstvu najmanje šest meseci pre odlaska u vojsku. Međutim, stav se menja nakon donošenja Osnovnog zakona o braku i drugih porodično-pravnih propisa. Vanbračnom odnosu se ne priznaje nikakvo dejstvo, o čemu svedoči Uputstvo saveznog vrhovnog suda o načinu rešavanja sporova koji nastaju u vezi sa vanbračnim zajednicama doneto na opštoj sednici od 4. 3. 1954. godine. Imovinske odnose lica u vanbračnoj zajednici iscrpno je prikazao prof. Gams u svojoj knjizi „Bračno i porodično imovinsko pravo” (Naučna knjiga, Beograd, 1966. str. 187 i s.) istakavši da je pogrešno stanovište da takva zajednica

ne proizvodi nikakva ličnopravna dejstva zakonskog braka i porodice, kao i nikakva imovinska dejstva, a što nije opravdano bar u pogledu ovih drugih.

Vremenom sudska praksa menja stav i imovinske odnose vanbračnih partnera približava bračnim. Tako presuda Vrhovnog suda Jugoslavije Rev. 2055/65 od 28. 12. 1965. godine izriče da između vanbračnih drugova ne teče zastarelost potraživanja naknade po osnovu nepravdnog obogaćenja sve dok između njih postoji zajednica života i rada, trajna i slična bračnoj zajednici (Zbirka sudskih odluka, knj. X, sv. 3. br. 301). Presudom Vrhovnog suda BiH Gž. 1048/67 od 23. juna 1968. godine izriče se da pravo na naknadu neimovinske štete za pretrpelo žalost zbog gubitka lica s kojim je oštećeni dugotrajno živeo u vanbračnoj zajednici nije isključeno samim tim što između njih nije postojala bračna veza (Zbirka sudskih odluka, knj. XIV, sv. 1., broj 39), a presudom Vrhovnog suda Jugoslavije Gz. 8/69 od 22. aprila 1969. godine izriče se da „lica koja žive u vanbračnoj zajednici mogu sticati suvlasnička prava na zgradi koju zajednički podignu, ako o tome postoji njihov sporazum. Sporazum ne mora biti pismen ni izrično ugovoren, već je dovoljno ako postoji njihova prećutna saglasnost” (Zbirka sudskih odluka knj. XIV, sv. 3. br. 256). Ali, i takvih odluka, koje se pozivaju na pravna pravila OGZ o ovome. Tako, presudom Vrhovnog suda BiH Gž. 876/67 od 16. 8. 1968. godine izriče da „maloletnici koja je, zavedena obećanjem braka, stupila u vanbračnu zajednicu, pripada pravo na naknadu štete zbog pretrpljenog duševnog bola izazvanog umanjenjem ugleda i izgleda na udaju”, uprkos tome, što su partneri dobrovoljno stupili u vanbračnu zajednicu (Zbirka sudskih odluka, knj. XIV, sv. 1. br. 30).

Na savetovanju održanom na Bledu o reformi porodičnog zakonodavstva u 1970. godini, uglavnom, je traženo izjednačenje vanbračne zajednice u imovinskim odnosima sa bračnom i predloženo, da se regulisanje tog pitanja prepusti republikama i pokrajinama (Reforma porodičnog zakonodavstva, Rad, Beograd, 1971. godine). Najzad, dodajmo da u predlozima načela bračnog prava, koje je u „Politici” od 16. 1. 1977. godine objavila Potkomisija za kodifikaciju porodičnog zakonodavstva SR Srbije, kao poslednje načelo jeste „načelo o približavanju međusobnih lično imovinskih prava i obaveza nastalih u braku i neformalnoj zajednici muškarca i žene”.

U vezi sa ovom problematikom želimo da ukažemo na dva pitanja.

Prvo, ako zagovornici takvog izjednačenja bračne i vanbračne zajednice na terenu lično-imovinskih i imovinskih odnosa to pravdaju nekim novonastalim odnosima na terenu porodice i porodičnih odnosa, moramo istaći da su takva tvrđenja u najmanju ruku sumnjiva. Kako dovesti u sklad osudu na zavođenje uprkos dobrovoljnoj vanbračnoj zajednici i istovremeno izjednačenje takve zajednice sa bračnom. Ako neko smatra da je reformator ovih odnosa, onda su rimski imperatori, i na području takvih zajednica i usvojenja, odavno pokupili sve pronalazačke licence. Po našem mišljenju, bitna je sloboda kod zaključenja i razvoda braka. Što se pri tom zahtevaju određene forme, to je neminovnost, bez koje još uvek ne može naše društvo, i koje još dugo neće moći bez njih. Ne vidimo da porodični

odnosi treba da budu neki izuzetak od toga. Ako bi se pošlo tim putem, onda bi mnoge druge odnose mogli osloboditi forme. Može se zaključenje braka pojednostaviti do krajnosti, ali brak treba da ima neku minimalnu formu, koja neće imati nikakvih uticaja na slobodu, kao što ni stroga forma nema za cilj isključenje slobode. Naprotiv, forma kod pravnih poslova, pa i braka, ima za cilj da omogući, da kod zaključenja dođe do izražaja prava, istinita, hladna volja. Porođični odnosi nisu toliko fleksibilni da odmah prate produkcione odnose. Monogramni brak služio je robovlasničkom društvu a služi i današnjem socijalističkom društvu. Novi samoupravni odnosi u nas, neposredno upravljanje proizvođača procesom proizvodnje, koje će sve više vremenom rasti, jeste jedan proces, koji ne prati tako brzo i promena porodičnih odnosa. Zatim, tu su i kulturni nivo, shvatanja i drugo što utiče na porodične odnose. Zato, takva zajednica je više izraz konzervativno-patrijarhalnih odnosa (potreba za radnom snagom, izdržavanjem i sl.) nego izraz novih socijalističkih odnosa i potreba.

Drugo, pitanje je, da li se pod imovinskim odnosima u pret-hodnom smislu, imaju razumeti i odnosi koji proizlaze iz zakonskog nasleđivanja. Odgovor bi bio negativan. Bračno imovinsko pravo reguliše imovinskopravne odnose među živima, a ne i one za slučaj smrti (Dr A. Gams, cd. str. 4). Ne vidimo da se izjednačenje imovinskih odnosa bračnih drugova i lica iz vanbračne zajednice nužno proizlazi i njihovo izjednačenje na terenu zakonskog nasleđivanja. Takva zajednica bi se mogla uzeti u obzir uz neke dopunske elemente. Tako napr. ako bi se zajednica života dva lica uzela kao samostalni odnos za zakonsko nasleđe i sl.

VI. TRAJNA ZAJEDNICA ŽIVOTA SA OSTAVIOCEM

Kao što je istaknuto, ovo poznaje samo ZN Makedonije, ali ne prostu, već kvalifikovanu zajednicu života sa ostaviocem:

a) Trajna zajednica života sa ostaviocem je ona koja je trajala najmanje 5 godina neprekidno od zasnivanja određenog srodničkog odnosa do smrti ostavioca. Oblik zajednice zavisi od običaja, zanimanja lica u pitanju i drugih okolnosti, a ne mora obavezno postojati zajedničko domaćinstvo.

b) Merodavna je trajna zajednica samo između određenih lica: između hranjenika i hranioca, tazbinskih srodnika prvog stepena, kako je već istaknuto, i lica koja su krvni srodnici iz daljeg srodstva od treće parantele.

O daljem i tazbinskom srodstvu smo već rekli, da se može uzeti u obzir samo u meri u kojoj se uvažava zajednica života sa ostaviocem, uzajamno izdržavanje i sl. pa smatramo da se tako može postupiti i u novom zakonodavstvu SR Srbije, s tim, što se ne mora raditi o istim licima kao napred.

VII. HRANJENIŠTVO

Zakon o nasleđivanju SR Makedonije, kako je istaknuto, uvažava i hranjenišтво, spojeno sa zajednicom života, kao osnov za zakonsko nasleđivanje. Hranjenik, u smislu pomenutog zakona, je dete koje je neko lice (hranilac) dovelo u kuću kod sebe da ga čuva i pazi kao svoje, a nije ga usvojilo. Svakako se ovde radi o običajnom shvatanju u ovoj našoj Republici.

Srpski građanski zakonik iz 1844. godine predviđao je u svom paragrafu 144 neformalno usvojenje na ovaj način, pa, u skladu s tim, i međusobno nasleđivanje. Naši propisi o usvojenju napuštaju takav oblik usvojenja a porodični smeštaj dece vrše organi starateljstva, s tim da se između hranjenika i hranioca ne zasniva nikakav srodnički odnos. Čak je i obaveza izdržavanja jednostrana.

VIII. POMOĆ DRUŠTVENE ZAJEDNICE

1. Stavovi u novom zakonodavstvu

U članku „Ustavna garancija prava nasleđa” objavljenom u Zborniku Pravnog fakulteta u Nišu, (Vanredan broj posvećen novim ustavima, Niš, 1974. godine) mi smo kritikovali odredbu čl. 194 stav 4 ustava SFRJ iz 1974. godine. Sada dodajmo, u vezi s tom odredbom, koju su preuzeli i svi ustavi republika i pokrajina, da zakoni o nasleđivanju SR BiH i Makedonije nisu mogli da se izjasne, jer su doneti u 1973. godini.

Od zakona o nasleđivanju, koji su doneti nakon donošenja ustava, valja istaći, da Zakoni o nasleđivanju SR Srbije i SAP Kosova s pravom ne koriste ustavno ovlašćenje o ograničenju naslednog prava lica koje je uživalo socijalnu ili drugu pomoć društvene zajednice. To, međutim, čine, na različit način, ZN SR Slovenije, Crne Gore i SAP Vojvodine.

Po čl. 128 ZN Slovenije nasleđivanje imovine lica koje je uživalo socijalnu ili drugu pomoć društvene zajednice ograničava se do visine vrednosti primljene pomoći. To ograničavanje se vrši tako, da deo ostaviočeve imovine koji odgovara vrednosti primljene socijalne ili druge pomoći postaje društvena svojina. Na taj način, društvena zajednica postaje za svoje potraživanje naslednik sui generis, a ne poverilac sa privilegovanom tražbinom. Imovina koja je postala društvena svojina predaje se odlukom suda društveno-pravnom licu koje je pomoć dalo. Ako se ta imovina, u skladu sa važećim propisima, mora predati drugom društveno-pravnom licu, dužno je to lice da isplati vrednost date pomoći društveno-pravnom licu koje je pomoć dalo. Ako se naslednici sporazumeju sa društveno-pravnim licem i obećaju da će vratiti primljenu pomoć, sud im može prepustiti celu zaostavštinu. Društveno-pravno lice koje je dalo pomoć može se do kraja ostavinskog postupka odreći prava na povraćaj, ako su i naslednici sami bez sredstava.

Član 140 stav 2 ZN Crne Gore propisuje da naslednik odgovara za sve izdatke opštine učinjene u vidu socijalnih ili drugih davanja

oko izdržavanja ostavioca, ako ona takav zahtev postavi u roku od mesec dana od otvaranja nasleđa, a po čl. 141. istog zakona, opština može tražiti odvajanje zaostavštine od imovine naslednika u cilju prvenstvenog namirenja, kao i svaki drugi poverilac.

Najzad, čl. 2. ZN Vojvodine ponavlja ustavnu odredbu nasleđivanja lica koja su primala pomoć a u čl. 142. propisuje da se prijem ovakve pomoći smatra dugom, u smislu zakona, a opština poveriocem.

2. Kritička ocena propisa

Član 189 ustava SFRJ iz 1974. godine, a isto takve odredbe predviđaju i ustavi soc. republika i pokrajina, propisuje „Građani koji su nesposobni za rad, a nemaju sredstva potrebnih za izdržavanje, imaju pravo na pomoć društvene zajednice”. U vezi s tim, želimo da ukažemo na dve moguće situacije:

Prvo, društvena zajednica se može pojaviti kao dužnik izdržavanja, ako u smislu ovog propisa ustava nema lica, koje je po zakonu dužno da pruži izdržavanje, ili ga ima, ali nije sposobno da ga vrši. Dakle, društvena zajednica se pojavljuje kao dužnik izdržavanja posle svih drugih lica, koja su po zakonu dužna da pruže izdržavanje. Međutim, tada se ne može govoriti o „pomoći”, već o zakonskom ili ustavnoj obavezi društvene zajednice. U tom smislu govori i čl. 19 stav 1 Zakona o socijalnoj zaštiti SR Srbije od 5. 12. 1974. godine („Službeni glasnik SR Srbije” br. 48/74) koji pod materijalno neobezbeđenim licem smatra lice koje nema dovoljno sredstava za izdržavanje, nesposobno je za rad i koje ne može da obezbedi sredstva za život po nekom drugom osnovu. Društvena zajednica je, po načelu socijalne sigurnosti, koje proklamira naš ustav, dužna da pruži izdržavanje, a nasleđe će pripasti licima po zakonu. Postaće društvena svojina ako nema naslednika.

Drugo, ako društvena zajednica interveniše pružanjem pomoći, jer to ne čine lica koja su dužna po zakonu, onda u smislu propisa čl. 46 ZORD (čl. 46 ZORD SR Srbije) može tužbom tražiti naknadu troškova od lica koje je dužno da pruži izdržavanje. Nije za ovo bilo potrebno unositi propis u zakone o nasleđivanju a još manje u ustavne akte.

B. RED POZIVANJA ZAKONSKIH NASLEDNIKA

1. Red pozivanja saveznog ZN

Savezni ZN, uvažavajući samo srodstvo i bročnu vezu, razvrstavao je srodnike po „prirodnom” kriterijumu, tj. po parantelarno-linearnom sistemu. Princip poznavanja ostaje golo srodstvo i bračna veza, pa se i razvrstanje srodnika vrši samo po tim kriterijumima.

Prvi red čine potomci ostavioca, uključujući i usvojenika i njegove potomke, ukoliko nasledno pravo istog nije ograničeno ili sasvim isključeno, kao i bračnog druga ostavioca. Međutim, dok je i je-

dan potomak ostavioca može biti sam naslednik ovog reda i time isključiti ostale srodnike, bračni drug to ne može, već je prelazi u drugi nasledni red, pa je utoliko njegov poziv slabiji od položaja i poziva potomka.

Drugi nasledni red činili su bračni drug i roditelji ostavioca sa svojim potomstvom. Dakle, braća i sestre ostavioca, punorodni i polurodni, sa svojim potomstvom neograničeno, po pravu predstavljaju.

Treći nasledni red činili su dedovi i babe sa svojim potomstvom, i to neograničeno, primenom prava predavljanja. Dakle, stričevi, ujaci, tetke, punorodni ili polurodni i svi njihovi potomci.

Četvrti i dalji nasledni red činili su samo direktni preci, tako da ovaj zakon ne poznaje ograničeni broj redova teoretski, a praktično ograničeno životom pojedinih predaka.

2. Nasledni redovi po novim propisima

Osnova i raspored je isti, s tim što se radi o ograničenom srodstvu u većoj meri, o čemu je napred bilo reči, pa ćemo ukazati samo na promene.

Član 135 stav 6 ZN Makedonije i čl. 132 Vojvodine predviđaju da bračni drug ostavioca može biti jedini naslednik prvog naslednog reda, ako se ostali naslednici tog reda (potomci) odreknu nasleđa. Ovakvo rešenje je opravdano, odnosno njime se je htelo da se nakon smrti jednog roditelja kuća ne rastura, do čega bi redovno došlo deobom, već da se sačuva porodični mir i harmonija. To je posebno u interesu bračnog druga ostavioca, odnosno preživelog roditelja, jer će nakon njegove smrti deca ponovo dobiti sve. Takvo rešenje se može smatrati dobrim a po saveznom ZN se to moglo postići samo odricanjem u korist roditelja.

Zakon o nasleđivanju SR Makedonije, budući da poznaje životnu zajednicu kao osnov pozivanja na nasleđe, ima komplikovaniji sistem pozivanja na nasleđe. Koliko smo mogli razumeti ona bi bila sledeća:

a) Potomci, usvojenik i njegovi potomci i bračni drug ostavioca,

b) U drugi nasledni red dolaze, s jedne strane, roditelji i braća i sestre ostavioca, po pravu predavljanja, a s druge strane, lica koja su živela u trajnoj zajednici života sa ostaviocem.

c) Treći nasledni red bi činila lica koja su živela u zajednici sa ostaviocem,

d) Braća i sestre dolaze u četvrti, a dede i babe sa potomcima u peti zakonski nasledni red.

3. Zaključak o redu pozivanja

Red pozivanja je u uskoj vezi sa činjenicama koje su relevantne za poziv na nasleđe. Gornji sistemi su zasnovani na golom srodstvu i bračnoj vezi.

Ako se prihvati sistem golog srodstva i kombinovanog srodstva, to će dovesti do drukčijeg formiranja reda pozivanja, zavisno od toga kojoj se činjenici ima dati prevaga.

Ako se uzme u obzir srodstvo i bračna veza dopunjeni sa elementima zajednice života, međusobnog izdržavanja i slično, to bi takođe prouzrokovalo formiranje novog reda.

Najzad, uzme li se u obzir zajednica života sa ostaviocem, i to kvalifikovana određenim trajanjem bez obzira na ličnost, ili sa određenim licima po srodstvu ili nekom drugom odnosu (vanbračna zajednica, hranjenišтво, tazbinsko srodstvo, prijateljstvo i dr.), onda se takođe ima formirati drugi red.

Smatramo, da je red pozivanja na osnovu činjenice golog srodstva neodrživ i da svaki drugi, koji je naveden ili o kome bi se moglo razmisliti, trebao i mogao da bude zamena za postojeći. Čini nam se da se i danas može postaviti kao moralno pravilo da je preći u nasleđivanju napr. brat ili sestra koji se brinu o nesposobnom bratu ili sestri, nego sin ili kći, koji lutaju po zemlji i inostranstvu a sposobni su za rad i zarađuju, ili su pak ravnodušni prema problemima nemoćnih roditelja. Jer, takvo neutralno držanje ne mora značiti i nedostojnost u smislu propisa o nasleđivanju. A to pravilo, moglo bi biti dopunjavano ili korigovano tako, da odgovara brojnim realnim situacijama.

C. VELIČINA ZAKONSKOG NASLEDNOG DELA

1. Načelo jednakosti delova

Veličina naslednog dela je u skladu sa pozivom na nasleđe i redom pozivanja. Pozivajući srodnike po čistom i isključivom kriterijumu srodstva i razvrstavajući ih po prirodnim kriterijumima, tj. po broju rođenja, polazeći od potomaka kao kolena ostavioca, nije se moglo ni očekivati drugo određivanje veličine naslednog dela već po načelu jednakosti. Naslednici jednakog stepena srodstva imaju jednak deo.

Osnovno pravilo ovog sistema, koje su postavili još Rimljani, jeste da potomci dele per capita, tj. po glavama, a njihovi potomci po umrlom detetu per stirpes, odnosno per lineas. To pravilo važi i za roditelje, koji takođe nasleđuju na jednake delove, a njihovi potomci po pravu predstavljanja svakog roditelja, takođe na jednake delove itd. itd. Razumljivo, kroz ovaj princip izražava se porodična solidarnost. Dobijaju svi jednako iz nasleđa a za života se pomažu po mogućnosti, tako da deoba nasleđa i obaveze inter vivos nisu bile adekvatne. Međutim, u porodičnim odnosima se izravnaje računa vrši na širokoj osnovi i među širim krugom srodnika, u protivnom, ne bi bilo govora o solidarnosti.

Poznavajući posebnu imovinu bračnog druga i čineći ga sudeonikom u zajedničkoj bračnoj tekovini, bračni drug dobija položaj deteta u prvom naslednom redu, kao maksimalno, s tim da može doći u situaciju da dobije dvostruko manje ako ima dece ostavioca iz ra-

nijeg braka i ako mu je imovina veća od dela koji bi dobio deobom nasleđa per capite (čl. 12). U drugom naslednom redu dobija u pravilu polovinu zaostavštine s tim da se ona može povećati tako da dobije sve, ili da u korist roditelja ostavioca ne dobije ništa (čl. 28 i 29).

2. Nove tendencije u novim zakonima

I pri određivanju veličine naslednog dela u novim zakonima došle su do izražaja nove tendencije. Ovo naročito u BiH, Kosovu i Vojvodini, koji predviđaju:

a) Povećanje naslednog dela dece, odnosno potomaka ostavioca, kako prema bračnom drugu ostavioca (dakle i svom roditelju) tako i prema drugim potomcima ostavioca (svojoj braći i sestrama, punorodnim ili polurodnim (čl. 21 BiH, čl. 12 i 13 SAP Kosova i čl. 24 SAP Vojvodine).

b) Povećanje naslednog dela bračnog druga ostavioca bilo prema naslednicima prvog naslednog reda (dakle i svojim potomcima) tako i prema naslednicima drugog naslednog reda (roditeljima i braći i sestrama) čl. 23 BiH, čl. 18 Kosova i čl. 24 Vojvodine.

c) Povećanje naslednog dela jednog roditelja ostaviočevog na štetu bračnog druga ostavioca, ili na štetu drugog roditelja, ako nije više u braku, ili potomaka drugog roditelja ostavioca (dakle i prema svojoj deci).

Nasuprot ovim novostima, Zakon o nasleđivanju Crne Gore, Makedonije, Slovenije i Srbije drže se stava iz saveznog Zakona o nasleđivanju, uz neke minimalne korekcije.

Već sama pojava ovakog dvojakog stava nameće delikatno pitanje o prednostima jednog ili drugog načina određivanja naslednog dela.

Sistem jednakog dela je osnovan na načelu porodične solidarnosti, pa je pitanje, da li će se očuvati ova ako se poremeti ovaj red jednakosti. Loša strana je, svakako, okolnost da napr. sin ostaviočev izdržavan i obezbeđen u roditeljskom domu, mora odmah da tuži braću ili sestre za izdržavanje ako mu veličina naslednog dela to ne omogućava. Takva moguća situacija dovodi ozbiljno u pitanje, da li takav red odražava uopšte porodičnu solidarnost. Možda ona i ne bi bila narušena obezbeđenjem izdržavanja neobezbeđenom članu. Ona će se sada ispoljavati kroz pravilo, da se prilikom nasleđivanja po zakonu obezbedi izdržavanje svakom nasledniku koji nije sposoban da se izdržava. Posmatrano s tog stanovišta, nova rešenja kao da imaju prednost.

Međutim, kao što smo napred istakli, pitanje veličine dela, treba vezati i za činjenice koje čine poziv na nasleđe pojedinih lica. Napr. ne može biti isti nasledni deo između braće i sestara koji su se sporazumeli da jedan od njih živi u zajednici sa roditeljima i da se više od drugih stara, ma da napr. materijalno svi doprinose njihovom izdržavanju, i sl. Slobodu ugovaranja morala bi da sledi i slobodnija, odnosno aktivnija uloga sudije u određivanju naslednog dela.

Šta više, smatramo, da bi zakon o nasleđivanju trebao da predvidi, kao mogućnost, preduzimanje privremenih mera za obezbeđe-

nje izdržavanja nesposobnih ili maloletnih lica iz zaostavštine. Ovo posebno, s obzirom na načelo sticanja zaostavštine ipso iure u trenutku ostaviočeve smrti. Sanaslednici bi mogli, odmah nakon delacije, da otuđe svoje delove i time da liše nesposobnog srodnika da može ostvarivati povećani nasledni deo, s jedne, a to mogu činiti i u cilju izbegavanja obaveze izdržavanja, s druge strane, koja je nakon smrti roditelja evidentna. A takvih slučajeva u praksi ima danas dosta. Razumljivo, to bi se lako moglo postići putem dopune odgovarajućeg odeljka postupka za raspravljanje zaostavštine.

§ 2. NUŽNI DEO

1. Krug nužnih naslednika

U svom članu 30. savezni ZN predviđa dve vrste nužnih naslednika:

a) Potomci, usvojenik i njegovi potomci, roditelji i bračni drug umrloga su nužni naslednici po pozivu i na osnovu srodstva odnosno bračne veze. To su tzv. apsolutni nužni naslednici.

b) Ostali preci i braća i sestre ostavioca su nužni naslednici, ako pored poziva na nasleđe ispunjavaju i dopunske elemente: ako su nesposobni za privređivanje i nemaju nužnih sredstava za život.

Dakle, i krug nužnih naslednika je širi od kruga lica među kojima postoji zakonska obaveza izdržavanja. Postaje evidentno da je nešto loše u tom našem regulisanju. Ili je krug srodnika među kojima postoji, odnosno treba da postoji obaveza izdržavanja uzak, ili je krug zakonskih, odnosno krug nužnih naslednika relativno širok. Čini nam se, da je posredi ovo drugo.

2. Stav novog zakonodavstva

U novom zakonodavstvu imamo tri različita stava:

1) Član 25 ZN CG, SI i Sr i čl. 26 V previđa:

a) apsolutni nužni naslednici su: potomci, usvojenici, roditelji i bračni drug,

b) relativni nužni naslednici su: dede i babe i braća i sestre.

2) Član 28 BiH:

a) apsolutni nužni naslednici su: deca, usvojenik i bračni drug,

b) relativni nužni naslednici: ostali potomci, usvojenik i njegovi potomci ako je nasledno pravo ograničeno, roditelji i braća i sestre.

3) Član 28 M:

a) apsolutni nužni naslednici su: deca ostavioca, njegovi usvojenici i bračni drug.

b) relativni nužni naslednici su: potomci ostaviočeve dece (unuci) i potomci ostaviočevog usvojenika, tj. samo ako su u momentu smrti živeli u zajednici sa ostaviocem ili ako ih je on izdržavao, i

c) relativni nužni naslednici su i roditelji i braća i sestre ostavioca ako su nesposobni za rad i nemaju nužnih sredstava za život.

Dakle, lica iz vanbračne zajednice, odnosno duže zajednice muškarca i žene, nisu nužni naslednici.

3. Kritička ocena stanja

Krug nužnih naslednika je veoma širok. Pored sniženja kruga, treba za lica kao nužne naslednike postaviti dopunske uslove, kao što se to čini za bračnog druga: zajednica života ili izdržavanje od ostavioca.

Čini nam se da pored bračnog druga mogu u ovaj krug ući maloletna ili nesposobna deca ostavioca, uključujući usvojenika i njegove potomke i eventualno roditelje koji nemaju nužnih sredstava za život i imovinu iz koje bi mogli obezbediti izdržavanje. To kao najširi krug.

Na taj način, nužni deo treba da bude ono što jeste: izraz potrebe za izdržavanjem od ostavioca. Kad toga nema, sloboda raspolaganja ostavioca treba da bude neograničena. Bliski rođaci i bračni drug neka to zasluže dobrim ponašanjem prema ostaviocu a ne da im to garantuje zakon. Uostalom, naše društvo još dugo mora stimulisati što produktivniji rad proizvođača a jedno od sredstava u tom pravcu jeste i puno sloboda raspolaganja, kako inter vivos, tako i mortis causa.

LES SUCCESSEURS LÉGAUX

— R é s u m é —

Après avoir souligné que par les nouvelles lois sur les successions des républiques fédérées et des provinces autonomes les plus grands changements se trouvent dans le domaine de la succession légale, l'auteur essaie d'expliquer l'aspect théorique des changements et, dans ce sens, estimer, si la solution est meilleure que celle qui était contenue dans la Loi sur les successions fédérale de 1955.

Dans le cadre de la succession légale régulière, l'auteur analyse d'abord les bases de la référence à la succession légale. Dans la section „Lien de parenté par le sang”, en premier lieu il pose la question si pour la référence à la succession „la pure” parenté par les liens du sang est suffisante, ou la parenté par les liens du sang combinée avec la communauté de vie, la pension alimentaire et ainsi de suite, et il s'est prononcé en faveur de cette deuxième solution.

L'auteur analyse l'égalité à la jouissance des droits successoraux des parents du de cujus soit qu'ils sont issu du mariage ou hors mariage, la seule exception à ce principe il voit dans l'interdiction de recherche de la paternité de l'enfant conçu par voie artificielle (article 32 de la Loi sur les rapports entre les parents et les enfants).

En ce qui concerne le volume de la parenté dans la succession, l'auteur considère que le cercle de parents qui recueillent la succession ne peut être dans aucun cas plus grand que celui entre lesquels existe l'obligation alimentaire légale, mais qu'il faut éventuellement réduire ce cercle, ou le compléter en fonction des éléments complémentaires, qui seraient pris en considération.

En traitant la question de la succession entre les parents civils, l'auteur critique la solution presque identique de la succession dans les deux formes de l'adoption (incomplète et complète la solution de la Loi sur les successions de la Fédération de 1955 relative à la succession unilatérale, c'est-à-dire à la succession de l'adopté et ses descendants à l'égard de l'adoptant, et ne pas reconnaître le droit de succession de l'adoptant à l'égard de l'adopté et ses descendants.

L'auteur souligne que la parenté par alliance, qui est importante pour certains rapports juridiques, ne présentait pas de l'importance pour la succession légale, et qu'elle pourrait être reconnue seulement avec certains éléments complémentaires: la communauté de vie, la pension alimentaire etc.

En ce qui concerne le lien conjugal en tant que base de s'en rapporter à la succession, l'auteur signale, que le principe de la communauté conjugale effective et de l'exécution des devoirs entre les époux est réalisé, ce qui n'est pas le cas pour les parents, et il propose que la position de droit de succession du conjoint soit encore améliorée.

Après avoir analysé la succession entre les parents hors mariage dans la Province autonome socialiste Kosovoo, c'est-à-dire entre l'homme et la femme dont la communauté existe longtemps dans la République socialiste de Slovénie, l'auteur considère qu'il faut réaliser l'entière liberté sur le terrain du mariage et les rapport conjugaux, simplifier la forme et faciliter le divorce, mais qu'il n'y a pas de raison de reconnaître l'importance juridique dans la succession à une communauté non-formelle de l'homme et de la femme car avec autant d'arguments on pourrait exiger l'élimination de la forme de même dans les autres rapports juridiques, et la communauté hors mariage reste, quand même, un rapport juridique, excepté qu'elle serait établie sur une base non-formelle. De telles

conceptions, eu égard au sous-développement de notre société et au niveau culturel et social, favorisent les milieux qui mène une vie patriarcale et conservatrice et elles ne sont pas l'expression des besoins qui ont pris naissance et quelque chose qui a mûri dans la société.

En traitant la question de l'assistance sociale de la communauté en tant que base de référence à la succession, l'auteur signale, que ces dispositions de la constitution ne sont pas en conformité avec la législation positive. Car, si nul ne peut se charger de l'entretien d'une personne et que celle-ci n'a pas de propriété, alors la communauté sociale est débitrice de la pension alimentaire, en conséquence il ne peut être question de l'assistance. Si toutefois, la communauté sociale a fourni l'assistance à une personne, parce que le parent ou le conjoint, en tant que débiteur de la pension alimentaire, n'a pas exécuté son obligation, alors comme tout créancier elle peut porter plainte contre le débiteur et demander de lui compenser la pension alimentaire payée.

L'ordre d'appel des héritiers à la succession est de même en conformité avec le principe de la solidarité familiale ainsi que le montant de la fraction de succession. Dans les nouvelles lois sur la succession la fraction égale de succession est abandonnée, mais la fraction de succession est déterminée comme création d'un nouveau principe de la solidarité familiale.

Enfin, l'auteur signale que le cercle des héritiers réservataires devrait être encore resserré et réduit au conjoint et au descendant incapable ou minor, et éventuellement aux père et mère qui n'ont pas de ressources, s'ils n'ont pas de ressources, s'ils n'ont pas de propriété et qu'il faut favoriser le producteur pour qu'il puisse par l'acte juridique mortis causa disposer des fruits de son travail. Une telle stimulation du producteur est nécessaire aussi à notre société dans la voie vers le communisme.

PRILOG PROUČAVANJU NEKIH FUNDAMENTALNIH PITANJA NAUKE RADNOG PRAVA

§ 1. PREDMET I SADRŽINA RADNOG PRAVA

1. Radni odnosi kao primarni predmet Radnog prava

Polaznu i osnovnu tačku u označavanju i preciziranju predmeta Radnog prava čine radni odnosi (kao posebna i od drugih različita grupa društvenih odnosa koju reguliše zakonodavstvo o radu, a proučava Radno pravo kao naučna disciplina. S druge strane radni odnosi ne predstavljaju predmet proučavanja ni jedne druge grane prava. Baš ta različitost u predmetu proučavanja i opravdava postojanje Radnog prava kao zasebne i samostalne grane prava¹⁾.

2. Razvoj predmeta i sadržine Radnog prava

Izuzmu li se predkapitalističke društvene formacije (robovlasništvo i feudalizam) unutar kojih radnih odnosa nije ni bilo ili su postojali epizodično i sa zanemarljivim značajem u svom rudimentarnom obliku (locatio conductio operarum), odnosno nosili neke sličnosti sa radnim odnosnom (relacija: šegrt — kalfa — majstor), a o čemu će još biti reči, istorijski posmatrano norme radnog prava su se najpre ograničavale na regulisanje samo najamnih radnih odnosa. Šta više najamni radni odnos je svoj pravni osnov imao u ugovoru o najmu kome je, kao jednom od građansko-pravnih obligacionih ugovora, pripadalo odgovarajuće mesto u građanskim zakonicima prošlog veka.

Vremenom, u toku svoje evolucije radno pravo je stalno proširivalo krug pitanja koja reguliše, poboljšavalo kvalitet sadržanih rešenja i širilo domen ili područje primene svojih normi tako da je odavno prešlo okvir regulisanja najamnih, pa čak i radnih odnosa uopšte.

Savremeno Radno pravo proučava norme kojima se reguliše radni odnosi, što ostaje njegov primarni predmet, ali i načela i principe društvene organizacije rada kao i norme o institutima i institucijama koje su, na jedan ili drugi način u neposrednoj ili posrednoj vezi sa radnim odnosima. U tom smislu se, možda s više razloga nego i kod

¹⁾ U tom smislu vidi dr. A. Baltić — dr. M. Despotović: Osnovi radnog prava Jugoslavije — Sistem samoupravnih međusobnih radnih odnosa i osnovni problemi Sociologije rada, četvrto izdanje (u buduće: Osnovi radnog prava Jugoslavije), „Savremena administracija”, Beograd, 1975. god., str. 3.

ijedne druge grane prava, govori o Radnom pravu kao o pravu u ekspanziji i o njegovom univerzalizmu²⁾.

Od nekad vanredno skromnog broja fabričkih radnika, i to ne svih, sada se norme zakonodavstva o radu primenjuju na sve radnike i šire od toga na sva lica, u radnom odnosu bez obzira da li ih važeće pravo države u pitanju svrstava u kategoriju radnika, službenika ili nameštenika tamo gde je još uvek u primeni ovaj trojaki način terminološkog obeležavanja lica u radnom odnosu. Istina, kad je reč o službenicima kao licima u radnom (službeničkom) odnosu za njih su još uvek i u ne malom broju nacionalnih zakonodavstava ustanovljeni i prisutni posebni pravni režimi, manje ili više različiti od onih za radnike s ciljem očuvanja izvesnih privilegija za službenike. Dodajmo još da se poslednjih decenija norme zakonodavstva o radu sve češće i sve više počinju primenjivati, naravno pod određenim uslovima, i na lica izvan radnog odnosa, dakle na ona koja se ni na koji način ne mogu podvesti pod pojam „posloprimac” kojim su se terminom nekad, a ne retko je to i danas slučaj, obeležavala sva zaposlena lica. Razume se samo po sebi da se u istom smislu širi primena normi i na institucije unutar kojih, odnosno kod kojih se zapošljavaju lica u radnom odnosu bilo da je „poslodavac” fizičko ili pravno lice. U tom smislu govorimo o *personalnom i institucionalnom širenju radnog prava*. Primera radi pomenimo širenje propisa o socijalnom osiguranju, zaštiti na radu itd. na lica van radnog odnosa, a pod uslovima predviđenim u zakonu.

Širenje područja primene pravnih normi o položaju lica u radnom odnosu u *teritorijalnom pregledu* se ogleda u tome što je Radno pravo već odavno preraslo nacionalne granice. U tom smislu govorimo o nacionalnom i o Međunarodnom radnom pravu, a ovo drugo obzirom na teritoriju primene može biti regionalno i univerzalno, odnosno obzirom na broj država potpisnica bilateralno ili multilateralno, a o čemu će biti više reči u delu o nastanku i razvoju Radnog prava i u onom o njegovim izvorima.

U *kvalitativnom smislu se širi Radno pravo* na taj način što se propisima iz ove oblasti zaposlenim licima priznaje sve više vrsta prava (na socijalno osiguranje, sindikalno udruživanje, kolektivno ugovaranje, participacija u upravljanju poslovima preduzeća, odnosno u raspodeli dobiti što se u posleratnoj pravno-političkoj teoriji bružoaskih zemalja sumarno i najčešće podvodi pod pojam ekonomske ili industrijske demokratije, samoupravljanje uključujući i samoupravno uređivanje radnih odnosa i dr.) i pod sve povoljnijim uslovima za sticanje, ostvarivanje i zaštitu propisanih prava.

Već iz dosad rečenog je vidljivo da se predmet i sadržina Radnog prava konstantno šire i razvijaju kvantitativno i kvalitativno, u personalnom, institucionom, teritorijalnom i realnom smislu. Razume se da je ceo ovaj proces, istorijski posmatrano, bio uslovljen tj. omogućen pa i diktiran opštim razvitkom, promenom društvenih sistema itd. I u okviru iste države, a u različitim vremenima, sadržina principa, instituta i normi Radnog prava stalno se menjala i menja u zavisnosti od stepena unutrašnjeg ekonomskog i u opšte društvenog razvoja. Tako

²⁾ G. H. Camerlynck — Gérard Lyon-caen: *Droit du Travail*, 2e Edition, Dalloz, Paris, 1967, str. 17—20 i 35—47. i dr.

najnoviji Ustav SFR Jugoslavije iz 1974. godine i zakonodavstvo koje se izgrađuje na njegovim principima još više nastoje učvrstiti i proširiti ulogu radnika i radničke klase u društvu u opšte i kroz organizacione oblike sistema udruženog rada posebno, a kroz pravo na rad i pravo rada sredstvima u društvenoj svojini, samoupravljanje, raspolaganje rezultaitma svoga rada itd.³⁾. Ovakvo naše novo Radno pravo suštinski se razlikuje od klasičnog Radnog prava kapitalističkih zemalja. Ta razlika je rezultat revolucionarnih promena u društvu koje se temelji na društvenoj svojini i samoupravljanju kao realnoj pretpostavci za oslobađanje radnika podčinjenosti i tutorstva za razliku od stanja u kapitalističkom svetu, unutar koga se rad na privatnoj svojini neminovno podčinjava kapitalu. U znatnoj se meri naše novo Radno pravo razlikuje i od onog u drugim socijalističkim državama i od onog u Socijalističkoj Jugoslaviji prvih poratnih godina a o čemu će još biti reči.

Dodajmo još da u predmet Radnog prava, prema nastavnom planu i programu većine pravnih fakulteta u našoj zemlji ulazi i socijalno osiguranje. Ovakvo opredeljenje rezultira iz činjenice da je pravo na socijalno osiguranje jedno od osnovnih prava lica u radnom odnosu koje je, s obzirom na to, kao obavezno Ustavom konstituisano za sve radnike, podrazumevajući pod tim pojmom sva zaposlena lica bez obzira gde su zaposlena i vrstu posla koga obavljaju.

Međutim, izvesne okolnosti bi išle u prilog rešenju po kome bi se socijalno osiguranje moglo izdvojiti iz okvira predmeta Radnog prava i pod nazivom Pravo socijalnog osiguranja ili drugim predavati kao posebna disciplina na pravnim fakultetima, drugim sličnim visokim, višim i drugim školama. U ostalom ovo drugo rešenje je i u okviru naše države već više godina u primeni na Pravnom fakultetu u Ljubljani. U prilog ovom rešenju, pre svega, treba istaći da se primena pravnih normi o socijalnom osiguranju poslednjih decenija, kod nas i drugde, sve češće proteže i na druga lica koja se lično bave radom makar i da nisu u radnom odnosu, pa čak i na sve državljane jedne države pod određenim uslovima. Isto tako treba konstatovati da su propisi iz oblasti socijalnog osiguranja na nacionalnom i međunarodnom planu brojni i složeni, sa sopstvenim načelima, principima i zakonomernostima tako da u izvesnom smislu čine zaseban i konzistentan sistem. Slično je i sa sve brojnim i celovitijim stručnim i naučnim radovima iz ove oblasti.

§ 2. DEFINICIJA RADNOG PRAVA

1. Opšta rasmatranja

U pravnoj teoriji se definicije Radnog prava daju imajući u vidu predmet i sadržinu kojom se bavi ova grana prava, a naročito prirodu i karakter radnopravnih odnosa (kao svojevrskih i u toliko različitih od drugih pravnih odnosa) u opšte i onih u datoj državi i datom vremenu posebno⁴⁾.

³⁾ Vidi detaljnije: dr. D. Paravina: Socijalna sigurnost i stabilnost radnika prema novom Ustavu SFR Jugoslavije, Zbornik Pravnog fakulteta u Nišu od 1974., str. 89—99.

⁴⁾ Dr. R. Pešić: Radna pravo, „Naučna knjiga”, Beograd, 1966. god., str. 3.

U definiciji Radnog prava, čini se nespornim, od odlučujućeg su značaja pojmovi: „rad“ i „pravo“. „Pravo je“ kako kažu K. Marks i F. Engels „u zakonu pretvorena volja vladajuće klase, volja čiju sadržinu određuju materijalni uslovi postojanja ove klase“²⁾. Ovaj pojam važi za pravo u celini. Konsekventno tome on važi i za svaku granu pravnog sistema pa i za Radno pravo kao takvo.

Uopšteno govoreći značaj rada je ogroman. On je „prvi i osnovni izvor svega ljudskog života, i to u tolikoj meri, da u izvesnom smislu moramo reći: rad je stvorio čoveka“³⁾. Zbog toga se radom, kao svrsishodnom ljudskom delatnošću, osim prava i posebno Radnog prava, bave i druge nauke kao što su na pr. Politička ekonomija, Sociologija rada, Organizacija rada, Medicina rada i td. Već iz rečenog bi moralo biti jasno da ono po čemu se razlikuje nauka Radnog prava od pomenutih nauka i vica versa nije sam rad kao takav nego poseban aspekt njegovog proučavanja, odnosno ugao gledanja na rad.

Na osnovu dosadašnjih saznanja radnopravne teorije moglo bi se reći da se Radno pravo kao nauka bavi radom lica u radnom odnosu odnosno njihovim pravima, pa prema tome i stvarnim, položajem koji proizilazi iz takvog rada tekućeg i minulog. Ali dok se bliže ne upoznamo sa samim pojmom radnog odnosa recimo da je, u pravilu, u pitanju rad iz koga se isključivo ili najvećim delom obezbeđuju materijalna sredstva za egzistenciju i napredak zaposlenih lica i članova njegove porodice koji se obavlja sredstvima rada koja nisu u svojini radnika, a pod uslovima važećim pravom utvrđenim za nastanak i opstanak radnog odnosa. Shodno tome u pojam Radnog prava ne bi ulazio ni lični rad lica koja „samostalno obavljaju delatnost ličnim radom sredstvima u svojini građana“⁴⁾, kao ni onih koja „ličnim radom samostalno u vidu zanimanja obavljaju umetničku ili drugu kulturnu, advokatsku ili drugu profesionalnu delatnost“⁵⁾.

Pojmom Radnog prava se bavi radnopravna teorija još od svog nastanka. Uvažavajući istorijsku hronologiju u redovima koji slede biće izložena gledišta koja o ovom pitanju postoje u pravnoj teoriji buržoaskih zemalja, drugih socijalističkih zemalja i u našoj radnopravnoj teoriji.

2. U teoriji buržoaskih zemalja

U radnopravnoj teoriji buržoaskih zemalja postoje brojne definicije Radnog prava. Po jednim to je „skup pravnih propisa koji uređuju odnose između službodavca i služboprimca — ili: koji uređuju rad onih, koji ga služeći davaju, prema onima koji taj rad primaju“⁶⁾; po drugima „radno pravo je ona skupina pravnih propisa,

²⁾ K. Marks — F. Engels: Komunistički manifest.

³⁾ F. Engels: Uloga rada pri pretvaranju majmuna u čoveka, „Kultura“, Beograd, 1957. god.

⁴⁾ Ustav SFR Jugoslavije, „Sl. list SFRJ“, br. 9/74, čl. 65.

⁵⁾ Ustav SFR Jugoslavije, op. cit., čl. 31.

⁶⁾ Dr. I. Politeo: Radno pravo, Zagreb, 1934, str. 1.

koji uređuju službeni odnos kao pogodbeno, pretežno vremenski i generično pređeno ovisno vršenje rada (službe) za drugoga, zajedno sa svim odnosima, koji na osnovu toga nastaju⁷⁾; po trećima Radno pravo reguliše odnose između zavisnog radnika u službi drugog i poslodavca⁸⁾; po četvrtima „radno pravo se principijelno bavi regulisanjem odnosa između poslodavca i radnika svih profesija⁹⁾”; po petima Radno pravo se bavi individualnim i kolektivnim odnosima između poslodavaca, koji daju posao, i subordiniranih radnika koji rade za njih¹⁰⁾ i td.

Sve pomenute definicije pripadaju autorima iz zemalja čiji se pravni sistemi temelje na recepciji rimskog prava. Na području tzv. precedentnog pravnog sistema (Sjedinjene Američke Države, Engleska i još neke zemlje engleskog jezičkog područja) Radno pravo i kao grana pozitivno-pravnog sistema i kao nauka iznatno su manje razvijeni i uobličeni u jedan celovit i neprotivrečan sistem nego u Evropi. Tako nas naprimer E. A. Farnwort sa Kolumbija univerziteta obavještava da je savremeni razvoj Radnog prava u SAD počeo tek tridesetih godina ovog veka. Pre tog vremena pravo iz oblasti radnih odnosa bilo je uglavnom zasnovano na sudskim odlukama. „Radno pravo u najširem smislu je pravo koje se odnosi na lica koja rade po osnovu ugovora o radnom odnosu, a taj odnos se u Sjedinjenim Državama uglavnom zasniva sa privatnim poslodavcem. Jedna grana ove oblasti bavi se blagostanjem radnika kao pojedinca... Druga važna grana ove oblasti odnosi se na sporove do kojih dolazi usled aktivnosti organizovanog rada i to je materija, koja se ponekad naziva „radni odnos”, kojom se američko radno pravo uglavnom i bavi¹¹⁾”. Slično izloženom stanju stvari stoje i u Engleskoj¹²⁾.

Sve navedene definicije ograničavaju Radno pravo, saglasno važećem zakonodavstvu o radu, na najmanje radne odnose radnika i nameštenika i institute u vezi s tim odnosima, izbacujući radne odnose javnih službenika. Osim toga one su date u najopštijim crtama, ono što im oduzima sadržajnost, punoću i preciznost¹³⁾. Tako se na pr. u svim ovim definicijama ističe da je u pitanju odnos između ljudi nastao iz subordiniranog, profesionalnog i plaćenog rada za drugog, a vrlo retko analiziraju uzroci takvom stanju i još ređe sugeriraju načini za njihovo prevazilaženje. U tom svetlu čini se posebno vrednim definicija po kojoj je Radno pravo skup normi koje regulišu: a) eksploataciju ljudskog rada u kapitalističkom sistemu, b) instrumente borbe radnika protiv ove eksploatacije i c) stalna ograničenja koja donosi ova borba protiv režima same eksploatacije¹⁴⁾, i koja, kako nam izgleda, potpuno realno izražava stanje u radnom pravu kapitalističkih zemalja.

⁷⁾ Dr. S. Baič: Osnovi radnog prava, Beograd, 1937. str. 4.

⁸⁾ A. Nikisch: Arbeitsrecht, Tübingen, 1961, str. 1—13.

⁹⁾ A. Brun — H. Galland: Droit du travail, Sirey, 1958, str. 9.

¹⁰⁾ G. H. Camerlynsk — Gérard Lyon-Caen: Droit du travail, Paris, 1967, str. 2—3.

¹¹⁾ E. A. Farnsworth: Uvod u pravni sistem Sjedinjenih Američkih Država, „Sav. administracija”, Bgd. 1973 str. 156.

¹²⁾ K. W. Wedderburn: Laboru law, Cambridge, 1967.

¹³⁾ Dr. A. Baltić — dr. M. Despotović: op. cit., str. 77.

3. U teoriji drugih socijalističkih zemalja

I rodnopravna teorija drugih socijalističkih zemalja posvećuje dužnu pažnju definiciji Radnog prava. Sovjetski teoretičari označavaju Radno pravo kao granu sovjetskog prava koje reguliše društveno-radne odnose sovjetskog društva u cilju ostvarenja i učvršćenja socijalističkih načela organizacije rada, obezbeđenja porasta produktivnosti rada, povećanja nivoa blagostanja trudbenika, zaštite njegovog zdravlja i td.¹⁵). „Radno pravo bugarske je sveukupnost normi (pravila) koje uređuju (regulišu) društveno-radne odnose drugarske saradnje i uzajamnosti ljudi slobodnih od eksploatacije koji nastaju neposredno među ljudima iz spajanja radne snage i sredstava za proizvodnju i koje norme imaju za cilj da ustanove obezbede i zaštite socijalističke principe organizacije rada, da obezbede povećanje njegove produktivnosti, da povećaju blagostanje trudbenika i zaštite njihovo zdravlje, kao i da obezbede za slučaj privremene ili trajne nesposobnosti za rad”¹⁶). Među navedenim definicijama je očit visok stepen saglasnosti. Slično stvari stoje sa autorima Čehoslovačke, Demokratske Republike Nemačke i td.¹⁷).

4. Definicija Radnog prava Jugoslavije

Kao što je to slučaj u drugim državama i u našoj se zemlji teoretičari Radnog prava bave definisanjem ove pravne discipline. Pri tome se redvno polazi od društveno-ekonomskog i političkog sistema Jugoslavije, kao i od normi našeg pozitivnog prava. Najčešće se, polazeći od sadržine tj. predmeta i subjekta ove grane prava, daju jedinstvene definicije¹⁸). Dodajmo još da se u inače jedinstvenim definicijama Radnog prava kod naših teoretičara ponekad pravi distinkcija na objektivno i subjektivno Radno pravo¹⁹), odnosno na pravnu granu i pravnu disciplinu Radnog prava²⁰).

Objektivno Radno pravo čini zbir propisa (normi) koje regulišu radne odnose, a subjektivno zbir ovlašćenja da se traže izvesna davanja, činjenja ili ne činjenja od drugih normama preciziranih subjekata²¹). Pod pravnom granom Radno pravo se razume takva samostalna grana našeg pravnog sistema koja obuhvata celokupnost

¹⁴) Gérard Lyon-Caen: Manuel de droit du travail et de la sécurité sociale, Paris, 1955, str. 20.

¹⁵) Sovjetsko radno pravo, u redakciji N. G. Aleksandrova i D. M. Genkina (prevod), Beograd, 1948, str. 16.

¹⁶) L. Raduški: Trudovo pravo na Narodna Republika B'lgarija, Sofija, 1957, str. 52.

¹⁷) Vidi J. Kovarik: Zaklady Česhoslovenského socijalistického pracovního prava, 1962., str. 7—14 R. Scheider: Geschichte der Arbeitsrecht der DDR, Berlin, 1957, i dr.

¹⁸) dr. A. Baltić — dr. M. Despotović, op. cit., str. 78; dr. R. Kyovsky: Udžbenik Delovnega prava in socialnega zavarovanja, Ljubljana, 1961, str. 73; dr. N. Tintić: Osnovi radnog prava, I., Zegreb, 1955, str. 1.; dr. B. Perić: Radno pravo, I., Sarajevo, 1949, str. 7—9; dr. R. Pešić: Radno pravo, Beograd, 1966, str. 6.

¹⁹) dr. B. Perić: op. cit., str. 8—9.

²⁰) dr. R. Kyovsky, op. cit., str. 73.

²¹) dr. B. Perić, op. cit., str. 8.

propisa kojima se uređuju prava i dužnosti lica u radnom odnosu i njemu srodnim odnosima kao i norme o ostvarivanju tih propisa preko posebnih radno-pravnih institucija, a nauka Radnog prava se bavi naučnim proučavanjem istoimene pravne grane u cilju da sistematizuje posebne radno-pravne propise i institute, da istražuje i teoriski obrazlaže i predlaže izmene ili novo uređivanje radnih ondoša i radno-pravnih institucija u skladu s našim socijalno ekonomskim razvojem²²⁾.

Za razliku od izloženog dr. Tintić, u svom najnovijem delu: Radno i socijalno pravo, daje dve definicije Radnog prava SFRJ. Prvo naziva opštom, a drugu definiciju Radnog prava u uslovima radničkog samoupravljanja i dohotka. „Po prvom: radno pravo je ona grana prava koja obuhvaća sveukupnost pravnih pravila koja regulišu radnopravne odnose, institute i pravne odnose koji nastaju ili se pravno priznaju i reguliraju u neposrednoj vezi sa zasnivanjem, ostvarivanjem i prestankom radnopravnih odnosa, kao i mjere posebne (pravne i socijalne) zaštite koje društvena zajednica zajamčuje osobama u radnom odnosu, a u vezi s tim (relativno) i njihovim obiteljima.

Po drugom: radno pravo je sistem pravnih pravila (heteronomnih i autonomnih) kojima se uređuju, unapređuju i zaštićuju: radni odnosi (tj. odnosi koji nastaju ili se pravno uređuju u neposrednoj vezi sa zasnivanjem, ostvarivanjem ili prestankom osobnog udruženog rada građana koji stupe na rad — u radni odnos u radnu organizaciju i td.); prava, obaveze i odgovornosti osoba u radnopravnom odnosu; osnovna načela i mjere o organizaciji rada, o zaštiti osoba u radnom odnosu; njihovo pravo samoupravljanja u uređivanju unutrašnjih odnosa rada i raspodjele plodova vlastita rada, kao i posebne mjere zaštite koje društvenopolitičke zajednice i radne zajednice (odnosno radne organizacije) zajamčuju osobama u radnom odnosu, a na temelju rada i u vezi s radom i samoupravljanjem na sredstvima u društvenom vlasništvu²³⁾.

Nema sumnje da se, u našim uslovima, značajno razlikuje položaj radnika zaposlenog kod radnog čoveka „koji samostalno obavlja delatnosti ličnim radom sredstvima u svojini građana” (privatnog poslodavca) od položaja radnika u udruženom radu sredstvima u društvenoj svojini koji „ima pravo rada društvenim sredstvima kao svoje neotuđivo pravo da radi tim sredstvima radi zadovoljavanja svojih ličnih i društvenih potreba i da, kao slobodan i ravnopravan s drugim radnicima u udruženom radu, upravlja svojim radom i uslovima i rezultatima svog rada²⁴⁾.

Razlike, sažeto rečeno, proizilaze iz činjenice da radnici zaposleni kod privatnih poslodavaca rade sredstvima koja su lična svojina poslodavaca, a ne sredstvima u društvenoj svojini, i što, s obzirom na karakter lične svojine, nemaju parvo „upravljanja svojim radom i uslovima i rezultatima svoga rada”.

²²⁾ dr. R. Kyovsky, op. cit., str. 73.

²³⁾ dr. N. Tintić: Radno i socijalno pravo, Knjiga prva: Radni odnos (I), Zagreb, 1969, str. 4.

²⁴⁾ Ustav SFR Jugoslavije, op. cit., čl. 13 i 68.

Navedene razlike mogu biti povod za određivanje dveju definicija Radnog prava. Mogu, ali, čini nam se, i ne moraju jer, u našim uslovima rad sredstvima u društvenoj svojini predstavlja ne uporedivo masovnije pojavu od rada sredstvima i ličnoj svojini te se kao kvantitativni pretvara u kvalitativni odnos pravilo i kao takav čini osnov u socijalističkom društveno-ekonomskom uređenju naše zemlje za razliku od rada na sredstvima u svojini građana (privatnoj svojini) koji čini izuzetak zakonom strogo limitiranog obima, i to dosta redak ako se uporedi broj zaposlenih u društvenom sektoru sa brojem zaposlenih na privanom²⁵). S obzirom na izloženo pravno i stvarno stanje u nas čini se da ima razloga za razmišljanje da li se gore prvocitirana definicija može kvalifikovati kao opšta definicija Radnog prava dok bi druga, u tom slučaju, ipso facto, bila kvalifikovana kao posebna.

S druge strane, mada su radni odnosi radnika kod privatnih poslodavaca, po svojoj suštini, najamni odnosi oni su u našoj državi znatno drukčiji od onih u klasičnom buržoaskom pravu. U izvesnom smislu su ti odnosi približeni socijalističkim radnim odnosima jer se i radnicima kod privatnih poslodavaca obezbeđuju „shodno pravima radnika u udruženom radu, pravo na sredstva za zadovoljavanje ličnih i zajedničkih potreba i druga prava koja obezbeđuju njihovu materijalnu i socijalnu sigurnost²⁶). I na njihov rad se odnosi načelo po kome: „Niko ne može ni neposredno ni posredno sticati materijalne i druge koristi eksploatacijom tuđeg rada²⁷), zbog čega je predviđeno da se zakonom može odrediti da je deo dohotka koji je rezultat viška rada radnika zaposlenih kod privatnih poslodavaca društvena svojina²⁸).

Iz ovog približavanja radnopravnih odnosa radnika zaposlenih kod privatnih poslodavaca socijalističkim radnim odnosima u našoj zemlji, a i unifikacija tog položaja u oblasti prava na zaštitu na radu, socijalno osiguranje, sindikalne slobode i td., pogotovo ako se ima na umu da su ti odnosi u našim uslovima striktno ograničeni izuzetak od pravila, ne čine nam se nužnim postojanje dveju definicija Radnog prava. To, s druge strane, naravno, ne znači ne priznavanje razlika u položaju radnika zaposlenih kod privatnih poslodavaca u odnosu na one koji rade sredstvima u društvenoj svojini tamo gde one postaju i onolike kolike postoje.

Na osnovu svega gore rečenog opredelili bi se za definiciju po kojoj je **Radno pravo SFR Jugoslavije grana prava, u obliku jedinstvenog pravnog sistema naše zemlje, koja obuhvata i proučava sveukupnost pravnih pravila o načelima društvene organizacije rada, radnim odnosima i drugim pravnim odnosima koji nastaju i pravno se uređuju u vezi sa radnim odnosima; prava, obaveze i odgovornosti lica u radnom odnosu, uključujući i neotuđivo pravo radnika koji rade sredstvima rada u društvenoj svojini na upravljanje svojim**

²⁵) Vidi Ustav SFR Jugoslavije, op cit., čl. 10 i 68, stav 1.

²⁶) Ustav SFRJ, op cit., čl. 68, st. 2.

²⁷) Ustav SFRJ, op. cit., čl. 11. st. 2.

²⁸) Vidi Ustav SFRJ, op. cit., čl. 68, st. 3.

radom i rezultatima svoĝa rada; sticanju, ostvarivanju i zaštiti prava iz radnog odnosa; kao i drugim institutima i institucijama u vezi sa radom odnosno radnim odnosima.

§ 3. KARAKTERISTIKE RADNOG PRAVA

1. Generalno

Kao sastavni deo sveukupnog pravnog sistema i Radno pravo, razume se samo po sebi, u mnogome zavis od društveno-ekonomskog ureĝenja, karaktera vlasti, karaktera i sadržine radnih odnosa i td. Ipak, kao posebna grana prava ono čini jedinstvenu celinu po predmetu i metodu regulisanja i po svojim osnovnim načelima i institutima kao i po sopstvenim karakteristikama. U tom smislu se i govori o samostalnosti i autonomiji odnosno partikularizmu Radnog prava u odnosu na druge pravne discipline, svakako u relativnom smislu reči.

Kao posebna grana prava Radno pravo se, generalno govoreći, karakteriše: **izuzetnom dinamičnošću ili ekspanzivnošću, unutrašnjim protivrečnostima i univerzalizmom**¹⁾.

Radno pravo se još uvek smatra „mladom” disciplinom i ako postoji evo već više od jednog veka. Kao takvo ono je nezavršeno i nesavršeno. Ali, slično je i sa drugim granama prava. Rešenja zakonodavstva o radu brzo zastarevaju kao što zastarevaju i tehničko-tehnološka rešenja ili kao što bivaju prevaziĝeni i društveno-ekonomski i politički zahtevi. Ni savremena radnička klasa, uključujući i razne stručnjake, ni zahtevi te klase kao ni njena moć danas nisu nigde u svetu jednaki onima s početka ovog veka. Ta klasa traži jedno novo Radno pravo i svojom vlastitom snagom stalno pospešuje nove promene: povećanje garantovanih zarada, produžavanje plaćenog godišnjeg odmora, kolektivno ugovaranje uslova rada, učešće u upravljanju poslovima preduzeća i u društvu u opšte i td.

Ekspanzija Radnog prava se ogleda u stalnom povećanju kruga lica na koja se primenjuju norme zakonodavstva o radu. Od nekad vrlo uskog kruga nekih grupa fabričkih radnika, prvenstveno radnica i zaposlene dece, ono se danas primenjuje na sve radnike u industriji, trgovini, poljoprivredi, zanatstvu i td. Ni u samim kapitalističkim zemljama to više nije grana koja ureĝuje radne odnose samo u privatnom sektoru. Norme ove grane protežu se i na zaposlene u javnom sektoru tj. na zaposlene u javnim preduzećima i u nacionalizovanoj privredi. S druge strane, kao što je pomenuto, u okviru obrade predmeta Radnog prava stalno se produbljuje i proširuje sadržina ove grane prava. Konstituišu se sve nova i nova prava. ublažavaju uslovi za njihovo sticanje i poboljšava kvalitet zaštite garantovanih prava. „Otuda, kao njegovo obeležje, nastaje i gotovo neprekidno menjanje i dopunjavanje propisa radnog prava, sve brži i širi rast izvora radnog prava, sve veća nesigurnost u praćenju, poznavanju i primenjivanju tih odredaba, a time i nesigurnost i subje-

¹⁾ G. H. Camerlynck — Gerard Lyon—Caen, op. cit. str. 15.

kata radnih odnosa u vezi sa svojim pravima i obavezama; statusni karakter sve većeg niza radnih odnosa i td.”²⁾).

Unutrašnje protivrečnosti su takođe generalna karakteristika Radnog prava kao posebne grane. Pre svega se unutar njega sukobljavaju ograničene realne materijalno-ekonomske mogućnosti sa nastojanjima da se poboljšaju uslovi života i rada radnika. Isto tako Radno pravo, po svom karakteru, sve više postaje kolektivno zadržavajući individualnu tehniku. Najzad, unutrašnju protivrečnost predstavlja i činjenica da je Radno pravo sve više imperativno i represivno, a da se njegove norme ipak često ne izvršavaju i neprimenjuju. Naime, norme kojima se uređuju radni odnosi su pretežno, a one kojima se uređuje zaštita radnika na radu obavezno imperativne prirode. Isto tako zakoni iz ove oblasti se redovno završavaju kaznenim delom tj. manjim ili većim brojem sankcija koje se izriču za nepoštovanje zakonskih normi kvalifikovano kao ova ili ona vrsta kažnjivih dela. Uprkos tome se norme ove grane često ne poštuju, a što se ogleda u korišćenju tuđeg rada bez zasnovanog radnog odnosa tj. rada na „crno”, zatim, u uslovima privatne svojine je poslodavac suveren u oblasti regulisanja unutrašnjeg radnog reda, on je disciplinski starešina bez kontrole i td. Zbog svega toga u ovoj oblasti često postoji markantan raskorak između teorije i prakse.

Šta reći o univerzalizmu kao generalnoj karakteristici Radnog prava? Istina, ova grana prava je nastala i razvila se u okviru nacionalnih granica. Međutim, pod uticajem opšteg društveno-ekonomskog, socijalnog i političkog progressa ona je prešla granice pojedinih država. U tom smislu i kao prvi univerzalni akt na ovom planu pominjemo Konvenciju o zabrani upotrebe belog fosfora u industriji šibica koju je osvojilo Međunarodno udruženje za zakonsku zaštitu radnika 1906. god., inače osnovano u Parizu 1900. godine. Ovakvom razvoju stvari su doprineli brojni faktori. Pomenimo, pre svega, konkurenciju među poslodavcima i među nacijama, a što je posebno karakteristično za proizvodnju artikala čije je fabrikovanje, zbog progressa u oblasti saobraćaja, bilo moguće i izvan granica sopstvene države tj. tamo gde će cena proizvodnje biti manja a profit veći. Isto tako treba podvući da je univerzalizmu Radnog prava veoma mnogo doprinela i organizovana borba radničke klase u kom smislu je već i Prva internacionala jasno precizirala svoje zaključke. U savremenim uslovima međunarodna podela rada, olakšano kretanje ljudi i ideja nesumnjivo govore o potrebi približavanja rodnopravnih režima ili čak o njihovoj unifikaciji u daljoj budućnosti. Napomenimo još da se sistem radnopravnih normi koje se primenjuju na području različitih država naziva Međunarodnim radnim pravom koje pak, u zavisnosti od broja država, odnosno od njihove geografske i druge povezanosti može biti univerzalno (sve ili većina država sveta ga primenjuju, odnosno mogu primenjivati), regionalno (na pr.: Evropske ekonomska zajednica), Međunarodno komparativno radno pravo (poređenje postojećih rešenja u zakonodavstvu sopstvene zemlje sa re-

²⁾ Dr. N. Tintić: Radno i socijalno pravo, op. cit., str. 22.

šenjima u zakonodavstvima drugih zemalja). Najzad značajne izvore Radnog prava predstavljaju dvostrani (bilateralni) i višestrani (multilateralni) ugovori iz ove oblasti.

Kao generalna karakteristika se pojavljuje i **politizacija normi radnog prava**, naročito „posredstvom: pluraliteta izvora; određenih tehničkih formulacija postupaka i organa koji će donositi pravne norme te kontrole zakonitosti i ustavnosti tako stvorenih pravila; utvrđivanja i provođenja određene politike radnih odnosa; utvrđivanja stvarnog stanja i mogućnosti realizacije postavljenih ciljeva (izraženih u pravnim normama), kao i istraživanjem rezultata (i njihovih faktora; određene anticipacije u granicama mogućnosti i oportunitosti i td. Utoliko radno pravo izražava čitav sistem gledanja i rešenja u politici rada i radnih odnosa. Otud i političke pretpostavke i tehnički kriteriji u izgradnji takvog sistema, a radno pravo kao političko i pravno rešenje iz oblasti rada”.³

2. Karakteristike Radnog prava SFR Jugoslavije

Kao deo pravne nadgradnje i Radno pravo nosi u sebi karakter prava u opšte, a po kome je ono „u zakon pretvorena volja vladajuće klase”. Ono svojom sadržinom toliko zadire u interese vladajuće klase da je ova, **kako bi sačuvala osnove društvenog uređenja i svoje privilegije**, bila prinuđena da na ovom terenu čini ustupke organizovanoj borbi radničke klase. Tako je Radno pravo u kapitalističkim uslovima dobilo osobitu karakteristiku, jedinstvenu među ostalim pravnim granama, da istovremeno predstavlja i pravno obezbeđenje a) eksploataciju radne snage i b) sredstvo za ograničavanje ove eksploatacije⁴), i ako se, u mesto navedenih stvarnih razloga, u radnopravnoj teoriji kapitalističkih zemalja najčešće ističe da je raison d'être ove grane poboljšanje uslova života i rada radnika. Istina, ono je nastalo najvećim delom kao rezultat teške borbe radničke klase za poboljšanje uslova života i rada, ali je osnovni razlog njegovog postojanja u kapitalizmu očuvanje sistema eksploatacije rada najamnih radnika i svega onog što iz tog sistema izvire.

Shodno rečenom Radno pravo naše zemlje ima drukčije karakteristike jer, „**Socijalistička Federativna Republika Jugoslavija je... zasnovana na vlasti i samoupravljanju radničke klase i svih radnih ljudi...**”⁵). Zbog toga radno pravo u našim uslovima postaje izraz volje radničke klase i moćno oruđe za obezbeđivanje učešća radnika u radu i upravljanju svojim radom i uslovima i rezultatima svoga rada.

Karakteristike radnog prava proizilaze iz dvojakog svojstva po kome je ono, s jedne strane sastavni i nerazdvojni deo celokupnog pravnog sistema SFR Jugoslavije, a s druge posebna i samostalna grana, odnosno disciplina ili nauka. Iz prvog svojstva proizilaze njegove **opšte karakteristike**, dakle one koje su imenitno celokupnom

³) dr. N. Tintić: Radno i socijalno pravo, op. cit., str. 23—24.

⁴) Vidi dr. B. Blagoev: Pravni i ekonomski aspekti radnih odnosa, Skopje, 1968, str. 19.

⁵) Ustav SFRJ, op. cit., čl. 1.

pravnom sistemu SFRJ, a iz druge **posebne**, tj. one kojima se odlikuje Radno pravo kao samostalna grana jedinstvenog pravnog sistema i samostalna nauka. Opšte karakteristike Radnog prava su: socijalistički karakter i socijalistički demokratizam, a posebne: jedinstvenost i konkretnost⁶⁾.

a) Opšte karakteristike

1⁰. Socijalistički karakter — radnog prava proizilazi iz same osnove društveno-ekonomskog, političkog i pravnog sistema naše države koji se zasniva na vlasti radničke klase i svih radnih ljudi, na slobodnom udruženom radu sredstvima za proizvodnju u društvenoj svojini i na samoupravljanju radnika u proizvodnji i raspodeli društvenog proizvoda u osnovnim i drugim organizacijama udruženog rada i u društvenoj reprodukciji u celini⁷⁾.

Nastalo u toku i u okviru principa sa kojima je izvedena naša narodna revolucija radno pravo se stalno menjalo i razvijalo „u zavisnosti od etape u kojoj se nalazila naša socijalistička izgradnja. Tako, ako uporedimo radno pravo u prvoj fazi našeg razvoja, odmah posle obnove zemlje, i današnje radno pravo, videće se da između njih postoje bitne razlike, da je ono danas otišlo znatno napred⁸⁾“. Danas se radno pravo razvija u skladu sa izgradnjom sistema slobodnog udruženog rada. Unutar toga sistema radnik ima kao svoje neotuđivo pravo da radi sredstvima u društvenoj svojini radi zadovoljavanja svojih ličnih i društvenih potreba i da, kao slobodan i ravnopravan s drugim radnicima u udruženom radu, upravlja svojim radom i uslovima i rezultatima svoga rada. Neotuđivo pravo upravljanja, na području radnopravnih odnosa, manifestuje se i kao pravo radnika da neposredno i izvorno uređuje međusobne odnose u radu putem samoupravnih opštih akata. To pravo, inače nekad otuđeno od radnika, sada mu je vraćeno kao neotuđivo pa mu ga „ni zakon, ni praksa, niti neki državni organ ne mogu oduzeti, ako se radnik sam pridržava jednakih prava drugih radnika⁹⁾“.

Izložene društvene promene bitno utiču na socijalističku strukturu društveno-radnih odnosa koji se regulišu radnopravnim aktima, a, shodno tome, i na socijalistički karakter našeg radnog prava. Treba očekivati da će se u navedenom pravcu naše radno pravo i dalje menjati, dograđivati i usavršavati kako bi bilo što edekvatniji izraz stanja u našem društvu te kako bi i sa svoje strane doprinelo bržem društvenom razvoju, a kroz to i porastu blagostanja većine naših građana.

2⁰. Socijalistički demokratizam — radnog prava se ogleda, pre svega, u ustavom zagarantovanoj ravnopravnosti žena i muškaraca

⁶⁾ dr. A. Baltić — dr. M. Despotović: Osnovi radnog prava Jugoslavije, op. cit., str. 7—10.

⁷⁾ Ustav SFRJ, op. cit., čl. 1. i 10.

⁸⁾ dr. A. Baltić — dr. M. Despotović, op. cit., str. 7.

⁹⁾ E. Kardelj: Zakon o udruženom radu — krupan korak u razvoju i stabilizaciji našeg sistema samoupravnog udruženog rada. „Borba“, Beograd, 1976.

u oblasti rada i radnih odnosa. Ova ravnopravnost je praktična i realna konsekvencija opšte priznate ravnopravnosti na ovoj relaciji u našem društvu. Značaj rečenog je time veći ako se podsetimo da je kroz dug istorijski period žena bila višestruko diskriminisana i u oblasti radnih odnosa (kroz: otežano zapošljavanje, manju zaradu za isti rad, onemogućavanje ili zabranu vršenja pojedinih funkcija ili položaja i profesije u društvu i td.), a ne retko je tako i danas, čak i u zemljama koje se smatraju sinonimima razvoja.

Socijalistički demokratizam, kao opšta karakteristika radnog prava Jugoslavije, se ogleda kroz zajemčeno pravo rada i pravo na rad; kroz to što je svakom građaninu, pod jednakim uslovima, dostupno svako radno mesto i funkcija u društvu, a što se potvrđuje ravnopravnošću svih građana pri stupanju u radni odnos i u toku trajanja zaposlenja, odnosno kroz zabranu diskriminacije po osnovu pola, nacionalne pripadnosti, rase, veroispovesti itd., kroz pravo na sindikalno udruživanje i pravo sindikata da aktivno učestvuje u politici i realizaciji društvene organizacije rada i zaštite radnika; kroz pravo radnika u udruženom radu na slobodno i ravnopravno učešće u samoupravljanju svojim radom uključujući i načelo: „od svakog prema sposobnostima — svakome prema radu” itd. Navedeni i drugi principi su osnova našeg radnog prava i, kao takvi, imaju dominantno mesto u regulisanju egzistencijalnih pitanja za položaj zaposlenih lica, a posebno i za članove njihovih porodica.

b) Posebne karakteristike

1°. *Jedinstvenost* — radnog prava, kao prva njegova posebna karakteristika, proizilazi iz činjenice da se normama ove grane reguliše i u Radnom pravu kao celovitom i relativno konzistentnom sistemu proučava radopravni položaj radnika, a pod koji pojam se u nas navode sva zaposlena lica bez obzira na: sektor zaposlenja (društveni ili privatni); vrstu posla, položaj, ili funkciju u procesu rada; vrstu institucije u kojoj je lice zaposleno (organizacija udruženog rada, društveno-politička organizacija, samoupravna interesna zajednica, društveno-politička zajednica itd.).

Izloženo stanje stvari, kako mislimo, ima svoj čvrst oslonac u ustavnom načelu po kome: „Rad i rezultati rada određuju materijalni i društveni položaj čoveka, na osnovu *jednakih* prava i odgovornosti”¹⁰⁾ (podvučeno: D. P.), a i marksističkom shvatanju radne snage kao sveukupne stvaralačke sposobnosti čoveka. Dakle bez, predugo prisutne podele rada na fizički i umni rad i arhaične terminologije koja je uz prvi vezivala pojam „radnik”, a uz drugi pojam „službenik”. Ovakav podela je, u krajnjoj liniji, naučno neodbranjiva jer nema fizičkog svesnog i društveno korisnog rada koji dozvoljava potpuno isključenje intelekta niti intelektualnog koji isključuje svaki fizički napor.

Međutim, i u nas je ovako široko i nesporno shvaćena jedinstvenost radnog prava relativno novijeg datuma. Naime, jedan broj teoretičara Upravnog prava je stajao na stanovištu da radopravni polo-

¹⁰⁾ Ustav SFRJ, op. cit., čl. 11, st. 1.

žaj službenika, u celini ili znatnim delom, jeste materija Upravnog prava ili tzv. Posebnog radnog prava, dok bi se domen tzv. Opšteg radnog prava ograničio na izučavanje radnopravnog položaja radnika¹¹⁾. Ovakvo shvatanje je polazilo i od uverenja da je službenički odnos, shvaćen kao pravna kategorija, bez dvojbe administrativno pravni, a ne civilno pravni odnos¹²⁾. Izložena gledišta su u izvesnoj meri imala uporište i u tada važećim propisima jer su oni, sve do Ustava SFRJ od 1963. odnosno Osnovnog zakona o radnim odnosima od 1965. god. poznavali i priznavali dvojaku terminologiju za zaposlena lica: radnik i službenik mađa je drugi pojam, počevši od uvođenja samoupravljanja, bio sve više sužavan.

I tada su teoretičari radnog prava ukazivali na neodrživost gornjih stavova i polazeći od suštine i karaktera radnog odnosa dokazivali da su i radni odnosi službenika deo Radnog prava¹³⁾. U tom smislu prof. R. Kyovsky je pisao: „Naš sistem ne pozna samo administrativno pravne i civilno pravne odnose, već pozna i druge vrste odnosa kao što su na pr. socijalno pravni i radni odnosi. Svrstavanje radnopravnih odnosa u administrativnopravne odnose teži u suštini dvodelnoj podeli pravnog sistema na područje javnog i područje privatnog prava”¹⁴⁾

Na osnovu stanja u teoriji i zakonodavstvu naše zemlje u poslednjih desetak godina izgleda da je drugo gledište opšte prihvaćeno i da pomenuti spor pripada prošlosti.

U kapitalizmu Radno pravo ne obuhvata proučavanje pravnog položaja službenika već samo radnika. Pravni status službenika je predmet posebnog Službeničkog ili Činovničkog prava i, isto tako posebnog, službeničkog zakonodavstva¹⁵⁾. Ipak, u novije vreme se oseća tendencija približavanja položaja službenika položaju radnika u nekim pravima kao što su na pr. pravo na socijalno osiguranje, plaćeni godišnji odmor, pravo na sindikalno udruživanje i još ponešto.

To „službeničko” ili „činovničko pravo” (le droit de fonctionnaires, dis Beamtenrecht) je pravo posebne kaste, specijalno pravo, u tom smislu što se njime činovništvu daje posebno mesto u državnom aparatu predistiniranom na održavanje sistema eksploatacije rada širokih radnih masa, a što je naročito izraženo u položaju viših činovnika i više birokratije. Tvrdnje kako se privilegije službenicima daju „u interesu dobrog funkcionisanja javne službe”¹⁶⁾ ostaju malo ubedljive ako se zna u koliko velikoj meri se interesi državnog aparata po-

¹²⁾ M. Žalik: Organi za uređivanje uslužbenskih razmenj, njihovo delovno područje, sistem njihovega dela in rešavanje sporov iz službenskih razmerj, Ljubljana, knj. IV, str. 126.

¹¹⁾ dr. N. Stjepanović: Administrativno pravo — Opšti deo, Beograd, 1954, str. 5; Krbek: Osnovi upravnog prava FNRJ, Zagreb, 1950, str. 314—315 i dr.

¹³⁾ dr. A. Baltić: Odnos radnog prava prema drugim granama našeg pravnog sistema, „Arhiv” br. 4/52, str. 485; dr. B. Perić: Radno pravo, I, Sarajevo, 1949, str. 14. i dr.

¹⁴⁾ dr. R. Kyovsky, op. cit., str. 79.

¹⁵⁾ Vidi dr. I. Politeo, op. cit., str. 2; dr. S. Baič: op. cit., str. 4; Arthur Nikisch, op. cit., str. 101—108; G. H. Camerlynch — Gérard Lyon, op. cit., str. 19.

klapaju u krajnjoj liniji sa interesima kapitalističke klase u celini i načelno.¹⁷⁾ Za ovakvu spregu interesa se u našem narodu kaže: „ko je uz vatru taj se i greje“.

Principijelno gledano, načelna jedinstvenost našeg Radnog prava proizilazi otuda što se socijalističko društveno uređenje SFR Jugoslavije zasniva na vlasti radničke klase i svih radnih ljudi i na odnosima među ljudima kao slobodnim i ravnopravnim proizvođačima i stvaraocima, čiji rad služi isključivo zadovoljavanju njihovih ličnih i zajedničkih potreba¹⁸⁾; iz jedinstvenih opštih načela društvene organizacije rada; iz jedinstvenosti i opšte obaveznosti osnovnih načela našeg radnog prava; iz jedinstvenog pojma radnog odnosa; iz legaliteta (svako pravilo svoju snagu izvlači iz pravila višeg ranga, a sva iz Ustava), komplementarnosti (heteronomni i samoupravni) i društveno utvrđenje hijerarhijske izvora prava i obaveza radnika (zakon, društveni dogovor, samoupravni sporazum, pravilnik, kolektivni ugovor o radu itd.).¹⁹⁾

Međutim, načelna i principijelna jedinstvenost našeg radnog prava u osnovnom ne znači potpunu i totalnu unifikaciju privnih rešenja koja bi važila u celini i do najsitnijih detalja za sve vrste i kategorije naših radnika. Takvo stanje stviri bi bilo nerealno, nepotpuno i nepravilno pa i nepraktično obzirom na: različitost sektora zapošljavanja — društveni i privatni — i ako je prvi pravilo, a drugi strogo regulisani izuzetak; vrstu i prirodu rada kao i uslove pod kojima se on obavlja u pojedinim institucionalizovanim oblicima društvene organizacije rada i status tih institucija; značaj pojedinih delatnosti (delatnosti od posebnog društvenog značaja i one sa kojima to nije slučaj) itd.

U okviru načelnog, a na osnovu u nas postojećeg pravnog i stvarnog stanja, načelno jedinstven položaj radnika se u pojedinostima diferencira:

— *radnici u udruženom radu* sredstvima u društvenoj svojini imaju pravo da rade tim sredstvima i da, kao slobodni i ravnopravni s drugim radnicima u udruženom radu, upravljaju svojim radom i uslovima i rezultatima svoga rada, a unutar ovoga se vrši dalja diferencijacija na radnike u a) organizacijama udruženog rada) i svim drugim oblicima udruživanja rada i sredstava), b) radnim zajednicama koje obavljaju poslove od zajedničkog interesa u organizacijama udruženog rada (zemljoradničkoj ili drugoj zadruzi, poslovnom udruženju, banci i zajednici osiguranja), c) radnim zajednicama koje obavljaju poslove za samoupravne interesne zajednice ((druge samoupravne organizacije i zajednice i njihova udruženja, društveno-političke organizacije, i druge društvene organizacije, udruženja građana i organe društveno-političkih zajednica), sve u skladu sa prirodom poslova koje obavljaju i drugim specifičnostima;

— *radni ljudi koji ličnim radom samostalno u vidu zanimanja obavljaju umetničku ili drugu kulturnu ili drugu profesionalnu delat-*

¹⁶⁾ P. Stainof: *Le Fonctionnaire.*, Paris, 1933, str. 8 (cit. po dr. Baltiću i dr. M. Despotoviću).

¹⁷⁾ Vidi dr. A. Baltić — dr. M. Despotović, op. cit., str. 9.

¹⁸⁾ Ustav SFRJ, op. cit., Osnovna načela, II/1.

¹⁹⁾ Slično vidi dr. N. Tintić: *Radno i socijalno pravo*, op. cit., str. 25.

nost mogu udruživati svoj rad i obrazovati privremene ili trajne radne zajednice, koje imaju u osnovi isti položaj kao i organizacije udruženog rada i u kojima radni ljudi imaju u osnovi ista i prava i dužnosti kao i radnici u organizacijama udruženog rada i.

— *radnici zaposleni kod radnog čoveka koji samostalno obavlja delatnost ličnim radom sredstvima u svojini građana (privatnog poslodavca)* moraju imati kolektivnim ugovorom o radu obezbeđeno, shodno pravima radnika u udruženom radu, pravo na sredstva za zadovoljavanje ličnih i zajedničkih potreba i druga prava koja obezbeđuju njihovu materijalnu i socijalnu sigurnost²⁰).

Obzirom na značaj jedinstvenosti Radnog prava u našoj državi čiji se sistem, kako je već naglašeno, zasniva na vlasti i samoupravljanju radničke klase i svih radnih ljudi diferencijacija ne bi ni mogla, ni smela ići izvan i mimo načela po kome rad i rezultati rada određuju materijalni i društveni položaj čoveka, na osnovu jednakih prava i odgovornosti po kome niko ne može ni neposredno ni posredno sticati materijalne i druge koristi eksploatacijom tuđeg rada²¹). Taj princip bi, kako mislimo, morao postati i ostati pravno, ekonomsko, političko, moralno i etičko merilo i obaveza za sve i svakog, pa i za zakonodavstvo o radu koje se izgrađuje i usavršava u okviru načela najnovijeg ustava SFR Jugoslavije donesenog 1974. godine.

2°. *Konkretnost* — se ogleda u činjenici da se pravnim aktima ove grane našeg pravnog sistema konkretno regulišu različite, vrlo složene i kompleksne situacije i stanja u pravnom, a time i stvarnom položaju radnika u našoj državi shvaćenih u gore rečenom smislu. Njima se uređuju uslovi rada, prava i obaveze, nadzor nad poštovanjem tih prava i obaveza, kao i njihova zaštita u raznim sverama rada i zapošljavanja i kod najrazličitijih profesija i zanimanja. Još nešto. Sve je to ograničeno prostorno i vremenski. Dakle, reč je o radnopravnom položaju zaposlenih lica — radnika, i to danas kod nas. Takav radnopravni položaj radnika jeste osnovni predmet proučavanja nauke Radnog prava i u tom smislu je ova disciplina konkretna za razliku od na pr. Uvoda u pravo, odnosno Teorije države i prava čiji predmet proučavanja jeste svako pravo (prošlo i sadašnje, naše i tuđe) i isto tako država ili, kako se to kaže lapidarno i kratko, pravo i država kao takvi, odnosno kao društvene kategorije u opšte.

Međutim, i ako je pozitivnopravni položaj radnika osnovni i, kao takav, najbitniji predmet proučavanja Radnog prava, on se, kao nauka, i ne može i ne sme zadržavati samo i jedino u tim okvirima, ali o tome će biti više reči u okviru iziaganja metoda izgradnje i izučavanja Radnog prava.

²⁰) Vidi Ustav SFRJ, op. cit., čl. 13, 29, 30, 31. i 68.

²¹) Vidi Ustav SFRJ, op. cit., čl. 11, st. 1. i 2.

§ 4. MESTO RADNOG PRAVA U PRAVNOM SISTEMU I NJEGOV ZNAČAJ

1. Mesto Radnog prava u pravnom sistemu

I ako je jedno od onih koja se već dugo raspravljaju, pitanje mesta Radnog prava u pravnom sistemu nije se pojavilo samim nastankom ove grane prava. Naime, dosta dugo radno pravo je, u pravnom sistemu podeljeno u javno i privatno pravo, nesporno pripadalo privatnom pravu. Dakle, onom delu pravnog sistema, u koliko se u opšte uvažava ova podela prava, u koji se najčešće ubrajaju građansko ili imovinsko pravo, obligaciono ili ugovorno pravo, porodično pravo, nasledno pravo itd. Istorijski i materijalistički posmatrano bilo je to u doba liberalističkog kapitalizma unutar koga je centralnu instituciju privatnog prava predstavljala privatna svojina i slobodno raspolaganje njome saglasnošću volja pojedinaca kroz pravni instrument ugovora kao manifestacioni oblik te saglasnosti, a u javnom pravu vlast u odnosima država — pojedinac.

Inače, sama podela celokupnog prava na javno i privatno veoma je starog datuma i potiče još iz rimskog prava na čijoj recepciji se zasniva pravni sistem evropskih zemalja. Prva podela na javno i privatno pravo izvršena je po tzv. kriterijumu *interesa* koji se štiti određenim pravnim normama i po tom kriterijumu bi u javno pravo spadale sve norme koje štite državne, odnosno opšte interese, a u privatno — pravne norme koje štite interese privatnih lica. Tu je podelu prvi izvršio rimski pravnik Dominicije Ulpijan (170—228).

Ova je podela s pravom izbačena, jer nema pravne norme koja ne štiti u osnovi iste tj. klasne interese, a ovi su sastavljeni i iz opštih interesa klase iz interesa pojedinaca — klasnih pripadnika, kao što je odbačena i kad se za kriterijum podele uzmu *subjekti*, po kome bi javno bilo ono u kome je subjekt država, a privatno pravo ono u kome su subjekti pravnih odnosa privatna lica. Jer, na pr. u odnosu kupoprodaje gornja klasifikacija subjekata ostaje bez uticaja na prirodu i karakter odnosa.

Zbog rečenog se najčešće za podelu celokupnog prava na javno i privatno pravo usvaja kriterijum *vlasti*. Po njemu bi javno pravo obuhvatalo odnose između države i pojedinaca u kojima se država javlja kao vlast, a privatno — odnose između države i pojedinaca u kojima se ona javlja bez upotrebe vlasti, kao i odnose među samim pojedincima¹⁾. Međutim, evolucija buržoaskog prava izražena pojačanim intervencionizmom u privredi i jačanjem državnog kapitalizma uopšte, sve više ograničava autonomiju volje pojedinaca, privatnog lica, i sve više deluje kao vlast što je dovelo i modernu buržoasku teoriju dotle da uglavnom negira podelu prava na javno i privatno²⁾.

Jednom nastao i vremenom sve više ispoljavani intervencionizam države u privredi i radnom odnosu kao centralnom i daleko najvažnijem pravnom institutu i klasnom odnosu u procesu rada bio je

¹⁾ Vidi pravni leksikon (drugo izdanje): „Savremena administracija”, Beograd, 1970, str. 410—411.

²⁾ Tako na pr. E. A. Farnsworth: Uvod u pravni sistem Sjedinjenih Američkih Država, op. cit., str. 92—93. i dr.

razlog da se počne osporavati gore izloženo gledište po kome je radno pravo, kada su individualni radni odnosi bili potčinjeni malobrojnim pravilima ugovora o najmu službe regulisanim opštim građanskim pravom, spadalo i moglo spadati samo u privatno pravo. Docniji razvoj radnog prava pospešen sve češćom i sve širom intervencijom države putem zaštitnog zakonodavstva u dotad neprikosnovenu privatnu sveru individualnih radnih odnosa između radnika i poslodavca imao je za posledicu da se potraži drukčiji i adekvatniji odgovor na pitanje gde je mesto radnog prava u pravnom sistemu. Ti odgovori su se razlikovali, a u zavisnosti od kriterija za razgraničenje privatnog i javnog prava i različitog shvatanja predmeta proučavanja i obim Radnog prava.

Po prvima, „karakter radnog prava nije izmenjen razvojem imperativnog zakonodavstva u oblasti rada, tako da bi ono ostalo i dalje materija privatnog prava sve dotle dok obuhvata odnose privatnih poslodavaca i radnika. Prevaga elemenata privatnog prava je očigledna i Radno pravo bi, u osnovi, ostalo grana privatnog prava. Drugi pisci, koji u proširenju intervencije države u oblasti radnih odnosa vide sve više elemenata javnog prava, spremni su da Radnom pravu odrede mesto u Javnom pravu. Treći misle da je nemoguće da Radno pravo pripada isključivo privatnom, ili isključivo javnom pravu. Otuda, Radno pravo se deli na privatno radno pravo (ukoliko sadrži norme o odnosima između pojedinaca koji se uređuju na bazi ugovora) i javno pravo (ukoliko reguliše zaštitu zaposlenih lica, njihovo osiguranje, intervenciju države itd.). Četvrti, opet, smatraju da postoji jedinstvo Radnog prava, koje proizilazi ne iz karaktera normi koje ga sačinjavaju i koje pripadaju i javnom i privatnom pravu, već iz samog predmeta ovih normi koje regulišu zavisna rad.

Opređeljujući se za što širi udeo javnog prava, koje sve više prodiere u radno pravo, čak u njegove elemente privatnog prava, u novijoj teoriji ističe se da je radno pravo steklo istinsku nezavisnost prema privatnom pravu. Ova nezavisnost radnog prava postoji danas i u teoriji i u pozitivnom pravu. Ranije, dok je radno pravo bilo posmatrano kao obična grana privatnog prava, nije se mogla priznati samostalnost ovoga prava. Međutim, proces sve snažnijeg razdvajanja radnog prava od privatnog dao je radnom pravu nužnu samostalnost i ono danas obrazuje u domenu rada jedno novo opšte pravo³⁾ opšte u toliko u koliko se bude povećavao broj lica na koja će ono biti primenjivano, a u krajnjoj liniji biće to sva za rad sposobna lica, prema ustavnom načelu „od svakoga prema sposobnostima — svakom prema radu” (podvučeno: D. P.), kada se ostvare društvene pretpostavke za punu realizaciju ovog načela.

Relativna nezavisnost Radnog prava se ogleda u posebnom predmetu regulisanja i proučavanja Radnog prava, sopstvenim subjektima, pravilima i izvorima različitim od onih u „opštem pravu” i drugim granama prava, sopstvena načela, celinu organiski povezanih pravila koja direktno i na poseban način regulišu predmet radnog prava u skladu sa sopstvenim osnovnim načelima, koja u svemu ne mogu biti

3) dr. A. Baltić — dr. M. Despotović: Osnovi radnog prava Jugoslavije, op. cit., str. 4—5.

jednaka za socijalistički i privatni sektor. Kao posebna grana prava, radno pravo je deo jedinstvenog pravnog sistema države prema kome se odnosi kao specijalno prema opštem (species prema genusu), a ne kao izuzetak prema pravilu.⁴⁾

Sa iznetih razloga u našoj radnopravnoj teoriji spor o podeli prava na javno i privatno i o traženju mesta Radnom pravu u tim okvirima nema principijelni značaj. „Pojam privatnog prava kao protivpoložnosti javnom pravu, kao baza za protvstavljanje ličnosti društvu nestao je u našem pravnom sistemu”⁵⁾ mada „ipak razlika između javnog prava — gde država nastupa kao vlast — i privatnog (za nas je bolji izraz: društveno, nejavno pravo) — gde su svi subjekti jednaki — ne može da se pokrene, i ona izaziva znatne praktične posledice u načinu regulisanja dotičnog odnosa”.⁶⁾ Završimo, dakle ovu raspravu zaključkom po kome je našem Radnom pravu, kao sastavnom i nerazdvojnomo delu, mesto u jedinstvenom pravnom sistemu naše zemlje unutar koga je ono, s druge strane, samostalno i nezavisno, razume se u relativnom smislu reći obzirom da kao deo celovitog pravnog sistema, ima veliki broj dodirnih tačaka, zajedničkih načela, instituta itd. sa tim sistemom u celini i svakom njegovom granom po na osob.

2. Značaj Radnog prava

Radno pravo je, u poređenju sa brojnim drugim, naročito građansko pravnim ili privatno-pravnim, granama prava koje svoje korene vuku još iz rimskog prava, relativno „mlada” grana prava i pravna nauka, pogotovu ako se ima na umu da su prvi propisi iz ove oblasti doneseni tek 1802. god. u Engleskoj. Pa ipak, ono je, kako konstatuje naš vrsni predratni teoretičar iz ove oblasti dr. S. Baič, „u poslednje vreme, skoro pred našim očima, prešlo put od skupine propisa u opštem građanskom zakonu do opsežne, samostalne pravne grane i konačno do posebne pravne discipline”.⁷⁾ Takvom stanju stvari u osnovi su doprinela dva faktora. S jedne strane to su nepodnošljivi uslovi života i rada radnika u kapitalizmu, a s druge sve organizovanija i intenzivnija borba rastuće radničke klase da se ti uslovi poboljšaju i nastojanje buržoaske države da, čineći ustupke zahtevima radničke klase, što duše sačuva osnove kapitalističkog društvenog uređenja i privilegije kapitalističke klase jer radni odnosi odlučujuće zadiru u te privilegije.

Prema tome, generalno govoreći, značaj Radnog prava je u savremenim uslovima, bez preterivanja, ogroman svuda u svetu u toliko veći u koliko je viši stepen industrijskog i sveopšteg razvoja, a proporcionalno tome i brojnija, organizovanija i snažnija radnička klasa na istorijskoj pozornici. Tu ekspanziju Radnog prava i njegovog značaja

⁴⁾ U tom smislu vidi dr. N. Tintić: Radno i socijalno pravo (I), op. cit., str. 35.

⁵⁾ dr. J. Đorđević: Prilog pitanju sistema socijalističkog prava, Beograd, 1951, str. 13—15.

⁶⁾ dr. R. Lukić — dr. B. Košutić: Uvod u pravo „Naučna knjiga”, Beograd, 1975, str. 402.

⁷⁾ dr. S. Baič, op. cit., str. 1.

slikovito izražava poznati francuski teoretičar Žorž Sel konstatacijom „da romanisti“ sekciraju lešinu“ (Rimsko pravo), da civilisti „negiraju starca“ (Građanski zakoni), a da nastavnik Radnog prava „proučava razviće mladića“⁸⁾

Konkretnije govoreći ogroman značaj Radnog prava proizilazi otuda što se propisima ove grane regulišu i u okviru ove discipline proučavaju pitanja od egzistencijalnog značaja za većinu aktivnog stanovništva zemlje, a posredno, preko kategorije od radnika izdržavanih lica, i za većinu sveukupnog stanovništva. Primera radi navedimo da se, kako pišu A. Brun i H. Galland, „Radno pravo principijelno bavi regulisanjem odnosa između poslodavaca i radnika svih profesija. Već, po tom osnovu, njegov domen je veliki: prema prvim rezultatima popisa od 1954. jedanaest miliona radnika i jedan milion poslodavaca — na dvadeset miliona aktivnih stanovnika Francuske — su podvedeni pod njegovu vlast“⁹⁾ a Francuska ni tada, ni sada nije najmarkantniji primer.

I u našoj državi, čija se intenzivna industrijalizacija i razvoj u opšte posle oslobođenja karakterišu israzitom i konstantnom migracijom na relaciji: selo — grad, naglo raste broj lica (fizičkih i pravnih) čiji se ekonomsko-socijalni položaj direktno ili indirektno reguliše pravilima radnog prava. Nekoliko cifara službene statistike će to najbolje ilustrovati.

Samo u poslednjih deset godina broj zaposlenih lica je porastao od 3 miliona i 662.000 u 1965. god. na 4 miliona i 735.000 u 1975. god. od čega je 91.000 radnika bila zaposlena u privatnom sektoru, odnosno sektoru individualne svojine. Dakle, samo u tom periodu broj zaposlenih je porastao za više od jednog miliona radnika. Doda li se ovome broj lica koja su 1975. god. tražila zaposlenje od 537.000, mada se sva ona teško mogu smatrati stvarno nezaposlenim licima¹⁰⁾, kao i radnici privremeno zaposleni u inostranstvu kojih je, prema poslednjem popisu izvršenom 1971. god. bilo 592.127, a nema razloga za verovanje da ih je sada manje, eto impozantne cifre od pet miliona i 882.127 lica koja su po svom društveno ekonomskom položaju i pozitivnom pravu naše zemlje radnici, a to je sigurno više od polovine ukupnog aktivnog stanovništva zemlje koga je po popisu od 1971. god. bilo osam miliona i 889.816.

Navedenim ciframa, kako mislimo, treba dodati i lične penzionere (starosne 467.000) i (invalidske 436.000) osigurane po osnovu zdravstvenog osiguranja radnika (procenjeno na osnovu popisa iz 1971. god.) tj. bivše radnike koji žive na osnovu svog minolog rada. U tom slučaju bi među stanovnicima naše zemlje bilo ukupno aktivnih i pensionisanih, radnika 6 miliona i 785.127 radnika na koje se direktno odnose norme radnog prava. Indirektno se te norme odnose i na 8 mili-

⁸⁾ Vidi: Le Droit ouvrier, Paris, 1929, str. 6.

⁹⁾ A. Brun — H. Galland, op. cit. str. 9.

¹⁰⁾ Prema društvenom dogovoru o osnovama zajedničke politike zapošljavanja, u SFRJ, čl. 2, t. 10. pod stvarno nezaposlenim licem „treba smatrati lice koje je sposobno i voljno da radi, spremno je da prihvati zaposlenje koje odgovara njegovim radnim i stručnim sposobnostima, a nema mogućnosti da svojim radom obezbeđuje sredstva za život“, Radni odnosi i samoupravljanje. Beograd. br. 7—8/76, str. 31.

ona i 679.000 ostalih osiguranih tj. izdržanih lica po osnovu zdravstvenog osiguranja radnika što sa aktivnim i penzionisanim radnicima daje cifru od 15 miliona i 464.127 lica prema 21 milionu 352.000 stanovnika Jugoslavije koliko se procenjuje da ih je bilo 1975. godine. I ako među penzionerima osiguranim po osnovu zdravstvenog osiguranja radnika ima izvestan broj lica koja nisu bili radnici kao i među ostalim osiguranim, a od njih izdržanim licima, sasvim je sigurno da se područje primene radnog prava, direktno ili indirektno, prostire na ogromnu većinu naših građana i, kao takvo, bitno utiče na njegov ekonomsko-socijalni i u opšte položaj.

Osim na radnike i od njih izdržavana lica, norme radnog prava se na određeni način odnose i na veliki broj organizacija udruženog rada kojih je samo u privredi 1973. god. bilo 13.119 i radnih zajednica kao institucionalizovanih oblika društvene organizacije rada pod koje se pojmove, kao generičke, u smislu normi radnog prava i još nekih podvode sve vrste društveno-pravnih lica, a unutar kojih se zapošljavaju radnici. One se, isto tako, odnose i na građanskopravna lica i fizička lica (privatne poslodavce) kod kojih se radnici zapošljavaju.¹¹⁾

Zaključimo na kraju da bi značaj Radnog prava u našoj zemlji, čije se uređenje zasniva na vlasti radničke klase i svih radnih ljudi i na odnosima među ljudima kao *slobodnim i ravnopravnim* proizvođačima i stvaraocima, čiji rad služi *isključivo* njihovim ličnim i zajedničkim potrebama, gde *jedino* rad i rezultati rada određuju materijalni i društveni položaj čoveka i *niko* ne može neposredno ni posredno sticati materijalne i druge koristi *eksploatacijom* tuđeg rada, po prirodi stvari, trebao biti veći nego u bilo kom sistemu otuđenosti radnika od sredstava rada. U kratko, on bi morao biti proporcionalno ravan značaju koga u našem socijalističkom društvu ima oslobođeni rad.

¹¹⁾ Statistički zavod Jugoslavije: Statistički godišnjak

Dr DUSAN PARAVINA, professeur
à la Faculté de droit de Niš

CONTRIBUTION A L'ÉTUDE DE CERTAINES QUESTIONS FONDAMENTALES DE LA SCIENCE DE DROIT DE TRAVAIL

— R é s u m é —

Sous ce titre l'auteur traite la question de la matière et du contenu du Droit de travail, ses définitions, caractéristiques, la place du Droit de travail dans le système juridique et son importance.

Dans le cadre de la première question l'auteur a adopté l'opinion selon laquelle les rapports de travail sont, en tant que groupe particulier et différent des autres rapports sociaux et juridiques, la matière primaire du Droit de travail. Cependant, au cours du temps avait eu lieu le développement prononcé de la matière de l'étude du Droit de travail. A part les rapports de travail dans le sens restreint dans cette matière se trouvent compris de nombreux autres droits personnels et collectifs qui sont reconnus et juridiquement organisés sur la base du travail courant ou passé.

Parmi les définitions du Droit de travail qu'on rencontre dans la théorie des autres pays, tant socialistes que capitalistes, ainsi que par exament critique de ces définitions l'auteur a arrêté son choix sur la définition du Droit de travail de la République Socialiste Fédérative de Yougoslavie selon laquelle c'est une branche du droit, dans le cadre du système juridique unique de la Yougoslavie, qui comprend et étudie l'ensemble des règles de droit relatives aux: principes de l'organisation sociale du travail; rapports de travail et autres, rapports juridiques qui prennent naissance et qui sont organisés juridiquement en relation avec les rapports de travail; droits, obligations et responsabilité des personnes dans le rapport de travail y compris le droit inaliénable des ouvriers qui travaillent avec les instruments dans la propriété sociale à la gestion par leur travail et les résultats de leur travail; à l'acquisition, la réalisation et la protection des droits du rapport de travail; ainsi qu'aux autres instituts et institutions en relations en relation avec les rapports de travail.

Dans les caractéristiques générales du Droit de travail sont classés son expansion, les contradictions internes, l'universalisme et la politisation des normes de droit de travail, et dans les caractéristique du Droit de travail de la RSF de Yougoslavie son caractère socialiste et démocratisme, en tant que caractéristiques générales, et le caractère unitaire et concret en tant que caractéristiques particulières.

Quant à la place du Droit de travail dans le système juridique on a pris position selon laquelle il est, d'une part, partie intégrante et inséparable du système juridique tout entier et une branche autonome, d'autre part.

L'importance du Droit de travail résulte du fait qu'il est le facteur dirigeant direct du règlement des conditions d'existence des millions de travailleurs directement et d'un plus grand nombre de personnes encore qui en tant que membres de leur famille sont entretenues par ces travailleurs indirectement.

RAZVOJ MARKSISTIČKI ZASNOVANE KRIMINOLOŠKE NAUKE

1. *Marksistički zasnovana kriminologija.* Marksistička nauka je danas veoma razvijena, a i dalje se stalno razvija kako u društvenim tako i u prirodnim naukama. Ona je dosta rano, još u prvim decenijama ovoga stoleća, počela da prodira i u kriminologiju, kao nauku koja se bavi proučavanjem uzroka i pojavnih oblika kriminaliteta. Međutim, taj prodor nije išao samo putem direktnog razvijanja marksističke kriminološke nauke, nego su ideje dijalektičkog materijalizma u kriminologiju, kao i u neke druge nauke, prodirale na razne načine.

Marksizam ili dijalektički materijalizam pretstavlja jedan širok pogled na svet koji uz to podrazumeva i praktičnu akciju. Takav pogled na svet nije stagnantan nego ima stvaralački karakter. On stalno crpi saznanja iz stvarnosti i proverava ih u praksi. Marksistička nauka se ne odriče korišćenja raznih izvora izvan marksizma niti odbija da među svoje sastavne delove uključi prihvatljiva dostignuća drugih pravaca. Bitna je primena osnovnih teorijskih i metodoloških postavki, te zato ovde, umesto izraza marksistička kriminologija, radije upotrebljavamo izraz marksistički zasnovana kriminološka nauka odnosno marksistički zasnovana kriminologija.

Klasici marksizma, Marks, Engels i Lenjin, dali su samo kraća objašnjenja kriminaliteta, ali su postojale njihove metodološke postavke koje su se odnosile na druge naučne oblasti od kojih kriminologija nije udaljena. Pojedini kriminolozi, kao i drugi naučnici, psiholozi, filozofi, sociolozi, biolozi, pravnici, itd., koristili su u svome radu te brojne postavke Marksa, Engelsa i Lenjina. Na rezultatima rada ovih kriminologa i drugih naučnika počela je da se formira i dalje da se razvija marksistički zasnovana kriminologija, upotpunjavajući po potrebi svoja shvatanja dostignućima do kojih se došlo u okviru drugih naučnih pravaca. Pojedini autori su i spontano dolazili do zaključaka koji su u skladu sa dijalektičkim materijalizmom i tako su, bez pretrodnog poznavanja marksizma, ugrađivali određeni materijal u kasniju zgradu marksističke kriminologije.

Uspostavljanje socijalizma u nekoliko država omogućilo je da se u nekim zemljama i u pojedinim periodima poveća rad na marksistički zasnovanoj kriminološkoj nauci.

Marksistički zasnovana kriminologija, kao i većina drugih marksistički zasnovanih nauka, razvila se pre svega iz radova Marksa, Engelsa i Lenjina. Ovo je u pogledu kriminologije, kojom se klasici marksizma nisu opširnije bavili, bilo moguće zato što se ova kompleksna nauka razvijala korišćenjem dostignuća takvih naučnih oblasti u ko-

jima su klasici dali značajne doprinose. Pri tome pre svega mislimo na njihove doprinose u oblasti sociologije, prava, filozofije, biologije i psihologije.

2. *Shvatanja klasika marksizma o društvu i društvenim pojavama.* Marksovi, Engelsovi i Lenjinovi prilozi nauci o društvu su naročito brojni i uticaj njihovih dela iz te oblasti već decenijama je veoma osetan u raznim naučnim oblastima, pa i u oblasti kriminološke nauke. O shvatanjima klasika marksizma o društvu i društvenim pojavama, kao i o njihovim odgovarajućim naučnim doprinosima, napisane su obimne studije. Ovde gde mi govorimo samo o kriminološkoj nauci koja, osim socioloških, ima i druge svoje elemente, mi smo u mogućnosti samo vrlo kratko da prikazemo shvatanja klasika i njihove doprinose u sociološkoj oblasti. Ovo ćemo učiniti citirajući reči Fridriha Engelsa iz njegovog članka o Marks-u: „Od mnogih važnih otkrića, sa kojima je Marks upisao svoje ime u historiji nauke, možemo ovde da istaknemo samo dva. Prvo otkriće je preobražaj u čitavom shvaćanju svjetske historije, koga je on izvršio... Marks je dokazao da je čitava dosadašnja historija samo historija klasnih borbi, da se u svim mnogostrukim i zapletenim političkim borbama radi samo o društvenom i političkom gospodarstvu društvenih klasa, o zadržavanju vlasti sa strane starijih i o borbi za postignuće vlasti sa strane novijih klasa koje se uzdižu... Očevidna, ali dotle posve zanemarivana činjenica, da ljudi moraju prije svega jesti, piti, stanovati i odjevati se, dakle da moraju raditi, prije nego se bore da gospodare i bave politikom, religijom, filozofijom itd. — ova očevidna činjenica konačno je sad došla do svog historijskog prava... Drugo važno Marksovo otkriće je konačno objašnjenje odnosa između rada i kapitala, drugim riječima: dokaz kako se unutar sadašnjeg društva, u postojećem kapitalističkom načinu proizvodnje, izvršava izrabljivanje radnika sa strane kapitalista”.¹⁾

Lenjinovi prilozi nauci o društvu su takođe brojni i odnose se na razna pitanja. Setimo se samo njegovih često navođenih rečenica o kriminalitetu u budućem društvu: „Mi nismo utopisti i nikoliko ne odričemo mogućnost i neizbežnost ekscesa pojedinih lica, a isto tako nužnost da se guše takvi ekscesi. Ali, prvo, za to nije potrebna naročita mašina, naročit aparat gušenja; to će raditi sam naoružani narod s takvom jednostavnošću i lakoćom s kojom svaka grupa civilizovanih ljudi čak i u savremenom društvu razdvaja one koji se pobiju ili ne dozvoljava nasilje nad ženom. I drugo, mi znamo da je glavni socijalni uzrok ekscesa koji se sastoje u narušenju pravila zajedničkog života — eksploatacija masa, njihova beda i siromaštvo. Sa uklanjanjem tog glavnog uzroka ekscesi će neizbežno početi da „odumiru”. Ne znamo kako brzo i s kakvom postepenošću, ali mi znamo da će oni odumirati. S njihovim odumiranjem odumreće i država”.²⁾

Objašnjavajući razne društvene pojave odnosno razna povezana delovanja ljudi, klasici marksizma uočili su i na raznim mestima istakli društvena karakter kriminaliteta. Smatra se da je godina 1845. naročito značajna za početak marksističke kriminologije. Te godine objavio

¹⁾ Fridrih Engels: Karl Marks, str. 16—19 (9—12 u knj. „Knjiga o Marks-u”, ur. D. Rjazanov), ICS, Beograd 1974 (185).

²⁾ V. I. Lenjin: Država i revolucija, str. 82, Kultura, Beograd 1947 (125).

je Fridrih Engels svoju studiju o „Položaju radničke klase u Engleskoj” i u tome kontekstu sociološki je objasnio postojanje suštinske zakonitosti uzroka i promena kriminaliteta u kapitalističkom društvu.³⁾ Iz ovoga Engelsovog rada, kao i iz drugih radova klasika, vidi se da njihovo shvatanje kriminaliteta kao društvene pojave pored ostalog znači da treba proučavati ekonomsko-društvenu osnovu koja je zajednička za sve društvene pojave uključujući tu i kriminalitet. Time će se utvrditi i povezanost prestupništva sa ostalim društvenim pojavama i njihovim kretanjem.⁴⁾

3. *Shvatanja klasika o pravu.* Doprinosi klasika marksizma postoje i u teoriji prava, krivičnom pravu i drugim pravnim granama. Sa njima se srećemo u Marksovoj „Kritici Gotskog programa”, „Jevrejskom pianju”, Engelsovom „Anti-Diringu”, „Poreklu porodice, privatnog vlasništva i države”, u njihovom „Komunističkom manifestu”, u Lenjinovoj „Državi i revoluciji”, i brojnim drugim radovima. Posmatranje prava kao sistema društvenih normi čija se primena obezbeđuje prinudom od strane države i koje predstavljaju volju vladajuće klase, a imaju za cilj održavanje postojećeg društvenog poretka, služi, uz druga marksistička shvatanja o pravu, pre svega određivanju samog pojma kriminaliteta, kao ponašanja koje je kroz pravne norme kaznom ugroženo, a zatim i oceni opravdanosti pojedinih krivičnopравниh odredaba. Sem toga, Marks, Engels i Lenjin doticali su se krivičnopравниh problema govoreći i u samom problemu kriminaliteta u nekim svojim kraćim radovima o čemu ćemo još govoriti na odgovarajućem mestu.

Tesna veza koja postoji između krivičnog prava i kriminologije daje shvatanjima klasika o krivičnom pravu i odgovarajući kriminološki naučni značaj. Krivično pravo i kriminologija imaju sličan predmet, kažnjive delatnosti, mada proučavaju njegove različite strane. Krivično pravo proučava normativno-pravni aspekt, a kriminologija fenomenološko-etiolološki. Ovo povlači izvesne metodološke razlike i drukčije kriminalno-političke zaključke. Kod prve nauke postoji veći naglasak na krivično pravnim i krivično procesnim merama suzbijanja kriminaliteta, a kod druge naglasak je na suzbijanju uzroka prestupništva putem raznih drugih društvenih mera. Međutim, shvatanja klasika marksizma o krivičnom pravu ostaju primenjena u oblasti kriminologije, pošto suštinska veza između ove dve nauke, uspostavljena naročito kroz njihov predmet, nije kroz nova istraživanja dovedena u pitanje. Ta veza se donekle ostvaruje i kroz druge nauke kojima su klasici dali svoje doprinose, a o kojima ovde takođe govorimo.

4. *Filozofska shvatanja Marksa, Engelsa i Lenjina.* Uticaj koji su na kasniji razvoj marksističke kriminologije izvršili filozofski radovi klasika marksizma zahtevao bi veoma dug prikaz. Međutim, mi ovde taj uticaj možemo samo kratko da nagovestimo. Marks je neka svoja filozofska shvatanja izložio naročito jasno i kratko u jedanaest „Teza o Fojerbahu”, od kojih su pojedini delovi dosta citirani kako u kriminološkim tako i u drugim radovima autora marksista. Tako na primer

³⁾ E. Bucholz, R. Hartman, J. Lekschas, G. Stiller: Sozialistische Kriminologie, str. 45, Staatsverlag der DDR, Berlin 1971 (492).

⁴⁾ Dr. Vukašin Pešić: Problemi definisanja pojma kriminologije, str. 190. JRKKP br. 2/75 (175—197).

u prvoj tezi stoji: „Glavni nedostatak svega dosadašnjeg materijalizma, — uključujući i Fojerbahov — jeste to što se predmet, stvarnost, čulnost uzima samo u obliku objekta ili u obliku kontemplacije, a ne kao ljudska čulna delatnost, praksa, ne subjektivno. Stoga se desilo da je delatnu stranu, nasuprot materijalizmu, razvio idealizam — ali samo apstraktno, jer idealizam, naravno, ne poznaje stvarnu, čulnu delatnost kao takvu...” Čuvene su i reči iz šeste teze da „ljudska suština nije neki apstraktum koji je svojstven pojedinačnom individuumu. U svojoj stvarnosti ona je sveukupnost društvenih odnosa”.⁵⁾

Engels je napisao više filozofskih radova, te u njima, kao na primer u poznatom „Anti-Diringu”, zalazi u oblasti značajne i za kriminologiju, kao što su moral i pravo, dijalektika, filozofija prirode i sl.⁶⁾ U delu o Ludvigu Fojerbahu pored ostalog objašnjava: „Međutim istorija razvitka društva se u jednoj tački bitno razlikuje od istorije razvitka prirode. U prirodi — ako uzmemo u obzir obratno delovanje čoveka na prirodu — samo nesvesne, slepe sile deluju jedna na drugu, a u njihovom uzajamnom delovanju ispoljava se opšti zakon. Ovde se ništa ne dešava što bi imalo nameravani svesni cilj — ni bezbrojne prividne slučajnosti koje se mogu zapaziti na površini, ni konačni rezultati koji potvrđuju zakonitost u tim slučajevima. U istoriji društva, naprotiv svi su akteri sveću obdareni ljudi, koji dejstvuju promišljeno ili strastveno i teže ka određenim ciljevima; ovde se ništa ne dešava bez svesne namere, bez cilja koji se hoće postići... Na taj način sukobljavanje bezbrojnih pojedinačnih volja i pojedinačnih dejstava dovode u istorijskoj oblasti do stanja potpuno analognog onome koje vlada u nesvesnoj prirodi. Ciljevi dejstva su namerni, ali rezultati koji stvarno iz tih dejstava proizilaze nisu namerni”.⁷⁾

Lenjinovi filozofski radovi takođe su, kao na primer „Materijalizam i empiriokriticizam”, doprineli nazvoju pominjanih filozofskih pa tako i psiholoških i drugih za kriminologiju korisnih shvatanja” U tome svome radu Lenjin je naročito pisao o teoriji saznanja dijalektičkog materijalizma, kao i u drugim metodološkim pitanjima.⁸⁾

Filozofske koncepcije o razlikama i sličnostima u razvitku prirode i razvitku društva značajne su za kriminologiju pri posmatranju kriminaliteta kao pojedinačne masovne pojave, sa njihovim fizičkim i psihičkim elementima, s jedne strane, i kao posebne društvene pojave sa njenom opštom uzročnošću, s druge strane. Isto tako one doprinose razumevanju ljudske suštine i značaju koji za razumevanje kriminalne, kao i svake druge ličnosti, imaju društveni odnosi u kojima se čovek nalazi. One objašnjavaju šta je subjektivno, kao i kakav je odnos subjektivnog i objektivnog, a takođe i to koje je saznanje istinito.

Uz ovo, Marks, Engels i Lenjin su kroz svoje filozofske radove, sem rasprava o društveno-istorijskoj prirodi čovekovoju, pružili za kriminologiju značajne rasprave u vezi sa teorijom saznanja, a takođe i

⁵⁾ Karl Marks: Teze o Fojerbahu (prilog uz knj. F. Engelsa: Ludvig Fojerbah i kraj klasične nemačke filozofije).

⁶⁾ Engels: Anti-Dühring, Naprijed (394).

⁷⁾ Fridrih Engels: Ludvig Fojerbah i kraj klasične nemačke filozofije, str. 45—46, Kultura, Beograd 1947 (75).

⁸⁾ V. I. Lenjin: Materijalizam i empiriokriticizam (Kritičke primedbe o jednoj reakcionarnoj filozofiji), Dela, Tom 14, str. 55—312.

o raznim principima dijalektičkog odnosno istorijskog materijalizma, kao što su princip materijalnosti, princip razvojnosti i princip mnogostruke povezanosti.⁹⁾

U vezi sa filozofskim shvatanjima o prirodi čovekovoj treba spomenuti da u filozofiji marksizma značajno mesto zauzima teorija otuđenja. Ovo shvatanje o čoveku pretstavlja jedan elemenat marksizma, ali sam marksizam je daleko širi, opšti pogled na svet. Na ovoj teoriji otuđenja došlo je do početka izgradnje shvatanja koje svojim daljijim razvijanjem može doprineti objašnjenju kriminaliteta. Prema tome shvatanju „prvi i glavni socijalni uzrok kriminaliteta je u otuđenju”.¹⁰⁾ Osnova otuđenja čoveka nalazi se u otuđenju njegovog rada. „Ovo materijalno otuđenje osnova je svih drugih oblika otuđenja. Ono služi kao osnova socijalnog otuđenja, otuđenja čoveka u domenu političke i pravne nadgradnje, kao i njegovo otuđenje u domenu svesti”.¹¹⁾ Takvo dalje razvijanje teorije otuđenja moći će da se ugradi i u koncepcije marksistički zasnovane kriminologije, sa njenim posebnim disciplinama kakve su kriminalna sociologija, kriminalna psihologija, kriminalna psihopatologija i kriminalna biologija.

5. *Klasici o biologiji.* U oblasti prirodnih nauka poznati su prilozi koje su dali; Engels u delu „Dijalektika prirode” i drugim, kao i Lenjin u „Materijalizmu i empiriokriticizmu”. Njihovo ukazivanje na uzajamno delovanje materije u kretanju, kao i druga njihova izlaganja bioloških pitanja služe razumevanju bioloških činilaca u kriminologiji. Ali pošto biološki aspekti kriminalnog ponašanja u većini slučajeva imaju manji značaj nego aspekti sociološki, pravni, psihološki, a nekad i filozofski, to su shvatanja klasika o biologiji izvršila manji uticaj na marksistički zasnovanu kriminologiju nego njihova shvatanja o pitanjima iz drugih naučnih oblasti povezanih sa kriminologijom. Ipak ni shvatanja o biologiji nisu mogla ostati bez odjeka, što se može zaključiti već iz prednjeg prikaza Engelsovih izlaganja o sličnostima i razlikama istorije prirode i istorije društva, kao i uzročnosti u prirodi i uzročnosti u društvu. Uticaj shvatanja klasika marksizma na kriminalno biološka objašnjenja moći će donekle da se vidi i iz narednih rečenica kojima ćemo ukazati na shvatanja Marksa, Engelsa i Lenjina o psihologiji.

6. *Shvatanja klasika o psihologiji.* Psihologijom se Marks, Engels i Lenjin nisu bavili pišući o njoj posebna sistematska dela, nego su se njome bavili uz rad na drugim naukama. Značajna dela dijalektičkog materijalizma, analize društvenih procesa, marksističke filozofije, koja su oni stvarali, nisu dogla nastati bez izvesnog zalaženja u psihološku problematku.

Karl Marks je dao doprinos psihologiji u nizu svojih radova, pa i u svome najznačajnijem delu, „Kapital”. U „Kapitalu” se na pojedinim mestima govori o čovekovoj prirodi, pa tako na primer Marks kaže: „Sama ova priroda ne da se iskonstruisati iz principa konisnosti:

⁹⁾ Dr. Nikola Rot: Opšta psihologija, str. 12, Zavod za izd. udžb. SRS, Beograd 1966 (339).

¹⁰⁾ Dr. Vladimir Vodinelić: Marks i kriminologija, str. 20, Arhiv za pr. i dr. nauke, br. 1/74 (5—24).

¹¹⁾ Dr. Dragutin Leković: Marksistička teorija otuđenja, str. 397, Inst. za izuč. radn. pokr., Beograd 1968 (437).

Kad taj princip primenimo na čoveka, tj. kad njime hoćemo da ocenjujemo sve ljudske radnje, pokrete; odnose itd., onda je tu u pitanju prvo ljudska priroda uopšte, a potom ona koja se menja u svakoj istorijskoj epohi".¹²⁾ Marks u III. svesci „Kapitala”, kao što to ističe From, doprinosi upoznavanju čoveka time što govori o uslovima rada koji najbolje odgovaraju ljudskoj prirodi i koji su je najdostojniji; zatim time što govori kako je čovek biće „praksisa”; dinamička psihologija Marksova zasnovana je na primatu odnosa čoveka sa svetom, sa čovekom i sa prirodom, nasuprot Frojdove koja je zasnovana na modelu izolovanog čoveka mašine; Marks pravi razliku između pulsija konstantnih koje „postoje u svim okolnostima i ne mogu biti izmenjene društvenim uslovima sem što se tiče njihove forme i pravca”, i relativnih, koje „duguju svoje poreklo samo određenom tipu socijalne organizacije”; pa je Marks podvrgao seksualnost i glad pod kategorije „fiksni pulsija”, dok bi škrtoš bila relativna pulsija.¹³⁾

U drugim Marksovim radovima naći ćemo, više nego u „Kapitalu”, izlaganja koja direktno odgovaraju na izvesne psihološke probleme. Pojedine misli o psihičkim zbivanjima i o ličnosti Marks je iznosio već u „Ranim radovima”, a zatim i u narednim delima — „Nemačkoj ideologiji”, „Prilogu kritici političke ekonomije”, pa, hronološki navedeno, kao što rekosmo, u „Kapitalu”, u „Bedi filozofije”, itd. U „Ranim radovima”, na primer, Marks pored ostalog kaže: „Čovek se javlja neposredno kao prirodno biće. U svojstvu prirodnog bića, uz to živog prirodnog bića, on je obdaren prirodnim silama, životnim silama, javlja se kao aktivno prirodno biće”.¹⁴⁾ U „Nemačkoj ideologiji” Marks govori da „stvarno duhovno bogatstvo individue potpuno zavisi od bogatstva njenih stvarnih odnosa”.¹⁵⁾ U „Predgovoru za Prilog kritici političke ekonomije” nalaze se čuveni i često citirani redovi da „ne određuje svest ljudi njihovo biće, već obrnuto, njihovo društveno biće određuje njihovu svest”.¹⁶⁾ U ovim i drugim Marksovim delima nalaze se i druga izlaganja koja doprinose razumevanju psiholoških problema.

Fridrih Engels je takođe dao korisne priloge razvoju psihologije. On je recimo pisao o značaju rada za razvoj čoveka, pa u svome poznatom manjem delu „Uloga rada pri pretvaranju majmuna u čoveka” kaže o radu: „On je prvi osnovni uslov svega ljudskog života, i to u tolikoj meri da u izvesnom smislu moramo reći: rad je stvorio samog čoveka”.¹⁷⁾ U ovom pravcu razvijale su se potom mnoge psihološke rasprave, pa Garai piše: „Kao što su pokazali radovi L. Vigockog,

¹²⁾ Karl Marks: Kapital — Kritika političke ekonomije I, str. 506, Kultura, Beograd 1947 (747).

¹³⁾ Erich From: La contribution de Marx à la connaissance de l'homme, str. 89—91 (87—108) — u Fromovoj knjizi: La crise de la psychanalyse (trad., Anthropos, Paris 1971 (292).

¹⁴⁾ Karl Marks — Fridrih Engels: Rani radovi, Naprijed, Zagreb — Slobođa, Beograd, 1973 (444).

¹⁵⁾ Karl Marks — Fridrih Engels: Nemačka ideologija, I knj., str. 36, Kultura, Beograd 1964 (366).

¹⁶⁾ Karl Marks: Kritika političke ekonomije — Predgovor i uvod, str. 9, Kultura, Beograd 1949 (61).

¹⁷⁾ F. Engels: Uloga rada pri pretvaranju majmuna u čoveka, str. 7, Kultura, Beograd 1946 (23).

A. Leontijeva i P. Talperina, sledeći strukturu radne aktivnosti, konstituišu se i to, aktivnost komunikacije, školska aktivnost i intelektualna aktivnost formirana putem ove poslednje, igra, itd... Svet pojedinčevih potreba odražava strukturu svoga filogenetskog izvora: Radnu aktivnost"¹⁸⁾

Vladimir Ilič Lenjin se više bavio filozofijom, ali je ponekad govorio i direktno o psihologiji. Tako on na primer objašnjava šta je naučna psihologija, govoreći: „Metafizičar-psiholog raspravljao je o tome šta je duša. Već sam metod bio je apsurdan. Ne može se raspravljati o duši dok se napose ne objasne psihički procesi: progres će se upravo sastojati u tome što će se odbaciti opšte teorije i filozofske konstrukcije o tome šta je duša i što će se postaviti na naučno tle proćavanje činjenica koje karakterišu ove ili one psihičke procese”¹⁹⁾

Samo iz ovih nekoliko napred navedenih misli klasika marksizma vidimo da se na osnovu njihovih radova i shvatanja mogu izvući korisni zaključci za razjašnjavanje značajnih kriminalno psiholoških i opšte kriminoloških problema, kao što su povezanost otuđenja čoveka sa kriminalnim ponašanjem, odnos urođenih i stečenih osobina pri kriminalnom ponašanju, značaj za formiranje kriminalnih ličnosti, potreba izučavanja pojedinih psihičkih procesa pre nego što se pristupi proučavanju ukupne psihologije ličnosti, itd.

7. *Klasici marksizma o kriminalitetu.* Marks, Engels i Lenjin nisu o samom problemu kriminaliteta ostavili za sobom veće sistemat-ske radove. Zato se marksistički zasnovana kriminologija daleko više izgrađivala na naučnim postavkama koje su oni dali u oblasti drugih nauka nego u oblasti koja se u poslednjoj četvrtini devetnaestog veka konstituisala u kriminološku nauku. Milutinović nabroja sledeće radove u kojima je Marks pisao o kriminalitetu: „Smrtna kazna — Pamflet gospodina Kobdena — Odluka engleske banke”, „Naseljenost kriminalitet i pauperizam”, i „Žak Peše o samoubistvu”; zatim Engelseve radove: „Položaj radničke klase u Engleskoj” i „Stambeno pitanje”; a potom i Lenjinove radove: „Slučajne primedbe”, „Kako organizovati takmičenje”, „Dečja bolesa „levičarstva”, „Naredni zadaci sovjetske vlasti”, i „Država i revolucija”; a pominje da postoje i drugi radovi.²⁰⁾

Marks i Engels pretežno su opisivali pojave kriminaliteta u kapitalizmu, a Lenjin u prvim godinama izgradnje socijalističkog društva tj. u prvim godinama posle revolucije. Shvatanja koja oni izražavaju neposredno o kriminalitetu u skladu su sa njihovim opšteteorijskim shvatanjima. Oni uočavaju karakter kriminaliteta kao društvene pojave i pominju uz neposrednije uzroke i uticaj koji klasni odnosi, materijalni uslovi života, eksploatacija i prilike u društvu vrše na nastanak ove društvene pojave. Ovo nekad i detaljnije obrazlažu, kao što

¹⁸⁾ Laszlo Gara: Les problèmes des besoins spécifiquement humain, str. 47 (42—60, Recherches internationales à la lumière du marxisme, No 51, 1966).

¹⁹⁾ V. I. Lenjin: Šta su „prijatelji naroda” i kako se oni bore protiv socijaldemokrata?, str. 135—136; Dela, Tom I (123—281), Jugoslavijapublic, Beograd 1973.

²⁰⁾ Dr. Milan Milutinović: Kriminologija, II izd., str. 127, Savr. administracija, Beograd 1973 (621).

to čini Engels u „Položaju radničke klase u Engleskoj” ili Lenjin u svojim radovima u kojima ukazuje na opasnosti koje prete socijalističkom društvu koje se izgrađuje.

Ranije, kada smo govorili o shvatanjima klasika o društvu, pomenuli smo Lenjinov opis budućnosti kriminaliteta u komunističkom društvu u kome bi se ta pojava zadržala samo u formi pojedinačnih ekscesa koje bi ovo homogeno društvo sa lakoćom suzbijalo. Izmena odnosa u društvu dovela bi do otklanjanja kriminaliteta kao društvene pojave odnosno kao pojave koja proističe iz društva.

Posle klasika marksizma postepeno je sve veći broj autora pisao o kriminalitetu s težnjom da na svoja istraživanja primeni marksističke postavke. Neki su to činili s težnjom da marksizam što dosednije primene, drugi da koriste samo neke njegove ideje, a treći su spontano dolazili do zaključaka koji su saglasni sa marksističkim postavkama. Mi ćemo u nastavku izlaganja pokušati da prikazemo taj razvoj marksistički zasnovane kriminologije, oslanjajući se pri tome dobrim delom na prikaz koji je dao Stefan Šafer.

8. *Italijanski autori i marksističke ideje.* Razdvajanje italijanskih autora koji su imali marksističke ideje od autora drugih zemalja sa sličnim idejama nema ono sadržinsko opravdanje kakvo imače u kriminologiji ima govor o italijanskoj školi ili italijanskim školama. Radi se naprosto o kriterijumu razvrstavanja koji upotrebljavamo radi preglednosti prikaza. Doduše, i u marksistički zasnovanoj kriminogiji, kao i uopšte u krivičnim naukama, italijanski autori dali su vidne doprinose.

Deo spontanog kao i usmerenog razvoja marksističkih ideja ili njihovih nagoveštaja u kriminologiji prikazao je Šafer kroz jednu dosta neobičajenu sistematizaciju. **On je autore grupisao** prema njihovim shvatanjima o napadu na ekonomski sistem, o odbrani ekonomskog sistema i o pripisivanju nastanka kriminaliteta reliktima prošlosti, Mi se ovde ne pridržavamo toga grupisanja.

Šafer smatra da je Filippo Turati prvi potpunije razvio marksističku teoriju kriminaliteta time što je o zločinu raspravljao tako kao da su ekonomski faktori odista njegovi isključivi uzroci. Kritikovao je Lombrozovu hipotezu rođenog zločinca i smatrao da lični faktori ne čine ni 10% kriminogenih faktora. Zločin, je prema ovakvim jednostranim Turatijevim shvatanjima, „monopol” siromašnih, i umesto da se menja prestupnik treba menjati društvo.

Enrico Ferri takođe je svojevremeno nastojao da unese izvesne marksističke ideje u svoja objašnjenja. U svome radu „Socijalizam i kriminalitet” pisao je da Marks upotpunjava Darvina i Spensera i da oni „zajedno čine veliko naučno trojstvo devetnaestog veka”. Ali njegova polemika sa Turatijem dovela je u pitanje čak i posmatranje Ferija kao socijaliste. Feri je imao izvesna socijalistička shvatanja ali, prema Šaferovim rečima, za njegov pristup problemu kriminaliteta više je karakteristično njegovo zalaganje za radikalne društvene reforme i za jačanje državne kontrole.

Alfredo Niceforo proučavao je kriminalitet i ekonomske uslove na Siciliji, pa je isticao da klasni sukobi imaju značajno mesto među neposrednim uzrocima zločina i da posednici putem svoga eko-

nomskog položaja pontrolišu policijsku mašinu, koja je usmerena protiv siromaha. Kao posredne uzroke zločina Ničeforo je pomenuo opadanje altruizma kod poniženih i eksploatisanih radnika i „organ-sku degeneraciju“ siromašnih, koja je po njegovim rečima rezultat inferiornog ekonomskog položaja.

Achille Loria je napadao kapitalistički ekonomski sistem i suprotstavljao socijalna objašnjavanja kriminaliteta antropološko-individualističkim. Bruno Battaglia je pridavao izvestan značaj antropološkim i biološkim objašnjenjima i govorio o problemima neprilagođavanja kod zločinaca, ali je zaključivao da je kriminalni karakter potvrđen ili osporen putem čovekovih društvenih odnosa. On navodi razne nedostatke porodice, društvenog položaja, obrazovanja, religije, alkoholizma, roditeljstva, prostitucije, neznanja, nemorala, plutokratije i drugog, izvodeći ove nedostatke iz kapitalističkog sistema i predlažući kao osnovni efikasan lek raspodelu ukupnog proizvoda radnicima, a ne kapitalistima. Antonio Marro je smatrao da siromaštvo i očajno finansijsko stanje proletarijata dovede do nepravilnosti u nervnom sistemu nekih ljudi, pa to zatim dovodi do kriminaliteta.

Napoleone Colajanni se sa svojom kriminalnom psihologijom posebno istakao među kriminolozima devetnaestog veka koji su zastupali pojedine marksističke ideje. Kritikovao je shvatanje antropološke škole i vršio analizu društvenih i ekonomskih faktora kriminaliteta. Koristeći se podacima iz Irske, Italije, Škotske i Engleske, Kolajanni je pokazao da ratovi, industrija, porodica, brakovi, revolucije, školovanja, političke ustanove, prostitucija, skitničenje i drugi faktori, mogu posredno da dovedu do kriminaliteta, ali su i sami proizvod ekonomskih i društvenih snaga. U kapitalističkom ekonomskom sistemu nema dovoljno sredstava za zadovoljenje potreba ljudi, a društvu je otežalo ili onemogućilo da se dobije ekonomsko zadovoljenje, te tako zločin preostaje kao rešenje.²¹⁾

9. ZAPADNOEVROPSKI KRIMINOLOZI I MARKSISTIČKE IDEJE. Pored napred imenovanih italijanskih autora i pojedini autori drugih zapadnoevropskih zemalja pokušavali su da pruže objašnjenje kriminaliteta koristeći se izvesnim marksističkim idejama. Oni, kao i pomenuti Italijani, u tome su imali nekad više i nekad manje uspeha. Ali u suštini to je sve dolje dovelo do prečišćavanja pojmova i sistematizacije znanja, tako da se u današnje vreme, kada se kriminologija razvija u više socijalističkih zemalja gde je nauka uglavnom marksistički orijentisana, približno jednom dosta kompletnom marksističkom sistematskom pregledu kriminološke problematike.

Tako je Marks Nordau, kao i napred pomenuti pisci, u ponekim tačkama svoje „nove biološke teorije kriminaliteta“ nastojao da objašnjenje poveže sa marksističkim shvatanjima. Smatrao je da ljudski parazitizam može da nastane kao proizvod socijalne neprilagođenosti. Reč parazitizam nije upotrebljava u biološkom smislu, nego je iznosio da u društvu postoje ljudi koji žele da koriste plodove tuđeg rada bez naknade, a zločin se često izjednačava sa parazitiz-

²¹⁾ Stephen Schafer: *Theories in Criminology (Past and present philosophies of the crime problem)*, str. 263—270, Randon House, N. Y. 1969 (335).

mom. U užem obimu ova shvatanja je prihvatio i C. Bernaldo de Quirós. Ali dok je Nordau pod „parazitima” podrazumevao profesionalne kriminalce i kriminalce iz navike, De Kiros je smatrao da su to profesionalni prestupnici, prosjaci i prosiitutke. U sovjetskom zakonodavstvu, međutim, pod parazitima se pretežno podrazumevaju lica koja izbegavaju društveno koristan rad i vode antidruštveni život.

August Bebel je u svome delu o „Ženi i socijalizmu” objašnjavao da se „uništenjem” zločinca ništa ne postiže, nego treba otkloniti uzroke zločina odnosno kapitalistički ekonomski sistem. Paul Lafargue je podržavao Kettlea (Quetelet, statističar kriminaliteta) i isticao tačnost istorijske teorije Karla Marksa, pa je utvrdio da je porast kriminaliteta koincidirao sa porastom proizvodnih snaga u Francuskoj, što je ukazivalo na blisku vezu između ekonomskih faktora i kriminaliteta. H. Denis (lider belgijske Socijalističke stranke) je takođe smatrao da ekonomski uslovi izazivaju kriminalitet, ali nije verovao da će svi zločini biti iskorenjeni sa „uvođenjem pravde u naše ekonomske institucije”. H. Luks, pak, stajao je na stanovištu da je kriminalitet normalni nuzprodukt kapitalističkog društva, kao što su to prostitucija i uništenje bezbrojnih ljudi putem ekonomske eksploatacije.

Godine 1899. bio je pohvaljen rad Willem Bongera predat za nagradu Pravnog fakulteta u Amsterdamu, „Sistematski i kritički pregled literature o uticaju ekonomskih uslova na kriminalitet”. Zlatnu medalju dobio je Joseph Van Kan, koji se potom posvetio pravnoj istoriji. Oba njihova rada služila su zatim kao izvor podataka drugim autorima, a Bonger je nastavio rad na kriminologiji²²⁾.

Bonger je bio pod znatnim uticajem marksizma i pored ostalog objavio je tri značajnija rada: „Kriminalitet i ekonomski uslovi”, „Rasa i kriminalitet” i „Uvod u kriminologju”, pa u prvonavedenom kaže: „Iz svođenja dobijenih rezultata proizilazi da ekonomski uslovi zauzimaju u etiologiji kriminaliteta mnogo značajnije mesto nego što im ga obično pripisuje većina autora koji se bave ovim pitanjem... Društvo priprema zločin”, tačna je Kettleova uzrečica. Za sve koji su u to prodrli a nisu neosetljivi za patnje čovečanstva, ovaj zaključak je žalostan, ali sadrži i jednu nadu. Žalostan je jer društvo udara strogom kaznom one koji vrše zločine, koji je ono samo pripremila; sadrži nadu, jer obećava čovečanstvu mogućnost da se jednog dana oslobodi jedne od svojih najgnusnijih napasti²³⁾.

Tokom poslednjih decenija i drugi kriminološki pisci zapadnoevropskih zemalja prihvataju pojedine marksističke ideje i unose ih u svoje radove. Neki od njih, čak i kada ne prihvataju marksističke koncepcije, smatraju da ih ne mogu izostaviti iz svojih radova, te ih makar samo prikazuju pod nazivom „marksistička kriminologija” ili „socijalistička kriminologija”.

Glavni razvoj marksističke zasnovane kriminologije tokom poslednjih decenija ipak najviše treba tražiti u socijalističkim zemljama. Mi ćemo taj razvoj prikazati. Ali da bismo do toga došli treba se prvo vratiti na sovjetsku kriminologiju ranijih decenija.

²²⁾ Schafer: Theories in Criminology, str. 266, 268, 269.

²³⁾ W. A. Bonger: Criminalité et conditions économiques, str. 722, Maas & Van Suchtelen, Amsterdam 1905 (750).

10. ŠOVJETSKA KRIMINOLOGIJA PRE PEDESETIH GODI-
NA. Pobjeda socijalističke revolucije u SSSR pružila je nove moguć-
nosti za razvoj marksistički zasnovane kriminologije, a izgradnja no-
vog društvenog sistema i opšti razvoj nauke postavili su pred tamoš-
nju kriminologiju nove zadatke. Osuđujući krađe, špekulacije i dru-
ga krivična dela, koja su u to vreme bila rasprostranjena, V. I. Le-
njin je obraćao posebnu pažnju potrebi izučavanja uzroka tih krivič-
nih dela i razradio je šemu izučavanja ovih negativnih pojava, koja je
postala program za organe koji se bore protiv kriminaliteta²⁴).

U knjizi „Kriminologija”, koju je izradila grupa sovjetskih au-
tora, prikazano je kako se početkom dvadesetih godina pojavio zbor-
nik radova „Prestupni svet Moskve”, kako je bilo organizovana sta-
tistika kriminaliteta, kako je počev od 1922. uveden osuđenički list
za sve osuđenike na celoj teritoriji SSSR, koji je sadržavao podatke
o ličnosti prestupnika kao i o izvršenim krivičnim delima; maloletni-
čku delikvenciju izučavale su odgovarajuće komisije, a kao pioniri
kriminoloških istraživanja navode se Kurski, Gercenzon, Kufaev, Ro-
din, Gernet, Tarnovski i drugi. U ovoj knjizi dat je i pregled od oko
dvadesetak kriminoloških napisa koji su se svi pojavili između 1923.
i 1930. godine. Na fakultetima se u tom periodu kriminološka prob-
lematika izučavala uz krivično pravo. Ipak metodološka baza i poz-
navanje istraživanja širih socijalnih pojava sa pozicija marksizma-le-
njinizma u ovim godinama još nisu dovoljno razvijeni.

Sistematskom naučnom istraživanju trebalo je da doprinesu ka-
bineti za izučavanje kriminaliteta koji su osnovni u desetak gradova,
ali radu nekih od ovih kabineta se zamera da su imali biosociološki
i biopsihološki pristup, pa su oni zbog ovih „metodoloških poroka”
i drugih razloga bili likvidirani. Godine 1925. bio je osnovan Državni
institūt za izučavanje kriminaliteta i prestupnika pri Narodnom ko-
mesarijatu unutrašnjih dela RSFSR, koji je postao centar sovjetske
kriminologije, sve dok tridesetih godina nije bio reorganizovan. Uki-
nuti su i pomenuti naučni kabineti, kao i odeljenje moralne statisti-
ke u centralnoj statističkoj upravi. Tokom tridesetih i četrdesetih go-
dina, kao i tokom ranih pedesetih godina o. v., rad na kriminologiji
u Sovjetskom Savezu je zamro²⁵).

11. KRIMINOLOGIJA SOCIJALISTIČKIH ZEMALJA POSLE PE-
DESETIH GODINA. Posle 1956. godine (1953. Staljinova smrt, 1956.
XX Kongres KPSS) rad na kriminološkoj nauci u SSSR počinje da
oživljava i danas marksistički zasnovana kriminologija uključuje u
sebe znatan broj radova sovjetskih autora. Na savetovanjima i kon-
ferencijama počinje da se raspravlja o potrebi proučavanja krimino-
loških problema, publikuju se radovi o metodici izučavanja struktu-
re kriminaliteta, pojedinim kriminološkim problemima počinju da
se bave naučni radnici na nekim pravnim fakultetima i pri akademi-
jama saveznih republika. Značajan momenat za razvoj sovjetske kri-
minologije bilo je osnivanje 1963. godine Svesaveznog instituta za
izučavanje uzroka i razradu mera za sprečavanje kriminaliteta, ko-

²⁴) Kriminologija (Avtorski kolektiv: A. A. Gercenzon i dr.), str. 72, Juri-
dičeskaja literatura, Moskva 1968 (471).

²⁵) Kriminologija (gercenzon i dr.), str. 71—79.

me su kao organizaciona baza poslužili nešto ranije osnovani odgovarajući sektori Svesaveznog instituta za kriminalistiku prokurature SSSR, Instituta države i prava Akademije nauka SSSR i Svesaveznog instituta pravnih nauka. Ovaj kriminološki institut ima značajnu ulogu u objedinjavanju naučno istraživačkog rada o kriminalitetu i njegovi saradnici izradili su veći broj studija, od kojih ćemo neke još pomenuti²⁶⁾.

Pošto su bila prekinuta ona nastojanja koja su u Sovjetskom Savezu činjena dvadesetih godina, rad na kriminologiji obnovljen je tek pedesetih godina. Došlo je do vrlo živog razvoja kriminologije koju, s obzirom na opštu orijentaciju nauke u socijalističkim zemljama, uglavnom možemo smatrati za marksistički zasnovanu. Međutim, prvobitno je sovjetska kriminologija bila usmerena na sociološka objašnjenja kriminaliteta kao društvene pojave i, uz fenomenološka i etnološka, uključivala je i kriminalno politička pitanja. U udžbeniku „Kriminologija” iz 1968. godine, koji je izradila grupa sovjetskih autora, svega u jednoj od dvadeset i dve glave govorilo se o ličnosti prestupnika i okolnostima koje doprinose izvršenju konkretnog krivičnog dela. Tu je pored ostalog naglašeno da je „čovek — pojam i socijalni i biološki. Sa stanovišta sovjetske kriminologije glavni odlučni značaj za razumevanje osobenosti ličnosti prestupnika ima prilaz čoveku kao socijalnom biću”. Prema autorima ovog udžbenika, „osnovna razlika sovjetske kriminologije od buržoaske po pitanju izučavanja ličnosti sastoji se u tome što se ličnost ne izučava kao nekakva individua koja tobož poseduje određene sklonosti i predispoziciju za izvršenje krivičnog dela, ne kao kompleks fizioloških i psiholoških osobina koje se pojavljuju kao 'unutrašnji uzroci kriminaliteta' tobož svojstveni čoveku, nego kao član društva, koji živi u društvu, među ljudima, koji utiče na prirodu, na društvo i na same ljude, i koji doživljava sa njihove strane obratno delovanje”²⁷⁾.

Oblast interesovanja sovjetske kriminologije širi se u poslednje vreme. Prema rečima Kudrjavceva iz 1971. godine: „Poslednjih godina izdat je niz sadržajnih radova o ličnosti prestupnika. Ipak se obično u svim tim radovima analiza ličnosti vršila na pravnom i sociološkom, a retko na individualno psihološkom planu, ali nigde na planu socijalne psihologije... A taj problem javlja se kao jedan od centralnih, jer je utvrđeno da upravo defekti karakternog formiranja ličnosti obično leži u osnovi raznih vidova prestupnog ponašanja. Ali kako većina kriminologa opisuje taj proces? Ukazujući na primer na težak uticaj raspadnute porodice, na nedostake u radu škole ili na nemarnost radnog kolektiva u preduzeću, autori obično ne razjašnjavaju konkretne, duboke mehanizme veze tih nedostataka sa rezultirajućim pojavama kod nekih lica sa antidruštvenim pogledima, a zatim i sa izvršenjem protivpravnih dejstava, potom ne ukazuje da je taj mehanizam nemoguće objasniti bez podataka socijalne psihologije”. Kudrjavcev ističe vrednosti rada Jakovljeva koji je napisao knjigu „Kriminalitet i socijalna psihologija” i njome popunio neke

²⁶⁾ Kriminologija (Cercenzon i dr.), str. 80—83.

²⁷⁾ Kriminologija (Cercenzon i dr.), str. 131, 134.

od postojećih praznina²⁸). Sem gornjeg kratkog opisa razvoja kriminalno psiholoških izučavanja u Sovjetskom Savezu, Kudrjavcev je pored ostalog doprineo kriminologiji svojom knjigom „Uzročnost u kriminologije, gde je govorio o „strukturi individualnog prestupnog ponašanja“²⁹). Jakovljević u svojoj napred pomenutoj knjizi govori o slobodi volje i determinizmu, o uzajamnom delovanju ličnosti i sredine, o procesu socijalizacije i formiranju ličnosti, o grupama u kriminologiji i drugim pitanjima. Pored knjige Jakovljevića zapaža se i knjiga Tararuhina „Kriminalno ponašanje“, u kojoj je pored ostalog posvećena pažnja motivaciji, motivima i prognoziranju prestupnog ponašanja³⁰). U novije vreme govori o uzajamnoj zavisnosti objektivnih i subjektivnih obeležja konkretnog krivičnog dela Volkov u svojoj knjizi o „Determinističkoj prirodi prestupnog ponašanja“³¹).

Međutim, iako se interesovanje obnovljene sovjetske kriminologije proširilo sa socioloških i na psihološke i socijalno psihološke aspekte kriminaliteta, ipak je veliko interesovanje i dalje usmereno na kriminalitet kao društvenu pojavu sa njegovim društvenim uzrocima. Tako 1974. Džekebaev naglašava karakter zločina kao socijalne i istorijske pojave, čije socijalne uzroke naročito treba izučavati³²), a 1976. Karpec piše o značaju društvenih odnosa za objašnjenje kriminaliteta o kome govori kao o društvenoj pojavi³³).

Sem navedenih radova, tokom poslednjih godina pojavile su se u Sovjetskom Savezu i druge knjige i članci koji sa raznih aspekata objašnjavaju uzroke i pojavne oblike kriminaliteta. Veza kriminologije sa krivičnim pravom još uvek je vrlo jaka.

U drugim socijalističkim zemljama takođe vidimo nastojanje da se pruže doprinosi marksistički zasnovanoj kriminološkoj nauci. Odgovarajući instituti, koji se obično bave kriminološkim ili pravnim istraživanjima, vrše i kriminološka istraživanja. Pored ostalog, u Mađarskoj su izašli iz štampe „Osnovni problemi kriminologije“ (Vermeš), u ČSR „Čehoslovačka kriminologija“ (grupa autora), u Poljskoj takođe sistematski radovi o kriminologiji (Lernel i dr.), a u DR Nemačkoj „Socijalistička kriminologija“ (Buholc, Hartman, Lekšas, Štiller).

Među ovim delima ističe se svojim obimom i afirmacijom „Socijalistička kriminologija“, koju su napisala pomenuta četiri autora iz DR Nemačke. U toj knjizi se uglavnom raspravljaju osnovni kriminološki problemi, pa se na jednom mestu kaže: „Predmet kriminologije su uzroci kriminaliteta i zakonitosti njihovog načina delovanja u smislu socijalnih (materijalnih i ideoloških) fenomena, kao i

²⁸) V. N. Kudrjavcev — predgovor knjizi A. M. Jakovljevića: Prestupnost i socijalna psihologija, str. 5, Juridičeskaja literatura, Moskva 1971 (248).

²⁹) V. N. Kudrjavcev: Pričinnost v kriminologiji, Juridičeskaja literatura, Moskva 1968 (174).

³⁰) S. A. Tararuhin: Prestupnoe povedenie, Juridičeskaja literatura, Moskva 1974 (221).

³¹) B. S. Volkov: Determinističeskaja priroda prestupnogo povedenija, Izd. Kazanskogo univerziteta 1975 (109).

³²) U. S. Džekebaev: Prestupnost kak kriminologičeskaja problema, Nauka, Alma-Ata 1974 (128).

³³) I. I. Karpec: Sovremenie problemi ugolovnogo prava i kriminologii, Juridičeskaja literatura, Moskva 1976 (223).

sadejstvo na izradi načela za obuzdavanje i postepeno otklanjanje kriminaliteta putem obuhvatnih društvenih i državnih mera, koje su potrebne i moguće u okviru daljeg planskog preobražaja društva prema komunizmu". Pri tome ovi pisci smatraju fenomenologiju kriminaliteta samo za prolazni stadijum saznanja krivičnog prava i kriminologije, a ne za deo predmeta kriminologije³⁴⁾. Jedan od četiri dela ove knjige posvećen je „ličnosti prekršioca zakona kao samostalnoj veličini kompleksnih uzroka i zadacima kriminologije". Izlaganje je šire, pa ima i više obuhvaćenih problema. Pored ostalog kaže se da je „čovekov razvoj ličnosti društveno predodređen, a naročito je to razvoj njegove svesti kao izvora odgovornog društvenog ponašanja. Spoljna društvena determinacija obrazuje svet ličnosti u procesu stalno reprodukovanih aktivnih uzajamnih odnosa i uzajamnih dejstava između društva i pojedinca. Svest omogućava pojedincu, da aktivno kroz sopstvenu delatnost ostvaruje, razvija i unapređuje društvene odnose. Kao jedinstvo misli i osećanja, svest se menja u ovom uzajamnom procesu. Predodređenost koja proizilazi iz društva prelama se u svest i biva pre svega ostalog prenošena kroz konkretne grupne odnose, u koje je pojedinac aktivno uvučen. Na razvoj ličnosti ne utiču samo oni doživljaji, iskustva i radnje, koji nastaju posredstvom određenih socijalnih grupnih odnosa ili putem neposredne 'empiričke' komunikacije sa spoljnim svetom. Ovaj razvoj nesumnjivo biva određena i putem neposrednih društvenih uticaja i utisaka, doživljaja i iskustava, koji bivaju dati putem neposredne društvene informacije, a naročito putem proizvoda kulture ili putem štampe, radija, itd. Tako mogu kroz ovu komunikacionu ravan, pod istorijskim uslovima klasne borbe na nemačkoj teritoriji, da budu postignuta svesna delovanja, koja stoje u suprotnosti sa pogledima, predstavama i zahtevima društva"³⁵⁾. Ovi i drugi citirani redovi pokazuju nam da se kriminologija socijalističkih zemalja posle pedesetih godina o. v. sve više približava suptilnoj razradi važnih kriminoloških problema.

12. DOPRINOS JUGOSLOVENSКИH NAUČNIKA MARKSISTIČKI ZASNOVANOJ KRIMINOLOGIJI. Poseban značaj za razvoj marksistički zasnovane kriminologije treba priznati radu jugoslovenskih kriminologa. Nezavisna orijentacija Jugoslavije, otvorenost u raspravama i razmeni ideja sa kriminolozima kao socijalističkih tako i kapitalističkih zemalja, Ustavom podržani razvoj marksistički nauke, kao i niz drugih objektivnih i subjektivnih uslova, doveli su do značajnih obogaćenja marksističke kriminološke literature. Dva relativno snažna instituta za kriminologiju (u Beogradu i Ljubljani), uz nekoliko naučno-istraživačkih i nastavnih centara pri jugoslovenskim pravnim fakultetima, doprineli su kroz rad svojih saradnika da se savlada niz stupnjeva razvoja i sistematizacije marksističke kriminologije. Veći broj časopisa za pravne i društvene nauke objavljuje priloge iz oblasti kriminologije, a dva dobro uređivana časopisa posvećena su isključivo krivičnim naukama (Jugoslovenska revija za kriminologiju i krivično pravo i Revija za kriminalistiko in kriminologijo). Na ve-

³⁴⁾ Bucholz i dr.: Sozialistische Kriminologie, str. 59—60.

³⁵⁾ Bucholz i dr.: Sozialistische Kriminologie, str. 244—245.

ćini pravnih fakulteta kriminologija je uvedena kao nastavni predmet, a izučava se i na nekim drugim visokim školama. Trebalo bi navesti nekoliko desetina autora ako bi se želelo dati manje-više sva imena koja su, ne računajući pisce iz drugih oblasti srodnih kriminologiji, dala svoje priloge za jugoslovensku bibliografiju marksistički zasnovanih kriminoloških radova. Naš cilj ovde neće biti da sastavljamo jednu takvu relativno potpunu bibliografiju.

Navešćemo samo kao najelementarniji podatak da je profesor beogradskog Pravnog fakulteta i direktor Instituta za kriminološka istraživanja, Dr Milan Milutinović, svojim udžbenikom „Kriminologija” dao sa marksističkih pozicija sistem kriminologije koji je, koliko nam je poznato, za sada potpuniji od drugih sistema rađenih u socijalističkim zemljama³⁶⁾. Ovaj autor podneo je na VII. Međunarodnom kongresu za kriminologiju 1973. u Beogradu glavni referat u kome je ovom značajnom naučnom skupu izložio generalne stavove o marksizmu kao jednoj od osnovnih tendencija u savremenoj kriminologiji. Milutinović je u tome referatu rekao: „Iz prednjeg izlaganja proizilazi da marksistički koncept shvata kriminalitet i delikvenciju kao složenu društvenu pojavu, koja se ne može interpretativno svoditi na jednostavne formule i mehanizme izučavanja, da ona pleđira na interdisciplinarnom pristupu u njenom izučavanju koji ispoljava velike saznavne mogućnosti. Po našem mišljenju, ovakav pristup omogućava egzaktnu etiološku analizu kriminaliteta, kao masovne ili pojedinačne pojave, i njeno saznanje kao izraze objektivne zakonitosti i realnosti, koje otvara značajne implikativne mogućnosti u sferi akcije, u praksi suzbijanja kriminaliteta i delikvencije”³⁷⁾.

Profesori ljubljanskog Pravnog fakulteta Dr Katja Vodopivec i Dr Ljubo Bavcon i saradnici Instituta za kriminologiju Dr Miloš Kobal i Vinko Skalar obradili su jedan deo sistema pod naslovom „Kriminologija I dio” dajući tu značajan prilog upoznavanju kriminaliteta kao individualne pojave³⁸⁾. Svojevremeno je posebnu pažnju među kriminolozima socijalističkih zemalja izazvala polemika između Dr Ljube Bavcona, Dr Bronislava Skabernea i Dr Katje Vodopivec sa berlinskim profesorom Jonom Lekšasom, jednim od autora pomenute „Socijalističke kriminologije”, koji je smatrao da se u socijalizmu pojedinačni ekscesi mogu zamisliti, ali se radi o „stvaranju takvog društvenog poretka koji će isključiti kriminalitet kao masovnu pojavu, a kriminalitet je stvarno kriminalitet samo ako je masovna pojava”³⁹⁾. Njemu su jugoslovenski kriminolozi odgovorili da on socijalizam prikazuje kao čist sistem, a njegovu perspektivu i viziju o budućnosti kao stvarnost, ali da za socijalizam vrede i druge društvene zakonitosti sem onih koje bi bile prihvaćene i proglašene od strane državnog ili političkog rukovodstva socijalističke države. Pojavu kri-

³⁶⁾ Dr. Milan Milutinović: Kriminologija, I izd. Bgd. 1969 (480), II izd. Savr. adm., Beograd 1973 (621).

³⁷⁾ Dr. Milan Milutinović: Osnovne tendencije u savremenoj kriminologiji, str. 355, JRKKP br. 3/73 (353—376).

³⁸⁾ Vodopivec, Bavcon, Kobal, Skalar: Kriminologija I dio, Narodne novine, Zagreb 1966 (172).

³⁹⁾ Bucholz, Hartmann, Leschas: Sozialistische Kriminologie, I izd., str. 77, Staatsverlag der DDR, Berlin 1966 (236).

minaliteta treba objašnjavati kroz analizu postojećeg stanja, polazeći od postojećih proizvodnih i drugih životnih uslova i njihovog uticaja na čovekovu svest, i imajući u vidu da kriminalitet mora postojati i u socijalizmu⁴⁰⁾.

Pregled marksističkih ideja većeg broja autora kriminologa dao je profesor Vladimir Vodinelić u svom referatu „Marks i kriminologija”, u kome je dokumentovano izneo i svoje mišljenje da je Marksov bitan doprinos razjašnjenju etiologije kriminaliteta u stvaranju teorije otuđenja. Vodinelić kaže kako je Marksova teorija otuđenja vezana za robnu proizvodnju, a ne samo za kapitalizam. U socijalističkim zemljama vladaju odnosi novčane privrede, iako uz postojanje državne (društvene) svojine nad sredstvima za proizvodnju. Podržavljenjem privatne svojine, pa i njenom deatizacijom, učinjen je tek prvi korak ka dezalijenaciji. Zbog svega toga Vodinelić zaključuje: „Tempo i pozitivan tok odlučne bitke za što brže i svestranije ostvarenje pune istinske samoupravne socijalističke demokratije u kojoj radnička klasa samostalno ili neposredno odlučuje o svom radu i proizvodu moraju imati presudan utjecaj na paralelni svestrani i odlučni proces razotuđenja, a time dovesti i do znatnog opadanja kriminaliteta kao masovne socijalno-patološke pojave”⁴¹⁾.

Profesor Dr Vukašin Pešić doprineo je razjašnjenju praktičnog značaja kriminologije za pravnike i objašnjenju više drugih nedovoljno raspravljenih pitanja pišući, sa marksističkog stanovišta knjigu „Osnovi praktične i istraživačke kriminološke metodologije”⁴²⁾. Izvesna fundamentalna kriminološka pitanja Pešić je raspravljao kroz nekoliko svojih teorijskih članaka, kao što su onaj o „Odnosima kriminologije i drugih nauka” i onaj o „Problemima definisanja pojma kriminologije”, u kome piše da se „kriminologija može definisati kao naučna disciplina koja se bavi dijalektičkim proučavanjem uzroka prestupništva kao društvene pojave u cilju njegovog sprečavanja i suzbijanja”. Ovaj autor dao je reljefan kritički osvrt na stanje kriminologije u kapitalističkim zemljama u svome članku „Dijalektička analiza osnovnih koncepcija kliničke kriminologije”⁴³⁾.

U Jugoslaviji je izvršen i znatan broj kriminoloških istraživanja, među kojima treba pomenuti ona koja su izvršili Dr Aleksandar Todorović (maloletni prestupnici i dr.), Dr Magda Bajer (deca prestupnici i dr.), Dr Ljubiša Jovanović (alkoholizam i kriminalitet), Dr Alenka Šelih (ubistva, percepcije devijantnih pojava i dr.), Dr Vukašin Pešić (ubistva i dr.), Dr Jovica Relić (profesionalni kriminalitet i dr.) i ostali jugoslovenski kriminolozi (i drugi naučnici koji se uz neku drugu nauku bave i kriminologijom) čiji rad zaslužuje da se u odgovarajućoj prilici upozna i prikaže.

⁴⁰⁾ Bavcon, Skaberne, Vodopivec: Kriminalitet u socijalističkom društvu — Odgovor na Lekšasovu kritiku naših stavova (objavljeno u Reviji za kriminalistiku in kriminologiju br. 3/68 i u Pravnom životu br. 5/69).

⁴¹⁾ Vodinelić: Marks i kriminologija, str. 7, 24.

⁴²⁾ Dr. Vukašin Pešić: Osnovi praktične i istraživačke kriminološke metodologije, IKIKI, Beograd 1969 (224).

⁴³⁾ Dr. Vukašin Pešić: Odnosi kriminologije i drugih nauka, JRKKP br. 2/76 (171—189); Problem definisanja pojma kriminologije, str. 189, JRKKP br. 2/75 (175—197); Dijalektička analiza osnovnih koncepcija kliničke kriminologije, JRKKP br. 2/74 (191—208).

Čini nam se da jugoslovenskim kriminolozima treba priznati i znatan deo zasluge što je došlo do prvog značajnijeg šireg dijaloga između kriminologa marksista i nemarksista. Ako ne računamo uzajamne kritike, kojima će u nauci uvek biti mesta, takvog stvarnog dijaloga takoreći nije bilo sve do 1973. godine, kada je od 17.—22. septembra u Beogradu održan VII. Međunarodni kongres za kriminologiju. Tada je, velikim delom zahvaljujući jugoslovenskim učesnicima na Kongresu, došlo do jasnog međunarodnog isticanja marksističke kriminologije. Ona se tu pred međunarodnom kriminološkom javnošću, ponovo ali sada kroz dijalog za drugim shvatanjima, ukazala kao određen i sistematizovan pravac kako cele kriminološke nauke, tako i pojedinih posebnih kriminoloških disciplina. Ali ostalo je i dalje dosta nerešenih pitanja. Kriminologija je složena nauka, a sam marksizam odlikuje se dinamičnošću svoga razvoja i svojom vitalnošću. Uticaj opštih uslova života i promene u društvu imaju veliki značaj za razvoj marksistički zasnovane kriminologije, kao i na razvoj drugih nauka, tako da razrešavanje kriminoloških problema ne predstavlja lak zadatak, niti će kriminolozi bilo koje zemlje bilo kada moći da kažu da su ga rešili do kraja.

13. NEKI PRESTOJEĆI TEORIJSKI PROBLEMI. Neprekidna promena i dijalektički razvoj društva i prirode stalno postavljaju pred nauku nove zadatke. Zato se ne može davati nikakva konačna lista zadataka koji se postavljaju pred marksistički zasnovanu kriminologiju ili pred bilo koju drugu marksističku nauku. Ipak se, ne samo može, nego i mora težiti uočavanju naučnih zadataka određenog trenutka. Kad je u pitanju marksistički zasnovana kriminološka nauka takvih zadataka ima dosta.

Sama kriminologija kao nauka nije starija od oko sto godina, a marksističke ideje počele su u nju da prodiru tek tokom ovoga stoleća. Doprinos je do nedavno davao nevelik broj pojedinaca.

Čini nam se da bi rezultati bili veći da marksističko učenje o opštem, posebnom i pojedinačnom nije ostalo nedovoljno primenjeno na objašnjavanje kriminaliteta. Razjašnjavanju opšte ozročnosti celine kriminaliteta kao društvene pojave doprineli su pojedini radovi Marksa, Engelsa i Lenjina i tu je marksistička kriminologija napredovala odlučnim koracima, ostavivši kod krupnijih pitanja malo neraščišćenog. Tu uglavnom još ima nesaglasnosti o novijem problemu da li postoje i šta bi bili eventualni opšti uzroci kriminaliteta u socijalizmu. U socijalističkim zemljama, uključujući našu, tokom poslednjih 20 godina sa uspehom bivaju dijalektički raspravljani socijalni aspekti kriminaliteta. Mnoga pitanja opšte kriminologije, kako etiološka tako i fenomenološka, bivaju razjašnjena metodom istorijskog materijalizma. Ali kao što nam recimo pokazuju navedeni članci profesora Pešića, i tu još uvek ima dosta pitanja za razjašnjenje.

Što se tiče takozvanih posebnih kriminologija, pojedine vrste krivičnih dela ili pojedina dela čekaju svoju kriminološku obradu, iako neke vrste i tipovi kriminaliteta jesu istražvani u drugim socijalističkim zemljama a neki kod nas (ubistva, krađe, saobraćajni delikti, recidivism, itd.).

Kriminalitet kao pojedinačna pojava sa svojom pojedinačnom uzročnošću analizira se među kriminolozima marksistima tek od pre nekoliko godina (Vodopivec, Kudrjevec, Jakovljević i dr.), iako za praksu suzbijanja kriminaliteta razumevanje individualnog slučaja ima veliku važnost. Zbog takvog tek skorašnjeg rada, još nije jasno određen međusobni odnos i relativni značaj socijalnih, psiholoških, psihopatoloških i bioloških faktora kriminaliteta. Marksistička sociologija, psihologija, biologija i druge srodne nauke danas su dovoljno razvijene da razjašnjenje pomenutog kriminološkog problema ne bi trebalo da se zadržava na sadašnjoj tački.

Kritička analiza i eventualno uključivanje u marksistički zasnovan kriminološki sistem izvesnih koncepcija kriminologa iz kapitalističkih zemalja vršeni su smireno i objektivno od pojedinih jugoslovenskih kriminologa, a vršili su ih i kriminolozi drugih socijalističkih zemalja. U shvatanjima zapadnih kriminologa mogu se i dalje kritički tražiti pitanja koja zahtevaju razradu i saznanja koja obuhvataju neki kriminološki problem.

Naravno, praksa će biti stalni glavni izvor novih problema koji zahtevaju teorijsko proučavanje, a zatim kriterijum tačnosti i aktuelnosti onoga što je zaključeno. Ona neće dozvoliti da se zastane u nekom zatvorenom krugu pitanja i stalno će otvarati nove oblasti za naučno istraživanje.

14. PROUČAVANJE KRIMINOLOŠKIH PROBLEMA JUGOSLAVIJE. U našoj zemlji živ kriminološki rad obuhvatio je istraživanja praktičnih problema možda više nego teorijske studije, kod kojih je takođe ostvaren vidljiv uspeh. U različitim okvirima i na različite načine ispituje se obim i struktura kriminaliteta, njegov razvoj, karakteristike izvršilaca krivičnih dela, fenomenologija i etiologija ubistava, telesnih povreda, maloletničke i dečje delikvencije, privrednog kriminaliteta, recidivizma, siledžijstva, saobraćajne delikvencije i drugih pojava i tipova jugoslovenskog kriminaliteta. Prilikom ovih proučavanja koristi se istorijski materijalizam kao opšta teorija i metod interpretacije istraživanog fenomena. U nešto manjem obimu vrše se poređenja sa kriminalitetom u drugim zemljama, mada ni takva istraživanja nisu izostala (M. Bajer o imovinskom kriminalitetu, itd.).

Primena upoređivanja prilikom ovih istraživanja nije naročito mnogo korišćena ni kada je izučavan kriminalitet u pojedinim delovima naše zemlje. Taj nedostatak se oseća u poslednje vreme kada su pripremane i kada se pripremaju republička i pokrajinska krivična zakonodavstva i kada su kriminološki, mada ne i kriminalno politički, ostala nedovoljno dokumentovana kako shvatanja o jedinstvenom krivičnom zakonodavstvu tako i suprotna shvatanja o potrebi razlika među pojedinim republičkim i pokrajinskim zakonodavstvima. Izvesne manje razlike između kulturnih područja bile su dođuše poznate već iz praktičnog iskustva, ali i iz stručnih napisa (područja krvne osvete, granični prelazi na putu droge, turistički regioni, veliki privredni centri, itd.).

U celini posmatrano, napredak nije izostao pri proučavanju kriminoloških problema Jugoslavije. Zajednice, ustanove i organi ko-

ji se bavē suzbijanjem kriminaliteta, mogu danas da se opredeljuju za razne svoje korake na osnovu relativno pouzdanih i naučnim metodama proverenih podataka. Međutim, ono što nam je još uvek nedostaje, mada smo već takoreći pri kraju sadašnje reforme krivičnog zakonodavstva, bio bi jedan sistematski obuhvatan prikaz stanja kriminaliteta i kriminoloških problema Jugoslavije. Verovatno bi za izradu takvog sistematskog prikaza bila potrebna saradnja većeg broja stručnjaka ili angažovanja jedne ili više snažnijih naučno-istraživačkih institucija. No i bez takvog sistematskog prikaza, podaci sa kojima raspolazemo (zahvaljujući statistici, dosadašnjim istraživanjima i drugim izvorima) ne ostavljaju nas neorijentisane.

Mi u kriminološke probleme Jugoslavije imamo relativno zadovoljavajući uvid i, ako želimo da odredimo nekakav prioritet istraživanja raznih krivičnih oblasti, kriminalno politička pitanja bi po svoj prilici dobila mesto ispred napred pominjanih nedovoljno razjašnjenih kriminoloških problema.

Tako smatramo da će uskoro biti potrebno da se utvrde kriminalno politički, ali i kriminološki, efekti razlika u krivičnim zakonodavstvima pojedinih republika i pokrajina. To će naravno biti moguće tek kada ta zakonodavstva budu završena i kada jedno vreme budu primenjivana u praksi.

Sada bi već donekle moglo da se ispita kriminalno političko delovanje našeg sistema društvene samozaštite. Specifičnost našeg sistema samozaštite, unutrašnje kontrole, pa i svenarodne odbrane, posmatranih u vezi sa njihovim antikriminalnim efektima, predstavlja značajnu oblast za istraživanje i dalju stvaralačku razradu šire shvaćene marksističke kriminologije.

Marksistički zasnovane nauke o kriminalitetu svakako će u bliskoj budućnosti pokazati odgovarajuće interesovanje za jugoslovensku razradu marksističkih postavki o socijalističkoj demokratiji, samoupravljanju, udruživanju rada i društvenoj svojini, i o dejstvu ovih institucija protiv otuđivanja čoveka i protiv njegovog odavanja kriminalitetu. Ali ni u jugoslovenskim razmerama, kao ni u opštim razmerama marksistički zasnovane kriminološke nauke, krug pitanja za naučno proučavanje ne može se zatvarati ni sada ni ubuduće.

LE DÉVELOPPEMENT DE LA SCIENCE CRIMINOLOGIQUE BASÉE SUR LE MARXISME

— R é s u m é —

1. Au commencement de son étude l'auteur traite la question de la criminologie basée sur le marxisme en général. Le marxisme ou le matérialisme dialectique représente une vue large sur le monde qui en outre comprend l'action pratique. Pour la science marxiste est essentielle l'application des préceptes théoriques et méthodologiques, et c'est pourquoi au lieu de l'expression criminologie marxiste nous employons l'expression la criminologie basée sur le marxisme. La science marxiste ne renonce pas à utiliser les diverses sources en dehors du marxisme, et elle ne refuse pas d'inclure dans ses parties intégrantes les réalisations admissibles des autres orientations scientifiques. Cependant, la criminologie basée sur le marxisme, comme la plupart des autres sciences basées sur le marxisme, s'est développée en premier lieu des travaux de Marx, Engels et Lénine. Au point de vue de la criminologie, que les classiques du marxisme n'ont pas traité plus amplement, cela était possible, parce que cette science complexe s'est développée en utilisant les réalisations de tels domaines scientifiques dans lesquels les marxistes ont donné des contributions importantes. A ce sujet nous pensons tout d'abord à leurs contributions dans le domaine de la sociologie, du droit, de la philosophie, de la biologie et de la psychologie.

2. Les conceptions des classiques du marxisme sur la société et les phénomènes sociaux sont nombreuses et développées, et leur conception de la criminalité en tant que phénomène social signifie, entre autres, qu'il faut étudier la base socioéconomique qui est commune à tous les phénomènes sociaux, la criminalité y comprise. De cette façon sera déterminée la liaison de la criminalité avec les autres phénomènes sociaux et leur mouvement.

3. Les conceptions des classiques du marxisme sur le droit sont énoncées dans un grand nombre de leurs travaux. Le droit est considéré comme système des normes sociales dont l'application est assurée par la contrainte de la part de l'Etat et qui représentent la volonté de la classe gouvernante, et qui ont pour but le maintien de l'ordre social existant. Une telle manière d'observer le droit sert, avec les autres conceptions marxistes sur le droit, en premier lieu à la détermination de la notion même de la criminalité, en tant que comportement qui est menacé de la peine par les normes juridiques, et ensuite à l'estimation de la justification des diverses dispositions de droit pénal.

4. Les conceptions philosophiques de Marx, Engels et Lénine ont exercé de l'influence sur le développement ultérieur de la criminologie marxiste. Dans leurs travaux philosophiques ils ont traité la question de la nature socio-historique de l'homme (l'essence humaine en tant qu'ensemble des rapports sociaux, l'aliénation matérielle en tant que base de toutes les autres formes de l'aliénation etc.), ils ont écrit sur la théorie de la connaissance, ils ont formulé les principes du matérialisme dialectique c'est-à-dire historique, tels que le principe du caractère matériel, le principe du caractère de développement et le principe de la liaison multiple, etc.

5. Les contributions des classiques du marxisme dans le domaine des sciences naturelles peuvent servir pour la compréhension des facteurs biologiques dans la criminologie. Mais puisque les aspects biologiques du comportement criminel dans la plupart des cas ont une moindre importance que les autres as-

pects, il en est résulté que les conceptions des classiques sur la biologie ont exercé une plus petite influence que leurs conceptions sur les questions des autres domaines scientifiques.

6. Marx, Engels et Lénine ne se sont pas occupé de la psychologie en écrivant sur elle les oeuvres systématiques spéciales, mais ils ont fixé leur attention sur la psychologie dans leurs travaux sur les autres sciences. De leurs pensées sur la psychologie, exprimées dans plusieurs de leurs travaux, on peut tirer des conclusions utiles pour l'explication des problèmes importants de psychologie criminelle et de la criminologie générale, tels que la liaison de l'aliénation de l'homme avec le comportement criminel, le rapport des qualités innées et acquises dans le comportement criminel, l'importance de la non-activité pour la formation des personnes criminelles, la nécessité de l'étude de certains processus psychiques avant d'aborder l'étude de la psychologie tout entière de la personne, etc.

7. La criminologie basée sur le marxisme s'est formée beaucoup plus sur les préceptes scientifiques que les classiques du marxisme ont formulé dans les autres sciences que dans le domaine qui pourrait faire partie de la criminologie. Cependant, un certain nombre de travaux sont énumérés dans lesquels Marx, Engels et Lénine écrivent justement sur la criminalité. Après eux jusqu'à aujourd'hui un nombre d'auteurs de plus en plus élevé traitent la question de la criminalité en essayant d'appliquer dans leurs recherches les préceptes marxistes.

8. Certains auteurs italiens ont introduit des idées marxistes dans leurs travaux de criminologie, à savoir: Turati, Ferri, Niceforo, Loria, Marro et Colajanni.

9. Un certain nombre de criminologues de l'Europe occidentale introduisent de même de telles idées dans leurs réflexions sur la criminalité, comme, par exemple: Nordau, de Quirós, Bebel, Lafargue, Denis, Lux et Bonger.

10. La criminologie soviétique après la victoire de la révolution socialiste a commencé à se développer au cours des années vingt et des premières années trente. Plusieurs dizaines de travaux ont paru, l'Institut d'Etat des études de la criminalité a été fondé, les cabinets des études de la criminalité ont été fondés dans une dizaine de villes, et dans les facultés la problématique criminologique a été étudiée avec le droit pénal. Mais dans les années trente l'Institut a été réorganisé, les cabinets scientifiques ont été supprimés et le travail à la criminologie dans l'Union Soviétique est tombé dans la léthargie au cours des années trente et quarante.

11. Après 1956 le travail à la science criminologique ressuscite dans l'Union Soviétique et aujourd'hui la criminologie basée sur le marxisme comprend un nombre important de travaux des auteurs soviétiques. Un moment important pour le développement de la criminologie soviétique était la fondation en 1963 de l'Institut fédéral de l'étude des causes et de l'élaboration des mesures pour empêcher la criminalité. Au commencement la criminologie soviétique renouée était dirigée vers les explications sociologiques de la criminalité en tant que phénomène social, mais dans les temps récents l'intérêt s'élargit aussi sur les aspects psychologiques et socio-psychologiques de la criminalité. Au cours des dernières années de nombreux livres et articles ont paru dans l'Union Soviétique, qui sous divers aspects expliquent les causes et les formes de manifestation de la criminalité. Le lien de la criminologie avec le droit pénal est toujours très fort. Dans les autres pays socialistes on fait des efforts de même qui ont pour but de contribuer au développement de la science criminologique basée sur le marxisme, ce à quoi peut servir d'exemple „La criminologie socialiste”, écrite par quatre auteurs de la République démocratique allemande.

12. Les criminologues yougoslaves ont donné une importante contribution à la criminologie basée sur le marxisme. L'orientation indépendante de la Yougoslavie, la franchise dans les discussions et dans les échanges d'idées avec les criminologues tant des pays socialistes que des pays capitalistes, le développement de la science marxiste soutenu par la Constitution, ont abouti à d'importants enrichissements de la littérature criminologique marxiste. Nous citerons à ce propos les travaux dignes d'intérêt de Milutinović, K. Vodoprivec, Bavcon, Kobal, Skaberne, Vodinelić, Pešić, Todorović, M. Bajer, Jovanović, A. Šelih, Relić et au-

tres. Il faut reconnaître aux criminologues yougoslaves qu'ils ont eu une grande part de mérite dans l'organisation du premier dialogue de plus d'importance entre les criminologues marxistes et non-marxistes, ce qui avalu lieu en 1973 au Septième Congrès international de criminologie qui s'était tenu à Belgrade.

13. Le changement ininterrompu et le développement de la société et de la nature posent constamment à la science de nouveaux devoirs, et c'est pourquoi on peut parler de certains problèmes théoriques qui se poseront dans un proche avenir devant la criminologie basée sur le marxisme. La doctrine marxiste sur le général, le spécial et le particulier est toujours restée insuffisamment appliquée dans l'explication de la criminalité. Le progrès est important en ce qui concerne la résolution de la causalité générale de la criminalité en tant que phénomène social, de sorte que dans ce cas se pose un problème plus actuel qui consiste à savoir si les causes générales de la criminalités existent dans le socialisme et ce que seraient éventuellement ces causes. Cependant, les criminologies particulière de certaines sortes de délits criminels et de certains délits criminels attendent toujours leur élaboration. La criminalité en tant que phénomène individuel avec sa causalité individuelle ne fait l'objet de l'analyse parmi les criminologues marxistes que depuis quelques années. C'est pourquoi se pose toujours devant nous la question de la détermination précise du rapport réciproque et de l'importance relative des facteurs sociaux, psychologiques, psychopathologiques et biologiques de la criminalité.

14. En Yougoslavie le vif travail criminologique a englobé les recherches des problèmes pratiques beaucoup plus que des études théoriques, dans lesquelles est réalisé, de même, un succès évident. Dans les différents cadres et par des procédés différents on examine le volume et la structure de la criminalité, son développement, les caractéristiques des auteurs des délits criminels, la phénoménologie et l'étiologie des meurtres, des lésions corporelles, de la délinquance des mineurs et des enfants, de la criminalité économique, du récidivisme, la violence, la délinquance de la circulation et les autres phénomènes et types de la criminalité yougoslave. Dans un volume plus restreint sont effectuées les comparaisons avec la criminalité dans les autres pays. Mais un compte rendu systématique formant un tout de l'état de la criminalité et des problèmes criminologiques de la Yougoslavie manque toujours. Pour autant qu'on déterminerait une sorte de priorité des recherches des différents domaines criminels, probablement les questions de politique criminelle pour le moment auraient leur place avant certains problèmes criminologiques. Ainsi il sera peut-être nécessaire bientôt de déterminer les effets criminels politiques, mais aussi criminologiques, des différences dans les législations pénales des diverses républiques fédérées et provinces autonomes. Maintenant il faudrait examiner l'action anticriminelle du système yougoslave de l'autoprotection sociale, ainsi que du contrôle interne, et même de la défense nationale tout entière. Mais ni dans les proportions yougoslaves, comme ni dans les proportions générales de la science criminologique basée sur le marxisme, le cercle des questions pour l'étude scientifique ne peut être fermé ni présentement ni dans l'avenir.

Dr ILIJÁ VUKOVIĆ,
vanredni profesor

MARKSIZAM I NJEGOVO INTERPRETIRANJE

Marksizam je od svog nastanka teorijska osnova praktične revolucionarne akcije onih socijalnih snaga, sa radničkom klasom na čelu, koje se bore za izgradnju društva u kome je „slobodan razvitak svakog pojedinca uslov slobodnog razvitka svih” (Komunistički manifest). Stoga je on od kad je nastao sinonim svega naprednog i revolucionarnog u borbi za oslobođenje rada i čoveka od stega klasnog društva.

Upravo, marksizam je naučno fundiran, spoznat i iskazan materijalni, moralni i ukupni interes radničke klase, kojoj istorijski pripada rukovodeća uloga na putu izgradnje društvene zajednice „u kojoj je čovek najveća vrednost” (Program SKJ).

Vrednost i prednost marksizma nad svim ostalim tradicionalnim pogledima na svet i čoveka, upravo, je u tome što je to „po svojoj suštini kritična i revolucionarna teorija” (Lenjin).

Naime, reč je o naučnom pogledu na svet i ideologiju radničke klase čiji je „neposredan zadatak da *otkrije* sve oblike antagonizma i eksploatacije u savremenom društvu — da prati njihovu evoluciju, da dokaže njihov prolazan karakter, neminovnost njihovog pretvaranja u drugi oblik i da na taj način posluži proletarijatu da što pre i što lakše učini kraj svakoj eksploataciji...”¹⁾

Marksizam je odavno u središtu teorijskih i političkih bitaka savremenog sveta. On je danas ne samo teorijska osnova, već i masovna revolucionarna akcija, izvišće stvaralaštva snaga progresa na putu oslobođanja rada i čoveka. Otuda i naučna teorijska osnova praktične izgradnje socijalizma više nego jedne trećine zemalja sveta i ukupong revolucionarnog radničkog pokreta u borbi za socijalizam, koji je već postao svetski proces.

Neodoljiva privlačna snaga koja marksizmu-lenjinizmu tako masovno privlači „socijaliste (i uopšte progresivne ljude I. V.) svih zemalja sastoji se upravo u tome što on *strogu i najvišu naučnost* (predstavljajući poslednju reč nauke o društvu) *spaja sa revolucionarnošću, i to spaja ne slučajno, ne samo što je osnivač doktrine spajao u sebi oblike naučnika i revolucionara, nego spaja u samoj teoriji unutarne i neraskidivo*” (podvukao I. V.)²⁾

Upravo zbog svega toga je marksizam stožerna misaona i revolucionarna akcija, čak i izvor inspiracija i orijentacije svakog progresivnog čoveka savremenog sveta u borbi za čovečni svet. On je baš

¹⁾ V. I. Lenjin, Izabrana dela, knj. 1. Kultura, Beograd 1960 str. 310.

²⁾ V. Ilić Lenjin, Izabrana dela, knj. 1, Kultura, Beograd 1960 str. 310—311.

zato objekat žestoke kritike i kontraverznih interpretacija raznobojnih snaga regresa, odnosno kontrarevolucije, naravno, s ciljem da ga devalviraju ili ublaže njegovu revolucionarnu udarnu moć.

Nalazeći se kao „duhovno oružje” radničke klase, koja stoji na čelu snaga progresa u borbi za opšteljudsku emancipaciju i rušenje poretka u kome je čovek poniženo, ugnjeteno, prezreno i neslobodno biće, u središtu savremenog društvenog gibanja marksizam je danas objekat različitih rasprava kritike i interpretacije. Te kritike i interpretacije imaju različite poruke, oblike i metode. Često su toliko kontraverzne i međusobno isključujuće da se graniče sa borbom najljućih neprijatelja, čak i kad su u pitanju one koje sebe slove marksistikim.

Marksizam je predmet „istraživanja”, kritika i interpretacija ne samo njegovih otvorenih protivnika, već i onih koji sebe nazivaju „pravim”, „autentičnim”, „stvaralačkim” marksistima. Uprkos različitim dimnim zavesama i odeći kojom se maskiraju pojedinci i grupe, svima je, u krajnjem rezultatu, cilj da obezvrede i razvodne delotvornu revolucionarnu moć marksizma i time obezoružaju revolucionarnu akciju radničke klase u borbi za društvo dostojno čoveka.

Protagonisti kritika i popravljajući temeljnih stanovišta marksizma, makoliko interesno i misaono raznorodni, najčešće se nalaze u savezu i u krajnjem rezultatu, navrću vodu na mlin neprijatelja marksizma, stoje na pozicijama kontrarevolucije.

Veoma je široka lepeza kritika i interpretacija, pa otuda i varijanti marksizma.

Marksizmom se bave, da bi ga onemogućili, osvedočeni klasni neprijatelji radničke klase i za tu svrhu angažuju specijalizovane marksološke škole i škole. Njima pomažu na tom poslu i oni koji sebe žele predstaviti autentičnim, čak i stvaralačkim marksistima.

Tako su u pohodu protiv marksizma a navodno za marksizam koji bi bio opšteprijvatljiv i jedino ispravan, iako je besmisleno u klasnom društvu o tome i razmišljati, nikli razni nazivi od „kantiziranog”, „hegelijaniziranog”, „staljinskog”, „pozitivističkog” i sl. do „ortoksnog”, „otvorenog”, „antidogmatskog”, „autentičnog”, „stvaralačkog”, „istinskog”, „vanpartijskog” i ko će sve znati kakvog još marksizma, a da se i ne pominju one varijante marksizma koje nose nacionalne, regionalne i druge boje (kineski, sovjetski, zapadnoevropski, afrički, čak islam, hrišćanski itd.).

Sarenilo u određivanju sadržaja i interpretacija marksizma dokaz je više da je on postao neizbežno središna misao savremene epohe razvoja društva, izazov modernog doba, koje svojim nabujalim brzacima izukrštenih tokova socijalnih gibanja i klasnih sukoba inspiriše i praktično pokreće na revolucionarnom menjanju sveta na pravcu progresa.

Marksizam je postao materijalna snaga socijalizma, kao svetskog procesa, jer je zahvatio mase radnih ljudi širom sveta, a ne samo radničku klasu. Masovni pokret socijalizma, snagom svog zamaha i humanističke usmerenosti, obuhvatio je, na ovaj ili onaj način, i one socijalne slojeve koji interesno i svojim položajem u istorijski određenom sistemu društvene proizvodnje i organizacije društvenog rada

ne izražavaju potpuno iskonska opredeljenja radničke klase i njenih saveznika u borbi za progres. Tu, pored ostalog, leže socijalno-klasni i drugi izvori različitog poimanja marksizma i socijalizma. Otuda nije ni čudo što su i različite kritike i interpretacije temeljnih odredišta i sadržaja marksizma i na njemu zasnovane prakse socijalizma.

One su, dakle, izraz različitih interesa i pozicija, pre svega, u sferi društvene materijalne proizvodnje protagonista kritika i brojnih kontroverznih interpretacija i varijanti marksizma, kao i različitosti konkretno-istorijskih uslova konkretnoistorijskih društvenih sredina i zaoštrenih protivrečnosti savremenog sveta. Zato je razumljivo, s obzirom na širinu zahvata masa i primenu u praksi marksizma u različitim kulturno-istorijskim uslovima, prisustvo različitih interpretacija marksizma. Pri tome ima u tim kritikama i interpretacijama po koje i racionalno zrno istine, koja znači čak i prilog niznici, razvoju, razbistravanju i snaženju marksizma. Istina, više je reč o „jalovom cvetu, ali na živom drvetu života” savremenog društva, kako je u svoje vreme za idealizam govorio Lenjin.

U celini gledano, međutim, skoro da je zanemarljiva vrednost prisustva šarolikih kontraverznih interpretacija i eskalacije brojnih varijanti marksizma. One, istina, pomažu diferencijaciji u radničkom pokretu na one koj dosledno slede klasike marksizma i one koji ih devalviraju, ali i unose velike zabune i truju socijalističku misao i praksu.

Uprkos naporima protogonista i njihovih epigona da marksizam degradiraju i da mu podmetnu i ono što nema nikakve veze sa temeljnim stavovima Marksa, Engelsa i Lenjina i saznanjima do kojih je posle njih došla naučna misao i revolucionarna praksa radničke klase, marksizam se snaži i dalje razvija osvetljavajući puteve izgradnje socijalizma, odnosno komunizma.

Marksizam je jedan i integralan pogled na svet radničke klase i svih snaga progressa savremenog sveta. On se bogati i snaži doslednom primenom u stvaralačkoj praksi, zavisno od razvoja naučne misli i specifičnosti kulturno-istorijskih uslova svake zemlje. Jalov je posao izmišljavati razne varijante marksizma i sporiti se oko toga koja je od tih varijanti pravi, stvaralački, a koja to nije.

Marksizam koji nije stvaralački, već dogmatski, koji nije partijan, nego vanpartijan, koji je samo nauka, a nije u isto vreme i ideologija, koji svojim temeljnim sadržajima i opredeljenjima nije osnova praktične izgradnje socijalizma Afrike, Evrope i Amerike, svuda u svetu i nije marksizam, već u najbolju ruku njegov surogat.

Marksizam je integralan i nedeljiv, te i jedan, kao što je slučaj i za socijalizam. Međutim, marksizam je kao revolucionarna i kritička teorija i praksi oslobodilačke radničke klase razvija i bogati doslednom primenom na specifične uslove svake društvene sredine i zajednice. Otuda osobenosti u putevima, praksi i razvoju socijalizma, kao svetskog procesa.

Marksizam je to ili nije to, te se ne može krčmiti ni svojatati ni od koga. No, upravo stim u vezi ima dosta manipulacija monopolističkih i hegemonističkih snaga, koje prisvajaju sebi pravo da po svojoj meri diktiraju šta je marksističko a šta nije. Pri čemu se proglašava

va sve što se ne slaže sa njihovom recepturom izgradnje socijalizma i interpretacijom marksizma revizionističkim i nemarksističkim. Pri tome zaboravljaju da je revolucionarna praksa jedini kriterij istine.

Marksizam, kao jednom i zajedničkom teorijskom opredeljenju i revolucionarnoj praksi radničke klase sveta, pripada na filozofskom, sociološkom, politekonomskom, politološkom i drugom planu, sve ono što je naučnom i drugom revolucionarnom ljudskom praksom verifikovano kao trajno vredno iz bogatog naučnog opusa i ukupnog revolucionarnog stvaranja klasika marksizma-lenjinizma i njihovih brojnih doslednih sledbenika.

Meru razvijanja i bogaćenja riznice marksizma čini svaki onaj doprinos, bilo kojeg revolucionarnog pokreta i pojedinca, koji pomiče napred oslobodilačku borbu radničke klase na mukotrpnom putu stvaranja asocijacije proizvođača i opšteljudske emancipacije čoveka od stega klasnoga društva. Tu meru ne određuju nikakve institucije, pojedinac, zemlja ni bilo ko drugi do revolucionarna praksa, koja je jedini ispravan sudija. Ona pokazuje koliko je što i u kojoj meri marksističko i socijalističko. Pri tome se ne meri doprinos marksizmu i razvoju socijalizma ni čim drugim do kvalitetom svakog revolucionarnog pokreta i prakse. Na menjanju najamnih odnosa u sferi materijalne i podaništvu u sferi politike i umesto toga stvaraja slobodne asocijacije proizvođača. Niko, dakle, nema monopol na marksizam niti gotov prokurtovski kalup, model izgradnje socijalizma.

Marksizam se razvija sa sve silnijim napretkom nauke i revolucionarne prakse radničke klase i njegovih saveznika u borbi za progres čovečanstva. To pretpostavlja stalan napor doslednih poslenika nauke i svih sledbenika Marksa, Engelsa i Lenjina, da na bazi istraživanja i utvrđivanja istine i pravaca kretanja u svakoj sredini i predmetnoj oblasti, bogate marksističko saznanje o nikad do kraja otkrivenom i saznatom beskonačnom svetu, što je stvar ne ni jednog pojedinca, ni generacije, ni jedne zemlje, već čovečanstva.

Svaka nova i različita situacija i u različitim zemljama sveta traži proučavanje i sintezu analizirane stvarnosti, kako bi i menjanje te stvarnosti bilo što uspešnije, čime marksizam kao teorijsko polazište dalje širi svoje prostore i bogatstvo sadržaja.

Marksizam je, upravo, mogao biti i postati opštečovečanski naučni pogled i ideologija revolucionarne akcije proletarijata, i njegovih saveznika, jer je na bazi kritičke analize i sinteze prihvatio i dalje razvio sve ono što je stvorila progresivna misao čovečanstva. On ne bi ni bio to što jeste da nije izrazio na naučnom i do sada najvećem nivou kontinutet napora čovečanstva na putu ka progresu. Stoga on i ne uobražava da je završeno učenje o svetu i čoveku, jer bi to protivurečilo, osnovnim zakonima dijalektičkog mišljenja" (Engels). „Klasici marksizma su zato i isticali da marksizam nije dogma, već rukovodstvo za akciju u borbi za otkrivanje novih vidika, istina i dostignuća po meri čoveka i za čoveka u prirodi, društvu i ljudskom mišljenju — svetu u celini.

Klasici marksizma, saglasno razvoju naučne misli i revolucionarnom praktičnom iskustvu svoga vremena su udarili temelje naučnom opštečovečanskom pogledu na svet radničke klase, Sa te osnove

dograđuje i razvija se, zavisno od razvoja nauke i revolucionarne prakse savremenog društva, naučna vizija očovečenja prirode i društva i čoveka u njemu.

Osporavati i devalvirati temeljna otkrića klasika marksizma i njihovih doslednih sledbenika očigledno znači ne priznati kontinuitet napretka ljudske misli čovečanstva. To je sgruno donkihotezija.

Očigledno je svakom ozbiljnom naučniku i istraživaču da se ne mogu osporavati ni po kakvu cenu temeljna naučna saznanja, koja znače deo apsolutne istine o svetu i čoveku, do kojih je došao marksizam. Stoga se može ići napred i dalje samo od onog što ima naučnu i za revolucionarnu praksu trajniju vrednost, a ono se proverava u živoj revolucionarnoj praksi, na menjanju sveta iznova otkrivati poznato i naučno verifikovano, a pogotovu vraćati Marksa i marksizam Kantu, Hegelu, ili još dalje Platonu, i svet eklektički spajati sa Marksom a njega opet sa ovim ili onim savremenim buržoaskim ideolozima, znači odricati se marksizma.

Zato nema nikakvog smisla gubiti vreme i rasipati snage u dokazivanju da kantizirani, hegelijanizirani, staljinizirani, kaucikijanski, mahizirani i njima slični marksizmi nisu i nemaju stvarne veze sa marksizmom, kakvog su zasnovali Marks, Engels, i Lenjin. To je toliko očigledno da je i svaki razgovor na tu temu uzaludan posao. No, ako su oni realnost neizbežna je borba protiv tih raznih vrsta nemarksizama i njihovo razobličavanje. Razgraničavanje sa tim i takvim marksizmima je relativno lak posao.

Međutim, teže je što se uprkos svemu tome i među marksistima, o odnosno onima koji sebe tako nazivaju, izmišljaju dileme i vode sporove čak oko kapitalnih pitanja marksizma. Sporovi počinju od definisanja marksizma do bitnih sadržaja filozofije, sociologije i drugih delova marksizma. Pri tome se suprotstavlja „mladi” „starom” Marksu, a ovaj Engelsu i Lenjinu i dr.

Ovde je reč ne toliko o terminološkim sporovima, koliko o „terminološkim smicalicama” koje imaju idejno-političke poruke i tenzije. Više je reč o slugarstvu buržoaskim ili birokratsko-etatističkim i elitističkim snagama, uopšte snagama kontrarevolucije koje žele da zadrže monopol i privilegije bilo po kakvu cenu, nego o bilo čemu drugom. Sa tim raspravama i novatarijama u marksizmu treba se upoznati makar i grubo. Zašto se izmišljaju dileme oko nekih pitanja u marksizmu i vode tako žustre rasprave?!

Zašto se mnogi prikazuju marksistima, iako izvorno sa marksizmom nemaju veze? Je li to novina našeg vremena? Ne, nije to ništa začuđujuće ni novo. Odavno se čak i ljuti neprijatelji marksizma, a ne samo njihovi epigoni, prurušavaju u marksiste, jer je danas jako teško anblok odbaciti marksizam. Ovo i za to što je on osvojio srca svega što je za progres na pravcu vraćanja čoveku čovekovog čoveka (Marks). Javno priznati i pokazati svoju reakcionarnu usmerenost ne daje željene efekte, već vodi izolaciji i anatemi modernog doba. Takve akcije bi bile unapred osuđene na neuspeh. Stoga najčešće trećom fazom kreću mnogi u pohod protiv marksizma i to pod njegovom zastavom i u ime njega.

No, o tome drugom prilikom. Ovde se valja ograničiti na „sporo-
rove” oko definisanja samog pojma marksizma”.

Ne slučajno danas i oko pojma marksizma ima nesaglasnosti pa i kontroverzi. Različite snage, obično one koje se suprotstavljaju progresu i storijskoj misiji radničke klase na tom putu, već kod definisanja marksizma teže da obezvrede, umanje značaj i ulogu ovog teorijskog i revolucionarno-akcionog oružja radničke klase u borbi za besklasno društvo. Pri tome svi koji prave zavrzlake i naduvaju sporove oko pojma marksizma u krajnjoj liniji izvršavaju neprijateljstvo prema radničkoj klasi i njeni vodećoj ulozi na putu oslobođenja i potpune emancipacije čoveka. Zato su ideološke koprene, satkane isprepletenim klasnim interesima, često prepreke odgovarajućem poimanju marksizma.

Istina, ima i drugih teškoća oko utvrđivanja pojma marksizma. Naprimer, teško je, čak i nemoguće, sve bogatstvo sadržaja i bitne odlike marksizma izraziti precizno i potpuno jednom definicijom. Međutim, „sporovi” i kontroverze oko pojma „marksizam” uslovljene su, ne tolko kompleksnošću sadržaja i svojstava marksizma, koliko neprijateljstvom određenih socijalnih grupa prema ovom duhovnom oružju radničke klase.

Sporovi oko definisanja marksizma izražavaju grč i vapaj onih socijalnih grupa, bez obzira na šarolikost fraza kojima se uobličava njihov klasni antiradnički interes, koje gube priviledije i monopole, gube svoje tlo, jer se ruši eksploatatorsko društvo u kome se osećaju veoma ugodno.

Teško je prezentirati u širokoj lepezi definicija marksizma sve njih. Stoga se valja ograničiti na nekoliko grupe određivanja predmeta i pojma „marksizma”.

Jednu grupu čine one definicije koje svode marksizam samo na političku ili ekonomsku doktrinu (doktrinari), samo na nauku (sejntizam) ili samo na ideologiju (deologizam). Na stranu to što se marksizam ne može svoditi samo na ekonomsku, na isključiti političku, filozofsku i druge doktrine i obrnuto budući da je reč o integralnom pogledu na svet radničke klase. Marksizmu je inače strano svako doktrinarstvo, odnosno slepo i skolastičko prihvatanje i današnje teorije i naučenih napamet pravila koja nemaju veze sa živim životom. Stoga se pravi marksist ne može svoditi na doktrinarca. On je revolucionaran u teoriji i praksi nemanja svnta na pravcu progressa.

Marksizam je takvo teorijsko i praktično-revolucionarno opredeljenje radničke klase koje pretpostavlja naučnu viziju sveta u celini, posebno naučnu viziju društva i čoveka u sferi materijalne proizvodnje, politike, etike, estetike i drugih oblasti društvene nadgradnje. On je više od toga, jer je i naučno shvatanje ljudske istorije i revolucionarne praktične akcije na humanizaciji čovekovog života i svestrane emancipacije čoveka od stega klasnog društva. Stoga marksizam nije ni samo nauka (sejntizam) ni samo ideologija (ideologizam), već i jedno i drugo u isto vreme, jer su u dijalektičkoj vezi i uslovljenosti.

Neki opet marksizam smatraju doktrinom, koja se odnosi samo na kapitalizam i društveno-ekonomke formacije pre njega. Ovde je više nego očigledno zla namera protogonista ovog shvatanja marksiz-

ma i za želja da se istom ograniči revolucionarno dejstvo na pravcu realizacije neposrednih i dugoročnih interesa radničke klase u borbi za čovekovog čoveka.

Drugu grupu definicija pojma „marksizam“ čine ona stanovišta koja svode marksizam samo na filozofsko ili samo ekonomsko, ili samo političko, odnosno samo na sociološko shvatanje sveta. Očigledno da su i ova shvatanja pojma marksizma neprihvatljiva, jer su najblaže rečeno jednostrane. Ovo zato što marksizam kao integralni naučni pogled na svet radničke klase predstavlja celokupan razvojan naučan sistem shvatanja i prakse radničke klase na svet u celini i na sve njegove delove posebno. On nužno, dakle, u sebe uključuje filozofska, ekonomska, političkoška, sociološka, etička i druga naučna shvatanja prirode, društva, čoveka i njegovog saznanja.

Uostalom, kako sa pravom ističe Lefevr, danas i najzagriženiji neprijatelji marksizma priznaju marksizam kao „jedno shvatanje sveta“, kao jedan savremeni i celovit pogled na prirodu društva i čoveka. Reč je o savremenom; pogledu na svet u celini i svaki njegov međuzavisni deo posebno.

Istina, u savremenom društvu danas bitišu, pored marksizma, i drugi pogledi na svet u celini i svaki njegov deo posebno. Uglavnom, reč je još o dva osnovna pogleda na svet: religioznom (teološkom) i buržoaskom.

Svaki od ovih pogleda na svet uslovljen je društvenim bićem čoveka, a pre svega, njegovim društveno-ekonomskim položajem u istorijsko određenom sistemu društvene proizvodnje. Otuda je i besmisao i klasno antagoniziranom društvu tragati za jedinstvenim pogledom na svet prihvatljivim za sve socijalne društvene grupe ili miriti marksizam sa pogledom na svet koji izražavaju klasni interes eksploatatorskih ili drugih monokolističkih socijalnih grupa. U klasnom društvu svaki pogled na svet pojedinaca ili društvenih grupa ima klasni karakter. Zato, od kad se društvo podelilo na klase, nema ni jedinstvenog pogleda na svet.

Svaki pogled na svet izražavajući skup ideja, nazora i verovanja o prirodi, društvu i čoveku određene društvene grupe, odnosno klase, ima i funkciju kreiranja i usmeravanja njene praktične aktivnosti. Stoga je on i rukovodstvo za akciju ljudi.

Ne ulazeći u dublju analizu i kvalifikaciju danas dominantnih pogleda na svet, neophodan je kratak osvrt na njih.

Religiozni, pre svega hrišćanski pogled na svet, koji su sa najvećom „jasnoćom i strogošću formulisali veliki katolički teolozi“ (Lefevr), nastoji „da da jedan celovit pogled na univerzum“, Ovaj pogled na svet se zalaže za jednu „statičku hijerarhiju bića, akata, „vrednosti“, „formi“, ličnosti na čijem vrhu se nalazi Najviše Biće, čist Duh, Gospod Bog“.³⁾

Religiozni pogled na svet je pesimistički i anaučan. Njegovu teorijsku osnovu čini pretežno objektivni idealizam. Ovaj pogled, kako je još zapazio Nikola Makijevevi (1479—1527), „vidi najviše dobro u pokornosti, u preziru prema svetovnim stvarima, u odricanju od ži-

³⁾ Anri Lefevr, Marksizam (aktuelni problemi marksizma) BIGZ, Beograd, 1973, str. 12.

vota...”, ljudi, zato „da bi dospeli u raj pre biraju da podnose udarce, nego da se svete za njih”. Stoga se „nitkovima otvara široko polje rada” ističe Makijaveli.⁴⁾

Shvatanje sveta koje preporučuje religija danas prihvataju i šire i najreakcionarniji slojevi kapitalističkog društva. Ovo i zato što ovaj pogled na svet sputava svaki socijalni otpor i ovekovečuje eksploatatorske društvene odnose. To je pravi razlog što danas buržoazija sve više prihvata religiozni pogled na svet, iako je kada se borila za svoju vlast svuda u durštvu protiv feudalizma prihvatala antiteološki pogled na svet.

Buržoaski pogled na svet, bez obzira na izvesna odstupanja, karakteriše individualizam, odnosno, subjektivizam pri čemu se svi problemi tretiraju iz perspektive apstraktnog individua izolovanog od društva. Ovaj pogled na svet opterećen je skepticizmom — „sumnjom u postojanja ma kakvih objektivnih zakonitosti i vrednosti” i pesimizmom — poricanje „napretka, odsustvo perspektive za budućnost”⁵⁾.

Religiozni i buržoaski pogled na svet, bez obzira na još uvek veliki broj pristalica, odavno ne izražavaju pogled na svet snaga progressa i savremene epohe razvoja čovečanstva.

Ovi pogledi na svet (buržoaski i religiozni) sve manje inaju pristalica, pošto ne otvaraju perspektivu stvaranja društva dostojnog čoveka. To su pogledi na svet koji umiru i raspadaju se.

Jedino marksistički pogled na svet izražava naučno zasnovanu optimističku viziju rešenja savremenih problema društva i njegove budućnosti. To je pogled na svet radničke klase i svih snaga progressa u savremenom društvu koje čoveka „shvata kao aktivno, stvaralačko društveno biće, koje je u stanju da spozna objektivne tendencije prirodnog i društvenog krtanja, da na osnovu ovog racionalno naučnog znanja menja svet u skladu sa svojim potrebama”. To je pogled koji shvata taj „istorijski proces u suštini, kao progresivno ostvarenje sve veće i svestranije slobode od svih oblika porobljenosti i siromaštva kako materijalnog, tako i duhovnog”⁶⁾. Stoga ovaj pogled na svet ima perspektivu i sa sve većim brojem je pristalica.

Treća grupa definicija pojma marksizam čine one koje izražavaju staljinističku-dogmatsku ili pseudoliberalističku-oportunističku orijentaciju u teoriji i praksi radničkog pokreta.

Staljin je marksizam svodio samo na „pogled na svet marksističko-lenjinističke partije”, što je očigledno saglasno njegovoj viziji i praksi izgradnje etatičko-birokratskog društva. Istina, marksizam je pogled na svet i marksističko-lenjinističke partije”, koja je iako avangarda, samo sredstvo radničke klase u borbi za njeno vlastito svestrano oslobođenje. Ali pogled na svet avangarde radničke klase, nije odvojen i nadređen pogled na svet, nešto drugo do pogled na svet, društvo i čoveka u njemu, radničke klase i svih snaga progressa u savre-

⁴⁾ Arhiv Marksa i Engelsa, IV, str. 347—348.

⁵⁾ Politička enciklopedija, Savremena administracija, Beograd, 1975. str. 740.

⁶⁾ Politička enciklopedija, Savremena administracija, Beograd, 1975. str. 740.

menom svetu. Partija radničke klase je samo deo, iako najsvesniji i avangardni, radničke klase, koja nema i ne može imati poseban pogled na svet nezavisan od radničke klase.

Pseudoliberali svode marksizam na puku misao koja upućuje na pravilno mišljenje. Stoga i stalan napor ove orijentacije da se iz marksizma isključi sve što bi ga činilo naučnim razvijenim sistemom shvatanja sveta i čoveka, odnosno sve što ga čini ubojitim ideološkim oružjem u borbi za novo društvo bez klase. Svodeći marksizam samo na mit ili samo na misao koja pomaže ljudima da „pravilno misle” želi se osporiti njegova naučna fundiranost i istovremeno ideološko-politička angažovanost na menjanju postojećih odnosa savremenog društva, pod rukovodstvom radničke klase.

Ove i druge definicije i opredeljenja pojma i predmeta marksizma više su nego jednostrane i pogrešne. Sve su imale i imaju odgovarajuće idejne i političko-praktične konsekvence od kada je marksizam u središtu idejnih i društveno-političkih bitaka za novo društvo bez klase.

Marksizam se ne može svoditi ni na „misaonu tvorevinu koju su u svojim radovima zasnovali Karl Marks (Karl Marx) i Fridrih Engels (Friedrich Engels) i koji su zatim prihvatili, popularisali, tumačili i razvijali brojni sledbenici”⁷⁾.

Marksizam se ne može svoditi samo na „misaonu tvorevinu” Marksa i Engelsa i njihovih brojnih sledbenika. Ovo, između ostalog, i zbog toga što marksizam nije samo misao, teorija, već i revolucionarna akcija radničke klase, te nije ni nikakva „misaona tvorevina”, ma kako genijalnih pojedinaca ili grupa, koje stoji izvan i ili iznad klase (radničke).

Definisanje marksizma, kao misaone tvorevine klasika marksizma i njihovih sledbenika, iako je on samo uslovno i to, asocira na shvatanje koje u marksizmu ne vidi jedinstvo teorije i prakse, odnosno koja razdvaja naučnu misao revolucionara i naučnika, kakvi su Marks, Engels, Lenjin i njihovi dosledni sledbenici od ukupne misli i revolucionarne akcije radničke klase i njenog interesa. To se nipošto nije moglo i ne može odvajati.

Zato marksizam ne može biti ništa drugo do naučno zasnovan, saznat i iskazan materijalni, moralni i ukupni interes i pogled na svet radničke klase i svih snaga, koje se bore za izgradnju marksizma, da bi ga distinktilrali od zdravo razumnih i naučnih pogleda na svet, kakav je u celini religiozni.

Marksizam je teorijsko-naučna osnova revolucionarne borbe radničke klase i svih naprednih snaga sveta i danas praktične izgradnje socijalističkih društvenih odnosa više od jedne trećine čovečanstva. Novija istorija i više nego vekovna „revolucionarna borba radničke klase sveta, od kada se pojavio „Komunistički manifest”, neosporno su dokazali, da jedino marksistički pogled na svet pravilno izražava interese, gledišta i kulturu revolucionarnog proletarijata i svih progresivnih snaga savremenog društva”⁸⁾.

⁷⁾ Politička enciklopedija, Savremena administracija Beograd, 1975, str. 536.

⁸⁾ V. I. Lenjin, Izabrana dela, Knj. 14, Kultura, Beograd, 1975. str. 37.

Marksizam postajući svest i rukovodstvo za akciju naprednih masa, sa radničkom klasom na čelu, učinio je socijalizam naukom i svetskim procesom.

Marksizam je, dakle, kritička i revolucionarno naučna teorija i empirija snage progressa, sa radničkom klasom na čelu. U tome je njegova vrednost i prednost nad tradicionalnim i drugim pogledima na svet. On je naučno-revolucionarno aktivistički pogled na svet u celini, posebno na prirodu, društvo i čoveka, radničke klase. Stoga se marksizam ne može svesti ni samo na „sistem pogleda i učenja Karla Marksa, Lenjina) i njihovih brojnih sledbenika jer je kao što se vidi, on više od toga.

Marksizam je, kako ističe Lenjin, „izvojevao sebi svoj svetsko istorijski značaj, što marksizam nikoliko nije odbacio najdragocenija dostignuća buržoaske epohe, već je, naprotiv, usvojio i preradio sve što je bilo od vrednosti u više od dvehiljade godišnjem razvitku ljudske misli i kulture”⁹⁾.

Marksizam, dakle, nije nastao ni slučajno, ni kao polog genijalnih umova Marksa i Engelsa, niti van „glavnog puta razvitka svetske civilizacije”. (Lenjin).

Naprotiv, marksizam je nikao kao izraz potreba moderne epohe i razvoja društva ka progresu. Sva genijalnost klasika marksizma je upravo u tome, što su dali odgovor „na pitanja koja je napredna misao čovečanstva već postavila”. Marksizam je nastao kao „direktno i neposredno produženje učenja najvećih predstavnika filozofije, ekonomije i socijalizma” ističe Lenjin¹⁰⁾. No, marksizam nije prosto produženje ranijih učenja, već kvalitativno nov pogled na svet.

⁹⁾ V. I. Lenjin, Izabrana dela, knj. 14, Kultura, Beograd, 1975. str. 38.

¹⁰⁾ V. I. Lenjin, Tri izvora i sastavna dela marksizma, Kultura, Zagreb, 1948, str. 5.

LE MARXISME ET SON INTERPRÉTATION

— R é s u m é —

Le marxisme est scientifiquement institué, discerné et exprimé l'intérêt matériel, moral et tout entier de la classe ouvrière, à laquelle appartient historiquement le rôle dirigeant dans la lutte pour la société digne de l'homme. Depuis qu'il a pris naissance, il se trouve au centre des luttes théoriques et politiques pour le progrès de l'humanité. Justement pour cette raison il est l'objet d'une critique impétueuse et des interprétations controversées des diverses forces regressives, c'est-à-dire contre-révolutionnaires.

Dans la lutte contre le marxisme les tactiques ont changé, et les formes de même. Auparavant il était ignoré ou frontalement attaqué. Cependant, depuis qu'il est devenu la vue universelle sur le monde la lutte contre le marxisme est menée par la parole pour le marxisme, mais qui sera généralement acceptable. C'est pourquoi plusieurs dénominations et variantes différentes ont surgi, telles que: „kantien”, „hégélien”, „orthodoxe”, „antidogmatique”, „en dehors du parti” etc., sans parler des variantes qui ont une couleur nationale, régionale ou d'autres couleurs (de l'Europe occidentale, africaine, chinoise, soviétique, et même chrétienne et islamique etc.).

Cependant, le marxisme est intégral et indivisible, donc unique, comme c'est le cas du socialisme. Il ne peut être détaillé ni s'arroger de la part de quiconque. En tant que théorie révolutionnaire et critique et pratique des forces du progrès, avec la classe ouvrière à la tête, il se développe et enrichit par l'application aux conditions spécifiques de chaque communauté sociale, tout en observant les pensées spécialement scientifiques de l'humanité. Il est vain de poursuivre des discussions sur la question laquelle des variantes mentionnées est le vrai marxisme créateur, et laquelle ne l'est pas.

Au marxisme appartient tout ce qui est sur le plan philosophique, sociologique, politico-économique, politicologique et sur d'autres plans vérifié scientifiquement et par une longue pratique révolutionnaire humaine comme étant d'une valeur durable. La mesure du développement et de l'enrichissement du trésor marxiste constitue chaque contribution, de n'importe quel mouvement révolutionnaire ou individu, qui pousse en avant la lutte libératrice de la classe ouvrière sur la route tourmentée de la formation de l'association des producteurs et de l'émancipation humaine générale de l'homme de l'oppression de la société de classe.

Dr. ZORAN ATANACKOVIĆ,
vanredni profesor

JEDAN PRILOG RAZMATRANJA POJMA POLITIČKOG SISTEMA

— Politički sistem kao društvena pojava i kao predmet nauke

Na početku ovog izlaganja posvećenog razmatranju pojma političkog sistema, osvrnuo bih se ukratko na termin „politički sistem” — na njegovo poreklo i značenje, nastojeći da se kroz poimanje tog termina približim i razumevanju suštine samog pojma. Iako je politička nauka relativno stara nauka čije začetke treba tražiti još u antičkim vremenima, naziv politički sistem je tako reći potpuno nov, nastao kao proizvod modernih vremena, uporedo sa odvajanjem predmeta ove naučne discipline od državnog i ustavnog prava i oslobođenjem od primesa filozofije. Postoje, doduše, i mišljenja da je „politički sistem” samo kao naziv naučne discipline nešto novo a da su se pojave koje predstavljaju predmet ove discipline, nalazise oduvek kao strogo odvojena naučna celina u žiži interesovanja i izučavanja.

Zadržavajući izvesne rezerve prema stavu da ono čime su se svojevremeno bavili Aristotel, Hobs, Ruso i mnogi drugi predstavlja manje-više problematiku kojom se bavi i nauka o političkim sistemima danas, mogao bih da konstatujem da se proces izdvajanja nauke o političkim sistemima u zaista samostaliju naučnu disciplinu odigrao negde početkom ovog veka, u anglosaksonskoj — pre svega — američkoj politikološkoj misli i literaturi i da je dostiga osvoju punu afirmaciju tek posle drugog svetskog rata, kada je politički sistem kao naučna disciplina tako reći opšte prihvaćen i unet u nastavne programe raznih visokškolskih instituta koje izučavaju pravo a naročito politiku.

Pomenuti proces izdvajanja nauke o političkim sistemima odvijao se relativno sporo i kako bi se moglo zaključiti ne baš pravolinijski. Da bi se to razumelo dovoljno je napomenuti da je u SAD, koje se mogu smatrati kolevkom ove naučne discipline, skup pojava koje čine njen predmet dugo bio obuhvaćen terminom „politički proces”¹⁾. Značajno je istaći da i danas u američkoj politikologiji postoji ne tako zanemarljiva struja koja se u svojim studijama radije služi terminom „politički proces” nego „politički sistem”²⁾. Iako je očigledno da ta zanemarljiva struja koja se u svojim studijama radije služi terminom

Zanimljivo je istaći da u Francuskoj, gde je naučna a naročito publicistička misao mnogo više bila naklonjena terminu „politič-

¹⁾ A. Bentley, „The Process of Government”, 1948. godina.

²⁾ D. Truman, „The Governmental process”, 1951. godina.

ki režim" nego „politički sistem”, još šezdesetih godina, u katalozima čak specijalizovanih biblioteka — kakva je, na primer, Biblioteka Pravno-ekonomskog fakulteta u Parizu ili Biblioteka Instituta za političke studije — nije bilo moguće među odrednicama pronaći termin „politički sistem”, iako su pojave koje ova disciplina istražuje uveliko bile proučavane.

Slična situacija u vezi sa ovim pitanjem postojala je i u politologiji SSSR i nekih drugih socijalističkih zemalja, mada je ona ovde više rezultat nerazvijenosti političkih nauka nego nekakve terminološke zbrke i razmimoilaženja³⁾.

U Jugoslaviji se termin „politički sistem” odomaćio relativno rano i u upotrebi je već šezdesetih godina. Pod tim nazivom a od nedavno i pod nazivom društveno-politički sistem uvedena je u nastavne programe pravnih fakulteta i fakulteta političkih nauka samostalna naučna disciplina, čije postojanje i važnost za proučavanje političkih odnosa u savremenoj Jugoslaviji danas više niko ne osporava. Iz ovoga, razume se, ne treba izvlačiti zaključak da u ovoj oblasti jugoslovenskih društvenih nauka više nema otvorenih problema, već da se ti problemi ne iscrpljuju u besplodnim diskusijama oko imena jedne naučne discipline.

Činjenica je, međutim, da se ni na Zapadu postojeća zbrka oko naziva ove naučne discipline ne svodi, ipak, samo na formalna odnosno verbalna pitanja, već je dobrim delom i izraz teškoća oko definisanja pojma politički sistem. Problemi oko definisanja ovog pojma proizilaze, pored ostalog, iz teškoća oko utvrđivanja predmeta „politika” i „političkog”, kao i iz neizdiferenciranosti pojmova: „politička struktura”, „politički sistem”, „politički režim”, „politički proces” i sl.

Najmanje dileme bez sumnje postoje u pogledu tumačenja reči „sistem”, jer se većina autora opredeljuje za poznato hegelijansko shvatanje prema kome sistem predstavlja podizanje jedne složene i protivrečne prakse na nivo osnovnih načela. Ovako shvaćen pojam sistema obezbeđuje istovremeno teorijsku osnovu, odnosno otkrivanje suštine kroz podizanje empirije na nivo osnovnih koncepata, kao i instrument istraživanja i analize⁴⁾.

³⁾ O nerazvijenosti sovjetskih političkih nauka svedoči, između ostalog, i činjenica da se politička nauka u SSSR, bar do nedavno, još nije konstituisala kao posebna naučna disciplina, da se mešala sa državno-pravnim i sociološkim naukama i da su postojala velika razmimoilaženja u pogledu metoda i problematike koju ona treba da izučava. O većini ovih pitanja bilo je reči na sastanku Sovjetskog udruženja za političke (državne) nauke održanom u oktobru i novembru 1964. godine. Tako je najveći broj učesnika u diskusiji negirao tvrdnju da u Sovjetskom Savezu nema političkih nauka i da su one vezane isključivo pa buržoasko društvo, već sama ideja o potrebi izdvajanja ove nauke kao posebne discipline, koja je došla do izražaja na ovom sastanku, najbolje je pokazivala da je politička nauka u ovoj zemlji u fazi formiranja odnosno konstituisanja. (O ovom vid. detaljno u časopisu Sovetskoe gosudarstvo i pravo, br. 7, 1965. godine).

⁴⁾ O ovom vid. detaljno: J. Đorđević, „Politički sistem“ (Beograd, 1973, str. 48).

U nastojanjima da se iznađe najprihvatljivija definicija političkog sistema trebalo bi, pre svega, poći od konstatacije da se razlike u definisanju ovog pojma uglavnom poklapaju sa razlikama u shvatanju pojma „politika” i „političko”⁵⁾. Tako, na primer, najširem shvatanju politike, prema kome ona obuhvata sve aktivnosti u društvu, odgovara i najšira koncepcija političkog sistema. Ovakvo shvatanje nije uopšte teško odbaciti, jer ne omogućavaju razgraničenje politike od drugih sličnih pojava u društvu, pa samim tim ni njeno izdvajanje kao samostalne naučne discipline.

Nasuprot ovom javljaju se koncepcije koje politiku svode na neki njen uži, makar i veoma značajan aspekt, tj. izjednačuju je — sa delatnošću organa vlasti ili još uže države, a politički sistem sa organizacijom vlasti odnosno državom — u stvari, organizovanim nasiljem⁶⁾. Ne negirajući mogućnost da se u određenim fazama razvitka jednog društva politički sistem gotovo u celini poklopi sa organima vlasti odnosno državom (na primer: politički sistem u kolonijama i zemljama pod okupacijom), smatram da je ta definicija, pored ostalog, i preuska pošto van sistema ostavlja neke određujuće političke faktore, kao što su to političke partije, ukoliko — razume se — iste nisu integrisane u mehanizam vlasti, odnosno državu.

Napredak u definisanju političkog sistema, nastao bez sumnje pod uticajem prodora socioloških metoda u političke nauke, ostvaren je u onom trenutku kada je politički sistem shvaćen kao sistem interakcije, tj. kako sistem uzajamnog odnosa između vlasti i države na jednoj i ostalih sfera društva na drugoj strani. Prema ovakvom shvatanju politički sistem ne obuhvata samo upravljanje ljudima od strane organa vlasti odnosno države, čiji su ti ljudi podanici, već i porvatan uticaj koji oni vrše na mehanizam vlasti.

Prvi ozbiljniji pokušaj određivanja pojma političkog sistema sa ovih pozicija sadržan je u studiji Gabrijele Almonda: „Politička područja u razvoju”⁷⁾. „Politički sistem”, kaže Almond u uvodnom delu ove studije, „je sistem interakcije, koji postoji u svim nezavisnim dru-

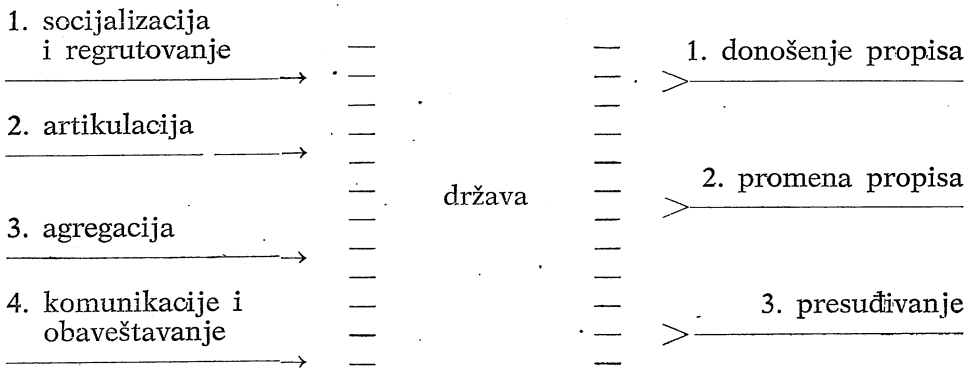
⁵⁾ Da bi se dobila nekakva predstava o šarenolikosti stavova o politici na veo bih, primera radi, nekoliko karakterističnih gledišta. D. Easten i M. Duverger, na primer, izjednačuju politiku sa delatnošću organa vlasti. M. Prelot i G. Jelínek idu još dalje pa pod politikom podrazumevaju aktivnost države državnih organa. Raymond Aron političku definiše kao onu sferu društvene realnosti čija je specifičnost u vršenju uticaja na ostale sfere društvenog života, a R. Lukić smatra da je politička delatnost delitnost usmeravanja drugih delatnosti”. Konačno, S. M. Lipset insistira na univerzalnom značaju politike i na njenoj prisutnosti u životu svake društvene zajednice.

⁶⁾ Izjednačavanje političkog sistema sa državom ili državnim organizacijom bilo je zastupljeno, pre svega, u onim zemljama u kojima su politička filozofija i istorija davale državi svojstvo jednog stvaralačkog principa. Slična po vrednosti i domašaju je i jedna druga varijanta tzv. tradicionalne teorije, po kojoj znak jednakosti treba staviti između političkog sistema i sistema vlasti. (O ovom vid. detaljno: J. Đorđević, cit. delo, str. 27—32).

⁷⁾ Gabriel Almond, „The Politisc of the Developing Areas”, 1969. godina. (O istom vid. i u studiji: G. Almond — J. Coleman, „The Politics of. the Developing Areas”, 1960.)

štvima i koji vrši funkciju integracije i adaptacije (kako interno tako i u odnosu na druga društva) pomoću upotrebe ili pretnje upotrebom manje-više legitimne fizičke prinude”.

Shvatajući politički sistem kao sistem unutrašnje ravnoteže sila u društvu i stavljajući u njegov centar državu kao osnovnu političku instituciju za primenu prinude, Almond razlikuje dve vrste procesa (rola⁸⁾) u mehanizmu sistema koji bi se uslovno mogli nazvati: 1. inicirajući (politička socijalizacija i regrutovanje; artikulacija odnosno izražavanje interesa; agregacija odnosno okupljanje interesa i komunikacija odnosno obaveštavanje) i 2. rezultirajući (donošenje propisa, primena propisa i presuđivanje). Grafički to bi se moglo predstaviti na sledeći način:

Ovako zamišljen mehanizam političkog sistem podseća, da parafraziram prof. Najdana Pešića⁹⁾, na stanje labilne ravnoteže sila — sistem tzv. povratne sprege — koja se stalno remeti i ponovo uspostavlja. Ako sebi predstavimo njegovo dejstvovanje ne možemo se oteti utisku da uticaji koji dolaze iz društva (inicirajuće-ulazne role), pri svom delovanju na aparat jedne vlasti tj. državu, podsećaju svojim ponašanjem donekle na ponašanje svetlosnih zraka u žiži sočiva, odnosno prelamaju se dajući različite mada ne i uvek očekivane rezultate. Ma koliko ovo poređenje sa ponašanjem svetlosti izgledalo nedovoljno naučno, ono se nameće s obzirom na sadržinu i karakter Almondovog koncepta političkog sistema. Očigledno je da je ovaj koncept nastao u atmosferi konstantnog jačanja uticaja određenih prirodnih nauka (uključujući i nauku o energetske sistemima — kibernetiku) na sve oblasti društvenog života kao i želje da se sve pa i specifični

⁸⁾ Ove procese Almond naziva rolama (ulogama) koje definiše kao osnovnu jedinicu političkog sistema. Prednost koncepta role u odnosu na institucije ili sl., ogleda se, prema Almondu, u činjenici da je on obuhvatniji i otvoreniji pa uključuje ne samo formalne ustanove već i sve ostalo što ulazi u politički sistem i deluje na njega. Polapeći od ovako shvaćenih rola, Almond definiše politički sistem i kao „splet međudejstvjućih rola”.

⁹⁾ Vid. „Klase i politika” (Beograd, 1968. godina, str. 101.)

društveni fenomeni — kakve su, na primer, političke pojave — mere egzaktnih merilima i izražavaju kategorijama egzaktnih prrodnih nauka¹⁰⁾.

Dalja analiza Almondovog koncepta mehanizma političkog sistema pokazuje da rezultati koji se dobijaju pod uticajem sila koje dejstvuju iz društva na aparat javne vlasti zavise, u prvom redu, od ustrojstva ovog aparata, njegove selektivnosti, stepena demokratičnosti itd. Naime, ako je taj mehanizam demokratski on će biti osetljiviji na uticaje koji dolaze iz društva, odnosno apsorbovaće više društvenih uticaja preko većeg broja kanala. I obrnuto.

Činjenica je, međutim, da se i u autokratskim sredinama, u kojima je selektivnost aparata javne vlasti svedena na minimum a njegova otvorenost prema društvu zanemarujuće mala, uticaji koji dolaze iz društva ne ignorišu već im se posvećuje određena pažnja. Kako bi se inače mogao objasniti paradoks da se i u takvim sredinama, na primer, veoma često organizuju opšti izbori. Iako smo skloni da takve izbore tretiramo kao farsu i da im ne pridajemo nikakvu važnost i značaj, istina leži — po pravilu — u nečem drugom. Naime, čak i u nedemokratskim sistemima vlastodržcima je stalo da posredstvom opštih izbora — na osnovu broja udruženih glasača, nevažjećih glasačkih listi itd. — dođu do stvarnog uvida u političku klimu u zemlji.

Očigledno je, osim toga, da je aparat javne vlasti bez obzira na svoj karakter, zainteresovan za registrovanje uticaja koji dolaze iz društva i zbog mogućnosti da radi na njihovom usmeravanju tj. eventualnom usaglašavanju sa stvarnim interesima vlastodržaca. Da bi se to razumelo dovoljno je podstetiti se uloge koju javna vlast odnosno država mogu imati i po pravilu imaju u ostvarivanju procesa socijalizacije i regrutacije, na primer, posredstvom školskog sistema, raznih masovnih medija, propagande i sl. To isto važi i za ostale inicirajuće procese (ulazne role), naročito za okupljanje (agregaciju) interesa, posebno ako se ona ostvaruje pomoću jedinstvene ili dominantne vladajuće partije i njoj pridruženih organizacija. O uticaju koji organi vlasti mogu vršiti na sistem i sredstva masovnih komunikacija u savremenim uslovima, mislim da nije potrebno ni govoriti.

Komentarišući Almondovo shvatanje političkog sistema — koje sam i ja, kao najznačajnijem i u svakom slučaju najcelovitijem u zapadnoj nemarksističkoj političkoj misli, posvetio dosta prostora — prof. Pašić iznosi mišljenje da je njegov osnovni nedostatak u tome što se ispitivanje političkog mehanizma završava upoznavanjem njegove unutrašnje organizacione strukture, a ne ulazi se u pitanje porekla i prirode društvenih sila — pre svega, klasa — koje deluje kroz taj mehanizam¹¹⁾.

Ovim primedbama izrečenim na račun Almondove koncepcije političkog sistema mogao bih se pridružiti i sa konstatacijom da je ova koncepcija neprihvatljiva i zato što je kao deo tzv. funkcionalističkog pristupa izučavanju političkog sistema i procesa u savremenom svetu,

¹⁰⁾ Ibid, str. 101.

¹¹⁾ Ibid, str. 105.

u osnovi nenaučna i reakcionarna¹²). Naime, insistirajući na stabilnosti sistema i suprodstavljanju promenama kao patoloških pojava (osnovna funkcija sistema je u obezbeđivanju integracije i usklađenosti dejstvovanja svih njegovih delova), funkcionalizam odbacuje istorijski materijalizam i njegov dijalektičko-materijalistički metod pa samim tim i ne uočava ili nedovoljno uočava osnovne zakonitosti koje važe za ljudsko društvo, kao što su — na primer — zakonitosti odnosa između ekonomske baze i političke nadgradnje, zakonitost klase i klasne borbe kao pokretača ljudske istorije i zakonitost dvostruke uloge države kao reprezenta društva i istovremeno instrumenta vladajuće klase¹³).

U traganju za marksističkim pristupom definisanju političkog sistema ja bih se vratio ponovo prof. Pašiću i njegovoj studiji „Klase i politika¹⁴). Prema njegovom mišljenju, koje iznosi dosta sumarno u cit. studiji, politički sistem bi se mogao definisati kao „institucionalizovan oblik i način na koji je određen i regulisan odnos javne vlasti i društva”. Ili, drugačije rečeno, pod političkim sistemom treba shvatiti, s jedne strane, „sistem institucionalizovani nosilaca političke vlasti u jednoj društvenoj zajednici, način njihovog konstituisanja, organizacije i delovanja i, s druge strane, skup onih institucija i odnosa putem kojih se uspostavlja organizavana veza između nosilaca političke vlasti i društvenih snaga u čije ime oni vladaju”.

Definiciji prof. Pašića mogle bi se, kako mi se čini, uputiti izvesne zamerke. Naime, dobija se utisak da je ona formulisana prema fizionomiji razvijenog — politički institucionalizovanog društva. Ako se momenat institucionalizovanosti, međutim, uzme kao konstitutivan, odnosno kao pretpostavka za postojanje političkog sistema, kako to izgleda proizilazi iz navedene definicije, onda se čitav niz političkih sistema, na primer u nedovoljno razvijenim zemljama, u kojima je institucionalizacija in statu nascendi i nema nikakvih tradicija državnosti, nalazi na granici svoga postojanja ili nepostojanja. S tim u vezi moglo bi se postaviti i pitanje gde je, s obzirom na stepen institucionalizovanosti, granica između postojanja i nepostojanja političkog sistema. Potpuno definisanje ovog pojma, pogotovu ako se institucionalizacija uključuje u samu definiciju, zahtevalo bi odgovor i na ovo pitanje¹⁵).

¹²) O funkcionalizmu vid. detaljno: M. Pečujlić, „Empirijsko istraživanje u političkim naukama” (Arhiv za pravne i političke nauke, br. 4, 1963. godina).

¹³) Funkcionalizam u čijoj je osnovi — kao što je već istaknuto — insistiranje na stabilnosti sistema i suprodstavljanju promenama, naročito je neprihvatljiv sa stanovišta nedovoljno razvijenih zemalja. Naime, suprodstavljajući se promenama i priznajući samo mogućnost usavršavanja sistema, tj. njegovog približavanja nekakvim teorijski izvedenim idealnim tipovima sistema — u stvari zapadnoj parlamentarnoj demokratiji — funkcionalizam osuđuje revolucionarna kretanja u nedovoljno razvijenim zemljama i negira njihovo pravo na sopstveni put u naporima za prevazilaženje društveno-ekonomske zaostalosti.

¹⁴: Cit. delo, str. 105.

¹⁵) O ovom vid. detaljno: Z. Atanacković, „Politički sistemi nedovoljno razvijenih zemalja” (Beograd, 1971. godina, str. 25, 26)

Imajući sve ovo u vidu sklon sam da prednost dam onim definicijama političkog sistema koje elemenat institucionalizacije ne stavljaju u prvi plan. U takve definicije, čini mi se spada i ona koju daje prof. Jovan Đorđević još u 1961. godini¹⁶⁾. Prema prof. Đorđeviću, „politički sistem označava oblik postojećih osnovnih političkih odnosa; tačnije, oblik u kome se organizuje vlast; uključujući tu i odnos društva, građana prema vlasti i obrnuto”.

Na sličnim pozicijama u pogledu shvatanja političkog sistema stoji i grupa autora studijskog projekta „Politički sistemi i pokreti u nerazvijenim zemljama”, objavljenog u izdanju Instituta za međunarodni radnički pokret iz Beograda 1964. godine. Ovi autori politički sistem identifikuju sa sistemom upravljanja društvom, tj. sa oformljenim i celovitim mehanizmom „svih činilaca, institucija i procesa, koji donose i sprovode odluke o bitnim pitanjima društva i ukoliko utiču na te odluke”¹⁷⁾.

Sasvim je razumljivo da se i ovim definicijama mogu učiniti izvesne zamerke, pre svega, zbog njihove uopštenosti a delom i zbog nedovoljne preciznosti. Tako, na primer, iz ovih definicija se ne vidi jasno da li su i u kojoj su meri razne opozicione, ilegalne i antilegalne organizacije deo političkog sistema. Autori cit. projekta pokušavaju da reše ovaj problem isključujući iz političkog sistema sve one organizacije ili pokrete koji znače njegovu frontalnu negaciju. (Na primer: ilegalne partije). Postavlja se, međutim, pitanje kako objasniti slučajeve da su izvesne organizacije i partije, u konkretnim društvima, uživale legalan status, pa samim tim pojavljivale se i kao deo političkog sistema, iako su — u isto vreme — idejno pa i praktično, radile na njegovom rušenju odnosno negiranju (Primer: oslobodilački pokret u kolonijama i neke komunističke partije). Da bi se i ovo rešilo u teoriji je uveden pojam politički struktura koja, prema zamisli tvorca ovog pojma, treba da obuhvati kako politički sistem tako i one procese i pojave koje ruše taj sistem¹⁸⁾.

Nije teško razumeti da dosadašnjim razmatranjem nismo iscrpili sva moguća značenja pojma politički sistem. U tekstu je, očigledno, bilo reči o opštem teorijskom smislu ovog pojma. U tom značenju politički sistem bi odgovarao osnovnom i najopštijem teorijskom konceptu politike i političke nauke, jer na nivou najviših apstrakcija pokušava da racionalizuje i ujedno delove jedne celine. Ovakav koncept, da citiramo prof. Đorđevića, „pomaže da se jedna istorijska empirija obuhvati i misaono sagleda i da se time postave mogućnosti otkrivanja suštine i zakonitosti politike i političkih odnosa u društvu”¹⁹⁾.

Nasuprot ovom značenju pojma politički sistem, o političkom sistemu je moguće govoriti i konkretno kao o istorijski i teritorijalno omeđenoj pojavi. Tu se politički sistem izjednačava sa određenom

¹⁶⁾ Vid. „Ustavno pravo i politički sistem Jugoslavije”, Beograd, 1961., str. 144.

¹⁷⁾ Vid. tekst projekta, str. 185.

¹⁸⁾ Vid. materijale sa savetovanja o projektu „Politički sistemi i pokreti u nerazvijenim zemljama” (IMRP, Beograd, 1964. god., str. 397.)

¹⁹⁾ J. Đorđević, „Politički sistem” (Beograd, 1973., str. 85.)

političkom strukturom i praksom što ima za posledicu njegovo mešanja sa nekim drugim sličnim pojavama odnosno pojmovima kao što su „politički režim“, „politički poredak“ i sl.

Između ovog opšteg i konkretnog značenja pojma politički sistem prof. Đorđević uočava i jedno — uslovno nazvano — srednje značenje ovog pojma, koje u sebi sadrži određen stepen teorijskog, odnosno apstraktnog i empirijskog tj. konkretnog²⁰⁾. Tom značenju pojma bi odgovarale kategorije kao što su „politički sistem socijalizma“, „politički sistem kapitalizma“, „politički sistem demokratije“ itd.

U svakom slučaju, politički sistem u svim ovim značenjima može i mora biti predmet — odnosno sadržina i instrument — teorije i primenjene nauke o politici i političkom sistemu. To je razumljivo jer je nauka o političkom sistemu — uostalom kao i svaka druga naučna disciplina — istovremeno i teorijska i empirijska i spekulativna i istraživačka. S obzirom na to ne može se prihvatiti ni opravdati nijedan od pokušaja odvajanja empirije i teorije u okviru političke nauke i nauke o političkim sistemima a u cilju stvaranje nekakve čisto teorijske ili empirijske nauke. Sa ovakvim veštačkim cepanjem političke nauke pogotovu se ne može složiti marksistička društvena nauka i politikologija.

Prema mišljenju prof. Đorđevića²¹⁾, koji se kod nas posebno bavio ovim deljenjem političke nauke na empirijsku i teorijsku, ovaj rascep i nastojanje da se politička nauka konstituiše, pre svega, kao isključivo empirijska disciplina, došli su pod uticajem pragmatikoo i prakticističkog pristupa društvenim naukama (prof. Đorđević to naziva biznismenskom civilizacijom — prim. autora) ka o i želje da se izbegne „ideologizacija“ ovih nauka naročito pod uticajem marksizma. Konstituisanje političke nauke kao empirijske discipline, koje se odigralo zadnjih decenija posebno u anglosaksonskoj politikologiji, ostvaruje se u dva smisla: 1. politički nauka prikuplja činjenice nastojeći da ih objasni tako što kao polaznu tačku uzima individualnu motivaciju (tzv. psihološki determinizam) i statističke zakonitosti i 2. ona se ograničava na opise istorijskog razvoja i javnih oblika zednog ili više političkih sistema²²⁾. „Ovi 'Himalaji' faktualizma“, zaključuje prof. Đorđević pozivajući se na američkog politikologa D. Istona²³⁾, „zatvorili su danas skoro sve vidike američkoj političkoj nauci“, sprečivši je da se razvije ka o nauka, odnosno oduzevši joj metodološku orijentaciju i teorijski smisao²⁴⁾.

Iz ovoga, razume se, ne treba izvući zaključak da građanska politički nauka, koja je svoj najviši domet dostigla upravo u anglosaksonskim zemljama, nije dala nikakve pozitivne rezultate. Štaviše, može se konstatovati da je ona, bez obzira na svoju metodološku ograničenost i odsustvo istorijsko-materijalističkog prilaza, najdalje otišla na planu izučavanja strukturalno-organizacijskih aspekata političkih

²⁰⁾ Ibid, str. 86

²¹⁾ Ibid, str. 87.

²²⁾ D. Easton, „Political System“, 1959. godina.

²³⁾ Ibid, str. 87.

²⁴⁾ Vid. J. Đorđević, „Politički sistem“, str. 87.

sistema i procesa u savremenom svetu. To smo, uostalom, već istakli govoreći o Almondovom konceptu političkog sistema i, s tim u vezi, o funkcionalizmu kao dominantnom metodu savremene buržoaske politikologije.

Navedeni rezultati građanske političke nauke su utoliko značajniji što je do nedavno, u toj oblasti, marksistička politička nauka bila tako reći potpuno nerazvijena. Moguće je čak i pretpostaviti da u slabostima i lutanjima marksističke političke nauke, naročito u periodu njenog staljinističkog revidiranja, o čemu ću kasnije nešto detaljnije govoriti, treba i tražiti objašnjenje brzog uspona buržoaske političke nauke i njenih značajnih iako parcijalnih rezultata i dostignuća. Naime, u mogućnosti da se marksizmu suprotstavi nekakvom opštem teorijskom platformom, buržoaska politička nauka ga je napadala na pojedinim tačkama i punktovim, koristeći se pri tom već izgrađenom naučnom aparaturom, rezultatima brojnih socioloških i politikoloških israživanja i manje-više uspešnim studijama pojedinih političkih fenomena.

Osnovne slabosti i nedostaci buržoaske političke nauke kao i nauke o političkim sistemima izložene su kritici i u krilu samog građanskog društva. Tako, na primer, neki autori (vid. M. Diverže) izražavaju sumnju u opravdanost identifikovanja demokritije i višepartijskog političkog sistema kao i u neke druge fundamentalne vrednosti građanskog političkog društva. U isto vreme, kao reakcija na ekstretni empirizam građanske politikologije, pojavljuje se relativno širok interes za velike idejne sisteme i političke teorije prošlosti. Uprkos svim ovim naporima koji se čine u krilu građanskog društva a radi otklanjanja postojećih slabosti, postaje očigledno da građanska politička nauka nije u stanju da se uhvati u koštac sa problemima koji se pred nju postavljaju, pa ni da ozbiljnije doprinese prevazilaženju rascepa između teorije i prakse. Ta uloga, bez sumnje, mora da pripadne marksističkoj naučnoj misli.

Činjenica je, međutim, da se ovim pitanjima a, pre svega, problemu sjedinjavanja teorije i prakse u političkim naukama, od strane nekih marksističkih teoretičara, ili bar teoretičara koji su bili okvalifikovani kao marksisti, prilazilo sa dogmatskih i formulističkih pozicija. Polazeći sa ovakvih pozicija, oni su političku teoriju svodili na prepričavanje i vivisekciju ideja a ponekad i samih tekstova klasika marksizma. Posle toga, da parafraziram prof. Đorđevića²⁵⁾, dolazilo je do jedne mešavine apstrakcije i apstraktnog empirizma koja je služila opravdanju i racionalizaciji ovako shvaćene političke teorije, dok se u isto vreme polazilo od ideologizirane strukture određenog političkog sistema, odnosno države, u stvari — države u SSSR.

Objašnjenje za ovakvo zaostajanje i nazadovanje političkih i opšte društvenih nauka u Sovjetskom Savezu u Staljnovo vreme, moguće je, pre svega, naći u birokratizaciji sovjetskog društva i države kao i staljinističkom revidiranju marksističkog učenja, nužno proizašlom iz ovakvih političkih procesa. Naime, osnovna svojstva staljini-

²⁵⁾ Ibid, str. 87.

zma kao autokratsko-birokratskog oblika političke vlasti, čija je suština u birokratskom osamostaljivanju partijsko-državnog aparata javne vlasti (partija se, na primer, identifikuje sa državom), prouzrokovala su u raznim oblicima, a u prvom redu u sferi ideologije, teške deformacije i devijacije. Tako su društvene nauke u pravom smislu reči postale „sluškinje” dnevne politike. Što se tiče političkih nauka, one su, da se poslužim vrlo slikovitim opisom prof. Pašića²⁶⁾, bile sabijene u uske skolastične okvire teorije države i prava. Na nerazvijenost političkih nauka, uostalom, uticala je i činjenica da se staljinizam podcenjivački odnosio prema problemima političke organizacije društva. S njegove tačke gledišta, ukratko, bilo je sasvim svedeno „da li se radi o buržoaskoj demokratiji ili buržoaskoj diktaturi...” jer je i „najdoslednije buržoaska demokratija, u stvari, diktatura buržoazije”²⁷⁾.

U ovakvom dogmatskom i šematskom prilazu izučavanju pojedinih političkih fenomena treba videti i osnovni razlog nedovlnog iskorišćavanja postavki marksističke teorije za razvitak socijalističkih, posebno sovjetskih, političkih nauka. Štaviše, ne samo da su osnovne postavke marksističke teorije bile nedovljno iskorišćene, nego je staljinizam doveo i do njihovog izopačavanja u smislu njihovog saobražavanja dnevnim političkim potrebama SSSR. Istorijsko-materijalistički metod kao osnovna tekovina marksističkog učenja bio je primenjan simplifikovano i šematski, što je uslovljavalo mehanicističke i površne predstave o odnosu između baze i nadgradnje, o ulozi klasne borbe i pojedinih društvenih klasa u savremenim društvenim kretanjima, kao i o drugim značajnim pitanjima i problemima²⁸⁾. U jednom takvom kontekstu, prazno i bezživotno su nagomilavane reči klasika marksizma, kojima je samozvano bio pridodat i Staljin, s ciljem da se koliko-toliko obezbedi autentičnost njegovoj verziji marksističkog učenja. „Misao je”, kako kaže poznati francuski marksist Lefevr, „postala najkraći put između dva citata”.

Savremena marksistička politička nauka i nauka o političkim sistemima morala bi se očigledno razračunati sa svim ovim slabostima bilo da one dolaze iz građanske politikološke misli, bilo kao posledica staljinističkog izopačenja osnovnih postavki marksističkog učenja. Savremena marksistička misao treba, pre svega, da vrati političkoj nauci njen teorijski karakter ali i da je oslobodi „apstraktnog empirizma”, tj. kvaziteorije koja ima za cilj da ideologiziranu praksu jednog sistema, odnosno države — pa makar i socijalističke, podigne na nivo opštih principa i zakonitosti. Sudeći po svemu, marksistička nauka je u stanju da relativno brzo i sa uspehom reši ovaj zadatak. To je utoliko

²⁶⁾ N. Pašić, „Uporedni politički sistemi”, (Beograd, 1962. god. str. 10.)

²⁷⁾ Ibid, str. 10.

²⁸⁾ Takvo je, na primer, bilo staljinističko shvatanje o nužno neeksploatorskom karakteru sovjetske države, odnosno političkog sistema, koje je proizašlo iz neke vrste automatskog klasnog determinizma (država koja nastaje iz proleterske revolucije mora biti neeksploatorska — prim. autora) a ne na osnovu analize konkretnih društveno-ekonomskih i političkih odnosa.

razumljivije što je svaka-prava nauka — a mirksizam se upravo bori za takvu nauku — kombinacija teorijskog i empirijskog, spekulativnog i istraživačkog.

Teorijski karakter nauke o političkom sistemu uslovljen je, između ostalog, činjenicom da se bez teorijskog pristupa — teorija je instrument mišljenja i metod svake naučne analize — ne mogu otkriti karakter, oblici institucija, političkih odnosa, pa čak ni samo postojanje ili nepostojanje određenog političkog sistema. Osim toga, svaka naučna disciplina pa i nauka o političkim sistemima mora sadržavati jedan teorijski deo o osnovnim pojmovima i problemima. Jer, kao što se ne može izučavati ekonomski sistem jedne zemlje bez poznavanja i korišćenja osnovnih postavki političke ekonomije, isto tako je nemoguće ispitivati jedan konkretan politički sistem bez pozivanja na teoriju politike²⁹⁾. U mogućnosti pozivanja na nekakve opšte principe i korišćenja određenih teorijskih postavki kao instrumenta za naučnu analizu konkretnih političkih sistema, leži — uostalom — i šansa za razgarničenje nauke o političkim sistemima od durgih sličnih naučnih disciplina — na primer, ustavnog prava — koje takođe izučavaju vlast, državu, političku organizaciju društva i sl.

Vraćanje teorijskog karaktera političkoj nauci i nauci o političkom sistemu sastavni je deo i napora za stvaranje nove nauke o politici — politici koja je sve manje veština i tehnika upravljanja ljudima u ime društva i izvan društva, a sve više sredstvo za osposobljavanje društva da upravlja samo sobom. Jedinstvo teorije i prakse, ideje i institucije, sadržine i forme, logično proizilazi iz samoupravnog društveno-političkog sistema, koji označava postupno prevazilaženje ljudske otuđenosti, odnosno vraćanja svih sila koje su se otele društvenoj kontroli pod vrhovni autoritet kompletne oslobođene ličnosti.

²⁹⁾ O teorijskom karakteru marksističke nauke o političkom sistemu vid. detaljno kod J. Đorđevića, cit. delo, str. 93, 94.

Dr ZORAN ATANACKOVIĆ, professeur
à la Faculté de droit de Niš

UNE CONTRIBUTION A L'EXAMEN DE LA NOTION DU SYSTEME POLITIQUE

— R é s u m é —

Dans cette contribution, consacrée à l'examen de la notion du système politique, l'auteur prend en considération, en premier lieu, l'origine et la signification du terme système politique, en s'efforçant de se rapprocher par la conception de ce terme à la compréhension de l'essence de la notion même. Selon son opinion, les différences dans la définition de cette notion coïncident principalement avec les différences dans la conception des notions „la politique” et „politiquement”, de sorte qu'à la conception la plus large de la politique, d'après laquelle elle comprend toutes les activités dans la société, correspond aussi la conception la plus large du système politique. Et inversement, les conceptions qui réduisent la politique à un de ses aspects plus limité, même s'il est d'une grande importance, c'est-à-dire l'identifiant — par exemple — avec l'activité des organes du pouvoir ou de l'Etat, mettent un signe d'égalité entre le système politique et l'organisation du pouvoir c'est-à-dire de l'Etat, dans les circonstances de l'oppression organisée.

Le progrès dans la définition du système politique a pris naissance, selon l'auteur, au moment de la pénétration des méthodes sociologiques dans la science politique, c'est-à-dire au moment que le système politique a été conçu en tant que système d'interaction, ou en tant que système de rapport réciproque entre le pouvoir et l'Etat d'une part et les autres sphères de la société d'autre part. Le premier essai de plus d'importance de déterminer la notion du système politique en se plaçant sur ces positions se trouve dans l'étude de Gabriel Almondo „The Politics of the Developing Areas”, dans laquelle est exposé, entre autres, que „le système politique est le système de l'interaction, qui existe dans toutes les sociétés indépendantes et qui exerce la fonction de l'intégration et de l'adaptation à l'aide du recours ou de la menace à la contrainte physique plus ou moins légitime.

En commentant la conception d'Almondo du système politique l'auteur de cette étude paraphrase l'opinion du professeur Najdan Pašić, d'après laquelle le défaut principal de cette conception se trouve dans le fait que l'examen du système politique se termine par l'action d'apprendre à connaître sa structure d'organisation, et ne traite pas la question de l'origine et de la nature des forces sociales — en premier lieu, des classes — qui agissent par le moyen du mécanisme du système. L'auteur, en outre, reproche à la conception d'Almondo, de même, qu'il est, dans la partie dite des approches fonctionnelles à l'étude des systèmes et des processus politiques en réalité profondément non scientifique et réactionnaire. Selon son opinion, en effet, le fonctionnalisme, en insistant sur la stabilité du système et l'opposition aux changements en tant que phénomènes pathologiques (la fonction principale du système est dans l'assurance de l'intégration et la coordination de l'action de toutes ses parties), rejette le matérialisme historique et sa méthode dialectique matérialiste, et par là même il n'aperçoit pas ou il n'aperçoit pas dans une mesure suffisante les légalités qui sont valables pour la société humaine, telles que — par exemple — la légalité du rapport entre la base économique et la superstructure politique, la légalité des classes et de la lutte des classes en tant que promoteur de l'histoire humaine et la légalité du rôle double de l'Etat en tant que représentant de la société et en même temps instrument de la classe gouvernante.

Dans la recherche d'une approche marxiste de la définition du système politique l'auteur s'est déterminé en faveur de la définition formulée par le professeur Đorđević et selon laquelle „le système politique indique la forme des rapports politiques fondamentaux existants; plus exactement la forme dans laquelle s'organise le pouvoir, y compris le rapport de la société, des citoyens à l'égard du pouvoir et inversement". D'après l'opinion de l'auteur, à cette définition aussi, comme aux définitions analogues, on peut faire certains reproches à cause de son caractère général et en partie de son imprécision. Ainsi, par exemple, on ne voit pas clairement de cette définition si les différentes organisations d'opposition, illégales et antillégales, et dans quelle mesure, sont une partie du système politique. L'imperfection de telles définitions a comme conséquence qu'on introduit dans la théorie la notion de la structure politique qui doit comprendre tant le système politique que les processus et les phénomènes qui détruisent ce système.

* * *

Dans la deuxième partie de cette contribution l'auteur parle du système politique en tant que matière de la science. Il a particulièrement fixé son attention sur les tentatives de la séparation de l'expérience et de la théorie dans le cadre de la science politique bourgeoise, c'est-à-dire de la science relative aux systèmes politiques. La scission dans les sciences politiques, selon l'auteur, n'a pas dépassé jusqu'à présent ni la science politique marxiste car, grâce au révisionnisme stalinien, elle s'est séparée de ses sources et les a chargés de dogmatisme et de praticisme. Un des principaux devoirs de la pensée marxiste contemporaine doit consister, comme l'a conclu l'auteur, justement dans le retour du caractère théorique à la science politique ainsi qu'à son affranchissement de „l'empirisme abstrait", c'est-à-dire la quasi-théorie qui a pour but la pratique idéalisée d'un système, et même si c'est un système socialiste, d'élever au niveau des principes généraux et de la légalité.

SUDSKO-PSIHIJATRIJSKI ASPEKT NARKOMANIJA

Narkomanija, odnosno uživanje droge je socio-patološki fenomen, koji se pojavljuje i egzistira kroz čitavu ljudsku istoriju noseći obeležja različitih civilizacija, društvenih struktura i kultura.

Za narkotične biljke, a prema podicima iz literature, kao i njihovo dejstvo na dušu i telo čoveka, znala su i najstarija plemena, pridajući im čudotvorno i magijsko dejstvo.

Pleme Sumerci, koje je živelo pet hiljada godina pre naše ere na teritoriji sadašnjeg Iraka, gajilo je mak i ostavilo tehnička uputstva na glinenim pločicama za pripremanje opijuma iz maka.

U iskopinama na Ženevskom jezeru nađene su glavice maka iz vremenskog perioda na oko tri hiljade godina pre naše ere.

U staroj Kini na oko tri hiljade godina, pre naše ere, Kinezi su upotrebljavali opojna sredstva „mah huang” iz lišća betela, a u Indiji drogu sa rezerpinom. Indijanci su u određenim situacijama a u prvom redu za religiozne ceremonije kao izvor sreće i posebnog raspoloženja koristili smolu hašiša iz konoplja.

Poznati grčki pesnik Homer je pisao, da je Helena kći Zevsa stavljala u vino neke primese od biljaka od kojih su vojnici zaboravljali na bolest i žalost. Pisci Antike: Hipokrat, Aristotel i Heordot su takođe opisivali čudotvorno dejstvo maka i njegovog soka na organizam i ponašanje ljudi. Na Knitu su ljudi pravili i kipove boginji maka, stavljajući joj na glavi plodove maka.

Arapci su još u osmom veku smatrali hašiš svetom biljkom i pri tome tvrdi da se uživaocima ove biljke otvara put u raj.

Muslimanski svet je u Aziji pod uticajem Muhamedovog učenja napustio upotrebu alkohola jer on „pomračuje duh” ali je tada prišao drugoj vrsti uživanja, koristeći opijum u vidu žvakanja ili pušenja. Sa ekspanzijom Islama i narkomanija počinje svoj pohod na sva područja sveta.

Smatra se da su Krstaši u XIII veku preneli opijum u Evropu sa Bliskog Istoka. U Evropi se kasnije formiraju klubovi za uživanje droge, pa se tako evidentira i poznati hašiš klub u Parizu čiji su članovi bili Teofil, Gotje i Šarl Bodler.

Narkomanija je postepeno ali definitivno u svojoj ekspanziji zavladała svim kontinentima zahvaljujući u prvom redu tehnološki razvijene zemlje i urbanizovane sredine.

U širenju ove socio-patološke pojave su svakako od značaja dinamika življenja, izvanredan tehnološki napredak, povezanost nacija i zemalja kao i komunikativnost sa konstatacijom da poslednjih

godina narkomanija sve više dobija, ne samo karakteristike masovnosti, već i obeležja produkcije negativnih posledica, koje dovode do sukoba narkomana sa pravilima društvenog ponašanja određene strukture. Upravo, poznato je da droga kod narkomana izaziva ne samo značajne promene u ličnosti narkomana, već mu donosi i egzistencijalne probleme, obzirom na kupoprodaju vrednost droge na tržištu, što dovodi, između ostalog i do kriminalnog ponašanja narkomana, a u cilju obezbeđenja materijalnih sredstava za kupovinu droge.

Polazeći od izrečenih konstatacija proizilazi i pojava sve veće brojčane zastupljenosti narkomana u kriminalnom ponašanju, kao i potrebe pravosudnih organa za sagledavanje ličnosti narkomana, kao izvršioca krivičnog dela ili lica u građansko-pravnim odnosima.

Obzirom na postojanje razlika u psihijatrijskom pristupu sagledavanju narkomana sa mediko-legalnog aspekta, odnosno uračunljivosti i poslovne sposobnosti, proizilazi i cilj rada, a u smislu definisanja sposobnosti narkomana da shvati značaj svoga dela, kao i da upravlja svojim postupcima, odnosno da se stara o sebi, svojim pravima i interesima u različitim fazama drogiranoosti i apstinenciji.

Prema defniciji eksperata svetske zdravstvene organizacije narkomanije predstavljaju stanje periodične ili hronične intoksikacije izazvane ponovljenim uzimanjem prirodne ili sintetske droge. Upravo, pod toksikomanijom se podrazumeva postojanje neodoljive želje za uzimanjem intoksirajućih sredstava.

Većina autora toksikomanije deli na tri velike grupe:

1. Velike toksikomanije. Ovde se svrstavaju:

a) opijumomanija — predstavlja uživanje opijuma i njegovih derivata, kao što su: morfijum, heroin i dr.

b) kanabizam — podrazumeva uživanje hašiša (marihuane).

c) kokainomanija — označava uživanje kokaina.

d) alkoholizam — uživanje alkohola.

2. Male toksikomanije. Male toksikomanije obuhvataju:

a) Teizam i kafeizam — uživanje čaja i kafe.

b) Nikotinizam — pušenje duvana.

c) Farmakomanija — uzimanje lekova.

3. Politoksikomanije — označavaju uzimanje, odnosno uživanje više različitih droga.

Glavne karakteristike intoksikacije narkotičnim sredstvima, odnosno narkomanija su:

1. Neodoljiva potreba organizma za ponovnim uzimanjem droge koja se uživa.

2. Potreba organizma da se droga količinski pri narednim uzimanjima povećava.

3. Formiranje, odnosno stvaranje psihičke i fizičke zavisnosti.

4. Nemogućnost samoinicijativnog uzdržavanja ili obustavljanja uzimanja droge.

5. Štetno dejstvo droge na ličnost narkomana, kao i na društvo.

Pri sagledavanju uzroka nastajanja, kao i širenja narkomanije prisutno je više faktora, među kojima se u prvom redu ističu ličnost narkomana, farmakodinamsko dejstvo droge i sredina. Rezultati istraživanja više autora, pokazali su da je jedan od najznačajnijih faktora u nastajanju i širenju narkomanije — ličnost, odnosno čovek i njegova struktura. Otuda proizilazi i konstatacija da narkomanija nije bolest sama po sebi, već jedan od simptoma poremećaja ličnosti. U definisanju strukture ličnosti, međutim, prisutna su različita gledišta koja uslovljavaju konstataciju da ne postoji jedna uniformna struktura koja se može označiti kao narkomanska i optužiti za nastajanje i širenje narkomanije.

Prema Polish-u u 50% slučajeva lica koja su se odala uživanju droge postoji nasledna predispozicija, pa se zbog toga i govori o „toksikomanskom temperamentu“. Brojne su takođe pristalice da se narkomanija definiše kao „mentalna zaraza“, imajući u vidu epidemski način širenja. Narkoman jedino zna „da voli sebe i da traži samo za sebe“. Njegov život se sastoji u traženju droge koja postaje jedina stvar koja može da pruži zadovoljenje.

Prisutno je i shvatanje da postoji više tzv. potpomažućih faktora koji se često pojavljuju kao povod da jedna ličnost počne sa uzimanjem droge. Najčešće se pominju:

— Profesionalna opredeljenost, odnosno zanimanje lica koja su po osnovi profesije stalno u kontaktu sa drogom ili njenim derivatima, često se i odaju uživanju istih. To su medicinski radnici.

— Želja i potreba da se pridobije naklonost ili oponašaju drugi, čime se i postiže određeni stepen samopotvrđivanja i egzistencija u određenoj grupi, a često i zadovoljenje radoznalosti.

— Radi olakšanja ili debalansiranja napetosti, anksioznosti, straha ili određenih somatskih tegoba, a u prvom redu bola.

— Postojanje uverenja da će se uzimanjem droge manifestovati ili potencirati sposobnosti stvaralačkog karaktera.

Praksa je pokazala međutim, da se najveći broj narkomana regrutuje iz određenih kategorija ljudi, odnosno nozoloških grupacija, kao što su:

1. Psihopatski strukturirane ličnosti, kod kojih je prisutna nastranost volje, i afektivne komponente.

2. Psihoneurotičari kao i emocionalno nezrele ličnosti kojima droga pomaže u bekstvu od realnosti, odnosno od svojih svakodnevnih problema u svet fantazija i imaginacija.

3. Duševno obolela lica na početku svog oboljenja, a najčešće u latentnoj fazi, kada još nije došlo do vidnih manifestacija simptoma duševnog oboljenja.

4. Kategorija maloletnika i mlađih punoletnika.

Drugi faktor, ali ne manje važan po značajnosti u pojavi i širenju narkomanija je sredina. Socijalni, ekonomski i kulturni faktori su takođe od izuzetne važnosti pri čemu životni stresovi, materijalna situacija, kao i relacije unutar uže socijalne sredine mogu da dovedu do stvaranja navike na drogu.

Prema nekim podacima proučavanja porodične sredine narkomana proizilazi da preko 50% narkomana potiče iz očuvanih porodica. Međutim, praksa dozvoljava konstataciju da su u prividno normalnoj porodičnoj sredini odnosi vrlo često neusklađeni.

Farmakodinamsko dejstvo droge je svakako jedan od značajnih faktora u širenju narkomanije. Prema Wikler-u narkotična sredstva imaju selektivno dejstvo na zadovoljavanje čovekovih primarnih potreba, kao što su utoljavanje gladi, seksualnog nagona i agresivnih pulzija, kao i na ublažavanje bola i straha.

Narkotična sredstva izazivaju ne samo promene u ljudskom organizmu, već dovode i do izmenjenog doživljavanja realiteta, pa sledstveno tome i ponašanje. Najčešće promene ogledaju se u sledećem:

— Nakon uzimanja narkotičnih sredstava, dolazi do redukcije — smanjenja ili nestanka bolova.

— Uzeta droga dok se nalazi u organizmu izaziva veselo raspoloženje, zadovoljstvo i opšti optimizam.

— Narkotična sredstva dovode do relaksacije i relativnog spokojstva, smanjenja napetosti i straha.

— Određene droge, u fazi drogiranosti dovode do izmenjenog doživljavanja postojeće stvarnosti.

Droge se unose u ljudski organizam na različite načine. Najčešće se unosi putem injekcije, žvakanjem, pušenjem, ušmrkavanjem, utrljavanjem preko kože ili sluzokože i sl.

Uneta droga zadržava se u ljudskom organizmu u principu od 6 do 10 časova, a to je i vremenski period trajanja farmakološkog dejstva droge. Nakon ovog perioda razgrađena droga se izbacuje iz organizma. Ovaj vremenski period se naziva: faza drogiranosti.

Nakon označenog perioda organizam zahteva unošenje nove doze droge, koja doživljava istu sudbinu.

Ukoliko se ne unese nova doza ili se prestane sa uzimanjem droge iz bilo kojih razloga, pojavljuju se psihički i fizički simptomi zavisnosti. Vremenski interval manifestovanja psihičkih i fizičkih simptoma zavisnosti naziva se apstinencija ili faza apstinencijalnog sindroma. Prema tome, apstinencijalni sindrom nastaje 6—10 časova posle unošenja poslednje doze droge i traje do 6 meseci, odnosno godinu dana.

a) Psihički simptomi zavisnosti pojavljuju se kod svih narkomana i manifestuju se u vidu napetosti, preokupiranosti i straha, najčešće oko pribavljanja droge.

b) Fizički simptomi zavisnosti se ne nalaze kod svih narkomana, što je u zavisnosti od droge koja se uzima. Oni se pojavljuju kao rezultat potrebe organizma za drogom i manifestuju se u vidu psiho-somatskih preturbacija.

Poznato je da sve droge izazivaju psihičke simptome zavisnosti dok fizičku zavisnost izazivaju samo opijum i njegovi derivati, alkohol i neki lekovi.

Apstinencijalni sindrom u suštini predstavlja posebno psihopatološko stanje sa izvanrednim psiho-somatskim preturbacijama. On se naj-

češće pojavljuje i maksimalno ispoljava u zatvorskim uslovima življenja i to kod naglog prekida unošeaja droge u ljudski organizam. Vrednost apstinencijalnog sindroma posmatramo sa mediko-legalnog aspekta, se ne iscrpljuje samo izrečenom konstatacijom već i činjenicom postojanja faze u kojoj se je izvršilac krivičnog dela nalazio u vreme izvršenja označenog krivičnog dela ili učinjeni pravni akt iz domena građansko-pravnih odnosa.

Apstinencijalni sindrom, obzirom na značaj u pravosudnoj praksi podeljen je u dve faze i to: početnu i produženu (protrahiranu).

1) Početna faza apstinencijalnog sindroma pojavljuje se na početku apstinencije i u principu traje do 20 dana od početka apstinencije. Ova faza se karakteriše pojavom intenzivnih simptoma psihičke i fizičke zavisnosti.

Smptomi psihičke zavisnosti pojavljuju se nakon 6—10 časova posle uzimanja poslednje doze droge i traju u principu nekoliko dana, da bi zatim usledio vremenski interval manifestovanja fizičkih simptoma zavisnosti, koji su veoma teški i mučni za narkomana. U fazi manifestovanja fizičkih simptoma zavisnosti, zbog postojanja burnih psiho-somatskih perturbacija, česti su pokušaji samouništenja sopstvenog života.

2) Produžena faza apstinencijalnog sindroma se nadovezuje na početnu fazu i u principu traje šest meseci do godinu dana. U ovoj fazi se pojavljuju samo oslabljeni psihički simptomi zavisnosti, dok fizički simptomi zavisnosti ne postoje. Produžena faza apstinencijalnog sindroma se karakteriše i pojavom recidivizma.

Narkomanija prema tome, kao socio-patološka pojava u visokom procentu produkuje i društveno negativne posledice a u smislu kriminaliteta.

Kriminogeno ponašanje narkomana je neosporna činjenica, koja se sve češće susreće u pravosudnoj praksi.

Proučavanja su pokazala da droga sama po sebi ne nagoni ličnost narkomana na agresivno ponašanje, ali je sasvim sigurno da kod izvesnog broja ljudi, a u prvom redu psihopata, blokira, odnosno kompromituje socijalne kočnice i tako omogućava pojavu agresivnih i sadističkih tendencija koje su i ranije postojale u strukturi ličnosti. Prema tome „droga je samo oroz za ispaljivanje agresivno-sadističkih projektila, koji već postoje u ličnosti...“.

Međutim, droga ima svoju cenu koja se mora platiti novcem ili svojim telom. Upravo, da bi došli do finansijskih sredstava radi kupovine droge koja je veoma skupa narkomani pribegavaju različitim postupcima i to kriminogenog karaktera. Najčešće uzimaju novac ili vredne stvari iz svoje kuće koje se kasnije prodaju po ceni ispod pravih vrednosti. Orijeantišu se ubrzo na džeparenje, provale u tuđe stanove, samousluge ili robne kuće, a ukradene stvari se prodaju ili daju za drogu. Oni falsifikuju recepte, obijaju apoteke, pribegavaju prevarama i utajama, a često su pri tome izloženi ucenama, prostituciji ili odavanju tajni.

Prema tome, kriminogeno ponašanje narkomana u najvećem broju slučajeva rezultira iz već stvorenih navika organizma na drogu, psihopatoloških i somatskih tegoba ukoliko se ne unese nova doza droge, a sve to zahteva posedovanje finansijskih sredstava za kupovinu droge.

Posmatrano sa mediko-legalnog aspekta proizilazi da se narkomanska ličnost može naći kako u krivičnopравnim tako i u građansko-правnim odnosima.

1) *Krivično — pravni aspekt*

Narkoman se kao izvršilac krivičnog dela može naći u vreme izvršenja krivičnog dela u jednoj od sledećih faza:

- a) U fazi drogiranosti, odnosno u vremenskom intervalu nakon uzimanja droge, kada se ista nalazi u ljudskom organizmu.
- b) U fazi psihičke zavisnosti početnog apstinencijalnog sindroma.
- c) U fazi fizičke zavisnosti početnog apstinencijalnog sindroma.
- d) U produženoj fazi apstinencijalnog sindroma.

U ekspertiznom postupku a pri sagledavanju uračunljivosti narkomana, neophodno je potrebno sagledavanje i bliže definisanje nekih faktora, kao što su: kvalifikacija krivičnog dela, struktura ličnosti narkomana definisanje droge koja se uzima, postojanje ili nepostojanje apstinencijalnog sindroma i ukoliko postoji određivanje njegove faze, odnosno faze u kojoj je izvršeno krivično delo.

Ukoliko narkoman izvrši krivično delo u fazi drogiranosti, kao i u fazi fizičke zavisnosti početnog apstinencijalnog sindroma, bez obzira na dijagnostiku pripadnost, on će biti bitno smanjene uračunljivosti ili je potpuno neuračunljiv.

Ukoliko je krivično delo izvršeno u fazi psihičke zavisnosti početnog apstnencijalnog sindroma, uračunljivost narkomana može biti dovedena u pitanje.

Narkoman koji izvrši krivično delo u produženoj fazi apstinencijalnog sindroma u principu je sposoban da shvati značaj svog dela kao i da upravlja svojim postupcima sa konstatacijom da su odstupanja i izuzeci mogući.

2) *Građansko-правni aspekt*

Prisustvo narkomana u građansko-правnim odnosima je neosporno, ali znatno ređe u odnosu na krivičnopравni aspekt.

Značaj narkomanske ličnosti u građansko-правnim odnosima proizilazi iz stvorene zavisnosti od droge, strukture ličnosti, kao i drugih karakteristika, koje primoravaju narkomane na ponašanje i poduhvate u smislu obezbeđenja finansijskih sredstava za kupovinu droge.

Predmet procenjivanja poslovne sposobnosti narkomana takođe zahteva sagledavanje faze u kojima se ova ličnost može naći pri zaključivanju pravnih poslova, Faze su sledeće:

- a) u fazi drogiranosti,
- b) u fazi početnog apstinencijalnog sindroma,
- c) u fazi produženog apstinencijalnog sindroma,
- d) u vremenskom periodu nakon godinu dana apstinencije.

U fazi drogiranosti, kao i u početnoj fazi apstinencijalnog sindroma, narkomani su poslovno nesposobni.

U fazi produženog apstinencijalnog sindroma, narkomani su ograničeno-delimično poslovno sposobni.

U vremenskom periodu nakon godinu dana apstinencije, narkomani su u principu poslovno sposobni.

Odstupanja od izrečenih stavova su svakako moguća, što zahteva i individualnu procenu i sagledavanje više faktora pri procenjivanju narkomanske ličnosti i njene sposobnosti.

Dr BOŽIDAR KRSTIĆ, professeur agrégé
de psychiatrie juridique
Spécialiste de neuropsychiatrie et

L'ASPECT JURIDICO—PSYCHIATRIQUE DE LA NARCOMANIE

— R é s u m é —

La narcomanie est un phénomène socio-pathologique qui se manifeste et existe à travers toute l'histoire humaine en portant les caractères des différentes civilisations, structures sociales et cultures.

Le fait que le nombre des narcomans augmente de plus en plus dans le comportement criminel, ainsi que dans les rapports de droit civil conditionne la nécessité des organes de la justice d'observer la personnalité du narcoman, en tant qu'auteur des délits criminels ou des personnes dans les rapports de droit civil.

Eu égard à l'existence des différences dans les approches de l'observation du narcoman sous l'aspect médico-légal s'ensuit aussi le but du travail, et dans le sens de la définition de la capacité du narcoman de comprendre l'importance de son acte, ainsi que de diriger ses actions, c'est-à-dire de s'occuper de soi-même, de ses droits et intérêts dans les diverses phases de l'état drogué et de l'abstinence.

Le narcoman en tant qu'auteur du délit criminel peut se trouver au moment de l'exécution du délit dans l'une des phases suivantes:

- a) dans la phase de l'état drogué,
- b) dans la phase de la condition psychique du syndrome d'abstinence initial,
- c) dans la phase de la condition physique du syndrome d'abstinence initial,
- d) dans la phase prolongée du syndrome d'abstinence initial.

L'estimation de la capacité de l'exercice des droits peut être, de même, dans l'une des phases suivantes:

- a) dans la phase de l'état drogué,
- b) dans la phase du syndrome d'abstinence initial,
- c) dans la phase du syndrome d'abstinence prolongé,
- d) dans la période de temps après un an d'abstinence.

PRIHVATANJE PONUDE ČUTANJEM PONUĐENOG

I O načinu izražavanja volje uopšte

1. Pravni poslovi nastaju izjavom volja njihovih učesnika: jednostrani izjavom volje jednog, a ugovori izjavom volje najmanje dva lica. Sa stanovišta vladajuće teorije izjave, moć da zasnuje pravni posao pridaje se izjavi volje, a ne unutrašnjoj volji izjavioca. Unutrašnja volja, kao psihološka pojava, ne može se direktno saznati. O njoj se može zaključivati, sa većom ili manjom sigurnošću, samo na osnovu spoljašnjeg ponašanja ljudi. Zato, da bi proizvela zakonom određeno pravno dejstvo, ona mora biti izjavljena.¹⁾

Princip konsensualizma, koji važi u savremenom pravu, povlači za sobom pravilo po kome su stranke, u načelu, slobodne u izboru načina na koji će izraziti svoju volju. Kad je reč o ugovorima, za njihovo zaključenje bitna je saglasnost izjavljenih volja, dok je način kako će se ona postići irelevantan. Jezik pravnog prometa nije u tom pogledu ograničen na unapred određene mogućnosti izražavanja volje za zaključenje ugovora. Pa ipak, od ovog pravila ima izuzetaka. To su, najpre, formalni ugovori, kod kojih se volja mora izjaviti u formi koja je unapred određena. Kod njih je sloboda izbora načina izjave volje ograničena.²⁾

No i kad je reč o neformalnim izjavama volje, zakon nekad imperativno nalaže da se volja izjavi na određen način, na primer izričito.³⁾ Van ovih izuzetaka, postoji velika raznovrsnost sredstava pomoću kojih se, u pravnotehničkom smislu, volja može manifestovati u spoljašnjem svetu.⁴⁾ Tu raznovrsnost izražavaju i definicije pojma izjave volje, koje češće formulišu pravni pisci, a ređe sam zakonodavac. Tako, na primer, profesor Konstantinović ovaj pojam definiše na sledeći na-

¹⁾ Opširnije o tome videti, na primer: D. Stojanović, Uvod u građansko pravo (treće dopunjeno i izmenjeno izdanje, Beograd, 1976), str. 136; von Tuhr — Peter, Allgemeiner Teil des Schweizerischen Obligationenrecht (Zürich 1974), str. 157.

²⁾ S. Perović, Obligaciono pravo I (treće izdanje, Beograd 1976), str. 163; Lj. Milošević, Obligaciono pravo (četvrto dopunjeno i izmenjeno izdanje, Beograd 1974), str. 65.

³⁾ Tako, na primer, francuski Građanski zakonik u članu 1273 predviđa da se novacija može učiniti samo izrično izjavljenom voljom.

⁴⁾ Građanski zakonik Narodne republike Mađarske od 1959. godine izražava ovu misao u § 216, stav 1, koji govori o formi ugovora, sledećim rečima: „U nedostatku pravnih propisa koji nešto drugo, određuju, ugovor se može zaključiti bilo usmeno, bilo u pismenoj formi. Volja da se ugovor zaključiti može biti izražena i konkludentnom radnjom”.

čin: „Izjavom volje nekog lica smatra se svako njegovo ponašanje iz koga proizilazi neposredno ili se iz njega može osnovano zaključiti, da to lice ima volju da proizvede određeno pravno dejstvo”.⁵⁾ Prema Nacrtu Zakona o obligacijama i ugovorima od 1976. godine „volja za zaključenje ugovora može se izjaviti rečima, uobičajenim znacima ili drugim ponašanjem iz kojeg se sa sigurnošću može zaključiti o njenom postojanju”.⁶⁾

2. Sam čin izjave volje za zaključenje ugovora sastoji se, najčešće, iz nekog aktivnog ponašanja lica u pitanju, tj. iz izgovorenih ili napisanih reči koje nesumnjivo izražavaju njegovu volju. Ali volja je izjavljena aktivnim ponašanjem i putem konkludentnih radnji (tzv. prećutna izjava volje). To su one radnje koje nisu preduzete pre svega da bi se manifestovala određena volja za zaključenje ugovora, ali iz kojih se, prema okolnostima i običajima koji važe u prometu, može zaključiti o postojanju takve volje. Na primer, ako ponuđeni zadrži knjigu koju mu je pošiljalac ponudio na prodaju i potpiše se na njoj, ili podvlači njene redove, ili je pokloni drugome i sl. Takvo lice, svojim činom, pokazuje da je ponudu prihvatilo i ugovor zaključilo.

Međutim, od konkludentne radnje valja razlikovati potpuno pasivno ponašanje ponuđenog lica, tj. njegovo prosto ćutanje. Ovde ono nijednim postupkom ne manifestuje svoju volju u vezi sa učinjenom ponudom. Dakle, ne samo što ništa ne saopštava, već ne čini ni drugo nešto čime bi svoju volju posredno pokazao.⁷⁾ U pravnoj teoriji o tim slučajevima govori se nekad kao o slučajevima prihvatanja ponude pasivnim ponašanjem ponuđenog. Izraz „pasivno ponašanje” označava stanje apsolutne uzdržanosti ponuđenog od preduzimanja bilo kakvih akata kojima se volja izražava. Ukazuje se na to da je ovaj način izražavanja precizniji, jer pasivno ponašanje ne podrazumeva samo ćutanje nego i uzdržavanje i od drugih akata kojima se volja ispoljava. Ćutanje je zapravo, samo jedan vid pasivnog ponašanja, ali ne jedini.⁸⁾ U teoriji i zakonodavstvu češće se, međutim, govori o pravnom dejstvu ćutanja, odnosno o prihvatanju ponude ćutanjem. U daljem izlaganju upotrebljavaćemo ovaj izraz, pridajući mu isto značenje koje ima izraz „pasivno ponašanje”.

Pred pravne pisce i zakonodavca postavilo se pitanje da li takvo držanje ponuđenog lica može imati značaj saglasne izjave volje. Odgovor na njega nije ni lak ni kategoričan. On predstavlja svojevrsan pravni problem čijem rešavanju valja pristupiti veoma obazrivo. Zasad se

⁵⁾ M. Konstantinović, Obligaciono pravo, prema beleškama sa predavanja prof. Konstantinovića — sredió V. Kapor (Beograd 1962), str. 25. Sličnu definiciju prof. Konstantinović daje i u članu 2 Skice za Zakonik o obligacijama i ugovorima (Beograd 1969), prema kome se „izjava volje u cilju zaključenja ugovora može učiniti rečima i postupcima čija je nesumnjiva svrha ipražavanje određene volje, kao i postupcima i uopšte ponašanjem čija neposredna svrha nije izražavanje volje, ali iz kojih se sa izvesnošću može zaključiti o postojanju određene volje”.

⁶⁾ Videti član 13 Nacrta Zakona o obligacijama i ugovorima od 1976.

⁷⁾ Podelu načina izražavanja volje na izražavanje aktivnim i izražavanje pasivnim ponašanjem usvaja, na primer: S. Perović, navedeno delo, str. 163 i Ž. Đorđević i V. Stanković, Obligaciono pravo, opšti deo (Beograd 1974), str. 158.

⁸⁾ O tome videti: S. Perović, navedeno delo, str. 164; V. Stanković, navedeno delo, str. 164.

može konstatovati jedino to da se mišljenje pravnika o ovom pitanju vremenom menjalo, da bi se na kraju učvrstilo stanovište da obično ćutanje, po pravilu, ne znači saglašavanje. Da se zadržimo, za trenutak, na tome stanovištu.

II Pravilo „qui tacet consentire non videtur”

1. U običnom razgovoru često se kaže da je ćutanje znak odobravanja. U pravu, naprotiv, važi pravilo da ćutanje nije znak pristajanja. Za ovo pravilo se može reći da je danas opšteprihvaćeno od strane pravne teorije i zakonodavstva.⁹⁾ Međutim, nije oduvek bilo tako. Glosatori i kanonisti postavili su, naime, pravilo da se za lice koje ćuti smatra da pristaje (Qui tacet consentire videtur). Ovo pravilo bilo je izvedeno iz Paulusove izreke „qui tacet, non utique fatetur: sed tamen verum est eum non negare”¹⁰⁾ (ko ćuti svakako ne priznaje, nego je jedino tačno da ne poriče). Međutim, u savremenoj teoriji se ističe da se ova izreka odnosila samo na konkretan slučaj ćutanja u procesu, pa da se stoga njoj ne može pridavati univerzalni značaj kao što su činili kanonisti.¹¹⁾ S druge strane, smatra se da u rimskom pravu ćutanje nije ni moglo imati značajnije pravno dejstvo zbog formalističkog karaktera ovog prava. U takvom pravnom sistemu čak i izričito izjavljena volja, u principu, nije ni proizvodila pravno dejstvo ako nije bila data u određenoj formi. Stoga se pitanje pravnog značaja ćutanja nije ni postavljalo onako kako se postavlja danas.¹²⁾

2. Iz opšteg pravila da ćutanje u pravu nije znak odobravanja izvodi se i pravilo po kome ćutanje ponuđenog ne znači prihvatanje ponude za zaključenje ugovora. Ovo pravilo važi kako u građanskom tako i u privrednom ugovornom pravu. Pošto je za zaključenje ugovora potrebno da obe strane, direktno ili indirektno, ispolje svoju volju u tom cilju, ugovor ne nastaje ako na ponudu jedne strane druga ne odgovori ništa. Ni klauzula koju bi ponudilac uneo u ponudu da će ćutanje shvatiti kao pristanak, ne obavezuje ponuđenog da odgovori da ponudu ne prihvata. Jedenoobrazni zakon o zaključivanju ugovora o međunarodnoj prodaji telesnih pokretnih stvari, u članu 2, stav 2, izričito propisuje da je „mištava odredba ponude da će ćutanje značiti prihvatanje”¹³⁾ Ukoliko bi se dopustilo da važi suprotno pravilo, naša sloboda bila bi izložena mogućnostima velikih povreda. Svako ko bi hteo mogao bi nas staviti pred neizbežan izbor: da stupimo s njim u ugovorni odnos ili da gubimo vreme i izlažemo se troškovima odgovarajući mu da to nećemo.¹⁴⁾ Kad je reč o poslovima privrednog prava,

⁹⁾ O značaju ćutanja u pravnom prometu videti obimnu studiju: Donald Götz, *Zum Schweigen im rechtsgeschäftlichen Verkehr* (Berlin — Zürich 1968).

¹⁰⁾ Paulus, D. 50, 17, 142.

¹¹⁾ Videti o tome: M. Horvat, *Rimsko pravo* (Zagreb 1969), str: 180.

¹²⁾ S. Perović, navedeno delo, str. 165.

¹³⁾ Jednobrazni zakon o međunarodnoj prodaji telesnih pokretnih stvari, Hag, 1964, izdanje Instituta za uporedno pravo (Beograd 1966).

¹⁴⁾ Videti o tome, na primer: M. Konstantinović, navedeno delo, str. 28; Lj. Milošević, navedeno delo, str. 66; S. Jakšić, *Obligaciono pravo* (Sarajevo 1962), str. 109.

stvaranje obaveze izjašnjavanja ponuđenog lica, nametanje ovome određenih radnji i prouzrokovanje troškova bilo bi u suprotnosti sa dobrim poslovnim običajima koji važe u privedi.

Isto pravilo vredi i u slučaju slanja nenaručene robe nekom licu. Primalac, naime, nije dužan da odgovori pošiljaocu i odbije prijem, jer ga ovaj slanjem robe ne može obavezati na određene radnje niti mu nametnuti prouzrokovanje bilo kakvih troškova. Činjenica da primalac nije saopštio pošiljaocu da robu ne želi zadržati, mada je ona ostala ipak kod njega, ne znači da je time ugovor zaključen i da je on dužan da plati cenu. Bez uticaja je i dužina vremena za koje je roba nude". I Nacrt Zakona o obligacijama i ugovorima od 1976. godine sa- drži odgovarajuće pravilo u članu 26, stava 1 i 2, koje glasi:

3. Opšte pravilo da ćutanje ne znači prihvatanje ponude sadržano je u uzansi broj 35, stav 1. naših Opštih uzansi za promet robom, u kojoj se kaže: „Ćutanje samo po sebi ne smatra se prihvatanjem ponude". I Nacrt zakona o obligacijama i ugovorima od 1976. godine sa- drži odgovarajuće pravilo u članu 26, stav 1 i 2, koje glasi:

„1. Ćutanje ponuđenog ne znači prihvatanje ponude.

2. Nema dejstva odredba u ponudi da će se ćutanje ponuđenog ili neko drugo njegovo propuštanje (na primer, ako ne odbije ponudu u određenom roku, ili ako poslatu stvar o kojoj mu se nudi ugovor ne vrati u određenom roku i sl.) smatrati kao prihvatanje".

III Izuzeci od pravila „qui tacet consentire non videtur"

A. Opšte ukazivanje

1. Pravilu da ćutanje ponuđenog ne znači njegovo saglašavanje sa ponudom nije se, ipak, htela pridati apsolutna važnost. Naprotiv, njegova suverenost je ograničena izvesnim izuzecima. Postoje, naime, slučajevi u kojima se običnom ćutanju, koje, na prvi pogled, ništa ne kazuje, pridaje značaj izjave određene volje. Razlog za to leži u činjenici što okolnosti konkretnog slučaja dopuštaju da se ono tako može shvatiti. Kad njih ne bi bilo, ćutanje ponuđenog ne bi značilo izjavu volje koja je saglasna sa voljom ponudioca. Drugim rečima, u prisustvu tih okolnosti od ponuđenog se zahteva da reaguje na ponudu, ukoliko ne želi da se smatra da se on sa njom saglasio.

2. Izuzetke o kojima je reč predviđaju zakonodavstva mnogih zemalja ili ih, pak, utvrđuju sudska praksa i pravna teorija. Zakonodavac to čini bilo u vidu opšte odredbe, bilo pojedinačnim nabravanjem određenih slučajeva. Tako, na primer, nemački Građanski zakonik sadrži opštu odredbu prema kojoj je ugovor zaključen prihvatanjem ponude bez potrebe da se prihvatanje izjavi ponudiocu, ako se prema običaju prometa takva izjava ne očekuje ili ako se ponudilac nje odrekao § 151). Švajcarski zakonik o obligacijama daje isto tako široku

¹⁵⁾ U slučaju faktičkog ili pravnog raspolaganja primljenom stvari radi se o prihvatanju ponude konkludentnom radnjom ili o tzv. prećutnom prihvatanju ponude. Samim tim izlazi se iz hipoteze prihvatanja ponude ćutanja.

formulaciju: „Ako zbog naročite prirode posla ili zbog okolnosti ne treba očekivati izričito prihvatanje, ugovor će se smatrati zaključenim ako ponuda ne bude odbijena u primerenom roku” (član 6).

Građanski zakonik RSFSR od 1964. godine propisuje da će se ćutanje smatrati izjavom volje da se pravni posao zaključi u slučajevima predviđenim zakonodavstvom SSSR ili RSFSR (član 42, stav 3). Mađarski Građanski zakonik od 1959. godine određuje da se propuštanje davanja izjave, ukoliko ne predstavlja konkludentnu radnju, smatra pristankom samo u slučajevima kad je to predviđeno propisima ili su se stranke o tome sporazumele (§ 216). Jednoobrazni zakon o zaključivanju ugovora o međunarodnoj prodaji telesnih pokretnih stvari ne sadrži odgovarajuću odredbu, već samo propisuje da je ništava odredba ponude da će ćutanje značiti prihvatanje (član 2, stav 2.).¹⁶⁾

3. U pravnim sistemima u kojima građanski zakoni prihvatanje ronude ćutanjem regulišu opštom odredbom, sudska praksa i pravna teorija ograničavaju njenu primenu samo na određene slučajeve. U švajcarskoj pravnoj teoriji posebno se naglašava potreba da se odgovarajuća odredba primenjuje u skladu sa načelom savesnosti i poštenja, tj. da se ćutanju ponuđenog pridaje značaj izjave o prihvatanju pod uslovom 1) da je ponudilac, budući savestan, smeo da veruje da se primalac saglašava sa ponudom i 2) da je ponuđeni mogao računati s tim da će ponudilac njegovo ćutanje shvatiti kao saglasnost.¹⁷⁾ Samo u tom slučaju za ponudioca postoji dužnost da odgovori na ponudu. Shodno tome, švajcarska pravna teorija i sudska praksa primenu propisa iz člana 6 Zakona o obligacijama, koji počiva na fikciji volje za prihvatanje, dopušta u sledećim slučajevima: kod ponude za zaključene ugovora o poklonu ili nekog drugog dobročinog posla i u trgovačkom prometu, u slučaju ćutanja na patvrдно pismo o usmeno zaključenom ugovoru odnosno ćutanja na poslati izvod iz računa; kad su ugovornici bili od ranije u trajnom poslovnom odnosu, kao i u slučaju izdavanja naloga u smislu člana 395 Zakonika o obligacijama.^{18 19)} Slično objašnjenje daju i nemački pravници: da bi se ćutanju pridalo dejstvo koje ima izjava volje, merodavno je jedino to da li je pasivno lice moralo da se izjasni, da bi otklonilo nejasnost i nesigurnost koju je svojim ćutanjem prouzrokovalo.²⁰⁾

Švajcarskom i nemačkom pravu zajedničko je znači, to što se ćutanju pridaje značaj izjave volje samo ako je onaj koji ćuti, u duhu savesnog i poštenog postupanja koje mu nalažu običaji u prometu, bio dužan da saopšti svoju drugačiju volju. Stoga je potrebno da on zna ili da je mogao znati da će se njegovo ćutanje od drugih lica shvatiti ili da može biti shvaćeno kao izjava volje određene sadržine. Pri tom

¹⁶⁾ Videti napomenu pod brojem 13.

¹⁷⁾ Theo Guhl Das Schweizerische Obligationenrecht (Zürich 1972), str. 116.

¹⁸⁾ Tako von Tuhr — Peter, navedeno delo, str. 189; T. Guhl, navedeno delo, str. 115.

¹⁹⁾ Švajcarski Zakonik o obligacijama u članu 395 predviđa da se punomoćstvo smatra prihvaćenim, ukoliko ne postoji izrično odbijanje, ako se odnosi na poslove za čije obavljanje pomoćnik ima zvanično svojstvo ili koji ulaze u okvir vršenja njegovog poziva ili za čije je obavljanje javno ponudio svoje usluge.

²⁰⁾ Soergel — Siebert, Kommentar zum Bürgerlichen Gesetzbuch, Band I (zehnte neubearbeitete Auflage, Stuttgart... 1967), str. 725.

še u dopuštanju ovakvih izuzetaka postupa obazrivo, nastojeći da se izuzetna primena pravila qui tacet consentire videtur na razumnu meru. Razlozi za to su isti oni koji nalažu prihvatanje suprotnog opšteg pravila: qui tacet consentire non videtur.

B. Izuzeci po jugoslovenskom pravu

1. Izuzeci od pravila da ćutanje ponuđenog ne znači njegovu saglasnost sa ponudom priznati su i u jugoslovenskom pravu. Međutim, za razliku od nemačkog i švajcarskog zakonodavca, ono ih ne reguliše opštom odredbom, već se odlučilo za posebno nabranje svih slučajeva u kojima se ćutanju može pridati značaj saglasne izjave volje. Na prvi pogled ova razlika može izgledati značajna, jer prvo rešenje pruža, teorijski gledano, veću mogućnost za odstupanje od postavljenog pravila. Ali ove razlike u praksi skoro da i nema, jer i sudovi tih zemalja gotovo da i ne poznaju druge izuzetne slučajeve mimo onih koji su prihvaćeni u našem pravu. No bez obzira na to, čini se da je metod enumeracije, sa praktičnog stanovišta, podesniji jer u većoj meri garantuje jedinstvenu sudsku praksu u ovoj materiji.

2. Slučajeve u kojima se ćutanje izjednačuje sa prihvatanjem ponude određuju, pre svega, naše Opšte uzanse za promet robom od 1954. godine. Prema uzansi broj 35, stav 2 i 3, prihvatanje ponude ćutanjem moguće je u sledećim slučajevima: kad ponuđeni stoji sa ponudiocem u stalnoj poslovnoj vezi u pogledu određene robe i kad se on ponudio drugome da izvršava njegove naloge za obavljanje određenih poslova, ili izvršavanje takvih naloga spada u njegovu poslovnu delatnost. Pored ovih slučajeva, uzansa broj 24, stav 2. propisuje da ćutanje može dovesti do zaključenja ugovora i onda kad je izjava o prihvatanju ponude, koja je učinjena blagovremeno, stigla ponudiocu nakon što je protekao rok za prihvatanje, a ponudilac je znao ili je mogao znati da je izjava otposlata blagovremeno.

Ova pravila iz Opštih uzansi za promet robom u potpunosti preuzima Nacrt Zakona o obligacijama i ugovorima od 1976. godine. Propisuje ih u članu 26, koji nosi naslov: „Ćutanje ponuđenog”, u stavovima 3 i 4, koji glase:

Ali kad ponuđeni stoji u stalnoj poslovnoj vezi s ponudiocem u pogledu određene robe, smatra se da je prihvatio ponudu koja se odnosi na takvu robu ako je nije odmah ili u ostavljenom roku odbio.

4. Isto tako, lice koje se ponudilo drugom da izvršava njegove naloge za obavljanje određenih poslova, kao i lice u čiju poslovnu delatnost spada vršenje takvih naloga, dužno je da izvrši dobijeni nalog ako ga nije odmah odbilo”.

Zadocnelo dostavljanje izjave o prihvatu Nacrt reguliše u članu 27, stav 2, koji glasi: „Ali ako je izjava o prihvatanju koja je učinjena blagovremeno stigla ponudiocu posle isteka roka za prihvatanje, a ponudilac je znao ili je morao znati da je izjava otposlata blagovremeno, ugovor je zaključen”.

Da razmotrimo sve ove slučajeve u svetlu naše pravne teorije i sudske prakse.

- a) Prihvatanje ponude u slučaju kad između ponudioca i ponuđenog postoje od ranije ustaljeni poslovni odnosi iz domena onog što čini predmet ugovora

1. Za ovaj izuzetak može se reći da je opšteprihvaćen u našoj pravnoj teoriji.²¹⁾ U slučaju kad se ponudilac i ponuđeni nalaze u stalnim poslovnim odnosima iz domena onoga o čemu je ugovor, ponudilac osnovano veruje da ponuđeni želi zaključenje ugovora, pa zbog toga njegovo ćutanje opravdano smatra prihvatanjem ponude. Iz ranijeg kontinuiranog izvršavanja istih radnji pretpostavlja se volja stranaka čak i u prisustvu pasivnog ponašanja jedne od njih. Tako, na primer, kad je jednom licu isporučena roba bez prethodnog ugovora, primalac robe, ako se nalazi u stalnim poslovnim odnosima sa isporučiocem, dužan je platiti kupovnu cenu, ukoliko robu nije odmah stavio na raspolaganje, odnosno obavestio isporučioca da robu ne prima. U takvom slučaju ćutanje znači prihvatanje ponude. Jer primalac robe je bio dužan da reaguje na radnju svog stalnog poslovnog partnera, u vezi sa poslovima koje stalno obavljaju.

Izuzetak o kome je reč proizilazi iz načela savesnosti i poštenja i iz principa urednih odnosa između privrednih organizacija. Privredne veze, naročito stalne, moraju se poštovati jer one igraju veliku ulogu u prometu i služe izbegavanju sporova. Načelo savesnosti i poštenja nalaže ovde ponuđenome, koji je do tada stalno primao oderđenu robu, da odgovori ponudiocu ako ne želi da prihvati ponudu koja se odnosi na takvu robu.²²⁾

2. Posledice ćutanja u ovom slučaju obavezuju obe ugovorne strane. Ni ponudilac se ne može pozivati u svoju korist na okolnost da je ponuđeni ćtao, i zbog toga, na primer, osporavat da je ugovor zaključen.²³⁾ Ovaj izuzetak može se javiti ne samo kod ugovora o kupovini i prodaji već i kod drugih ugovora, kao što su, na primer, ugovor o komisionu, ugovor o špediciji,²⁴⁾ ugovor o punomoćstvu²⁵⁾ itd.

Izuzetak o kome je reč prihvaćen je i u praksi naših sudova. Na primer, u presudi Vrhovnog privrednog suda Sl. 2897/71 od 24. 8. 1972, stoji: „Pod izvesnim okolnostima kada su stranke u stalnim poslov-

²¹⁾ M. Konstantinović, navedeno delo, str. 29; S. Jakšić, navedeno delo, str. 109; J. Radišić, Obligaciono pravo (Niš 1975), str. 105; Lj. Milošević, navedeno delo, str. 67; V. Stanković, navedeno delo, str. 164; Z. Antonijević, Privredno pravo, (peto dopunjeno i izmenjeno izdanje, Beograd 1974), str. 217; V. Kapor — S. Carić, Ugovori robnog prometa (Beograd 1969), str. 48; S. Perović, navedeno delo, str. 166; A. Goldštajn, Privredno ugovorno pravo (Zagreb 1967), str. 160.

²²⁾ V. Kapor — S. Carić, navedeno delo, str. 48.

²³⁾ A. Goldštajn, navedeno delo, str. 160.

²⁴⁾ Lj. Milošević, navedeno delo, str. 67.

²⁵⁾ O primeni ovog pravila na ugovor o punomoćstvu, prof. Konstantinović (nav. delo, str. 29) kaže da je „advokat koga neko uzima redovno za punomoćnika dužan da odgovori da se ne prima ponuđenog punomoćstva, a ako to ne učini njegovo ćutanje će se smatrati kao prihvatanje i ugovor o punomoćstvu biće tako zaključen“.

I prof. V. Stanković (nav. delo, str. 164) je mišljenja da „slično pravilo važi i za slučaj u kome neko lice stalno angažuje istog advokata kao svog punomoćnika. Kad mu ponudi zaključenje novog ugovora o punomoćstvu, ćutanje advokata uzima se kao njegovo prihvatanje ponude. Ponuđeni može, ipak, sprečiti nastanak ugovora na osnovu ćutanja, ako učinjenu ponudu odbije odmah pošto je primi, tj. ako izvesti ponudioca da ne prihvata ponudu“.

nim odnosima i ćutanje može znaćiti pristanak", dok se u odluci istog suda Sl. 265/69 od 14. 05. 1969. kaže: „Kada je roba isporučena bez ugovora primalac robe ako se sa isporučiocem nalazi u stalnim poslovnim odnosima, dužan je platiti njenu protivvrednost ako ovu nije odmah stavio na raspolaganje". U presudi Vrhovnog privrednog suda Sl. 173/70 od 1. 7. 1970, u vezi sa sporazumnim raskidom ugovora, kaže se: „Kad prodavac obavesti kupca da neće isporučiti robu, pa kupac u primerenom roku ne obavesti prodavca da ne prihvata raskid ugovora, prodavac osnovano može zaključiti da je kupac prihvatio raskid ugovora, i to naroćito u slučaju kada se stranke nalaze u stalnim međusobnim poslovnim odnosima". Isto shvatanje izraženo je u presudi ovog suda Sl. 114/56 od 6. 3. 1956.: „Ako stranka ne odgovori na predlog za raskidanje ugovora, upućen joj od protivne stranke, to ćutanje samo po sebi ne znaći prihvatanje učinjene ponude", kao i u presudi Sl. 2427/71 od 15. 6. 1972, u kojoj stoji: „Ako stranke koje su u stalnom poslovnom odnosu duže vremena ne ispunjavaju određeni ugovor ima se pod određenim okolnostima smatrati da je ugovor raskinut".²⁶⁾

- b) Prihvatanje ponude od lica koje se ponudilo drugome da izvršava naloge za obavljanje određenih poslova, ili kad izvršavanje takvih naloga spada u njegovu delatnost

1. Za razliku od prvog slućaja, za ovaj se ne može reći da je općteprihvaćen u našoj teoriji²⁷⁾. O pitanju da li ćutanju i ovde treba pridati znaćaj izjave o prihvatu ili za njega vezati druge pravne posledice, u pravnoj teoriji i zakonodavstvu došla su do izražaja različita mišljenja. Po jednom, ćutanje ponuđenog, pod gore navedenim uslovima, treba da dovede do zakljućenja ugovora. Pozivajući se na načelo saveznosti i poštenja, kao i na princip urednih odnosa između privrednih organizacija, pristalice ovog gledišta smatraju da je razumljiva obaveza lica koja su se ponudila da izvršavaju naloge drugoga ili, pak, izvršavaju iste spada u njihovo zanimanje (na primer, trgovinske agencije) da odmah izveste drugu stranu o odbijanju. U protivnom se, s pravom, može pretpostaviti i da su pristala na izvršenje naloga.²⁸⁾ Po drugom gledištu, i kad je reć o vršenju usluga (ne samo o prometu robe kao u prvom slućaju), da bi se ćutanje ponuđenog na dobijeni nalog smatralo njegovim prihvatanjem, potrebno je da se ponudilac i ponuđeni nalaze u ustaljenom poslovnom odnosu na osnovu koga su redovno izvršvani nalogi u pogledu određene usluge, ćijim se vršenjem ponuđeni bavi.²⁹⁾

²⁶⁾ Sve citirane odluke Vrhovnog privrednog suda navedene su kod: R, Kašanin — T. Velimirović, Opšte uzanse za promet robom — sa objašnjenjima i sudskom praksom (drugo izmenjeno i dopunjeno izdanje, Beograd 1976), str. 74, 76 i 78.

²⁷⁾ Neki pravni pisci ga i ne pominju kao izuzetak od pravila qui tacet consentire non videtur (na primer, prof. Jakšić, prof. Radišić, prof. Perović).

²⁸⁾ V. Kapor — S. Carić, navedeno delo, str. 48; Z. Antonijević, navedeno delo, str. 217. Isto rešenje usvaja švajcarski Zakonik o obligacijama u ćlanu 395.

²⁹⁾ A. Goldštajn, navedeno delo, str. 161; Videti i V. Stanković, navedeno delo, str. 165. U uporednom zakonodavstvu, primer za ovakvo rešenje pruža nam § 372 nemaćkog Trgovaćkog zakonika (HGB), koji određuje da, je trgovac dužan

2. Opšte uzanse za promte robom Nacrt Zakona o obligacijama i ugovorima, koji u članu 26, stav 4 preuzima rešenje iz uzanse broj 35, stav 3, zadovoljavaju se činjenicom da izvršavanje naloga spada u poslovnu delatnost ponuđenog. Prema pravilu iz Opštih uzansi, određena preduzeća koja izvršavaju naloge trećih dužna su da odbijaju ponude koje im se čine, kako bi otklonila tumačenje da ćutanje znači pristanak na izvršenje naloga. U vezi s tim se, sasvim opravdano, postavlja pitanje da li je takvo shvatanje u skladu sa načinom zaljučivanja ugovora.³⁰⁾ Izgleda da nije. Zato smo skloni da se opredelimo za drugačije rešenje od onog koje je predloženo u Nacrtu Zakona o obligacijama i ugovorima. Smatramo naime, da bi postojanje poslovnog odnosa između ponudioca i ponuđenog trebalo da se zahteva i u ovom slučaju, i da se na taj način ograniči odstupanje od pravila da ćutanje ponuđenog ne znači prihvatanje ponude. Ovakvo rešenje predloženo je i u Skici za Zakonik o obligacijama i ugovorima prof. Konstantinovića, u članu 18, stav 3, koji glasi: „Ali lice koje se nalazi u ustaljenim poslovima odnosima sa nekim drugim licem i redovno izvršava njegove naloge, dužno je, kad mu ovo poruči određenu količinu robe koju proizvodi ili kojom trguje, ili određenu uslugu čijim se vršenjem bavi, izvestiti ga u roku određenom za prihvatanje ponude, ako neće da izvrši porudžbinu, da iste ne prihvata, inače će se smatrati da je porudžbinu prihvatilo te da je ugovor zaključilo”.

3. Povodom rešenja ovog pitanja koje se predlaže u Nacrtu Zakona o obligacijama i ugovorima od 1976. govđine valja primetiti da ono nije dosledno sprovedeno. U članu 26, tačka 4, predviđa se, najpre, da ćutanje ponuđenog ima za posledicu zaključenje ugovora, a potom, prilikom regulisanja ugovora o nalogu, u članu 761, propisuje se da je onaj ko se bavi vršenjem tuđih poslova kao zanimanjem ili se javno nudi za vršenje tih poslova, dužan, ako neće da prihvati ponuđeni nalog koji se odnosi na te poslove, da o tome bez odlaganja obavesti drugu stranu, inače će odgovarati za štetu koju bi ova pretrpela zbog toga³¹⁾. Za isti slučaj ćutanja ponuđenog jednom se kao posledica vezuje zaključenje ugovora, a drugi put obaveza naknade štete.

Kad je reč o ugovoru o nalogu, treba se podsetiti na to da i prema 1003 austrijskog Građanskog zakonika, čija se pravna pravila mogu i danas primenjivati, za lica kojima je javno povereno vršenje određenih poslova (na primer, advokati, javni beležnici, špediteri, komisionari i drugi) postoji obaveza da odgovore na učinjenu ponudu. Ukoliko se ne pridržava ove zakonske obaveze, ponuđeni će odgovarati ponudiocu za naknadu štete koju bi pretrpeo usled nje-

odgovoriti na ponudu bez odlaganja, ako stoji ponudiocem u poslovnom odnosu, a njegova se delatnost odnosi na obavljanje poslova za treća lica (delatnost komisionara, špeditera, agenta itd.). Navedeni propis važi i za slućajeve kad se trgovac ponudio drugome da izvršava njegove naloge u pogledu takvih poslova.

³⁰⁾ Profesor Goldštajn (navedeno delo, str. 161) smatra da uzansu broj 35, stav 3. treba tumačiti analagno stavu 2. iste uzanse i primenjivati je u slućaju kad između ponuđenog i ponudioca postoji poslovna veza.

³¹⁾ Videti član 26 i 761 Nacrta Zakona o obligacijama i ugovorima od 1976. godine.

govog ćutanja. Međutim, ćutanje ponuđenog nema značaj indirektnog pristajanja, te između njega i ponudioca nije zaključen ugovor³²).

Po našem mišljenju, ovakvo rešenje treba prihvatiti i u budućem Zakonu o obligacijama i ugovorima. Organizacije udruženog rada koje obavljaju specijalno ove vrste poslova ne mogu ostati pasivne kad prime ponudu, ne smeju ćutati, već treba ili da prihvate ponudu ili da je izričito odbiju. U protivnom, bile bi dužne da naknade štetu ponudiocu. U tom smislu mogao bi se zadržati i sadašnji član 761 Nacrta. No, pored jedne ovakve odredbe, radi potpunijeg regulisanja naloga, ne bi bilo sutišno da se posebno predvide i mogućnosti prihvatanja ponude naloga konkludentnom radnjom (tzv. prećutno prihvatanje), tj. izvršavanjem posla bez prethodnog izjašnjavanja ponuđenog o prihvatanju³³). Na ovaj način dalo bi se jedno konsekventno i zaokruženo rešenje pitanja prihvatanja ponude od strane lica koja se bave vršenjem tuđih poslova u vidu zanimnaja ili su se za njihovo vršenje javno ponudila. Takva lica, kao i sva druga, mogu, pre svega, ponudu naloga prihvatiti izričito ili konkludentnom radnjom, a izuzetno ćutanjem, ukoliko su sa ponudiocem bila u poslovnoj vezi. U ostalim slučajevima, njihovo pasivno držanje obavezivalo bi ih jedino na naknadu štete koju bi zbog toga, eventualno, pretrpeo ponudilac.

c) Prihvatanje ponude ćutanjem ponudioca na neblagovremeno prispeli saglasan odgovor ponuđenog

1. I ovaj slučaj je nesporan u pravnoj teoriji, a prihvaćen i u zakonodavstvima mnogih zemalja³⁴). Pravilo o njemu sadrži i uzansa broj 24, stav 2. i 3. naših Opštih uzansi za promet robom: „Ali ako je izjava o prihvatanju koja je učinjena blagovremeno, stigla ponudiocu nakon što je protekao rok za prihvatanje, a ponudilac je znao ili je mogao znati da je izjava otpala blagovremeno, ugovor je zaključen.

Ipak, ugovor u takvom slučaju nije zaključen ako ponudilac odmah, a najkasnije prvog narednog radnog dana po prijemu izjave, ili i pre prijema izjave, a po isteku roka za prihvatanje ponude, izvesti ponuđenog da se zbog zadocnjenja ne smatra vezan svojom ponudom”.

Nacrt zakona o obligacijama i ugovorima od 1976. godine u potpunosti preuzima ove odredbe u članu 27, menjajući, donekle, samo njihovu formulaciju.

³²) Tako i prof. Konstantinović, navedeno delo, str. 30; Lj Milošević, navedeno delo, str. 68. Isto shvatanje izražeo je i u članu 776, koji nosi naslov: „Lica dužna da odgovore na ponudu naloga”, Skice za Zakonik o obligacijama i ugovorima prof. Konstantinovića.

³³) Skica za Zakonik o obligacijama i ugovorima sadrži ovakvu odredbu u članu 773, pod naslovom: „Prećutno prihvatanje naloga”. Nacrt od 1976. godine nema odgovarajuću odredbu.

³⁴) Predviđa ga mađarski Građanski zakonik od 1959. godine u § 214, stav 3, koji glasi: „Ako blagovremeno učinjenja izjava volje lica koje je prihvatilo ponudu stigne sa zakašnjenjem licu koje je ponudu učinilo, ovo je dužno da bez odlaganja obavesti i sagovorača o tome da ugovor nije zaključen. U slučaju da to ne učini ugovor se smatra zaključenim”.

Isto pravilo prihvaćeno je i u Građanskom zakoniku RSFSR od 1964, u članu 164, kao i u Jednoobraznom zakonu o zaključivanju ugovora o međunarodnoj prodaji telesnih pokretnih stvari, u članu 9, stav 2.

U inostranoj pravnoj književnosti postoji doduše i mišljenje da bi isto pravilo trebalo da važi i u slučaju kada je izjava o prihvatanju ponude učinjena sa zadocnjenjem³⁵⁾. Čini nam se da za takvim proširivanjem domena njegove primene nema opravdanja. Zadocnelu izjavu o prihvatanju ponude treba smatrati kao novu ponudu od strane ponuđenog, za koju ima da važe pravila o prihvatanju kao i za svaku drugu ponudu. I u slučaju zakasnelog prispeća blagovremeno poslatog prihvata, ćutanju ponudioca pridaje se značaj izjave o prihvatanju samo pod uslovom da je on znao ili je mogao znati da je izjava o prihvatanju ponude poslata blagovremeno. Utoliko pre, ne bi trebalo isto pravilo da važi u slučaju izjave o prihvatanju učinjene sa zadocnjenjem³⁶⁾.

b) Ostali slučajevi

1. Osim ovih slučajeva, u pravnoj teoriji ima mišljenja da i kod zaključenja ugovora koji su isključivo u interesu ponuđenog treba odstupati od pravila da ćutanje ponuđenog ne znači prihvatanje ponude. Kao primer navodi se najčešće ugovor o poklonu, ali i drugi ugovori koji za ponuđenog sadrže samo ovlašćenja, kao što su ugovor o zajmu i ugovor o posluzi³⁷⁾.

Izgleda da se ovom shvatanju može prigovoriti. Kad je reč o ugovoru o posluzi, ako se ponuđeni prema stvari koja mu je poslata na poslugu ponaša pasivno, pre se može pretpostaviti da on ne želi zaključenje ugovora, jer je normalno očekivati da poslugoprimac počne odmah da upotrebljava stvar. Ako, pak, započne sa upotrebom stvari, onda više nije reč o prihvatanju ponude ćutanjem, već aktivnim ponašanjem. Isto tako i kod ugovora o poklonu bilo bi prirodnije očekivati da će ponuđeno lice izraziti volju za zaključenje ugovora nekim aktivnim ponašanjem, koje se zbog prirode ugovora može lako i ustanoviti, na primer, tako što će raspolažati sa dobijenom stvari ili se posredno ili neposredno zahvaliti poklonodavcu na poslatoj stvari i slično. Osim toga, kriterijum „isključivi interes“ je prilično relativan.

³⁵⁾ Werner Flume, Allgemeiner Teil des Bürgerlichen Rechts, Band II, des Rechtsgeschäft (Berlin 1975), str. 653.

³⁶⁾ Ovakvo rešenje prihvaćeno je u našim Opštim uzansama za promet robom (uzansa broj 24, stav 1) i Nacrtu Zakona o obligacijama i ugovorima (član 27, stav 1).

³⁷⁾ J. Radišić, navedeno delo, str. 105; V. Stanković, navedeno delo, str. 165; M. Konstantinović, nav. delo, str. 29 i sl. Ovo shvatanje došlo je do izražaja i u Skici za Zakonik o obligacijama i ugovorima, u članu 510, stav 3, koji glasi: „Ako na pismenu ponudu dara ponuđeni ne izjavi pismeno ili usmeno u određenom ili zakonskom roku da je ne prihvata, smatraće se da je ponudu prihvatio, izuzev ako ga je ponudilac obavestio da će njegovo ćutanje smatrati kao odbijanje ponude“.

Nacrt Zakona o obligacijama i ugovorima ne sadrži odredbe o ugovoru o poklonu, jer se kod „opredeljivanja sadržaja posebnog dela o ugovorima imao u vidu obim federalne nadležnosti u ovoj oblasti, kao i struktura saveznog zakonodavstva“. Iz Nacrta su stoga izostavljeni ugovor o radu, poklonu, doživotnom izdržavanju, doživotnoj renti, posluzi, neki modaliteti podaje, opklada, kocka i drugi, zato što spadaju u nadležnost republičkog, odnosno pokrajinskog zakonodavstva (Videti obrazloženje Nacrta od 1976, str: 20).

Jer i poklonodavac, može imati moralni interes da nekom učini poklon. To čak nekada može biti i nedozvoljen motiv. Ako bi se usvojilo shvatanje da se ovde ponuda prihvata prostim ćutanjem, to bi značilo da se licima koja ne žele da prime poklon nalaže angažovanje oko njegovog odbijanja. Ona bi, naime, bila dužna da aktivnim ponašanjem odgovaraju čak i na takve akte drugih koji su, možda, podstaknuti „sumnjivim motivima”. A to bi bio atak na pravnu sigurnost kaže se u pravnoj književnosti³⁸⁾. Zbog svih tih razloga i za zaključene ovakvih ugovora trebalo bi zahtevati prihvatanje ponude aktivnim ponašanjem ponuđenog: izričitom izjavom ili konkludentnom radnjom.

2. Kao izuzetak od pravila da ćutanje ne znači prihvatanje ponude neki autori navode i slučaj kad su se ponudilac i ponuđeni unapred dogovorili da će ćutanje ponuđenog značiti njegov pristanak na učinjenu mu ponudu³⁹⁾. Ovakav sporazum stranaka je dopušten, osim ako se zakonom imterativno zahteva da volja bude izjavljena u određenoj formi, jer starnke svojom voljom ne mogu menjati imperativna pravila. Ima, međutim, i mišljenja da ovde nije reč o izuzetku od pravila da ćutanje ne znači prihvatanje ponude, već o prihvatanju ponude putem šifre koja se sastoji u ćutanju⁴⁰⁾. Drugim rečima, ćutanje znači zapravo, izjavu volje na ugovoren način⁴¹⁾.

Razlika između ova dva gledišta je veoma tanana i ne povlači nikakve praktične posledice. U ranije navedenim izuzecima od pravila qui tacet consentire videtur ćutanju se pridaje značaj izjave volje po sili zakona, dok se u ovom poslednjem slučaju to čini po volji zainteresovanih lica. To je jedina razlika među njima. Ali je zajedničko za sve njih upravo to što ponuđeni ne izjavljuje svoju volju ni rečima ni konkludentnim radnjama, već se drži pasivno. Pored toga, za takvo njegovo držanje vezuju se uvek iste pravne posledice. Stoga mi izgleda da je i ovom poslednjem slučaju mesto među izuzecima od pravila da ćutanje ne znači prihvatanje ponude.

³⁸⁾ Videti o tome: S. Perović, navedeno delo, str. 167.

³⁹⁾ Tako: Lj. Milošević, navedeno delo, str. 67; J. Radišić, navedeno delo, str. 105.

⁴⁰⁾ V. Stanković, navedeno delo, str. 165.

⁴¹⁾ M. Konstantinović, navedeno delo, str. 30.

L' ACCEPTATION DE L'OFFRE PAR LE SILENCE DE LA PERSONNE A LAQUELLE L'OFFRE A ÉTÉ FAITE

— R é s u m é —

Dans le droit contractuel contemporain la règle est valable selon laquelle les parties contractantes sont libres dans le choix du mode par lequel elles exprimeront leur volonté pour la conclusion du contrat. L'acte même de la déclaration de volonté pour la conclusion du contrat consiste, le plus souvent, dans le comportement actif de la personne déterminée, c'est-à-dire dans les mots prononcés ou écrits qui expriment incontestablement sa volonté, ou dans ce que l'on appelle des actions concluantes sur la base desquelles on peut tirer la conclusion avec certitude de l'existence de la volonté déterminée. Quand il s'agit de la conclusion du contrat, en particulier de l'acceptation de l'offre pour la conclusion du contrat, la question se pose si la volonté peut être exprimée par le comportement entièrement passif, c'est-à-dire par le simple silence de la personne à laquelle l'offre a été faite. La résolution de cette question dans le droit yougoslave l'auteur expose du point de vue de la législation, de la jurisprudence et de la théorie juridique, en particulier en se référant au Projet de loi sur les obligations et les contrats de 1976.

Dans la théorie juridique et dans les législations la règle est adoptée aujourd'hui que le silence dans le droit n'est pas le signe d'approbation. Dans la matière de la conclusion du contrat elle obtient son expression dans la règle que le silence de la personne à laquelle l'offre a été faite ne signifie pas l'acceptation de l'offre pour la conclusion du contrat. Elle s'applique aussi dans le cas que l'offrant introduit dans l'offre la clause que le silence de la personne à laquelle l'offre a été faite sera compris comme consentement, comme dans le cas de l'envoi à une personne de la marchandise qui n'a pas été commandée. La règle mentionnée est énoncée dans les Usances générales du trafic des marchandises de 1954 (usage numéro 35, premier alinéa) et dans le Projet de loi sur les obligations et les contrats de 1976 (article 26, alinéas 1 et 2). Cette règle comporte toutefois certaines exceptions, tant dans le droit des autres pays que dans le droit yougoslave.

L'auteur examine d'abord les cas exceptionnels dans lesquels l'offre peut être acceptée par le simple silence de la personne à laquelle l'offre a été faite qui sont prévues dans les Usances générales du trafic des marchandises (usage numéro 35, alinéas 2 et 3, et usage numéro 24, alinéa 2) et qui sont contenues, sans modifications, dans le Projet de loi sur les obligations et les contrats (article 26, alinéas 3 et 4, et article 27, alinéa 2). C'est, en premier lieu, le cas de l'acceptation de l'offre lorsque entre l'offrant et la personne à laquelle l'offre est faite existent des relations d'affaires qui sont entrées en usage auparavant dans le domaine de ce qui fait l'objet du contrat. Cette exception est généralement admise dans la théorie juridique et dans la jurisprudence yougoslaves. Selon l'avis de l'auteur il faut la conserver aussi dans la prochaine loi sur les obligations.

Le deuxième cas est l'acceptation de l'offre de la part de la personne qui s'est offerte à une autre d'exécuter les commandes pour l'expédition des affaires déterminées, ou quand l'exécution de telles commandes rentre dans la sphère de son activité. L'auteur signale qu'en ce qui concerne cette exception il n'y a pas une unité de vue dans la théorie juridique yougoslave. A la différence de la solution adoptée dans les Usances et dans le Projet, qui se contente du fait que l'exécution des commandes rentre dans la sphère de l'activité des affaires de la

personne à laquelle l'offre est faite, l'auteur considère que même dans ce cas il faut exiger l'existence des relations d'affaires qui sont entrées en usage entre l'offrant et la personne à laquelle l'offre a été faite sur la base desquelles sont exécutées régulièrement les commandes au sujet du service déterminé qui est effectué par la personne à laquelle l'offre a été faite. Il propose une telle solution de même pour la prochaine loi sur les obligations.

La deuxième exception qui est généralement admise dans le droit yougoslave est l'acceptation de l'offre par le silence de l'offrant sur la réponse consentante qui n'est pas arrivée en temps utile de la personne à laquelle cette offre a été faite. L'auteur considère que cette exception aussi doit être conservée dans la prochaine loi sur les obligations.

A part ces trois exceptions, l'auteur examine le cas de l'acceptation de l'offre de la conclusion du contrat qui est exclusivement dans l'intérêt de la personne à laquelle l'offre a été faite. A la différence de la conception généralement admise dans la théorie juridique yougoslave, l'auteur considère que l'acceptation de l'offre pour la conclusion de ces contrats ne peut pas être faite par le simple silence, mais par le comportement actif de la personne à laquelle l'offre a été présentée: par la déclaration expresse ou par l'action concluante.

Parmi les exceptions à la règle „Qui tacet consentire non videtur” l'auteur met au nombre, à la fin, le cas quand l'offrant et la personne à laquelle l'offre est faite se sont mis d'accord au préalable que le silence de la personne à laquelle l'offre a été faite signifiera son consentement à l'offre présentée.

ZAKON O SUDIJAMA U SRBIJI IZ 1881. GODINE

— II deo —

Udružena radikalno-naprednjačka opozicija srušila je na izborima 1880. godine režim na čijem su čelu bili liberali, ali je to bio i poslednji čin njihovog savezništva. Nova vlada, formirana iz kruga »videlovaca«, budućih naprednjaka, nije u svom sastavu imala nijednog radikala.

Novi režim, iako je već početkom 1881. godine došlo do formiranja posebnih stranaka iz redova nekadašnjih saveznika, dosledno je, prvom skupštinskom zasedanju ostvario nekadašnji zajednički unutrašnji politički program. U okviru tog programa bilo je i obezbeđenje sudijske nezavisnosti i već 9. februara 1881. godine donešen je Zakon o sudijama koji sadrži princip sudijske nezavisnosti. Ali, vlada napredne stranke je za taj zakon vezivala i svoje stranačke interese, pa je iz tih razloga insistirala da zakon donese pre svih ostalih zakona o političkim pravima i slobodama građana. I — što je značajnije — u zaštiti tih svojih interesa išla je na sužavanje principa sudijske nezavisnosti.

Vladin predlog Zakona o sudijama, koji je skupštini podnela, nije do kraja i dosledno izveo princip sudijske nezavisnosti. To je bio razlog zbog koga se je skupštinski zakonodavni odbor, koji je predlog razmatrao, podelio na većinu i manjinu.

Odborska većina je branila vladin predlog, ističući u svom izveštaju da predlog sadrži sve potrebne garancije sudijske nezavisnosti.

Odborska manjina je predlog kritikovala, nalazeći da princip nezavisnosti sudija nije dosledno u svim odredbama sproveden i da čak sadrži odredbe koje su mu direktno suprotne. Mišljenje odborske manjine sadrži i konkretan predlog o tome koje odredbe treba dopuniti i izmeniti, radi potpunijeg obezbeđenja sudijske nezavisnosti.

Debata u načelu se vodila na relaciji podrške stavu odborske većine i odborske manjine, prema kome su se poslanici, s obzirom na skupštinski sastav, različito opredeljivali. Kao osnovno u debati u načelu se pokazalo da je stav prema principu sudijske nezavisnosti i njegovom doslednom ili nedoslednom sprovođenju izraz političkog položaja vlade, odnosno skupštinske većine i skupštinske manjine. Vlada Milana Piroćanca je preko načela sudijske nezavisnosti htela da sprovede partijsku prevlast u sastavu sudova, što je diktiralo da istupi sa ogradama u njegovom doslednom sprovođenju. Skupštinska manjina je protestovala protiv ograničenja u ozakonjenju toga principa i kroz mišljenje odborske manjine i debate u načelu

zalagala se za izmenu svih onih članova vladinog predloga kojima se taj princip, u ime viših partijskih ciljeva, krnji.

U debati u načelu, dakle, nije se postavilo pitanje ko je za, a ko protiv principa sudijske nezavisnosti, jer su daleko ranije iste političke snage unele taj princip u svoje političke programe i zalagale se za njegovo zavođenje, nego su se stavovi konfrontirali oko konkretno izvedenih garancija te nezavisnosti, odnosno oko mere sudijske nezavisnosti koja se predlaže. Skupštinska većina je smatrala da vladin predlog u dovoljnoj meri obezbeđuje princip sudijske nezavisnosti i njena podrška vladi nije izostala, dok je radikalna skupštinska manjina smatrala da predlog treba dopuniti i izmeniti u smislu potpunijeg obezbeđenja sudijske nezavisnosti. Zato usvajanje predloga u načelu, posle načelne debate, nije bilo sporno, te je skupština samo sa 5 glasova protiv, predlog usvojila, iako je skupštinska manjina šireg sastava razumela vladina nastojanja da iz sudova odstrani liberale i dovede naprednjake. Međutim, debata u pojedinostima je u većoj meri pokazala suprotnosti u stavu o potrebnoj meri sudijske nezavisnosti. U debati u pojedinostima, kod razmatranja konkretne sadržine pojedinih odredbi i njihovog definitivnog uobličavanja skupštinska manjina je više insistirala na usvajanju onakve sadržine pojedinih odredbi kojima bi se princip sudijske nezavisnosti u većoj meri obezbeđivao. Debata u pojedinostima zbog toga sadrži veće konfrontiranje stavova većine i manjine, pa kod sadržine pojedinih odredbi i nadglasavanje.

U prvom delu rada »Zakon o sudijama u Srbiji iz 1881. godine« (Zbornik radova Pravnog fakulteta u Nišu, knj. XV, 1976, str. 285) pored pregleda i analize sadržaja Zakona o sudijama, dati su i politički uslovi u kojima se pristupilo donošenju zakona, kao i stavovi skupštinske većine i skupštinske manjine, izraženi kroz njihove izveštaje koji su bili osnova na kojoj se vodila debata u načelu.

Drugi deo rada, koji se sada objavljuje, analizira debatu u pojedinostima, odnosno konkretizaciju stavova skupštinske većine i skupštinske manjine na pojedine odredbe zakona. Prikazano je konačno uobličavanje onih odredbi preko čijeg unošenja u zakon je vlada napredne stranke želela sebi da obezbedi kadrove za stranačko (naprednjačko) popunjavanje sudova, a koje su kod članova skupštinske manjine naišle na otpor. Isto tako na otpor kod skupštinske manjine su naišle i sve one odredbe kojima je vlada želela da obezbedi svoj administrativni pritisak na sudove, a na uštrb doslednog zavođenja pune sudijske nezavisnosti. To su odredbe o načinu dolaženja na sudijski položaj u prvostepenim sudovima, o izboru predsednika prvostepenih sudova i članova i predsednika apelacionog suda, o povećanju sudijskih plata sa ciljem da se obezbede mesta za one kadrove koje su iz pojedinih državnih ustanova naprednjaci želeli da odstrane, i dr.

Zbog toga, kroz debatu u pojedinostima se najbolje pokazuje u kojoj meri je obezbeđenje sudijske nezavisnosti poslužilo kao sredstvo, putem personalnih promena u sudovima koje nose stranački karakter, da se u čitavom državnom aparatu izvrši promena adekvatna promeni na vrhu. Za sudijski aparat vlada napredne stranke je kadrove potražila među advokatima i profesorima pravnog fakulteta na Velikoj školi, te se i debata u pojedinostima u najvećoj meri od-

nosi na pripadnike tih profesija, u smislu koliko postoje uslovi, s obzirom na sve okolnosti vezane za njihovu strukturu i položaj u Srbiji sedamdesetih i osamdesetih godina prošlog veka, da se one upotrebe za ostvarenje partijskog cilja vlade napredne stranke.

I

Šira diskusija u debati u pojedinostima razvila se već kod čl. 1; kojim se određuju uslovi za sudijsko zvanje, odnosno za predsedničko mesto u prvostepenim sudovima. Taj član je podelio poslanike naročito mogućnošću da predsednici okružnih sudova, kao prvostepenih, mogu biti i javni pravozastupnici i profesori pravnog fakulteta na Velikoj školi. Ali pre diskusije o toj mogućnosti, u vezi sa čl. 1. postavilo se i jedno načelno pitanje, koje je pokrenula odborska manjina još u svom izveštaju,¹⁾ a o kome skupština može tek sada konkretno da se izjasni, jer u debati u načelu je ostavljeno odborskoj manjini da kod svake odredbe može da interveniše u skladu sa primedbama iz svoga izveštaja.

Odborska manjina je predložila ukidanje stava 3. čl. 1. vladinog projekta, kojim se određuju uslovi za predsedničko zvanje, sa obrazloženjem da su članovi odborske manjine protiv stalnih predsednika svih sudova, prvostepenih i viših (apelacionog i kasacionog), a za predsednike sudova koje će sudski kolegijum svakog suda birati iz svojih redova na godinu dana.²⁾ Pre nego se skupština izjasni o tome ko može biti predsednik prvostepenog suda, na insistiranje odborske manjine morala se izjasniti uopšte da li prihvata njihov predlog da se ukine položaj stalnih predsednika sudova svih instanci. Predlog odborske manjine nije dobio podršku u skupštini, ali je bio predmet vrlo interesantnih poslaničkih diskusija, kao i vladinih nastojanja da ga višim razlozima discipline i rada u sudovima, neutrališe.

Prvo su svoje razloge izneli protivnici ovog vrlo radikalnog predloga.

Prema važećem ustavu ne postoji izborno pravo, nego samo pravo naimenovanja — smatrao je poslanik Kosta Mesarević³⁾, te se predlog odborske manjine ne bi mogao usvojiti. Istovremeno je istakao da nije osnovano da se predsednik prvostepenog suda bira kao i rektor Velike škole. Taj stav je bliže objasnio poslanik Dimitrije Marinković: »Predsednik suda nije to, što je rektor velike škole i što je predsednik učenog društva, pa da se sastavlja jedan put s društvom u nedelji ili mesec dana da samo rukovodi debatom, nego je on tu, tako reći, gazda od te kuće. On mora da se stara za sav posao, mora da odgovara za urednost tih poslova; on vodi brigu nad apsenicima i nadzor nad njima. Dakle on ima takve poslove, za koje će se naći malo ugodnih ličnosti, i ako se može naći dobrih sudija.«⁴⁾

¹⁾ Stenografske beleške narodne skupštine 1880/81, I deo, Beograd, 1881, 457—460

²⁾ Isto, 458

³⁾ Isto, 481

⁴⁾ Isto, 483

Isti poslanik se založio da se iz šireg kruga no što je sudski kolegijum jednog suda mora tražiti predsednik suda, jer nije dovoljno da neko bude dobar sudija pa da bude i dobar predsednik suda, s obzirom da je to i mnogo veći posao od sudijskog posla i posebna vrsta posla. Predsednik suda pored suđenja obavlja i administrativan posao, a za taj posao se teško nalazi udesan čovek. Ovim predlogom međutim, mora da se izabere jedan od sudija za predsednika, pa ma kakav on administrator bio. Sem toga, ovako izabrani predsednik ne sme sudije da kažnjava zbog neurednosti i nemarnosti, već mora da ugađa sudijama, da bi bio ponovo izabran, a to je nespojivo sa nužnošću njegove kontrole nad sudijama. Onda on mora da popušta na štetu poslova, a to znači da on nije samostalan, niti može da se sa uspehom stara o poslovima u sudu. Zbog toga trpi posao, nastaje zastoj 2 — 3 godine, a onda se u takvoj situaciji ne zna ko je kriv i ko odgovoran, pogotovu što se predlaže da mandat nestalnog predsednika traje samo godinu dana.

Odmah u početku debate za stalnog predsednika suda morao je da se založi i ministar pravde.⁵⁾ Predsednici sudova uopšte su nužni, i to ne onda kada se javljaju kao sudije, gde su jednaki sa ostalim sudijama, nego u poslu administracije uopšte. Taj posao je ogroman, jer »od prve tužbe pa sve do poslednjeg akta po svakom predmetu... mora da prođe kroz ruke predsednika suda«. Predsednik suda mora da se stara o pripremi ročišta, i svega što je potrebno da se ročišta ne odlažu, jer to odlaganje mnogo košta. Bilo je slučajeva u sudovima da se ročišta odlažu po 2 i 3 puta, mada po zakonu jednom oročeno ročište više ne sme da se produžava. Osim toga, predsednik suda mora »da vodi nadzor i discipliniranje nad nižim personalom suda«. »Nisu u sudu samo sudije, nego tu ima, kao što znate i sekretara, i pisara, i praktikanata, i pandura; tu ima i pritvorenika, i od svega toga treba da se vodi račun.« Predsednik suda mora da se stara, dakle, o nižem personalu, da nadgleda da se sudski poslovi brzo i dobro izvršavaju, da se neurednosti i zloupotrebe ne dešavaju. Zato je on u sudu nužan. »I zato, gospodo, izbor predsednika na godinu dana između samih sudija po mom mišljenju ne bi značilo ništa drugo nego rastrojstvo u celom sudstvu.«⁶⁾

U daljoj debati istaknuti su još neki razlozi protiv biranja predsednika suda iz sudskog kolegijuma, a naročito protiv toga da izbor vrše samo članovi sudskog kolegijuma. Ako sudski kolegijum bira predsednika, može se desiti da se stariji i sposobniji sudija obide, a da se izabere mlađi samo zato »što je po naravi bolji«. To bi, s obzirom da je svaki sujetan, prouzrokovalo gloženje i razdor, što bi se opet u krajnjem slučaju odražavalo na štetu sudskih poslova, pravde i zakonitosti.⁷⁾ Poslanik Miloš Glišić je naveo da predlog odborske manjine nije u skladu sa sistemom i formom države, te se mora odbaciti. Bez stalnog predsednika ne bi u sudu bilo ni administracije ni reda, pa se »tu ne bi znalo ni koji pije ni koji plaća«. Obraćajući se članovima odborske manjine, pitao je: »...kad bi oni sami

⁵⁾ Isto, 489—491

⁶⁾ Isto, 490

⁷⁾ Isto, 491, govor Milovana Spasojevića

bili ministri, da li bi smeli iz načela i sisteme državne, to da predlože, i da li bi smeli podneti Knjazu na potpis«, zaključivši sam da ne bi smeli na tako nešto ni da pomisle.⁸⁾

S druge strane, tako izabrani predsednik suda bi se smatrao zavisnim od kolegijuma koji ga bira i morao bi »dopuštati da drugove koji su ga izabrali, za pogreške u zvaničnom radu ne kazni«. On bi morao »dosta da se migolji« dok ne reši da li da ih kazni ili ne kazni, odnosno morao bi da »propušta danas jednog sutra drugog«. Tako bi se došlo do toga »da bi oni mogli u zajedničkoj slozi raditi što im se prohte, i tek onda bi se u punoj meri ostvario *perpetuum mobile* novaca iz narodnih džepova u džepove sudija«.⁹⁾ Sa kojih pozicija je to govorio poslanik Miloje Milojević, jasno je iz njegove sledeće rečenice: »No ja ne bih strahovao s te strane, kad bih znao da bi junaci novog radikalizma mogli skinuti s neba heruvime i seravime, pa ih postaviti na ta mesta, ali znam da moraju na stolicama predsedničkim ostati ljudi, koji jedu kupus i slatinu kao i ja, i koje će dovesti prilike u iskušenje«. Ali, isto tako ni predsednici sudova koje su naprednjaci nameravali postaviti ne bi bili »skinuti s neba herumive i seravime«, nego isto tako obični ljudi koje su prilike mogle dovesti u iskušenje, te nije na mestu ideje o mogućim baljim rešenjima koje skupštinska radikalska manjina nudi uslovljavati nerealnim stvarima, pogotovu zato što sama takva rešenja nisu bila nerealna uopšte, nego nerealna za Srbiju toga vremena, prema proceni naprednjaka.

Podrška ovom zaista radikalnom predlogu skupštinske manjine nije izostala. Novak Milošević ga je smatrao naprednim, bez obzira da li se ocenjuje prema merilima naprednjačke ili radikalne stranke.¹⁰⁾ Za novi način biranja predsednika suda založio se i Vasilije Pavić, jer bi tek onda na ta mesta dolazili »čvrsti karakteri i ljudi koji od svog društva budu označeni kao najbolji«. Poslanik Pera Velimirović, istaknuti član odborske manjine, smatrao je da i pored svega što je rečeno još uvek nije bilo mnogo razloga za postojanje stalnog predsednika u sudovima. Razvrstavajući razloge on je pokušao i da ih obori jačim argumentima. Za njega, nisu u pravu oni koji smatraju da je potreban stalni predsednik suda da ne bi administracija trpela, jer je i svaki sudija dovoljno spreman za administraciju, kad već može sudsku funkciju da obavlja. Razloge onih koji smatraju da bi disciplina u sudovima bila labava ako predsednika suda bira iz svojih redova sudski kolegijum, Velimirović je pobijao razlozima objašnjenjem da disciplina u sudovima nije stvar samo predsednika suda, nego svih koji rade u sudu, svih sudija i svih činovnika u sudu, da i danas postoji praksa da mora mlađi da sluša starijega, da se sudija sluša i njegova naređenja uredno izvršavaju, te da ne treba zbog toga brinuti. Ispada prema svemu da se ovde radi samo o disciplini za sudije, a upravo je to opasno po načelu sudijske nezavisnosti, zaključuje Velimirović, pošto je prethodno predlog odbranio od primedbi administrativne i disciplinske prirode. Po

⁸⁾ Isto, 500, govor Miloša Glišića

⁹⁾ Isto, 507, govor Milije Milojevića

¹⁰⁾ Isto, 503

njemu, predsednik suda, bi se onda, pošto prema položaju koji prema zakonu treba da ima i zbog veće plate stoji iznad sudija, pretvorio u drugog ministra, a ovde se želi navodno da se sudije izvuku ispod vlasti i sada postojećeg ministra pravde. S druge strane, predsednik suda koji bi bio stalno postavljen, s obzirom da je neprekidno u dodiru sa sudijama, s obzirom na položaj koji ima u sudu i pravo da kažnjava i kontroliše sudije, mogao bi mnogo više »na mnjenje sudija pri suđenju kakvog dela da upliviše, nego i sam ministar iz Beograda.«¹¹⁾

Izvestilac odborske manjine, Marko Petrović je, na kraju diskusije, izneo razloge manjine za takav predlog, da ne bi izgledalo da manjina to predlaže iz inata, a da za to nema nikakve razloge, što joj se već prebacivalo. Stvarno su to bila dva jaka razloga: »Cilj je ovoga zakona u opšte bila, da postavimo na nezavisnu nogu pri izricanju pravde sve sudije uopšte i svakoga sudiju pojedinca. Nama se je činilo, kad se u jednom sudu postavi stalni predsednik na večita vremena sa tako odličnim položajem kakav je kod stalnog predsednika, da bi taj njegov položaj prilično uplivišao na slobodno kretanje nižih sudija. Druga je pobuda bila finansijske prirode, što bi se ukidanjem ovih predsednika, koji bi bili zamenjeni izborom na godinu dana iz kolegijuma, učinila ušteda državnoj kasi od 37000 dinara godišenja.«¹²⁾

Predlog odborske manjine nije usvojen, te je time postalo aktuelno i pitanje da li advokati i profesori pravnog fakulteta na Velikoj školi mogu biti predsednici prvostepenog suda, kako je vlada predložila, s obzirom da krug mogućih predsednika prvostepenih sudova nije sužen na članove sudskih kolegijuma prvostepenih sudova.

II

Drugo sporno pitanje kod prvog člana je prema tome bilo da li advokati i profesori pravnog fakulteta na Velikoj školi mogu postati predsednici prvostepenih sudova. Takva mogućnost je prema vladinom predlogu postojala uz uslov da imaju pet godina advokatskog odnosno profesorskog staža. U skupštini to nisu prihvatili svi poslanici, čula su se protivna mišljenja i za advokate i za profesore pravnog fakulteta, što je izazvalo dužu debatu, u kojoj su poslanici iz skupštinske većine i ministar protivargumentima branili vladin predlog.

Poslanici koji su bili protiv toga da advokati posle pet godina advokature mogu postati predsednici prvostepenih sudova, takav stav su branili sledećim argumentima:

— poštteni advokati koji su završili pravni fakultet i koji dobro rade ne bi ni za 2000 talira došli za sudiju i za predsednika suda, nego bi došli oni »koji izgube poštovanje i poverenje kod naroda sa svojim nepoštenim radom.«¹³⁾

¹¹⁾ Isto, 496

¹²⁾ Isto, 514

¹³⁾ Isto, 480, govor Dimitrija Cvetkovića

— i kod najboljih advokata i kod najboljih propisa o taksama za njihov rad, oni naplaćuju više nego što treba i ne drže se zakona o taksama, te se zbog toga može postaviti pitanje kako će se držati paragrafa u sudovima, jer bi se na njih onda mogla da primeni ona narodna izreka »što dika navikla«. ¹⁴⁾

— posao advokata je jednostran, nije kod njih takav posao kakav je kod jednog sudije u sudu, te oni ne bi bili spremni da obavljaju taj posao u sudu. ¹⁵⁾

— zašto advokatima dati pravo da za pet godina prakse postane predsednik u sudu, kad to ne može ni jedan sudija za sedam godina.

— to bi bila očita nepravda prema onima koji kad svrše pravne nauke dođu u državnu službu, gde počinju od praktikanata, pa ne mogu pre 10 godina da postanu sudije, jer mora da bude i pisar i sekretar; njima ne treba da se pretpostave oni »koji su svoju ličnu korist pretpostavili državnim interesima, pa su otišli u advokate, gde su zarađivali mnogo više nego oni koji su se odali na državnu službu da posluže interesima države i naroda.« ¹⁶⁾

— ne mogu javni pravozastupnici i profesori Velike škole da budu bolji administratori u sudu od samih sudija iz toga suda, pa ih i iz toga razloga ne treba birati za predsednike prvostepenih sudova.

— time što bi usvojili da predsednici prvostepenih sudova mogu postati i advokati, poremetio bi se red u činovničkoj hijerarhiji, »Našle bi se sudije u teškom položaju, da, kad god oni dođu do izgleda za predsedništvo, da će lakše doći da taj položaj kakav advokat, nego li taj sudija.« ¹⁷⁾

Ovako iznoseći razloge protiv postavljanja advokata za predsednike okružnih sudova, veći deo ovih poslanika se izjasnio da bi advokati mogli i trebalo da budu birani za sudije, posle pet godina advokatske prakse, pa tek posle određenog broja godina (2—5) sudske prakse da mogu biti birani i za predsednike prvostepenih sudova. ¹⁸⁾

U odbranu advokata, njihove stručnosti i moralnog lika, ustali su poslanici iz skupštinske većine i ministar pravde, od koga advokati nisu zavisili, ali koji je imao naročite razloge za usvajanje odredbe po kojoj bi oni mogli biti predsednici prvostepenih sudova. Argumenti i poslanika i ministra pravde su uglavnom sledeći:

— pravozastupnici mogu biti predsednici prvostepenih sudova, jer su se za pet godina svoje prakse osposobila za ta mesta. Čak se među advokatima mogu naći ljudi »koji se mogu srazniti sa svima sudijama u zemlji.« ¹⁹⁾

— »nema bojazni da može ministar uzeti jednog advokata te da ga pretpostavi jednom dobrom sudiji, jer za celo ne bi imao toliko smelosti.« ²⁰⁾

14) Isto, 480, govor Veljka Jakovljevića

15) Isto, 482, govor Milana Žunjića

16) Isto, 489, govor Milana Đurića

17) Isto, 481, govor Koste Mesarevića

18) Isto, 481, govor Ivana Protića; 482, govor Milana Žunjića; i dr.

19) Isto, 483

20) Isto, govor Dimitrija Marinkovića

— istina je da među advokatima ima nepoštenja, »ali toga ima i među svim redovima, pa se mi opet ne nalazimo pobuđeni da ih tako oštro osudimo«,²¹⁾

— advokati su »već pred komisijom položili ispit i dokazali da zaista mogu biti pravi zastupnici naših zakona i pravde«. ²²⁾ Pravo zastupnik mora da završi pravne nauke sa vrlo dobrim uspehom da bi mogao da polaže advokatski ispit; posle svršenih nauka mora da bude dve godine u sudu, pa da može ispit da polaže; pravozastupnik mora pred određenom komisijom da delom pokaže da razume sve zakone, pa tek onda postaje advokat; to su dovoljne garancije o njegovoj sposobnosti i spremi i za predsednički posao u sudu — smatrao je poslanik advokat Milovan Spasojević.²³⁾

— sudije kolegijalno rešavaju, a advokat sam rešava predmet, »pa ako ne uzme put kao što valja, onda propada mu stvar. Kod suda naprotiv, ako jedan sud ne reši kao što treba, potražiće drugi sud, pa još i treći sud«. ²⁴⁾ Advokat zato mora da otvori oči pet puta više nego sudija, ako neće da se proigra. Zato advokati moraju, i to je izvesno, da se osposobljavaju daleko više nego sudije.

— dobar advokat neće se primiti ne za predsednika, nego i za nešto više, a rđavog neće kandidovati apelacioni i kasacioni sud, pa tako otpada bojazan da će advokati drugim pravnicima zauzeti mesto.

— u predlogu nije rečeno da se advokati moraju uzeti za predsednike, nego da mogu, a da li će se uzeti to zavisi od volje apelacionog i kasacionog suda da ih kandiduje, odnosno od volje ministra pravde da ih između predloženih kandidata uzme, pa im zbog toga kao pravnicima ne treba uzeti pravo koje po ustavu i zakonu imaju. Ustavom je garantovano da su svi građani srpski pred zakonom ravnani, pa kad u zakonu stoji da onaj ko svrši pravne nauke može biti sudija, onda ne smemo to pravo advokatima i profesorima pravnog fakulteta oduzeti, kad oni ispunjavaju uslove i za sudije i za predse-

dnike prvostepenih sudova.

— ima kod nas rđavih advokata, ali ima i dobrih, koji su ispunili sve zakonske uslove, pa zašto im onda, kad zažele da se povuku u mirni život i da više ne čekaju pred sudskim vratima, ne dati pravo da budu sudije i predsednici.

— »Advokati su nekako u Srbiji čudne sreće. I ako čl. 46 ustava kaže: svaki Srbin, koji je punoletan i plaća građanski danak na imanje, rad ili prihod, ima pravo da bira poslanike ili poverenike, i dalje, da može biti i poslanik; a opet čl. 48 kaže: da ne mogu advokati biti birani za poslanike narodne. Zašto je ovo ovako nekad naredeno, mislim da nije nužno danas da govorim, jer je ta stvar prilično sazrela, i držim da toga člana neće više biti u ustavu, koji kaže, da advokati ne mogu doći u skupštinu po volji izbora narodnog. Danas opet izlazimo s nečim sličnim tome«. Danas se traži da oni ljudi koji su učili pravne nauke, ne mogu biti sudije, iako oni po zakonu to mogu. To je u suprotnosti sa čl. 24 ustava: »Srbi imaju jed-

²¹⁾ Stenografske beleške narodne skupštine 1880/81, 483—484

²²⁾ Isto, 498, govor Ljube Molerovića

²³⁾ Isto, 499

²⁴⁾ Isto

naka prava na sva državna zvanja, ukoliko ispune uslove zakonom propisane i imaju sposobnosti za to«. Prema tome, ako bi se usvojilo da advokati ne mogu biti predsednici prvostepenih sudova, onda bi takav zakon bio u suprotnosti sa ustavom, pa ne bi mogao ni da opstane.²⁵⁾

— »...Ljudi koji idu u advokaturu, ne idu tamo samo zato, što se tamo više zarađuje. Vi ćete sigurno znati da je bilo mladih ljudi, koji su usled raznih prilika bili prinuđeni da ostave službu državnu i da beže tamo; gde neće da pate od samovolje i nepravde. Pa, kad su ti ljudi ostavili državni položaj i otišli tamo, gde će da budu slobodni i gde će slobodno govoriti i svoje misli zastupati, ja ne znam kako bi smo mogli odreći tim ljudima prava da se mogu vratiti u državnu službu, na čiju su se štetu može biti uklonili. Među advokatima je bilo najsobodoumnijih ljudi, koji su branili svaku ustavnu slobodu u našoj zemlji, pa zar ti ljudi danas da se liše prava i ako ga imaju na osnovu najvećeg zemaljskog zakona.«²⁶⁾

— advokati neće na sud navaliti, »jer oni koji su dobri, oni su bolje nagrađeni nego kod sudova, a koji su lošiji, oni će doći u kandidaciju, ali će iz iste otpasti«.

— pravozastupnici predstavljaju »odličnu snagu pravničku« i po svojoj spremi mogu doći u kandidaciju i za viša mesta; oni završe pravne nauke, pa polažu ispit pravozastupnički; onda kod svakog pojedinog predmeta oni moraju zemaljske zakone da prouče do dna i da se postave u položaj sudija, ne bi li predviđajući rezultat bili sposobni da štite privatni interes svoje stranke. Nije osnovana zebnja koja se ovde pojavljuje »da pravozastupnici mogu stvar da izvrnu. Oni je ne izvrću, nego upravo traže načina i puta da pogreške jednog suda ispravljaju kod apelacije, pa čak i do kasacije«. Što se u narodu kaže da advokati svaku presuđenu stvar mogu da izvrnu to je samo površno shvaćeno, »jer oni ne mogu izvrćati kad stvar ide putem sviju sudova.«²⁷⁾

— advokati se moraju bazirati i na svoje lične interese, jer svaki trud mora da se nagradi, a on se time više nagrađuje što je uspeh sigurniji. Kad tako rade oni rade vrlo dosledno: osposobljavaju se da što uspešnije rešavaju predmete, a time rade ujedno i na traženju pravde i na zaštiti ličnih interesa.²⁸⁾

U završnoj reči izvestilac odborske većine Đorđe Pavlović je, rezimirajući sve prethodne razloge, dodao i stav o savremenom shvaćanju odnosa prema advokatskom radu uopšte, za razliku od stava o njima u prošlosti, kao i svoje viđenje praktične realizacije ove mogućnosti. Prema svom zanimanju i prema uslugama koje čine, advokati zaslužuju svako poštovanje, jer oni sprečavaju čast i čuvaju imanje, koje usluge i kada se plate, nisu dobile potrebno zadovoljenje, niti adekvatnu nagradu u bilo kojoj sumi nagrade za učinjenu uslugu. U odnosu na prošlost u stavu prema advokatima postoje izvesne razlike: »Pre nekoliko godina odista su advokati u mnjenju mučno stajali, ne za to, što su zaslužili, nego što se je tako svaćalo. U današ-

²⁵⁾ Stenografske beleške narodne skupštine 1880/81, 503

²⁶⁾ Isto, 504

²⁷⁾ Isto, 511—512

²⁸⁾ Isto, 512

nje doba to je u nekoliko promenjeno. U današnje doba drugče se cene, oni se smatraju kao nužni, legalni posrednici, zastupnici.«²⁹⁾ »Mislili današnjeg veka« advokatsko zanimanje svrstavaju u red »liberalnih profesija«, zajedno sa lekarima, sveštenicima, učiteljima, proналаzačima. »Cena koja se plaća za njihov posao ne odgovara ni učinjenim uslugama, ni poslu, ni blagorodnoj celji, koja se imala postići«, ali je taj red ljudi, u koje spadaju i advokati, svuda i potpuno uvažen. Zato je opravdano što su u projektu zakona o sudijama našla i jedna takva odredba. S druge strane, i apelacioni i kasacioni sud, a i ministar pravde će za predsednička mesta kandidovati odnosno postavljati najčešće ljude iz sudske struke. A ako se izuzetno desi da na red dođe koji advokat, onda će oni uzeti advokata sa izuzetnim svojstvima i sposobnostima, a takav jedan advokat »koji je u jednom mestu proveo izvestan broj godina, koji je ljude zastupao, mirio u njihovim parnicama i koji je u ostalom stekao opšte uvažnje i poštovanje« i zashužuje da dođe na takvo mesto.³⁰⁾

Ministar pravde Milan Piroćanac, kao nadležni ministar, govoreći više puta, izneo je vladine stavove u vezi sa teškoćama oko popunjavanja sudova odgovarajućim kadrovima, s jedne strane, i o meri odgovornosti sa kojom bi vlada i viši sudovi pristupili primeni ove odredbe iz projekta, s druge strane. U Srbiji se nesme sužavati krug iz koga bi se birale sudije i predsednici prvostepenih sudova, ne samo u ovom momentu nego ni za sledećih 20 godina, jer Srbija nema ni u toj struci dovoljan broj stručnih ljudi. Kad se taj krug ne bi proširio profesorima pravnog fakulteta i advokatima onda bi se moglo desiti da nesprenni ljudi dolaze na mesta sudija, a to se upravo zbog interesa pravde i zakonitosti ne sme dopustiti.³¹⁾ Iz istih razloga treba usvojiti i onaj predlog iz projekta zakona u vezi sa godinama potrebnim za sudijsko mesto (pet godina advokatskog, odnosno profesorskog staža).³²⁾ S druge strane, višim sudovima treba »dati mogućnost da izberu ličnost koja može časno vršiti sudijsku dužnost i po karakteru i po umnoj spremi«, a ovi sudovi nikada neće doći dotle da izaberu lice »koje neće izazvati opšte odobravanje«, zbog toga da »ugled sudovima ne omalovaže«. Ministar je pak odgovoran skupštini ako za sudiju ili predsednika prvostepenog suda postavi nesprenno lice, pa kad je već odgovoran, a u ustavnom životu ne postoji drugi način odgovornosti, onda mu treba ostaviti vlast da on postavlja sudije i predsednike kako nađe korisnije za državnu službu.³³⁾ Osim toga, ni viši sudovi ni ministar nisu obavezni da uzmu pravozastupnika za sudiju i predsednika prvostepenog suda, odnosno mogu ali ne moraju, pa tu odredbu tako i treba primiti: kao mogućnost, a ne kao obavezu. Sem toga, danas kada se već razume da je pravozastupnik koristan čovek u društvu, da je vezan da radi na pravdi i da pomaže sudiji u iznalaženju zakonske pravde, kada se zna da su advokati nužni u zemlji gde postoje pisani zakoni, sasvim

²⁹⁾ Isto, 513

³⁰⁾ Isto

³¹⁾ Stenografske beleške narodne skupštine 1880/81, 484

³²⁾ Isto, 484—485

³³⁾ Isto, 485

je opravdano što je ovakva odredba ušla u projekt i treba je usvojiti, tim više što su davno prošla vremena kada se zabranjivalo advokatima da budu birani za narodne poslanike.

III

Predlog da profesori pravnog fakulteta na Velikoj školi posle pet godina profesorskog staža mogu biti birani za predsednike prvostepenihi sudova takođe nije naišao na opšte odobravanje u skupštini. Protiv predloga su se naročito izjasnili prisutni, u svojstvu poslanika, profesori Velike škole, za razliku od poslanika advokata, koji su se u skupštini založili za svoje drugove, što je i razumljivo, jer predlog da se iz redova advokata odnosno profesora pravnog fakulteta biraju predsednici prvostepenihi sudova nije imao istu težinu za advokate i za profesore. Za profesore nije bila počast da odu sa fakulteta i službuju zajedno sa svojim učenicima, te je za njih ovaj predlog bio degradacija. To naročito ako se ima u vidu dotadašnja praksa regrutovanja kadrova za visoka činovnička mesta. Do tada su se iz redova profesora Velike škole regrutovali ministri, članovi državnog saveta i članovi najvišeg suda, ali ne i predsednici prvostepenihi sudova. Isto tako, i obrnuto: nosioci najviših činovničkih zvanja (ministri, savetnici, članovi kasacije) su vrlo rado posle isteka mandata prihvatili profesorska mesta na Velikoj školi.

Prema Svetomiru Nikolajeviću, profesoru Velike škole, profesori i advokati ne bi trebalo da budu sudije i predsednici prvostepenihi sudova, kao »ljudi sa sokaka«, jer neće »nikad odgovoriti na sudijskom stolu onako dostojanstveno svome pozivu, kao što će odgovoriti oni koji su sudije«,³⁴⁾ misleći pri tome na sudijsku praksu koju advokati i profesori nemaju. Ministar pravde je ovo mišljenje Nikolajevića okvalifikaovao kao vrlo oštre ocene o profesorima i advokatima, dok je poslanik Miloš Glišić poslaniku Nikolajeviću oštro zamorio zbog takvog stava, tvrdeći istovremeno da »neko može i 20 godina sedeti za zelenim sudijskim stolom, pa opet biti neznalica, ako se stalno ne usavršava »pitanjem i idenjem za vremenom«.³⁵⁾ To je nateralo Nikolajevića da bliže objasni svoje neslaganje sa vladinim predlogom, odnosno da bliže objasni svoje razloge. Govoreći o tome da kod njega ne stoji namera da omalovaži svoje kolege sa Velike škole, »jer profesori pravnog fakulteta imaju veće važnosti i sjajnije karijere, nego što je predsedništvo okružnih i prvostepenihi sudova«, on je izneo i mogućnosti koje profesori imaju za uticanje na rad tih sudova, te da ih zbog toga ne treba slati direktno u sudove. Oni na suđenje utiču posredno, preko sudija koje spremaju za taj poziv. Na taj način njihova pomoć dolazi odozdo u sud. Zato oni ne treba da idu u prvostepene sudove, a ni u apelacioni, ali treba da idu u kasacioni sud, da bi na suđenje uticali i odozgo. Dakle, »iz kasacionog suda odozgo«, a »naukom i vaspitanjem sudija odozdo« profesori pravnog fakulte-

³⁴⁾ Isto, 484

³⁵⁾ Isto, 501

ta utiču na suđenje, pa i ne treba da ulaze u prvostepene i apelacioni sud, nego samo u kasacioni, kao i do sada.³⁶⁾ To nikako nije bilo omalovažavanje profesora, nego baš naprotiv, njihova zaštita.

Svetomir Nikolajević je podržao poznati radikal Ranko Tajsić, sa motivacijom da je on kao profesor priznao da je preče mesto ustupiti ljudima stručnim, kancelarijskim i praktičnim, no ljudima teorijski spremnim.³⁷⁾ Profesor »koji govori teoriju sa katedre« ne može da se uporedi sa jednim sudijom »koji je nekoliko godina radio na praktici, i da on dobije pre za predsednika, nego onaj sudija, koji je već radio po kancelarijama, koji je imao sve pred sobom, te razne procese i krivične, i građanske, i kancelarijske. Terao bih još i trole, da bih kazao, da sekretari i pisari, koji su sposobni, pre dobiju to mesto, no profesori i advokati.«³⁸⁾

Ministar prosvete i crkvenih dela, kao upravni starešina profesora Velike škole, uzimajući reč, izneo je »pravi uzrok« mogućnosti njihovog postavljanja za predsednike prvostepenih sudova. Prema njemu, ako neki profesori fakulteta dođu u situaciju da moraju ostaviti profesuru, ne treba im onemogućiti da tu službu zamene drugom. Ovaj opšte prihvatljivi načelni zaključak, odmah je dobio i konkretne oblike: »Može se desiti na pr. da mlad čovek izgubi glas, koji mu je potreban kao profesoru, ili se može desiti da mladi ljudi ne podnesu izbor toga posla po talentu svome.«³⁹⁾ Neki talenti mogu dobiti da uđu u nauku, ali ih tada ne služi dar govora, odnosno saopštavanja, a profesorska služba tesno je vezana za taj dar. Ako profesorsku službu dobije takav čovek koji je nauku pojmio, ali mu nedostaje dar saopštavanja, pa mu ne pođe za rukom da to praksom savlada, zašto mu onda ne omogućiti da u sudskoj struci traži mesto, koje će mu prema plati i položaju odgovarati. Taj položaj je za profesore pravnog fakulteta položaj predsednika prvostepenih sudova, a ako se to ne usvoji sada, onda bi takav profesor došao u nepriliku.

Ipak je o pravnim razlozima otvoreno govorio samo pirotski poslanik Raša Milošević: »... vrlo se često dešavalo da ima profesora, koji su zauzeli ta mesta kao savetnici, pa ih niko ne može oterati da bi mogao doći neki mlad čovek, koji ima mnogo većeg znanja.«⁴⁰⁾ Zato se ne može usvojiti predlog profesora Nikolajevića, jer bi onda »mesta tih profesora bila utvrđena za svagda«, a »ima i takvih profesora koji ne zaslužuju da i dalje ostanu profesori na štetu nauke i ljudi, koji se samo vaspitavaju.«⁴¹⁾

Poslanici su prihvatili razloge ministra pravde i poslanika Raše Miloševića, kako je u završnoj reči to istakao izvestilac odborske većine Đorđe Pavlović, dodajući samo još i to da ne bi trebalo isključivati profesore »kao one koji spremaju pravnike«, da ne budu sudije, jer bi se onda teško našlo dovoljan broj stručnih ljudi za sudove«.

³⁶⁾ Isto, 502

³⁷⁾ Isto, 505

³⁸⁾ Isto

³⁹⁾ Stenografske beleške narodne skupštine 1880/81, 506

⁴⁰⁾ Isto, 508

⁴¹⁾ Isto, 509

Kod glasanja do koga je došlo posle duže prepirke oko načina formulisanja i sadržine čl. 1. radi izjašnjenja i koje je obavljeno po imenice, jer se rezultat glasanja sedenjem i ustajanjem nije mogao sa sigurnošću utvrditi, vladin predlog je usvojen zanemarujućom većinom glasova. Od 138 prisutnih poslanika za predlog se izjasnilo 75, protiv predloga 63, dok se 4 poslanika uzdržalo od glasanja.⁴²⁾ Usvajanjem čl. 1. prema vladinom predlogu stvorena je mogućnost da advokati i profesori pravnog fakulteta na Velikoj školi postanu predsednici prvostepenih sudova. Predlog o tome jeste poslužio kao povod da se čuju različiti stavovi o nosiocima tih profesija, ali stavovi o njima nisu bili povod da se takav predlog da. Povod je političke prirode, a rezultati koji su se očekivali politički značajniji od diskreditovanja ili spašavanja ugleda jedne od profesija.

U konkretnim političkim uslovima mogućnost da advokati i profesori pravnog fakulteta zauzmu mesto predsednika prvostepenih sudova dobija druge dimenzije od onih koje su se kroz debatu u pojednostinostima mogle da ispolje. Reč je o potrebama da se pronađu stručni, ali i politički pogodni kadrovi za stranačko prestrojavanje sudske struke i uopšte činovničkog aparata, posle promene na vrhu od 19. oktobra 1880. godine, kada su se na čelu režima našli naprednjaci.

Do tog momenta čitav činovnički aparat je bio liberalnog stranačkog sastava, jer su liberali posle povremenih konzervativnih ministarstava, uspeali da konsoliduju svoj činovnički aparat. Sudijski aparat je takođe bio popunjen liberalima, sa, ali i bez odgovarajuće stručne spreme, jer se za sudiju sve do donošenja Zakona o sudijama 1881. godine nije tražio završen pravni fakultet. I profesorski kadar na Velikoj školi činili su pretežno liberali, mada ona nije mogla da uskrati utočište ni onom malom broju visoko obrazovanih ljudi, drukčijeg političkog opredeljenja, koji se, s jedne strane, u uslovima liberalnog režima posle 1869. godine nisu mogli ili nisu hteli da izbore za veće političke položaje, dok su, s druge strane, s obzirom na svoju stručnost i sposobnost, bili na Velikoj školi neophodni. Jednostavno, nije bilo kadrova kojima su mogli biti zamenjeni. Ali, isto tako mora se priznati da je namesnički režim u tome bio tolerantniji, no što su bili kasniji vladajući režimi u Srbiji, naročito konzervativni, do srpsko-turskih ratova 1876. godine. U tome je bila razlika i u odnosu na stručne kadrove kojima su opremali svoje državne aparate čim su bili u mogućnosti da to čine. Dok je namesnički režim nastojao da oko sebe okupi sve političke grupe, da ih različitim sredstvima, pa i ponudom profesorskih mesta na Velikoj školi, pojedinačno razbija i privlači, konzervativni režimi (Marinovića, Čumića, Danila Stefanovića) su u tome bili isključivi. Mnogi su liberali, koji se u osnovnim načelima nisu slagali sa namesničkim režimom, ali su njegove ponude prihvatili, morali to da plate odricanjem od sopstvenih ideja. Tako »oslobođene« liberalne drugove iz 1858. godine su

⁴²⁾ Isto, 515—517

liberali iz 1868. godine i primili, jer je njihovo nastojanje bilo usmereno da okuplja grupe oko sebe, da ih ne bi imali protiv sebe. U to vreme izvršeno približavanje liberala namesničkom režimu je bilo razlog definitivnom razočarenju i Svetozara Markovića u »beogradske liberale«. Mladokonzervativci se još uvek nisu snašli, pa su nalazeći potporu u starokonzervativcima, a delimično i u levim liberalima pošli jednim drugim putem: da se politički izbore za najviše položaje, da najpre formiraju svoju vladu pa da na taj način obezbede i najviša politička mesta u zemlji, a ne da se prilagođavaju tuđim uslovima. Zauzimajući vrh, nisu se postarali da sebi obezbeđuju mesta za slučaj kakvog političkog preokreta, koji je zbog odnosa vlade i skupštine, kao i vlade i kneza, u tom vremenu bio vrlo realan, već su partijskom isključivošću omogućavali isti takav stav i prema sebi, kada do promene dođe. Kako su bili stranački još uvek nekonolidovani i neopremljeni, nisu se mogli duže na vrhu ni zadržati. Na vrh po svojoj snazi nisu ni dolazili, već ih je dovodio knez u traganju za faktorima svoje moći.

U vreme kada su na čelu režima bili liberali, sa svojim principima postepenosti i umerenosti u ustavnom razvitku i reda i discipline u političkom životu, nisu mogli biti privlačniji za mlade školovane ljude od onog što su mladokonzervativci i levi liberali nudili: punu slobodu štampe, ličnu i imovinsku sigurnost, slobodu zbora i udruživanja, punu zakonodavnu vlast skupštine, opštinsku samoupravu, i dr. Na Velikoj školi, gde se tolerantnošću namesničkog režima kao i kasnijih liberalnih režima, mogao naći i profesor koje te nove ideje sa katedre propagira, sve se više mogu naći mladi ljudi koji ih prihvataju. Zbog toga su u to vreme već uveliko počeli pristizati stručni kadrovi koji su bili drugojačijeg političkog opredeljenja no što je bilo liberalno.

Kada su mladi školovani kadrovi počeli pristizati, oni nisu mogli odlaziti u državnu službu u vreme kada su na čelu režima bili njihovi politički protivnici. Oni su morali da idu u slobodne profesije, bez državnog pritiska. Otuda veliki broj advokata sa završenim pravnim fakultetom, dok su u sudovima sudili i nepravnici, ali režimu odani ljudi, praktičari sa velikim iskustvom. Zbog novih advokata i stalnog priliva školovanih pravnika — mladokonzervativaca i levih liberala — režim je počeo da zaoštrava uslove za sticanje toga položaja. To je bio nov pritisak na vršioce advokatske profesije, pored već poznatog odstranjenja iz politike, koje je istina 1869. godine postignuto na drugim relacijama i drugim povodom, ali koje je sve do 1880. godine dobro došlo režimu da ih i politički drži na odstojanju.

Od 19. oktobra 1880. godine mladokonzervativci i levi liberali, odnosno naprednjaci, shvataju svoje mogućnosti realnije i dugoročnije, baš zahvaljujući popunjavanju njihovih redova mlađim školovanim kadrovima. Nisu više samo vladaočev eksperiment ili pokušaj da se izađe iz momentalne krize, nego stranka koja se je, istina uz pomoć radikala, izborila za položaj režimske stranke, pa je bila u situaciji da takav položaj realizuje. Na iskustvima svojih najviđenijih članova morala je brzo da pristupi prestrojavanju činovničkog apa-

rata odozgo do dole, pogotovu zato što širu podršku nikada nije imala. Zbog toga je što pre morala pristupiti stranačkom prestrojavanju državnog aparata, jer je to za naprednu stranku bilo ne samo de-lenje činovničkih mesta svojim pristalicama, nego i obezbeđenje instrumenata vladavine.

Stranačka reorganizacija sudova je takođe predstojala. Naprednjaci su stručne kadrove za sudove morali potražiti među advokati-ma, gde je najmanje bilo liberala, jer su oni već bili u sudovima, s obzirom da je liberalni režim svojim istomišljenicima obezbeđivao državnu službu sa kojom je u to vreme bilo daleko lakše. Naprednja-ci su dakle morali da iz advokatskih redova popunjavaju sudove stručnim kadrovima, jer su pod vidom zavoda znanja i nauke u sudove i hteli da izvrše njihovo preustrojstvo. Zato su se naprednja-ci borili za ozakonjenje te mogućnosti, jer bi onda dobili i stručne ljude i svoje jednomišljenike kojima bi zamenili liberale u sudovima.

Kod profesora pravnog fakulteta na Velikoj školi postavljali su se za naprednjake drugi problemi. Naprednjaci su sa Velike škole hteli da odstrane neke ljude, koji su se tamo našli prema već usta-ljenom redu kretanja i rotaciji kadrova, preko savetničkog ili mini-starskog položaja. Nisu liberalima hteli da ostave one mogućnosti koje su i sami koristili svojevremeno, da posle vlade i saveta idu na Ve-liku školu, odakle se najčešće i dolazili u savet i vladu. Naprednjaci su i na Velikoj školi hteli svoje mlađe drugove, koji su žudeli za profesorskim položajima. Kako u tim izmenjenim uslovima, politič-ki nije poželjno bilo prosto stavljanje u penziju profesora Velike ško-le, usvajanjem mogućnosti da postanu predsednici prvostepenih sudo-va, naprednjaci su profesorima pravnog fakulteta obezbedili ostanak u državnoj službi, na materijalno adekvatnom položaju (što su posti-gli povećanjem sudijskih plata) i time našli politički opravdanije re-šenje. S druge strane, želeli su da spreče upotrebu mogućnosti koje katedra na Velikoj školi pruža, kroz stručno osposobljavanje kadro-va, i za njihovo političko vaspitanje, imajući već i lično iskustvo, s obzirom da im je u vreme administrativne kontrole štampe i zabra-ne slobode zbora i dogovora, katedra bila jedina mogućnost propagi-ranja ideja i svog političkog programa. Naprednjaci su iz tih razlo-ga želeli profesore pravnog fakulteta — liberale da dovedu u sudove kao predsednike prvostepenih sudova.

IV

Usvajanjem čl. 1. vladinog predloga nije bila zaključena disku-sija o advokatima i profesorima pravnog fakulteta, jer već sledeći čl. 2 predviđa da sudije apelacionog suda mogu biti profesori prav-nog fakulteta sa 5 godina profesorskog staža ili advokati sa 7 godina advokatske prakse, pored ministara pravde i sudija prvostepenih su-dova sa 5 godina staža. Sve su se dileme ponovo otvorile, ali su mno-ga pitanja i stavovi ovim povodom jasnije rečeni. Isto tako čuli su se različiti stavovi i o predloženoj mogućnosti da bivši ministri prav-de mogu biti sudije u apelacionom sudu.

Najpre je poslanik Svetomir Nikolajević izneo svoj raniji predlog da profesori pravnog fakulteta ne mogu biti predsednici prvostepenih sudova i članovi apalacionog suda, već jedino sudije kasaacionog suda, koji je više kontrola nego sud. On taj predlog ponavlja i pored odluke skupštine da profesori pravnog fakulteta i advokati mogu biti birani za predsednike prvostepenih sudova, jer »zamišljajući ljude, koji nisu u praktici radili, ljude od čiste teorije, ili ljude, koji su se u običnom životu pri cenjenju pravde uvek obzirali na svoje lične koristi«, čvrsto stoji na stavu da »takvi ljudi ne bi bili garancija za nezavisnost sudsku«. ⁴³⁾ Još je dodao da i bivši ministri pravde ne bi trebalo da budu sudije u apelacionom sudu, jer je ministar političko zvanje, a »bilo je zemalja gde su ministri prosvete bili generali, a vladike ministri pravde«.

Predlog poslanika Nikolajevića naišao je na podršku onih poslanika koji su i kod diskusije o čl. 1. bili protiv uzimanja advokata i profesora pravnog fakulteta za predsednike prvostepenih sudova. Oni su uglavnom ponavljali razloge iz te diskusije, ali ipak situacija nije bila ista. Radilo se o višem sudu, pa se očekivalo da će ovom prilikom lakše proći profesori no advokati. Dok je za profesore pravnog fakulteta i to shvaćeno kao degradacija, za advokate je bilo obrnuto: to je, prema nekim poslanicima, bilo unapređenje koje oni ne zaslužuju ni s obzirom na svoj društveni položaj ni s obzirom na svoje ponašanje i karakter. Iz toga razloga u debati koja se ponovo otvorila izneto je mnogo novih argumenata protiv vladinog predloga.

U odnosu na advokate sada je jasnije rečeno da vika koja se na njih neprekidno diže, ne diže se protiv njihovog znanja, nego protiv njihovog karaktera, njihovog ponašanja i njihovih zloupotreba. ⁴⁴⁾ Advokati živeći u narodu i vodeći njihove parnice, neprekidno dolaze u dodir sa novčanim interesima. Zbog toga je svaki advokat »prосто... čovek spekulant«. Svaki od njih je »naučio, navikao da pazari i da se pogađa sa građanima, on gleda da što skuplje proda svoje znanje, da što skuplje proda svoju uslugu«. ⁴⁵⁾ Pa kad takav čovek dođe u apelaciju, »u taj visoki položaj«, onda će on »tako reći iz navike u privatnom životu i ovde... da prodaje svoje znanje i da prima ono što se ne slaže s njegovim položajem«. ⁴⁶⁾ Zato advokata prvo treba postaviti za sudiju prvostepenog suda, ne bi li se najpre prečistio i preobrazio, »da se prekali od onog života, u kom je kao građanin živeo, da se dakle za vreme sudskog života preobrazi da može postati nepodmitljiv i bezpristrasan sudija«. ⁴⁷⁾

U istom domenu su i novi argumenti odbrane.

Relativna je stvar da li je neki advokat dobar ili rđav, da li je pravedno ili nepravedno postao bogataš. I u drugim redovima građana (trgovaca, majstora) ima dobrih i rđavih, pa se za ove poslednje uvek misli da su nepravedno postali bogataši. Apelacija i kasaacija, koje kandiduju članove za apelacioni sud, neće birati rđavog nego dobrog advokata. Zbog primera jednog ranije učinjenog lošeg

⁴³⁾ Isto, 525

⁴⁴⁾ Isto, 529

⁴⁵⁾ Isto

⁴⁶⁾ Isto

⁴⁷⁾ Isto

izbora, naročito kasacija ne bi htela da okalja i izgubi poverenje u narodu. Onda bi za takve postupke sudilo javno mnjenje, kao najviši sud koji svuda stigne da zaviri.⁴⁸⁾ S druge strane, »advokati vode parnice i rukovode pravdom, ne dajući sudiji da skrene s puta pravde«, pa se ne bi moglo reći da su »nepraktični« i da se u ulozi sudije neće zbog neiskustva snaći, pogotovu kad »on jedan doskače dvojicu, trojicu ili četovricu sudija i kaže: ovako je pravo i po tome se povija sudija, trgne se, popravi se...«⁴⁹⁾ O poreklu negativnog stava prema advokatima bliže je govorio poslanik Milan Žunjić, u odgovoru pirotskom poslaniku Raši Miloševiću: »...ako su advokati tako slabi, onda nam i ne trebaju, ali meni se čini da je tu mržnju g. Raša pocrpeo iz naroda. Bila je izvesna partija ljudi, koja je pre 10 godina stupila na vladu, i koja je stavila nož između advokata i naroda i izbila ih iz zakonodavnog tela. To je tako od 1869. godine, od ustavotvorne skupštine, i advokati ako imaju da se potuže, što po neki izlaze pa kažu da nisu dobri, mogli bi se potužiti na pok. Stajkovca, a u isto vreme mogu se i pohvaliti s njim«.⁵⁰⁾

Međutim, odnos prema advokatima ima dublje korene i negativan stav prema njima datira iz perioda pre donošenja ustava od 1869. godine, a na ustavotvornoj skupštini te godine je samo vešto iskorisćen za postizanje sasvim drugog cilja. Mihailo Stajkovac, advokat iz Smedereva se, zajedno sa Aleksandrom Nikolajevićem na Velikoj skupštini u diskusiji povodom skupštinske adrese i čl. 5 nacrtu ustava, zalagao za princip narodnog suvereniteta, tražeći njegovo obezbeđenje u ustavu i za punu zakonodavnu vlast narodne skupštine, tražeći ukidanje apsolutnog vladaočevog veta.⁵¹⁾ Namesnički režim, primivši lekciju, odmah zatim predlaže da se advokati isključe iz narodne skupštine, odnosno da ne mogu biti birani za narodne poslanike, što je u skupštini i prihvaćeno. Međutim, istupanje Stajkovca na ustavotvornoj skupštini nije odredilo odnos naroda prema advokatima, niti je njegov stav o narodnom suverenitetu i punoj zakonodavnoj vlasti narodne skupštine mogao orijentisati poslanike protiv advokata, nego je već postojeći poznati odnos naroda prema advokatima namesnički režim iskoristio da odstrani advokate iz skupštine, a time isključe i mogućnost da još koji put dođu u priliku da im drže pridiku o narodnom suverenitetu, zakonodavnoj vlasti narodne skupštine i narodnim pravima uopšte. Narod je svoj stav prema advokatima formirao na jednoj dužoj praksi posredništva stručnih i nestručnih javnih pravozastupnika u postupku osiromašenja seljaka koje datira još iz vremena ustavobraniteljskog režima, pa se ne može, što se naroda tiče, reći da je Stajkovac bio povod isključenju advokata iz skupštine. Zbog toga treba dvojiti mržnju naroda na advokate i njihovo izbacivanje iz skupštine, jer ih narod nije mrzeo zbog onoga zbog čega su iz skupštine izbačeni (što su branili narodna prava).

⁴⁸⁾ Stenografske beleške narodne skupštine 1880/81, 532

⁴⁹⁾ Isto

⁵⁰⁾ Stenografske beleške narodne skupštine 1880/81, 533

⁵¹⁾ Protokoli Velike narodne skupštine 1869. godine, Zapisnik sa VII sastanka od 24. juna 1869.

Dok neki poslanici advokate nisu puštali u apelacioni sud, iako su ovi hteli da idu tamo, profesore pravnog fakulteta su silom terali da zauzmu ta mesta. To je shvaćeno kao degradacija profesora, pa je bilo i osnovni razlog protivljenja takvom vladinom predlogu. I u ovoj diskusiji istaknuta je motivacija da sudijska mesta u tom višem sudu treba da zauzmu ljudi praktičari, a ne teoretičari.

Da profesori pravnog fakulteta na Velikoj školi ne poznaju samo teoriju nego u istoj meri i sudsku praksu, ponudio je dva dokaza u svojoj završnoj reči izvestilac odborske većine: 1. »kad jedan profesor pravnog fakulteta objašnjava neko zakonosko naređenje, ima običaj da, ne vrlo retko, kaže: 'međutim' apelacioni (ili kasac. sud) sud presudom svojom presudio je protivno ili shodno ovom naređenju.«; 2. »Druga stvar koja će možda daleko poznatija biti, ova je: kada se u sudovima, naročito ovde, gde je pravna škola, desi neki vrlo čuveni proces, bilo građanske bilo krivične prirode, profesor sa đacima ide u sud da slušaju kako će se ta stvar rešiti.«⁵²⁾

No skupštinskoj većini i nisu bili potrebni ubedljiviji argumenti, jer se ona ne bi i nije prema njima opredeljivala. Većinom glasova skupština je usvojila i čl. 2. vladinog projekta, istina posle dužeg pogađanja oko formulisanja pitanja za glasanje.⁵³⁾

V

Širu diskusiju izazvao je i predlog čl. 6, prema kome sudije prvostepenih sudova postavlja ministar pravde. Odborska manjina nije usvojila taj član, već je predložila da se i sudije prvostepenih sudova postavljaju od onih lica koja za popunu tih sudijskih mesta izaberu apelacioni i kasacioni sud, odnosno jedan isti način (kombinovani sistem izbora i naimenovanja) dolazjenja na sudijska zvanja u svim sudovima. Izvestilac manjine, koji je najpre obrazložio predlog odborske manjine, istakao je značaj načina na koji se postaje sudijom za punu afirmaciju načela sudijske nezavisnosti: »Meni se čini kad bi i dalje ostao ovaj član projekta, kao što je predložen, da bi ceo zakon postao po sve iluzoran«. Jer ministar kad svojom inicijativom bira i postavlja sudije prvostepenih sudova, onda on stvara ujedno i kapital iz koga se docnije uzimaju pojedine sudije za više sudove, prema ovom zakonu. Time ministar ne samo da oblikuje prvostepene sudove, nego oblikuje i više (apelacioni i kasacioni), te se onda slobodno može reći da je sve ostalo po starom kad je ministru kao upravnoj vlasti zadržano pravo da on samostalno vrši postavljanje prvostepenih sudija. Tako je »proigrano načelo pa i sama celj ovoga predloga: da se izčupa vlast postavljanja sudija iz ruku pojedina, tj. ministra.«⁵⁴⁾ Sudije su ostale pod uplivom administrativnih vlasti, te će se svi oni koji žele doći na sudijska zvanja »većito povijati za naklonošću ministrovom, podržavati politički pravac onih ljudi koji su na upravi, ne bi li stekli naklonost i protekcijom došli za sudiju. A kada to postanu, »teško će im biti predati zaboravnosti učinjenu im milost i stati na nogu nezavisnosti i samostalnosti«, po-

⁵²⁾ Stenografske beleške narodne skupštine 1880/81, 536

⁵³⁾ Isto, 537—538

⁵⁴⁾ Isto, 548

gotovu što se najčešće javljaju kao kandidati za sudije viših sudova, gde je ministru ostavljeno pravo konačnog postavljanja sudija od predloženih kandidata.⁵⁵⁾

Sa takvim stavom se u diskusiji složio priličan broj poslanika, što će dovesti do vrlo žučne debate, iako se je konačan rezultat, zbog odnosa u skupštini, mogao naslutiti.

Veća garancija za sudijsku nezavisnost je kada sudije prvostepnih sudova biraju apelacioni i kasacioni sud, nego kad ih postavlja ministar pravde, potvrdili su poslanici iz skupštinske manjine. Apelacioni i kasacioni sud će moći bolji izbor da učine, jer naročito apelacioni sud prati rad svih sudija, pa i svakog pisara i sekretara u sudu, preko njihovih dela, dok ministar pravde pred sobom ima samo kondukt listu, koju on, »kod potrebe napredovanja«, a na zahtev viših sudova, može njima dostaviti.⁵⁶⁾ Kad smo poklonili tim sudovima poverenje da biraju predsednike okružnih sudova i članove viših sudova, zašto im ne bi poklonili poverenje da biraju i prvostepene sudije — pitao je poslanik Veljko Jakovljević, dodajući da stav odborske manjine usvaja i zbog toga što se ovakvim izborom kakav predlaže manjina ima većih garancija za izbor dobrih sudija.⁵⁷⁾

Vladine pristalice su tvrdile suprotno: ministar prati rad svih u sudovima, premešta po molbi ili po potrebi službe i praktikante, pisare ili sekretare, unapređuje ih i kažnjava, a onda kada treba da neko od njih postane sudija, odlučuju viši sudovi. To bi bilo nekorektno i nepravedno, a i nastala bi, zbog preopterećenja apelacionog suda, velika zbrka. Ovako, ministar ih od početka prati i može najbolje da zna ko je kakav i kad treba da postane sudija. Drugojačije bi rešenje značilo da se za praktikante, pisare i sekretare veruje ministru pravde, a za sudije mu se ne veruje. Zašto onda i da postoji ministar pravde? Sem toga, veća je garancija kad ih postavlja ministar, jer je on za svoja dela odgovoran skupštini, pa neće smeti da postavlja svoje ljubimce. A što se ljubimaca tiče, apelacioni i kasacioni sud ih može imati i više, jer tako rešava više lica, pa i moraju imati više srodnika i prijatelja, a ministar je jedan.⁵⁸⁾ Svemu tome je poslanik Novak Milošević dodao i jedan nov razlog za usvajanje vladinog predloga: partije i partijsku borbu, izražavajući ujedno i nadu da će partijska ravnoteža koja se, prema njemu, ovim vladinim predlogom postiže u sudovima omogućiti i diktirati pravdu. Evo kako je on to zamišljao: »Mi svi znamo da su kod nas ovladale partijske strasti. Uzmimo jednog ministra, koji hoće da reorganise sud, on će da stvori apelaciju i kasaciju iz ljudi svoje partije. Kad dođe drugi ministar sasvim protivne partije, on ne može nikako uzimati za sudije ljude iz svoje partije, jer apelacija i kasacija biraju ljude iz svoje sredine. Ja ovog gledišta imam s toga što nisam za to da jedna partija potuče drugu. Neka i ona ima nade za život, i ta i druga partija tešiće se time, što joj je ostavljeno izlaza, da bar uvodi u niže sudove svoje ljude. A šta će iz toga izaći? Veći sudovi protivne partije, kad

⁵⁵⁾ Isto, 549

⁵⁶⁾ Isto, 551

⁵⁷⁾ Isto, 550—551

⁵⁸⁾ Isto, 549—551, govor Milovana Spasojevića; 553, govor Dimitrija Marinkovića

znadu da u nižim sudovima ima ljudi takođe protivne partije, koji daju svoje rezone, oni će ih dobro razgledati i na sitno razdrobiti, pa će onda svoja rešenja pravedno donositi.«⁵⁹⁾ Demagoški ga je pobijao ministar pravde: »... baš sa ovim predlogom zakona mi smo išli na to, da partijski pogledi pri izricanju pravde u sudovima ne nađu ni malo mesta«. Prema njemu, to je postignuto nezavisnošću sudija, koja se ovim zakonom uvodi i koja ne može biti uništena time što se predlaže da sudije prvostepenih sudova postavlja ministar pravde! Sudije su nezavisne, pa ma ko da ih postavlja, jer čl. 9. projekta predviđa njihovu stalnost i nepokretnost. Osim toga, ako je ona malo ugrožena čl. 6., to nije zbog vlasti koju ministar pravde ima nad sudijom koga je postavio, nego — zbog osećaja blagodarnosti toga sudije. A toga se — prema mišljenju ministra pravde — »u našoj zemlji ne treba suviše bojati«.⁶⁰⁾

Razloge vladinih pristalica i ministra pravde argumentovano je pobijao član odborske manjine Pera Velimirović. Prvo, ako se u kandidiranju sudija viših sudova nalaze veće garancije sudijske nezavisnosti — što su vlada i odborska većina posebno isticale kao prednost ovoga Zakona — zašto onda to načelo nije usvojeno i za sudije nižih sudova; razlozi koji se navode da bi se dokazalo postojanje garancija sudijske nezavisnosti kod sudija koje postavlja ministar pravde, ako bi se priznali za dovoljne, potirali bi i načelo kandidovanja kod viših sudova, pa je protivurečnost očevidna. Drugo, razlog koji se navodi kao najjači da treba ministar da postavlja sudije prvostepenih sudova je da je ministar za svoja dela, pa dakle i za postavljanje tih sudija, odgovoran skupštini. I opet, ako je to bolje, zašto onda njega ne bi učinili odgovornim i za postavljanje sudija viših sudova, odnosno zašto se za sudije viših sudova uvodi sistem kandidovanja, ako je sistem postavljanje od ministra pravde bolji. Time se potiru prednosti sistema kandidovanja koji je za sudije viših sudova predložen i koji se tako mnogo veliča od strane vlade i odborske većine. Dalje, nije tačno da ministar pravde bolje može da oceni sudije prvostepenih sudova nego što to mogu apelacioni i kasacioni sud, jer ono što je dostupno ministru pravde kod njihove ocene (svedodžba i kondukt lista) može biti lako dostupno i apelacionom i kasacionom sudu, dok ono što je dostupno apelacionom i kasacionom sudu (uvid u rad i stručnost sudija preko razmatranja njihovih presuda po pravnim lekovima) nije dostupno ministru pravde. Kvantitativni odnos zastupljenosti jednog i drugog sistema kroz broj članova u samom projektu zakona takođe može da da pogrešnu sliku, jer se sistem kandidovanja šire razrađuje, dok se za postavljanje sudija prvostepenih sudova upotrebljava samo jedan član (čl. 6): »... ovde u zakonu jedan član od tri reda kaže, da se sudije prvostepenih sudova postavljaju na stari način, među tim ono, što je novo u ovom zakonu, proračeno je sa nekih 10 članova, i razume se tim što je novo, primamljivo je. Više je reči utrošeno u ovom zakonu oko izbora manjeg broja sudija, a za veći broj sudija kazano je samo sa dva tri reda. Naravno, to može malo i da zbuni ljude da misle: pa zaista je

⁵⁹⁾ Isto, 552

⁶⁰⁾ Isto

ovo nešto novo i nešto dobro. Sa svim se neprimetno prelazi preko čl. 6., koji upravo ima mnogo veću sadržinu na svih 10 članova, koji za njim sleduju.«⁶¹⁾

Posle govora Pere Velimirovića, mnogi narodni poslanici, po političkoj pripadnosti radikali, su otvorenije govorili protiv vladinog predloga, pozivajući se često na praksu bivših vlada i njenih podružnih organa. Kosta Taušanović je bio protiv toga da se kondukt liste uzmu za merilo sposobnosti i savesnosti jednog sudije, jer može jedan predsednik suda koji je nepokretan nekoga neprekidno iz godine u godinu rđavo ocenjivati iz ličnog neraspoloženja prema njemu. S druge strane, ako se to već hoće, onda je bolje da to rade 5 — 6 ljudi, nego jedan čovek »koji ima strast« i koji će kod popunjavanja sudova gledati da »ugodi unekoliko svojim strastima«,⁶²⁾ Ivan Protić je poricao mogućnost ministarske odgovornosti za postavljanje sudija, jer »i ako je ustavom rečeno da imaju odgovornosti« i ako se dešavalo da »pojedini ministar ostavi mnogo veću i mnogo sposobniju umnu snagu, mnogo čvršći karakter za više godina na pisarskoj stolici«, a mlade i nesposobnije pre postave za sudije, ipak »za takvo nečoveštvo i nepravdu« nije ministar nikada odgovarao.⁶³⁾ Takođe se založio za polaganje ispita za sudije, čime bi se izbeglo da »oni slabiji preteknu onoga petičara«, jer ima ih koji su se jedva provukli kroz školu pa su opet pre postali sudije od onih koji su školu sa uspehom završili; zato neka polažu svi ispit, pa ko bude bolji njemu heka pripadne i pravo na sudijsko zvanje.⁶⁴⁾ Raša Milošević je tražio da se u načelu osigura pravo od pojedinih ličnosti, a ne da se pogađa oko toga da li je ministar odgovoran i za šta je odgovoran. U Srbiji ni jedan ministar ne odgovara za postavljanje sudija i drugih činovnika, jer smatraju da je to njihovo pravo, pa čak nisu hteli ovde u skupštini da odgovaraju ni na poslanička pitanja i interpelacije. Zato je najbolje da se načelo nezavisnosti koje je usvojeno kod apelacionog i kasacionog suda usvoji i kod okružnih sudova, jer je važnije da su sudije okružnih sudova nezavisni, pošto su oni u neprekidnom i neposrednom dodiru sa narodom. Oni to neće biti ako ih ministar postavlja po svom čefu,⁶⁵⁾ ako se taj način postavljanja sudija ne izbegne, onda nam i sudije neće biti bespristrasni i nepartajični, nego će kao i do sada mnogo u našim sudovima biti vrlo dobrih i valjanih praktikanata, pisara i sekretara koji su izostavljeni samo što se njihovo ubeđenje i njihova načela razlikuju od ministrovih.⁶⁶⁾ Paja Vuković, poznati radikal iz Kragujevca, bio je još odlučnije protiv vladinog predloga, potkrepljujući svoj stav i argumentima iz prošlosti. Nije dovoljna garancija sudijske nezavisnosti njihova stalnost, jer je »pitanje hoće li ministar postaviti onoga koga treba« za sudiju i učiniti ga stalnim. Ako ministar ne postavi sposobne i ispravne ljude za sudije, onda od stalnosti i nepokretnosti njihove može se imati veća šteta nego korist.⁶⁷⁾

61) Stenografske beleške narodne skupštine 1880/81, 554

62) Isto, 557

63) Isto, 558

64) Isto

65) Stenografske beleške narodne skupštine, 1880/81. godine, 560

66) Isto

67) Stenografske beleške narodne skupštine, 1880/81. godine, 570

Izvestilac manjine Marko Petrović je svemu ovome dodao: da ministri nisu stalni na svojim mestima, a sudije apelacionog i kasacionog suda jesu, i da će oni i iz toga razloga moći uvek bolji izbor sudija prvostepenih sudova da izvrše; polaganje ispita za sudijsko zvanje je dobra stvar, ali samo kad bi se taj ispit obavljao pred apelacionim i kasacionim sudom, jer u protivnom bi i taj ispit »bio delo pristašca«; da bi tako bilo dokaz su ispiti za sticanje zvanja javnih pravozastupnika, gde se dešava da neko položi ispit tek kada se oženi takvom mezimicom uglednog vlasnika, pa odmah stekne i sposobnost, i ispit i zvanje; mnogi koji su se ranije borili »protiv centralizacije vlasti u ruke pojedinaca« sada to zaboravljaju, te hoće da ostave da se »osoblje sudsko povija za nazorima ministra«, do čega će doći ako se usvoji da sudije okružnih sudova postavlja ministar pravde; i na kraju, prvo treba rešiti ko da bira sudije za prvostepene sudove, pa tek onda kako da se kvalifikuje sposobnost kandidata za sudije, a ne da se ove stvari vezuju; neko je sposoban za sudiju ili nije prema unapred utvrđenim merilima takve sposobnosti, a ne prema tome ko ocenjuje te sposobnosti: ministar pravde ili članovi apelacionog i kasacionog suda.⁶⁸⁾

Ministar pravde nije ni pokušavao da obori argumente poslanika iz manjine, pa čak uopšte i nije govorio o spornom pitanju. Svečan svoga položaja u skupštini u kojoj njegova vlada ima većinu, mogao je reći, bez osećanja potrebe da to i argumentuje: »Ovim je zakonom ujemčena nezavisnost sudska i neće se u istini moći reći, da je sudija, koji je stalan u svome zvanju, zavistan od ministra samo za to, što ga je on za sudiju postavio.«⁶⁹⁾

Vladin predlog — da sudije prvostepenih sudova postavlja ministar pravde — usvojen je većinom glasova: od 142 poslanika, za predlog je glasalo 84, a protiv predloga 58 poslanika.

VI

Povećanje sudijskih plata, dato u konkretnim iznosima u čl. 44. izveštaja odborske manjine okupiralo je prilično pažnju poslanika. Povećanja su bila znatna i u odnosu na sudije prvostepenih sudova i u odnosu na sudije viših sudova, pored toga što su ukinute klase a uvedene periodske povišice.

Međutim, pitanje povećanja sudijskih plata je izašlo iz okvira osnovnih postavki Zakona o sudijama i posmatrano je prilično izolovano, odnosno prebačeno je na drugi teren. Dobar broj poslanika iz skupštinske manjine je tvrdio da sudijska nezavisnost nije povezana sa povećanjem sudijskih plata, nego sa karakterom i poštenjem sudija. Tvrđili su takođe da će za narod ta nezavisnost biti više štetna ako mora da je kupuje povećanjem sudijskih plata. Vlada je pak izvršenje Zakona o sudijama i dalje uslovljavala povećanjem sudijskih plata, ne odustajući od svojih namera da se tim povećanjem stvori dovoljno prostora za stranačko prečišćavanje ne samo sudova, nego

⁶⁸⁾ Isto, 573

⁶⁹⁾ Isto, 572

preko njih i Državnog saveta, i Velike škole, i drugih državnih ustanova. Povećanjem sudijskih plata vlada je ustvari podizala položaj sudija prvostepenih i viših sudova, kao i njihovih predsednika na materijalno adekvatan položaj za one kadrove čije je smenjivanje iz tih ustanova pripremala.

Ovom prilikom, iako je reč o vrlo dugoj, bučnoj i interesantnoj debati, nije potrebno posebno se upuštati u njen tok, jer s obzirom na ono što je već rečeno, takvo razlaganje neće doprineti dubljem sagledavanju pitanja koje je vlada napredne stranke vezivala za problem sudijske nezavisnosti.

Kod donošenja Zakona o sudijama u celini, pa i kod svake njegove odredbe pojedinačno, pokazala se uslovljenost njihove konačne sadržine postojećim političkim uslovima i odnosima. Na pitanju povećanja sudijskih plata takođe. Vlada je ocenila da joj neće škoditi prilagođavanje u ovom pitanju skupštinskom raspoloženju te je delimično odstupila od prvobitno predloženih iznosa novih plata. Usaglašavanje konačnog teksta čl. 44. vlada je izvršila preko skupštinskog odbora.⁷⁰⁾ Konačno je usvojen tekst koji se vrlo malo razlikovao od predloga koji je dala odborska manjina u svom izveštaju.⁷¹⁾

VII

Dva člana »Prelaznih naređenja«, čl. 45 i 46., bila su predmet mnogo otvorenijih debata, jer je njihova sadržina to i nametala i tražila. Naime, radi se o odredbama koje treba da omoguće uvođenje u životu Zakona o sudijama, ali sa rezultatima koje vlada napredne stranke očekuje kao plodove svih njenih dotadašnjih napora na njegovom uobličavanju.

Prema čl. 45. predloga, ministar pravde je ovlašćen, da, u vremenu do stupanja na snagu ovog zakona, a u cilju dobrog sastava sudova, sadašnje sudije postavlja i na zvanja niža po rangu, ali sa platom koju imaju. Reakcije poslanika sastojale su se u pravilnom žurničanju takvih mogućnosti. Stari liberat Todor Tucaković iz Kragujevca je takvo ovlašćenje smatrao mogućnošću da se ljudi ponižavaju.⁷²⁾ Poslanik Milan Đurić je pristajao da se nesposobne sudije stave u penziju, da se one sudije koje greše predadu sudovima, ali ne i da se neko dovede u položaj da »se stavlja pod ruku onom čoveku, kome je on bio pretpostavljen.«⁷³⁾ Na to je ministar pravde Milan Piroćanac rekao: »To je, gospodo, poznata stvar, da kad se preustrojava nešto u državi, da tada niko od činovnika nema pravo na isto zvanje, već samo na platu.«⁷⁴⁾ Poslanici iz skupštinske većine su svoje stranačko pravo branili i primerima iz prakse predašnjih vlada, naročito liberala. Predlog je usvojen većinom glasova.

⁷⁰⁾ Isto, 690

⁷¹⁾ Isto, 691

⁷²⁾ Isto, 692

⁷³⁾ Isto, 693

⁷⁴⁾ Isto

Isti problemi postavili su se i kod predloga čl. 46., kojim je vlada tražila da joj skupština za penzionisanje u sudskoj struci odobri sumu od 100.000 dinara. Ministar pravde je stupanje na snagu Zakona o sudijama uslovljavao odobrenjem ove sume, jer bi se u protivnom od njega imala veća šteta nego korist. To je bilo tačno: u političkoj razdrobljenosti u Srbiji, za naprednu stranku uvođenje sudijske nezavisnosti značilo je nešto samo u meri u kojoj bi položaj nezavisnih sudija zauzeli njeni članovi. Zato je ona htela da najpre na položaje sudija dovede naprednjake, pa tek onda uvede u život Zakon o sudijama, prema kome će oni dobiti nezavistan položaj. Radi ostvarenja takvih planova, skupština treba da odobri vladi iznos od 100.000 za penzionisanje sudija. U protivnom, stalnost i nepokretnost postigle bi postojeće sudije, po političkoj pripadnosti pretežno liberali.

Protivnici vladinog predloga čl. 46 su i ovde izneli vrlo jake argumente protiv predloga: sva ministarstva ukupno traže 40.000 dinara za penzionisanje po svim strukama državne uprave, a ministarstvo pravde samo traži 100.000; ovu sumu ne treba odmah odobriti, nego tek posle razmatranja budžeta, kada se bude imala ukupna slika svih prihoda i rashoda; ne treba celu sumu odobriti, nego samo jedan njen deo; ova suma će se provlačiti i svake sledeće godine, jer će ti ljudi penziju vući do kraja života, pa će to biti stalno opterećenje budžeta; to je loš presedan, jer će od sada svaka nova vlada tražiti istu sumu za penzionisanje, pozivajući se na ovu odluku skupštine, i dr. No, i ovom prilikom nisu odlučivali argumenti i njihova osnovnost. Odnosno, ovde su oni to najmanje mogli, jer je vlada od svoje skupštinske većine tražila odobrenje materijalnih uslova za ostvarenje čisto partijskog interesa, dakle i interesa te skupštinske većine. To je u svojoj reči najbolje objasnio ministar pravde. »Sastav sudija« mora se sada, pre stupanja na snagu Zakona o sudijama, prečistiti, jer kasnije ministar ne može staviti sudiju u penziju, nego samo kasacioni sud, i to prema uslovima koji su ovim zakonom predviđeni, s obzirom na stalnost i nepokretnost sudija. Zbog toga ne bi »bilo mudro da ovaj zakon o nezavisnosti sudija zateče ovako celokupno stanje, kao što je sad«, nužne su neke popravke, »da se ne bi ovaj zakon ne samo izigrao, nego da se ne bi na zlo okrenuo«. ⁷⁵⁾ Skupština je razumela šta ministar podrazumeva pod zlom: sudove sastavljene pretežno od liberala i usvajanjem predložene sume omogućila njihovo blagovremeno prečišćavanje.

Tako je napredna stranka, pored vlade i skupštine, dobila i sudski aparat istog stranačkog sastava. I — što je značajnije — nove sudije, po političkoj prirodnosti naprednjaci, dobili su stalnost i nepokretnost, koje su im u sklopu sudijske nezavisnosti obezbeđivale istovetan položaj i u uslovima dolaska koje druge struke na upravu zemlje. To je bilo obezbeđenje stranačkog interesa ne samo za sadašnjost, nego i za budućnost, u uslovima sve oštrijih stranačkih borbi u Srbiji XIX veka.

⁷⁵⁾ Stenografske beleške narodne skupštine 1880/81, 697

LA LOI RELATIVE AUX JUGES DE L'ANNÉE 1881

— Deuxième partie —

— R é s u m é —

Le gouvernement du parti progressiste, formé après la victoire électorale de l'opposition unifiée sur les libéraux, en réalisant l'ancien programme commun de la politique intérieure, a adopté dès le 9 février 1881 la Loi relative aux juges. Par la loi est développé plus amplement le principe proclamé par la Constitution des régents de l'indépendance judiciaire, c'est-à-dire de l'indépendance des juges dans un sens plus restreint, mais avec les limitations qui s'étaient imposées au gouvernement du parti progressiste en tant qu'impératif de la réalisation de la réorganisation de parti de l'appareil judiciaire, eu égard que tout l'appareil d'Etat, donc l'appareil judiciaire de même était, jusqu'au changement au sommet le 19 octobre 1880, composé de libéraux.

La deuxième partie de l'étude „Loi relative aux juges de l'année 1881” contient l'analyse des débats dans les détails. L'attention est attirée au moyen de la formation définitive de certains articles sur les dispositions par lesquelles le gouvernement a voulu assurer les cadres et les instrument pour l'introduction de ses partisans, qui ont les mêmes opinions, dans les tribunaux, et qui dans leur essence signifiaient la limitation du principe de l'indépendance des juges. C'est pourquoi, eu égard à la composition de l'assemblée, les députés de la minorité parlementaire se sont opposés à ces dispositions.

En particulier étaient contestables les dispositions relatives à l'élection des professeurs de la Faculté de droit de la Haute Ecole et des avocats aux postes de présidents des tribunaux de première instance et de conseillers à la Cour d'appel, le droit du ministre de la justice de nommer les juges des tribunaux de première instance, d'augmenter les traitements des juges, le mode d'élection des présidents des tribunaux de première instance et des conseillers et du président de la Cour d'appel et dans le Dispositions transitoires”, les prescriptions relatives au droit du ministre de pouvoir nommer les juges en fonction à des postes d'un rang moins élevé, ainsi que la somme qui est mise à la disposition du ministre pour les besoins de la mise à la retraite des juges non-qualifiés — libéraux exerçaient cette fonction jusqu'à cette époque et les remplacer par des juges qualifiés — progressistes.

Dans les débats sur les détails il s'est avéré que l'attitude à l'égard du principe de l'indépendance des juges et son application conséquente ou inconséquente au moyen de la Loi relative aux juges est l'expression de la position politique du gouvernement, c'est-à-dire de la majorité et de la minorité parlementaire. Le gouvernement du parti progressiste, avec le concours de la majorité parlementaire, a réussi en adoptant cette loi d'assurer la même composition de parti des tribunaux, et par ce procédé à violer le principe de l'indépendance des juges. Contre un tel procédé, pour toute disposition par laquelle était établie la limitation, se sont prononcés les députés de la minorité parlementaire. Sur cette question, à l'occasion de l'adoption de la Loi relative aux juges, s'est développée concrètement la scission dans les rangs de l'ancienne opposition radicale-progressiste unie au régime à la tête duquel se trouvaient les libéraux.

Mr DRAGAN STANIMIROVIĆ
asistent

SOCIOLOŠKA MISAO MARKSA WEBERA

I Ljudska sudbina često liči na pozornicu, gde ljudi igraju tuđe uloge i prikazuju neko dugo vreme i mesto, neslične živote, kojima ne pripadaju. Nešto slično dešava se sa Maksom Veberom: njegovo naučno delo sve više, mnogo više nego njegove savremnike, zaokuplja današnje teoretičare društva.

Talas povećanog interesovanja za Veberovu misao o društvu nije mimoišao ni nas. To je za posledicu imalo i prevođenje Vebovih dela. Ovih dana pojavio se i prevod monumentalnog dela Maksa Webera »Privreda i društvo«¹⁾. »Privreda i društvo« nije samo najznačajnije Veberovo delo, nego i jedno od nazvrednijih dela celokupne sociološke literature.

To je bio povod da se, makar u najkraćim crtama, ukaže na lik sociologa i na sadržaj i vrednost njegovog dela²⁾, koje u sociologiji označava čitavu jednu svojevrstnu »školu«, a sve više i jednu epohu. Profesor Lukić, »zadivljen ogromni delom koje je uspeo da stvori i znanjem koje je nakupio« veliki naučnik, zaključuje: »Možda njegovu veličinu najbolje ocrtava činjenica da je nazvan »buržoaskim Marksom«. On zaista i podseća na Marksa po obuhvatanju velikog broja raznih društvenih nauka u svo delu, po ogromnom, enciklopedijskom znanju činjenica kakvo danas nije moguće naći, po težnji da stvori neku višu sintezu svih društvenih nauka ne ograničavajući se na bilo koju od njih, počev od ekonomije, istorije, preko prava, kulturologije i drugih do sociologije.«³⁾

¹⁾ Maks Veber: »Privreda i društvo«, izdanje »Prosveta«, Beograd, 1976. Prevod Olge i Tihomira Kostrešević. Recenzija i predgovor profesora dr Radomira D. Lukića.

²⁾ Nemački filozof, naučnik i sociolog Maks Veber (Max Weber, 1864 — 1920) ostavio je za sobom značajne naučne radove, od kojih su najpoznatiji: Wissenschaft als Beruf (Nauka kao poziv), 1919.

Gesammelte Aufsätze zur Religionssoziologie (Sabrani članci o sociologiji religije), 3 toma, Tübingen, 1920 — 1921.

Gesammelte Politische Schriften (Sabrani politički spisi), München, 1921.

Wirtschaft und Gesellschaft (Privreda i društvo), Tübingen, 1922.

Gesammelte Aufsätze zur Wissenschaftslehre (Sabrani članci o teoriji nauke), Tübingen, 1922.

Gesammelte Aufsätze zur Soziologie und Socialpolitik (Sabrani članci o sociologiji i socijalnoj politici), Tübingen, 1924.

Gesammelte Aufsätze zur Social-und Wissenschaftsgeschichte (Sabrani članci o socijalnoj istoriji i istoriji privrede), 1924.

Wirtschaftsgeschichte (Istorija privrede); München i Leipzig, 1923.

³⁾ Recenzent našeg prevoda ovog dela, profesor Lukić, ubrajajući Webera u red najvećih naučnika na polju društvenih nauka, posebno u sociologiji »iz-

II Poređenje Vebera sa Marksom iziskuje neke neophodne opaske uz osvrt na »Privredu i društvo«⁴), naročito s obzirom na značaj i sadržinu dela.

1. Marks nije bio »profesionalni« sociolog, dok Veber jeste. Marks nije stvorio celovitu sociološku teoriju, a Veber jeste. Ni Marks ni Veber nisu ostavili za sobom završen sociološki sistem, ali iz različitih razloga. Marks već i zato što se nije bavio isključivo ili prevashodno sociologijom, a Veber zato što je, možda, uvideo da je to ozbiljan posao koji ne samo da prevazilazi snage svakog pojedinca, nego se s obzirom na naučni razvoj i dostignuti stepen naučnog saznanja ne može da završi, a verovatno nema ni svrhe. Ali, dok je Marks razvio jednu (istorijsko-materijalističku) jasnu i celovitu teoriju društva, koja je poslužila docnije kao osnov marksističke sociološke teorije, dotle Veber, bez jedne takve teorije društva nije uspeo da utemelji jednu dovoljno zasnovanu sociološku teoriju.

2. Iako se Marksu nije suprotstavljao jednim isto tako razvijenim teoretskim sistemom, Veber se od njega razlikovao u mnogim postavkama. Veber je mnoge društvene pojave objasnio na način kako bi to, verovatno, učinio i Marks, a mnoge, opet, suprotno Marksu. Pritom im je (oboјici) bilo zajedničko savesno istraživanje društvene istorije. Međutim, bez jasne teorijske orijentacije, Veber nije mogao sasvim ni prihvatiti ni odbaciti Marksovo stanovište. Isto tako (bez ikakve zle namere i podmetanja, nasuprot mnogim teoretičarima građevinskog smera) nužno se morao s njim sukobiti.

3. Više od stvarnih razlika između Marksa i Vebera, razvile su se nesuglasice među njihovim sledbenicima. Među marksistički orijentisanim kritičarima Vebera bilo je i takvih koji su neosnovano apsolutizovali njegov idealizam. Time su pružili najbolju podršku onim Veberovim pristalicama koji su u čitavom njegovom učenju najradije prihvatili idealizam. Pritom ni jedni ni drugi nisu shvatili ni Marksa ni Vebera.

Nesumnjivo da je Veber pružio mogućnost za jednostrana (»kritička« ili »sledbenička«) shvatanja. Pa ipak su tu u pitanju nedozvoljena uproščavanja i svodenja njegovog sociološkog učenja na jednu dimenziju, zaista važnu ali stvarno ne jedino važnu. Međutim, samo ozbiljna i svestrana kritika Veberove teorije može da bude stvarni doprinos naučnoj (marksističkoj) teoriji društva. Ovako se dogodilo da maksistička teorija društva nije iskoristila veliku vrednost Veberovog dela, da nije »spala racionalno jezgro« sociološkog učenja koje je bilo razvijenije i potpunije od sociološkog učenja bilo kog marksiste pojedinca.

Nezavisno od toga što već naziv Veberovog glavnog dela — PRIVREDA I DRUŠTVO — ukazuje na moguće i netačno shvatanje onih kritičara i sledbenika koji ga smatraju jednostavno idealistom,

nad i najznačajnijih sociologa, ne samo po zahvatu i savlađivanju građe nego i po dubini analize i snazi teorijske misli«, ističe da je njegovo delo potpuno savremno i sa sve većim uticajem (što je slučaj još jedino sa Dirkenom). Nav. delo, str. I—III.

⁴) Kao Marks »Kapital«, ni Veber nije završio svoje glavno delo »Privreda i društvo«, ali, za razliku od Marksa, čak ni prvi deo. U nas je, inače, prevedeno Veberovo najpopularnije delo »Protestantska etika i duh kapitalizma«.

sadržaj⁵⁾, a još više sadržina dela, pokazuje da je »kao i Marks, najveći značaj u razvoju društva pridavao ekonomskim činiocima, a tek u drugom redu ostalim, pa i idejnim, odnosno ideološkim«⁶⁾.

III 1. Osobenost Veberove sociološke teorije je u njenom metodu. Zapravo, svaka sociološka teorija neizostavno uključuje ili pretpostavlja određene predmete i metode sociologije, mada iz različitih izvora i pobuda⁷⁾. Definisanjem predmeta i izborom metoda sociologije uvek se određuje osnov sociološkog sistema, što, razumljivo, ne znači da time jeste ili da mora biti do kraja određen. Upravo je takav slučaj sa Veberom: on je vrlo precizno odredio svoje shvatanje predmeta i metoda, sistematski je razradio obilje materijala, ali sociološki sistem nije stvorio.

U svom glavnom delu («Privreda i društvo») Veber gotovo i ne raspravlja o drugim sociološkim teorijama; niti ih objašnjava, niti se određuje prema njima. Međutim, trudi se da što jasnije odredi »ono što svaka empirijska sociologija zaista misli kad govori o istim stvarima«⁸⁾, da definiše pojmove koje će i kako će ih on upotrebljavati, i to baš zato što se inače upotrebljavaju u mnogo značenja⁹⁾.

U skladu sa takvim metodom definisanja pojmova, Veber određuje sociologiju na sledeći način: »Sociologija (u onom smislu u kome se ova reč, inače upotrebljavana u mnogo značenja, ovde podrazumeva) treba da znači: Nauka koja hoće da razume i tumači društveno delanje i time objasni ono što je uzročno u njegovom toku i njegovim posledicama. Pri tome, »delanje« treba da znači ljudsko ponašanje (bilo spoljašnje, ili unutrašnje činjenje, uzdržavanje od radnje ili trpljenje), ako onaj ili oni koji delaju povezuju s njim neko subjektivno značenje. A »društvenim« delanjem treba da se naziva takvo delanje koje se po smernom značaju onoga ili onih koji delaju dovodi u vezu sa ponašanjem *drugih* i u svom toku je orijentisano prema ovome«¹⁰⁾.

Time je Maks Veber zasnovao tzv. »razumevajuću« (verstehende) sociologiju.

2. Razumevanje za Vebera znači shvatanje pomoću tumačenja, bilo da je u pitanju aktuelno razumevanje smeranog značenja neke radnje, bilo da je u pitanju razumevanje pomoću objašnjavanja. Značenje kod njega treba da znači stvarno subjektivno smerani smisao ili smisao delanja u nekom pojmovno konstruisanom »čistom« tipu

⁵⁾ Prvi deo — Sociološko učenje o kategorijama. Prva glava — Osnovni socijalistički pojmovi. Druga glava — Osnovne socijalističke kategorije privredivanja; Treća glava — Tipovi vlasti; Četvrta glava — Staleži i klase.

Drugi deo — Privreda i društveni procesi moći. Prva glava — Privreda i društveni procesi; Druga glava — Ekonomski odnosi zajednica (privreda i društvo) uopšte; Treća glava — Odnosi radnih tipova zajednica i udruženja prema privredi; Četvrta glava — Odnosi u etičkim zajednicama; Peta glava — Tipovi religijskih zajednica (Sociologija religije); Šesta glava — Tržišna zajednica i Sedma glava — Sociologija prava. Privreda i društvo, nav. delo.

⁶⁾ Nav. delo. rPegovor. Str. XII.

⁷⁾ Filozofski, kulturološki, religiozni i dr. izvori. Naučne, političke, ideološke i dr. pobude.

⁸⁾ Nav. delo, str. 3.

⁹⁾ Isto.

¹⁰⁾ Nav. delo, str. 3—4.

(od strane) onoga ili onih koji delaju, a ne »objektivno 'tačno' ili metafizički zasnovano 'istinsko' značenje«¹¹). Neko značenje se može razumeti na osnovu motiva koji se pridaje delanju. Veber razlikuje tri vrste razumevanja. Prvo, (tumačenjem) u pojedinačnom slučaju stvarno smernog značenja ili konteksta značenja (prilikom istorijskog posmatranja), Drugo, (tumačenjem) prilikom sociološkog posmatranja masa — prosečno i približno smeranog značenja ili konteksta. Treće, idealno tipsko, koje nauka konstruiše za »čist« ili idealan tip neke pojave, da bi pokazala kakav bi bio tok nekog ljudskog delanja kad bi ono bilo strogo ciljnoraconalno i sasvim nedvosmisleno orijentisano prema jednom cilju.

U Veberovom metodološkom sistemu morao se metodu razumevanja neizbežno dodati metod »idealnih tipova«. Veber ističe: »Za *tipološko* naučno posmatranje najlakše se istražuju i prikazuju, kao 'odstupanja' od nekog konstruisanog čisto ciljnoraconalnog toka delanja, svi iracionalno afektivno uslovljeni konteksti značenja ponašanja, koji utiču na delanje. Na primer, ... tako da se, prilikom neke političke ili vojne akcije, prvo na pogodan način utvrđuje: kakav bi tok imalo delanje kada bi bile poznate sve okolnosti i sve namere učesnika i kada bi izbor sredstava bio strogo ciljnoraconalan, izvršen na osnovu našeg iskustva. Samo na taj način postaje onda moguće da se odstupanja od toga kauzalno pripisuju iracionalistima koje njih uslovljavaju. Dakle, konstrukcija jednog strogo ciljnoraconalnog delanja služi u tim slučajevima sociologiji — zbog njene evidentne razumljivosti i njegove nedvosmislenosti (zasnovane na racionalnosti) — kao *tip* ('idealni tip'), da bi se realno delanje, na koje utiču iracionalnosti svake vrste (afekti, zablude), razumelo kao odstupanje od onog toka koji se može očekivati pri čisto racionalnom ponašanju.

»U *toj meri* i samo iz razloga te metodološke svrhovnosti je metoda sociologije 'čiji je cilj razumevanje' 'racionalistička'. Ali, naravno, ovaj postupak ne sme se shvatiti kao racionalistička predrasuda sociologije, već samo kao metodološko sredstvo, i ne sme se protumačiti kao verovanje u stvarnu prevlast racionalnog nad životom. Jer nije zadatak ovog postupka da kaže bilo šta o tome, u kojoj meri u stvarnosti racionalno procenjivanje cilja određuje *stvarno* delanje a u kojoj ne određuje. (Ali se time ne poriče da nema opasnosti od racionalističkih tumačenja. Na žalost, svako iskustvo potvrđuje da ono postoji.)«¹²). Ovde je Veber određen i jasan za svakog ko hoće da ga razume.

Veber smatra da se u okviru ljudskog delanja mogu zapaziti stvarne pravilnosti, da se tokovi delanja ponavljaju u tipično istom smeranom značenju. Sociologija se bavi ovim tipovima toka delanja. Međutim, sociologija ne može uvek da utvrdi smerana značenja, budući da se kod onih koji delaju obično izražava relativna jačanja raznih veza sa značenjem koje se nalazi u »sukobu motiva«. Isto tako, sociologija mora biti načisto s tim da su neka delanja, naročito u ranim stadijumima ljudskog razvitka, jedino funkcionalno, biolo-

¹¹) Nav. delo, str. 3.

¹²) Nav. delo, str. 5.

ški ili na drugi način shvatljiva, ali je to ne oslobađa obaveze da ostvari svoje specifične zadatke »razumevanja«. Sociološko posmatranje prilikom analize stvarnosti mora uvek uzimati u obzir okolnosti da se stvarna delanja u velikoj većini ne odvijaju racionalno (svesno smisaono orijentisano) i zato je neophodna kontrola, kao i kod svake hipoteze, razumljivog smisaonog tumačenja kroz stvarni ishod događaja. Sociologija »mora stalno, kad je posredi posmatranje stvarnosti u njenoj konkretnosti, da uzima u obzir odstupanje od stvarnosti, i da utvrđuje stepen i vrstu tog odstupanja«¹³⁾.

Koliko je Veber bio svestan teškoća na koje nailazi, sociologija čiji je cilj razumevanje, možda može da pokaže njegovo sasvim određeno shvatanje o relativnoj tačnosti kontrole razumljivog smisaonog tumačenja. U psihološkom eksperimentu, na primer, relativnu tačnost kontrole moguće je postići samo u malom broju vrlo specifičnih i za to podesnih slučajeva. U statistici je, ona moguća u ograničenoj meri u slučajevima malobrojnih masovnih pojava čije je objašnjenje nedvosmisleno, pa i tada više ili manje tačno. Uporedni metod je takođe ograničen, jer postoji samo mogućnost upoređivanja što je moguće više istorijskih pojava ili pojava u svakodnevnom životu, koje su inače jednake, ali u onoj *jednoj* presudnoj tački različite po svojoj prirodi: po 'motivu' ili 'povodu' čiji je praktični značaj uvek ispitivan. ... Naravno, često preostaje, na žalost, samo nesigurno sredstvo 'misaonog eksperimenta', tj. odbacivanja *u procesu mišljenja* pojedinih sastavnih delova lanca motiva i konstrukcije onakvog toka, kakav bi, da bi se došlo do kauzalnog objašnjenja, *onda* bio verovatan.«¹⁴⁾

3. Društveno delovanje za Vebera nije svako ljudsko delanje, nego samo sopstveno ponašanje smisaono orijentisano prema ponašanju drugog (uključujući održavanje od radnje ili trpljenja, ali takođe orijentisano prema prošlom, sadašnjem ili budućem očekivanom ponašanju drugih). Ovako određeno društveno delanje može, kao i svako drugo delanje, da bude određeno: »1. *ciljnoracionalno*: kad se dela u skladu sa očekivanjem ponašanja predmeta spoljenjeg sveta i drugih ljudi, i koristeći se tim očekivanjem kao 'uslovima' ili kao 'sredstvima' za postizanje spostvenih *ciljeva* kojima se racionalno teži; 2. *vrednosnoralacionalno*: kad se svesno veruje u — etičku, estetiku, religioznu ili bilo kakvu drugu — apsolutnu vrednost nekog određenog ponašanja, zbog toga što je ona takva, i nezavisno od uspeha, 3. *afektivno*, naročito *emocionalno*: kad se dela u skladu sa aktuelnim efektima i društvenim stanjem; 4. *tradicionalno*: kad se dela u skladu sa ustaljenim navikama.«¹⁵⁾ Ova klasifikacija obuhvata, takođe u sociološke svrhe stvorene, pojmovno čiste tipove kojima se stvarno delanje više ili manje približava, ili iz kojih se često sastoji. Veber ističe da je svako delanje, a naročito društveno, vrlo retko orijentisano samo na jedan način, upućujući da u stvarnosti treba voditi računa o svrsishodnosti ove klasifikacije (koju ne smatra iscrpnom).

¹³⁾ Nav. delo, str. 15.

¹⁴⁾ Nav. delo, str. 9—10.

¹⁵⁾ Nav. delo, str. 18—19.

Ciljnoracionalno delanje orijentisano je prema cilju, sredstvima i propratnim posledicama, ako onaj koji dela racionalno odmerava odnos sredstava prema ciljevima, odnos ciljeva prema propratnim posledicama i odnos različitih mogućih ciljeva međusobno. Ono isključuje efektivno (naročito emocionalno) i tradicionalno delanje. I vrednosnoralacionalno orijentisano delanje je sa stanovišta ciljne racionalnosti — iracionalno, i to utoliko više ukoliko više apsolutizuje vrednost prema kojoj se delanje orijentiše. Međutim, apsolutna ciljna racionalnost delanja u stvari je samo iskonstruisani granični slučaj. U stvarnosti, vrednosnoralacionalno i ciljnoralacionalno delanje mogu biti u različitim odnosima, jer je moguć vrednosnoralacionalan izbor ciljeva, sredstava i propratnih posledica.

Čisto vrednosnoralacionalno delanje moguće je samo u prilično ograničenoj meri. To je delanje iz uverenja da tako nalaže neka »zapovest« ili po »zahtevu«. Onaj ko dela uveren je da mu delanje nalažu dužnosti, dostojanstvo, lepota, božja zapovest ili neka vrednost — te dela bez obzira na moguće druge posledice. Vrednosnoralacionalna orijentacija svesno stvara krajnje ciljeve i konsekventno se planski orijentiše prema njima.

Afektivno delanje nalazi se često na granici, ili čak s one strane svesnog »smisaono« orijentisanog delanja. Na jednoj strani prelazi u vrednosnoralacionalno, a s druge strane ističe iz tradicionalnog ponašanja. Tradicionalno ponašanje, pak, nalazi se na granici relativnog ponašanja, navike ili ustaljenog ponašanja bez smisaone orijentacije.

Izgleda nesporno da srž »sociologije čiji je cilj razumevanje«, naročito razumevanje pomoću »idealnih tipova«, predstavljaju tri društvena elementa: delanje, vrednost i racionalnost (naravno, u smislu kako ih Veber određuje). Ali, izgleda nesporno da, pre izlaganja o smislu koji Veber pridaje ovim elementima svoje sociologije, treba podsetiti da on smatra kako smisao u kome je upotrebljava — sadrži saradnja na »sociologiji čiji je cilj razumevanje« i kako taj smisao »nije moguće i ne treba nikome naturiti«¹⁶⁾. Ova napomena se čini nužnom s obzirom na dve (suprotne) tendencije u shvatanju značaja i vrednosti Veberove sociološke misli — jedne u smeru precenjivanja, druge u smeru pocenjivanja.

Veberovo shvatanje delanja u najmanju ruku je dvostruko. S opšteg metodološkog stanovišta Veber pokušava da zasnuje neku vrstu individualističkog nominalizma i funkcionalizma. Njegov opšti stav je da sociologija proučava ljudska delanja pojedinaca i to smisaono orijentisana prema delanju drugog ili drugih pojedinaca. Ovo Veberovo shvatanje ima dva izvora. Jedan je izvor u kritici tradicionalnih idealističkih, metafizičkih i organicističkih shvatanja. Metafizička shvatanja odbacivao je zbog stalne opasnosti od pretvaranja pojmovnih kategorija u neka objektivizirana bića iznad i izvan društva. Ali bežeći od mogućnosti da upadne u jednu grešku — upao je u drugu: opravdana kritika metafizičkih spekulacija koje ostaju na nivou apstraktnih kategorija odvela ga je u neopravdano svođenje društva na pojedinca ili, u najboljem slučaju na grupu pojedinaca.

¹⁶⁾ Nav. delo, str. 9.

Idealizam, razvijen naročito pod velikim uticajem Kanta i Hegela u nemačkoj filozofiji, Veberu nije bio prihvatljiv, kao ni svaki pokušaj da se ljudska istorija shvati izvan ljudskog delanja (kao igra nadljudskih sila u kojoj su ljudi puka oruđa, ili kao put ostvarenja neke ideje ili apsolutnog duha). Organsko shvatanje društva bilo je Veberu strano zbog preteranog pozitivizma, koji priznaje samo čelno-iskustvene pojave za stvarnost. Drugi izvor je u Veberovu shvatanju da društvene pojave nisu prirodni događaji, nego svesna zbivanja motivisanih pojedinaca ili grupa usmerena na ponašanje drugih. Iz tog razloga društvene nauke teže da razumeju zbivanja u kojima učestvuju svešću obdareni pojedinci. U prirodnim pojavama nema šta šta da se razume, još manje da se tumači, budući da su to pojave bez značenja. Ukoliko u prirodnonaučnom smislu proučavamo čoveka, posmatramo ga i objašnjavamo sa stanovišta fizičko-hemijskih procesa, s obzirom na funkcionisanje pojedinih elemenata kao dela prirode. Ukoliko se, pak, radi o pojedinim društvenim tvorevinama, Veber smatra da pojedine društvene nauke mogu da ih proučavaju s obzirom na specifične potrebe tih nauka. Ali to još ne znači da su društvene tvorevine neke kolektivne ličnosti. One su, naprosto, hipotetičke konstrukcije i sa stanovišta sociologije mogu se proučavati kao smisaono orijentisana delanja pojedinaca. Sasvim opravdano primećuje M. Đurić da ovom postavkom Veber lišava svoje shvatanje prave sociološke dimenzije i da na jednoj strani preporučuje ono što na drugoj proglašava neprikladnim¹⁷⁾.

Metodološka protivurečnost ovakvog Veberovog shvatanja ogleda se u tome što najpre kritikuje prirodnonaučni pristup društvenim pojmovima, a zatim taj isti pristup primenjuje u sociologiji. To ukazuje na činjenicu da je njegova kritika sociološkog metoda, u odnosu na prirodnonaučne metode, tu i tamo preterana i da je nije mogao do kraja izvesti a da joj se (ali takođe nedovoljno kritički) ne vrati.

Individualno smisaono orijentisano ponašanje — kao društveno delanje — vodilo je u vode subjektivizma i psihološkog naturalizma¹⁸⁾. Veber ističe kako bi bilo pogrešno smatrali da psihologija («... pod 'psihologijom' svako podrazumeva nešto drugo») čini »krajnji« osnov sociologije čiji je cilj razumevanje¹⁹⁾, ali ipak psihičku

¹⁷⁾ »Time što se odlučuje za nominalističko shvatanje društva, primećuje Đurić, on grubo vređa jedan metodološki princip na kome se u kranjoj liniji osniva njegovo antropološko shvatanje. Sasvim u duhu liberalne tradicije engleske ekonomske škole, Veber primenjuje na društvo onaj isti način posmatranja koji prirodnonauke primenjuju na prirodu, a pomoću koga se, kako sam kaže, čovek ne može razmatrati u onome što ga karakteriše kao kulturno biće... Jer kada je u pitanju društvo, Veber smatra da redukcionističko rešenje jedino može da dovede do željenih rezultata, a kada je reč o čoveku, on tvrdi da redukcionizam ne vodi nikud... Veber, u stvari, tvrdi da je čovek jedna jedinstvena celina koju ne možemo svesti sa zbir njenih delova. Međutim, kad pređe na razmatranje društva, Veber odbacuje pomenuto shvatanje o relativnoj samostalnosti pojedinih stupanjeva stvarnosti. On smatra da društvo nema nikakvih posebnih svojstava koja bi bila nezavisna od pojedinaca koji su njegovi članovi...« Mihajlo Đurić: »Sociologija Maxa Webera«, »Matica Hrvatska«, Zagreb, 1964, str. 67—68.

¹⁸⁾ Isto.

¹⁹⁾ Odvajanje »fizičkog« od »psihičkog«, koje je strano naukama o delanju u smislu sociologije koja hoće da razume, moguće je i metodološki opravdano

stranu društvenog života uzdiže često na pijedestal uzroka ljudskog delanja. Do drukčijih rezultata Veber nije mogao doći pošavši od navedenih postulata. Individualna svest ne može da se objasni bez objašnjenja individue, a individua ne može da se objasni van društvene stvarnosti. Otuda ni društvena stvarnost ne može da se objasni samo individualnom svešću i individualnom voljom. Zaboravivši stvarnost individualnog života u društvenom, činjenicu koju je već Aristotel istakao govoreći o društvenoj prirodi čoveka, Veber se našao na sporednom koloseku naučnog objašnjenja čoveka i društva. Odatle je krenulo obratnim putem: da društvo objasni iz pojedinaca. Pojedinci, međutim, ma kako smisaono bilo orijentisano njihovo delanje u odnosu na ponašanje drugog ili drugih, ne mogu prosto iz svoje svesti ili volje odrediti društveni život. Veber je bio svestan činjenice da stvarne okolnosti određuju smisaonu orijentaciju delanja konkretnog pojedinca, a odatle, ipak, nije izvukao metodološki zaključak da se individualnom svešću i voljom ne može objasniti celokupni društveni život — bilo zbog toga što nijedan pojedinac nije toliko svestan da može znati kakvo će biti delanje, a još manje kakve posledice sveukupnog delanja, bilo zbog toga što društvo, u celini i određenim svojim delovima, ima svoje objektivne zakone, nezavisno od ijedne pojedinačne svesti ili volje. Međutim, živ Veberov naučni duh nije se u stvarnim sociološkim istraživanjima strogo pridržavao sopstvenih metodoloških postulata. Protivno svojim osnovnim metodološkim postavkama, Veber pojedine društvene oblike, tvorevine, ustanove posmatra i objašnjava u njihovom širem društvenom okviru i u procesu njihovog istorijskog menjanja. Štaviše, on izričito navodi i suprotne, mada za ograničene svrhe posebnih istraživanja, metodološke postavke o apstrakciji i analitičko-istorijskom metodu: »...naš zadatak je bio u tome da u najkraćim crtama pokažemo kakav značaj ima asketski racionalizam za sadržaj društveno-političke etike i, prema tome, za oblik organizacije i način funkcionisanja društvenih zajednica od religioznog skupa do države. Posle toga, trebalo bi ispitati odnos aktivnog racionalizma prema razvitku fiziofiskog i naučnog empirizma, prema tehničkom razvitku i prema duhovnim kulturnim dobrima. I najzad, trebalo bi pratiti njegovo istorijsko nastajanje od srednjevekovnih začetaka ovozemaljske askeze sve do njegovog rastvaranja u čistom utilitarizmu i kroz pojedine oblasti u kojima se proširila asketska religioznost. Tek na osnovu toga bilo bi moguće utvrditi meru kulturnog značaja asketskog protestantizma u poređenju prema drugim plastičnim elementima moderne kulture... Dalje bi trebalo obelodaniti i način na koji je protestantska askeza u svom postojanju i svojoj osobenosti uslovljena ukupnošću društvenih i kulturnih činilaca, naročito ekonomskim činionicima. Jer, mada moderan čovek i pored najbolje volje u stanju da sebi predstavi od kolikog su značaja bili religiozni sadržaji svesti za način života, kulturu i karakter naroda, ipak ne može biti naša na-

kod izvesnih pojava. U tom smislu ono što nije »fizičko« jeste »psihičko« i tada »jedna psihološka nauka starno proučava pomoću sredstava prirodni hnauka samo ono što je »psihičko«, u smislu metodologije prirodnih nauka, dakle, ona ne tumači ljudsko ponašanje na osnovu njegovog samoupravnog značenja (što je nešto sasvim drugo).« »Privreda i društvo«, nav. delo, str. 13.

mera da namesto jednog jednostranog materijalističkog tumačenja postavimo jedno isto tako jednostrano spiritualističko tumačenje kulture i istorije. Oba su podjednako mogućna, ali i jedno i drugo podjednako malo služe istorijskoj istini, ako polazu pravo da budu završetak istraživanja, a ne njegova priprema.«²⁰⁾ Ovaj stav Vebera zaista podseća na Marksov stav o kritici njegovog metoda od strane ruskog kritičara »Kapitala«, jer se ovde Veber više nego igde približio Marksovim metodološkim postavkama. Teško da bi se drukčije i mogao zamisliti Veber, koji je sve svoje snage usmerio na proučavanje kapitalističkog društva i razvoj njegove racionalne komponente i zato neizbežno dospao na pozicije ozbiljne, stvarne kritike i kritičko-naučnog metoda uopšte, a s druge strane ostao ideološki vezan za kapitalizam kao pravi »klasno svestan bourgeois«²¹⁾.

U najužoj vezi sa Veberovim delovanjem kao naučnika i političara, stoji i njegova metodološka postavka o vrednosnoj orijentaciji u nauci. Veber nije bio slep za činjenicu da društvene okolnosti itekako utiču na nauku. Međutim, njihov uticaj nije jednak na sve nauke. Za razliku od prirodnih nauka, u kojima se utvrđuju opšte, postojane i objektivne veze među pojavama i odnosima, društvene nauke ostaju uvek sa nekim subjektivnim pečatom, budući da kulturne vrednosti predstavljaju osnovna načela u istraživanju društvene stvarnosti. Pošto se kulturno-istorijske okolnosti stalno menjaju, menjaju se i vrednosni sistemi. To stvara mogućnost da se izabere bilo koji vrednosni kriterijum u društvenim naukama. Naprotiv, u prirodnim naukama je moguće stvoriti jedan objektivan opšteteorijski sistem. U prirodnim naukama stvarnost spolja nameće objektivne kriterijume, a u društvenim naukama naučnik sam bira vrednosne kriterijume za istraživanje iskustvenog sadržaja i smisaonog saznanja individualne stvarnosti. Ovaj Veberov stav potiče, između ostalog, iz njegovog tačnog zapažanja da su rezultati prirodnih nauka neuporedivo manje podvrgnuti vrednosnim sudovima (ocenama vrednosti) od rezultata društvenih nauka. Ipak, ovaj njegov stav ne može proći opravdanu kritiku da izbor predmeta izučavanja, a često i rezultati, u prirodnim naukama nisu izvan društvene prakse i društvenog morala.

Veberov stav da su kulturne vrednosti osnov opredeljenja u izboru predmeta društvenih istraživanja ne znači, međutim, da se u nauci koriste vrednosni kriterijumi. Naprotiv, Veber do kraja određeno razvija ideju o vrednosnoj neutralnosti društvenih nauka. Vrednosni stavovi služe samo kao kriterijum izbora predmeta proučavanja, upućuju naučnika na to da je vredno proučavati određene elemente ili aspekte društvene stvarnosti. Ali tu se završava njihova uloga. Nauka ne određuje koliko su njeni rezultati vredni, niti raspravlja o tome šta treba da bude. To spada u oblast morala i filozofije. Nauka, naprotiv, objektivno utvrđuje (opisuje i objašnjava) šta se i kako događa u društvenom životu. Ovaj princip jednako živi za društvene kao i za prirodne nauke. Vrednosni sudovi ne spadaju u dru-

²⁰⁾ »Askeza i kapitalizam« u delu »Protestantska etika i duh kapitalizma«. Citirano po M. Duriću: »Sociologija Maxa Webera«, navegeno delo, str. 301—302.

²¹⁾ Veberova »autokarakteristika« u pismu R. Mihelus (R. Michels) od 6. 12. 1907. Pogovor V. Milića delu »Protestantska etika i duh kapitalizma«, nav. delo, str. 262.

štvene nauke. To ne znači da su društvene vrednosti obavezno van nauke. »U stvari, objektivna kritika vrednosti i vrednosnih sistema je jedan od vrlo važnih zadataka društvene nauke. Ali nauka nije u stanju da dokaže osnovanost nijednog vrednosnog sistema niti pogleda na svet koji se na njemu osniva.«²²⁾

Svoje humanističko poimanje društva i čoveka Veber je metodološki pokazao kroz postulate vrednosnoracionalnog i ciljnoracionalnog delanja. Čak je u višem stupnju racionalnosti video uslov za viši stupanj društvenog razvoja. To ga je i opredelilo da stvori »racionalističku« sociologiju. Prvi je, međutim, ustao protiv racionalističkih predrasuda u sociologiji (vere u stvarnu prevlast racionalnog nad životom) i ustrajao na stavu da racionalno potiče iz života (a ne obrguto) i da ga zato treba koristiti samo kao metodološko sredstvo.

Moglo bi se očekivati od oca »razumevajuće sociologije« da će potpunije objasniti pojam racionalnog. A dogodilo se, kao i sa mnogim ranijim misliocima, da je jedan od osnovnih pojmova njegovog teorijskog sistema ostao nedovoljno određen. Izgleda da je to sudbina svih teorija da baš svoja osnovna načela ne mogu objasniti u sopstvenim okvirima, jer ih (pre)uzimaju iz drugih misaonih sistema. Zapravo, teorijske rasprave (u okviru određenog teorijskog sistema) počinju tek *od* (svojih) polaznih osnova. Njihove polazne osnove mogu biti predmet potpunijih teorijskih rasprava u onim teorijskim sistemima koji polaze *od svojih* (drugih) polaznih postulata, tj. uzimaju za svoj predmet razmatranja polaznih osnova drugih teorijskih odnosno idejnih sistema.

Na racionalnost Veber je gledao prvenstveno s obzirom na društveno-istorijski razvoj,²³⁾ posebno u pogledu kapitalizma. Kapitalizam izrasta na temelju racionalnog privređivanja. Vrednosna i ciljna osnova racionalnog kapitalističkog privređivanja je profit. Ovde je Veber, doduše iz drugih pobuda i sa drukčijim shvatanjem posledica, došao do istog zaključka do kog je već Marks došao: profit je polazna i krajnja tačka kapitalističke proizvodnje, njena suština, njena i pobuda i svrha.

Pojam racionalnosti Veber je ugradio u osnovu svoje metodologije. Ipak, nije ga sistematski odredio. Možda i zato što je racionalnost uzimao prevashodno u vezi sa određenom kulturno-istorijskom praksom. Iz istih razloga shvatao ju je slojevito. Krajnju racionalnost poimao je kao naučno mišljenje, a inače se češće služio pojmovima parcijalne ili funkcionalne uglavnom ekonomske, tehničke, ili praktične racionalnosti.

Ekonomsku racionalnost shvata kao ciljnoracionalno privređivanje, dakle planski ekonomski orijentisano. »Tipične mere racionalnog privređivanja su: 1. planska raspodela onih korisnih usluga za koje vršilac privređivanja iz bilo kog razloga smatra da može njima raspolagati, u sadašnjosti i budućnosti (štednja), 2. planska raspodela raspoloživih korisnih usluga na više mogućnosti primene, po redosledu napravljenom prema proceni njihovog značaja: prema graničnoj korisnosti... 3. plansko dobavljanje — davanje i dopremanje

²²⁾ »Sociologija Maxa Webera«, Nav. delo, str. 64.

²³⁾ Upporediti: »Sociologija Maxa Webera«, nav. delo, str. 132—135.

— takvih korisnih usluga za koje *sva* potrebna sredstva stoje na raspolaganju vršiocu privređivanja... 4. plansko sticanje obezbeđenjem moći raspolaganja ili prava učestvovanja u moći raspolaganja takvim korisnim uslugama...²⁴ Racionalnu tehniku označava kao upotrebu sredstava, koja je svesno i planski orijentisana ka iskustvima i razmišljanju. Za tehniku je, pored ostalog, merilo racionalnog i čuveni princip »najmanjeg utroška snage«: maksimalan uspeh u *poređenju* sa sredstvima koja treba primeniti. Za svako racionalno delanje važi prividno isti princip. Za pitanje tehničke racionalnosti je čisto pojmovno (ne stvarno) u principu nevažno to da li određeni cilj upotrebe leži u obnovi tehničkog procesa. Međutim, ekonomska orijentisanost tzv. tehnološkog razvitka, iako nije bila jedini putokaz tehničkog razvitka, jedna je od osnovnih činjenica istorije tehnike. Pogotovu je danas očigledna ekonomska uslovljenost razvoja racionalne tehnike.²⁵ Praktična racionalnost označava efikasno, sistematsko i dosledno delovanje, uz primenu raznih pravila, postupaka i sredstava, usmereno ka ostvarenju cilja. Ovakvo funkcionalno određenje praktične racionalnosti u vezi je s Veberovim shvatanjem o nepomirljivoj suprotnosti raznih oblasti društvenog života i njihovom sve oštrijem sukobu zbog porasta racionalnosti.

Ne ulazeći u ontološku i epistemološku osnovu Veberovih shvatanja racionalnosti, može se reći da ona obuhvata: 1. svest o sredstvima i ciljevima, 2. svest o izboru sredstava i ciljeva i 3. svest o posledicama. Na taj način racionalnost sadrži samosaznanje i saznanje činjenica (odnosa) ili svest o tome šta se hoće. S obzirom na takav sadržaj racionalnog delanja Veber postavlja pitanje odgovornosti za svako delanje. Ali biti odgovoran za racionalno delanje moguće je samo s obzirom na ostvarenje određenih ciljeva. Cilj je, međutim, pretpostavka racionalnog delanja, dakle spolja određene elemente s obzirom na neku vrednosnu orijentaciju. Vrednosna orijentacija se mora podvrći ispitivanju: čovek koji racionalno dela mora znati šta stvarno hoće, kakva je vrednost odabranog cilja, kakva sredstva mora upotrebiti za njegovo ostvarenje i kakve su posledice. Nepremostivu prepreku racionalnom delanju predstavlja stvarna protivurečnost: između ciljeva, između različitih vrednosti, između ciljeva i vrednosti, između mogućih posledica između ciljeva i posledica, između ciljeva i sredstava. Ta stvarna protivurečnost čini sferu etičke iracionalnosti nasuprot racionalnom delanju. Ali Veber traži od čoveka da se bori sa teškoćama, da sopstvenim delanjem ostvaruje svoju slobodu — racionalnim delanjem protiv iracionalnosti, ali da dela odgovorno. Da je moguće da čovek racionalnim delanjem ostvari iracionalne ciljeve, Veber je dobro znao i pesimistički predviđao baš na primeru zapadnog kapitalističkog racionalizma i birokratije kao njegovog najvišeg izraza²⁶ ili najracionalnije organizacije.

²⁴) »Privrda i društvo«, nav. delo, str. 47.

²⁵) Nav. delo, str. 42—44.

²⁶) Veber zaključuje da je moguće jedno nehumano stanje uz uzdah: »U tom slučaju bi za poslednje ljude' ovog kulturnog razvitka lako mogli postati istinom ona reč: 'Stručnjaci bez duha, sladokusci bez srca: ova ništarija uobrazava da se uspela na jedan stupanj ljudske istorije koji ranije nikad nije bio dostignut«. »Askeza i kapitalistički duh«, cit. po M. Đuriću, nav. delo, str. 301.

IV Već je ukazano na činjenicu da se Veber nije u potpunosti držao svojih metodoloških pravila u istraživanju društvene stvarnosti, već da je tu otišao korak dalje. No, za razliku od metoda, koji je izložen sistematski, jasno, precizno i u velikoj meri dosledno, izlaganja o predmetu sociologije ostala su sasvim nesistemizovana. S obzirom na živ, vispren Veberov naučni duh, možemo pretpostaviti da nije ni imao nameru da stvara sociološki sistem i ta pretpostavka se oslanja i na njegovo metodološko poimanje društva, društvenog delanja i društvenih odnosa. Sem toga, Veber nije stizao da sistemizuje svoja izučavanja i s obzirom na njihovu neuobičajenu veličinu i sveobuhvatnost i s obzirom na zdravstveno stanje. To naročito dobro pokazuje njegov užurbani rad na sređivanju glavnog, životnog dela — »Privreda i društvo«. U tom poslu smrt ga je pretekla. Međutim i da je završio ovo zaista grandiozno i protivurečno delo, ono ne bi, izgleda, ništa dobilo u svojoj veličini ni izgubilo od svoje protivurečnosti. Sadržinu njegovog dela nikako nije moguće izložiti u ovakvom radu, kako zbog prostora tako i zbog namene, čak i pod uslovom da je dovoljno dobro shvaćeno. Zato će ovde biti pomenuta samo neka Veberova shvatanja.

1. Među osnovne sociološke pojmove Veber svrstava moć i vlast. Njegovo veliko interesovanje za ove društvene pojave bilo je uslovljeno praktičnim, ali i dubljim teorijskim razlozima. Moć i vlast se nalaze u svim porama društvenog života, a u organizovanim društvima igraju veoma značajnu ulogu. Ovi društveni činici određuju meru čovekove slobode i zato spadaju u red najznačajnijih, osnovnih društvenih pojava.

Moć Veber određuje na sledeći način: »Moć predstavlja izgleda da se u okviru jednog društvenog odnosa sprovede spostvena volja uprkos otporu, bez obzira na čemu se zasnivaju ti izgledi.«²⁷⁾ Sa sociološke tačke gledišta pojam »moć« je amorfan. Sve moguće osobine i sve moguće okolnosti mogu čoveka učiniti sposobnim da u datoj situaciji sprovode svoju volju. Stoga pojam »vlast« sa sociološkog stanovišta mora biti precizniji i može samo da označava izgleda da će neka naredba biti poslušno primljena: »Vlašću treba nazivati izgleda da će se određene osobe pokoriti naredbi određenog sadržaja.«²⁸⁾ Pojam discipline Veber određuje kao izgleda da će se određeni veliki broj ljudi brzo, automatski i shematski pokoriti jednoj naredbi, zahvaljujući ustaljenoj navici, tj. nekritički i bezuslovno. Postojanje vlasti vezano je samo za aktuelno prisustvo lica koje uspešno naređuje drugom. Postojanje vlasti vezano je u normalnim slučajevima, ali ne i bezuslovno, za postojanje upravnog aparata ili grupe.²⁹⁾ Ukoliko su članovi jedne grupe podrvgnuti vlasti u važećem

²⁷⁾ »Privreda i društvo«, nav. delo, str. 37.

²⁸⁾ Isto.

²⁹⁾ Društveni odnos označava ponašanje većeg broja osoba, koje je po svom smisaonom sadržaju uzajamno podešeno i time orijentisano, tj. izgleda da se društveno delo na neki (smisaono) mogući način, bez obzira na čemu se zasnivaju ti izgledi. Zatvoren društveni odnos, u koji je pravilima ograničen prijem, naziva se gupom kad se održanje pokreta garantuje ponašanjem određenih ljudi (ponašanjem nekog rukovodioca ili upravnog aparata).

poretku³⁰⁾, čine »grupu koja ima vlast«³¹⁾. Grupu koja ima vlast, u slučaju kad njeno postojanje i važenje njenih poredaka na određenom geografskom području neprekidno garantuje upravni aparat primenom i pretnjom fizičke prinude, treba nazvati političkom grupom. Naselje nije ni jedino ni normalno sredstvo upravljanja političkih grupa, ali je specifično i svuda ultima ratio kad zataje druga sredstva. Razumljivo, rukovodioci političkih grupa služe se i svim drugim sredstvima ukoliko su podobna da ostvare svoje ciljeve. Isto tako, nasilje su primenjivale i druge grupe i udruženja, ali je ono karakteristično za političke grupe. Političku grupu karakteriše i to da polaže pravo da vlast njenog upravnog aparata i njenih poredaka važi u jednoj oblasti i to što svoje pravo obezbeđuje nasiljem.

2. Političku organizaciju sa karakterom ustanove naziva Veber državom, ako njen upravni aparat s uspehom polaže pravo na *monopol legitimne fizičke prinude* za održavanje poredaka. Sadržinski ciljevi države mogu biti vrlo promenljivi, a ono što karakteriše današnju državu u formalnom pogledu — to je upravni i pravni poredak, koji je moguće menjati zakonskim putem i koji važi za sva delanja svih članova u oblasti kojima se vlada. Legitimno nasilje u modernoj državi postoji samo u onoj meri u kojoj ga država propisuje ili dozvoljava. Savremenu državu karakteriše monopol državne vlasti, ali i to da je racionalna »ustanova« i trajna »organizacija«³²⁾.

3. Sasvim je savremeno Veberovo poimanje prava i pravnog poretka, ali izraženo, razumljivo, njegovim osobnim stilom. Veber do kraja jasno razlikuje pravni i sociološki pojam i smisao prava i pravnog poretka. Sa pravnog stanovišta se postavlja pitanje: šta važi kao idealno pravo i koji *normativni smisao* je logički ispravno pripisati nekoj jezičkoj tvorevini koja se javlja kao pravna norma? Pravna, tačnija pravnodogmatska, analiza ima zadatak da ispita tačno značenje postavki čiji sadržaj sačinjava poredak. Ova analiza polazi od toga da je empirijska vrednost pravnih postavki nesumnjiva činjenica, te teži da odredi logički tačno značenje tih raznih pojedinih postavki na takav način da se one mogu uneti u jedan sistem u kome logički nema protivrečnosti (»pravni poredak« u jurističkom smislu reči).

Nasuprot pravnom, sa sociološkog stanovišta postavlja se pitanje: šta se *stavrno događa* u jednoj zajednici³³⁾ usled toga što po-

³⁰⁾ Poredak je smisaoni sadržaj društvenog odnosa orijentisanog prema određenim »maksimama«. Važeći poredak označava izgleda da se društveno delanje i društveni odnos orijentišu prema predstavi o postojanju jednog legitimnog poretka.

³¹⁾ Bez upravnog aparata vlada otac porodice. Starešina beduina koji naplaćuje dažbine na svojoj teritoriji, vlada nad svima koji se nalaze na njegovoj teritoriji, pomoću pratnje kao upravnog aparata za prinudu. Svaka grupa koja ima vlast, normalno je i upravna grupa.

³²⁾ Organizacijom Veber naziva trajno delanje određene vrste sa *nekim ciljem*. Ustanovom naziva grupu čiji se uspostavljeni poreci (relativno) uspešno nameću, u granicama određene sfere uticaja, svakom delanju koje se može odrediti prema određenim svojstvima. Ustanove su grupe sa racionalno (planski) uspostavljenim procesom. Ustanove su »nametnuti« poreci.

³³⁾ Zajednica je društveni odnos u kome orijentacija društvenog delanja počiva na subjektivnom (afektivnom ili tradicionalnom) osećanju učesnika da pripadaju jedni drugima.

stoje *izgledi* da ljudi, naročito oni koji imaju socijalno relevantni stepen stvarnog uticaja na zajedničko delanje, *subjektivno* prihvataju određene poretke za važeće i praktično delaju u skladu sa njima. Ovime Veber određuje u principu odnos prava i privrede. Socioekonomika (Veberov izraz) posmatra celokupno stvarno delanje ljudi, uslovljeno nužno prema ekonomskoj situaciji. Otuda on privrednim poretkom naziva podelu stvarne moći raspolaganja dobrima i ekonomskim uslugama, nastale uzajamnim sporazumom³⁴), kao posledicu poravnjanja interesa. Svet stvarnog ekonomskog delanja postoji u oblasti realnog zbivanja, a idealni pravni poredak u oblasti onoga što idealno treba da važi. Prema tome, tesna povezanost privrednog i pravnog poretka može se shvatiti samo ako se pravni poredak posmatra u sociološkom smislu (kao nešto što *empirijski* važi). Empirijsko važenje pravnog poretka pogađa interese pojedinaca u različitom smislu, naročito u ekonomskom.

4. U pogledu društvenih organizacija naročito je zanimljivo Veberovo shvatanje birokratije. Birokratiju on shvata kao najracionalniji oblik društvene organizacije, najsavršeniji način upravljanja društvenim poslovima. Stoga i nalazimo da o njoj govori najviše u vezi sa tipovima legalne vlasti. Legalnu vlast sa birokratskim upravnim aparatom Veber smatra najčistijim tipom legalne vlasti. Rukovodilac grupe zauzima svoje mesto na osnovu aproprijacije, izbora ili naimenovanja. Po ovlašćenjima on je gospodar sa »legalnim« kompetencijama. Upravni aparat se u najčistijem tipu karakteriše monokratijom (sastav od individualnih činovnika):

1. činovnici su lično slobodni i pokoravaju se samo objektivnim dužnostima,

2. njih postavljaju (a ne biraju) po strogo utvrđenoj hijerarhiji u službi,

3. imaju strogo određene kompetencije u službi,

4. postavljanje u službu obavlja se na osnovu ugovora (u principu na osnovu slobodnog izbora);,

5. osnov izbora su stručne kvalifikacije, koje se, u najracionalnijem slučaju proveravaju ispitom, a dokazuju diplomom,

6. dobijanju utvrđene plate u novcu, otkaz mogu dobiti izuzetno, a sami ga mogu uvek dati,

7. služba im je jedino ili glavno zanimanje,

8. služba im je osnov karijere,

9. odvojeni su od vlasništva nad sredstvima za upravljanje, a aproprijacija službenog mesta ne postoji i

10. podležu jedinstvenoj i strogoj disciplini i kontroli u službi.

Nadmoć u odnosu na druge sisteme uprave postižu stručnim znanjem. Sa čisto tehničkog stanovišta birokratija je najracionalniji vid vršenja vlasti, najefikasniji. »Njoj nema ravne po preciznosti, postojanosti, disciplini, strogosti i pouzdanosti, po mogućnosti kalkulacije rezultata za gospodara i zainteresovana lica, po intenzitetu i ekstenzivnosti postignutih rezultata; ona se formalno može upotre-

³⁴) Veber osnovu privrednog povezivanja uvek vidi u nekom sporazumu.

biti za sve zadatke. Razvitak 'modernih' oblika organizovane grupe na *svim* poljima (država, crkva, vojska, portija, privredno preduzeće, zadužbina i sve druge) apsolutno je identičan sa razvitkom i stalnim širenjem *birokratske* uprave: njihov nastanak predstavlja npr. klicu iz koje se razvila moderna država na Zapadu.«³⁵⁾

Birokratski aparat ima svoj sopstveni život, zasnovan na jakim materijalnim interesima, tako da funkcioniše i u slučaju revolucije i okupacije kao i pod ranijim legalnim sistemom. Budući da je kapitalizam istorijski stvorio, ne jedini ali u najvećoj meri, birokratiju kao strogu, stalnu, intenzivnu, masovnu upravu, Veber zaključuje da svaki *racionalni* socijalizam mora da je preuzme i da joj još veći značaj.

Birokratska vlast zasniva se na znanju i to je njena specifična racionalna osnovna osobenost. Stručno znanje uslovljava njen izvanredno moćan položaj, a poznavanje svoje službe (informisanost u upravi) jača njenu tendenciju za povećanjem moći. Jedino je kapitalistički preduzetnik nadmoćniji po znanju, u domenu svojih interesa, od birokratije. Ali u organizacijama velikih razmera svi potpadaju neizbežno pod birokratsku kontrolu »isto onako kao što su potpali pod vlast preciznih mašina u pribavljanju dobara«³⁶⁾. Birokratska vlast se ispoljava u odnosu na znanje kao tendencija nivelacije radi regrutovanja najkvalifikovanijih i kao plutokratizovanje obratovanja. U odnosu na društvo ispoljava se kao vladavina formalističke bezličnosti i *staleško* nivelisanje.

5. Veliki je i danas značajan Veberov doprinos sociološkom učenju o društvenoj strukturi. U osnovi je on polazio od mnogih Marksovih stavova, ali je njegovo otkriće pojmovno-teorijski okvir za proučavanje sastava društva s obzirom na tri relativno samostalna elementa. Prvi je materijalno bogatstvo i u tome se slaže sa Marksom. Druga dva elementa su Veberov pronalazak: društveni ugled i društvena moć. Ovo višedimenzionalno shvatanje društvene strukture ostavilo je značajan trag u docnijoj i savremenoj sociološkoj teoriji.

Veber poznaje društvene klase. Kao i Marks, poreklo klasnih razlika traži u oblasti materijalne proizvodnje i raspodele, tj. u ekonomskim uslovima života. Pored toga što ističe postojanje dve osnovne klase — vladajuće, koja je vlasnik sredstava za proizvodnju ili drugih izvora za učešće u raspodeli materijalnih dobara, i potčinjene, koja nema poseda, Veber ističe njihovu dalju diferencijaciju po vrstama svojine kojim raspolazu ili po uslugama koje nude na tržištu. Dalje konsekvence nije isticao. Nema ni potrebe isticati koliko je Marksovo poimanje klasa bilo naučno i praktično potpunije i značajnije. Veber nije prihvatio Marksov stav o klasnoj borbi kao pokretačkoj snazi društvenog razvitka i materijalnoj osnovi revolucije. Najdalje dokle je stigao u poimanju ekonomskih razlika jeste da proističu usled razlika na tržištu.

Od učenja o klasama manje je razvijeno Veberovo učenje o druga dva činioca društvene strukture. Od njih je više objasnio dru-

³⁵⁾ »Privreda i društvo«, nav. delo, str. 175.

³⁶⁾ Nav. delo, str. 176—178.

štveni ugled, a razmatranje društvene moći, iako značajno, ostalo je fragmentarno i krajnje nedovoljno. Društveni ugled je osnov razvrstavanja na društvene staleže. Staleški položaj nije određen klasnim položajem, mada je moguće da bude. Više od toga staleški položaj zavisi od posebnog staleškog ugleda, a eventualno i od posebnog staleškog monopola. Klasni položaj može biti, ali nije sam po sebi, staleška diskvalifikacija. Međutim, staleški položaj može usloviti klasni položaj, ili učestvovati u njegovom određivanju, a da ne bude s njim identičan. Staleži mogu nastati primarno kao rezultat staleškog načina života (naročito vrste zanimanja). Sekundarno mogu nastati naslednoharizmatski, po staleškom poreklu, ili staleškom apropiacijom političke ili hijerokratske vlasti kao monopola.

LA PENSÉE SOCIOLOGIQUE DE MAX WEBER

— R é s u m é —

Dans un aperçu concis des conceptions sociologiques de Max Weber (1864—1920), l'auteur signale le sort et l'importance de l'oeuvre scientifique du grand philosophe, savant et sociologue. Par le jeu du hasard l'oeuvre scientifique de Weber a exercé une plus grande influence sur la sociologie contemporaine, que sur la sociologie de son époque. Weber provoque l'admiration par ses connaissances encyclopédiques considérables et ses efforts de créer une plus haute synthèse des sciences sociales. Sa grandeur a suscité la comparaison avec Marx. En réalité c'est à juste titre qu'on l'a appelé le „Marx bourgeois”.

Weber a créé une importante théorie sociologique, mais non point un système sociologique. Quoique sans une orientation théorique précises (en quoi, entre autres, il différait de Marx) il a formé une école sociologique. La particularité de la théorie sociologique de Weber se trouve dans sa méthode. Pour lui la méthode fondamentale dans la sociologie est la compréhension. Il entend la compréhension en tant que conception de l'action orientée dans la voie de l'acceptation. De cette manière il a fondé la sociologie dite „compréhensible” (verstehende). Il distinguait quatre types principaux de l'action: 1) de but rationnel, 2) de valeur rationnelle, 3) effectif, surtout émotionnel et 4) traditionnel. En conséquence d'une telle conception de la sociologie, il a créé la célèbre méthode de „types idéaux”.

Dans ses recherches il n'observait pas avec un esprit de conséquence sa méthodologie. Toutefois, de cette façon la valeur de son oeuvre n'a pas une moindre importance. Par ailleurs, un grand nombre de ses attitudes étaient contradictoires. Eu égard à ce fait on ne pourrait le classer dans aucune école sociologique. Mais lui seul constitue toute une époque dans l'histoire de la pensée sociologique.

SAMOUPRAVNI SUDOVI I ZAKON O UDRUŽENOM RADU

1. Zakon o udruženom radu¹⁾, naše novo zakonodavno delo, nastalo kao pravni izraz potrebe da se, na osnovama postavljenim Ustavom, jedinstveno i potpuno uredi oblast udruženog rada i omogućí dalje razvijanje sistema udruženog rada, predstavlja, pored Ustava Jugoslavije, pravni akt istorijskog značaja. Na osnovu marksističke analize našeg društva i naše bogate samoupravne prakse, u njemu su data kapitalna zakonodavna rešenja ne samo za goruća pitanja odnosa radnika prema sredstvima za proizvodnju i rezultatima svoga rada, već i za niz drugih pitanja iz sfere udruženog rada.

Zakon o udruženom radu nije samo izrazio kontinuitet samoupravljanja. On je otvorio i nove perspektive razvoja samoupravnih odnosa i omogućio njihovu dalju samoupravnu transformaciju. Zato je i razumljivo što je ocenjen kao jedan od najvažnijih zakona koji se ikada pojavio u razvitku jugoslovenskog prava²⁾. Ovo izuzetno zakonodavno delo, koje predstavlja svojevrstan kodeks našeg samoupravnog društva³⁾, svojom izvanredno bogatom i raznovrsnom sadržinom otvara široke mogućnosti za raznovrsna istraživanja.

U pojedinim odredbama Zakona o udruženom radu predviđena je nadležnost sudova za zaštitu samoupravnih odnosa koji se uspostavljaju u organizacijama udruženog rada, na osnovu zakona i samoupravnih akata. Zbog toga Zakon o udruženom radu predstavlja i novi izvor procesnog prava u našem pravnom sistemu⁴⁾.

Početi zadatak u analizi odredaba Zakona o udruženom radu sa aspekta procesnog prava, predstavlja grupisanje onih odredaba Zakona koje se odnose na sudove i njihovu nadležnost. U ovom radu pokušaćemo samo da sistematizujemo one odredbe koje se odnose na samoupravne sudove i njihovu nadležnost.

2. U osnovnim odredbama Zakona, u čl. 41., utvrđeno je pravo i dužnost sudova da pružaju društvenu zaštitu osnovnim vrednostima u našem društvu: da štite samoupravna prava radnika i dru-

1) Službeni list SFRJ, br. 53 od 3. 12. 1976. g.

2) *Vračar, S.* — Teorijskopravni značaj Zakona o udruženom radu, *Anali*, 4/76, str. 318; Ekspoze Kire Gligorova povodom Zakona o udruženom radu, »Politika« od 26. 11. 1976. g.

3) *Vračar, S.* — op. cit. str. 322, *Vacić, A.* — Odnosi u sticanju dohotka prema Nacrtu Zakona o udruženom radu, *Pravni žvnot*, 6—7/76, str. 17.

4) O izvorima prava uopšte videti referate i diskusiju u okviru multidisciplinarnog projekta »Država i pravo u samoupravnom socijalističkom društvu«, objavljene u knjizi »Izvori prava u samoupravnom socijalističkom društvu«, Beograd, Savremena administracija, 1976.

štvenu svojinu⁵). U nizu odredaba, u posebnim odeljcima Zakona, predviđena je konkretna nadležnost sudova, bez bližeg određivanja da li se radi o redovima ili samoupravnim sudovima⁶).

U toku diskusije o Nacrtu zakona o udruženom radu, bilo je mišljenja⁷), da Nacrt nije dorečen i dosledan kad određuje nadležnost sudova i da nije precizno razgraničio nadležnost samoupravnih i redovnih sudova. Bez obzira što konkretno određivanje stvarne nadležnosti sudova, po Ustavu SFRJ, spada u nadležnost republika i pokrajina, ipak se smatra⁸) da je Zakonom trebalo razgraničiti nadležnost sudova, pošto je to sistemsko rešenje.

3. U odredbi čl. 40. Zakon o udruženom radu predviđa metode za rešavanje sporova koji nastaju u organizacijama udruženog rada. Prema ovoj odredbi, eventualni sporovi se rešavaju: usaglašavanjem, posredovanjem i pred arbitražom, izbranim sudovima, sudovima udruženog rada i drugim samoupravnim sudovima, po posebnoj metodi, za koji važe odgovarajuća pravila postupka.

Sud svojom odlukom rešava spor tek kad se spor ne reši na drugi način — usaglašavanjem ili posredovanjem, u situaciji kad nije postignuta potrebna saglasnost između samoupravnih subjekata o načinu rešavanja spora i njegovom eliminisanju iz društvenih odnosa.

Sudovi imaju zadatak da rešavaju sporove do kojih može da dođe u društvenim odnosima. Pošto je suština sudske funkcije u rešavanju sporova i njihovom eliminisanju iz društvenih odnosa, samoupravni sudovi mogu rešavati sporove i na druge načine, a ne samo suđenjem — primenom odgovarajuće norme na utvrđeno činjenično stanje i izricanjem određene posledice u formi sudske odluke. Pre svega, spor i pred sudom udruženog rada može da se reši jednim vidom usaglašavanja, u formi poravnjanja (čl. 32. Zakona o sudovima udruženog rada), a ne samo van suda, u formi samoupravnog sporazumevanja. Pored toga, samoupravni sudovi mogu i da posreduju radi rešavanja spora. Uostalom, takav postupak je i dosad postojao kod izbranih sudova kao postupak za mirenje ili posredovanje, dok je zadatak mirovnih veća, kao posebne vrste samoupravnih sudova, isključivo u posredovanju⁹).

⁵) O društvenoj zaštiti videti: *Jovanović, Lj.* — Zaštita prava i dužnosti iz udruženog rada, Zbornik Instituta za pravna i društvena istraživanja »Udruženi rad i društvena svojina«, Niš 1976, str. 88.

⁶) Zakon upotrebljava uopštene formulacije: »sud« (npr. čl. 448, čl. 449). »nadležni sud« (npr. čl. 450, 453), »registarski sud« (čl. 449, 456), »sudskim putem« (čl. 229), tako da ostaje dilema u pogledu nadležnosti sudova, koja može da bude rešena samo republičkim odn. pokrajinskim zakonima. O tome videti i *Kovačević, M.* — Osvrt na neka pitanja iz Nacrta zakona o udruženom radu, Opština, 8—9/76, str. 25, i *Jovanović, M.* — Razgraničenje nadležnosti sudova u sporovima iz oblasti udruženog rada, Pravni život 6—7/76, str. 83.

⁷) *Kovačević, M.* — op. cit. str. 20.

⁸) *Kovačević, M.* — op. cit. str. 27.

⁹) U toku diskusije o Ustavu iz 1974. g. i neposredno po njegovom donošenju, pošto su mirovna veća postala vrsta samoupravnih sudova, bilo je mišljenja da će i ona, kao i ostali sudovi rešavati sporove odlučivanjem, a ne samo

Interesantno je primetiti da Zakon, u odredbi čl. 40. predviđa samo nadležnost samoupravnih sudova, što je razumljivo ako se ima u vidu zadatak ovih sudova da rešavaju sporove iz društveno-ekonomskih odnosa u sferi udruženog rada i njihova funkcija u našem pravnom sistemu.

Pada u oči da Zakon o udruženom radu u čl. 40¹ za razliku od čl. 34. Nacrta, u nabranjanju sudskih organa upotrebljava formulaciju koja mnogo podseća na one sa kojima smo se susretali sve do Ustava iz 1974. g. i u kojima nije bilo razlike između arbitraža i izbranih sudova, tako da ovakvom stilizacijom ovog člana nije dovoljno jasno istaknuta razlika između ove dve vrste samoupravnih sudova.

Ustav iz 1974. g., pri nabranjanju samoupravnih sudova, razdvaja arbitraže od izbranih sudova interpolacijom mirovnih veća, to čine i republički ustavi¹⁰). U propisima koji su donošeni pre 1974. g. nije bilo razlike između arbitraža i izbranih sudova, a ta razlika nije pravljena ni u teoretskim radovima. Smatralo se¹²) da su arbitraže i izbrani sudovi sinonimi. Međutim, prof. Poznić, koji je i ranije insistirao na razlikovanju izbranih sudova od arbitraža u našem pravnom sistemu¹³), i u najnovijem udžbeniku¹⁴) dosledno je sproveo, kao i ranije, njihovu distinkciju¹⁵).

Prema prof. Pozniću, izbrani sud je samoupravni sud kome stranke svojim ugovorom poveravaju rešavanje spora, za koji je, inače, nadležan državni sud. Arbitraže su samoupravni sudovi koji svoju nadležnost zasnivaju na samoupravnom sporazumu (kao npr. unutrašnja arbitraža¹⁶) ili neposredno na zakonu¹⁷) kao što su to npr. ar-

posredovanjem. (Videti: npr. *Poznić, B.* — Sudstvo i javno tužilaštvo, Anali, 3—4/73, str. 72, *Bošković, V.* — Samoupravni sudovi, Naša zakonitost, 2/74, str. 216).

Međutim, funkcija mirovnih veća je, posle donošenja republičkih zakona, ostala neizmenjena. (Videti npr. Zakon o mirovnim većima SR Srbije od 30. 12. 1974).

¹⁰) Čl. 225 Ustava SFRJ, čl. 236 Ustava SR Bosne i Hercegovine, čl. 249 Ustava SR Crne Gore, čl. 311 Ustava SR Hrvatske, čl. 276 Ustava SR Makedonije, čl. 279 Ustava SR Slovenije, čl. 248 Ustava SR Srbije, čl. 244 Ustava SAP Kosovo, čl. 248 Ustava SAP Vojvodina.

¹¹) Interesantno je primetiti da ima autora koji »izbrane sudove« nazivaju »izabranim sudovima«, kao npr. *Trajković, J.* — Sud, Beograd, 1975, str. 259.

¹²) Tako: *Triva, S.* — Građansko procesno pravo, 1972, Zagreb, str. 671; *Triva, S.* — O arbitraži, njenoj pravnoj prirodi i arbitražnom ugovoru, Arbitražno rešavanje sporova, Novi Sad, 1973, str. 12, *Triva, S.* — Memorandum o arbitraži, Naša zakonitost, 6/76, str. 13.

¹³) Videti: *Poznić, B.* — Građansko procesno pravo, Beograd, 1970, str. 381.

¹⁴) *Poznić, B.* — Građansko procesno pravo, Beograd, 1976, str. 527.

¹⁵) Isto i *Hrnčević, J.* — O reorganizaciji sudstva, Naša zakonitost, 5/75, str. 39, *Matović, I.* — Sudovi udruženog rada kao instrument samoupravnog rešavanja sporova iz društvenoekonomskih odnosa i drugih samoupravnih odnosa u udruženom radu, Naša zakonitost, 10/74, str. 951.

¹⁶) O unutrašnjoj arbitraži videti: *Trajković, Marinković* — Unutrašnja arbitraža u preduzeću, Novi Sad, 1968, *Đurović, S.* — Unutrašnja arbitraža u privrednim organizacijama, Pravni život, 1/69, *Velimirović, M.* — Unutrašnja arbitraža, Pravna misao, 1—2/69, *Vlajkov, S.* — Arbitraža u složenim radnim organizacijama, Pravni život, 6/69, *Glavan, B.* — Neki problemi organizacije i rada unutrašnje arbitraže, Privreda i pravo, 5/70, *Rajović, V.* — Karakteristike rada unutrašnje arbitraže u preduzeću, Anali, 5—6/72, *Trajković, M.* — Regulisanje imovinskopravnih sporova između osnovnih organizacija udruženog rada, Pravna misao, 5—6/72, *Rajović, V.* — Sudovi udruženog rada, Beograd, 1975, *Poznić,*

bitraže za sporove između železničke organizacije i preduzeća za puteve, itd.).

4. U odnosu na savezni Zakon o sudovima udruženog rada¹⁸⁾, Zakon o udruženom radu je doneo određene novine. Pošto je Zakon o udruženom radu uredio osnovna prava i obaveze radnika u udruženom radu, razumljivo je da je postavio i nove, dopunske osnove za određivanje nadležnosti samoupravnih sudova i sudova udruženog rada, posebno.

Na osnovu ustavnog ovlašćenja iz čl. 223. UJ, po kome nadležnost suda udruženog rada može da se odredi i zakonom, Zakon o udruženom radu, kao savezni zakon, proširio je nadležnost sudova udruženog rada, predviđeni Ustavom (čl. 226. UJ) na određene vrste sporova i na taj način obezbedio jednak tretman tih sporova u granicama federacije, čime je ostvaren, u potpunosti, ustavni princip jednakosti pred zakonom (čl. 154. st. 2. UJ). Time je, istovremeno, ostvaren i princip jednakosti radnih ljudi i građana pred zakonom, jer o ovim pravima i obavezama, na teritoriji Jugoslavije, odlučuju samo sudovi udruženog rada u sudskom postupku¹⁹⁾.

Određivanje nadležnosti sudova udruženog rada u čl. 18. Zakona o sudovima udruženog rada u 33 tačke, nikako nije imalo za cilj da potpuno i definitivno utvrdi nadležnost ovih sudova²⁰⁾. Svako detaljno određivanje nadležnosti sudova udruženog grada je nemoguće jer se nikako ne mogu unapred predvideti i odrediti svi sporovi koji eventualno mogu da nastanu iz društveno-ekonomskih i drugih samoupravnih odnosa, a o kojima ovi sudovi treba da odlučuju. Samoupravni odnosi se svakodnevno razvijaju, tako da se ne može predvideti svo bogatstvo ovih odnosa. S druge strane, kruto određivanje nadležnosti ovih sudova, na samom njihovom početku, bilo bi i štetno: sputavalo bi i ograničavalo i njihovu delatnost i njihov razvoj²¹⁾. Iz tih istih razloga je nužno i neophodno proširivanje nadležnosti sudova udruženog rada i drugim zakonima, naravno, u granicama i okvirima koje je Ustav SFRJ odredio; prema potrebama razvoja samoupravnih odnosa, i to ne samo saveznim, nego i republičkim i pokrajinskim propisima.

Republički i pokrajinski zakoni o sudovima udruženog rada, preuzeli su nadležnost ovih sudova, utvrđenu Ustavom i saveznim Zakonom, a neki su ovu nadležnost proširili na nove vrste sporova²²⁾.

B. — Postupak izbranog suda, Arbitražno rešavanje sporova, Novi Sad, 1973, *Poznić, B.* — Građansko procesno pravo, Beograd, 1976 (str. 524), *Musa, K.* — O unutrašnjim arbitražama u organizacijama udruženog rada, *Naša zakonitost*, 6/76.

¹⁷⁾ Detaljno: *Poznić, B.* — Građansko procesno pravo, 1976, str. 525.

¹⁸⁾ Zakon o sudovima udruženog rada (Službeni list SFRJ br. 24 od 10. maja 1974.), prema odredbi čl. 12 Ustavnog zakona za sprovođenje Ustava, trebalo je doneti najkasnije do 30. aprila 1974. g. Zbog kratkog roka za donošenje, redovna procedura nije bila moguća, pa je Zakon donet po skraćenom postupku.

¹⁹⁾ Videti: *Rajović, V.* — Sudovi udruženog rada, Beograd, 1975 str. 140.

²⁰⁾ *Poznić, B.* — Građansko procesno pravo, 1976, str. 518, *Kovačević, Matović* — Zbirka propisa o sudovima udruženog rada i društvenom pravobranioocu samoupravljanja sa komentarom, Beograd, 1976, str. 18.

²¹⁾ Detaljno o tome: *Rajović, V.* — op. cit. str. 140.

²²⁾ Videti o tome: *Rajović, V.* — op. cit. str. 146, *Kovačević, Matović*, op. cit. str. 19.

5. Neposredno posle donošenja Zakona o sudovima udruženog rada bilo je shvatanja da je Zakon isuviše detaljno regulisao nadležnost sudova udruženog rada, da su iscrpno i gotovo potpuno predviđena sva prava i sve obaveze ovih sudova²³).

Zakon o udruženom radu je znatno proširio nadležnost sudova udruženog rada²⁴) i tako verifikovao shvatanje²⁵) da se nadležnost sudova udruženog rada ne može potpuno regulisati jer predstojeća samoupravna praksa donosi pravo bogatstvo samoupravnih prava i obaveza iz kojih eventualno mogu da nastanu najrazličitiji sporovi.

6. Nadležnost sudova udruženog rada po Zakonu o udruženom radu je isključiva ili supsidijerna. U nizu odredaba Zakona predviđena je isključiva nadležnost suda udruženog rada za sporove određene vrste, dok je, u nešto manjem broju odredaba, predviđena nadležnost suda udruženog rada samo za slučaj da radnici nisu poverili rešavanje spora arbitraži ili nekom drugom samoupravnom sudu.

7. Zakon o udruženom radu je prilično detaljno uredio nadležnost sudova udruženog rada za rešavanje sporova koji mogu da nastanu u vezi sa samoupravnim organizovanjem udruženog rada (tzv. statusni sporovi).

Pre svega, u odredbi čl. 330 st. 2 predviđena je nadležnost suda udruženog rada za rešavanje spora o uslovima za organizovanje osnovne organizacije udruženog rada.

Ukoliko radnici jednog dela jedne organizacije udruženog rada (osnovne organizacije ili radne organizacije) zaključe da su ispunjeni zakonski uslovi da se organizuju kao osnovna organizacija udruženog rada i donesu (referendumom) odluku da se organizuje osnovna organizacija, radnici osnovnih organizacija odn. radne organizacije, kojima je dostavljena njihova odluka, mogu da pokrenu postupak pred sudom udruženog rada ukoliko smatraju da nisu ispunjeni uslovi za organizovanje osnovne organizacije.

Postupak se pokreće u roku od 30 dana od dana kad im je uručena odluka o organizovanju osnovne organizacije.

Kad odluka suda udruženog rada, kojom je utvrđeno da su ispunjeni uslovi za organizovanje osnovne organizacije postane pravnosnažna²⁶), radnici koji su odlučili da se organizuju kao osnovna organizacija udruženog rada mogu da zaključe samoupravni sporazum o udruživanju rada radnika u osnovnoj organizaciji (čl. 331).

²³) *Rajović, V.* — op. cit. str. 142.

²⁴) U diskusiji o Nacrtu zakona o udruženom radu, bilo je primedbi da bi, po dobroj zakonodavnoj tehnici, ovim odredbama bilo mesto samo u jednom zakonu i da bi enetualna kumulacija ovih odredaba u jednom zakonu zahtevala i odgovarajuću izmenu Zakona o sudovima udruženog rada, koja nije predviđena u prelaznim i završnim odredbama Zakona. O tome: *Jovanović, M.* — op. cit. str. 85.

²⁵) *Rajović, V.* — op. cit. str. 142.

²⁶) U tekstu Zakona o udruženom radu pogrešno stoji »donošenjem pravnosnažne sudske odluke«. Ista greška je postojala i u Nacrtu ali prilikom konačne redakcije Zakona nije bila otklonjena.

Očigledno je da sud ne donosi pravnosnažnu odluku, pošto je pravnosnažnost svojstvo, kvalitet koji stiće određena odluka ex lege, kad su ispunjene određene pretpostavke. Nažalost, slične omaške se sreću i u stručnoj literaturi. (O tome videti primedbe: *Stanković, G.* — Prekid parničnog postupka. I deo, Zbornik Pravnog fakulteta u Nišu, 1974).

8. Sud udruženog rada je nadležan i za spor o izdvajanju osnovne organizacije iz sastava radne organizacije (čl. 340). Nadležnost suda udruženog rada za ovu vrstu sporova preuzeta je iz Zakona o sudovima udruženog rada²⁷⁾.

Postupak za izdvajanje osnovne organizacije iz sastava radne organizacije pokreću osnovna organizacija ili drugi zakonom ovlašćeni organi ili organizacije koje smatraju da za izdvajanje osnovne organizacije iz sastava radne organizacije ne postoje zakonom predviđeni uslovi²⁸⁾. Postupak može da se pokrene u roku od 30 dana od dana uručenja odluke o izdvajanju. Rok je prekluzivan, tako da blagovremenost ima značaj procesne pretpostavke.

Ako sud udruženog rada nađe da nisu bili ispunjeni zakonski uslovi za izdvajanje osnovne organizacije, on poništava odluku o izdvajanju.

Kad odluka suda udruženog rada kojom je utvrđeno da su bili ispunjeni uslovi za izdvajanje osnovne organizacije iz sastava radne organizacije postane pravnosnažna²⁹⁾, odluka o izdvajanju osnovne organizacije postaje punovažna i može da proizvede odgovarajuće pravno dejstvo.

Iako je u toku diskusije o Nacrtu zakona o udruženom radu ukazivano³⁰⁾ da je nepotrebno i suvišno da se u tekstu predviđa da će sud udruženog rada poništiti odluku o izdvajanju osnovne organizacije ukoliko nisu ispunjeni propisani uslovi, jer je razumljivo samo po sebi da će sud doneti takvu odluku, tekst odredbe čl. 340 st. 3 Zakona o udruženom radu ostao je neizmenjen.

9. Primećeno je da Zakon o udruženom radu nije predvideo nadležnost suda udruženog rada da donese odluku o obaveznom organizovanju osnovne organizacije udruženog rada ako se, i pored ispunjenih zakonskih uslova i inicijative društvenog pravobranioca samoupravljanja, sindikata, opštine ili drugih osnovnih organizacija, radnici ne izjasne o organizovanju osnovne organizacije i ne dođe do organizovanja osnovne organizacije³⁰⁾.

Pošto je Ustav SFRJ jasno utvrdio pravo i dužnost organizovanja radnika u osnovne organizacije (čl. 36), ima shvatanja da bi sud udruženog rada, pošto se radi o obavezi, morao u postupku da utvrdi obavezu organizovanja osnovne organizacije. U tom slučaju, njegova odluka bi zamenila volju radnika onda kad radnici, na zboru radnika ili, na referendumu, nisu ispunili svoju ustavnu dužnost.

Međutim, ima i shvatanja da je intencija Zakona o udruženom radu bila da se poštuje volja radnika, te da je sud udruženog rada ne može zameniti svojom odlukom. Ukoliko se radnici ne izjasne o organizovanju osnovne organizacije udruženog rada, pošto sve zavisi od volje radnika, smatra se da bi trebalo ponoviti proceduru izjašnjenja³¹⁾.

²⁷⁾ Čl. 18 st. 2 t. 4 Zakona o sudovima udruženog rada.

²⁸⁾ Čl. 338 st. 2 Zakona o udruženom radu.

²⁹⁾ I u ovoj odredbi Zakona o udruženom radu pogrešno stoji »danom donošenja pravnosnažne odluke«. Videti primedbu br. 26.

³⁰⁾ Jovanović, M. — op. cit. str. 84.

³¹⁾ Jovanović, V. — Oblici samoupravnog organizovanja udruženog rada, Anali, 4/76, str. 279.

10. Posle konstituisanja radne organizacije, radnici imaju pravo da pokrenu postupak pred sudom udruženog rada za promenu prava osnivača, koja su utvrđena aktom o osnivanju radne organizacije, samoupravnim sporazumom o udruživanju u radnu organizaciju ili posebnim sporazumom, zaključenim između osnivača i radne organizacije u osnivanju.

Nadležnost suda udruženog rada za sporove ove vrste predviđena je odredbom čl. 375 Zakona o udruženom radu.

11. Spor u pogledu uslova za organizovanje privremene osnovne organizacije može da nastane između radnika u delu radne organizacije u osnivanju i osnivača ili saveta radne organizacije u osnivanju. U tom slučaju, osnivač i savet radne organizacije u osnivanju, društveni pravobranilac samoupravljanja, sindikat i ovlašćeni organ skupštine društveno-političke zajednice, mogu pokrenuti postupak³²⁾ pred sudom udruženog rada (čl. 364 st. 4).

Za razliku od Zakona o sudovima udruženog rada, koji upotrebljava termin »posebna samoupravna jedinica« (čl. 18 st. 2 tačka 1 i 2), Zakon o udruženom radu upotrebljava termin »privremena osnovna organizacija« (čl. 364 st. 1), te bi valjalo usaglasiti tekst Zakona o sudovima udruženog rada sa Zakonom o udruženom radu³³⁾.

12. Zakon o udruženom radu je stavio u nadležnost suda udruženog rada da rešava sporove koji nastaju povodom raspodele i raspoređivanja dohotka, što je i razumljivo s obzirom na ustavnu funkciju i značaj ovih sudova i činjenicu da se radi o značajnim odnosima iz sfere udruženog rada.

Tako je u čl. 115 st. 5 Zakon o udruženom radu predvideo nadležnost suda udruženog rada za spor oko raspoređivanja čistog dohotka osnovne organizacije.

Ako je samoupravni opšti akt u osnovnoj organizaciji, kojim se utvrđuju osnovi i merila po kojima se vrši raspoređivanje čistog dohotka osnovne organizacije, u suprotnosti sa samoupravnim sporazumom koji su radnici u osnovnoj organizaciji zaključili sa radnicima u drugim osnovnim organizacijama van sastava radne organizacije ili sa društvenim dogovorom koji su zaključili ili su mu pristupili, može se pokrenuti postupak pred sudom udruženog rada (čl. 115 st. 5).

13. U isključivu nadležnost suda udruženog rada spada i spor o raspodeli sredstava, prava i obaveza koji može da nastane po donošenju odluke o osnivanju osnovne organizacije. Nadležnost suda

³²⁾ Jovanović, V. — op. cit. str. 279—280.

³³⁾ U zakonskom tekstu pogrešno stoji da se može »pokrenuti spor pred sudom«, umesto, pravilno, da se može »pokrenuti postupak«, jer »spor« i »postupak«, kao što je poznato, nisu sinonimi.

Spor je povod za pokretanje postupka. Postupak koji se vodi pred sudom udruženog rada je zakonom predviđen metod za rešavanje takvog spora, način na koji se spor rešava. Spor nastaje u društvenim odnosima pre pokretanja postupka i može da se reši na različite načine. Sam Zakon o udruženom radu kaže da spor može da se reši: usklađivanjem, posredovanjem i u postupku pred samoupravnim sudovima. Postupak se vodi pred sudom udruženog rada da bi se spor eliminisao iz samoupravnih odnosa i tako stvorili uslovi za dalji nesmetan razvoj i učvrćenje samoupravnih socijalističkih odnosa.

O samom sporu iz samoupravnih odnosa, videti: Matović, I. — op. cit. str. 959, Rajović, V. — op. cit.

udruženog rada za rešavanje ovakvog spora, koju predviđa Zakon o udruženom radu u čl. 335 st. 1, bila je i ranije predviđena u Zakonu o sudovima udruženog rada, u odredbi čl. 18 st. 2 tačka 9.

Prema odredbi čl. 335 Zakona o udruženom radu, postupak pred sudom udruženog rada za rešavanje spora o rasporedu sredstava, prava i obaveza, može pokrenuti svaka osnovna organizacija u roku od 60 dana ukoliko ne bude zaključen samoupravni sporazum o rasporedu sredstava, prava i obaveza, računajući od trenutka kad je odluka o organizovanju osnovne organizacije postala pravosnažna.

Postupak pred sudom udruženog rada radi donošenja odluke o rasporedu sredstava, prava i obaveza može da pokrene i društveni pravobranilac samoupravljanja ukoliko ne bude prihvaćena njegova inicijativa da se zaključi samoupravni sporazum. Društveni pravobranilac samoupravljanja može da pokrene postupak pred sudom udruženog rada u roku od 15 dana ako se, po njegovoj inicijativi, u roku od dva meseca ne zaključi samoupravni sporazum o rasporedu sredstava, prava i obaveza.

14. Ukoliko dođe do izdvajanja osnovne organizacije iz sastava radne organizacije, moguće je da dođe do spora o načinu i uslovima izvršenja međusobnih prava i obaveza i do spora o naknadi štete koju je izazvalo izdvajanje osnovne organizacije iz sastava radne organizacije.

Sam Zakon o udruženom radu je predvideo tri različita načina za rešavanje ovih sporova:

- sporazumno uređivanje odnosa (vanjudsko poravnanje),
- postupak pred arbitražom,
- postupak pred sudom udruženog rada.

Pokušaj da se sporazumno urede zajednički odnosi koji prestaju usled izdvajanja osnovne organizacije iz sastava radne organizacije je obavezan način za rešavanje eventualnih sporova u ovim slučajevima. Za slučaj da odnosi ne mogu da se urede sporazumno i tako eventualni sporovi eliminišu, radnici osnovne organizacije koje se izdvajaju, imaju mogućnost da spor ove vrste iznesu na rešavanje pred unutrašnju arbitražu.

Unutrašnja arbitraža raspravlja spor ako osnovne organizacije sporazumno ne urede način i uslove izvršenja međusobnih obaveza, koje su nastale do momenta izdvajanja ili pitanje naknade štete koja može da nastane usled izdvajanja, naravno, ukoliko je samoupravnim sporazumom o udruživanju instituirana unutrašnja arbitraža za rešavanje sporova iz međusobnih odnosa organizacija udruženog rada³⁴⁾.

³⁴⁾ Rajović smatra da se bez preterivanja može reći da gotovo nema nijednog sporazuma o udruživanju koji nije predvideo unutrašnju arbitražu (op. cit. str. 148). To je i razumljivo, ako se ima u vidu da je odredbom čl. 42 Zakona o konstituisanju..., koji je ranije važio, bilo predviđeno da samoupravni sporazum o udruživanju, između ostalog, treba da sadrži i odredbe o načinu rešavanja sporova iz unutrašnjih odnosa i da je poseban odeljak ovog zakona bio posvećen unutrašnjoj arbitraži.

Ovu Rajovićevu pretpostavku potvrdila su ispitivanja koja je vršio Sindikat povodom praćenja zaključivanja samoupravnih sporazuma: nije bilo gotovo nijednog samoupravnog sporazuma koji nije instituirao unutrašnju arbitražu.

Ukoliko je samoupravnim sporazumom, u odredbama o obrazovanju unutrašnje arbitraže, predviđeno da je odluka unutrašnje arbitraže izvršni naslov, onda se, sve dok arbitraža ne donese odluku, osnovna organizacija ne može izdvojiti iz sastava radne organizacije.

Kad samoupravni sporazum o obrazovanju unutrašnje arbitraže ne sadrži odredbu po kojoj je arbitražna odluka izvršni naslov³⁵⁾, onda radnici koji nisu zadovoljni tom odlukom, imaju mogućnost da u roku od 30 dana, od dana dostavljanja odluke, iznesu spor na rešavanje pred sud udruženog rada (čl. 341 st. 3).

Interesantno je to da Zakon o udruženom radu u odredbi čl. 341 nije ovlastio sud udruženog rada da ispituje odluku unutrašnje arbitraže, što inače predviđa Zakon o sudovima udruženog rada (čl. 46—52), već je uspostavio nadležnost suda udruženog rada, da nastali spor reši³⁶⁾.

Treba primetiti da je, pre donošenja Zakona o udruženom radu, Rajović smatrao³⁷⁾ da bi trebalo da se unutrašnja arbitraža obavezno osniva, čime bi se samoupravni subjekti obavezali da nastoje da pokušaju da svoje sporove reše pred unutrašnjom arbitražom, a da bi, tek ako se spor ne bi rešio pred arbitražom, ili ako stranke ne bi bile zadovoljne odlukom o predmetu spora, trebalo dozvoliti i predvideti da se ide pred sud udruženog rada, koji bi ispitivao zakonitost konačne odluke unutrašnje arbitraže.

U tekstu Nacrta zakona o udruženom radu (čl. 316) bilo je predviđeno da se u ovom slučaju spor iznosi pred arbitražu »koja se obrazuje u skladu sa odredbama ovog zakona«. Iz konačnog teksta su izbačene reči »koja se obrazuje u skladu sa odredbama ovog zakona«, jer takvih odredaba u čitavom Nacrtu nije ni bilo³⁸⁾.

Međutim, u ovom slučaju se ne radi o nekoj posebnoj, ad hoc arbitraži³⁹⁾, već o unutrašnjoj arbitraži, koja je, po Ustavu Jugoslavije, vrsta samoupravnog suda.

15. Među samoupravnim opštim pravnim aktima, koje donose organizacije udruženog rada, najvažnije mesto zauzimaju samoupravni sporazumi, bez obzira da li regulišu interne ili eksterne odnose⁴⁰⁾. Ovom relativno novom izvoru našeg socijalističkog prava⁴¹⁾, koji posebno mesto zauzima u Ustavu SFRJ (čl. 120—128), Zakona o udruženom radu je posvetio posebnu glavu (glava VI)⁴²⁾.

³⁵⁾ Umesto termina »izvršni naslov«, Nacrt zakona o izvršnom postupku od juna 1976. g. upotrebljava termin »izvršna isprava« (čl. 16 i 17 Nacrta); videti obrazloženje uz Nacrt, str. 138 i 146).

³⁶⁾ Videti: Jovanović, M. — op. cit. str. 87.

³⁷⁾ Rajović, V. — op. cit. str. 149.

³⁸⁾ To je, uostalom, lepo primetio prof. Jovanović (Videti: Jovanović, M. — op. cit. str. 87).

³⁹⁾ Suprotno: Jovanović, M. — ibidem. Prof. Jovanović je smatrao da se radi o arbitraži sa specifičnom namenom.

⁴⁰⁾ Videti prilog prof. Popovića u studiju »Ustavnost i zakonitost opštih akata organizacija udruženog rada«, Beograd, 1976, str. 49.

⁴¹⁾ O tome detaljno: Košutić, B. — O sekundarnim izvorima jugoslovenskog pozitivnog prava«, »Izvori prava u samoupravnom socijalističkom društvu«, Beograd, 1976, str. 43.

⁴²⁾ O samoupravnim sporazumima u Nacrtu zakona o udruženom radu videti: Dimitrijević, M. — Samoupravni opšti akti, Zbornik Instituta za pravna i društvena istraživanja, »Udruženi rad i društvena svojina«, Niš, 1976, str. 103.

U odnosima koje uređuju samoupravni sporazumi može da dođe do sporova, koji zahtevaju rešenje. Ukoliko samoupravni subjekti ne uspeju da eliminišu spor iz svojih odnosa, rešenje spora treba da da neko treći, različit od učesnika sporazuma, pozvan ne samo da sporazum interpretira, nego i da kreira određene elemente tog sporazuma, da popuni njegove praznine⁴³), da otkloni sve sporove koji mogu da nastanu iz odnosa koji nastaju u organizacijama udruženog rada, a reguliše ih samoupravni sporazum. Tu funkciju, prema Zakonu o udruženom radu ima sud udruženog rada.

15. Sud udruženog rada je nadležan da poništi samoupravni sporazum odn. pojedine njegove odredbe u sledećim slučajevima:

1) ako se samoupravnim sporazumom povređuju samoupravna prava radnika i društveno-ekonomski odnosi utvrđeni Ustavom (čl. 597),

2) ako se samoupravnim sporazumom narušavaju odnosi koji odgovaraju načelu raspodele prema radu u raspoređivanju dohotka i raspodeli sredstava za ličnu i zajedničku potrošnju radnika ili se narušava noramalan tok društvene reprodukcije (čl. 590),

3) ako se narušava sprovođenje politike utvrđene društvenim planovima i društvenim dogovorima ili povređuju moralne norme socijalističkog samoupravnog društva (čl. 598).

16. Za sporove o punovažnosti samoupravnog sporazuma nadležan je, po čl. 597 Zakona o udruženom radu, sud udruženog rada.

Kad jedan od učesnika u samoupravnom sporazumu smatra da su samoupravnim sporazumom povređeni društveno-ekonomski ili drugi odnosi utvrđeni ustavom ili zakonom, a postupak za njegovo preispitivanje ne uspe, pokreće se kod suda udruženog rada postupak radi utvrđenja da je taj samoupravni sporazum ništav u celini ili delimično (čl. 597 st. 3). Pored učesnika sporazuma, predlog za pokretanje postupaka o punovažnosti samoupravnog sporazuma mogu da stave sindikat, društveni pravobranilac samoupravljanja, skupština društveno-političke zajednice ukoliko se po predlogu za preispitivanje sporazuma drugi učesnici nisu izjasnili, nisu izmenili sporazum, ili ga nisu dopunili u delu na koji se predlog odnosi⁴⁴).

Sud udruženog rada donosi odluku kojom utvrđuje da je samoupravni sporazum koji na opšti način⁴⁵ ne uređuje društveno-ekonomske i druge samoupravne odnose ništav u celini odn. u određenom delu (čl. 597 st. 3).

Prof. Poznić smatra da u ovom slučaju sud udruženog rada svojom odlukom samo konstatuje (deklariše) postojeću ništavost samoupravnog sporazuma.

⁴³) Jovanović, M. — Uloga sudova u ostvarivanju ustanovnosti i zakonitosti opštih akata organizacija udruženog rada, u studiji »Ustanovnost i zakonitost opštih akata organizacija udruženog rada«, Beograd, 1976, str. 358.

⁴⁴) O postupku preispitivanja detaljno kod: Dimitrijević, M. — op. cit. str. 111.

⁴⁵) Prof. Poznić (Poznić, B. — Odredbe od procesnog značaja u Nacrtu zakona o udruženom radu, Anali, 4/76, str. 355) je opravdano primetio da nije jasno šta treba da znače reči »na opšti način«. Međutim, ova očigledna omaška se potkrala i u definitivnoj verziji zakonskog teksta.

Pošto u Zakonu nije propisan nikakav rok za poništaj, znači da je u pitanju apsolutna ništavost, te sud udruženog rada samo proglašava postojeću ništavost⁴⁶⁾.

17. Sud udruženog rada je nadležan i za postupak za poništenje samoupravnog sporazuma, u celini ili delimično, ukoliko se njegovim odredbama vređaju samoupravna prava radnika, narušavaju odnosi koji odgovaraju načelu raspodele prema radu u raspoređivanju čistog dohotka i raspodeli sredstava za ličnu i zajedničku potrošnju ili narušava normalan tok društvene reprodukcije ili da se narušava sprovođenje politike utvrđene društvenim planovima i društvenim dogovorima ili povređuju načela morala socijalističkog samoupravnog društva.

Postupak pred sudom udruženog rada pokreće sindikat, ako za rešavanje spora nije nadležan ustavni sud⁴⁷⁾.

18. Ukoliko sud udruženog rada utvrdi da samoupravni sporazum nije u saglasnosti sa ustavom ili je suprotan zakonu ili načelima morala socijalističkog samoupravnog društva, proglasiće ga ništavim (čl. 598 st. 1).

Odredbom čl. 598 Zakona o udruženom radu, pružena je mogućnost sudu udruženog rada da ceni saglasnost samoupravnog sporazuma sa klasnog aspekta — sa gledišta morala socijalističkog društva. Ova odredba predstavlja značajnu novinu u odnosu na poznati čl. 3 st. 3 Zakona o parničnom postupku, koji je govorio o javnom moralu, moralu koji nema obeležje klasne prirode. Tako je Zakon o udruženom radu, pored Zakona o sudovima udruženog rada (čl. 32 st. 2) naglasio klasni karakter moralnih normi socijalističkog društva.

19. Sud udruženog rada je nadležan i za sporove oko prestanka važenja samoupravnog sporazuma. Ako svi učesnici sporazuma nisu saglasni da je nastao događaj usled koga samoupravni sporazum prestaje da važi, zainteresovani učesnik može tražiti da se utvrdi da je sporazum prestao da važi u postupku pred arbitražom, utvrđenom samoupravnim sporazumom odn. pred sudom udruženog rada.

Interesantno je, da je odredbom čl. 599 st. 4 predviđeno da se pred arbitražom utvrđenom samoupravnim sporazumom utvrđuje da je samoupravni sporazum prestao da važi, tako da sama arbitraža odlučuje o zahtevu za utvrđenje da ne važi odredba kojom se ustanovljava njena nadležnost, kako je već primetio prof. Poznić u diskusiji o Nacrtu zakona o udruženom radu⁴⁸⁾.

20. U toku postupka za zaključenje samoupravnog sporazuma moguće je da jedan od učesnika odustane od zaključenja samoupravnog sporazuma. U takvoj situaciji može da dođe i do spora oko naknade štete dela troškova koji su učinjeni oko priprema za zaključenje samoupravnog sporazuma zato što je jedan učesnik, bez opravdanog razloga, odustao od daljeg učešća u postupku zaključivanja samoupravnog sporazuma⁴⁹⁾.

⁴⁶⁾ Poznić, B. — ibidem.

⁴⁷⁾ Dimitrijević, M. — ibidem.

⁴⁸⁾ Poznić, B. — idem, str. 353.

⁴⁹⁾ O tome i Dimitrijević, M. — op. cit. str. 111 i 114.

Ukoliko se učesnici ne sporazumeju o visini naknade ove štete, spor se može izneti pred sud udruženog rada, koji je, po čl. 594 st. 2, nadležan za spor ove vrste.

21. U čl. 578 Zakona o udruženom radu predviđena je supsidijerna nadležnost suda udruženog rada u odnosu na arbitražu ili neki drugi način rešavanja sporova.

U toku sprovođenja samoupravnog sporazuma ili društvenog dogovora moguće je da dođe do sporova iz odnosa koje sporazum ili dogovor uređuje. Pošto je neophodno da bude predviđen mehanizam za rešavanje eventualnih sporova, samoupravni sporazum odn. društveni dogovor može da predvidi i način rešavanja takvih sporova. Sporovi do kojih dođe u praksi sprovođenja sporazuma ili dogovora, mogu da se rešavaju pred arbitražom ili na neki drugi način. Ova odredba Zakona o udruženom radu direktno je preuzeta iz Ustava Jugoslavije, iz čl. 127 st. 2.

Ukoliko učesnici u samoupravnom sporazumu odn. društvenom dogovoru ne predvide način za rešavanje sporova koji nastaju u toku sprovođenja sporazuma odn. dogovora, ti sporovi se iznose na rešavanje pred sud udruženog rada. Odredba iz čl. 578 st. 2 predstavlja novinu jer predviđa supsidijernu nadležnost suda udruženog rada u odnosu na arbitražu⁵⁰).

Treba primetiti da je, po Zakonu o udruženom radu, za sve sporove koji nastaju u sprovođenju samoupravnog sporazuma, osim sporazuma o udruživanju rada radnika u osnovnu organizaciju, nadležnost suda udruženog rada supsidijerna u odnosu na nadležnost arbitraže, ukoliko je ona instituirana i njena nadležnost predviđena samoupravnim sporazumom.

22. Zakon o udruženom radu je stavio u nadležnost sudova udruženog rada i sporove koji se odnose na raskid samoupravnog sporazuma.

Ako usled promenjenih okolnosti u toku roka za ispunjenje obaveze, izvršenje materijalne obaveze učesnika u sporazumu postane bitno otežano, a ne dođe do sporazumne izmene samoupravnog sporazuma, spor se iznosi na rešavanje pred arbitražu predviđenu samoupravnim sporazumom ili pred sud udruženog rada (čl. 601 st. 2).

Raskid samoupravnog sporazuma može da se zahteva i za slučaj neispunjene obaveze iz samoupravnog sporazuma (čl. 602), kao i u slučaju nemogućnosti ispunjenja (čl. 606).

23. Ako arbitraža ili sud udruženog rada usvoje zahtev za raskid samoupravnog sporazuma, moguće je da nastanu sledeći zahtevi:

— zahtev za novčanu naknadu predviđenu samoupravnim sporazumom za slučaj raskida samoupravnog sporazuma,

— zahtev za pravičnu naknadu štete koju je učesnik pretrpeo usled raskida samoupravnog sporazuma zbog promenjenih okolnosti (čl. 601 st. 5),

— zahtev za novčanu naknadu predviđenu samoupravnim sporazumom u korist drugog učesnika u samoupravnom sporazumu u slučaju neizvršenja materijalne obaveze (čl. 604. str. 2),

⁵⁰) Isto: *Poznić, B.* — op cit. str. 353, *Dimitrijević, M.* — op. cit. str. 111.

— zahtev za naknadu štete usled neispunjene obaveze iz samoupravnog sporazuma prouzrokovane ostalim učesnicima u samoupravnom sporazumu (čl. 604 st. 1),

— zahtev za povraćaj onog što je u izvršenju obaveze dato u slučaju raskida samoupravnog sporazuma (čl. 605 st. 2),

— zahtev za naknadu koristi koju je drugi učesnik u sporazumu ostvario do momenta raskida (čl. 606 st. 2),

— zahtev za povraćaj datoga u ispunjenju obaveze iz samoupravnog sporazuma u slučaju raskida, ako je do raskida došlo zbog nemogućnosti izvršenja. (čl. 606),

— zahtev za naknadu štete koja je nastala zbog nemogućnosti izvršenja materijalne obaveze nekog od učesnika u samoupravnom sporazumu usled događaja za koji je odgovoran neki od učesnika u samoupravnom sporazumu (čl. 606 st. 4), i

— zahtev za srazmerno smanjenje obaveze u slučaju delimične nemogućnosti izvršenja materijalne obaveze za koju nije odgovoran nijedan od učesnika u samoupravnom sporazumu (čl. 606 st. 2).

24. Sud udruženog rada je nadležan i za zahtev za utvrđenje jednog od učesnika samoupravnog sporazuma da je samoupravni sporazum prema njemu bez dejstva, ako je u slučaju delimične nemogućnosti izvršenja materijalne obaveze, za koju nije odgovoran nijedan od učesnika samoupravnog sporazuma, srazmerno smanjenje obaveza ne odgovara opravdanom interesu nekog od učesnika u samoupravnom sporazumu (čl. 606 st. 3).

25. Dilemu u pogledu nadležnosti za tzv. »radne sporove«⁵¹⁾, koja je nastala po donošenju Ustava SFRJ, delimično je uklonio Zakon o sudovima udruženog rada. Ustav nije posebno stavio radne sporove u nadležnost sudova udruženog rada iako im je posvetio posebnu pažnju. Međutim, pošto je Ustav upotrebio široku formulaciju prilikom određivanja nadležnosti ove nove vrste sudova u našem pravosudnom sistemu, bilo je dovoljno osnova da se smatra da i ova vrsta sporova spada u nadležnost ovih sudova. Na ovakav zaključak upućivao je poseban ustavni položaj radnika i proklamovana posebna zaštita samoupravnih prava radnih ljudi.

Zakon o sudovima udruženog rada, kao savezni zakon, u čl. 15, predvideo je nadležnost sudova udruženog rada i za sporove o sticanju i prestanku svojstva radnika u udruženom radu, kao i za sporove o drugim samoupravnim pravima i obavezama radnika iz međusobnih odnosa radnika u udruženom radu u organizacijama udruženog rada i drugim društvenim pravnim licima.

Međutim, i posle donošenja Zakona o sudovima udruženog rada nije bilo potpuno rasčišćeno pitanje nadležnosti za sporove za naknadu štete koja može da nastane povodom radnih odnosa⁵²⁾. In-

⁵¹⁾ O pojmu tzv. »radnog spora« videti: *Zuvela*, — Radni sporovi kod sudova u SR Hrvatskoj u toku 1973. g., *Naša zakonitost*, 4/74, str. 439; *Matović, I.* — op. cit. str. 956 (fusnota 28).

⁵²⁾ *Poznić, B.* — op. cit. str. 351, *Poznić, B.* — Povodom Zakona o sudovima udruženog rada, *Anali*, 4/74, *Rajović, V.* — op. cit. str. 145, *Kovačević, Matović* — op. cit. str. 20, *Gajer, M.* — Sudovi udruženog rada, *Naša zakonitost*, 10/74, str. 984.

interesantno bi bilo spomenuti da je Predlog zakona o sudovima udruženog rada predviđao da o sporovima iz imovinskopравnih odnosa radnika odlučuju sudovi određeni posebnim zakonom, ali je ova odredba u konačnom tekstu Zakona brisana.

Zakon o udruženom radu je predvideo nadležnost suda udruženog rada da odlučuje o naknadi štete koja može da nastane u procesu rada ili u vezi sa radom⁵³⁾, bez obzira da li je oštećeni radnik ili osnovna organizacija⁵⁴⁾. Polazna premisa za ovakvu zakonsku formulaciju je stav da šteta i njena naknada spadaju u domen korišćenja i raspolaganja društvenim sredstvima u udruženom radu.

Tako je, po Zakonu o udruženom radu, sud udruženog rada nadležan za:

— spor o naknadi štete koju je radnik pretrpeo u radnom odnosu⁵⁵⁾ (čl. 208),

— spor o naknadi štete koju je radnik u radu odn. u vezi sa radom pričinio organizaciji udruženog rada⁵⁶⁾ (čl. 205),

— spor o naknadi štete koju je radnik namerno ili sa krajnjom nepažnjom pričinio u radu ili u vezi sa radom trećem licu, a koju je isplatila osnovna organizacija (čl. 209 st. 1).

Treba primetiti da se ove odredbe o naknadi štete odnose i na radnike u radnoj zajednici (čl. 210).

Pored toga, sud udruženog rada je nadležan i za:

— spor o naknadi štete koju je inokosni poslovodni organ pretrpeo usled nezakonitog ili nepropisnog razrešenja od dužnosti (čl. 522),

— spor o naknadi štete koju je prouzrokovao inokosni poslovodni organ, predsednik kolegijalnog poslovodnog organa ili članovi kolegijalnog poslovodnog organa ili članovi izvršnog organa a koja je nastala izvršavanjem odluke donesene na osnovu njihovih predloga, ako su pri davanju tog predloga prikrili činjenicu ili svesno dali neistinita obaveštenja radničkom savetu ili radnicima (čl. 569, 570, 571, 572).

26. Zakon o udruženom radu je preuzeo odredbe o postupku za zaštitu prava radnika iz dosadašnjih propisa⁵⁷⁾ i u petoj glavi,

⁵³⁾ *Poznić, B.* — op. cit. str. 352, *Rajović, V.* — ibidem.

⁵⁴⁾ Prema Zakonu o međusobnim odnosima radnika u udruženom radu i o radnim odnosima između radnika i privatnih poslodavaca SR Slovenije (Uradni list 18/74), bilo je već predviđeno da u tzv. radne sporove spadaju i sporovi oko naknade štete, bez obzira da li je oštećeni radnik ili organizacija udruženog rada (videti čl. 74).

⁵⁵⁾ Zakon o udruženom radu se vratio na staru terminologiju i upotrebljava termin »radni odnos«, koji je u predustavnom periodu bio kritikovan i napušten. O tome videti: *Dorđević, Ž.* — Nekoliko napomena o Nacrtu zakona o udruženom radu, *Anali, 4/76*, str. 296.

⁵⁶⁾ Time je Zakon o udruženom radu otklonio dileme koje su postojale do donošenja ovog zakona.

O tome detaljnije: *Poznić, B.* — Povodom Zakona o sudovima udruženog rada, *Anali, 4/74*, *Rajović, V.* — op. cit. str. 146, *Jovanović, M.* — op. cit. str. 85.

⁵⁷⁾ U čl. 667 st. 2 t. 1 Zakona o udruženom radu, predviđeno je da danom određenim republičkim odn. pokrajinskim zakonom, a najkasnije 31. de-

pod naslovom »Zaštita prava radnika«,⁵⁸⁾ sadržane su odredbe koje se odnose na prednosti postupaka po zahtevu radnika koji se eventualno vodi pred sudom udruženog rada povodom tog istog zahteva.

U toku diskusije o Nacrtu zakona o udruženom radu, bilo je mišljenja⁵⁹⁾ da bi naslov ove glave trebalo da bude »Ostvarivanje i zaštita prava radnika«.

U odredbama čl. 204⁶⁰⁾, 224 i 226, predviđena je isključiva nadležnost suda udruženog rada u pogledu zaštite prava radnika iz radnih odnosa. Ova zaštita se pruža u slučaju povrede prava radnika iz udruženog rada ili povodom tzv. »konkursnih sporova«⁶¹⁾.

27. Treba primetiti da Zakon o udruženom radu nije rešio dilemu koja je postojala povodom čl. 62 Zakona o međusobnim odnosima radnika u udruženom radu o smislu prethodnog postupka u organizacijama udruženog rada kad je u pitanju novčani zahtev. Prethodni postupak u slučaju novčanog zahteva je obavezan i po Zakonu o udruženom radu i predstavlja procesnu pretpostavku⁶²⁾ (čl. 224 st. 4), dok u slučaju nenovčanog zahteva nije obavezan.

Kao što je već primećeno⁶³⁾, odredba čl. 226 Zakona je nepotpuna jer je izostavljena odredba o odlukama koje sud donosi povodom nepravilno sprovedenog postupka po oglasu odn. konkursu, koja je, inače, bila predviđena u odredbi čl. 63 Zakona o međusobnim odnosima radnika u udruženom radu. Međutim, u odredbi čl. 507 st.

cembra 1977. g., prestaje da važi Zakon o međusobnim odnosima radnika u udruženom radu (Sl. 1. SFRJ 22/73, koji je inače imao privremeni karakter, kao i drugi zakoni iz oblasti udruženog rada koje je Savezna skupština donela na sednicama 12. i 13. aprila 1973. g. radi realizacije tzv. »radničkih amandmana«.

⁵⁸⁾ Procesne odredbe, koje se odnose na zaštitu prava radnika bile su sadržane, pod istim naslovom, u Zakonu o međusobnim odnosima radnika u udruženom radu.

⁵⁹⁾ Videti: *Paravina, D.* — Osnove budućeg sistema radnih odnosa prema Nacrtu zakona o udruženom radu, Zbornik Instituta za pravna i društvena istraživanja »Udruženi rad i društvena svojina«, Niš, 1976, str. 164, *Paravina, D.* — Radni odnosi prema Nacrtu zakona o udruženom radu, *Pravni život*, 6—7/76, str. 42.

Treba primetiti da je prof. Paravina predlagao da odredbe iz čl. 181 i 182 Zakona o udruženom radu (čl. 157 i 158 Nacrta) budu unete na početak ovog odeljka, radi bolje zakonodavne sistematike.

⁶⁰⁾ U diskusiji o Nacrtu bilo je mišljenja (prof. Paravina, op. cit.) da je upotrebljeni termin »zahtev« iz čl. 224 (čl. 184 Nacrta) neadekvatan i da ga treba zameniti terminom »prigovor«, koji je inače, upotrebljen u čl. 204 (čl. 177 st. 3 Nacrta). Prema tome mišljenju, izraz »zahtev« ne pretpostavlja povređenost prava, jer do povrede prava može da dođe tek posle podnošenja zahteva; dok termin »prigovor«, prema tom shvatanju, pretpostavlja uvek nezadovoljstvo zbog povrede prava. Osim toga, prof. Paravina smatra, da treba da bude upotrebljen isti termin u obe situacije: i kad je u pitanju disciplinski postupak i postupak za zaštitu prava (isti prigovor u oba citirana rada, str. 168 i str. 46).

⁶¹⁾ Detaljno o tome: *Lazarević, A.* — Jedan pogled na sudsku zaštitu samoupravnih prava radnika i njeno ostvarenje, *Naša zakonitost*, 6/76, str. 3.

⁶²⁾ *Juhart, J.* — Civilno procesno pravo FLRJ, Ljubljana, 1961, str. 562, *Poznić, B.* — Građansko procesno pravo, 1976, str. 392, *Poznić, B.* — op. cit. str. 352, *Lazarević, A.* — op. cit. str. 7.

⁶³⁾ *Poznić, B.* — op. cit. str. 352.

3, koja se odnosi na nepravilno sprovedeni postupak za izbor inokosnog poslovnog organa, predviđene su odluke koje sud u takvoj situaciji donosi⁶⁴⁾.

28. U isključivu nadležnost suda udruženog rada, po Zakonu o udruženom radu, spadaju i sporovi do kojih dolazi povodom postupka za izbor poslovnog organa.

Inokosni poslodni organ je profesionalni organ i zato je predviđeno da se bira na osnovu javnog konkursa. To je predvideo, pre svega, Ustav SFRJ (čl. 104), a istu takvu odredbu sadrže i republički odn. pokrajinski ustavi. Ova ustavna odredba je konkretizovana u čl. 504 st. 2 Zakona o udruženom radu.

Ustav Jugoslavije iz 1974. g. nije predvideo da se kolegijalni poslovodni organ bira na osnovu javnog konkursa. Predsednik kolegijalnog poslovodnog organa i članovi kolegijalnog poslovodnog organa, imenuju se i razrešavaju se po postupku koji je predviđen (republičkim odn. pokrajinskim) zakonom, kao i statutom organizacije udruženog rada (čl. 509). Odredbom čl. 509 st. 2 predviđeno je da radnici, koji su izabrani da rade na rukovodećim radnim mestima, mogu da postanu članovi kolegijalnog poslovodnog organa, ukoliko to predviđa statut osnovne organizacije.

Ukoliko se postupak za izbor inokosnog poslovodnog organa nepravilno sprovede ili za inokosnog poslovodnog organa bude imenovano lice koje ne ispunjava propisane uslove, prema odredbi čl. 507 Zakona o udruženom radu, nadležan je sud udruženog rada za postupak povodom nepravilno sprovedenog postupka⁶⁵⁾.

Zakon o udruženom radu je prilično detaljno uredio postupak u slučaju nepravilno sprovedenog postupka za izbor inokosnog poslovodnog organa, u situaciji kad se ukaže potreba za intervencijom suda udruženog rada.

Predlog za pokretanje postupka pred sudom udruženog rada povodom nepravilno sprovedenog postupka za izbor inokosnog poslovnog organa može da stavi: svaki učesnik konkursa, lice čije je pravni interes povređen, i društveni pravobranilac samoupravljanja.

Rok za pokretanje postupka iznosi 8 dana od dana prijema obaveštenja o odluci koju je doneo radnički savet osnovne organizacije povodom konkursa za izbor inokosnog poslovodnog organa.

Ako sud udruženog rada utvrdi da konkurs nije sproveden po propisanom postupku, poništiće konkurs i odluku radničkog saveta o imenovanju inokosnog poslovodnog organa. Ako je konkursni postupak pravilno sproveden, ali je za inokosnog poslovodnog organa imenovano lice koje ne ispunjava propisane uslove, poništiće samo odluku o imenovanju inokosnog poslovodnog organa.

Prema odredbi čl. 538, čl. 539 i čl. 545 Zakona o udruženom radu, odredba koja se odnosi na nadležnost suda udruženog rada za sporove povodom nepravilno sprovedenog konkursa za izbor inoko-

⁶⁴⁾ Bilo je mišljenja da bi odredbu čl. 226 trebalo prebaciti iza člana 170, pošto se govori o položaju učenika u oglasnom odn. konkursnom postupku. Videti: *Paravina, D.* — op.cit. str. 168.

⁶⁵⁾ *Carić, S.* — Položaj poslovnog organa prema Nacrtu zakona o udruženom radu, Zbornik, Novi Sad, 1975, str. 141.

snog poslovnog organa osnovne organizacije, odnosi se i na izbor poslovnog organa radne organizacije, poslovnog organa složene organizacije i za rukovodioca radne zajednice.

29. Zakon o udruženom radu je regulisao i postupak za razrešenje poslovnog organa osnovne organizacije (čl. 521 st. 6 i 7), radne organizacije (čl. 538), složene organizacije (čl. 539), kao i za rukovodioca radne zajednice (čl. 545) i postupak u sporovima povodom razrešenja poslovnog organa stavio u isključivu nadležnost suda udruženog rada.

Pošto je jedan od osnova za pokretanje postupka za razrešenje poslovnog organa zaključak radničkog saveta⁶⁶⁾ kojim je utvrđena odgovornost poslovnog organa za nesavesno vršenje funkcija, rezultate poslovanja organizacije udruženog rada ili za organizovanje i neusklađivanje procesa rada u organizaciji, u okviru njegovih prava i dužnosti, poslovni organ može da pokrene postupak pred sudom udruženog rada ako smatra da su činjenice o njegovoj odgovornosti pogrešno ili nepotpuno utvrđene (čl. 571)⁶⁷⁾.

Ukoliko postoje zakonom propisani razlozi za razrešenje inokosnog poslovnog organa odn. predsednika ili članova kolegijalnog poslovnog organa (čl. 520 Zakona), pored radnika i njihovih delegata u radničkom savetu osnovne organizacije, pravo na inicijativu za pokretanje postupka za razrešenje poslovnog organa imaju: društveni pravobranilac samoupravljanja, skupština opštine odn. drugo društveno-političke zajednice i sindikat. Ako radnički savet ne prihvati inicijativu društvenog pravobranioca samoupravljanja, sindikat ili skupštine društveno-političke zajednice, ispunjene su pretpostavke za pokretanje postupka pred sudom udruženog rada.

Sud udruženog rada ima zadatak da utvrdi da li postoje zakonom predviđeni razlozi za razrešenje poslovnog organa. Kad odluka o razrešenju postane pravnosnažna, radnički savet je dužan da postupi u skladu sa tom odlukom⁶⁸⁾.

Ukoliko se dogodi da je inokosni poslovni organ, odn. predsednik kolegijalnog poslovnog organa osnovne organizacije, odlukom radničkog saveta osnovne organizacije razrešen dužnosti, a nisu postojali razlozi za njegovo razrešenje ili sprovedeni postupak nije bio u skladu sa zakonom odn. samoupravnim opštim aktom, on ima pravo da zahteva naknadu štete. Zahtev se podnosi u roku od mesec dana od dana dostavljanja odluke o razrešenju od dužnosti, a nadležan je sud udruženog rada.

Mada se postupak za razrešenje odnosi na razrešenje inokosnog poslovnog organa, predsednika ili člana kolegijalnog poslovnog organa, u čl. 522 predviđeno je samo pravo inokosnog poslovnog organa i predsednika kolegijalnog poslovnog organa na naknadu štete zbog nepropisnog ili neosnovanog razrešenja. U odredbi

⁶⁶⁾ Prema odredbi čl. 571 st. 5, drugi osnov je odluka suda udruženog rada.

⁶⁷⁾ O tome i *Carić, S.* — Položaj poslovnog organa prema Nacrtu zakona o udruženom radu, Zbornik, Novi Sad, 1975, str. 143—144; *Carić, S.* — Položaj poslovnog organa u organizacijama udruženog rada, Zbornik Instituta za pravna i društvena istraživanja »Udruženi rad i društvena svojina«, Niš, 1976, str. 44.

⁶⁸⁾ O tome: *Carić, S.* — Položaj poslovnog organa prema Nacrtu zakona o udruženom radu, Zbornik, Novi Sad, 1975, str. 142.

čl. 522 Zakona ne kaže se ništa o pravu na naknadu štete članu kolegijalnog poslovnog organa. Kako Zakon o udruženom radu pomenice nabraja samo predsednika kolegijalnog poslovnog organa i inokosnog poslovnog organa, moglo bi se zaključiti da se ova odredba ne odnosi i na člana kolegijalnog poslovnog organa. Međutim, prof. Poznić⁶⁹⁾ smatra da, iako nije izričito rečeno, treba smatrati da pravo na naknadu štete pripada i članu kolegijalnog poslovnog organa i članu izvršnog organa, s obzirom na čl. 538.

30. Sadržaj pravne zaštite pred sudovima udruženog rada je raznovrstan, i kao što je već rečeno⁷⁰⁾, kreće se »od konstatacije do kreacije«. Odluka suda udruženog rada sastoji se ne samo u utvrđivanju sadržine nekog samoupravnog opšteg akta. U slučaju da među samoupravnim subjektima⁷¹⁾ nije postignut sporazum u pogledu njegove sadržine, ona je njihov surogat. Sudovi udruženog rada pružaju zaštitu i na normativnom planu kad samoupravni opšti akt nije u skladu sa drugim samoupravnim aktom⁷²⁾ (čl. 18 t, 16 Zakona o sudovima udruženog rada).

Prema odredbi čl. 180 Zakona o udruženom radu, sud udruženog rada je nadležan i za spor radi usklađivanja samoupravnog opšteg akta, kojim se uređuje radni odnos sa zajednički utvrđenim osnovama i merilima za uređivanje određenih prava, obaveza i odgovornosti koji proizlaze iz zajedničkih interesa. Postupak radi usklađivanja tog samoupravnog opšteg akta pokreću radnici osnovne organizacije, radnici iz drugih osnovnih organizacija sa kojima je zaključen samoupravni sporazum, društveni pravobranilac samoupravljanja, sindikat, organ samoupravne radničke kontrole i skupština društveno-političke zajednice⁷³⁾.

31. Po Ustavu od 1974. g. unutrašnja arbitraža je samoupravni sud sa posebnim funkcijama i ulogom u našem pravosudnom sistemu. Prema objavljenim podacima, do kojih se došlo u toku praćenja zaključivanja samoupravnih sporazuma o udruživanju⁷⁴⁾ gotovo da nema nijednog sporazuma koji nije normirao unutrašnju arbitražu, kao samoupravni sud koji funkcioniše u organizaciji udruženog rada. Međutim, značaj koji ima unutrašnja arbitraža u našem pravosudnom sistemu i koji je posle donošenja Ustava znatno povećan⁷⁵⁾, u Zakonu u udruženom radu nije izražen na odgovarajući način⁷⁶⁾. Za razliku od Zakona o konstituisanju...⁷⁷⁾, koji je unutraš-

⁶⁹⁾ Poznić, B. — op. cit. str. 351.

⁷⁰⁾ Matović, I. — op. cit. str. 957 (fusnota 34).

⁷¹⁾ Videti članak: Horvat, V. — Pravni subjekti i subjektivna prava radnika u sistemu udruženog rada, Naša zakonitost, 4/76, str. 23.

⁷²⁾ Rajović, V. — op. cit. str. 145.

⁷³⁾ Vidi studiju: »Ustavnost i zakonitost opštih akata organizacija udruženog rada«, Beograd, Institut društvenih nauka, 1976., str. 141.

⁷⁴⁾ Podatak kod: Cvitan, V. — Stavovi Savjeta (za društveno-politički sistem pri Izvršnom veću Sabora SRH — objašnjenje autora), Naša zakonitost, 5/75, str. 30.

⁷⁵⁾ O tome: Rajović, V. — op. cit. str. 148.

⁷⁶⁾ Poznić, B. — op. cit. str. 353.

⁷⁷⁾ Objavljen u Sl. 1. SFRJ br. 22 od 19. 4. 1973.; prestao da važi danom stupanja na snagu Zakona o udruženom radu. Bio je privremenog karaktera: donet je u tzv. amandmanskoj fazi razvoja našeg društva, radi rešenja gorućih problema u praksi u fazi primene tzv. radničkih amandmana.

njoj arbitraži posvetio posebnu pažnju⁷⁸⁾, u Zakonu o udruženom radu nema nijedne odredbe o njoj. U toku diskusije o Nacrtu zakona⁷⁹⁾, već je primećeno⁸⁰⁾ da unutrašnjoj arbitraži nije povećana nijedna odredba, i da se u tekstu upotrebljava samo termin »arbitraža«⁸¹⁾. Pored toga, Nacrt je predviđao (čl. 439) da samoupravni sporazum treba da predvidi i način rešavanja sporova iz unutrašnjih odnosa. Nacrt nije sadržao ni odredbu o izvršnom dejstvu odluke unutrašnje arbitraže, pa se pretpostavljalo⁸²⁾ da je ostavljeno da to reguliše Zakon o izvršnom postupku, čije donošenje predstoji⁸³⁾.

Treba primetiti da je u Nacrtu zakona o udruženom radu, koji je kao radni materijal publikovan u »Borbi« oktobra 1975. g., čitava glava XIII bila posvećena rešavanju sporova u organizacijama udruženog rada (čl. 415—421) i sadržala je odredbe o: obrazovanju arbitraže, nadležnosti arbitraže, izboru članova arbitraže, sastavu arbitraže, »predlogu za pokretanje spora« pred arbitražom⁸⁴⁾, odluci i preporuci arbitraže, izvršnom naslovu⁸⁵⁾, postupku pred arbitražom i prekluzivnim rokovima za pokretanje postupka pred sudom.

Kako je Zakon o udruženom radu kodeks socijalističkog društva organizovanog na samoupravnim principima, opravdano se očekivalo⁸⁶⁾ da će odgovarajuću pažnju posvetiti i unutrašnjoj arbitraži, kao prvom samoupravnom sudu u našoj zemlji⁸⁷⁾.

⁷⁸⁾ IX osek Zakona sa naslovom »Rešavanje sporova iz unutrašnjih odnosa u organizacijama udruženog rada«.

⁷⁹⁾ Publikovan je 1976. g., marta, u Biblioteci Skupštine SFRJ.

⁸⁰⁾ *Poznić, B.* — Odredbe od procesnog značaja u Nacrtu zakona o udruženom radu, Anali, 4/66, str. 353.

⁸¹⁾ *Jovanović, M.* — op.cit. str. 86.

⁸²⁾ *Poznić, B.* — ibidem.

⁸³⁾ Rad na Zakonu o izvršnom postupku je još uvek u toku. Nacrt je objavljen juna 1976. g. Prema vestima iz štampe (»Poliitka« — sreda 26. 1. 1977. g.), Zakon će biti dunet u prvoj polovini ove godine.

⁸⁴⁾ Treba primetiti da se ne radi o »predlogu za pokretanje spora« već o »predlogu za pokretanje postupka«. Nastali spor u samoupravnim odnosima je povod za pokretanje postupka; postupak treba da omogući da se spor eliminiše iz unutrašnjih odnosa. Spor, etimološki posmatrano, ukazuje na nekakvu nesaglasnost, neslaganje, a za takvo stanje nije potreban nikakav predlog.

Videti primedbu — fusnota 33.

⁸⁵⁾ Ispred čl. 421. ovog radnog materijala stoji naslov »Izvršni naslov odluka i razmatranje preporuka«. Očigledno je da je sastavljač ovog dela radnog materijala dao netačnu i nespretnu formulaciju. Naime, uobičajeno je da se izvršni naslov (titulus executionis) definiše kao javna isprava kojom je utvrđen jedan materijalno-pravni zahtev koji može da se ostvari putem prinudnog izvršenja. (Tako i Marković, M. — Izvršni postupak, Niš, 1971, str. 12). Prema tome, sama odluka arbitraže je izvršni naslov.

Inače, već je primećeno da Nacrt zakona o izvršnom postupku napušta termin »izvršni naslov« i zamenjuje ga terminom »izvršna isprava«.

⁸⁶⁾ Tako se npr. u Elaboratu Komisije za pitanja samouparvnog društveno-političkog sistema i međunacionalnih odnosa Centralnog komiteta SK Hrvatske (Naša zakonitost, 5/75, str. 9), kaže: »Trebalo bi težiti da arbitraže rešavaju samouparvne i poslovne sporove osnovnih organizacija udruženog rada unutar radne organizacije, što je nužno predvideti odgovarajućim zakonima iz udruženog rada«.

⁸⁷⁾ *Rajović, V.* — op. cit. str. 17, *Rajović, V.* — Karakteristike rada unutrašnje arbitraže u preduzeću, Anali, 5—6/72, str. 938.

U prilog ovakvog očekivanja govorilo je nekoliko razloga:

— Pre svega, po novom Ustavu, unutrašnje arbitraže su samoupravni sudovi, koji su nova ustavna kategorija u nas⁸⁸⁾. Doduše, Ustav ne posvećuje arbitražama istu pažnju kao što čini kad su u pitanju sudovi udružnog rada⁸⁹⁾, što je i razumljivo kad se ima u vidu da su se ostali oblici samoupravnih sudova⁹⁰⁾ već javljali u našem pravosudnom sistemu, i da su sudovi udružnog rada potpuno nova institucija⁹¹⁾. Ovakav ustavnopravni tretman i okvir, otvorio je unutrašnjoj arbitraži široku perspektivu razvoja.

— Samoupravni sudovi, pa i unutrašnje arbitraže, predstavljaju izraz ideje podruštvljavanja sudske funkcije. Uvođenje samoupravnih sudova u naš sudski sistem, predstavljalo je dalju realizaciju ove ideje, čija afirmacija je započela donošenjem Ustava iz 1963. g.⁹²⁾.

— Promene u društveno-ekonomskom i političkom uređenju do kojih je došlo u našoj zemlji, i čiji je pravni izraz i sam Zakon o udruženom radu, u prvi plan su istakle radnog čoveka u udruženom radu. Samoupravni odnosi koji se permanentno uspostavljaju u novim uslovima društvenog razvitka, nužno pretpostavljaju sve šire društveno sporazumevanje. Pošto samoupravni subjekti imaju pravo da sami kreiraju svoje međusobne odnose, iz toga proizlazi i nužnost i potreba, da radni ljudi i njihove organizacije udružnog rada i zajednice, na isti demokratski i samoupravni način formiraju i samoupravne sudske organe, da im samoupravno utvrđuju organizaciju i postupak, i da im poveravaju rešavanje eventualnih sporova⁹³⁾.

— Po svojoj prirodi i funkciji, unutrašnja arbitraža je samoupravni sud koji predstavlja »osnovni filter za uklanjanje konflikata svih vrsta u okviru samoupravnih organizacija i zajednica, posebno organizacija udružnog rada«⁹⁴⁾. Ona omogućava samoupravnim subjektima da svoje sporove, samoupravne ili poslovne, reše najprikladnijom metodom, uz poštovanje ustava, zakona, samoupravnih pravnih akata i normi socijalističkog morala. Pošto je unutrašnja arbitraža najčešća pravosudna institucija u sistemu organa koji rešavaju sporove u organizacijama udružnog rada⁹⁵⁾, smatra se⁹⁶⁾ da ona treba da ima primat u rešavanju sporova do kojih eventualno dođe u organizacijama udružnog rada.

⁸⁸⁾ O tome detaljno npr.: *Rajović, V.* — op. cit. str. 16, *Đorđević, J.* — Prilog konceptu samoupravnih sudova, *Arhiv, 1/75*, str. 3, *Đorđević, J.* — Ustavno pravo, Beograd, 1975, *Stanković, G.* — Reforma pravosuđa u novom Ustavu, *Zbornik, Niš, 1974*, str. 154.

⁸⁹⁾ *Jovanović, M.* — op. cit. str. 87.

⁹⁰⁾ Po Ustavu SFRJ iz 1974. g. samoupravni sudovi su: sudovi udružnog rada, arbitraže, izbrani sudovi, mirovna veća i drugi samoupravni sudovi (čl. 225).

⁹¹⁾ *Rajović, V.* — op. cit. str. 45, *Đorđević, J.* — op. cit. str. 3, i str. 778 (udžbenik).

⁹²⁾ O podruštvljavanju sudske funkcije videti *Stanković, G.* — Reforma pravosuđa u novom Ustavu, *Zbornik, Niš, 1974*, str. 154. i tamo navedenu literaturu.

⁹³⁾ Detaljno o tome: *Rajović, V.* — op. cit. str. 16, *Matović, I.* — op. cit. str. 949.

⁹⁴⁾ *Rajović, V.* — op. cit. str. 148.

⁹⁵⁾ U diskusiji koja je npr. vođena maja 1975. g. na Sednici Komisije za pitanja samoupravnog društveno-političkog sistema SK SKH (Naša zakonitost, 5/75) zaključeno je: »Na osnovu novog Ustava sporovi treba da se rešavaju bez

— U odnosu na ostale samoupravne sudove, unutrašnja arbitraža ima niz prednosti. Zato joj je, neposredno pre donošenja Zakona o udruženom radu, u diskusijama oko sprovođenja Ustava, bila posvećena posebna pažnja⁹⁷⁾ i usvajani zaključci o odgovarajućim merama koje treba preduzeti za potpuno ostvarivanje njene funkcije.

— Unutrašnja arbitraža, samim svojim postojanjem u samoupravnim zajednicama i organizacijama, deluje preventivno i doprinosi otklanjanju budućih konfliktnih situacija. Istovremeno, ona deluje i na unapređenje samoupravnih odnosa u udruženom radu, jer stvara uslove za izgrađivanje novih odnosa koje uređuje Zakon o udruženom radu i otvara perspektive razvoja samoupravnog prava.

32. Prema Ustavu SFRJ, samoupravni sudovi se ustanovljavaju samoupravnim aktom (unutrašnja arbitraža), sporazumom stranaka, u skladu sa ustavom i zakonom (izbrani sud) ili zakonom (sud udruženog rada). Samim Ustavom postavljen je princip da se pred sud udruženog rada može izneti samo onaj spor za koji je to izričito zakonom određeno. Ovaj princip je ugrađen i u Zakon o sudovima udruženog rada (čl. 18 st. 1).

Pošto se unutrašnja arbitraža ustanovljava samoupravnim sporazumom, njime se, istovremeno, uređuju i njena organizacija, sastav i određuje nadležnost (čl. 223. st. 2 UJ). Istim aktom se uklanja nadležnost suda udruženog rada i prenose sporovi iz samoupravnih odnosa u nadležnost unutrašnje arbitraže (čl. 46 Zakona o sudovima udruženog rada), jer »u odnosu na sudove udruženog rada, unutrašnja arbitraža ima istu funkciju koju izbrani sudovi imaju u odnosu na privredne sudove. To znači da unutrašnja arbitraža mora stalno širiti svoju nadležnost u odnosu na sudove udruženog rada«⁹⁸⁾.

33. Mada Zakon o udruženom radu ne posvećuje posebnu pažnju unutrašnjoj arbitraži, ipak su, za ovu instituciju, značajne neke od njegovih odredaba.

Zakon o udruženom radu je predvideo:

— da se unutrašnja arbitraža ustanovljava samoupravnim sporazumom (čl. 372 st. 1)⁹⁹⁾, što je u skladu sa ustavnim principima o ustanovljenju samoupravnih sudova (čl. 223 UJ).

— da se njen delokrug utvrđuje samoupravnim sporazumom, kao aktom o njenom ustanovljavanju, (arg. iz čl. 341, 599 i 601), kao što su to predvideli i Ustav SFRJ i Zakon o sudovima udruženog rada (čl. 47 t. 4),

intervencije države: u svim radnim i složenim organizacijama treba organizovati unutrašnje arbitraže.

Podržane su sugestije da se arbitraže organizuju i u samoupravnim interesnim zajednicama«.

⁹⁶⁾ *Rajović, V.* — ibidem.

⁹⁷⁾ Informacija »O zadacima komunista u ostvarivanju samoupravnog sudovanja«, *Naša zakonitost*, 6/76, str. 95.

⁹⁸⁾ *Rajović, V.* — op. cit. str. 149.

⁹⁹⁾ U čl. 384 Zakona o udruženom radu koji se odnosi na sadržinu samoupravnog sporazuma o udruživanju radnih organizacija u složenu organizaciju, nije izričito spomenuta arbitraža, kao metod za rešavanje sporova iz unutrašnjih odnosa u složenoj organizaciji, iako se, prema odredbi čl. 46 Zakona o sudovima udruženog rada, unutrašnja arbitraža može da formira i u složenoj organizaciji, kao organizaciji udruženog rada.

— da, zavisno od samoupravnog sporazuma, odluka arbitraže u pojedinim situacijama može da bude ili ne bude izvršni naslov.

34. Odredbom čl. 372 st. 1 Zakona o udruženom radu, ostavljena je široka mogućnost organizacijama udruženog rada da samoupravnim sporazumom odrede nadležnost unutrašnje arbitraže u pogledu sporova iz unutrašnjih odnosa koji eventualno mogu da nastanu oko uređivanja i ostvarivanja samoupravnih i poslovnih odnosa. Zakon je samo predvideo, kao mogućnu, nadležnost unutrašnje arbitraže:

— za spor o načinu i uslovima izvršenja međusobnih prava i obaveza u slučaju izdvajanja osnovne organizacije iz sastava radne organizacije (čl. 341 st. 1 i 3),

— za spor o naknadi štete koja nastaje usled izdvajanja osnovne organizacije iz sastava radne organizacije (čl. 341 st. 1 i 3),

— za sporove koji eventualno nastanu u toku sprovođenja samoupravnog sporazuma ili dogovora (čl. 578),

— za sporove o prestanku važnosti samoupravnog sporazuma (čl. 599)¹⁰⁰).

— za sporove o raskidu samoupravnog sporazuma (čl. 601)¹⁰¹).

35. Prema odredbi čl. 667 t. 1, prestao je da važi Zakon o konstituisanju..., a to znači da su prestale da važe i one odredbe koje su se odnosile na poništaj odluke unutrašnje arbitraže u parničnom postupku pred državnim sudom. Inače, Zakon o sudovima udruženog rada reguliše ispitivanje odluke unutrašnje arbitraže ako se radi o odluci kojom je odlučeno o sporu iz samoupravnih odnosa¹⁰²).

36. U odredbi čl. 372 predviđeno je da se sporovi iz unutrašnjih odnosa u organizacijama udruženog rada rešavaju pred arbitražom ili na drugi način. Time je, u skladu sa ustavnim principima, Zakon o udruženom radu stvorio mogućnost da se naša samoupravna praksa bogati novim načinima i putevima za rešavanje konfliktnih situacija u organizacijama udruženog rada, koje će kreirati sami samoupravni subjekti svojim samoupravnim aktima. Što se tiče tih drugih oblika i načina za rešavanje sporova, njih, zasad, samoupravna praksa tek treba da uobličí.

U diskusijama koje su vođene neposredno pred donošenje Zakona o sudovima udruženog rada bilo je predloga da se u radnim organizacijama formiraju posebni sudovi udruženog rada ili mirovna veća¹⁰³).

Zakon o udruženom radu donosi jednu novinu: instituirá zajedničko telo za posredovanje kome može da bude poveren spor između poslovnih organa osnovnih organizacija, radnih organizacija i složene organizacije (čl. 516 st. 3).

Zajedničko telo za posredovanje ima predsednika i dva člana. Po jednog člana određuje svaka strana u sporu, a predsednika odre-

¹⁰⁰) Videti tečku 19.

¹⁰¹) Videti tačku 22.

¹⁰²) Detaljno: *Rajović, V.* — op. cit. str. 60, *Poznić, B.* — Građansko procesno pravo, 1976, str. 524.

¹⁰³) *Cvitan, V.* — op. cit. str. 32, *Hrnčević, J.* — op. cit.

đuju obe strane u sporu, sporazumno. Ovo telo se sastaje odmah po obrazovanju i daje predlog za usklađivanje procesa rada¹⁰⁴).

37. Sporovi koji nastaju iz odnosa organizacija udruženog rada na tržištu i koji se nazivaju sporovima funkcionalnog ili poslovnog prava, kao što je poznato, mogu da budu u nadležnosti redovnih sudova ili izabranih sudova.

Izabrani sudovi su samoupravni sudovi pred koje jugoslovenske organizacije udruženog rada iznose imovinskopravne sporovne, sporove, umesto pred klasične, državne sudove, koji su, inače, po zakonu nadležni za njihovo rešavanje. Prema odredbama Zakona o parničnom postupku i propisima kojima je uređena njena nadležnost, za sporove sa elementom inostranosti, nadležna je Spoljnotrgovinska arbitraža, dok su, prema Zakonu o rešavanju sporova iz međusobnih poslovnih odnosa organizacija udruženog rada pred stalnim izbranim sudovima¹⁰⁵) za sporove bez elemenata inostranosti, nadležni izbrani sudovi pri republičkim privrednim komorama¹⁰⁶).

Prema Nacrtu zakona o parničnom postupku iz juna 1976. g., odredbe Zakona o rešavanju sporova iz međusobnih poslovnih odnosa organizacija udruženog rada pred stalnim izbranim sudovima, biće modifikovane i inkorporisane u tekst Zakona o parničnom postupku, tako da će u buduće materija o izbranim sudovima biti jedinstveno regulisana u jednom zakonu. Sam Zakon o udruženom radu ne sadrži posebne odredbe koje bi se odnosile na nadležnost izbranog suda.

¹⁰⁴) Prof. Poznić je već primetio da u tekstu Nacrta nedostaje odredba o odlučivanju o tom predlogu.

¹⁰⁵) Sl. 1. SFRJ 22/73.

¹⁰⁶) Obrazloženje uz Nacrt ZPP, str. 92.

LES TRIBUNAUX AUTOGESTIONNAIRES ET LA LOI RELATIVE AU TRAVAIL ASSOCIÉ

— R é s u m é —

La Loi relative au travail associé est une nouvelle oeuvre législative qui a pris naissance en tant qu'expression de la nécessité d'organiser uniformément et complètement, sur les bases établies par la Constitution, le domaine du travail associé et de rendre possible le développement ultérieur du système du travail associé. Cette oeuvre législative exceptionnelle qui avec la Constitution de la Yougoslavie représente un acte juridique d'une importance historique, représente d'après son contenu un code unique en son genre de notre société socialiste autogestionnaire. Par son contenu riche et varié elle donne de larges possibilités à des recherches théoriques multiples.

Dans certaines dispositions de la Loi relative au travail associé est prévue la compétence des tribunaux pour la protection des rapports autogestionnaires qui sont établis dans les organisations de travail associé, en vertu de la loi et des actes autogestionnaires. C'est pourquoi la Loi relative au travail associé représente une nouvelle source du droit judiciaire dans notre système juridique.

Le premier devoir dans l'analyse des dispositions de la Loi relative au travail associé sous l'aspect du droit judiciaire consiste dans le groupement des dispositions de la Loi qui se rapportent aux tribunaux et leur compétence. C'est la raison pour laquelle l'auteur, dans ce travail, systématise et analyse les dispositions qui se rapportent aux tribunaux autogestionnaires et leur compétence: au tribunal du travail associé, à l'arbitrage interne et au tribunal arbitral.

O ZNAČAJU PREDMETA EKONOMSKIH NAUKA¹⁾

Savremenici smo epohe, u kojoj se odvijaju dramatična zbivanja. Pozornica svetskih zbivanja odražava grčevit sukob tendencija konzervacije odnosa prošlosti i tendencija koje otvaraju horizonte budućnosti, ukazuju na »drastičan primer nesaglasnosti stvarnog ljudskog življenja sa epohalnim izumima koji bi zaista mogli da promene lik čovečanstva«²⁾, sumira rezultate revolucije i kontrarevolucije, otvara viziju slobode — rađa nove oblike zavisnosti i dominacije, ukratko, svedoči o kvalitativno novom stepenu društvene protivurečnosti na kome se nalazi sadašnjica.

Svet našeg vremena, sa izrazitom tendencijom daljeg intenziviranja proizvodnih snaga (već i onako kolosalno razvijenih), označava sumrak civilizacijske epohe, odnosno buržoaskog sistema odnosa kao poslednjeg i najprezentativnijeg stadija civilizacijske epohe i uobličavanje nove istorijske alternative — socijalizma (komunizma). Međutim, ako je alternativa realna i prisutna, ne znači da je i lako ostvariva. Kompleks protivurečnosti; ekonomskog, političkog, socijalnog i idejnog karaktera, koji je rezultat dosadašnjeg istorijskog razvoja, istovremeno je izvor kontroverzi i dilema u izboru puta prevazilaženja tih istih fundamentalnih protivurečnosti.

Praiskonska težnja čoveka da objasni objektivnu stvarnost, određi svoje mesto u njoj, rezultirala je stvaranjem nauke — najracionalnijeg vida ljudske samodelatnosti. Nauka se pojavljuje kao izuzetno značajno sredstvo razrešenja savremenih protivurečnosti.

Spektar posmatranja društvenih pojava može biti različit. Međutim, nezavisno od naših htenja, volje i svesti, ukoliko društvo želi da prevlada sadašnji stepen protivurečnosti, učini svesno dominantnim nad spontanim — slobodno nad nužnim, imperativno se nameće zahtev za ovladavanje celinom ekonomskih odnosa.³⁾ Jer, zakoni društvene baze su, najsuštastveniji zakoni koji u krajnoj instanci uslovljavaju celokupnost društvenih odnosa u ostalim sferama društvenog života⁴⁾. Stoga se određivanje predmeta ekonomskih nauka

¹⁾ Dr Ivan Maksimović, Predmet ekonomskih nauka, IDN, Beograd, 1967, str. 85, rezime na engleskom i ruskom str. 86—96.

²⁾ M. Đorđević, Iz novije svetske političke istorije, FPN, Beograd, 1975, str. 12.

³⁾ »Određuje ne volja ili delatnost pojedinaca nego »milst«, nadmoćnost, ali nepoznatih ekonomskih snaga«. (F. Engels, Razvoj socijalizma od utopije do nauke, Izabrana dela tom II, Kultura, Beograd, 1950, str. 99.)

⁴⁾ ...s obzirom na primarnost društvenog bića nad društvenom svesću i na njihovu istovremenu međuzavisnost, — racionalne (teorijske) interpretacije razvitka društvenog bića postaje analitičkom osnovom za racionalizacije u raznolikim oblastima društvene svesti. (I. Maksimović: Predmet ekonomskih nauka str. 61).

sa pozicija i fundamentalnih premisa Marksova dela imperativno nameće, kako iz gore navedenih argumenata tako i iz razloga opterećenosti društvenih nauka apologetskim naslagama (naročito buržoaska ekonomija od vremena dezintegracije kapitalističkog načina proizvodnje).

I

Godine 1967, naučna javnost upoznala je knjigu profesora Ivana Maksimovića »Predmet ekonomskih nauka«.

Knjiga je koncipirana u tri dela. U prvom odeljku profesor Maksimović konciznim i pregnantnim potezima prezentira genezu konstituisanja i razvoja političke ekonomije kao teorijske nauke, — »od 'teoloških i prirodnih zakona' kao predmet ekonomije do predmeta ekonomije kao 'onog što ekonomisti čine'«⁵⁾.

1) Razvojni put političke ekonomije teče od Antičke misli do danas, savlađujući Scile i Haribde; dodatka uz »filozofske i etičke rasprave«, »sluškinje teologije«, empiričko-deskriptivnog tretmana, subjektivizma, reformizma, eklekticizma itd. Dakle, ishodište ekonomske teorije nalazimo još u Antičkom svetu (Aristotel, Platon, Ksenofon) zaključuje prof. Maksimović. U ovom delu izlaganja prisutna je suprotna distinkcija etimološke prirode (ekonomija kao nauka, ekonomska misao, ekonomski pogledi itd.), čime se istorijski dimenzionira konstituisanje ekonomske teorije. Naime, nesumnjivo su prethodne epohe eksponirale lucidne umove koji su dali svoj doprinos ekonomskoj misli i emancipaciji političke ekonomije. Ali, tek u vreme kada robna proizvodnja postaje dominantan odnos, stvoreni su uslovi za kompleksno izučavanje ekonomskih fenomena. Od tada i datira naziv »Politička ekonomija«⁶⁾ koja kao fundamentalna teorijska disciplina proučava objektivne zakone društvene baze.

Uzlazna linija razvoja ekonomije kao nauke, kreće se od Antičke misli preko kanonista, merkantilne i fiziokratske škole, da bi definitivno oblik dobila sa utemeljenjem engleske klasične škole. »Klasičari objavljuju da je centralno pitanje političke ekonomije na koji način ljudski rad, nezavisno od sfere proizvodnje u kojoj se nalazi, uz koordinaciju prirodnih uslova, stvara ekonomsko bogatstvo, kao i pitanje koji ekonomski zakoni posreduju prilikom raspodeljivanja tog bogatstva«⁷⁾. Fundamentalna premisa konceptualizacije predmeta političke ekonomije — teorija radne vrednosti je oformljena. Stvoren je okvir i osnova objašnjenja ekonomske strukture kapitalističkog načina proizvodnje, a time i celokupnog instrumentarija društvene nadgradnje (bića i svesti bužoaske epohe)⁸⁾.

Klasična škola pored nesumnjivog doprinosa, istovremeno označava i početak procesa diverzifikacije konceptualnih osnova predme-

⁵⁾ I. Maksimović: Isto, str. 5 i dalje.

⁶⁾ Naziv Politička ekonomija prvi je upotrebio Antoan de Montkretien u svom delu »Traité de l'économie politique« (1575—1621).

⁷⁾ I. Maksimović: Isto, str. 6.

⁸⁾ »Pritom, u teoriji radne vrednosti, kao ekonomskog izraza ljudskog rada »uopšte« klasični ekonomisti nalaze onu analitičku osnovu i objašnjenje za celinu sistema kapitalističke ekonomije«. I. Maksimović: (Isto, str. 6).

ta političke ekonomije. Celokupan pozitivan sadržaj klasične škole preuzima i nastavlja marksistička politička ekonomija, prevazilazeći pritom slabosti i nedoslednosti klasične škole (opšti metodološki pristup koji izvire iz teorije »prirodnog prava« i dr.) s jedne strane, i pomerajući optiku posmatranja na suštinski novu osnovu — na društveni aspekt ekonomskih odnosa s druge strane. »Predmet političke ekonomije nisu više faktori koji konstituišu društveni proizvod i nacionalni dohodak kapitalističkog društva i zakone njegove raspodele, već društveni aspekti i društveno-ekonomske tendencije razvika kapitalizma kao istorijski prelaznog oblika ekonomskih odnosa, koji se snagom objektivnih ekonomskih zakona transformiraju u jedan viši i, sa ekonomske tačke progresivniji sistem produkcionih odnosa, u socijalistički i komunistički ekonomski sistem. Time se politička ekonomija iz buržoaske ekonomske nauke transformirala u političku ekonomiju socijalističkih snaga, u marksističku političku ekonomiju«⁹⁾.

Drugi pol diverzifikacije konceptualnih osnova klasične škole, označava proces dezintegracije i zaplitanje ekonomske misli u lavirant apologetike i vulgarizacije, — »ekonomija se vraća na metode klasifikatorskog i deskriptivnog prilaženja proučavanju ekonomskih fenomena, napuštajući već naučno osvojene temelje, koji su joj omogućavali uvid i osvetljavanje unutrašnje strukture produkcionih odnosa te otkrivanje tendencije njihova razvitka«¹⁰⁾. Težište posmatranja ekonomskih fenomena pomera se sa sfere proizvodnje na sferu prometnog procesa i individualne potrošnje uz korišćenje adekvatnih metodoloških postupaka. Ekonomska misao obogaćena je novim konceptom — teorijom subjektivne vrednosti i marginalističkim metodom.

Proces polarizacije konceptualnih osnova predmeta političke ekonomije nije slučajna pojava, naprotiv izraz je protivurečnosti buržoaskog načina proizvodnje. Bipolarnost u konceptualizaciji predmeta političke ekonomije, diktirana je objektivnim stanjem, u kome kapitalizam iz faze uspona i afirmacije kao racionalnog sistema ulazi u fazu dezintegracije¹¹⁾. Istovremeno, protivurečan razvitak kapitalizma, — stvarajući pretpostavke da ga njegova spostvena dostignuća unište, uobličava realnu alternativu i esencijalni produkt svog ukidanja — proletarijat. Dovoljan razlog za »razvod« sa objektivnim proučavanjem ekonomskih fenomena.

Dvadeseti vek — kvalitativno novi tip protivurečnosti u svetskim razmerama otvara novu etapu u konceptualizaciji predmeta ekonomskih nauka.

Socijalizam nije više nejasan ideal budućnosti¹²⁾, već svetski proces i svetska praksa. Novi tip produkcionih odnosa, zahteva i svo-

⁹⁾ I. Maksimović: Isto, str. 6.

¹⁰⁾ I. Maksimović: Isto, str. 6—7.

¹¹⁾ »Dok je političko i intelektualno bankarstvo buržoazije jedva tajna i za nju samu, njeno ekonomsko bankarstvo ponavlja se svakih deset godina«. (F. Engels, op. cit. str. 148).

¹²⁾ »Od kako se u istoriji pojavio kapitalistički način proizvodnje, od tada je preuzimanje celokupnih sredstava za proizvodnju od strane društva često lebdelo pred očima kako pojedinaca, tako i čitavih sekta, kao više ili manje nejasan ideal budućnosti«. (F. Engels, op. cit. str. 147).

je teorijsko objašnjenje, koje bi bilo fundirano na originalnim premissama. Međutim, s obzirom da klasici marksizma nisu anticipirali mogućnost nastanka socijalizma u uslovima relativne nerazvijenosti ekonomske strukture, rezultiralo je teškoćama u koncipiranju predmeta političke ekonomije socijalizma. Otuda, u određenoj meri, sa političkom ekonomijom socijalizma istorija se ponavlja. U predmet političke ekonomije socijalizma interpoliraju se vanekonomske faktori¹³).

S druge strane, samo prisustvo socijalizma na svetskoj pozornici, specifičnost svetske krize 1929—1932/33 (izostaje regulatorna funkcija i »objavljuje« krizu kapitalističkog načina proizvodnje, otvara nove kontroverze u koncipiranju predmeta moderne građanske ekonomije. Nemoćna da objasni kvalitativne promene moderne epohe (imperijalizam, društveni kapitalizam itd.) sa pozicija individualne ekonomike, građanska ekonomija pokušava da ponovo uključi dostignuća, merkantilne, fiziokratske i klasične škole, pa i elemente marksističke ekonomije. Međutim, u nastojanjima da sjedini heterogene koncepte, buržoaska moderna ekonomija gubi viziju o svom predmetu; »ukratko, moderna buržoaska ekonomija je istovremeno i reformistička, i revizionistička i eklektična«¹⁴). Dodamo li tome, da se u istraživanju ekonomskih fenomena enormno uključuju analitička sredstva, metodi i instrumenti drugih nauka (prirodnih, društvenih, psihologije), može se konstatovati da predmet građanske ekonomije klizi ka totalnoj subjektivizaciji¹⁵), odnosno da je »ekonomija ono, što ekonomisti čine«¹⁶).

2) Posebnu vrednost prvog dela knjige čine, opservacije autora o metodološkom pristupu i njegovom uticaju na konceptualizaciju predmeta političke ekonomije. Na taj način, autor je akceptirao integralnost Marksovog dela¹⁷), a logičko-epistemološke, gnoseološke i aksiološke komponente skladno su integrirane u predmet političke ekonomije. Predmet i metod čine dijalektičko jedinstvo, »jer su ciljevi i naročito metodi istraživanja, kako to ističe savremena nauka, a to nije eksplicitno isticano u XIX veku, pa čak i u nekoliko dekada unazad, — tesno povezani za okvire predmeta istraživanja i samo njihovo shvatanje«¹⁸).

Opservacije o metodološkim aspektima, fiksirane su na sledeće oblasti: naučno saznanje, metod istraživanja i jezik saopštavanja, socijalnu uslovljenost i ideološku svest. Ne negirajući značaj svih navedenih komponenti metodološkog kompleksa, čini se ipak da ideološka

¹³) »Otuda, sa druge strane, jak uticaj pozitivističkih shvatanja i limitiranje političke ekonomije socijalizma na »normativnu« nauku, o »ekonomskom administriranju« itd«. I. Maksimović: (Predmet ekonomskih nauka, str. 7).

¹⁴) I. Maksimović: Isto, str. 8.

¹⁵) I. Maksimović: »...da je predmet političke ekonomije — ono što svako za sebe misli da ona jeste...« (Isto, str. 8).

¹⁶) I. Maksimović: Isto, str. 8.

¹⁷) »Zato su Marksova ekonomska istraživanja tako usko povezana sa cjelokupnom istorijom političke ekonomije, no isto tako i sa njegovom koncepcijom historije i čovjeka; isto tako i sa revolucionarnim programom izmjene ovog svijeta koji je alijenaciju čovjeka učinio totalnom, ali i stvorio materijalne i duhovne pretpostavke za njegovo ukidanje«. (P. Vranicki, Historija marksizma, knjiga prva, Naprijed, Zagreb, 1946—1971, str. 133).

¹⁸) I. Maksimović: Predmet ekonomskih nauka, str. 9.

svest zauzima posebno mesto. Naime, često se dometi objektivnosti naučne discipline mere količinom i karakterom vrednosnih premisa koje su zastupljene u njenoj strukturi. Stoga je od izuzetne važnosti, odrediti mesto i funkciju ideološke svesti u konceptualnoj strukturi nauke, a u političkoj ekonomiji posebno.

Zakoni društvene baze eksponiraju materijalne interese privrednih subjekata. Kako su materijalni interesi, realizacija istorijski različitih monopola faktora proizvodnje, to je u uslovima klasne stratifikacije društva — motivaciona usmerenost antagonističkih klasa dijametralno suprotna. Dakle, »u svojoj bazi, ideologija se zasniva na materijanom interesu, ali se materijalni interes grupe i klase povezuje i integriira u jednu jedinstvenu celinu ubeđenja, stavova i pogleda na svet, shodno vidokrugu, i kulturno-istorijskoj nadgradnji, date specifične grupe i klase ljudi«¹⁹⁾.

Očuvanje ili akcija usmerena ka promeni pozicije klase u postojećem sistemu društvenih odnosa, uslovljava i determiniše stav prema »fundamentalnim aspektima ekonomske aktivnosti«²⁰⁾, što u krajnjoj instanci određuje opredeljenje prema predmetu političke ekonomije. Zato, nije slučajno proces dezintegracije buržoaske ekonomske misli tekao od klasične škole. To je bio istovremeni proces formiranja svesti povlašćene klase o prolaznosti kapitalističkog načina proizvodnje. »Apologetika — odbrana kapitalizma po svaku cenu uzima mesto — objektivnom istraživanju društveno-ekonomskih odnosa kapitalističkog društva«²¹⁾.

Kod Marksove političke ekonomije dilema nikad nije postojala. Vrednosna komponenta je uvek bila in explicite isticana i integrirana u predmet političke ekonomije. Marksova politička ekonomija objedinila je u sebi i klasnost i objektivnost, jer je zastupala interese najprogresivnije klase (proletarijata), koja nije težila da sebe ovekoveči kao klasu, već da stvori sve neophodne uslove koji bi klasni odnos ukinuli²²⁾.

Zaključimo: vrednosna komponenta uključena je u predmet političke ekonomije, čak i onda kada teoretičari oglašavaju svoj koncept »neutralnim«, »bezvremenskim«, »pozitivnim«, »ahistorijskim« itd.

Profesor Maksimović na kraju sumira svoje viđenje odnosa ideologije i političke ekonomije; »ipak ostaje jedna neosporna činjenica; idejna i ideološka svest ima danas izvanredno značenje za shvaćanje predmeta i teorijske strukture političke ekonomije, nezavisno da li se radi o marksističkim ili nemarksističkim orijentacijama i konceptualizacijama«²³⁾.

¹⁹⁾ I. Maksimović: Isto, str. 13.

²⁰⁾ I. Maksimović: Isto, str. 13.

²¹⁾ Prof., J. Petrović, Politička ekonomija, Savremena administracija, Beograd, 1975, str. 3.

²²⁾ »Proletarijat je u Marksova doba i potom, bio zainteresovan za primenu naučnih principa u sferi ekonomske analize i video u tome jednu od mogućnosti za otkrivanje svih zakona kapitalističke eksploatacije kao i mogućnost za jačanje idejne svesti o istorijskoj funkciji modernog proletarijata«. I. Maksimović: (Predmet ekonomskih nauka, str. 15).

²³⁾ I. Maksimović: Isto, str. 15.

II

1) Drugi odeljak, posvećen je razmatranju konceptualnih osnova i metodoloških pristupa u određivanju predmeta političke ekonomije ekonomskih škola nemarksističke-buržoaske orijentacije.

U određivanju mesta i značaja škola ekonomske analize, evidentna je primena trijadnog principa; društveni uslovi u kojima se konstituiše teorijska misao, domet i mogućnosti pozitivnog doprinosa, limitirajući faktori²⁴). Na taj način skladno je integrirana istorijska dimenzija razvoja ekonomskih škola; nastanak, razvoj i dezintegracija, što istovremeno ukazuje i na faze razvoja kapitalističkog načina proizvodnje. Vreme uspona kapitalizma je i vreme objektivnog istraživanja ekonomskih fenomena, vreme dezintegracije je i vreme napuštanja objektivnog istraživanja i ulaska u vode apologetike.

Kamen međaš i gravitaciona tačka razlikovanja konceptualizacija predmeta političke ekonomije jeste, sfera proizvodnje odnosno teorija radne vrednosti. Polazeći od centralne kategorije — teorije radne vrednosti, prof. Maksimović naznačava i kriterijume koji su dovoljni za razlikovanje škola ekonomske analize; a) ekonomski koncept (fundamentalne premise i postulati); b) mesto proizvodne strukture i sfera produkcionih odnosa i odnos drugih struktura ekonomskih odnosa prema proizvodnim u shvatanju predmeta; c) konceptualni osnovi metoda ekonomske analize, preko kojih se definiše njena funkcija i cilj istraživanja (na primer, istraživanje »zakovitosti«, »principa«, »uniformnosti«, ili proste deskripcije ekonomskih fenomena²⁵).

Polazeći od navedenih kriterijuma, autor klasifikuje buržoasku ekonomsku misao u četiri faze; prva faza — merkantilna i fiziokratska škola, druga faza — engleska klasična škola, treća faza — postklasična buržoaska ekonomija, i četvrta faza — savremena buržoaska ekonomija.

2) Pojavom merkantilne i fiziokratske škole, u saznajnom aspektu ekonomija se oslobađa balasta Antičke i Feudalne misli (filozofije i teologije). S druge strane, objektivni društveni uslovi bili su opterećeni reliktima feudalne epohe. Prelazni period od feudalizma ka kapitalizmu je proces formiranja kapital-odnosa kao društvene i istorijske kategorije i odumiranje feudalnog odnosa kao prirodne kategorije koja se razvija na zemljišnoj osnovi. Otuda, i nemogućnost merkantilne i fiziokratske škole, da i pored odlučnog doprinosa uobličavanju političke ekonomije kao samostalne discipline, razviju predmet političke ekonomije do krajnjih konsekvenci. Ono što nisu mogle da učine ove škole, učiniće klasična škola.

Markantilna škola ostaje u sferi prometnog procesa — trgovine i razmene. Kretajući se u tom okviru, merkantilisti kao predmet

²⁴) »Objektivno naučno saznanje moglo se ostvariti tek sa određenim društvenim uslovima. Neophodan je bio određeni stepen u razvitku društvenih protivurečnosti, kao i određeni karakter tih protivurečnosti, da bi se u misaonim naporima iz sfere filozofske razrade pojmova i njihovih sistema prešlo na naučnu analizu empirijskog materijala, koji je ukazivao na objektivnu povezanost realnog sveta i zakonitost njegovog kretanja«. (M. Đorđević, *Istorija države i prava*, FPN, Beograd, 1972. str. 12).

²⁵) I. Maksimović: *Predmet ekonomskih nauka*, str. 16.

istraživanja fiksiraju dva centralna problema; »prvo, značenje plemenitih metala (u prvom redu zlata) kao opšteg izraza ekonomskog bogatstva, i drugo, vanjske trgovine shvaćene kao produkcione sfere i izvora nacionalnog bogatstva...«²⁶⁾. Osnova za ovakav prilaz je, samostalna egzistencija trgovačkog kapitala, čija je funkcija stvaranje »vrednosti« i to pre svega kroz razmenu sa inostranstvom. Svakako, najznačajniji doprinos merkantilne škole je kreiranje osnova ekonomske politike.

Fiziokrati konačno i neopozivo, odlučno pomeraju proučavanje ekonomskih fenomena iz sfere prometa u sferu proizvodnje. Pritom, odnosi koji se formiraju u procesu proizvodnje objektivni su i nezavisni od volje ljudi, ističu fiziokrati. »Fiziokrati ispravno ističu da se težište ekonomskih problema nalazi u sferi proizvodnje, te da se trgovina, promet i njihovi prometni nosioci — zlato, plemeniti metali — ne mogu smatrati izvorima ekonomskog bogatstva«²⁷⁾.

Međutim, time što su proizvodnu delatnost, vezali isključivo za poljoprivredu, koja se pojavljuje kao jedini izvor društvenog bogatstva i shodno tome izvor dohodka (renta i iz nje izvedeni dohoci), fiziokrati su limitirali svoju analitičku osnovu. Jer, već smo napomenuli, ekonomski odnosi formirani na zemljišnoj osnovi imanentni su feudalnom a ne kapitalističkom sistemu.

Ograničene po sopstvenom dometu, komplementarne po zajedničkom doprinosu, merkantilna i fiziokratska škola izvršile su sintezu tri osnovne funkcije kapitalističke privrede; selektivnu, alokativnu i distributivnu i na taj način tsvorile osnovu klasičnoj školi da izvrši naučno fundiranje predmeta političke ekonomije.

3) Svoje zlatno doba, buržoaska ekonomija doživljava sa klasičnom školom — omeđene pojavom grandioznih dela »Istraživanje prirode i uzroka bogatstva naroda« Adama Smita 1776 i »O načelima političke ekonomije i opozvezivanja« Davida Rikarda 1817.

Klasičari su akceptirali postavku fiziokrata o primarnosti proizvodnje, ali su je proširili na sve oblike proizvodnje. Međutim, klasičari teže otkrivanju esencijalnog, krajnjeg uzroka bogatstva i nalaze ga u ljudskom radu. Utvrdivši da je »rad ona konstanta, nezavisna i promenljiva, od kojih zavise sve druge okolnosti privrednog života (klima, tlo, opseg teritorije, broj stanovništva itd.)«²⁸⁾, klasičari otkrivaju protivurečan karakter robe: upotrebnu vrednost i prometnu vrednost i formulišu teoriju radne vrednosti; — »ako se apstrahuju tržišni faktori koji deluju unutar i posredstvom tržišne cene, — »prometna« vrednost, ili »prirodna cena roba« određena je ljudskim radom«²⁹⁾.

Kreacijom teorije radne vrednosti, klasičari su stvorili i adekvatan analitički okvir za objašnjenje zakona i kategorija raspodele. Na taj način klasičari uspostavljaju kauzalnu vezu između proizvodnje i raspodele, čime naglašavaju i kvalitativni (društveni i socijalni) aspekt odnosa između proizvodnje i raspodele; — »odrediti zakone koji upravljaju raspodelom, jeste glavni zadatak političke ekono-

²⁶⁾ I. Maksimović: Isto, str. 18.

²⁷⁾ I. Maksimović: Isto, str. 20.

²⁸⁾ I. Maksimović: Isto, str. 23.

²⁹⁾ I. Mkasimović: Isto, str. 23.

mije»³⁰⁾, kao i kvantitativni aspekt odnosa između proizvodnje i raspodele; — »dohoci su zavisne, komplementarne veličine, jer se izvođe iz veličine vrednosti robe, te ovu ne mogu premašiti; ako veličina jednog dohotka raste, veličina drugog mora opasti, srazmerno ukupnoj veličini vrednosti robe«³¹⁾.

Da zaključimo. Najznačajniji doprinos klasične škole konceptualizaciji predmeta političke ekonomije, nesumnjivo je kreacija teorije radne vrednosti — esencijalno određenje društvene stvarnosti, i racionalno jezgro koje će kasnije omogućiti Marksu da utvrdi ekonomsku strukturu kapitalističkog načina proizvodnje i logiku eksploatacije. Ne manji doprinos klasičara, je svakako, i uspostavljanje organske i kauzalne veze između proizvodnje i raspodele, koju će Marks kao dijalektičko jedinstvo uobličiti u fundamentalni društveni odnos; »U najpovršnijem shvatanju raspodela se pojavljuje kao raspodela proizvoda, pa je tako još više udaljena i quasi (takoreći) samostalna prema proizvodnji. Ali pre no što je raspodela proizvoda, ona je: 1) raspodela oruđa za proizvodnju i 2) — što je samo dalja odredba istog odnosa — raspodela članova društva među različite vrste proizvodnje. (Podređivanje individua pod određene odnose proizvodnje). Raspodela proizvoda očevidno je samo rezultat ove raspodele koja je uključena u samom procesu proizvodnje i koja određuje strukturu proizvodnje. Posmatrati proizvodnju ne uzimajući u obzir ovu raspodelu koja je u njoj uključena predstavlja, očigledno, šuplju apstrakciju, dok je, obrnuto, raspodela proizvoda sama po sebi data ovom raspodelom koja od samog početka sačinjava jedan momenat proizvodnje«³²⁾.

I na kraju, treći značajan doprinos klasične škole jeste, primena adekvatnih metodoloških postupaka u istraživanju ekonomskih fenomena, posebno metoda apstrakcije³³⁾.

4) Klasična škola nastaje i razvija se u vremenskom okviru, u kome kapital-odnos kao društveno-istorijska kategorija postaje dominantan produkcionni odnos. Međutim, vreme konsolidacije kapitalističkih odnosa proizvodnje, istovremeno označava fazu u kojoj kapitalizam na potpun i drastičan način ispoljava suštinske protivurečnosti svoje stvarnosti. Raskršće kapitalizma karakteriše, i trenutak velikog doprinosa klasične škole konceptualizaciji predmeta političke ekonomije, ali, i početak napuštanja objektivnog istraživanja ekonomskih fenomena, jer, »više se nije radilo o tome da li je ovaj ili onaj teorem istinit, nego da li je koristan ili štetan po kapital, ugodan ili ne, politički sumnjiv ili ne«³⁴⁾.

Klasična škola raspada se na tri pravca; vulgarno-apologetski, eklektički i pozitivistički pravac.

³⁰⁾ I. Maksimović: Isto, str. 58. (D. Rikardo, Načela političke ekonomije...)

³¹⁾ I. Maksimović: Isto, str. 24.

³²⁾ K. Marks, Prilog kritici političke ekonomije, Kultura, Beograd, 1960, str. 206.

³³⁾ »Cilj ekonomske analize je, proučavanje zakonitosti i unutrašnje veze između ekonomskih pojava, a metodologija, koja se zasniva na apstrakciji i deduktivnoj inferenciji je adekvatna osnova. I. Maksimović: (Predmet ekonomskih nauka, str. 25).

³⁴⁾ K. Marks, Kapital I, Kultura, Beograd, 1947, str. I.

a) Vulgarno-apologetski kreće se na dva koloseka; jedan se manifestuje napuštanjem teorije radne vrednosti, tako da rad nije jedini tvorac vrednosti već i »opredmećeni rad« (J. S. Mill), »životinje i prirodne snage« (Mak Kuloh), a konsekvntno tome, dohoci nisu izvedeni iz vrednosti već su dohoci (najamnina, kamata i renta) tvorc i vrednosti (Say). Daljnja karakteristika ovog procesa je deterministički i tehnološki pristup istraživanju ekonomskih fenomena, a kulminaciju ovog procesa pretstavlja formulisanje čuvenog Sayovog zakona tržišta; »svaki akt ponude je ujedno i akt tražnje, proizvodi se razmenjuju za proizvode, te je nemoguće zamisliti — teorijski i pojmovno teškoće realizacije, krize hiperprodukcije, zastoje u razmeni itd. Novac predstavlja neutralni fenomen. Kapitalizam samoregulirajući automat«³⁵).

Drugi kolosek vulgarno-apologetske orijentacije, karakteriše uključivanje psihološke komponente u predmet političke ekonomije. »Politička ekonomija je nauka koja se bavi proizvodnjom i raspodelom bogatstva, ukoliko oni zavise od zakona ljudske prirode«³⁶). Teorijsku završnicu psihološkog pristupa ekonomskim fenomenima, pretstavlja formiranje psihološke škole. Sa nastankom psihološke škole, težište posmatranja ekonomista pomera se na ličnu potrošnju, a predmetom ekonomske nauke postaje »subjektivna korisnost« dok centralna analitička tačka postaje »granična korisnost«.

b) Pojava eklekticizma i pozitivizma u ekonomskoj teoriji, determinisana je zastranjivanjima psihološke škole. Dok eklektička varijanta pokušava da objedini konceptualne osnove klasične škole, deterministički aspekt vulgarno-apologetske varijante i psihološke aspekte, dotle pozitivistička orijentacija (prvenstveno matematska škola opšte ravnoteže) u potpunosti raskida sa psihološkom školom i njenim postavkama.

Osnovna karakteristika eklekticizma — kembridžske varijante pogotovu, je naglašeni praktični karakter predmeta političke ekonomije kao i uvođenje sociološkog aspekta. Naime, psihološka dimenzija je i dalje inkorporirana u predmet političke ekonomije ali, strukturalno fundirana socijalnim faktorima.

Positivizam znatno sužava konceptualnu osnovu političke ekonomije; — teorija opšte ravnoteže fiksira svoj koncept na fenomenologiju cena uz korišćenje matematskih metoda, dok istorijska škola fiksira svoj koncept na anлізу stupnjeva privrednog razvoja uz korišćenje metoda deskripcije i klasifikacije.

5) U četvrtoj glavi profesor Maksimović razmatra savremene konceptualizacije predmeta političke ekonomije. Konstatujući činjenicu, da se buržoaska ekonomska misao nalazi u procesu definitivne dezintegracije, profesor Maksimović ističe tendenciju savremene buržoaske ekonomske misli ka sintezi heterogenih koncepata predmeta političke ekonomije, ali na eklektičkoj osnovi — orijentaciju političke ekonomije ka »ekonomici« (»Economics«).

Reprezentom pomenute orijentacije autor smatra prof. P. A. Samuelsona, jednog od najpoznatijih savremenih buržoaskih teoreti-

³⁵) I. Maksimović: Isto, str. 27.

³⁶) I. Maksimović: Isto, str. 28.

čara; »U njegovom sistemu se kao u fokusu zrakova sustiču elementi i pravci osamostaljenih teorija koji su se odvojili još u postklasičnoj ekonomiji od svoje matice, vulgarizirali i diferencirali...³⁷⁾.

Osnovni ekonomski problemi po P. A. Samuelsonu su sledeći; 1) koju vrstu i količinu svih mogućih dobara i usluga treba proizvođiti; 2) kako treba da budu korišćeni ekonomski resursi pri proizvođnji ovih dobara; 3) za koga proizvođiti, tj. kakva raspodela dohotka između različitih individua i klasa treba da bude³⁸⁾. Pritom, zbog toga, što sve tri situacije nastaju zbog empiričkog fakta »retkosti« posređuje »zakon retkosti«.

Najzad, za konačno oformljenje konceptualne osnove »ekonomije« (»Economics«), bitno je integrisanje ekonomske politike u ekonomsku teoriju, što P. A. Samuelson i čini, jer ističe »da moderne nacije moraju da podjednako brinu da im ukupna novčana tražnja i nacionalni dohodak ne budu ni odveć niski (što će prouzrokovati nezaposlenost), ni odveć visoki (što će prouzrokovati opštu inflaciju cena)³⁹⁾.

Ovako konceptirana osnova predmeta ekonomskih istraživanja, pretstavlja ustvari sintezu tri u osnovi različita fundamentalna pristupa i koncepta.

Prva orijentacija, bila bi »neoklasična ili postklasična⁴⁰⁾, koja u središte istraživanja stavlja objektivni i subjektivni aspekt »ekonomskog bogatstva« — wealth i welfare teorije.

Druga orijentacija je »racionalistička i pozitivističko — bihevioristička⁴¹⁾, koja u središte istraživanja stavlja koncept »retkosti ekonomskih dobara«.

I na kraju, treća orijentacija je »mehanička ili katalaktička⁴²⁾ a koncept istraživanja se iscrpljuje u »principu razmenljivosti, tj. doмену tržišta i cena«.

Heterogena po strukturi, koncepcija »ekonomije« (»Economics«) pretpostavlja i primenu heterogenog metodološkog i analitičkog instrumentarija. Stoga, profesor Maksimović potvrđujući svoju tezu, da su savremeni buržoaski teoretičari sve manje sigurni u predmet svog istraživanja, ispravno zaključuje: »Iz istog razloga se prava priroda »ekonomskog« u društvenom životu ne može izvesti pre svega iz fenomenološkog sveta »razmenljivosti roba«, »tržišta i cena«, već mora imati kao svoju polaznu ontološku supstancu svet društvenih odnosa u sferi proizvođnje i raspodele, što sledstveno mora ostati i osnovom svakog naučno koncipiranog predmeta političke ekonomije⁴³⁾.

III

Treći deo knjige posvećen je analizi marksističke koncepcije predmeta političke ekonomije. U prvoj glavi, profesor Maksimović

³⁷⁾ I. Maksimović: Isto, str. 35.

³⁸⁾ I. Maksimović: Isto, str. 35.

³⁹⁾ I. Maksimović: Isto, str. 36.

⁴⁰⁾ I. Maksimović: Isto, str. 37.

⁴¹⁾ I. Maksimović: Isto, str. 37.

⁴²⁾ I. Maksimović: Isto, str. 38.

⁴³⁾ I. Maksimović: Isto, str. 57.

razmatra fundamentalne premise i metodološki pristup Marksove političke ekonomije. Druga glava, posvećena je razmatranju problematike konstituisanja predmeta političke ekonomije socijalizma.

1) Već smo napomenuli, da klasična škola pretstavlja prekretnicu u razvoju ekonomske misli. Buržoaska ekonomska misao, u nastojanjima da da svoj doprinos »odbrani« kapitalizma od ekonomske smrti, stupa na put dezintegracije i apologetike. Pozitivan pak sadržaj klasične škole, preuzima marksistička teorija, ali istovremeno, marksistička politička ekonomija koncipira svoj predmet na bitno novim ontološkim i gnoseološkim premisama.

Fundamentalna filozofska premisa marksizma u konceptualizaciji predmeta političke ekonomije, leži u principu materijalnosti objektivne stvarnosti, — procesi, zakonitosti i odnosi materijalne proizvodnje u krajnjoj instanci uslovljavaju ukupnost odnosa celine društva. Marks je najeksplicitnije izrazio ovaj princip u svom poznatom delu »Prilog kritici političke ekonomije«: »U društvenoj proizvodnji svog života ljudi stupaju u određene, nužne odnose, nezavisne od njihove volje, odnose proizvodnje koji odgovaraju određenom stupnju razvitka njihovih materijalnih proizvodnih snaga. Celokupnost tih odnosa proizvodnje sačinjava ekonomsku strukturu društva, realnu osnovu na kojoj se diže pravna i politička nadgradnja i kojoj odgovaraju određeni oblici društvene svesti. Način proizvodnje materijalnog života uslovljava proces socijalnog, političkog i duhovnog života uopšte. *Ne određuje svest ljudi njihovo biće, već obrnuto, njihovo društveno biće određuje njihovu svest*»⁴⁴). (Podvukao TK) Fundirana na materijalističkoj osnovi — na premisi primarnosti društvenog bića, Marksova politička ekonomija kao nauka koja proučava zakone društvene baze, nužno postaje osnova i ishodište drugih društvenih nauka. Objedinjujući napred sve rečeno, profesor Maksimović na izuzetno suptilan i sintetičan način definiše predmet političke ekonomije, akceptirajući pritom u potpunosti integralnost Marksove interpretacije društva i odnosa koji vladaju u njemu. »Drugim rečima politička ekonomija kao nauka, ima za pretpostavku totalitet društveno-ekonomskih aktivnosti integriranost nauka o društvu, bez kojih pretpostavki je nezamisliva«⁴⁵). Međutim, time koncept Marksove političke ekonomije nije dobio konačan oblik.

Princip materijalnosti objektivne stvarnosti, pretpostavlja dimenziju kretanja. Društvene pojave ne nalaze se u ekvilibrijumu, već u procesu neprestanog menjanja, procesu transformacije od jednog stepena protivurečnosti do drugog, jer za Marksa totalitet je moment protivurečnosti, kao što je za Hegela protivurečnost moment totaliteta⁴⁶). Preuzimajući »evolucioni i revolucionarni aspekt Hegelove dijalektike«⁴⁷), shvatajući »dijalektiku mišljenja kao dijalektiku

⁴⁴) K. Marks, Prilog kritici političke ekonomije, Kultura, Beograd, 1960, str. 9.

⁴⁵) I. Maksimović: Predmet ekonomskih nauka, str. 61.

⁴⁶) »Za Hegela protivurečnost je momenat totaliteta. Za Marksa totalitet je momenat protivurečnosti«. (R. Garodi, »Karl Marks«, Kultura, Beograd, 1968, str. 88.

⁴⁷) I. Maksimović: Predmet ekonomskih nauka, str. 61.

realnih procesa«, Marks je u predmet političke ekonomije uključio dinamički-istorijski aspekt, jer, dijalektika je pre svega logika kreiranja.

Polazeći od dijalektičkog materijalizma kao osnove, Marks je kreirao i primenjivao specifične metode u istraživanju zakonitosti koje deluju u društvu. Prekretnicu u istraživanju i proučavanju ekonomskih fenomena, pretstavljala je kreacija i primena metoda apstrakcije, metoda koji je u društvenim naukama ono, što je eksperiment u prirodnim naukama. »Polazeći od osnova dijalektičke metodologije, Merks je prvi istakao ideju a u Kapitalu je konkretno i primenio, jednog istorijskog-sintetičkog metoda konstituisanju teorije (metoda »apstrakcije«), koji, s jedne strane, prevazilazi jednostranosti induktivno-deduktivnog načina mišljenja i njihovih rezultata uzeatih pojedinačno, a sa druge strane, čvrsto povezuje induktivno-deduktivne generalizacije sa istorijskim stupnjevima materijalnog razvitka privrednih organizacija (jedinstvo istorijskog i logičkog)«⁴⁸).

Da zaključimo. Marks je primenio i posredstvom dijalektičkog metoda, revolucionisao političku ekonomiju, konstituišući je kao jedinstvo predmeta i metoda istraživanja ekonomskih fenomena, postavljajući je konačno kao društvenu, istorijsku i klasnu nauku.

2) Formiranje konceptualne osnove predmeta političke ekonomije socijalizma, vezano je za niz teškoća objektivnog i subjektivnog karaktera. Vremenska distanca koja deli institucionalizaciju socijalizma i teorijsko uopštavanje prakse socijalizma, nastanak socijalizma u uslovima relativne nerazvijenosti ekonomske strukture, dugogodišnja praksa socijalizma samo u jednoj zemlji (SSSR), specifičnosti socijalističkih revolucija i različitosti puteva izgradnje socijalizma (SSSR, NR Kina, Jugoslavija), frontalno raspadanje kolonijalnog sistema i orijentacija »zemalja u razvoju« ka socijalizmu, kumuliranje protivrečnosti u krilu »zrelog« kapitalizma koje tendiraju ka razrešavanju (koncentracija i centralizacija, podružljavanje procesa proizvodnje, tendencijski pad profitne stope, itd.), sve su to faktori koji objektivno uslovljavaju heterogen pristup konceptualizaciji predmeta političke ekonomije socijalizma. Lepeza pristupa konceptualnoj osnovi predmeta političke ekonomije socijalizma je veoma široka, »od shvatanja da je ona istovetna sa onom koja se odnosi na kapitalističku ekonomiju, do gledišta da se radi o potpuno novom kvalitetu teorijske ekonomije; od teze da ona ostaje »pozitivna« nauka, do tvrđenja da ona postaje »normativna« nauka, i od stavova da se politička ekonomija u socijalizmu pretvara u praktičnu i primenjenu disciplinu, vrste ekonomike, do gledišta da je upravo ekonomska struktura socijalizma osnova za jednu »čistu teoriju« u smislu koncepcija teoretičara »privredne ravnoteže«.⁴⁹

Profesor Maksimović razrešava dilemu, time što koncept predmeta političke ekonomije socijalizma postavlja na takvu osnovu, u kojoj su sadržajno zastupljeni i elementi »pozitivnog« i elementi »normativnog«. Jer, ekonomska formacija socijalizma (koja je pred-

⁴⁸) I. Maksimović: Isto, str. 62.

⁴⁹) I. Maksimović: Isto, str. 73.

met političke ekonomije), objektivno pretstavlja jedinstvo razvoja društveno-ekonomskih zakonitosti i uticaja ekstraekonomskih faktora.

Robna proizvodnja u socijalizmu je nesporna činjenica. Shodno tome, protivurečnosti robne proizvodnje, — individualni i društveni karakter rada, konkretan i apstraktan rad, upotrebna vrednost i vrednost, imanentne su i socijalizmu, a to znači, da zakon vrednosti u transformisanom obliku kao objektivna nužnost deluje i u socijalizmu. S druge strane, društvena svojina nad sredstvima za proizvodnju, tendencija ka svesnom uređivanju produkcionih i društvenih odnosa itd., čine neophodnim uticaj suprastrukture na društveno-ekonomsku bazu. Uzmimo naprimer instituciju »planiranja reprodukcije«, — kao svesna ljudska delatnost koja anticipira ciljeve potreba, proizvodnje, alokacije faktora proizvodnje, raspodele i potrošnje mora sadržavati normativne elemente.

Iz gore navedenih razloga, profesor Maksimović smatra da je koncipiranje predmeta političke ekonomije moguće samo na premisama Marksova dela, onako kako je to on (Marks) učinio sa predmetom političke ekonomije kapitalizma. »Marksistička koncepcija političke ekonomije socijalizma može se realizovati samo na način na koji je to još Marks učinio za kapitalizam. Na bazi posmatranja društvenih fenomena u njihovom totalitetu (podvukao I. M.) i izdvajanju ekonomskih osnova, kao primarnih pokretača, koji se u postepenim fazama aproksimacije stvarnosti sve više prožimaju sa drugim idejnim strukturama. Ukoliko je društveno biće i društvena svest manje protivurečna u svom prožimanju i razvitku — a krajnja misao Marksa je bila da to ona u socijalizmu i komunizmu postepeno i postaje — utoliko je međusobni uticaj baze i nadgradnje neposredniji, potpuniji, — politička ekonomija socijalizma, zajedno sa drugim društvenim naukama, vremenom prerasta u jednu opštu nauku o društvu, univerzalnu po svom značaju i jedinstvenu po svom sadržaju«⁵⁰).

*
* *
*

Svrha naučnog saznanja nije samo tumačenje objektivne stvarnosti⁵¹), već da na osnovu spoznate objektivne stvarnosti, omogući čoveku i društvu kontrolu i prilagođavanje procesa i zakonitosti objektivne stvarnosti svojim potrebama. Naučno saznanje je po svojoj funkciji i dometu aproksimativno, pretstavlja relativno adekvatan izraz objektivnih stanja prirode, društva i mišljenja. Kao takvo, naučno saznanje nije u stanju da u potpunosti prožme stvarnost, objedini i preradi u saznavne kategorije sve elemente, procese i zakonitosti koje postoje u objektivnoj stvarnosti (totalitet je beskonačan proces), te da na toj osnovi omogući čoveku i društvu kreiranje praktične delatnosti koja bi bila oslobođena nužnosti i stihijnosti. Među-

⁵⁰) I. Maksimović: Isto, str. 85.

⁵¹) »Filozofi su svet samo različito tumačili, ali radi se o tome da se on izmeni«. (K. Marks, Teze o Fojerbahu, Izabrana dela II, Kultura, Beograd, 1950, str. 393).

tim, ukoliko je naučno saznanje u stanju da što potpunije prožme stvarnost (naučno saznanje asimptotički teži potpunom prožimanju stvarnosti), utoliko su čovek i društvo u većoj mogućnosti da kontrolišu i prilagođavaju objektivne procese svojim potrebama, da svesno učine dominantnim nad nužnim i spontanim.

U tom kontekstu treba posmatrati i značaj političke ekonomije. Jer, politička ekonomija je nauka koja istražuje zakone društvene baze koji su rezultat materijalne proizvodnje, i koji u krajnjoj instanci determinišu celinu društvenih odnosa. Ako je logika dijalektike logika sukoba, kretanja i života, onda je logika političke ekonomije; otvaranje mogućnosti čoveku i društvu, da spontanitet ekonomskih procesa, aktivnosti i odnosa pretvori u svesno regulisane odnose; otvaranje budućnosti u kojoj bi društvo konačno stupilo na put ostvarenja Marksove vizije prelaska iz »carstva nužnosti u carstvo slobode«.

TOMICA KLIKOVAC, assistant

L'IMPORTANCE DE LA MATIÈRE DES SCIENCES ÉCONOMIQUES

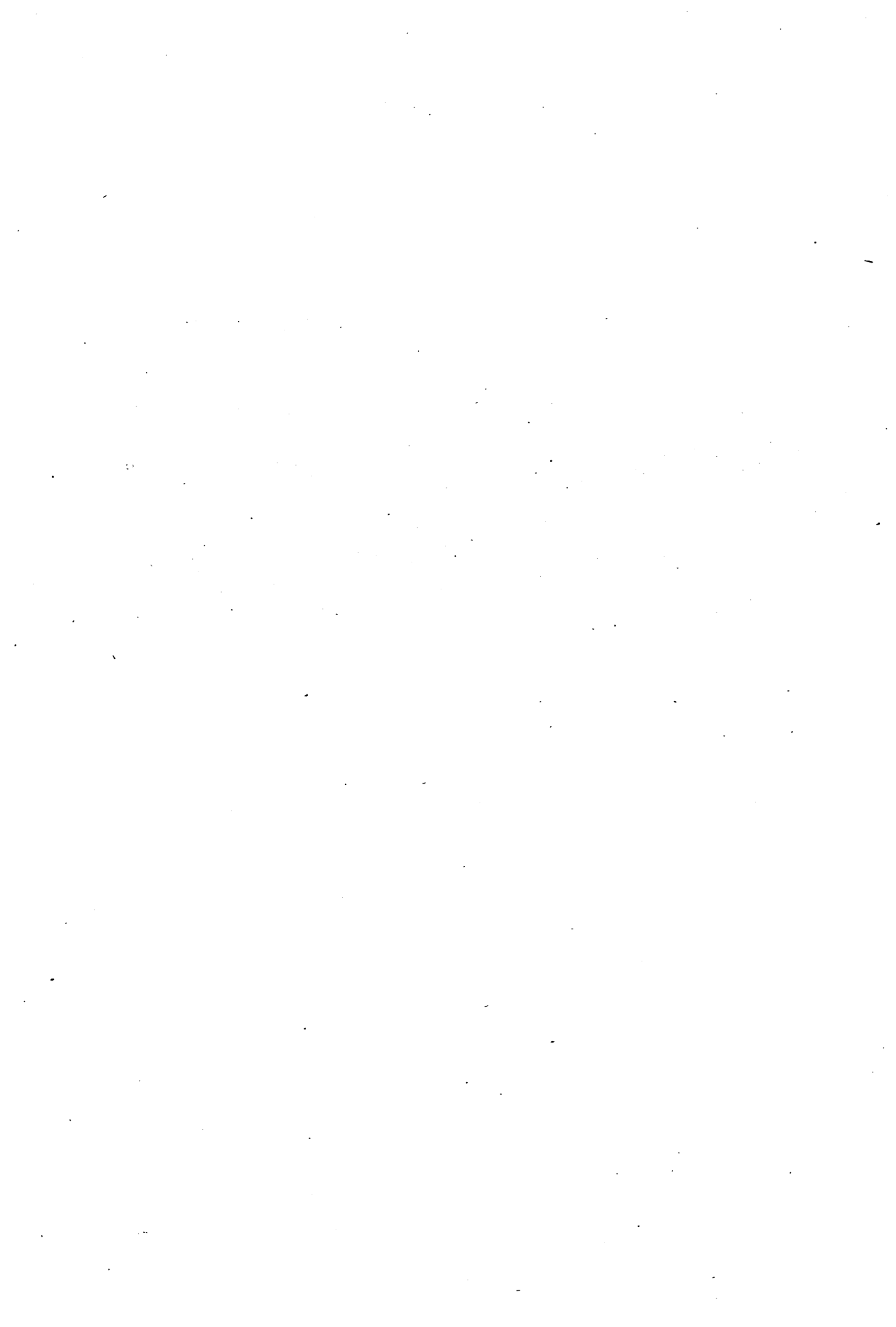
— R é s u m é —

La science en tant qu'aspect le plus rationnel de l'activité sociale, devient aujourd'hui plus que jamais un moyen important de la transformation de la réalité sociale.

L'Économie politique, quoiqu'elle soit une science relativement jeune, eu égard qu'elle étudie les légalités essentielles de la vie sociale, occupe une place importante dans le système des sciences sociales, en particulier dans le système des sciences économiques.

L'importance de l'Économie politique peut être aperçue en observant son développement historique. Le degré des contradictions sociales conditionnait des approches différentes aux phénomènes économiques, et en conséquence la matière de l'Économie politique est posée sur des bases de conception différentes.

Le travail est consacré à l'examen de l'influence des facteurs historiques de conséquence sur le caractère conceptif de la matière de l'Économie politique, à cet égard nous a servi de base le livre du professeur Ivan Maksimović „La matière des sciences économique”.

ZABRANA REFORMATIO IN PEIUS U KRIVIČNOM POSTUPKU

Zabrana reformatio in peius, kao institut krivičnog procesnog prava, omogućava da se pravni lek izjavljen u korist okrivljenog ne može okrenuti protiv njega. Cilj je znači zaštita okrivljenog. Međutim, takav cilj nameće izvesna ograničenja u postupku po pravnim lekovima, kako u pogledu utvrđivanja svih činjenica i okolnosti relativnih za krivičnu stvar, kako i u pogledu primene adekvatnih zakonskih propisa na tako utvrđeno činjenično stanje. Upravo je u teoriji i nastao spor oko tih ograničenja. Takođe su u praksi sudova zauzimani različiti stavovi povodom primene ove ustanove. Zauzimanju različitih stavova u teoriji i različitim rešenjima u praksi doprinela je i zakonska formulacija zabrane reformatio in peius, koja nije baš najsrećnije izabrana.

To su u stvari razlozi kojim smo se rukovodili da pristupimo obradi ove teme. Pokušaćemo da damo objašnjenje o primeni ove ustanove teleološki je tumačeći, a s obzirom na njen značaj u savremenom socijalističkom krivičnom postupku kakav je naš, bez namere da predlažemo zakonska rešenja de lege ferenda.

I

U postupku po pravnim lekovima važi zabrana reformatio in peius. Ona u suštini znači da se u postupku po pravnim lekovima ne može doneti odluka na štetu okrivljenog, po pravnom leku uloženom u njegovu korist. Zabrana važi u postupku po pravnim lekovima do konačnog rešenja konkretne krivične stvari.

Veliki broj zakonodavstava predviđa ustanovu zabrane reformatio in peius. No, neka zakonodavstva, s obzirom na uslove i obim primene, ograničavaju njegovo važenje, čime se umanjuje značaj ove ustanove. Treba napomenuti da postoje zakonodavstva koja ovu ustanovu ne predviđaju. Naprotiv, izričito dozvoljavaju preinačenje na štetu (reformatio in peius) okrivljenog, iako je pravni lek izjavljen samo u njegovu korist.

Naše pozitivno zakonodavstvo ustanovljava zabranu preinačenja na štetu okrivljenog i ona važi za sve redovne i vanredne pravne lekove, sem za vanredno ublažavanje kazne, gde se po prirodi stvari ne može primeniti. Zakonska definicija zabrane glasi: »Ako je izjavljena samo žalba u korist okrivljenog, presuda se ne sme izmeniti na njegovu štetu. U takvom slučaju sud ne sme optuženog osuditi po strožem krivičnom zakonu niti na strožu kaznu nego što je bio osuđen prvostepenom presudom« (čl. 378 ZKP). Upravo je ovakva za-

konska formulacija dovela do toga da se u teoriji i praksi, povodom primene ove ustanove, zauzmu različiti stavovi. Pored toga; ona je doprinela da učvrste svoj stav oni teoretičari koji inače smatraju da ne treba da postoji ustanova zabrane reformatio in peius u krivičnom postupku. Zbog toga ćemo u daljem izlaganju izneti razloge za i protiv postojanja ove ustanove.

Protivnici postojanja ove ustanove za svoje gledište navode nekoliko argumenata. Kao osnovni argument se navodi da zabrana reformatio in peius predstavlja ograničenje principa istine. Drugim rečima, zabrana onemogućava da se u krivičnom postupku utvrdi materijalna istina. Zatim, navodi se da je društveni interes podređen interesu okrivljenog. Isto tako, veliki broj krivaca izbeći će zasluženu kaznu zbog neaktivnosti tužioca. Zbog toga što ova ustanova omogućava da se pravni lek ulaže bez rizika, smatra se da to povećava broj neosnovano uloženih pravnih lekova.

U prilog ustavne zabrane reformatio in peius može se reći sledeće. Ova ustanova pruža pravnu sigurnost okrivljenom da svojim pravnim lekom ne može pogoršati svoj položaj. Time se omogućava sloboda ulaganja pravnog leka, a strahu da se može rešiti na štetu okrivljenog nema mesta. To je u skladu sa duhom našeg krivičnog postupka, prvenstveno imajući u vidu položaj okrivljenog, zasnovan na principu socijalističke humanosti. Uz pravnu sigurnost obavezno se navodi i razlog pravičnosti. Naime, smatra se da je nepravično da sud donese odluku na štetu okrivljenog, ako je samo on uložio pravni lek, jer neulaganje pravnog leka od protivne stranke može se smatrati prećutnom saglasnošću o zakonitosti i pravičnosti napadnute presude. Kao argumenti za postojanje ove ustanove navode se još relativna pravnosnažnost presuda i dispozicioni karakter postupka po pravnim lekovima.¹⁾

Polazni osnovi za opravdavanje ili negiranje ustanove zabrane reformatio in peius, moraju biti socijalistički principi na kojima je izgrađen čitav naš krivični postupak. Zatim, mora se imati u vidu cilj pravnih lekova koji se sastoji u otklanjanju nezakonitosti i nepravilnosti u sudskim odlukama, što ujedno znači i »uklanjanje otežanja«.²⁾ Ako se ovo prihvati kao polazni osnov, onda se nužno nameće postojanje ove ustanove. Zato su i prihvatljivi argumenti pravičnosti i pravne sigurnosti subjekata, koji opravdavaju postojanje zabrane reformatio in peius. Iz istih razloga postojanje zabrane opravdava se na osnovu relativne pravnosnažnosti presuda, te fakultativnog karaktera postupka po pravnim lekovima, samo što se sada posmatranje ove problematike vrši kroz prizmu strukture krivičnog postupka.

Zbog rečenog smatramo da je drugo stanovište ispravnije, tj. da zabrana reformatio in peius predstavlja imanentan elemenat savremenog socijalističkog krivičnog postupka, kakav je naš. No, samo

¹⁾ Dr P. Marina, Teorija na krivičnata postapka, Skripta, Skopje, 1958, str. 117.

²⁾ Citirano prema M. Grubiša, aZbrana reformatio in peius i činjenično stanje u krivičnom postupku, Naša zakonitost, 1961, 9—10, dr Hans Bannecke — dr Ernst Beling, Lehrbuch des Deutschen Reichs—Strafprozessrechts, Breslau, 1900, 443.

navođenje argumenata za postojanje ove ustanove nije dovoljno, ako se pored toga ne uzmu u razmatranje i razlozi koji govore protiv. Naime, razlozi »za« i »protiv« mogu postojati nezavisno jedni od drugih ako se direktno ne konfrontiraju. Zbog toga ćemo pokušati da opovrgnemo navode oprečnog shvatanja.

Postojanje zabrane preinačenja na štetu, po shvatanju protivnika, predstavlja ograničenje utvrđivanja istine u krivičnom postupku. Ova tvrdnja je tačna. Međutim, da li se samo na osnovu toga može osporavati postojanje neke ustanove u krivičnom postupku? Ovo pitanje dobija u svom značaju, kada se zna da postoje u krivičnom postupku i druga odstupanja od principa utvrđivanja istine. Tako se navodi: vezanost suda optužbom, utvrđivanje nekih činjenica samo na osnovu pravnosnažne presude,³⁾ mogućnost okrivljenog da čuti, slučajevi u kojima se odstupa od slobode upotrebe dokaza,⁴⁾ fakultativni karakter postupka po pravnim lekovima itd. Međutim, niko zbog toga nije izveo zaključak da neko od ovih odstupanja, tj. principa ili ustanova; ne treba da postoji. Naprotiv, ta odstupanja od principa istine su opšteprihvaćena. Zato se ne može prihvatiti ovaj razlog ni kod problematike koju razmatramo. Ta odstupanja od materijalne istine ustanovljena su iz »razloga višeg reda«⁵⁾ koji važi i za zabranu reformatio in peius.

Razlog podređenosti društvenog interesa privatnom, predstavlja dosta argumentovanu kritiku. Društveni interes je da niko nevin ne bude osuđen, a da se krivcu za učinjeno krivično delo izrekne zaslužena kazna. Nezavisno od ovoga postoje socijalistički principi humanosti i pravičnosti, te zahtev pravne sigurnosti građana, koji takođe predstavljaju društveni interes. Prema tome, privatni interes u konkretnoj situaciji baziran je na ovim drugim društvenim vrednostima. Zato se konfrontiranje društvenog interesa privatnom u stvari svodi na suprostavljanje društvenih principa, interesa relativno iste vrednosti.

Smatra se da zabrana reformatio in peius omogućava da veliki broj krivaca izbegne zasluženu kaznu zbog neaktivnosti tužioca. Sigurno je da do toga u praksi dolazi. Stvari se mogu posmatrati i u obrnutom redosledu. Naime, ovakvo zakonsko regulisanje trebalo bi da bude pokretač na aktivnost tužioca, kako ne bi došlo da gore pomenute situacije. Ovde se prvenstveno ima uvidu javni tužilac čija je osnovna dužnost krivično gonjenje i čuvanje ustavnosti i zakonitosti.

Na kraju, kao argument protiv zabrane reformatio in peius navodi se povećan broj neosnovano uloženih pravnih lekova. Smatramo da bi se i ovaj nedostatak mogao otkloniti ako bi javni tužilac blagovremeno i uvek pobijao navode neosnovanog pravnog leka. To bi moglo kasnije i preventivno delovati u pravcu smanjenja broja ovako uloženihih pravnih lekova.

³⁾ Dr V. Bayer, Jugoslavensko krivično procesno pravo, Knjiga I, Zagreb, 1960, str. 116 i 157.

⁴⁾ Dr. T. Vasiljević, Sistem krivičnog procesnog prava SFRJ, Beograd, 1970, str. 316.

⁵⁾ Dr T. Vasiljević, op. cit. str. 316.

II

U teoriji i praksi postoji jedinstveno stanovište o tome za koje sve pravne lekove važi zabrana reformatio in peius. Međutim, ne postoji jedinstveno shvatanje o tome šta sve predstavlja rešavanje na štetu okrivljenog. Naime, postavlja se pitanje da li se ova zabrana odnosi, pored strožeg kažnjavanja i primene strožeg zakona, i na činjenično stanje. Isto tako, potrebno je dati odgovor na pitanje u kom obimu važi zabrana, ako je odlukom suda pravnog leka krivična stvar vraćena na ponovno odlučivanje prvostepenom sudu. Odgovori na postavljena pitanja određuju obim primene zabrane reformatio in peius, te ćemo se na njima zadržati.

Opšteprihvaćeno je stanovište da zabrana reformatio in peius važi za sve redovne i vanredne pravne lekove. To je izričito predviđeno Zakonom o krivičnom postupku SFRJ. Tako, zabrana važi za žalbu na presudu prvostepenog suda (čl. 378.), za žalbu na rešenje (čl. 398.), kao i za vanredne pravne lekove — zahtev za ponavljanje krivičnog postupka (čl. 409/4) i zahtev za zaštitu zakonitosti (čl. 420. st. 3). Naravno, zabrana važi i za žalbu na presudu drugostepenog suda, jer se na ovaj pravni lek shodno primenjuju odredbe koje važe za žalbu na presudu prvostepenog suda, sem što se ne može održati glavni pretres pred sudom trećeg stepena.

Različita teoretska shvatanja prisutna su kada je u pitanju zabrana reformatio in peius u postupku po žalbi na presudu. Naime, zabrana se može odnositi na odluku o kazni, na primenu strožeg zakona, odnosno na pravnu kvalifikaciju, kao i na činjenično stanje.

Svi teoretičari se slažu da se zabrana preinačenja na štetu okrivljenog odnosi na izricanje strože kazne od strane suda pravnog leka. Ovo stanovište zastupali su još teoretičari krivičnog procesnog prava stare Jugoslavije.⁶⁾ To je i razumljivo kada se ima u vidu tekst § 372 Zakonika o sudskom krivičnom postupku iz 1929. godine, kojim se izričito predviđa da se ne može »izreći ni stroža kazna od one, izrečene u presudi, koja se pobija«. Donošenjem Zakona o krivičnom postupku FNRJ iz 1948. godine, važenje zabrane reformatio in peius u odnosu na strožu kaznu nije bilo izričito predviđeno. Međutim, to nije bila prepreka da se u teoriji i praksi zauzme takvo gledište, jer formulacija u čl. 261. pomenutog Zakona dozvoljava ovakvo tumačenje. Kasnijim propisima ponovo se izričito predviđa primena zabrane u pomenutom pravcu, što jedinstveno prihvata i teorija.

Međutim, spor nastaje povodom odgovora na pitanje šta se ima smatrati strožom kaznom. Sigurno je da se ne može prihvatiti zakonsko rangiranje kazni. Ovo zbog toga što u konkretnoj situaciji izrečena blaža vrsta kazne može biti teža za okrivljenog od strože kazne u manjem iznosu. Na primer, izrečena kazna od dve godine zatvora teža je za okrivljenog od jedne godine strogog zatvora, pogotovo ako se ima u vidu izdržavanje kazne lišenja slobode. Dakle, ovaj

⁶⁾ Vidi dr B. Marković, Udžbenik sudskog krivičnog postupka Kraljevine Jugoslavije, Beograd, 1930, str. 553; dr M. Dolenc, Teorija sudskog krivičnog postupka za Kraljevinu Jugoslaviju, Beograd, 1933, str. 255; dr L. Henigzberg, Krivični postupak o pravnim lekovima, Beograd, 1933, str. 75.

primer nam govori da stroža kazna po vrsti, ne mora biti stroža i kod konkretnog izricanja od blaže kazne po vrsti. Međutim, ovaj problem nije prisutan samo u odnosu kazne zatvora prema strogom zatvoru, već i kod drugih kazni. Takav problem se može postaviti i kod odnosa novčane kazne i ztvora, u zavisnosti od materijalnog stanja okrivljenog. Mislimo da se ovo pitanje može rešiti samo na taj način, što će sud na osnovu slobodnog sudijskog uverenja u konkretnom slučaju, imajući u vidu sve činjenice i okolnosti rešiti koja je kazna po vrsti i visini teža za okrivljenog.

Povodom primene zabrane reformatio in peius na pravnu kvalifikaciju u zakonodavstvu su data različita rešenja. Tako je bivše hrvatsko pravo ograničavalo ovu zabranu i svodilo je samo na odluku o kazni, čime je onemogućen domašaj u odnosu na pravnu kvalifikaciju. I propisi RSFSR predviđaju ovakvo rešenje.⁷⁾ U zakonodavstvu i teoriji Jugoslavije opšteprihvaćeno je da se zabrana, odnosi i na pravnu kvalifikaciju. Još su teoretičari stare Jugoslavije smatrali da »iz § 327 se vidi da se zabrana reformatio in peius ne odnosi samo na kaznu, jer se tu u prvom redu naređuje, da se pobijena odluka, dakle bez obzira na to da li ona sadrži kaznu ili ne, ne može promeniti na štetu okrivljenikovu. Iz toga izilazi da se zabrana reformacije in peius odnosi i na kvalifikaciju dela.«⁸⁾

I naše pozitivno pravo, kao i savremena teorija, predviđa primenu ove ustanove i u odnosu na pravnu kvalifikaciju. Tako se u čl. 378 ZKP kaže: »u takvom slučaju sud ne sme optuženog osuditi po strožem krivičnom zakonu«. Prema tome, sud ne sme primeniti stroži zakon, tj. sve odredbe tog zakona o »krivičnom delu, krivcu, kazni, procesnim pretpostavkama itd.«,⁹⁾ ako su ispunjeni uslovi za primenu zabrane reformatio in peius. Treba napomenuti da je blaži onaj zakon čijom primenom se postiže oslobađanje odnosno nekažnjavanje okrivljenog, tj. zakona koji ne predviđa izvršeno delo kao krivično delo, isključuje krivičnu odgovornost, isključuje kažnjivost, predviđa oslobađanje od kazne. Ako se okrivljeni ne može osloboditi, odnosno ne kazniti, blaži je onaj zakon koji predviđa blaže kažnjavanje. Zatim, blaži je zakon koji predviđa blažu vrstu kazne. Ako oba zakona predviđaju istu vrstu i visinu kazne blaži je onaj koji ne predviđa sporednu kaznu. U slučaju da oba zakona predviđaju glavnu i sporednu kaznu, onda je blaži onaj koji predviđa blažu sporednu kaznu.¹⁰⁾

U pogledu utvrđivanja drukčijeg činjeničnog stanja od onog u pobijanoj presudi, imajući u vidu važnije zabrane reformatio in peius, zauzeti su različiti stavovi. Oni se mogu svrstati u dve grupe.

Po prvom stanovištu sud pravnog leka može utvrditi drukčije činjenično stanje od onog u napadnutoj presudi, iako to ide na štetu okrivljenog. Naravno ima se u vidu situacija kada sud ovako rešava po pravnom leku izjavljenom u korist okrivljenog, tj. kada su

7) Vidi M. S. Strgovič, Krivični sudski postupak, Beograd, 1948, str. 382-383.

8) Dr B. Marković, op. cit. str. 553.

9) Dr T. Tasiljević, op. cit. str. 574.

10) Opširnije o određivanju blažeg Zakona vidi: Dr. Ljubiša Jovanović, Krivično pravo — Opšti deo, Beograd, 1973, str. 129.

ispunjeni uslovi za primenu zabrane. Da li će se na činjenično stanje koje ide na štetu okrivljenog primeniti stroži zakon ili izreći stroža kazna? Jedni smatraju da sud može utvrditi činjenično stanje koje ide na štetu okrivljenog, ali ne sme primeniti stroži zakon niti izreći strožu kaznu.¹¹⁾ Po ovom shvatanju ovakvo rešenje je nužno zbog toga što je sud dužan da utvrdi istinito činjenično stanje, jer ga na to obavezuje princip istine, a ne može primeniti stroži zakon ni izreći strožu kaznu, jer ga na to obavezuje zabrana reformatio in peius. Drugi pak idu još dalje. Smatraju da se na novo utvrđenom činjeničnom stanju koje je na štetu okrivljenog mogu primeniti odgovarajući krivični propisi, što nužno dovodi do primene strožeg zakona ili strožeg kažnjavanja.¹²⁾ Oni su bar dosledniji u poštovanju principa istine.

Po drugom stanovištu »sa utvrđivanjem novog činjeničnog stanja može se ići samo dotle dok ono ne bude nepovoljnije za optuženog od onog koji je bilo utvrđeno u pobijanoj, odnosno prijašnjoj presudi, tj. do granica određenih zabranom reformatio in peius«. ¹³⁾ Drugim rečima, u postupku po pravnim lekovima povodom pravnog leka uloženog u korist okrivljenog, zabrana reformatio in peius važi i za činjenično stanje.

Zbog razloga koje smo naveli za opravdanje postojanja ove ustanove, a koji su ujedno i cilj njenog uvođenja u krivični postupak, smatramo da je drugo stanovište ispravnije. Naime, razlozi pravičnosti i pravne sigurnosti diktiraju apsolutno dejstvo zabrane reformatio in peius. Takvo dejstvo je u skladu i sa relativnom pravno-snažnošću presude i fakultativnim karakterom postupaka po pravnim lekovima. Apsolutno dejstvo znači da sud rešavajući po pravnom leku uloženom u korist okrivljenog ne sme doneti odluku koja bi na bilo koji način išla na štetu okrivljenog. Donja granica promene položaja okrivljenog je napadnuta presuda. Ako se ovako shvata dejstvo, onda je sasvim razumljivo da se zabrana reformatio in peius odnosi i na činjenično stanje.

Zbog toga je prvo stanovište neprihvatljivo, nezavisno o kojoj se varijanti radi. Pored toga ono u sebi nosi neka neprihvatljiva rešenja. Tako, ako bi smo prihvatili varijantu prvog stanovišta po kojoj sud sme da utvrdi drugačije činjenično stanje od onog iz naprednute presude, a na štetu okrivljenog, ali ne sme da primeni stroži zakon ili strože kazni okrivljenog, to bi bilo poštovanje principa radi principa. Tu bi se utvrdilo istinito činjenično stanje, ali bez ikakvih daljih posledica. Ako bi smo prihvatili drugu varijantu, da sud na novo utvrđenom činjeničnom stanju donese odluku koja može biti i na štetu okrivljenog, to bi ustvari značilo izigravanje ustanove zabrane reformatio in peius. Ova ustanova je uvedena da bi se okrivljeni oslobodio straha da se njegov pravni lek može okrenuti protiv njega, a prihvatanjem ovog stanovišta postiže se suprotno, jer bi u

¹¹⁾ Vidi B. Petrić, Identitet presude i optužbe, Naša zakonitost, 1957, 9—10, str. 349.

¹²⁾ Vidi M. Petrović, Problem tumačenja i primene zabrane reformatio in peius, Arhiv, 1955, 3.

¹³⁾ Dr M. Grubiša, Zabrana reformatio in peius i činjenično stanje u krivičnom postupku, Naša zakonitost, 1961, 9—10, str. 419.

svakom slučaju kada utvrdi drugojačije činjenično stanje sud mogao doneti odluku na štetu okrivljenog. Pored toga ovakvim tumačenjem zabrane reformatio in peius ograničava se njeno važenje u odnosu na primenu strožeg zakona i strožeg kažnjavanja, jer se njeno važenje priznaje u ovom pravcu osim ako je utvrđeno odrujojačije činjenično stanje. Međutim, zakonodavac ne pravi nikakvu razliku u pogledu osnova koji izazivaju primenu strožeg zakona ili strože odmeravanje kazne. To znači da zabrana važi kako u slučaju drukčije pravne kvalifikacije i strožeg kažnjavanja baziranom na činjeničnom stanju iz napadnute presude, tako i u slučaju novoutvrđenog činjeničnog stanja. No, ne sme se iz ovoga zaključiti da sud ne sme utvrđivati nove činjenice i okolnosti. Naprotiv, on je dužan da to učini ako je žalba uložena zbog nepotpunog ili pogrešno utvrđenog činjeničnog stanja, ali u utvrđivanju novih činjenica ići će samo dotle dok to koristi okrivljenom.

Da bi se u potpunosti sagledao obim primene zabrane reformatio in peius, potrebno je objasniti njeno važenje na ponovnom suđenju pred prvostepenim sudom, na osnovu odluke suda pravnog leka. Naravno, opet se ima u vidu situacija kada je pravni lek uložen u korist okrivljenog, a odluka o upućivanju predmeta na ponovno suđenje prvostepenom sudu je doneta povodom tog pravnog leka.

Ako dođe do ponovnog suđenja pred prvostepenim sudom smatra se da zabrana reformatio in peius važi. Tako, prvostepeni sud ne može primeniti stroži zakon, niti strože kazniti okrivljenog. U pogledu važenja zabrane u odnosu na činjenično stanje važi sve ono što smo rekli o primeni ove ustanove pred sudom pravnog leka. Prema tome, postoji mišljenje da sud može utvrđivati u potpunosti činjenično stanje, a ako je ono na štetu okrivljenog sud ga može strože kazniti ili primeniti stroži zakon. Zatim, sledeće mišljenje je da sud može u potpunosti i istinito utvrditi činjenično stanje, ali ne može na osnovu tog činjeničnog stanja primeniti stroži zakon, niti strože kazniti okrivljenog.¹⁴⁾ Drugim rečima, novoutvrđeno činjenično stanje ne može ići na štetu okrivljenog zbog važenja zabrane reformatio in peius.

Suprotno ovim mišljenjima postoji mišljenje da zabrana važi u odnosu na činjenično stanje, nezavisno od toga što se radi o ponovnom suđenju pred prvostepenim sudom. Prema tome, prvostepeni sud može utvrđivati činjenično stanje do granica određenih prethodnom presudom. Što se tiče činjenica koje idu u korist okrivljenom, sud ih može utvrđivati neograničeno.

Izuzimajući prvo stanovište po kome prvostepeni sud na osnovu utvrđenog činjeničnog stanja koja će ići na štetu okrivljenog, druga dva stanovišta u osnovi su prihvatljiva. Ovo zbog toga što ova gledišta, za razliku od prvog, ne osporavaju primenu zabrane reformatio in peius. No, kako je obim primene zabrane različit po ovim shvatanjima, mislimo da je ispravnije ono shvatanje po kome sud ne sme utvrditi ni činjenično stanje koje će ići na štetu okrivljenom.

¹⁴⁾ Dr T. Vasiljević, Sistem krivičnog procesnog prava SFRJ, Beograd, 1970, str. 577.

Ovakvom tumačenju zabrane reformatio in peius, stavlja se prigovor da je ono praktično neostvarljivo. Naime, sud prilikom izvođenja dokaza ne može unapred znati da li će utvrditi činjenicu u korist ili na štetu okrivljenog. Na primer, kod saslušanja svedoka o nekoj pravno relevantnoj spornoj činjenici nije unapred poznato da li će iskaz tog svedoka koristiti ili ići na štetu okrivljenog. U suštini problem se svodi na to šta se smatra utvrđenom činjenicom, te se može dati sledeći odgovor na učinjenu primedbu. Tačno je to da sud unapred ne može znati da li će prilikom izvođenja dokaza saznati činjenice koje idu u prilog ili na štetu okrivljenog. Međutim, te činjenice koje idu na štetu okrivljenog neće se unositi u presudu, što u suštini znači da iako su saznate nisu utvrđene. Znači, sud ne treba da utvrđuje činjenice koje idu na štetu okrivljenog, a ako ih sazna u toku glavnog pretresa one pravno ne postoje, jer utvrđivanje takvog činjeničnog stanja predstavlja rešavanje na štetu okrivljenog, što isključuje zabrana reformatio in peius. Ovakvo tumačenje je posledica shvatanja apsolutnog dejstva zabrane, koja u suštini znači da bilo kakvo rešavanje na štetu okrivljenog nije dozvoljeno, ako su ispunjeni uslovi za primenu zabrane. Prema tome nije dozvoljeno ni utvrđivanje činjeničnog stanja na štetu okrivljenog. Ovakvo tumačenje je analogno tumačenju prekoračenja optužbe, gde se utvrđene činjenice izvan okvira optužbe pravno smatraju nepostojećim i zbog toga one ostaju neiskorišćene, te se ne unose ni u dispozitiv ni obrazloženje presude.¹⁵⁾

Ako se ovako shvati zabrana, može se postaviti pitanje da li javni tužilac može iznositi nove činjenice i predlagati nove dokaze. Odgovor na postavljeno pitanje ne sme biti negativan, tj. ne sme se zaključiti da javni tužilac ne može predlagati nove dokaze. On to može činiti ali samo u ograničenoj meri. To znači da javni tužilac može iznositi nove činjenice i predlagati nove dokaze ako to ide u korist okrivljenog. Isto tako, može predlagati dokaze kojim će opovrgavati činjenice navedene u prilog okrivljenog. Ali, javni tužilac ne treba iznositi nove činjenice i predlagati nove dokaze koji idu na štetu okrivljenog, jer to nema svrhe, s obzirom da se na takvo utvrđeno činjenično stanje ne može primeniti odgovarajući krivični propis zbog važenja zabrane reformatio in peius. Pa kad se ne može postići svrha, onda ne treba bespotrebno angažovati pravosudne organe da to utvrđuju, što bi bilo u skladu sa ekonomičnošću postupka.

Treba takođe reći kakav je sada odnos između mogućnosti izmene i proširenja optužnice, s jedne strane, i zabrane reformatio in peius, s druge strane. Imajući u vidu izloženo shvatanje o zabrani, jedino se može zaključiti da javni tužilac može menjati optužbu ako to koristi okrivljenom. Dakle, može utužiti za blaže krivično delo, ili neko drugo delo koje je lakše, odnosno iste težine sa već utuženim. Javni tužilac ne sme izmeniti optužnicu na štetu okrivljenog, tj. sud ne sme uvažiti takvu izmenu, jer bi to bilo u suprotnosti sa ustanovom zabrane reformatio in peius.

¹⁵⁾ Dr. M. Grubiša, op. cit. str. 428.

Posle ponovnog suđenja, ako se uloži pravni lek zabrana reformatio in peius i dalje važi, nezavisno od toga ko je uložio pravni lek i nezavisno od toga da li je pravni lek uložen u korist ili na štetu okrivljenog. Znači, ulaganje pravnog leka na štetu okrivljenog od strane javnog tužioca ne isključuje primenu ove ustanove, jer ona šteti okrivljenom sve do pravnosnažnog i konačnog rešenja krivične stvari, povodom pravnog leka uloženog u korist okrivljenog. To je i razumljivo, jer javni tužilac ne bi došao u mogućnost da ulaže pravni lek na štetu protiv presude donete na ponovnom suđenju, da nije bilo pravnog leka uloženog u korist okrivljenog protiv prve presude prvostepenog suda. Ako bi se drugačije ovo pitanje rešilo, to bi značilo da je okrivljeni upotrebom pravnog leka pogoršao svoj položaj, što zabrana isključuje.

U pogledu proširenja optužbe na novo krivično delo, razumljivo je da zabrana ne važi, jer se ona odnosi samo na delo utvrđeno u presudi protiv koje je uložen pravni lek u korist okrivljenog.

Na kraju izlaganja o obimu primene zabrane reformatio in peius možemo zaključiti da se u postupku po pravnim lekovima ne može doneti odluka koja će na bilo koji način ići na štetu okrivljenog, ako su ispunjeni uslovi za primenu ove ustanove.

III

U situaciji kada je javni tužilac izjavio pravni lek postavlja se pitanje da li tada važi zabrana reformatio in peius. Odgovor se može dati ako se pođe od same definicije. Već smo rekli da zabrana u suštini znači da se u postupku po pravnim lekovima ne može doneti odluka na štetu okrivljenog, povodom pravnog leka uloženog u njegovu korist. Zatim, u objašnjenju ove situacije treba imati u vidu cilj uvođenja zabrane, kao i njen obim primene. Da bi smo dali potpun odgovor razmotrićemo nekoliko situacija.

Ako je samo javni tužilac uložio pravni lek na štetu okrivljenog, razumljivo je da tada zabrana ne važi. Znači, zbog toga što sud ne donosi odluku povodom pravnog leka izjavljenog u korist okrivljenog, jer takvog pravnog leka uopšte nema, ona može pogoršati njegov položaj.

Ako je pravni lek javni tužilac uložio u korist okrivljenog, nezavisno od toga da li je i okrivljeni uložio pravi lek, zabrana važi. U ovoj situaciji i jedan i drugi pravni lek uloženi su samo u korist okrivljenog, pa stoga sud može doneti samo odluku povodom pravnog leka izjavljenog u korist okrivljenog, jer pravnog leka na štetu okrivljenog nema, što znači da se ne može rešiti na štetu okrivljenog.

Sada ćemo razmotriti situaciju kada je pored pravnog leka uloženog od strane okrivljenog, uložen od strane javnog tužioca pravni lek na štetu okrivljenog. Da li će važiti zabrana reformatio in peius zavisi od toga povodom čijeg pravnog leka se donosi odluka. Tako, ako je sud odbacio ili odbio pravni lek javnog tužioca, zabrana važi, jer pogoršanje položaja okrivljenog može sada nastati samo na osnovu odluke povodom njegovog pravnog leka. To je u skladu sa zakonskom definicijom da »ako je izjavljena žalba samo u korist okriv-

ljenog, presuda se ne sme izmeniti na njegovu štetu«, jer sada je ostala, tj. postoji *samo* žalba (pravni lek) izjavljen u korist okrivljenog. Ako su pak oba pravna leka uspela, odnosno ako je pravni lek okrivljenog odbačen ili odbijen, odnosno ako je pravni lek okrivljenog odbačen ili odbijen, a presuda se napada iz istih osnova, zabrana ne važi jer se odluka ne donosi povodom pravnog leka izjavljenog u korist okrivljenog, već i povodom pravnog leka izjavljenog na njegovu štetu.

U istoj ovoj situaciji, ako je okrivljeni napadao presudu zbog pogrešnog i nepotpuno utvrđenog činjeničnog stanja, a javni tužilac iz nekih drugih zakonskih osnova, pa pravni lek okrivljenog bude uvažen, zabrana *reformatio in peius* važi. Ovo zbog toga što pravni lek zbog drugog zakonskog osnova za napadanje presude postaje bespredmetan, jer je neposredno zavistan od činjeničnog stanja. U pomenutoj situaciji ovakvo tumačenje zabrane nužno se nameće, jer bi u protivnom bilo dovoljno da javni tužilac uloži žalbu i napadne presudu iz formalnih osnova, pa da isključi primenu zabrane, što svakako nije u skladu sa razlozima uvođenja ove ustanove u krivični postupak. Pored toga, ovo suprotno rešenje ne bi stimulatивно delovalo na rad i aktivnost javnih tužilaca, jer bi bilo dovoljno da se uloži pravni lek iz bilo kog zakonskog osnova pa da se ispravi sve ono što je propušteno u prvostepenom postupku. Isto tako ovo rešenje nije u suprotnosti sa čl. 378. ZKP, jer faktički sud rešava samo povodom pravnog leka izjavljenog u njegovu korist.

Iz svega izloženog može se zaključiti da nije dovoljno postojanje pravnog leka izjavljenog na štetu okrivljenog od strane javnog tužioca pa da zabrana *reformatio in peius* ne važi.

U postupku po pravnim lekovima sud ispituje po službenoj dužnosti napadnutu presudu u granicama apsolutnih nedostataka presude. Važenje zabrane *reformatio in peius* zavisi u ovoj situaciji od toga povodom kog pravnog leka je sud došao u mogućnost da ispituje napadnutu presudu po službenoj dužnosti, što u krajnjoj liniji znači povodom kog pravnog leka sud donosi odluku. To znači da se problem svodi na rešavanje već pomenutih situacija, pa će odgovor biti onakav kakav je dat u napred izloženom.

L'INTERDICTION REFORMATIO IN PEIUS DANS LA PROCÉDURE PÉNALE

— R é s u m é —

Dans cette étude est exposée l'interdiction reformatio in peius en tant qu'institution de la procédure pénale contemporaine. L'interdiction signifie dans le fond que dans la procédure d'après les voies de droit on ne peut pas prendre une décision au détriment de l'inculpé à l'occasion de la voie de droit déclarée à son profit.

Eu égard qu'il y a des adversaires de l'introduction de cette institution dans la procédure pénale, on allègue les raisons pour la justification de son existence. L'auteur considère que les principes socialistes de l'humanité, de l'équité, de la sécurité juridique, ainsi que les raisons de la validité juridique du jugement et du caractère facultatif de la procédure d'après les voies de droit, justifient l'existence de l'interdiction reformatio in peius.

Au sujet du volume de l'application qui est également examiné, on s'est placé sur le point de vue que l'interdiction se rapporte à l'application de la loi plus sévère, à la punition plus sévère, ainsi qu'à l'état de choses est motivée de telle façon que les faits dont on a pris connaissance dans la procédure d'après les voies de droit qui sont au détriment de l'inculpé sont considérés comme juridérés comme étant prouvés et ils ne sont pas inclus dans le jugement. En traitant la question du volume de l'application de l'interdiction l'auteur présente un exposé des motifs qui fait ressortir quelle loi doit être considérée comme plus sévère et quelle peine est plus sévère pour l'inculpé dans la situation concrète. Ensuite est exposée la validité de l'interdiction dans le jugement réitéré devant le tribunal de première instance et l'auteur considère que les limites de sa validité sont adéquates au volume de son application devant le tribunal des voies de droit.

Ensuite le rapport est déterminé de l'interdiction reformatio in peius d'après la modification et l'élargissement de la plainte, et de la possibilité du plaignant autorisé de présenter de nouveaux faits et de proposer de nouvelles preuves. La position est prise que la modification de la plainte au dépens de l'inculpé exclut cette institution. La même chose se rapporte aux nouveaux faits et preuves au dépens de l'inculpé. A cause de l'effet absolu de l'interdiction l'auteur considère que l'interdiction reformatio in peius est valable aussi dans la procédure d'après les voies de droit initiée sur la décision prise dans le jugement réitéré devant le tribunal de première instance.

A la fin est examiné le problème de la validité de l'interdiction quand le plaignant autorisé a engagé les voies de droit en même temps que le prévenu. Si les voies de droit sont engagées seulement au dépens du prévenu l'interdiction n'est pas valable, mais si elles sont initiées au profit, sans égards si elles sont engagées seulement par le prévenu ou aussi par le prévenu et par le plaignant autorisé, l'interdiction est valable. Dans la situation litigieuse lorsque avec l'inculpé les voies de droit ont été engagées aussi par le plaignant autorisé, mais à ses dépens, l'auteur considère que la validité de l'interdiction reformatio in peius dépend du fait à l'occasion de quelle voie de droit le tribunal rend la décision. Ainsi, si la voie de droit prononcée au dépens de l'inculpé, est écartée ou refusée, l'interdiction est valable, car le tribunal peut rendre la décision seulement à l'occasion de la voie de droit prononcée au profit eu égard qu'il est resté seul,

c'est-à-dire que lui seul existe maintenant au point de vue juridique. Dans le cas que les deux voies de droit sont adoptées, donc tant au dépens qu'au profit, l'interdiction n'est pas valable car dans cette circonstance on ne décide pas à l'occasion de la voie de droit au profit de l'inculpé, mais à l'occasion de la voie de droit à son détriment. On a en vue la situation quand les mêmes fondements légaux sont mentionnés pour attaquer le jugement. De même, toutes les autres situations sont réglées à l'aide du critère — à l'occasion de quelle voie de droit le tribunal rend la décision.

UZROCI RECIDIVIZMA I TRETMAN POVRATNIKA

1. *Pojam i vrste povrata.* U teoriji i zakonodavstvima pojedinih zemalja podeljena su gledišta oko određivanja pojma povrata. Jedna opšta i od svih prihvaćena definicija povrata do danas nije stvorena, tako da se zakonodavstva razlikuju kod određivanja ovog pojma.

S obzirom na prilaz određivanju pojma povrata moguće je razlikovati: krivičnopravno, kriminološko i penološko definisanje povrata.

Prema krivičnopravnom shvatanju »pod povratom se podrazumeva ponovno izvršenje krivičnog dela od strane lica koje je već bilo osuđeno za neko krivično delo.«¹⁾

Za razliku od krivičnopravnog shvatanja povrata, kriminološko shvatanje polazi od izvršenja novog krivičnog dela bez obzira na osuđivanost za ranije izvršeno krivično delo. Bitno je da je jedno lice izvršilo više od jednog krivičnog dela iste vrste ili bilo koje drugo krivično delo. Prema kriminološkoj definiciji povrata materijalno postoji više krivičnih dela i sva su ona povezana izvesnim svojstvima ličnosti njihovog učinioca. Tako se »tek u jedinstvenoj oceni celokupnog kriminalnog ponašanja učinioca može dobiti ukupna predstava o prirodi i značaju njihovih kriminalnih naklonosti i tendencija.«²⁾ Kriminološka definicija ukazuje na opasnost ličnosti povratnika, koja se delimično podudara sa društvenom opasnošću, jer se sastoji u mogućnosti izvršenja novog krivičnog dela. Stoga se u kriminologiji upotrebljava pojam recidivizma za označavanje posebne društvene pojave u okviru kriminaliteta.

Penološka definicija povrata polazi od ponovnog dolaženja učinioca krivičnog dela u kaznenu ili drugu ustanovu radi izvršenja krivične sankcije za delo koje je učinio posle izdržane kazne za prethodno krivično delo. Prema ovoj definiciji povratnik je lice koje je već boravilo u ustanovi za izvršenje kazne lišenja slobode zbog ranije izvršenog krivičnog dela i koje zbog novog izvršenog krivičnog dela ponovo dolazi u ustanovu za izvršenje kazne lišenja slobode.

2. *Rasprostranjenost recidivizma i značaj njegovog izučavanja.* Problemu recidivizma poklanja se posebna pažnja u krivičnopravnoj i kriminološkoj teoriji i praksi kriminalne politike. Za kriminologe

¹⁾ Dr Ljubiša Jovanović: Krivično pravo — opšti deo, str. 274, »Naučna knjiga«, Beograd 1973 (326).

²⁾ Dr Janko Tahović: Krivično pravo — Opšti deo, str. 274, »Savremena administracija«, Beograd 1961 (380).

je naročito značajan problem recidivizma kao posebne društveno negativne pojave i, prema rečima švajcarskog autora Erwina Frey-a, »praktični zadatak kriminologije biće ispunjen kad jednom reše taj problem«. ³⁾

Jedan od razloga za poklanjanje posebne pažnje izučavanju ovog problema je činjenica da recidivizam raste brže od kriminaliteta. U periodima kada dolazi do povremenog ili konstantnog smanjenja globalnog kriminaliteta, recidivizam ili ostaje u istom obimu ili raste. Na ovo ukazuju procene o udelu povrata u ukupnom kriminalitetu, koje se, na osnovu statističkih podataka u raznim zemljama, kreću od 20—60%. ⁴⁾ Podaci sudske statistike u našoj zemlji pokazuju da je u periodu od 1953—1959 godine bilo prosečno godišnje osuđenih 123.000 lica sa udelom povratnika od 14,3% a u periodu od 1960—1966 godine prosečno godišnje 115.700 lica sa udelom povratnika od 12,1%. ⁵⁾ Prema statističkom godišnjaku Jugoslavije za 1974. godinu u 1972. godini bilo je 101.968 punoletnih osuđenih lica, od toga sa ranijom osudom 12.664 lica (12,41%). Iz Statističkog godišnjaka Jugoslavije za 1975. godinu vidi se da je 1973. godine bilo 91.408 punoletnih osuđenih lica a od toga 13.549 lica sa ranijom osudom (14,82%), dok je prema Statističkom godišnjaku Jugoslavije za 1976. godinu ukupan broj punoletnih osuđenih lica 1974. godine bio je 106.031 a od toga lica sa ranijom osudom 15.783 (14,88%). ⁶⁾ Prema ovim podacima postoji izvesno povećanje udela povratnika u ukupnom broju osuđenih lica u godinama 1972, 1973 i 1974. u odnosu na periode 1953—1959 i 1960—1966.

Iz navedene rasprostranjenosti recidivizma proizilazi da je recidivizam »društvena pojava vrlo tvrdokorna i otporna protiv svih dosad poznatih i primenjivanih mera za suzbijanje i sprečavanje ovih pojava i veoma elastična u smislu prilagođavanja promenama u društvenim kretanjima«. ⁷⁾ Značaj izučavanja recidivizma sa kriminološkog stanovišta je u ukazivanju na povećanu društvenu opasnost recidivizma, koja se ogleda u njegovoj postojanosti, potencijalnoj opasnosti, uticaja na okolinu — naročito na maloletnike, povezanosti sa pojavama socijalne patologije, zaraznom delovanju u određenim sredinama — zatvorima ili društvenim grupama izvan zatvora, naročito onim koje su izložene uticaju nepovoljnih društvenih činilaca. ⁸⁾

Na važnost izučavanja problema recidivizma ukazuje činjenica da je recidivizam razmatran na Trećem međunarodnom kongresu za kriminologiju u Londonu 1955. godine, Trećem kongresu UN u Štokholmu 1965. godine i XVIII Međunarodnom kursu iz kriminologije u Beogradu 1969. godine, dok je recidivizam maloletnika razmatran 1967. godine na Humboltovom univerzitetu u Istočnom Berlinu.

³⁾ cit. dr Bogdan Zlatarić: Legalni aspekt povrata, str. 340, Problemi povrata, XVIII Međunarodni kurs iz kriminologije, Beograd, 1971. (568).

⁴⁾ E. Ferri: Sociologie criminelle, str. 142, cit. dr Bogdan Zlatarić: Legalni aspekt povrata, str. 340.

⁵⁾ Dr Katja Vodopivec: Rezultati istraživanja o povratnicima u Institutu za kriminologiju pri Prav. fakultetu u Ljubljani, str. 534, Problemi povrata.

⁶⁾ Statistički godišnjak Jugoslavije za 1974, 1975 i 1976. g.

⁷⁾ Dr Peter Kobe: Opšti pogled na etiologiju recidivizma, JRKKP 1/69, str. 52—53.

⁸⁾ Dr Peter Kobe: Opšti pogled na etiologiju recidivizma, str. 53.

3. *Kriminološke klasifikacije recidivista.* Recidivisti ne predstavljaju homogenu grupu, već se razlikuju po socijalnim, psihološkim elementima, etiološkim karakteristikama svoga ponašanja i okolnostima pod kojima vrše krivična dela.⁹⁾ Stoga se kao poseban problem postavlja problem klasifikacije recidivista, kome se problemu posvećuje posebna pažnja na nacionalnom i međunarodnom planu od strane mnogih teoretičara i praktičara. Ipak, jedinstveni sistem klasifikacije, koji bi važio za sve zemlje, nije stvoren, pa se zakonodavstva razlikuju kod razmatranja ovog problema, a postoje i razlike u shvaćanjima teoretičara i realnim mogućnostima za ostvarivanje takvog sistema.

Jedna od kriminoloških klasifikacija recidivista, koja se javlja najpre u teoriji a zatim u nekim zakonodavstvima, polazi od razlikovanja tri kategorije recidivista: delinkventi iz navike, delinkventi po tendenciji i profesionalni delinkventi.¹⁰⁾ Najčešći kriterijum za razgraničenje navedenih kategorija je sadržina psihičkih stanja kod ovih delinkvenata (navika, tendencija, profesionalnost).¹¹⁾

Delinkvent iz navike je »lice koje njegova neprilagođenost da živi u društvu, vodi ponovljenim konfliktima sa sredinom, konfliktima koji u ovom slučaju uzimaju formu prestupa protiv pravila koja se u toj sredini smatraju neophodnim.«¹²⁾

Delinkvent po tendenciji takođe poseduje sklonost ka kriminalnom ponašanju, a od delinkventa iz navike se razlikuje prema poreklu te sklonosti. Za razliku od delinkventa iz navike, kod koga je sklonost ka kriminalnom ponašanju uslovljena egzogenim faktorima, kod delinkvenata po tendenciji dominiraju faktori koji proizilaze iz ličnosti, bio-psihološki uslovi, najčešće nasledni, tako da se ova kategorija delinkvenata približava kategoriji delinkvenata psihopata. Međutim, s obzirom na povezanost ličnosti i socijalnih uslova, neki autori smatraju da se kategorija delinkvenata po tendenciji raslojava na anormalne delinkvente (sklonost ka kriminalnom ponašanju rezultira iz određenih duševnih obolenja, poremećaja ili nastranosti) i delinkvente po navici.¹³⁾

Kategorija profesionalnih delinkvenata odlikuje se time što im je kriminalno ponašanje jedino zanimanje, jedna vrsta zanata kojim ostvaruju sredstva za egzistenciju. »Ono što karakteriše ovu kategoriju delinkvenata, to je da su oni postigli jedan stepen kriminalne zrelosti u tom smislu što je njihov stav prema društvu nepopravljivo neprijateljski i što oni odlično poseduju jednu ili više kriminalnih tehnika.«¹⁴⁾

⁹⁾ Dr Milan Milutinović: *Kriminologija sa osnovama kriminalne politike i penologije*, str. 196, Savremena administracija, Beograd, 1976 (621).

¹⁰⁾ Dr Ljubiša Lazarević: *Povratnici, delinkventi po navici, profesionalni delinkventi i delinkventi po tendenciji u savremenom krivičnom pravu*, JRKKP, januar-mart 1966, str. 16 (172).

¹¹⁾ Dr Janko Tahović: *Krivično pravo*, str. 275.

¹²⁾ P. Canat: *Le probleme de l'unification de la peine et de mesure de suretéen qui concerne spécialement les delinüuant d' habitude*, cit. Dr Ljubiša Lazarević: *Povratnici, delinkventi po navici*... str. 16.

¹³⁾ Dr Ljubiša Lazarević: *Povratnici, delinkventi po navici*... str. 17.

¹⁴⁾ J. Pinalat: *Le probleme de l'unification des peines et mesures de surete*; *Revue international de droit pénal*, 1953, str. 583, cit. Dr Ljubiša Lazarević: *Povratnici, delinkventi po navici*... str. 17.

Polazeći od kriminološke klasifikacije recidivista zakonodavstva Švajcarske, Norveške, SR Nemačke, Belgije i Italije pored kategorije multirecidivista predviđaju kategoriju delinkvenata iz navike, a teorija i praksa Velike Britanije ne upotrebljavaju pojam recidivista, već zločinca iz navike. Naše krivično zakonodavstvo odredbama čl. 40 i 40-a KZ predviđa odmeravanje kazne u slučaju povrata i višestrukog povrata. U teoriji se smatra¹⁵⁾ da je kod određivanja višestrukog povrata — odredba čl. 40-a KZ — prihvaćena koncepcija delinkvenata iz navike, jer se za postojanje višestrukog povrata, pored objektivnih uslova (ranija osuđivanost, izvršenje novog krivičnog dela, određen protek vremena od dana izdržane kazne do ponovnog izvršenja krivičnog dela), traži se da je učinilac krivičnog dela ispoljio sklonost da i dalje vrši krivična dela, koju sklonost utvrđuje sud kroz ocenu ranije izvršenih krivičnih dela i ličnosti učinioca.

Pored navedene klasifikacije recidivista u literaturi postoje i drugi sistemi podela recidivista. Najčešće su sociološke klasifikacije (u okviru ovih klasifikacija vrši se podela prema različitim kriterijumima: stepenu društvene opasnosti — asocijalni i antisocijalni; specijalizaciji — profesionalni i mešoviti) i psihološke klasifikacije (povratnici aktivnog i pasvnog stanja, prema kriterijumu karaktera i povratnici sa normalnom i subnormalnom inteligencijom, prema kriterijumu inteligencije. J. Pinatel razlikuje tri kategorije recidivista: profesionalni, neprilagođeni i slučajni. R. Cavan deli recidiviste na četiri tipa: profesionalni delinkventi, kriminalci sa belim okovratnikom, lakši delinkventi i mešoviti tip.¹⁶⁾

Značaj kriminoloških klasifikacija recidivista je u tome što mogu da posluže penološkom tretmanu recidivista, jer polaze pre svega od karakteristika njihove ličnosti. Sem toga »logička klasifikacija i stvaranje tipova u bilo kojoj oblasti uz odgovarajuće rezerve može doprineti naučnom uopštavanju, pa posebno i praktičnim rezultatima.«¹⁷⁾

II UZROCI RECIDIVIZMA

1. *Uzroci kriminaliteta i njihovo delovanje na ponavljanje izvršenja krivičnih dela.* Recidivizam uglavnom ima iste opšte uzroke koje ima i kriminalitet. Smatra se da je kriminogeneza recidivizma i kriminaliteta u suštini zajednička.¹⁸⁾ To znači da na ponavljanje izvršenja krivičnih dela utiču pre svega elementi društvene sredine — opšti uzroci kriminaliteta, kao i razni posebni faktori i okolnosti — kriminalni faktori, koji predstavljaju neposredan uzrok kriminaliteta shvaćenog kao pojave u životu pojedinca i društva. Kao i kod kriminaliteta kao društvene pojave, etiologija recidivizma kao društvene pojave izražava se kroz opšte zakonitosti a o uzročnosti i relativnoj određenosti čovekovog ponašanja.

¹⁵⁾ Dr Ljubiša Lazarević: Povratnici, delinkventi po navici... str. 19.

¹⁶⁾ Dr Milan Milutinović: Kriminologija, str. 196.

¹⁷⁾ Dr Mihajlo Aćimović: Pravci kriminalne psihologije, str. 121, »Savremena administracija«, Beograd, 1976 (165).

¹⁸⁾ Dr Milan Milutinović: Kriminologija, str. 193.

U literaturi do sada nije izgrađena takva koncepcija etiologije recidivizma kao društvene pojave koja bi bila opšte prihvaćena. Iako takvo rešenje ne postoji, izgrađene su određene opšte konstatacije o uzrocima recidivizma. Za jugoslovensku doktrinu karakteristično je da se kriminalitet, pa i recidivizam, objašnjavaju opštim karakteristikama društva kao celine. Polazi se od posmatranja kriminaliteta kao masovne društvene pojave koja ispoljava negativna dejstva na različite načine i dovodi do štetnih posledica, a zatim se vrši analiza korena, neposrednih uzroka i drugih činilaca koji uslovljavaju pojavu kriminalnog ponašanja. Saglasno istorijsko-materijalističkoj koncepciji društvenih pojava uzroci kriminaliteta se objašnjavaju u prvom redu opštim društveno-materijalnim uslovima života. Materijalni uslovi života, koji mogu da izazovu dezintegraciju i otuđenje čoveka, povezani su sa pojavom klasa, klasne strukture i eksploatacije čoveka po čoveku. Klasni uslovi života karakterišu se eksploatacijom i ugnjetavanjem zbog čega dolazi do otuđenja ličnosti.

Marksova teorija otuđenja doprinosi boljem razumevanju opšte uzročnosti kriminaliteta. Otuđenje znači podređivanje raznim nekontrolisanim silama, tuđim ciljevima, onemogućavanje razvoja čovekove ličnosti, a javlja se pre svega u procesu radne aktivnosti. Marks pominje »otuđeni rad« koji predstavlja otuđenje izraženo u rezultatu rada i aktu proizvodnje, i »otuđeni rod« koji predstavlja otuđenje čoveka od čoveka.¹⁹⁾ Teorijom otuđenja objašnjava se nastanak pojedinih asocijalnih i kriminalnih postupaka, jer »navedeni produkcijski odnosi dobivaju kod Marksa još daleko dublje značenje pošto formiraju određenu svest, psihi i mentalitet, ukratko formiraju čoveka koji doživljava svet i društvo na iskrivljeni način.«²⁰⁾

Prema tome, opštu teorijsku osnovu za izučavanje kriminaliteta kao socijalne pojave povezane sa osnovnim svojstvima jednog društva, predstavlja takav etiološki prilaz kriminalitetu koji polazi od opštih društvenih uslova. Neki od opštih uzroka kriminaliteta su: društvena dezorganizacija, stanje društva i njegovog instituta, organa i grupa, klasni odnosi, društveno materijalni uslovi i struktura, opšti uslovi života i dr. »Kriminalitet se javlja kao funkcija dezorganizovanih uslova života. U krajnjoj liniji, problem kriminaliteta jeste problem dezintegrirane i otuđene ličnosti u takvom društvenom stanju koje se u savremenoj sociološkoj i kriminološkoj literaturi naziva često »stanjem društvene dezorganizacije.«²¹⁾

Socijalističko društvo sadrži elemente starog društva koji negativno deluju i uslovljavaju pojavu kriminalne delatnosti, a, sem toga, iz sopstvenih materijalnih uslova života rađa nove negativne i kriminogene uticaje. U njemu negativno deluju: ekonomska nejednakost, razne protivurečnosti, robnovčana privreda, sitna robna proizvodnja, nizak nivo obrazovanja i kulture, ostaci prošlosti, vaspitni nedostaci u porodici i školi i sl.

¹⁹⁾ Dr Mihajlo Aćimović: Psihološki problemi kriminalne etiologije, Zbornik Pravnog fakulteta u Nišu, XI sveska, 1972, str. 23.

²⁰⁾ Dr Katja Vodopivec: O društvenim prilikama koje pogoduju socijalnoj patologiji dece i omladine, Soc. patologije dece i omladine, str. 37, cit. Dr M. Aćimović: Psihološki problemi kriminalne etiologije, str. 23.

²¹⁾ Dr Milan Milutinović: Kriminologija, str. 254—255.

Delovanje opštih uzroka je posredno preko uticaja raznih posebnih faktora i okolnosti, koji predstavljaju neposredne uzroke kriminalnog ponašanja. Neposredni uzroci kriminalnog ponašanja su mnogobrojni a neki od njih su: ekonomske krize i poskupljenje života uopšte, osiromašenje i beda, bogatstvo, stambena kriza, prostitucija, alkoholizam i druge socijalpatološke pojave, degradirana porodica, pojava rata i ratnih uslova, politički, kulturni i drugi sukobi, birokratske i malograđanske deformacije, parazitski način života.²²⁾ S obzirom na to da na pojavu kriminaliteta deluju navedeni posebni faktori i okolnosti, kriminalitet se mora objašnjavati ne samo delovanjem opštih uzroka koji karakterišu društvo u celini, već delovanjem uticaja raznih posebnih faktora i okolnosti. »Opšte koje nema za podlogu pojedinačno i posebno, pretvara se u prazno apstraktno, izolovano od stvarnosti«,²³⁾ tako da se odnos između kriminaliteta kao društvene, masovne i individualne pojave naučno objašnjava određivanjem odnosa između opšteg, posebnog i pojedinačnog.

Polazeći od toga da je recidivizam posebna društvena pojava u okviru kriminaliteta, možemo reći da na ponavljanje kriminalnog ponašanja utiču svi navedeni opšti uzroci i kriminogeni faktori koji dovode do kriminaliteta uopšte. Recidivizam, kao i kriminalitet, treba da se proučava kao konkretna društvena pojava, dinamična i složena po svojoj strukturi, kao društvena pojava koja se nalazi u posebnom odnosu prema društvenoj strukturi, nivou proizvodnih snaga datog društva i drugim elementima društvene strukture. Prilikom objašnjavanja uzroka ponavljanja krivičnih dela, saglasno marksističkoj koncepciji objašnjavanja kriminaliteta, treba poći od opštih društveno-materijalnih uslova života.

2. *Posebni uzroci koji dovode do ponavljanja izvršenja krivičnih dela.* Polazna osnova za objašnjavanje etiologije recidivizma su opšti uzroci koji dovode do vršenja krivičnih dela, kao i posebni kriminogeni faktori koji proizilaze iz opštih uzroka i neposredno dovode do delinkventnog ponašanja. Dalji stepen ka utvrđivanju etiologije recidivizma je posmatranje recidivizma kao posebne pojave. To znači da treba utvrditi zbog čega je pojedinac, uprkos ranijem negativnom iskustvu koje je imao zbog izvršenja krivičnog dela, ponovo došao u sukob sa društvenim normama kojima se štite društvene vrednosti.

Neposredni sociogeni faktori kriminaliteta — uzroci i uslovi koji dovode do kriminaliteta — utiču i na ponavljanje kriminalnog ponašanja. U okviru ovih grupa faktora postoje oni koji u jačem stepenu deluju na ponavljanje izvršenja krivičnih dela nego na primarno delikventno ponašanje. Dejstvo mnogih od ovih faktora na formiranje čovekove ličnosti je pozitivno, a kriminogeno deluju samo kada u njihovoj strukturi postoje određeni nedostaci.

Istraživanja pokazuju da na ponavljanje izvršenja krivičnih dela naročito utiču: nepovoljna porodična sredina, nedovoljno i nepotpuno obrazovanje i nezaposlenost, neadekvatan tretman u toku izvršenja kazne lišenja slobode, dejstvo zatvorske zajednice, nepovoljno

²²⁾ Dr Milan Milutinović: *Kriminologija*, str. 270.

²³⁾ Dr Milan Milutinović: *Kriminologija*, str. 279.

prihvatanje od strane društvene sredine i nedovoljna postpenalna pomoć, kao i delinkventnost u maloletstvu.

U cilju konkretnog upoznavanja problema recidivizma odabrali smo uzorak koji su sačinjavali svi višestruki recidivisti (ahvaćeni u smislu odredbe čl. 40-a KZ) koji su se septembra 1976. godine nalazili na izdržavanju kazne u Kazneno popravnom domu u Nišu. Tih slučajeva je bilo svega sedamdeset. Smatrali smo da okolnost što su bili u pitanju samo višestruki povratnici ne umanjuje reprezentativnost uzorka, jer kod takvih prestupnika specifičnost uzroka recidivizma dolazi do naročitog izražaja.²⁴⁾

a) *Nepovoljna porodična sredina* uslovljavajući određene poremećaje ličnosti, vodi izazivanju sukoba po progresiji koja se kreće od povlačenja iz stvarnosti (faza lišavanja) do otvorenih napada (faza kompenzacije).²⁵⁾ Porodična sredina predstavlja polaznu tačku vaspitanja, iz nje se razvija osećajni i intelektualni odnos prema široj društvenoj sredini, ali, ako u njoj postoje poremećeni porodični odnosi (nepoštovanje majke od strane oca i obratno, tuče, svađe, nemovalno ponašanje roditelja, odsustvo potrebnog nadzora i sl.) ili je degradirana, ona ne može da pravilno ostvari ovu svoju funkciju. Ovakva porodična sredina može da dovede do primarnog delinkventnog ponašanja, a, usled nemogućnosti da pravilno prihvati primarnog delinkventa i pomogne u procesu njegove resocijalizacije, može da predstavlja uzrok ponovnog delikventnog ponašanja.

Izučavanje 17 slučajeva višestrukih povratnika pokazuje da je sedam povratnika živelo u potpunoj porodici, dok je kod ostalih porodica deficijentna bilo zbog smrti jednog od roditelja ili razvoda braka. U četiri slučaja deficijentnih porodica otac je alkoholičar, u jednom slučaju majka je zasnivala tri bračne i jednu vanbračnu zajednicu a u dva slučaja kontrola majke je bila sasvim blaga. Od izučavanih 17 slučajeva pomenućemo dva koja nam se čine karakterističnim kada se radi o uticaju nepovoljne i neadekvatne porodične sredine na ponavljanje kriminalnog ponašanja.

Višestruki povratnik MV rođen 1947. godine počeo je sa devijantnim ponašanjem kao mlađi maloletnik, zbog čega je više puta bio u prihvatilištima i domovima. Boravak u ovim ustanovama nije uticao na njegovo popravljanje i nastavio je sa vršenjem krivičnih dela krađe i teške krađe. Kao maloletnik zbog ovih krivičnih dela iz-

²⁴⁾ Izbor navedenih 17 slučajeva izvršen je korišćenjem matične knjige KPD a prema kriterijumu broja ranijih osuda i vremena provedenog na izdržavanju kazne lišenja slobode. Pored matične knjige kao izvor podataka korišćen je dosije osuđenika, koji sadrži podatke o osuđenom licu (opšti podaci, podaci o kazni, pravosnažna presuda po kojoj se nalazi na izdržavanju kazne, podaci o ranijim osudama), podatke o postupanju za vreme izdržavanja kazne (lista pogodnosti, zaključci uprave o programu postupanja), autobiografiju koju sastavlja sam osuđeni, izveštaj lekara o zdravstvenom stanju, izveštaj psihijatra, psihološka razmatranja o osuđenom, izveštaj prijemnog odeleđa, podaci o razgovoru sa socijalnim radnikom, disciplinske kazne, podaci sa radnog mesta. Sem toga obavljen je razgovor sa osuđenim licem i vaspitačima doma.

²⁵⁾ R. Vienné: Consideration sur la psychologie l' origine de l' état dangereux et les facteurs de réadaptation des multirecidivistes, cit. dr M. Milutinović: Kriminologija, str. 194.

rečena mu je vaspitna mera pojačani nadzor organa starateljstva, ali ni ona nije popravno delovala. I dalje vrši krivična dela krađe i teške krađe, tako da mu je izrečena kazna maloletničkog ztvora. Posle punoletstva nastavlja sa vršenjem krivičnih dela krađe i teške krađe i od 1968. godine se ređaju osuda za osudom, tako da je kratko vreme na slobodi a mnogo duže u ustanovama za izvršenje kazne lišenja slobode. U KPD Niš je izdržavao kaznu strogog zatvora u trajanju od 5 godina zbog krivičnog dela krađe i teške krađe. Za vreme izdržavanja ove kazne bežao je iz doma i bio je uhvaćen po poternici. Posle izlaska iz doma nastavio je sa vršenjem istovrsnih krivičnih dela i po presudi od 1973. godine ponovo se nalazi u KPD u Nišu gde izdržava kaznu strogog zatvora u trajanju od 4 godine i 6 meseci. Za vreme izdržavanja kazne bežao je iz doma i četiri meseca se nalazio u bekstvu. Sva izvršena krivična dela priznaje. Iz dosijea se vidi da potiče iz seljačke porodice, da je rano ostao bez majke, tako da je o njemu i dvojici njegove braće preuzeo brigu otac. Otac je alkoholičar, maltretirao je porodicu, naročito majku, tukao je i terao iz kuće, pa je čak pokušao obljudu nad snahom. Zbog ovakve situacije u kući MV se odao skitanju i kao maloletnik je boravio u mnogim mestima širom Jugoslavije. U kući nije mogao da oстане, jer ga je otac isterao, pa je nastavio sa skitanjem i počeo je da vrši krivična dela. Prilikom razgovora, koji je sa njim obavljen, stalno ističe odsustvo roditeljske ljubavi, maltretiranje od strane oca, činjenicu da je uvek bio odbačen i teran iz kuće, kao i to da mu roditelji nisu omogućili da završi redovno školovanje. Seća se da ga je otac pod dejstvom alkohola bez razloga udario cokulom po čelu od čega mu je ostao ožiljak.

Višestruki povratnik CB rođen 1944. godine sa vršenjem krivičnih dela počeo je kao maloletnik, tako da je pet godina proveo u domu za vaspitanje mladih. Po izlasku iz doma vrši krivična dela krađe i teške krađe i od 1966. godine pet puta je osuđivan. U KPD u Nišu izdržavao je kaznu strogog zatvora u trajanju od 2 godine i 6 meseci zbog krivičnih dela krađe i teške krađe. Iz Doma je izašao 1970. godine, ali je nastavio sa vršenjem istovrsnih krivičnih dela, tako da je ponovo osuđen na kaznu strogog zatvora u istom trajanju i u KPD je od 22. 11. 1974. g. Iz dosijea se vidi da je odrastao u deficitnoj porodici — otac i majka se razveli, a on je poveren ocu. Otac je težak alkoholičar, tako da je često dolazio u sukob sa njim, a majka više nije o njemu vodila brigu. Zbog stalnih sukoba sa ocem počeo je da odlazi u kafanu i upotrebljava alkohol kao maloletnik, a zatim je počeo sa vršenjem krivičnih dela. Prilikom razgovora, koji je sa njim obavljen, ističe nedostatak roditeljske ljubavi i brige i smatra da je to uticalo da mu kafana i društvo u njoj postanu najbolji prijatelji. Ogorčen je na oba roditelja, za njih nije emocionalno vezan i u toku izdržavanja kazne sa njima ne održava nikakve veze.

Smatramo da je u navedenim slučajevima dejstvo nepovoljnih porodičnih prilika na formiranje ličnosti bilo negativno i da predstavlja jedan od faktora koji su doveli do primarnog a zatim i do ponovnog delikventnog ponašanja.

b) *Nedovoljno i nepotpuno obrazovanje i nezaposlenost* utiču kako na primarno delikventno ponašanje, tako i na ponavljanje vršenja krivičnog dela. Nedovoljno i nepotpuno obrazovanje povezano je i sa delovanjem škole na proces vaspitanja i obrazovanja ličnosti. Ipak, škola teško može da ispravi nedostatke i propuste u porodičnom vaspitanju, što utiče i na sam rezultat vaspitnog i obrazovnog uticaja škole. Na ovo ukazuju rezultati istraživanja o okolnostima koje su uticale na vaspitanje povratnika izvršeno u Mađarskoj od strane Državnog zavoda za kriminalistiku. Istraživanje je sprovedeno nad grupom od preko 1.000 povratnika i tom prilikom konstatovano da se usled lošeg vaspitanja nisu stvorili ili razvili etički stavovi koji predstavljaju osnovu za prilagođavanje normama, da nije uspelo stvaranje objektivnih uslova za uključivanje u društvo, zbog čega ova lica svoje socijalne potrebe zadovoljavaju u negativnim sredinama. U takvim sredinama stvaraju stavove kojima opravdavaju vršenje krivičnih dela.²⁶⁾

Nedostatak potrebnog obrazovanja i stručnog osposobljavanja dovodi do nemogućnosti zaposlenja ili neadekvatnog zaposlenja, što uslovljava loše materijalne uslove života, bedu i siromaštvo. Od 17 slučajeva višestrukih povratnika pri KPD u Nišu, u dva slučaja se radi o nepismenim licima, jedno lice je završilo sedam a jedno osam razreda osnovne škole, dok su ostali završili četiri razreda osnovne škole. Znači, većina je bez osnovnog obrazovanja i sa minimalnim osnovnim obrazovanjem. U toku izdržavanja kazne svi su stekli određene kvalifikacije polukvalifikovanog radnika, ali je samo jedan po izlasku sa izdržavanja ranije kazne uspeo da nađe zaposlenje, dok ostali za vreme boravka na slobodi nisu bili zaposleni. U toku obavljenog razgovora sa osuđenima, dvojica izjavljuju da će nastaviti sa vršenjem krivičnih dela posle izlaska iz KPD ukoliko ne nađu zaposlenje.

c) *Neadekvatan tretman u toku izvršenja kazne lišenja slobode.* U toku izvršenja kazne lišenja slobode prema osuđenima se primenjuje određen tretman u cilju njihovog popravljanja i resocijalizacije. Kada takav osuđenik, koji se javlja kao primarni delinkvent, posle izdržavanja kazne ponovi krivično delo i dođe ponovo u ustanovu za izvršenje kazne lišenja slobode, postavlja se pitanje da li je tretman, koji je ranije bio primenjen prema njemu, bio adekvatan i kako su propusti tog ranijeg tretmana.

Pregledom dosijea 17 višestrukih povratnika pri KPD u Nišu, utvrđeno je da je u devet slučajeva mišljenje vaspitača, posle obavljenog razgovora sa osuđenikom a pre izlaska iz KPD, da rezultati rada sa osuđenikom nisu zadovoljavajući, da proces resocijalizacije nije uspeo i da se može očekivati ponovo vršenje krivičnog dela. U svim ovim slučajevima zaista je i došlo do ponovnog vršenja krivičnog dela i dolaska u ustanovu za izdržavanje kazne lišenja slobode. Međutim, u dosijeu nije konstatovano da li postoje propusti u sprovođenju ranijeg tretmana, koji su to propusti, da li je i kako raniji tretman izmenjen u toku ponovnog izvršenja kazne lišenja slobode

²⁶⁾ Dr Miloš Vermeš: Povrat u mađarskom krivičnom pravu, Problemi povrata, XVIII međunarodni kurs iz kriminologije, str. 517.

u istoj ustanovi. Smatramo da je u ovim slučajevima, pored ostalih uzroka koji su dovodili do ponavljanja kriminalnog ponašanja, neadekvatan tretman takođe doprineo da dođe do ponovnog vršenja krivičnog dela.

Ipak, neadekvatan tretman ne dovodi neminovno i u svakom slučaju do ponavljanja izvršenja krivičnog dela. On može predstavljati jedan od faktora koji u određenim slučajevima može dovesti do ponavljanja kriminalnog ponašanja.

d) *Dejstvo zatvorske zajednice* se sve više u literaturi ističe kao poseban uzrok ponavljanja izvršenja krivičnog dela. Zatvorska zajednica ima određene specifičnosti. Ona predstavlja »jedinственu zajednicu, jer se održava pomoću zidova i oružja, zakona i pravila«,²⁷⁾ u njoj postoje »društveni odnosi, komuniciranje, koje te odnose čini mogućim i drugi društveni procesi«. ²⁸⁾ Kao i svaka druga zajednica, zatvorska zajednica ima svoju kulturu i u njoj najpre dolazi do tzv. »univerzalne prizonizacije«²⁹⁾, koja se odnosi na sve zatvorenike znači prisvajanje u većem ili manjem stepenu običaja i navika, opšte kulture ztvara. Sem toga, postoje izvesni faktori koji dovode do prihvatanja devijantne subkulture zatvora i do integracije zatvorenika u ovu subkulturu. U prvi plan istupaju »heroji, koji svojim stavom, kriminalnim iskustvom, prednostima inteligencije, autoritetom, pa čak i fizičkom snagom sugerišu niz stvari i postupaka... Snaga i uticaj ovih istaknutih ličnosti kao i cjelokupne atmosfere svijeta ztvara, drže gvozdenim stegama za sebe veliki broj zatvorenika, oni ih održavaju i podržavaju na putu zločina.«³⁰⁾

Značajno dejstvo zatvorske zajednice odnosi se na negativno spajanje između prizonizacije i prilagođavanja posle izlaska iz zatvora. Univerzalni faktori prizonizacije mogu tako negativno da deluju na osuđenika koji je dugo godina proveo u zatvoru da dovedu u pitanje njegovo uspešno prilagođavanje društvenoj zajednici. Čestim boravkom u zatvorskoj sredini dolazi do takve adaptacije i prizonizacije opšte kulture zatvora da kratak boravak na slobodi predstavlja razočarenje zbog nemogućnosti prihvatanja i prilagođavanja novim uslovima života. Tako se može objasniti činjenica da postoji određen broj višestrukih povratnika koji su skoro čitav svoj život proveli u zatvoru. Oni su više adaptirani na život u zatvorskoj zajednici, dobro poznaju režim u zatvoru, disciplinovani su, izvršavaju svoje obaveze, jer znaju da će tako dobiti određene pogodnosti. Sem toga, oni računaju sa velikom verovatnoćom da će se ponovo vratiti u za-

²⁷⁾ Jelena Špadijer — Džinić: Sociološka israživanja zatvorske zajednice, JRKKP 4/67, str. 557.

²⁸⁾ B. E. Mc Clenahan, *The Changing Urban Neighbourhood*, Univ. of S. California Studies: Social Science Series, No 1, 1929, pp 104—107, cit. Jelena Špadijer — Džinić: Sociološka istraž. zatvorske zajednice. str. 557.

²⁹⁾ Termin »prizonizacija« dolazi od reči »prison« i u našoj literaturi se upotrebljava uz napomenu da termin »prison« odgovara određenoj vrsti KP ustanova kod nas.

³⁰⁾ Dr Rajka Kupčević — Mladenović: Osnovi penologije, str. 117, Svjetlost, Sarajevo, 1972 (214).

tvorsku zajednicu, pa je za njih bolje da prihvataju obaveze i izvršavaju ih bez naročitog otpora.³¹⁾

Iz dosijea šest višestrukih povratnika od izučavanih 17 slučajeva pri KPD u Nišu, vidi se da nisu disciplinski kažnjavani niti su dolazili u sukob sa ostalim osuđenima i osobljem doma, a svoje radne i druge obaveze uredno izvršavaju. Mišljenje vaspitača o ovim povratnicima je da se odlično snalaze u zatvorskoj sredini, bolje nego u životu na slobodi, da uživaju određen ugled među ostalim osuđenima i zbog disciplinovanosti često koriste pogodnosti doma. U ustanovi imaju određenu sigurnost, materijalno su obezbeđeni, dok im život na slobodi često donosi razočarenje — neprihvatanje od strane porodice i šire zajednice, materijalnu neobebeđenost i nezaposlenost — zbog čega ponovo vrše krivična dela.

e) *Nepovoljno prihvatanje od strane društvene sredine i nedovoljna postpenalna pomoć.* Dejstvo zatvorske zajednice na ponovno vršenje krivičnih dela sigurno bi se smanjilo kada bi delikvent posle izlaska iz ustanove bio bolje prihvaćen od strane širih i užih društvenih grupa i organizacija. S obzirom na to da se delinkvent vraća u sredinu koja ga poznaje kao izvršioca krivičnog dela, vrlo često dolazi do neprihvatanja takvog lica kao korisnog člana društvene zajednice, tako da se ono ponovo vraća kriminalnom ponašanju. Na ovo ukazuju prethodne provere koje vrši ustanova za izvršenje kazne lišenja slobode kada osuđeno lice traži da bude pušteno na uslovni otpust. Reagovanje sredine u kojoj se povratnik nalazio pre dolaska na izdržavanje kazne je nepovoljno, ona ne želi da se to lice vrati, jer postoji nemogućnost da će izvršiti novo krivično delo. Sigurno je da ova sredina neće prihvatiti na odgovarajući način povratnika posle izdržane kazne. Ako se tome doda činjenica da je boravak u zatvoru imao negativne posledice u odnosu na porodicu povratnika — u većini slučajeva došlo je do razvoda braka — ako i nemogućnost zaposlenja ovog lica posle izlaska sa izdržavanja kazne, razumljivo je da u ovakvoj situaciji ponovo dolazi do kriminalnog ponašanja. Nedovoljna je i postpenalna pomoć koja se pruža povratnicima, jer nedostaje potrebna aktivnost društvenih ustanova i institucija — kod nas Centra za socijalni rad da se pomogne povratnicima u pogledu zaposlenja, obezbeđenja smeštanja i ishrane ili davanja novčanih sredstava.

f) *Delikventnost u maloletstvu* prema shvatanjima zastupljenim u literaturi predstavlja faktor recidivizma u kasnijim godinama. Ovo shvatanje je potvrđeno brojnim istraživanjima iz kojih proizilazi da su mnogi odrasli delinkventi recidivisti počeli svoju »kriminalnu karijeru« kao maloletnici.³²⁾ Oni koji su u mladosti počeli sa sitnim prestupima bežanje iz škole, kuće, skitnja, sitne krađe i sl. — kasnije prelaze na teže oblike antisocijalne delatnosti, što pokazuje da kod njih postoji progresija u kriminalnom ponašanju. Ova koncep-

³¹⁾ Dr Marjan Blajec, dr Miloš Kobal, dr Katja Vodopivec: Studija o povratnicima u KPD u Mariboru, Problemi povrata, izd. Instituta za kriminologiju pri Pravnom fakultetu u Ljubljani, publikacija br. 6, Ljubljana, juni 1962, str. 197.

³²⁾ Dr Milan Mlntinović: Kriminologija, str. 196.

cija potvrđena je proučavanjem našeg uzorka od 17 višestrukih povratnika. Njih jedanaestoro je otpočelo sa kriminalnom delatnošću u doba maloletstva. S obzirom na ovakav uticaj delinkventnosti u maloletstvu na kasnije kriminalno ponašanje, etiologija maloletničke delinkvencije predstavlja složen i sveobuhvatan problem i posebnu oblast izučavanja.

3. *Karakteristike ličnosti povratnika.* Pored kriminogenih društvenih faktora, kojima pripada osnovna uloga u formiranju čoveka kao delinkventa, proučavanje subjektivne komponente aktivnosti — osobina izvršilaca krivičnih dela — doprinosi objašnjavanju subjektivne etiologije kriminaliteta. Kriminologija proučava kriminalitet kao pojedinačnu (individualnu) pojavu, jer za objašnjavanje uzroka kriminaliteta nije dovoljno samo izučavanje objektivnih spoljnih faktora, već je potrebno proučavati ličnost delinkvenata, njene osobine i svojstva. Stoga je potrebno kod izučavanja uzroka recidivizma izučavati ličnost povratnika u meri u kojoj ona utiče na ponavljanje izvršenja krivičnih dela.

Kao i kod ostalih delinkvenata i kod povratnika je potrebno psihološka objašnjenja uzročnosti kriminaliteta grupisati oko dve grupe problema: razvoj ličnosti do izvršenja dela i prelazak na delo.³³⁾ Razvoj ličnosti zavisi od nasleđa, sredine i aktivnosti pojedinca, a kada pristupi izvršenju krivičnog dela ličnost je u svom razvoju došla do određenog stanja.³⁴⁾ U literaturi se ističe da se povratnici gledano psihološki odlikuju određenim osobinama koje su pogodne za ponavljanje kriminalnog ponašanja. To su tzv. »kriminogene osobine« i njih je teško odrediti zbog toga što osobine izvršilaca krivičnih dela nisu jasno razgraničene od osobina drugih ljudi i ne dovode u svakom slučaju i neminovno do delinkventnog ponašanja i ponavljanja izvršenja krivičnih dela, već samo lakše dovode do preduzimanja krivične delatnosti.

Značajnu ulogu u javljanju kriminaliteta i recidivizma kod delinkvenata imaju dve osobine ličnosti — sklonost i navika. »Ako se više puta ponavlja vršenje jednog društvenog dela, stvara se navika za njegovo vršenje koja se ispoljava u pamćenju i koja praćena raznim sekundarnim reakcijama. Tim putem jednom licu postaje svojstveno vršenje određenih dela — krađe, pronevere, tuče i slično. Tako se stvara poseban tip delinkvenata po sklonosti, koji teže, po pravilu, vršenju istih vrsta krivičnih dela.«³⁵⁾ Kod delinkvenata iz navike »navika otkriva statičku stranu opasnog stanja, ukazujući na latentne i permanentne sklonosti učinioca za povremeno ponavljanje kriminalne delatnosti.«³⁶⁾ Kod profesionalnih delinkvenata »profesionalnost je posebna vrsta navike (u smislu istrajnosti u vršenju krivičnih dela) i rešenost da se vršenjem krivičnih dela stvore sredstva za život«, dok kod delinkvenata po tendenciji »kriminalna tendencija nije neuračunljivost, lice sa ovakvim naklonostima ka vršenju kri-

³³⁾ Dr Mihajlo Acimović: Psihološki problemi kriminalne etiologije, str. 12.

³⁴⁾ Dr Nikola Rot: Psihologija ličnosti, str. 144, 155, 157, Zavod za izdavanje udžbenika SR Srbije, Beograd, 1969 (202) cit. dr M. Acimović: Psihološki problemi kriminalne etiologije, str. 13.

³⁵⁾ Dr Milan Milutinović: Kriminologija, str. 351.

³⁶⁾ Dr Janko Tahović: Krivično pravo, str. 279.

vičnog dela je duševno zdravo i sposobno za svest i htenje, ali se karakteriše amoralnošću, bezobzironošću i otupelošću svakog osećanja.«³⁷⁾

Prema J. Pinatel³⁸⁾ u okviru grupe delinkvenata iz navike moguće je razlikovati dve podvrste: a) pravog zločinca — odvažnog i aktivnog; b) delinkventa drugih osobina namenjenog za sporednu ulogu. Pravu »kriminalnu ličnost« Pinatel opisuje uz pomoć psiholoških crta, koje se mogu grupisati u jedno centralno jezgro koje upravlja prelaskom na delo i daje formulu temibiliteta ili kriminalne podobnosti. Crte obuhvaćene centralnim jezgrom su: egocentrizam, labilnosti, agresivnost i afektivna ravnodušnost i od njih zavisi prelazak na delo.³⁹⁾

Imajući u vidu karakteristiku povratnika da teško podnose spoljne pritiske i konflikte u svojoj sredini, psihoanalitički orijentisani pisci izveli su zaključak da se radi o frustriranim licima, da su frustracije iz ranog detinjstva, da dovode do kompleksa inferiornosti zbog čega ova lica vrše krivična dela da bi otklonila taj nedostatak. Kod njih je »veoma snažan prag tolerancije na lišavanja«, zbog čega »rado prihvataju agresiju kao odbranu.«⁴⁰⁾ U pogledu temperamenta, smatra se da su delinkventi koji ponavljaju kriminalnu delatnost iz kategorije ljudi koji brzo reaguju, osetljivo i afektivno — to su lica koleričnog i donekle melanholičnog temperamenta. »Takva stanja su vezana, prema psihoanalitičarima, najčešće za one duboke psihološke mehanizme koji datiraju od ranije, a često vode poreklo iz rane mladosti delinkventa.«⁴¹⁾

Analizirajući psihološke karakteristike ličnosti povratnika Hans Hinderer ističe da povratnici pokazuju nedovoljnu istrajnost u radu, skloni su lakom i površnom raspoloženju tako da su nekada sasvim ravnodušni i nezainteresovani, a nekada agresivni. Vremenom vrše krivična dela kao »rutinsku sklonost sa sračunatim rizikom« i sve većom bezobzirnošću. Sistematski planiraju izvršenje krivičnog dela, sigurnije vrše krivične radnje, svojim ponašanjem ostavljaju utisak snažne i otporne ličnosti, posebno opasne. Međutim, ta agresivnost, bezobzirnost i brutalnost predstavlja izraz slabosti same ličnosti, slabe strukture ličnosti, koja se produbljuje sa svakim novim izvršenim krivičnim delom.⁴²⁾

Na osnovu izvršenih ispitivanja Kriminološke sekcije pri Nacionalnom centru za prevenciju društvene odbrane u Italiji,⁴³⁾ pronađene su i evidentirane razlike između primarnih učinilaca i povratnika. Za razliku od primarnih učinilaca »povratnici su pokazali slabije stvaralaštvo, slabiju kontrolu fantazije, visoki stepen stereotipnosti, visoki stepen istrajnosti, učestalih pojava defektnih intelek-

³⁷⁾ Dr Janko Tahović: Krivično pravo, str. 279.

³⁸⁾ J. Pinatel: Pokušaj sinteze kriminoloških i pravnih aspekata povrata, Problemi povrata, str. 375.

³⁹⁾ J. Pinatel: Personalité criminelle et prevention de la criminalité str. 5—6, Conference, VI Congress international de criminologie, cit. dr M. Acimović: Psihološki problemi krim. etiologije, str. 18.

⁴⁰⁾ Dr Milan Milutinović: Kriminologija, str. 96.

⁴¹⁾ Dr Milan Milutinović: Kriminologija, str. 344.

⁴²⁾ Dr Hans Hinderer: Ličnost povratnika, JRKKP 4/74, str. 659.

⁴³⁾ Ispitan je veliki broj prestupničkih registara za mlađe punoletnike i prvoprestunike na području Rima.

tualnih svojstava, veću sumnjičavost i agresivnost prema okolini, češće depresivne reakcije, manji stepen osećanja krivice i slabiju prognozu.«⁴⁴⁾

Studija o zatvorinicima jednog engleskog kaznenog zavoda (1963) pokazuje da su delinkventi iz navike u većini slučajeva »prevrtljive, lenje ličnosti, kojima je sitna krađa predstavljala poslednju liniju otpora.«⁴⁵⁾

Istraživanja vršena u KPD u Mariboru i Igu pokazuju da su kod povratnika uočeni: niži nivoi inteligencije u odnosu na neosuđena lica, stereotipnost u reagovanju, slabiji stavovi u porodičnoj, zdravstvenoj, emocionalnoj i profesionalnoj prilagođenosti, kao i nesrazmera između realnih mogućnosti za vođenje kriminalnog života i vrednosti koristi iz krivičnih dela koja vrše.⁴⁶⁾

Navedeni pregled shvatanja o psihološkim faktorima koji mogu da utiču na ponavljanje izvršenja krivičnih dela, kao i pregled istraživanja koja su vršena radi utvrđivanja psiholoških karakteristika ličnosti povratnika, ukazuje na važnost izvesnih psiholoških osobina i procesa na ponavljanje kriminalnog ponašanja. Međutim, te psihičke osobine i procesi »ne vode neizbežno u takvo ponašanje, ali se zato lica sa takvim osobinama mogu lakše navesti na put kriminaliteta i sreću se često među recidivistima.«⁴⁷⁾

Sem psiholoških faktora koji mogu da utiču na ponavljanje izvršenja krivičnih dela, kada se radi o karakteristikama ličnosti povratnika, ističu se i psihopatološki faktori. Mnogobrojna istraživanja⁴⁸⁾ pokazuju da je među recidivistima veliki broj psihopata, odnosno sociopata. Kod psihopatskih ličnosti »intelektualne funkcije se obavljaju bez naročitih smetnji ili grešaka, ali ostale psihičke osobine svojom nastranošću onemogućavaju te osobe da se prilagode socijalnim i moralnim normama društva u kojima žive.«⁴⁹⁾ Oni traže sopstvena zadovoljenja, nedostaje im čvrsto postavljen cilj u životu, agresivni su i impulzivni, a nastranost afekta, volje i nagonskog života doprinosi nemogućnosti njihove adaptacije na životne prilike i uslove, što se reperkutuje u raskoraku između njihovog života i života zajednice.⁵⁰⁾

Istraživanja vršena u kazneno-popravnim ustanovama pokazuju da se delinkventi sociopati odlikuju posebnim manifestacijama ponašanja i to: u afektivnoj oblasti (impulzivan-eksplozivan, nasilan,

⁴⁴⁾ F. Ferracuti: Psihološki aspekt povrata, JRKKP 1/69, str. 70—71.

⁴⁵⁾ Denis Szabo: Etiologija povratništva, Problemi povrata, str. 398.

⁴⁶⁾ Dr Lj. Bavcon, dr M. Kobal: Recidivizam kao društveni problem, Problemi povrata, Izd. Instituta za kriminologiju pri Pravnom fakultetu u Ljubljani, publikacija br. 6, str. 9—11.

⁴⁷⁾ Dr Milan Milutinović: Kriminologija, str. 194.

⁴⁸⁾ Istraživanje Schnell-a pokazuje da je od 502 višestruka povratnika 48,7% psihopata; M. Riedl je između 800 delinkvenata iz navike našao 40% psihopata; Michell je kod 302 delinkvenata iz navike utvrdio 83% psihopata a Verwaek u grupi od 6.000 povratnika 90% psihopata. (cit. Vodinelic: Društvena opasnost od ličnosti delinkvenata psihopata, Psihopatske ličnosti, Izd. Psihijatrijske bolnice Vrapče, Zagreb, 1972, str. 132).

⁴⁹⁾ Dr D. Jevtić: Sudska psihopatologija, Medicinska knjiga, Beograd — Zagreb, 1960, str. 9 (551).

⁵⁰⁾ Dr Božidar Krstić: sociopatske ubice na čuvanju i lečenju, Psihopatske ličnosti, str. 408.

razdražljiv, antisocijalan) i moralno-etičkoj oblasti (asocijalan, bezo- sećajan-egoist i povodljiv). Sem toga, ovi delinkventi vrše samopovre- đivanje (vešanjem, trovanjem, rezanjem, gutanjem stranih tela) i te- toviranje.⁵¹⁾ Sve navedene manifestacije ponašanja uočene su u 12 slučajeva višestrukih povratnika-psihopata u KPD u Nišu. U dosijeu ovih povratnika konstatovano je da su antisocijalne ličnosti, impul- zivne-reaguju svađom i agresijom, sugestibilne, ali i egocentrične li- čnosti koje nisu ni za koga emocionalno jače vezane. Četiri lica su tetovirana: dva po celom telu, jedno na čelu, jedno po rukama; jed- no lice je sklono samopovređivanju a jedno poriomaniji. Sem ovih karakteristika ličnosti povratnika-psihopata i manifestacija njihovog ponašanja, uočena je i slaba Ego percepcija. Slaba Ego percepcija psihopatske ličnosti onemogućava obradu afekata i nagona na odgo- varajući način, zbog čega dolazi do impulzivnog razrešenja konflikta, što je rezultat nesposobnosti Ega da podnese nezadovoljstvo, bol i napetost.⁵²⁾

Postojanje velikog broja psihopatskih ličnosti među povratni- cima ne znači da su svi povratnici psihopate i da psihopatija pred- stavlja uzrok koji neposredno dovodi do kriminalnog ponašanja i ponavljanja izvršenja krivičnih dela nezavisno od ostalih uzroka. Osobine psihe psihopate-sociopate kao što su: uzbudljivost, koleblji- vost, nestalnost, emocionalna nezrelost, emocionalna hladnoća, izo- pačena seksualnost, sugestibilnost, kao i čitava psihička struktura njihove ličnosti, lakše dovode do ponavljanja kriminalnog ponašanja. »Kod ljudi sa napred pominjanim biološkim karakteristikama mogu postojati predispozicije, ali ne i predeterminacije ka kriminalitetu«, s tim što se »ni te predispozicije ne mogu pripisati samo jednom izolovano posmatranom faktoru.«⁵³⁾ Prema tome, značaj psihopato- loških faktora, posebno psihopatija, za ponavljanje izvršenja krivič- nih dela različit je u raznim slučajevima, ali je u većini slučajeva manji nego značaj drugih faktora koji dovode do ponavljanja krimi- nalnog ponašanja.

III PROBLEMI TRETMANA

1. *Stav zakonodavstva, sudova i društvene sredine prema povrat- nicima.* Za razliku od delinkvenata koji se prvi put javljaju kao izvršio- ci krivičnih dela, kod povratnika je znatno teže i komplikovanije po- novno uključivanje u društvo i društvene procese, jer su se kod po- vratnika učvrstili određeni načini ponašanja i navike protivne posto-jećim normama i uobičajenom načinu ponašanja. Kroz tretman tre- ba izmeniti te navike, način ponašanja i ličnost povratnika, tako da se ponovo uključi u društveni život. Pri tome, pojam tretmana pri- hvatamo u najširem vidu kao »sve utjecaje koje vrši društvo kako

⁵¹⁾ A. Sobotinčić, Dj. Maras, I. Košuljandić: Sociopatske ličnosti i krimi- nalitet, Psihopske ličnosti, str. 335—336.

⁵²⁾ Ivan Nastović: Psihopatija u svetlu Ego-psihologije, Psihopske li- čnosti, str. 86.

⁵³⁾ Dr Mihajlo Acimović: Psihopatološke i biološke teorije u novijoj kri- minologiji, Zbornik Pravnog fakulteta u Nišu, 1974, str. 199 (399).

bi ubuduće spriječilo vršenje novih krivičnih djela kod pojedinaca. Tako shvaćen tretman obuhvata čitav krivičnopravni postupak od momenta kada se saznalo za krivično djelo i počinitelja, pa do momenta kada društvo drži da može napustiti brigu za počinitelja zbog toga što on za društvo nije više opasna ličnost.⁵⁴⁾

Društveno reagovanje prema povratnicima kretalo se od isključive primene kazne do sistema kombinovanja kazne i mere bezbednosti, pa su krivična zakonodavstva prihvatila različita rešenja kada je u pitanju kažnjavanje povratnika:

— Krivična zakonodavstva SSSR-a, Čehoslovačke, pojedinih država SAD i Grčke predviđaju pooštrenu kaznu prema povratnicima;

— Krivična zakonodavstva Italije, Norveške, Brazila, SR Nemačke, Francuske (Zakon o relegaciji iz 1885.g.), Belgije, predviđaju izricanje mere bezbednosti uz kaznu delinkventu iz navike, delinkventu po profesiji ili tendenciji, s tim što mera bezbednosti obuhvata lišavanje slobode i izdržava se posle izdržane kazne;

— Krivično zakonodavstvo Švajcarske predviđa da se delinkventu iz navike pored kazne može izreći mera bezbednosti upućivanje u dom za prinudni smeštaj i ova mera zamenjuje izdržavanje kazne lišenja slobode;

— Engleski Criminal Justice Act iz 1948. g. predviđa izricanje mera »corrective training« ili »preventive detention« prema delinkventima iz navike.⁵⁵⁾

Naše krivično zakonodavstvo ne predviđa posebne vrste sankcija za povratnike, već u čl. 40 Kz predviđa odmeravanje kazne u slučaju povrata a u čl. 40-a KZ odmeravanje kazne u slučaju višestrukog povrata. Prema odredbi čl. 40 KZ povrat je okolnost koju sud posebno uzima u obzir prilikom odmeravanja kazne, pri čemu, a u smislu odredbe čl. 38 KZ, povrat može biti samo otežavajuća okolnost. U slučaju višestrukog povrata, čl. 40-a KZ kao fakultativnu mogućnost predviđa izricanje strožije kazne i to tako što se pooštravanje kazne vrši odmeravanjem kazne preko posebnog maksimuma do dvostrukog iznosa propisane kazne sa ograničenjem da ne sme preći opšti maksimum te vrste kazne, ili se izriče druga vrsta kazne sa određenjem posebnog maksimuma ove vrste kazne.

Od navedenih zakonodavnih rešenja najviše su kritikovana ona koja su prema povratnicima prihvatila paralelnu primenu kazne i mere bezbednosti. Ovo zbog toga što je u većini zakonodavstava uslov za primenu mere bezbednosti pored kazne postojanje »opasnosti« učinioca krivičnog dela, koja je izražena u »mogućnosti«, »verovatnoći« ili »bojazni« ponavljanja krivičnog dela i koja se pretpostavlja pre izvršenja kazne, a izvršenju mere bezbednosti se pristupa bez prethodnog ispitivanja da li i dalje postoji ova opasnost. Stoga se kao pravilnije rešenje može prihvatiti primena jedinstvene mere pre-

⁵⁴⁾ Dr Katja Vodopivec: Krivičnopravni postupak i mjere, Kriminologija, I deo, Narodne novine, Zagreb 1966, str. 72 (171).

⁵⁵⁾ Mere »popravnog tretmana« i »preventivno zatvaranje« englesko zakonodavstvo tretira kao kazne, dok ih praksa i teorija smatraju merama bezbednosti. Zakonom o kriv. pravosuđu 1967. g. umesto njih predviđene su produžene kazne prema povratnicima iz navike.

ma povratnicima⁵⁶⁾ bilo da je to kazna lišenja slobode, mera bezbednosti ili kazna lišenja slobode i mera bezbednosti koja ne predstavlja lišenje slobode.

Istakli smo da tretman u najširem smislu obuhvata čitav krivičnopravni postupak od momenta kada se saznalo za krivično delo i učinioca. To znači da sudovi, pored onoga što im nalažu zakonske odredbe o povratu i višestrukome povratu, treba da u toku krivičnog postupka uoče opšte, posebne i pojedinačne uzroke koji su doveli do ponavljanja krivičnih dela u svakom konkretnom slučaju, i da, prema rezultatu takvog posmatranja, izriču odgovarajuće krivične sankcije. Odredbama čl. 40 KZ i čl. 40-a KZ naše krivično zakonodavstvo je proširilo ovlašćenja sudova u tom smislu što povrat nije obavezna otežavajuća ili pooštavajuća okolnost. Međutim, jedina mogućnost sudova za posebno tretiranje povratnika je njihovo strožije kažnjavanje. Praksa pokazuje da sudovi višestrukim povratnicima za nova izvršena krivična dela izriču strožije kazne lišenja slobode u zakonom dozvoljenim granicama.⁵⁷⁾ Ali, zapaža se nedoslednost sudova pri izricanju kazni višestrukim povratnicima, jer se u nekim slučajevima polazi samo od okolnosti koje su povezane sa izvršenim krivičnim delom i kratkotrajne kazne lišenja slobode izriču se i višestrukim povratnicima.⁵⁸⁾ Ovakav stav sudova delimično je rezultat praktičnih iskustava, koja su pokazala da »mere koje su uspešne za 70—80% svih učinilaca krivičnih dela, nisu uspešne kada se radi o recidivistima. Znatan deo recidivista postaje utoliko tvrdoglaviji i teži problem ukoliko je veći pritisak nasilja prinude koje se nad njima sprovodi.«⁵⁹⁾ Zbog toga se predlaže niz rešenja koja se odnose na organizovanje tretmana sastavljenog od niza postupaka, psihološki i psihijatrijski opravdanih. Ovakav tretman trebalo bi da deluje na ličnost povratnika još u fazama krivičnog postupka, a zakonom propisana kazna predstavljala bi neophodan okvir za dalje sprovođenje ovakvih postupaka.⁶⁰⁾

Društvene mere suzbijanja recidivizma sprovode se u okviru opšte politike suzbijanja kriminaliteta, jer ne postoji posebna kriminalna politika recidivizma. Međutim, za suzbijanje recidivizma, pored opštih mera kriminalne politike, potrebno je preduzeti posebne društvene akcije u onoj fazi tretmana kada povratnika treba vratiti društvenoj sredini. Društvene mere pomoći povratnicima najslabije su u ovoj fazi, iako je za povratnike posebno značajno kako će ih prihvatiti sredina u kojoj dolaze posle izdržane kazne i kakvi su uslovi života u toj sredini. Da bi se teškoće oko ponovnog uključivanja povratnika u sredinu u kojoj se ranije nalazio bar delimično otklonile, potrebno je da se pre izlaska iz ustanove osuđenik povratnik

⁵⁶⁾ Dr Ljubiša Lazarević: Povratnici, delinkventi po navici... str. 34.

⁵⁷⁾ Dr Ljubo Bavcon: Nekoliko primedaba u vezi sa primenom krivičnih sankcija u praksi naših sudova, JRKKP 2/66, str. 233.

⁵⁸⁾ Dr Katja Vodopivec: Rezultati istraživanja o povratnicima u Institutu za kriminologiju pri Pravnom fakultetu u Ljubljani, Problemi povrata, XVIII Međunarodni kurs iz kriminologije, str. 550.

⁵⁹⁾ Dr Lj. Bavcon, dr M. Kobal: Recidivizam kao društveni problem, Problemi povrata, publikacija br. 6, str. 9.

⁶⁰⁾ Dr Lj. Bavcon, dr M. Kobal: Recidivizam kao društveni problem, Problemi povrata, publikacija br. 6, str. 9—11.

informiše o smetnjama i mogućnostima koje stoje za njegovo ukla-panje u društvo, a istovremeno da se uspostavi saradnja sa radnim i drugim organizacijama radi prihvatanja osuđenika posle izlaska iz ustanove za izvršenje kazne lišenja slobode.

2. *Institucionalni tretman povratnika.* Mere prevaspitanja osuđe-nika u ustanovi označava se u literaturi kao »penitencijarni tretman«. Penitencijarni tretman se odnosi na tretiranje osuđenika i proces njihove socijalne adaptacije, tako da se »ne može svesti na izvršenje kazne, odnosno krivične sankcije zavodskog karaktera, jer implicira resocijalizaciju osuđenih lica pomoću primene adekvatnih metoda i tretmana.«⁶¹⁾

Penitencijarni tretman povratnika kojima je izrečena kazna lišenja slobode, sprovodi se u ustanovama za izvršenje kazne lišenja slobode. U nekim evropskim zemljama (Engleska, Belgija, Francuska, Španija, Portugalija, Holandija, Danska) postoje posebne ustanove za povratnike i specijalizovani zavodi za klasifikacione podgrupe po-vratnika — naročito opasne povratnike, profesionalne recidiviste, asocijalne povratnike sa malim izgledima na resocijalizaciju, kravce iz navike i profesionalne krivce. U našoj zemlji postoji samo u Hr-vatskoj poseban kazneno-popravni dom za povratnike, a u ostalim kaznenopopравnim ustanovama povratnici su najčešće odvojeni u posebna odeljenja. U KPD u Nišu povratnici izdržavaju kaznu lišenja slobode zajedno sa ostalim osuđenim licima i nisu izdvojeni u poseb-na odeljenja povratnika.

Penitencijarni tretman prema povratnicima ima iste osnovne oblike kao penitencijarni tretman prema ostalim osuđenim licima. Među oblicima penitencijarnog tretmana za povratnike posebno zna-čajnu osnovu prevaspitanja predstavlja opšte i stručno osposoblja-vanje i vaspitanje kroz rad i rad u grupama. Većina povratnika ne-ma potrebne kvalifikacije, određeno zanimanje, niti je pre dolaska na izdržavanje kazne bila zaposlena, tako da se u procesu penitenci-jarnog tretmana najpre kroz osnovno školovanje i školovanje sa pra-ktičnom obukom pruža ovim licima osnovno i stručno obrazovanje, a zatim se raspoređuju na rad prema potrebama ustanove i stečenim kvalifikacijama. Rad na prevaspitanju uključuje još grupni i pojedinačni rad i opšteobrazovne programe, uz postojanje određenih prava i dužnosti osuđenika.

S obzirom na činjenicu da u mnogim slučajevima penitenci-jarni tretman prema povratnicima nije dao očekivane rezultate, pos-tavlja se problem efikasnosti tretmana i daju se predlozi kakav bi tretman trebalo da bude da bi dao odgovarajuće rezultate. Tako J. Pinatel ističe primer zatvora u Klintonu (SAD) gde je došlo do iz-dvajanja pravih kriminalaca i stvarnih profesionalaca čije ponašanje ne predstavlja supstitut društvene bolesti. Prema njima se primenju-je intenzivan i kratkotrajan tretman, koji se sastoji u obučavanju uslovima rada na slobodi; dnevnim sastancima, koji okupljaju za-tvorenike i osoblje i na kojima se diskutuje o svim aspektima zaje-dničkog života; nedeljne seanse grupne psihoterapije, koje okupljaju

⁶¹⁾ Dr M. Milutinović: *Kriminologija*, str. 519.

oko 20 osuđenika. Rezultati ovog tretmana nisu poznati s obzirom na kratko vreme njegove primene.⁶²⁾

Institut za kriminologiju pri Pravnom fakultetu u Ljubljani vršio je analizu povrata punoletnih osuđivanih lica u Sloveniji i to u KPD u Mariboru i Igu, pri čemu je posebna pažnja posvećena merama prevaspitanja i resocijalizacije povratnika i u tom pravcu su data određena mišljenja i predlozi:

a) Postojanje specijalizovanih ustanova za povratnike u kojima bi se koncentrisali različiti stručnjaci. Na taj način bi se otklonile razlike između povratnika i nepovratnika, sprečio bi se uticaj povratnika na primarne delinkvente i povratnici bi predstavljali lakši disciplinski problem.

b) U nedostatku specijalizovanih ustanova za povratnike uvođenje u postojeće kazneno-popravne ustanove određenog tretmana koji bi obuhvatio: profesionalnu stabilizaciju (osposobljavanje osuđenika za visokokvalifikovana industrijska zanimanja); savetovanje i grupnu terapiju u obliku psihodrame, koji bi usmerili mišljenje povratnika na pozitivniji pravac i pomogli oslobođanju lačne zategnutosti; psihijatrijsko savetovanje i terapiju.

c) Radne kolonije ili ustanove za povratnike kojima su potrebne dugotrajnije terapijske mere. Primena ove mere došla bi u obzir tek u krajnjem slučaju kada bi se primena svih drugih mera i sredstava za resocijalizaciju povratnika pokazala bezuspešnom.⁶³⁾

Sem toga, u pogledu nastavka tretmana započetog u ustanovi predloženo je postojanje povremenog savetovanja sa bivšim osuđenima u specijalizovanim ili opštim psihijatrijskim ambulancama, uz poklanjanje posebne pažnje tretmanu alkoholičara.

Značajno je pomenuti predlog penitencijarnog tretmana u okviru krivičnopravne reforme u SR Nemačkoj (par. 65 u redakciji Drugog zakona krivično pravne reforme) prema određenim kategorijama povratnika, koji se sastoji u upućivanju u socijalno terapijsku ustanovu. U SR Nemačkoj postoji 10 ustanova — modela socijalno terapijskih ustanova u kojima je osoblje sastavljeno od lekara, naročito psihijatarata, psihologa, socijalnih radnika, pravnika i terapijski obrazovanih nadzornih službenika. Kao program postupanja predviđene su mere: individualna pomoć i individualna terapija, grupna pedagogija i grupna terapija, progresivne forme izvršenja, samoodgovorna saradnja lica upućenog u ustanovu pri odvijanju resocijalizacije, unošenje i izgradnja formi samoupravljanja, održavanje kontakta sa spoljnim svetom kroz diferencirane forme, dužnost rada, mogućnost dobrovoljne kastracije i medicinskog tretmana. Smeštaj u ovim ustanovama treba da traje najviše pet godina a ustanove treba da budu pod lekarskim rukovodstvom. Posle otpuštanja predviđen je ponovni kratkoročni prijem u socijalno terapijsku ustanovu radi intervencije u krizi posle otpuštanja.⁶⁴⁾

⁶²⁾ J. Pinatel: Pokušaj sinteze kriminoloških i pravnih aspekata povrata, Problemi povrata, str. 380.

⁶³⁾ Dr Miloš Kobal: Povratnici i problemi prevaspitavanja, Problemi povrata, publikacija br. 6, str. 312.

⁶⁴⁾ Günter Blau: Krivičnopravna politika u reformi krivičnog prava SR Nemačke, preveo dr Mihajlo Aćimović, Pravni život 10/76, str. 16.

Navedeni predlozi tretmana i zakonodavna rešenja tretmana prema povratnicima zaslužuju posebnu pažnju u pogledu realizacije u našim ustanovama za izvršenje kazne lišenja slobode i u našem sistemu izvršenja krivičnih sankcija. Smatramo da se može prihvatiti predlog slovenačkih autora, o stvaranju jedne specijalizovane ustanove za tretman višestrukih povratnika, sa specijalnom stručnom službom, kao i povremena savetovanja sa bivšim osuđenima. Socijalno terapeutske ustanove, kakve postoje u stranim zemljama i koje predlaže zakonodavstvo SR Nemačke, predstavljaju veoma povoljno rešenje tretmana višestrukih povratnika. Međutim, uvođenje ovih ustanova zahteva zakonodavne promene i određena materijalna sredstva za osnivanje kao i posebnu pripremu stručnog kadra.

3. *Zaključne napomene o mogućnostima suzbijanja recidivizma.* Problem suzbijanja recidivizma kao posebne društvene pojave u okviru kriminaliteta u većini zemalja do danas nije uspešno rešen. Problemu recidivizma povećavali su dosta pažnje teoretičari a u mnogim zemljama su vršena praktična izučavanja populacije recidivista u ustanovama za izvršenje kazne lišenja slobode, pa ipak, nije stvorena jedinstvena definicija povrata i recidivizma, jedinstveni klasifikacioni sistem recidivista koji bi važio u svim zemljama, niti je izgrađena opštevažeća interpretacija njegove etiologije.

Kod izučavanja mogućnosti za suzbijanje recidivizma značajno je utvrditi adekvatan tretman za resocijalizaciju povratnika. Za pravilnu primenu i uspeh tretmana potrebno je izvršiti kriminološku i penitencijarnu klasifikaciju povratnika, što će omogućiti individualizaciju u primeni tretmana. Sem toga, potrebno je utvrditi uzroke recidivizma i to kako opšte uzroke povezane sa materijalnim uslovima života, tako i posebne uzroke — kriminogene faktore — i pojedinačne uzroke povezane sa ličnošću povratnika. Pri tome, treba imati u vidu da se društveno reagovanje u pravcu suzbijanja recidivizma kretalo od primne teorije relegacije, dualističkog sistema primene kazne i mere bezbednosti do obaveznog ili fakultativnog strožijeg kažnjavanja višestrukih povratnika. Institucionalni tretman i oblici penitencijarnog tretmana prema povratnicima uglavnom su isti u onim ustanovama za izvršenje kazne lišenja slobode u kojima povratnici nisu odvojeni od ostalih osuđenika, a razlike postoje u specijalizovanim ustanovama i zavodima za povratnike u nekim zemljama i socijalno terapeutskim ustanovama so posebnim programom postupanja prema određenim kategorijama povratnika.

S obzirom na to da do sada primenjivani penitencijarni tretman prema povratnicima, naročito višestrukim povratnicima, u većini slučajeva nije dao očekivane rezultate u pravcu njihove resocijalizacije u našim uslovima, smatramo da bi dalji razvoj kriminalne politike i tretman prema povratnicima trebalo da se kreće sledećim pravcima:

1. Mere suzbijanja recidivizma treba da budu usmerene ka otklanjanju njegovih uzroka i uslova povezano sa otklanjanjem uzroka i uslova kriminaliteta i drugih negativnih društvenih pojava, i to pre svega u pravcu popravljavanja društveno ekonomskog položaja društvenih slojeva iz kojih potiču povratnici i promene idejne osnove druš-

tyenog odnosa prema kriminalcima i recidivistima, posebno društvenog reagovanja na ličnost recidiviste.

2. U toku krivičnog postupka treba najpre poći od opštevažićih načela, a zatim težiti ka otkrivanju posebnih uzroka i uslova recidivizma, polazeći od podataka dobijenih poređenjem izvršenih krivičnih dela, ranijih osuda, ličnosti povratnika, životnih uslova u kojima se razvijao i društvenih odnosa.

3. Penitencijarni tretman prema povratnicima sprovoditi u specijalizovanim ustanovama za povratnike sa dovoljnim brojem stručnog osoblja, jer bi u ovim ustanovama nestale nužne i opravdane razlike između primarnih delinkvenata i povratnika, sprečio bi se negativan uticaj višestrukih povratnika i oni bi predstavljali lakši disciplinski problem. Ukoliko bi ovakve ustanove bile osnovane, to ne bi značilo jačanje pritisaka prema povratnicima, već intenziviranje tretmana sa većim brojem stručnog osoblja, koje će biti u mogućnosti da sa povratnicima radi intenzivnije i u češćem kontaktu. U ovim ustanovama bi se sprovodilo lečenje povratnika — alkoholičara i lakših oblika psihopatije pomoću stručnog lekarskog tretmana.

4. Postojanje prelaznih domova i ambulantskih savetovališta sa mentalno-higijenski obrazovanim savetodavcem doprinosilo bi lakšem prilagođavanju povratnika životu na slobodi i umanjilo uticaj zatvorske sredine.

5. Jačanje društvenih mera pomoći povratnicima posle izlaska iz ustanove za izvršenje kazne lišenja slobode u pravcu njihovog zaposlenja i osnivanje odgovarajućih institucija čiji bi osnovni zadatak bio da pronalaze mogućnosti odgovarajućeg zaposlenja ovih lica.

6. Osnivanje posebnih socijalnih i psiholoških službi sa pedagoškim osobljem mentalno-higijenski obrazovanim u školama a u cilju ostvarivanja i primene prognoziranja recidivizma kod maloletnika.

Smatramo da bi navedeni predlozi, ukoliko bi se ostvarili, doprineli suzbijanju recidivizma kao društvene pojave. Njihovo ostvarivanje bi zahtevalo angažovanost celokupne društvene zajednice i veća materijalna sredstva, ali svi troškovi oko praktičnog sprovođenja ovih mera neuporedivo su manji od štete koju recidivizam proizvodi društvu.

SLOBODANKA KONSTANTINOVIĆ, assistant
à la Faculté de droit de Niš

LES CAUSES DU RÉCIDIVISME ET LE TRAITEMENT DES RÉCIDIVISTES

— R é s u m é —

Le récidivisme en tant que phénomène socialement négatif dans le cadre de la criminalité représente une matière importante des études dans notre pays et dans les autres. En particulier sont importants les problèmes de ses causes et du traitement des récidivistes, auxquels ont consacré leur attention tant les théoriciens que les praticiens. Néanmoins, une telle conception de l'étiologie du récidivisme n'est pas encore construite qui serait généralement adoptée, mais il y a certaines constatations générales du récidivisme que la plupart des auteurs admettent.

Le récidivisme a les mêmes causes générales que la criminalité. Conformément à la conception historico-matérialiste relative à la société et aux phénomènes sociaux les causes de la criminalité, donc du récidivisme de même, peuvent être expliquées en premier lieu par les conditions socio-matérielles générales de l'existence. C'est la base théorique générale pour l'étude du récidivisme en tant que phénomène social. Le degré ultérieur vers la détermination de l'étiologie du récidivisme est l'étude de l'action des facteurs criminogènes sur la réitération de l'exécution des délits criminels. Certaines causes directes du comportement criminel — les facteurs criminogènes — peuvent représenter aussi les causes directes du récidivisme. Ainsi la réitération de l'exécution des délits criminels est mise en relation avec le milieu familial désavantageux, avec l'instruction insuffisante et incomplète et le chômage, avec le traitement inadéquat au cours de l'exécution de la peine privative de liberté, l'action de la communauté insuffisante après avoir purgé la peine et avec le comportement délinquant dans la minorité. L'action des facteurs mentionnés sur la réitération du comportement criminel est établie par de nombreuses recherches. Dans le but de la connaissance concrète de leur action on a choisi comme modèle 17 récidivistes qui ont commis des délits à plusieurs reprises qui se trouvaient en septembre 1976 dans la maison d'arrêt à Niš, où ils purgeaient leur peine et chez lesquels la spécificité de la cause du récidivisme (les circonstances familiales inadéquates, l'instruction insuffisante et le chômage, la délinquance dans la minorité, le traitement inadéquat au cours de l'exécution de la peine, l'action du milieu de prison, ainsi que les caractères subjectifs — penchants prononcés, coutumes etc.) ont pris toute leur portée.

A part les facteurs sociaux criminogènes, qui jouent le rôle principale dans la formation du délinquant — récidiviste, pour l'explication des causes du récidiviste dans la mesure qu'elle exerce l'influence par ses caractéristiques sur la réitération de l'exécution des délits criminels. Les caractéristiques psychologiques et psychopathologiques de la personnalité du récidiviste, considéré du point de vue de l'étiologie du récidivisme peuvent plus facilement conduire à la réitération des délits criminels, mais elles n'aboutissent pas là inévitablement et dans tous les cas indépendamment de l'action des autres facteurs.

Pour la répression du récidivisme il est particulièrement important de résoudre le problème du traitement des récidivistes et que ce traitement soit conçu dans le sens le plus large. Les solutions de ce problème obtenues jusqu'à présent n'ont pas donné les résultats espérés, de sorte que sur le plan théorique et législatif on continue à travailler sur les propositions et l'application des solutions plus favorables déterminées. Dans ce sens une attention particulière mérite le traitement pénitentiaire dans les institutions spécialisées pour les récidivistes dangereux, qui est appliqué dans certains pays, ainsi que le renforcement des mesures sociales d'assistance aux récidivistes après leur sortie de la maison d'arrêt où ils ont purgé leur peine privative de liberté et l'établissement des institutions correspondantes pour l'aide aux récidivistes de trouver un emploi et régler les questions de logement, matérielles et familiales.

Etant donné que le récidivisme s'est sensiblement accru dans la plupart des pays il est nécessaire de consacrer encore une plus grande attention à ce problème tant de la part des criminologues, que sur le plan législatif et le plan de l'action de la communauté sociale plus large.

LENJINOVA KRITIKA MAHISTIČKOG IDEALIZMA U TEORIJ SAZNANJA

1. DRUŠTVENO-POLITIČKA SITUACIJA

Nemoguće je govoriti o Lenjinovim filozofskim shvatanjima, njegovoj odbrani materijalizma i dijalektike, posebno odbrani dijalektičko-materijalističke teorije saznanja, a da se bar u opštim crtama ne osvrne na društveno-političke prilike kojima je u osnovi motivisano Lenjinovo istupanje na poprište filozofskih borbi. Sam Lenjin ističe da »pir bogatstvu i raznovrsnosti idejnog sadržaja marksizma, nema ničeg neobičnog u tome da u Rusiji, kao i u drugim zemljama, različiti istorijski periodi naročito ističu u prvi plan čas jednu čas drugu stranu marksizma... to ne znači da je bilo kada dozvoljeno ignorisati jednu od strana marksizma; to samo znači da preovladavanje interesa za jednu ili drugu stranu ne zavisi od subjektivnih želja već od ukupnosti istorijskih uslova.«¹⁾ Povećan interes za filozofiju uopšte, a posebno za filozofiju marksizma uslovljavala su dva momenta. Jedan je spoljni — evropski, drugi, unutrašnji — politički. Prvi je rezultat »krize« u fizici krajem XIX veka odnosno, nemoći klasične fizike da u svom kategorijalnom sistemu nađe objašenje za fenomene u mikrostrukturi materije. Ovaj momenat je u Rusiji izazvao rasprostiranje najrazličitijih pravaca empirističke, pozitivističke i empirikritičke tobože »najnovije filozofije«, »filozofije savremenih prirodnih nauka«. Drugi momenat proizilazi iz činjenice poraza ruske revolucije od 1905. godine u kojoj je ruski revolucionarni pokret nastojao da ostvari vodeću ulogu. Poraz i reakcija koja se u prvom redu obrušila na socijaldemokrate, posebno na njihovo najrevolucionarnije krilo boljševike, izazivali su u njihovim redovima kolebanja, sumnje i pitanja jesu li ciljevi i metodi borbe bili adekvatni. U partiji su se pojavile ideje da partiju treba raspustiti, likvidirati ilegalni rad i osnovati potpuno legalnu partiju. Tražila se revolucija u revoluciji. Neki su na likvidaciju gledali kao na svršen čin, »nemoguće je likvidirati ono što se više ne da likvidirati, čega više nema kao organizovane celine.«²⁾ U suštini likvidatorska je bila i druga manje brojna struja — odzovisti koji su hteli da nateraju partiju u potpunu ilegalnost i tako joj onemoguće širu komunikaciju s progresivnim elementima u društvu.

Takve prilike neizbežno su porodile shvatanja koja su stala na pola puta. Pristalice tih shvatanja nisu otvoreno napuštale marksisti-

1) V. I. Lenjin »Filozofske sveske« »Kultura«, Beograd 1955. str. 7. Citirano prema predgovoru Vuka Pavićevića.

2) V. I. Lenjin »Izabrana dela« »Kultura«, Beograd 1960. tom 8 str. 14.

zam, nego su ga proglašavali »zastarelim«, hoteci da ga učine »elastičnim« i da ga »skladno dopune« modernom filozofijom Maha i Avenarijusa. Oni su njihov empiriokriticizam shodno svojim prilikama adaptirali i modifikovali u »empiriosimbolizam«, empiriomonizam« itd., proglašavajući ove za svoja originalna traženja i »razvijanja« marksizma. Ovakva pozitivistička interpretacija marksizma u delima Bogdanova, Bazarova, Lunačarskog, Juškeviča, Valentionova itd. a posebno u zborniku »Ogledi iz filozofije marksizma«, bila je u stvari filozofska revizija marksizma.

Slobodno se može reći da je Lenjin svoja teorijsko-saznajna shvatanja na celovit način izneo već u svojoj prvoj filozofskoj raspravi »Materijalizam i empiriokriticizam« napisanoj u oštro polemičkom tonu i usmerenoj kritički prema ovim revizionistima u filozofiji.

S obzirom da empiriokriticizam u filozofiji održava liniju subjektivnog idealizma, čiji je eminentni predstavnik i osnivač Dž. Berkli, Lenjin uspešnu kritiku mahizma ostvaruje baš time što pokazuje da se on može svesti na Berklijev idealizam odnosno, da je iz njega proistekao. Zato on ovu kritiku započinje razotkrivanjem osnova mahizma.

2. KORENI MAHIZMA

Džordž Berkli se u filozofiji nadovezuje na Lokovo učenje i s pravom se može smatrati njegovim učenikom iako se u mnogo čemu razlikuje od njega. Berkli se ne slaže s Lokovim rešenjem problema univerzalija s kojim se bavila srednjovekovna sholastička filozofija. Lok je nasuprot realizmu, koji je smatrao da opšte postoji realno, u samim stvarima, problem opšteg rešio tvrdnjom da opštost postoji samo u razumu koji poseduje sposobnost da stvara opšte, apstraktne ideje. S obzirom da se opšte u razumu može stvarati samo od pojedinačnog i posebnog to jest realnog, delatnošću razdvajanja i povezivanja odnosno, analizom i sintezom, Lok je došao do shvatanja o postojanju materijalne i duhovne supstance iz čega je sledilo učenje o primarnim i sekundarnim kvalitetima stvari. O kvalitetima koji postoje nezavisno od subjekta i onima koji zavise, tj. koji postoje posredstvom subjekta ili u subjektu. Dž. Berkli ovakvo Lokovo rešenje smatra nedovoljno nominalističkim i oštro ga kritikuje. Najpotpuniju kritiku on daje u uvodu svog glavnog dela »Rasprava o principima ljudske spoznaje«. U stvari Berklijeva gnoseologija predstavlja kritiku Lokove teorije apstraktnih ideja. Teškoće i protivrečija do kojih dolazi razum u procesu saznanja Berkli ne objašnjava otporom stvari, njihovom nejasnoćom ili urođenom nesposobnošću razuma da saznaje stvari, već krivom upotrebom moći samoga razuma. Osnovni uzrok zabluda i krive upotrebe ideja, po Berkliju se nalazi u mišljenju tj. u moći ljudskog duha da stvara apstraktne ideje.

Ne ulazeći u primedbe koje Dž. Berkli daje ovoj teoriji treba reći da je iz Berklijeve argumentacije rezultirala teorija reprezentacije koja se i danas, svakako modifikovana, koristi protiv teorije odraza. Sadržaj teorije reprezentaciju je u ovome: »Poricanje apstrak-

tnih ideja ne znači poricanje bilo kakvih opštih ideja i opštih imena. Opšte ime s pravom se daje onoj posebnoj ideji, koja postaje opšta time, što se upotrebljava kao reprezentant, kao predstavnik ili zamenik svih pojedinačnih ideja iste vrste«. ³⁾ Čega su reprezentant te opšte ideje najbolje se vidi iz Berklijevog shvatanja supstancije. On je Lokove sumnje u mogućnost bližeg određenja materijalne supstancije doveo do kraja, do poricanja te supstancije. »U našem spoljnom iskustvu date su nam samo konkretne čulne ideje i njihovi skupovi, čulne stvari, a nije nam data nikakva materija niti telesna supstancija«. ⁴⁾ Za Berklija su materija i telesna supstancija opšte apstraktne ideje koje kao ni bilo koje druge apstraktne ideje ne mogu postojati. Šta više za njega ne postoje ni pojedinačne materijalne stvari nezavisno od duha.

Lenjin navodi da je za Berklija očigledno da objekti ljudskog saznanja pretstavljaju: »ili ideje koje čula stvarno opažaju, ili ideje koje stičemo posmatrajući emocije i dejstva uma ili, najzad, ideje koje se stvaraju pomoću pomćenja i uobrazilje«. ⁵⁾ Prema Berkliju različitim čulima čovek stiče različite »ideje«. ⁶⁾ Tako se čulom pipanja stiču ideje tvrdog i mekog, toplog i hladnog; čulom vida stiču se ideje svetlosnih boja; čulom sluha ideja zvuka itd. Pošto se različite ideje uglavnom stiču istovremeno i zajedno to se one označavaju jednim imenom i nazivaju nekom stvari. Na taj način za Berklija stvari postaju »kolekcije ideja« tj. osećaja, opažaja. Međutim, za njega stvari nemaju dostojanstvo objektivnog postojanja. One postoje samo u duhu kao aktivnom principu koji ih opaža. Ovim putem Berkli uspostavlja dve vrste stvari: aktivni duh i pasivne ideje, odnosno njihove skupove, koje različito egzistiraju (te vrste stvari). Smisao egzistencije duha je da opaža ideje. Smisao egzistencije ideja je da predstavljaju pasivna stanja duha tj. da budu opažene. One postoje samo u duhu, postoje kad su opažene.

Mislim da je smisao Berklijeve nominalističke teorije reprezentacije sada jasan. Ako su opšta imena reprezentanti stvari, i ako su stvari samo »kolekcije ideja«, a ideje pasivna stanja duha za koje biti, znači biti opažen, onda o materiji i telesnoj supstanciji ne može biti ni reči, njihovo postojanje je pobijeno. Berkli izričito kaže da je materija prazna apstrakcija — ništa, nepostojeća suština i da on pobija mišljenje koje priznaje »apsolutno postojanje objekta po sebi ili van uma« tj. materijalizam.

Osećajući da bi konsekvencije njegovih postavki ostavile mesta samo za sopstveno JA i nizašta više, tj. dovelo do solipsizma Berkli traži način da pokaže kako nas njegova filozofija ne lišava stvari u prirodi i kako je dostupna zdravom razumu. »Ja uopšte ne poričem postojanje ma koje stvari koju možemo upoznati putem čula ili razmišljanja... jedna stvar kojoj mi poričemo postojanje jeste ono

³⁾ Gajo Petrović, Engleska empiristička filozofija, Filozofska Hrestomatija, »Matica Hrvatska«, Zagreb. str. 111

⁴⁾ Isto str. 111

⁵⁾ V. I. Lenjin »Materijalizam i Empiriopriticizam«, »Kultura«, Beograd 1948. str. 18.

⁶⁾ Idejama Barkli naziva onon što se u savremenoj terminologiji označava pomoću reči »opažaj«.

što filozofi nazivaju materijom ili telesnom supstancijom«.7) Ta misao jasnije je izražena sledećim rečima, »ako se reč supstancija shvata u običnom (vulgar) smislu, tj. kao kombinacija čulnih kvaliteta, prostornosti, čvrstoće, težine itd., onda ja ne mogu biti optužen da je uništavam. Ali ako se reč supstancija shvata u filozofskom smislu — kao osnova akcidencija ili kvaliteta (koji postoje) van svesti, onda ja zaista priznajem da je uništavam, ako se može govoriti o uništavanju nečega što nije nikada ni postojalo, što nije postojalo čak ni u uobrazilji«.8) Da bi izašao iz sebe i došao do stvari on je prinuđen da prizna kako »među idejama koje se nalaze u našem duhu ima takvih koje naš duh može po volji menjati, stvarati i uništavati, ali ima i takvih koje su izvan vlasti našeg duha«.9) Te ideje su čulne ideje. »Ako pri punom dnevnom svetlu otvorim oči ne mogu sam izabrati hoću li videti ili ne, niti koje ću predmete videti«.10) Uzrok čulnim idejama Berkli je našao u Bogu. Na taj način je izbegao solipsizam i približio se objektivnom idealizmu, ali time je negirao i svoje polazne empirijske teorijsko — saznanje pretpostavke. Da bi priznao postojanje stvari nezavisno od duha on je mnogo lakše prihvatio jednu mnogo prazniju apstrakciju nego što je materija, tj. prihvatio je postojanje vrhovnog bića — Boga i statičku hijerarhiju bića, čime je jasno ideološko-politički odredio svoju filozofiju kao odbranu religije. Razliku između svoje i materijalističke filozofije Berkli je najjednostavnije formulisao sledećim stavom: »Ja tvrdim isto tako kao i vi (materijalisti) da, pošto na nas deluje nešto spolja, moramo pretpostaviti postojanje sila koje se nalaze izvan (nas), sila koje pripadaju biću različitom od nas. Ali mi se ovde razilazimo na pitanju kakve je vrste to moćno biće. Ja tvrdim da je to duh, a vi, — da je to materija ili ne znam kakva (mogao bih dodati da i vi neznate kakva) treća priroda«.11) Ova formulacija je dovedena do takve jasnoće da bismo je mogli nazvati uzornom, klasičnom. Engels je tu razliku u svom »Ludvigu Foerbachu...« u osnovi odredio na isti način.

Podvlačeći razliku između materijalizma i idealizma Lenjin ujedno daje i rezime Berklijeve filozofije. »Materijalizam — i to je priznanje 'objekata po sebi' ili van uma; ideje i osećaji — to su kopije ili odrazi tih objekata. Suprotno učenje (idealizam), objekti ne postoje 'van uma', objekti su 'kombinacije osećaja'.«12) Već je ovde formulisano Lenjinovo shvatanje saznanja kao odražavanje objektivnih stvari-procesa u ljudskoj svesti, koja nije ništa drugo do svesno biće.

7) V. I. Lenjin, isto str. 18.

8) V. Lenji, »Materijalizam i empiriokriticizam«, »Kultura« eBograd, 1948. str. 18—19.

9) Gajo Petrović, isto, str. 117.

10) Gajo Petrović, isto, str. 117.

11) V. Lenjin, MIE. str. 22.

12) V. I. Lenjin (MIE). str. 15.

3. KRITIKA MAHOVOG I AVENARIJUSOVOG IDEALIZMA

Dokaze da empiriokritičari Ernst Mah i Rihard Avenarius, kao i njihovi učenici, u filozofiji pretstavljaju nastavak Berklijevog subjektivnog idealizma Lenjin nalazi u njihovim polaznim postavkama. Ernst Mah je tvrdio da:

1. »osećaji nisu, simboli stvari«... već je »stvar« misleni simbol za kompleks osećaja koji se odlikuje relativnom postojanošću;

2. »nema nikakve teškoće da se svaki fizički elemenat izgradi iz osećaja, tj. iz psihičkih elemenata... dok je suprotno nemoguće ni zamisliti;

3. »svet se sastoji iz naših osećanja«

4. »pravi elementi sveta nisu stvari (tela) nego boje, zvuci, pritisci, prostori, vremena (ono što mi obično nazivamo osećajima)«.¹³⁾

Iz navedenih teza Lenjin s pravom zaključuje da je mahizam jednak imanentizmu i subjektivnom idealizmu Dž. Berklija. On utvrđuje da je Mah u teoriji saznanja i eklektičar, što dokazuje navođenjem nekih stavova iz Mahovog dela »Analiza osećaja«. Naime, pritisnut rezultatima prirodnih nauka, a i sam fizičar, Mah je morao da u svojoj teoriji saznanja dopusti neke materijalističke momente. Tako je, na primer, spoljni svet shvatao kao sumu »postojanih jezgara« usled kojih ljudi, zbog česte interakcije sa njima, navikavaju da na sva svojstva tela gledaju kao na rezultate dejstava koja proističu iz tih jezgara, dejstva koja se vrše preko našeg tela i koja mi nazivamo osećajima.¹⁴⁾ Ali iz ove postavke Mah izvodi idealistički zaključak da jezgra tim procesom »uosećavanja« gube svoju čulnu sadržinu i postaju goli apstraktni simboli.

Proizilazi tvrdnja da se svet sastoji samo iz naših osećaja, da mi znamo samo naše osećaje, a da je pretpostavka o tim jezgrama prazna i izlišna.¹⁵⁾ Ovakvom rezonovanju Lenjin primećuje: »ako je pretpostavka o spoljnom svetu 'prazna i izlišna', onda je pre svega 'prazna i izlišna' pretpostavka o postojanju drugih ljudi. Postoji samo Ja, a svi ostali ljudi, kao i čitav spoljni svet, dolaze u red praznih 'jezgara'«¹⁶⁾ Iz ovoga sledi da Mahova teorija vodi čistom Berklijevom solipsizmu, kojega se i sam Berkli odricao. Sledeći primer o Mahovom eklektizmu još rečitije govori. »Kad bih u trenutku kad osećam nešto — veli Mah — ja sam ili ko drugi mogao da posmatra moj mozak pomoću svih mogućih fizičkih i hemijskih sredstava bilo bi moguće utvrditi s kakvim su procesima u organizmu vezani osećaji određene vrste.«¹⁷⁾ Mah znači priznaje da su naši osećaji vezani s određenim procesima u organizmu i mozgu. Međutim, organizam, pa i mozak takođe pripadaju oblasti »praznih i izlišnih jezgara«, tj. pretstavljaju »komplekse osećaja«. Tako ispada da se pomoću »kompleksa osećaja« oseća »kompleks osećaja«, da oset izaziva sebe samog što vodi apsurdu.

¹³⁾ Citirano prema V. I. Lenjinu, (MiE). str. 31. 53. 38.

¹⁴⁾ V. I. Lenjin (MiE). str. 34.

¹⁵⁾ V. I. Lenjin, (MiE) str. 34, 35.

¹⁶⁾ V. I. Lenjin, (MiE) str. 35.

¹⁷⁾ V. I. Lenjin, (MiE) str. 35

Sadržaj Mahovog »otkrića« takozvanih »elemenata« sveta Lenjin prezentira svođenjem na nekoliko ključnih stavova.

1. sve što postoji proglašava se za osećaj,
2. osećaji se nazivaju elementima,
3. elementi se dele na fizičko i psihičko; psihičko je ono što zavisi od čovečijih nerava i uopšte od čovečijeg organizma; fizičko je ono što od toga ne zavisi.
4. proglašava se da veza fizičkih i veza psihičkih elemenata ne postoji odvojeno jedna od druge; te veze postoje samo zajedno,
5. samo se privremeno može apstrahovati jedna ili druga veza;¹⁸⁾

Na kraju on navodi da je Mah svoju »novu« teoriju proglasio za slobodnu od »jednostranosti«.

Lenjin neposredno ističe da Mah ovu jednostranost i suprotnost uklanja samo na rečima, a da je na delu krišom uspostavlja. »Ako su elementi osećaji, onda vi ne smete ni za trenutak pretpostaviti postojanje »elemenata« nezavisno od mojih nerava od moje svesti« i dalje »čim vi pretpostavite takve fizičke objekte nezavisne od mojih nerava, od mojih osećaja« — što Mah i čini, »onda vi samo napuštate svoj »jednostrani« idealizam i prelazite na gledište »jednostranog materijalizma.«¹⁹⁾ Međutim, gledište materijalizma kaže da »materija koja deluje na naša čula izaziva osećaj. Osećaj zavisi od mozga, nerava, mrežnjače itd. tj. od materije organizovane na naročit način. Postojanje materije ne zavisi od osećaja. Materija je primarna. Osećaj, misao, svest jesu najviši proizvod materije organizovane na naročit način.«²⁰⁾ Lenjin podvlači da Mah pomoću reči »elemenat«, koja prividno dopušta pretpostavku zavisnosti psihičkog od strukture čulnih organa i nezavisnosti fizičkog od subjekta protura materijalizam. U stvari on pojmom »elemenat«, koji u jednoj vezi daje »psihičko« a u drugoj »fizičko«, tj. relativizovanjem psihičkog i fizičkog, nastoji da se oslobodi odgovora na ontološko pitanje bitka sveta, misleći da će njegovim izbegavanjem uspeti da se uzdigne iznad materijalizma i idealizma, usled čega je nužno polovičan i nedosledan.

Za razliku od Mahovog idealizma koji nam, usled tvrđenja da su stvari »kompleksi osećaja« i njegove pretenzije na otkriće »elemenata« sveta, izgleda otvoreniji; Avenarijusov idealizam se prikri-va iza teorije o »Principijelnoj koordinaciji« koja navodno dopušta i priznaje gledište naivnog realizma, — neposredno uverenje ljudi da oni sami i sredina oko njih i nezavisno od njih, realno postoje.

Sušтина ovog idealizma je učenje o neraskidivoj korelativnoj vezi našeg JA — svesti i sredine NE — JA. Po njemu »nikakav potpuni opis datog — (sredine), ne može sadržati sredinu bez nekog JA čija bi to bila sredina.«²¹⁾ U stvari Avenarijusova »principijelna koordinacija« predstavlja prurušeno Fihteovo apsolutno JA koje u vlastitom kretanju konstituše sebe i svoju sredinu. JA proizvodi NE—JA ka-

¹⁸⁾ V. I. Lenjin, (MiE) str. 46.

¹⁹⁾ V. I. Lenjin, (MiE) str. 47.

²⁰⁾ V. I. Lenjin, Isto, str. 47.

²¹⁾ V. I. Lenjin, Isto, str. 60.

že Fihte. Zato Avenarius JA označava kao centralni član koordinacije a sredinu kao protiv-član. Dokaz da je »principijelna koordinacija« pozajmljena od Fihtea Lenjin ilustruje dijalogom iz jednog Fihteo-
vog dela u kome ovaj tvrdi da su: »svest i stvar ili stvar i svest uvek dati jedno sa drugim nikada jedno odvojeno od drugog.«²²⁾ Zato Lenjin intencije Maha i Avenarijusa da se izdignu iznad materijalizma i idealizma naziva »praznim pretenzijama obnovljenog fikteanstva«,²³⁾ a pozivanje na »naivni realizam« sofizmom najjeftinije vrste. Da je »principijalna koordinacija« subjektivni idealizam i da je ne odbacuje samo materijalizam Lenjin dokazuje navodeći kritike upućene Avenarijusu od mislilaca koji takođe, na ovaj ili onaj način, zastupaju idealistička shvatanja. Vunt je empiriokritičku postavku o neophodnosti »da se u svakoj sadržini iskustva vidi (pridomisli) individuum koji doživljuje iskustvo« — smatramo za empiriski neosnovanu pretpostavku, »koja proističe iz pogrešnog mešanja sadržine stvarnog iskustva s razmišljanjem o njemu.«²⁴⁾ Normam Smit zamera Avenarijusu što termin »iskustvo« upotrebljava u dvostrukom smislu, što jedanput njime označava subjekat iskustva, a drugi put objekat iskustva. To mu čini uslugu, ali ga i pored toga ne oslobađa kontradikcija. »Kad Avenarijus dopušta, kao ispravnu, postavku da se iskustvo na idealan način dopunjuje mišlju — primećuje Smit — on čini pretpostavku koju ne može da sjedini sa spostenim tvrđenjem da ništa ne postoji van odnosa prema našem JA.«²⁵⁾ Onda; stav Avenarijusa da je »misao isto toliko istinita forma iskustva kao i opažaj«, on naziva otrcanim argumentom subjektivnog idealizma, po kome su »misao i realnost nedeljive, jer se realnost može opažati samo u misli, a misao pretpostavlja postojanje onoga koji misli.«²⁶⁾ Na kraju Smit zaključuje da Avenarijus uspostavlja subjektivni idealizam u najgrubljem smislu. O. Evald takođe zamera Avenarijusu za idealizam, samo ga on pogrešno naziva apsolutinim. »Ako se korelacija između centralnog člana i protivčlana proglasi za gnoseološku nužnost koja se ne može zaobići onda to znači — stati na gledište koje se ni po čemu ne razlikuje od apsolutnog idealizma.«²⁷⁾

S obzirom da na konkretna pitanja prirodnih nauka, naprimer na pitanje o postojanju zemlje pre čoveka, Avenarijusova »principijelna koordinacija« ne može dati pozitivan odgovor, čime dolazi u direktnu suprotnost sa istinama koje prirodne nauke smatraju neoborivim, Avenarijus uvodi pojam »potencijalnog« centralnog člana u koordinaciji. Ovim pojmom koji treba da opravda stav da »stvar ne može postojati nezavisno od naše svesti, jer ćemo mi uvek pridomisliti same sebe kao razum koji teži da upozna tu stvar«,²⁸⁾ Avenarijus ulazi u nove nedaće i apsurdne. Sofizam »popravljen« teorije se sastoji u tome što je naše »pridomišljanje« sebe, npr. usijanom stanju zemlje fiktivno, dok je zemlja realno prošla kroz taj stadijum kosmičkog razvoja.

²²⁾ V. I. Lenjin, Isto, str. 61.

²³⁾ V. I. Lenjin, (MiE) str. 62.

²⁴⁾ V. I. Lenjin, Isto, str. 64.

²⁵⁾ V. I. Lenjin, Isto, str. 65.

²⁶⁾ V. I. Lenjin, Isto, str. 65.

²⁷⁾ V. I. Lenjin, Isto, str. 67.

²⁸⁾ V. I. Lenjin, (MiE) str. 71.

Njegov idealizam došao je do izražaja i u odgovoru na pitanje; čega su funkcija ljudske misli? Odnosno, misli li čovek pomoću mozga? Na to pitanje on odgovara učenjem o introjkciji, koja treba da označava unošenje misli u mozak ili osećaja u nas. Introjkcijom Avenarijus poriče da je misao funkcija mozga, da su osećaji funkcija nervnog sistema. Na taj način je, po rečima Bogdanova, on uspeo da pobije dualizam duha i tela. Lenjin odvrća da je on taj dualizam pobio »samo utoliko ukoliko je »pobio« postojanje objekta bez subjekta, materije bez misli« itd.²⁹⁾ tj. pobio ga je idealistički, poricanjem najelementarnijih činjenica nauke. Dosledno pobijanje dualizma duha i tela vrši materijalizam tvrđenjem »da duh ne postoji nezavisno od tela, da je duh sekundaran, funkcija mozga, odraz spoljnog sveta«.³⁰⁾ Apurdno tvrđenje da misao nije funkcija mozga pobija čak i mahist K. Pirson. »Svest nema nikakvog smisla van granica nervnog sistema srodnog našem; nelogično je tvrditi da je sva materija svesna, još je nelogičnije tvrditi da svest ili volja postoje van materije.«³¹⁾ Ovakav stav je u direktnoj suprotnosti sa Pirsonovim polaznim gledištem. Po njemu mi samo znamo ono što na mje dato u čulnom opažaju, koji je za Pirsona prva i poslednja realnost. Najme, on zajedno sa Mahomi Avenarijusom poriče postojanje materije. On kaže: »s naučnog gledišta ne može se prigovoriti tome da se izvesne više ili manje postojeane grupe čulnih opažaja klasifikuju, da se one skupljaju ujedno i označavaju kao materija«.³²⁾ Odnosno, materija — to su naši opažaji i ništa više. Lenjin primećuje da se Pirson ovim približava odredbi materije koju je dao Dž. S. Mil.³³⁾ Mah je negaciju materije sažeo u jednu rečenicu. »Ono što mi nazivamo materijom samo je izvesna zakonita veza elemenata.«³⁴⁾ On sigurno pod tom zakonitom vezom smatra »nezavisni niz« elemenata koji tvori »fizičko«. Kad znamo da je »element« isto što i »osećaj«, o kontradikciji stava »nezavisni niz osećaja« ne treba ni govoriti. Avenarijusovo poricanje materije je nešto opširnije. »U očišćenom punom iskustvu' nema 'fizičkog' — 'materije' u metafizičkom apsolutnom smislu, jer 'materija' u tom smislu jeste gola apstrakcija, apstrahovana od svakog centralnog člana, ona bi bila celokupnost protiv — članova... međutim, kako se u »principijelnoj koordinaciji« protivčlan ne može zamisliti bez centralnog člana, onda sledi da je materija u metafizičkom tj. (nezavisno od centralnog člana) smislu besmislica... itd.«³⁵⁾

Razne vrste pozitivističkog idealizma pobijaju »materiju« jer se ona ne može čulima registrovati; videti, opipati, okusiti, mirisati itd. Pošto su za njih — činjenice (realnost o kojoj se uopšte može govoriti) samo neposredni čulni podaci, to se o nečem drugom, osim o njima, ne može ništa znati. U stvari oni sposobnost uma da stvara apstrakcije proglašavanju za pogrešnu upotrebu uma u saznanju

²⁹⁾ V. I. Lenjin, Isto, str. 85.

³⁰⁾ V. I. Lenjin, Isto, str. 85.

³¹⁾ V. I. Lenjin, Isto, str. 88.

³²⁾ V. I. Lenjin, Isto, str. 144.

³³⁾ »Materija je stalna mogućnost osećaja« str. 144.

³⁴⁾ Isto, str. 144.

³⁵⁾ V. I. Lenjin, (MiE) str. 143.

stvarnosti, ne uviđajući da priznavanjem čulnih opažanja za jedinu realnost i sami dolaze do sadržajno vrlo siromašnih apstrakcija. Engelsovo shvatanje materije bi možda moglo da unese malo više svetlosti u razumevanju pozitivizma uopšte i empiriokriticizma posebno. On ističe da je »materija kao takva čista tvorevina misli i apstrakcije. Kad niz stvari kao telesno postojanje svrstavamo pod pojam materije, mi se time udaljujemo od kvalitativnih razlika među njima. Materija kao takva za razliku od određenih materija, materija koje postoje, nije dakle nešto što čulno postoji.«³⁶⁾ Činjenica da materija kao takva čulno ne postoje za pozitivizam, pa i mahizam je dovoljna da zaključi da ne postoji ni sadržaj tog pojma. Odnosno, oni ne priznaju mogućnost pojmovnog, apstraktnog mišljenja, pri čemu zaboravljaju da je svaka ljudska reč u određenoj meri poimanje stvarnosti, da je jezik neposredna stvarnost misli, te da su i njihove tvrdnje apstrakcije — nažalost prazne. Lenjinova odredba materije kao »objektivne realnosti koja nam je data u osećaju«³⁷⁾ više izražava sadržaj pojma materije. Međutim, na drugom mestu i on ističe da je materija »filozofska kategorija« i u tom smislu čulno nepostojeća, ali s obzirom na karakter rasprave Lenjin precizira; »za oznaku objektivne realnosti koja je čoveku data u njegovim osećajima, koju naši osećaji kopiraju, fotografišu, odražavaju i koja postoji nezavisno od njih.«³⁸⁾

Lenjin kritiku mahističkog idealizma ne ostvaruje samo kroz pronalaženje kontradikcija u njegovim eksplicitnim tvrdnjama i komparacijama sa drugačijim shvatanjima u istom taboru, već i uspešnom afirmacijom materijalističkih pogleda. U pobijanju empiriokriticizma on se poziva najčešće na Engelsove materijalističke stavove iz »Anti-Diringa« i »Ludviga Fojerbaha«... »Engels je suprotno Diringu koji je mislio da se principi formalno izvedeni iz mišljenja treba da primenjuju na prirodu i čoveka, smatrao da »mišljenje principe ne može da uzima iz sebe samog, nego da ih mora izvoditi iz oblika bića spoljnog sveta«, i da su oni u tom smislu »krajnji rezultat, a ne polazna tačka istraživanja. Principi su utoliko tačni ukoliko se slažu sa prirodom i istorijom.«³⁹⁾ Iz ovoga se jasno vidi da je on proces izvođenja principa shvatao kao proces misaonog odražavanja prirode. Lenjin je pobijajući mahizam isticao da »materijalizam u saglasnosti s prirodnim naukama, uzima kao prirodno dato materiju, smatrajući svest, mišljenje, osećaj kao sekundarno, pošto je osećaj u jasno izraženom obliku vezan samo za više forme materije.«⁴⁰⁾ U neorganskoj prirodi Lenjin pretpostavlja postojanje sposobnosti slične osećaju. Tu sposobnost ili svojstvo on naziva odrazom. »Logično je pretpostaviti da sva materija ima svojstvo koje je po svojoj suštini srodno s osećajem, svojstvo odražavanja.«⁴¹⁾ U klici se ovo shvatanje nalazi i kod Didroa. Da bi objasnio oblike kretanja i razvoja u prirodi koji su nesumnjivi Didro je pretpostavio da je »sposobnost

³⁶⁾ Fridrih Engels, *Dijalektika prirode*. »Kultura« Beograd 1950. str. 203.

³⁷⁾ V. I. Lenjin, (MiE) str. 145.

³⁸⁾ V. I. Lenjin, (MiE) str. 127.

³⁹⁾ Fridrih Engels, »Anti-Diring« »Naprijed«, Zagreb str. 34.

⁴⁰⁾ V. I. Lenjin, Isto, str. 37.

⁴¹⁾ V. I. Lenjin, Isto, str. 88.

osećanja sveopšta osobina materije ili proizvod njene organizacije«.42) Prihvatajući odredbu »osećaja« koju je dao Bogdanov, dok je bio prirodno-naučni materijalist, da »osećaji čine osnovu života svesti, njenu neposrednu vezu sa spoljnim svetom, da se u procesu osećanja zbiva neposredno pretvaranje energije spoljnog nadražaja u činjenicu svesti«.43)

Lenjin otkriva u čemu se sastoji sofizam idealizma. On je sa-
držan u sledećem. »Osećaj se ne uzima kao veza svesti sa spoljnim svetom, nego kao pregrada, kao zid koji odvaja svest od spoljnog sveta; ne uzima se kao slika spoljne pojave koja odgovara osećaju, nego kao nešto što jedino postoji«.44) Saglasno Engelsu i on osećaje i svest naziva slikom spoljnog sveta. »Samo se po sebi razume da od-
raz ne može postojati bez onoga što se odražava. Materijalizam sve-
sno stavlja »naivno' uverenje čovečanstva u osnovu svoje teorije spoz-
naje«.45) Tom »naivnom' uverenju čovečanstva pokušao je, uviđajući njegovu snagu i neoborivost, da se približi i Avenarijus svojom »prin-
cipijelnom koordinacijom«. Međutim, taj pokušaj je bio iluzija i ob-
mana jer za »naivno' uverenje svet postoji nezavisno od subjekta, čoveka i čovečanstva, a u »principijelnoj koordinaciji«, on je zamis-
liv samo kao svet neke svesti.

Mahiste je za nedoslednost kritikovao i poznati fizičar Bolcman. On je govorio da je njihovo svođenje svega na osećaje dovelo do shvatanja sasvim suprotnog ranijem naivnom verovanju. Ističući da su nam dati samo čulni opažaji i da mi ne smemo ići dalje od njih, oni bi, ako bi bili dosledni — kaže Bolcman, morali da postave pitanje: Da li su nam dati sopstveni jučerašnji čulni opažaji? Njihov odgovor bi morao biti negativan, tj. ne da ne postoje samo drugi ljudi sem sopstvenog JA, već su nestvarne i sve predstave koje je to isto JA imalo u prošlosti.46)

Lenjin je u »Materijalizmu i empiriokriticizmu« dao uspešnu kritiku mahističkog shvatanja nužnosti i uzročnosti, prostora i vre-
mena, kao i »principa ekonomije mišljenja«.

Avenarijus je po pitanju nužnosti u prirodi doslovce ponovio Hjuma. »Isto onako kao što ne osećamo silu kao nešto što izaziva kretanje, mi ne osećamo ni nužnost ma kakvog kretanja... Sve što osećamo jeste to da jedno sleduje za drugim«.47) Mah se pridružuje ovom shvatanju i tvrdi da »izuzev logičke nužnosti, nikakva druga, naprimer — fizička nužnost ne postoji«,48) čime se približava Kantu, Za njega »u prirodi nema ni uzorka ni posledice, svi oblici zakona uzročnosti proističu iz subjektivnih nagona«.49)

Karl Pirson direktno formuliše Kantovo shvatanje nužnosti. »Zakoni nauke su kudikamo više proizvodi ljudskog uma nego činje-
nice spoljnog sveta... red i složenost pojava isto su toliko proizvod

42) V. I. Lenjin, Isto, str. 27. (Didro ovim svakako ne upada u zamku panpsihizma niti hилоzoizma).

43) V. I. Lenjin, Isto, str. 43.

44) V. I. Lenjin, (MiE) str. 43.

45) V. I. Lenjin, Isto, str. 63.

46) V. I. Lenjin, Isto, str. 92.

47) V. I. Lenjin, Isto, str. 158.

48) V. I. Lenjin, Isto, str. 159.

49) V. I. Lenjin, Isto, str. 159.

spoznanje sposobnosti čovekove kao i njegove sopstvene uspomene i misli. Nužnost pripada svetu pojma, a ne svetu opažanja«,⁵⁰⁾ odnosno kako Kant tvrdi — čovek daje zakone prirodi a ne priroda čoveku. Ispada da razum nije deo prirode, odraz procesa koji se odvija u njoj, nego da je priroda deo nekog univerzalnog razuma.

Što se tiče prostora i vremena Mah je smatra da su oni samo »sređeni sistemi nizova osećaja«, tj. da prostor i vreme postoje u ljudskim osećajima, u čoveku i da zavise od čoveka, a ne da čovek postoji sa svojim osećajima u prostoru i vremenu. Sa biološkog aspekta vreme i prostor Mah posmatra kao osećaje orijentacije, koje razlikuje od ostalih čula, a koji zajedno sa ovim omogućuju biološki celishodne reakcije u svrhu adaptacije. U fizičkom pogledu vreme i prostor su uzajamne zavisnosti fizičkih elemenata,⁵¹⁾ Posmatrajući vreme i prostor sa različitih aspekata, Mah ukida njihov objektivni smisao svodeći ih na funkcije subjekta, Pirson to izričito kaže: »Mi ne možemo tvrditi da prostor i vreme realno postoje; oni se ne nalaze u stvarima, nego u našem načinu da opažamo stvari.«⁵²⁾

Za »princip ekonomije mišljenja«, kao Mahov i Avenarijusov »doprinos« nauci, Lenjin misli da najočitije govori o subjektivnom idealizmu svojih tvoraca. On podseća da su autori pomoću ovog principa došli do saznanja da realno postoji samo osećaj, da je moguća misao bez mozga itd. Lenjin ističe da se može govoriti o pravilnom i nepravilnom ljudskom mišljenju odnosno, da je »ljudsko mišljenje onda 'ekonomično' kad pravilno odražava objektivnu istinu, a kao kriterijum te pravilnosti služi praksa, eksperiment, industrija.«⁵³⁾

Mislim da se o nekakvoj 'ekonomičnosti' može govoriti pre u jezičkom ili simboličkom formulisanju otkrivenih zakonitosti u prirodi i društvu, nego u mišljenju. Na primer između dve ili više teorija koje objašnjavaju neku pojavu ili, dve ili više formulacije nekog zakona, pod pretpostavkom da pojavu ili zakon potpuno izražavaju, treba izabrati onu teoriju ili formulaciju koja je najjednostavnija. Ovo je već i osnovni metodološki zahtev. U logici se možemo upoznati sa oblicima i pravilima mišljenja, ali se pravilnom mišljenju nemo gde naučiti. On je rezultanta napora u praktičnom savlađivanju i menjanju sveta. Ukoliko nam polazi za rukom da shodno našim ciljevima, u pojmovima rastvorenu, obuhvaćenu stvarnost menjamo, utoliko je naše mišljenje pravilno i obrnuto. O nekakvom unapred, više ili manje »ekonomičnom« mišljenju mislim da se ne može govoriti.

U pobijanju mahističkog shvatanja nužnosti i uzročnosti Lenjin se poziva na Fojerbaha, Engelsa i Dicigena.

Fojerbah nasuprot mahistima ističe da se »priroda može shvatiti jedino preko same prirode, da njena nužnost nije ljudska ili logička, metafizička ili matematička, tj. nije apstraktna... Ljudski izrazi i pojmovi kao što su; red, svrha, zakon, itd. su reči kojima čovek prevodi stvari prirode na svoj jezik da bi ih shvatio.«⁵⁴⁾ Jasno je

⁵⁰⁾ V. I. Lenjin, (MiE) str. 161.

⁵¹⁾ V. I. Lenjin, Isto, str. 180.

⁵²⁾ V. I. Lenjin, Isto, str. 185.

⁵³⁾ V. I. Lenjin, Isto, str. 171.

⁵⁴⁾ V. I. Lenjin, (MiE) str. 154.

da on prirodnu zakonitost vezuje za nezavisno postojanje prirode čija se zakonitost odražava u našoj svesti. Naši misaono-jezički prevodi odgovaraju objektivnom zbivanju u prirodi. Oni se ne poklapaju sa njim nego mu na idealan način korespondiraju. Znači, između bića i mišljenja ne postoji identitet, ali ni apsolutna razlika. Mišljenje je samo mišljenje bića (svest to je samo svesno biće), ali ne nekog apstraktnog već konkretnog bića — čoveka, pa se zato može reći da je u čoveku kao društvenom biću ostvaren relativni identitet mišljenja i bića.

Kod Engelsa se može naći niz stavova o nužnosti i slobodi, posebno u »Anti-Diringu« i »Dijalektici prirode«, On priznaje Hegelu da je prvi pravilno postavio odnos slobode i nužnosti. Sloboda je za Hegela razumevanje nužnosti. Prema tome nužnost je slepa samo ukoliko nije pojmljena, shvaćena. Zato Engels ističe da se »sloboda ne sastoji u sanjarijama o nezavisnosti od prirodnih zakona, nego u saznanju tih zakona i u datoj mogućnosti da njihovo delovanje planski primenjujemo u određene svrhe. Sloboda se sastoji u vlasti nad nama samima i nad spoljnom prirodom, zasnovanoj na saznanju prirodne nužnosti, usled toga je sloboda neminovno proizvod istorijskog razvitka«. ⁵⁵⁾ Iz ovoga se lako shvata da Engels u odnosu nužnosti i slobode prioritet daje nužnosti. Nužnost je primarna, sloboda i volja su sekundarne. Ona je primarna čak i u onim materijalnim oblicima gde izgleda da volja caruje — u ljudskom društvu. Ovaj zaključak je neminovnan jer, razumevanjem nužnosti ne stičemo moć i njenog ukidanja, naročito prirodne nužnosti; ona i dalje ostaje, a čovek može u najboljem slučaju, do određene mere da kanališe njene snage, dovodeњem tih snaga u međusobno dejstvo i korišćenjem rezultata tog dejstva. U tome se on najčešće služi vlastito proizvodnim sredstvima. To dovodeње prirodnih procesa u situaciju da s rezultatom svog uzajamnog dejstva budu od koristi čoveku, Hegel je nazvao lukavstvom uma.

Isti je slučaj i sa nužnostima koje deluju u društvu. Poznato je da nije dovoljno razumeti zakonitost nastanka i razvitka jednog društvenog oblika da bi se on promenio. Potrebno je na osnovu naučno saznatih zakona istorijskog razvitka društva pokrenuti materijalne snage koje su se iznedrile u samom društvu da bi se oblici društvenih odnosa počeli bitno da menjaju.

Govoreći o kauzalitetu kao posebnom momentu uzajamnog delovanja u svetu, Engels kaže da se pretstava o njemu ne dobija posmatranjem, nego da je zasnovana na delatnosti čoveka. U tom smislu on prihvata Hjumov argument da pravilno — post hok, ne može obrazložiti — propter hok. »Empirijsko opažanje ne može samo po sebi nikada dovoljno dokazati nužnost. Ali dokaz nužnosti leži u ljudskom delovanju u eksperimentu u radu; ako ja mogu izvesti ono post hok tada ono postaje identično s propter hok«. ⁵⁶⁾

Discgenova shvatanja su u osnovi ista: »Objektivna spoznaja traži uzroke ne u veri, ne u spekulaciji, nego u iskustvu u indukciji;

⁵⁵⁾ Fridrih Engels, »Anti-Diring«, »Eaprijed«, Zagreb, str. 117.

⁵⁶⁾ Fridrih Engels, »Dijalektika prirode«, »Kultura«, Beograd, 1950. str. 181.

ne pre iskustva nego posle iskustva, Prirodne nauke ne traže uzroke izvan pojave nego u njima ili posredstvom njih«. ⁵⁷⁾

Ni u jednom od ovih shvatanja nema čoveka kao tvorca zakona u prirodi. Sva ona u čoveku vide prirodno biće među drugim prirodnim bićima koje se od njih razlikuje sposobnošću da saznaje prirodne zakone i da kroz društveno organizovane oblike u procesu praktične delatnosti menja svoju okolinu i sebe u njoj.

Prostor i vreme materijalistički shvaćeni su »suštinski uslovi bića« (Fojerbah). Engels prostor i vreme naziva »osnovnim formama svakog bića, biće van vremena je isto tako najveća besmislica kao i biće van prostora«. ⁵⁸⁾ Materijalizam ističe objektivno postojanje prostora i vremena. Moguće je, usled rasta ljudskih znanja menjati pojmove o prostoru i vremenu, kao što se neprekidno menjaju, razvijaju i dopunjuju znanja o materijalnim procesima, ali nije moguće poricati nezavisno postojanje prostora i vremena od subjekta saznanja i to poricanje nazvati naukom. Empiriokratičari baš to rade kad posmatraju prostor i vreme čas sa aspekta fizike, čas biologije, odnosno kad misle da su prostor i vreme samo načini na koji ih mi opažamo.

4. KRITIKA RUSKOG MAHIZMA

Lenjin kritikom ruskog mahizma pobija pokušaje da se filozofija mirksizma interpretira na pozitivistički način i zameni empiriokriticizmom kao jednom varijantom pozitivizma. Predmet njegove kritike su shvatanja Černova, Bazarova, Bogdanova, Juškevića, Lunačarskog, i drugih autora »Ogleda iz filozofije marksizma«, kao i posebnih studija.

Černov je pokušao da pobije Engelsovo shvatanje »stvari po sebi« tj. da pokaže da Engelsova kritika idealizma ne pogađa svoj cilj. Poznata Engelsova tvrdnja uperena protiv Kantove »stvari po sebi« glasi: »Ako pravilnost našeg shvatanja nekog prirodnog procesa možemo dokazati time što ga sami stvaramo, što ga izvodimo iz njegovih uslova, što ga uz to primoravamo da služi našim ciljevima, onda je svršeno sa Kantovom neshvatljivom »stvari po sebi«. ⁵⁹⁾ On ovu tvrdnju ilustruje poznatim primerom s alizarinom. ⁶⁰⁾ Černov primećuje da se s alizarinom ne može »dobiti pobijanje stvari po sebi«. Prigovara Engesu da je obrnuo Kantov stav, »stvar po sebi je nespoznajna« u stav, »sve što nije spoznato je stvar po sebi«, i da je tako zamenom teze, lako pobio Kanta. Međutim, Černov zaobilazi Engelsovu napomenu da je »stvar po sebi«, ukoliko je to sa idealistič-

⁵⁷⁾ V. I. Lenjin, (MiE) str. 157.

⁵⁸⁾ Fridrih Engels, »Anti-Diring«, str. 52.

⁵⁹⁾ Fridrih Engels, »Ludvig Fojerbah...«, Izabrana dela u dva toma str. 359.

⁶⁰⁾ Hemijske supstance koje se stvaraju u biljnom i životinjskom telu bile su takve »stvari po sebi« dok ih organska hemija nije počela da proizvodi jednu za drugom time je »stvar po sebi« postala stvar za nas, kao na primer boja iz broća, alizarin, koji više ne dobivamo iz korena broća na poljima, nego ga proizvodimo daleko jeftinije i prostije iz katrana kamenog uglja. (L. F) str. 359.

kog stanovišta bilo moguće, pobio već Hegel. Poznat je Hegelov stav da je »stvar po sebi samo mislena stvar prazne apstrakcije«, koji je on izneo uz primedbu da »kritička filozofija« neosnovano subjekat stavlja između stvari i mišljenja i tako odvađa mišljenje od stvari proglašavajući ove za nespoznajne, za »stvari po sebi«. Drugo; Engels govori o neshvatljivoj, dakle; nespoznajnoj »stvari po sebi«, a ne o nespoznatoj »stvari po sebi« i pobija prvu, a ne drugu, tako da primedba Černova otpada kao neosnovana. Lenjin objašnjava Černovu da je bit Engelsove kritike u tvrđenju da »nema niti može biti apsolutno nikakve principijelne razlike između pojave i stvari po sebi. Razlika postoji između onoga što je spoznato i onoga što nije spoznato, a filozofsko izmišljanje o nekim naročitim granicama između jednog i drugog je — prazna slama«. ⁶¹⁾

Interesantno je, s obzirom da se to pokušava i danas, da je Černov nastojao da protivstavi Engelsa i Marksa i da Engelsu pripíše odbranu »najgrublje materijalističke dogmatike«, da ga optuži za »naivno-dogmatski materijalizam«. Kod nas se danas nalaze slične optužbe. Obično se kaže da Engels nije stigao do nivoa Marksovog shvatanja čoveka kao bića prakse, da je on kontemplativan, apstraktni prirodno-naučni materijalist itd.

Sumnju da se Marks razlikuje od Engelsa Černov jasno iznosi povodom Plehanovljevog opisnog prevoda Marksove druge teze o Fojerbahu. Černov ističe da se, prema tom prevodu; »protivurečnost između Marksa i Engelsa uklanja neobično prosto... ispada kao da je Marks, slično Engelsu, priznavao spoznajnost stvari po sebi i onostranost mišljenja«. ⁶²⁾ Odnosno, Černov je ubeđen da Marks nije priznavao spoznajnost stvari po sebi, to jest on je bio bliži Kantu nego svom životnom saradniku — Engelsu. Lenjin naziva Černova neukim, jer ne zna da svi materijalisti zastupaju spoznajnost stvari po sebi, a pogotovu osnivač modernog materijalizma, Marks. On ističe da termin »predmetna istinitost« koji Marks upotrebljava u drugoj tezi ne znači ništa drugo, do to da Marks priznaje postojanje predmeta (stvari po sebi) koji se odražavaju u mišljenju. Ali to, kako se odražavaju nije pitanje mišljenja nego prakse. Štap zaronjen u kosom položaju u vodu se za mišljenje ograničeno na posmatranje, istinito odražava kao prelomljen. Ako isključimo prethodna znanja o reflektovanju zrakova od vodene površine, ne postoji način da se samo mišljenjem utvrdi da je prelomljen štap iluzija, a ne istina; ili na primer, da reflektovana svetlost od sedefaste boje školjke nije od komada srebra, već od školjke. Mišljenju je potrebna pomoć praktičnog čina, tek njime ono dokazuje svoju sopstvenu moć. Lenjin protiv Černova navodi i mišljenje Alberta Levija koji utvrđuje da je Marks »dopustio postojanje stvari po sebi, prema kojima naša teorija predstavlja njihov ljudski prevod«. Na pitanje; »šta vam obezbeđuje tačnost prevoda?« Levi kaže da Marks odgovara u drugoj tezi. ⁶³⁾

⁶¹⁾ V. I. Lenjin, (MiE) str. 99.

⁶²⁾ Isto, str. 101.

⁶³⁾ V. I. Lenjin, (MiE) str. 103.

Bazarov je takođe pokušao da raspravlja o »stvari po sebi«. Međutim, on je problem pomerio od pitanja; da li stvari po sebi realno postaje van naših opažanja?, Na pitanje, o kriterijumu pravilnosti naših predstava o njima. Lenjin podvlači da »Bazarov na taj način izbegava problem kao i svoje materijalističko ili idealističko opredeljenje u vezi sa njim. »Ne može se biti materijalist ako se to pitanje ne rešava potvrdno; ali se može biti materijalist i s različitim pogledima na pitanje o kriterijumu pravilnosti slika koje nam daju čula«⁶⁴) ističe Lenjin. Ipak, svoj idealizam Bazarov ispoljava kad tvrdi da »ulna predstava upravo i jeste stvarnost koja postoji van nas«.⁶⁵) Ali za materijalizam čulna pretstava ne može postojati van nas; ona je samo slika stvarnosti koja postoji van nas, odraz te stvarnosti. Bazarov je svoju misao (da čulna predstava postoji van nas), pripisao Engelsu, da bi ga onda optužio kako on nigde ne pokušava da napravi »transcenzus« od čulno datog sveta do stvari po sebi. Međutim, on ne shvata da Engels neprekidno vrši taj »transcenzus«, vrši ga, jer ga ne priznaje. Ideju o principijelnoj granici između pojave i stvari, izraženu terminom »transcenzus«, materijalisti proglašavaju besmislenom. Za njih postoje stvari i njihovi misleni odrazi u ljudskoj glavi. Stvari postoje nezavisno od tih odraza i čoveka uopšte, dok su odrazi zavisni od čoveka i predstavljaju forme i proces spoznaje objektivnog sveta. »Predmeti naših predstava razlikuju se od naših predstava, stvar po sebi razlikuje se od stvari za nas, jer je ova poslednja samo deo ili jedna strana prve, kao što je i sam čovek samo jedan delić, prirode koja se odražava u njegovim predstavama«.⁶⁶) Na isti način saznanje shvata i Fojerbah. »Moj nerv ukusa isto tako je tvorevina prirode kao i so, ali iz toga ne proizilazi da bi ukus soli, neposredno, kao takav, bio objektivno svojstvo, soli, da bi ono što so jeste samo kao predmet osećaja so bila takođe sama po sebi... Slanost kao ukus jeste subjektivni izraz objektivnog svojstva soli«.⁶⁷) Lenjin ovaj stav uopštava u stav; »osećaj je subjektivna slika objektivnog sveta, sveta po sebi«.⁶⁸)

Dicgen je odnos pojave i suštine shvatio jednostavno i tačno. »Pojava se ne razlikuje od onoga što se pojavljuje ni više ni manje nego što se deset milja puta razlikuje od čitavog puta«. Za njega se ovaj problem postavlja kao problem odnosa između relativne i apsolutne istine, pri čemu napominje da, »nezdrava mistika nenaučno odvajava apsolutnu od relativne istine i proglašava je za neku principijelno nepoznaju stvar po sebi«. On ispravno tvrdi da »za svest koja je postala svesna svoje suštine svaki delić, bila to čestica prašine, kamena ili drveta, jeste nešto što se ne može spoznati do kraja«.⁶⁹) to zato jer svaka stvar u sebi nosi prirodu prirodne celine.

O tome kako ruski mahisti rešavaju pitanje postojanja objektivne istine i odnosa relativne i apsolutne istine Lenjin je prikazao kritikom Bogdanova.

⁶⁴) V. I. Lenjin, Isto, str. 110.

⁶⁵) V. I. Lenjin, Isto, str. 110.

⁶⁶) V. I. Lenjin, Isto, str. 116.

⁶⁷) V. I. Lenjin, (MiE) str. 116.

⁶⁸) V. I. Lenjin, Isto, str. 116.

⁶⁹) V. I. Lenjin, Isto, str. 117—118.

Bogdanov je tvrdio da marksizam poriče безусловnu objektivnost bilo kakve istine, da ne priznaje nikakve večite istine. U ovakvom tvrđenju Lenjin nalazi dva pitanja koja treba razdvojiti da bi se moglo govoriti, s jedne strane, o postojanju objektivne istine, a s druge strane, o odnosu relativne i apsolutne istine. Prvo od tih pitanja je: Postoji li objektivna istina? — Mogu li ljudske predstave imati takav sadržaj koji ne zavisi ni od čoveka ni od čovečanstva. Drugo: — Ako postoji, mogu li je onda ljudske pretstave izraziti odjednom, potpuno, apsolutno, ili samo približno, relativno.⁷⁰⁾

Bogdanov, kao što je gore rečeno, na oba pitanja odgovara negativno. On je govorio da je istina ideološka forma odnosno, organizujuća forma ljudskog iskustva. Pošto nema drugog iskustva osim ljudskog, to je svaka istina zavisna od čovečanstva, te nekakve objektivne istine nezavisne od čovečanstva ne može biti. Kriterijum objektivnosti Bogdanov je našao u kolektivnom iskustvu. Objektivno iskustvo je ono, koje ima jednak značaj za nas i za druge ljude. Za njega objektivnost fizičkog sveta leži u njegovoj opštoj važnosti, tj. fizički svet predstavlja socijalno-organizovano iskustvo. Prema Lenjinu, ovakvi stavovi o istini i njenom kriterijumu dopuštaju da se dovede u sumnju postojanje zemlje nezavisno od iskustva čovečanstva, a da se religiozna učenja proglase istinitim jer predstavljaju nesumnjivo socijalno organizovano iskustvo i poseduju opštu važnost. Zato Lenjin negiranjem objektivne istine nezavisno od ljudskog iskustva (kao što to čini Bogdanov) naziva agnosticizmom i subjektivizmom, a izvor mu vidi u učenju Maha i Avenarijusa. Po drugom pitanju Lenjin utvrđuje da je Bogdanov kao i svi mahisti relativist, tj. da »priznajući relativnost naših znanja isključuje i najmanje priznanje priznanje apsolutne istine«. »Relativizam kao osnova teorije spoznaje nije samo priznavanje relativnosti naših znanja nego i negiranje ma kakve objektivne mere ili modela koji postaje nezavisno od čovečanstva i kojima se naša relativna spoznaja približava«⁷¹⁾ ističe Lenjin. Međutim, on priznaje zajedno sa Hegelom da i »dijalektika uključuje u sebe momenat relativizma, negacije, skepticizma, ali da se ne svodi na relativizam«.⁷²⁾

Izlaganjem Englesovog dijalektičkog shvatanja odnosa relativne i apsolutne istine Lenjin na najbolji mogući način pobija svaki relativizam. Saglasno Engelsu on zaključuje da su »s gledišta modernog materijalizma, tj. marksizma, granice približavanja naših znanja objektivnoj, apsolutnoj istini istorijski uslovljene, ali je postojanje te istine безусловno, безусловno je to da se mi približavamo njoj. Konture slike istorijski su uslovljene, ali je безусловno to da slika predstavlja model koji objektivno postoji«.⁷³⁾ Odavde se vidi da o suverenosti ljudskog mišljenja, tj. o njegovoj sposobnosti da nam otkrije apsolutnu istinu Lenjin deli mišljenje Engelsa. Prema Engelsu; »ljudsko mišljenje je isto toliko suvereno koliko i nije a njegova sposobnost saznavanja je isto toliko neograničena koliko i

⁷⁰⁾ V. I. Lenjin, Isto, str. 120.

⁷¹⁾ V. I. Lenjin, (MiE) str. 135.

⁷²⁾ V. I. Lenjin, Isto, str. 135.

⁷³⁾ V. I. Lenjin, Isto, str. 134.

ograničena. Suvereno i neograničeno po svojoj unutrašnjoj prirodi... on je nesuvereno i ograničeno po svojim pojedinačnim ostvarenjima i po stvarnom postojanju u bilo kom datom vremenu«.74) Na moguću primedbu relativista da je ovakvo razlikovanje neodređeno Lenjin odgovara da je »ono upravo toliko ‚neodređeno‘ da spreči pretvaranje nauke u dogmu... ali je u isto vreme toliko ‚određeno‘ da se najodlučnije i jednom za svagda možemo ograditi od fideizma i agnosticizma«.75)

Dosledno zastupajući dijalektičko-materijalističko shvatanje saznanja kao odražavanja sveta u ljudskoj svesti Lenjin podvrgava kritici »teoriju simbola« koju je kao »teoriju jeroglifa« zastupio i Plehanov. Jasno izloženu suštinu ove teorije Lenjin nalazi kod poznatog fizičara Helmholtza, koji je u pitanjima teorije saznanja bio nedosledni materijalist. Osnov za teoriju simbola je tvrdnja da su »ideja i objekat koji ona predstavlja dve stvari koje pripadaju potpuno različitim svetovima«.76) Po njoj naše pretstave o stvarima ne mogu biti ništa drugo osim simbola, prirodnih oznaka za stvari. Helmholtz je svoje shvatanje izveo prihvatajući neke stavove fiziološkog idealizma čiji je istaknuti predstavnik bio J. Miler, koji je formulisao teoriju o tzv. »specifičnoj energiji čula« prema kojoj svojstva objekata zavise od strukture čulnih organa, a ne postoje u njima samima. Tako na primer, različit kvalitet osećaja sluha s obzirom na visinu tona i njegove nijanse, ova teorija objašnjava raznolikošću nervnih vlakana kao prijemnika zvuka, a ne objektivnom raznolikošću zvučnih vibracija koje taj osećaj izazivaju. Na taj način se dolazi do uverenja da objekat proističe iz subjekta, da svet zavisi od nas, od naših osećaja, u krajnjoj liniji da je svet naš osećaj, tj. do subjektivnog idealizma. Teoriju simbola je zastupao još Dž. Berkli. Po njemu »veza ideja ne predstavlja odnos uzroka prema posledici, nego samo odnos obeležja ili znaka prema stvari koja se označava ovako ili onako«.77) Termin »obeležje« ili »znak« jednak je po svom značaju terminu »simbol«. Lenjinovi argumenti protiv teorije simbola svode se na primedbu da ona nije u stanju da povuče razliku između realnosti i fikcija. Naime, označavati se mogu i najrazličitiji proizvodi ljudske mašte. Zato on upozorava da ova teorija unosi izvesno nepoverenje prema podacima koje dobijamo čulima i da je kao takvu treba odbaciti. Ni slika se nikada ne može u potpunosti izjednačiti s modelom — kaže Lenjin, ali ona neminovno pretpostavlja objektivnu realnost onoga što je odraženo, predstavljeno, dok sa simbolom kao uskovnim znakom to nije slučaj.

5. KRITIKA FIZIKALNOG IDEALIZMA

Prodor u mikrostrukturu materije krajem prošlog i početkom ovog veka doveo je do takozvane »krize fizike«. Teorija kvanta i teorija relativiteta, jedn kao pokušaj objašnjavanja fenomena u mikro-

74) Fridrih Engels, »Anti-Diring«, »Naprijed« Zagreb, str. 88.

75) V. I. Lenjin, (MiE) str. 135.

76) V. I. Lenjin, Isto, str. 241.

77) V. I. Lenjin, Isto, str. 20.

-svetu, druga kao opšta teorija o fizičkoj realnosti nisu mogle biti formulisane u pojmovima klasične fizike. Zahtevale su razvijanje novog pojmovnog aparata i samim tim dovodile u pitanje neke osnovne principe klasične fizike. Među pojedinim fizičarima i filozofima pojavila se sumnja u vrednost kategorija kojima se dotada objašnjavao svet i sumnja u samu realnost sveta. Jedan od njih kaže: »Fizika je gradila realnu zgradu od realnog materijala i realnog cementa. Fizičar je raspolagao materijalnim elementima, uzrocima i načinom njihovog dejstva, realnim zakonima njihovog dejstva«. ⁷⁸⁾ Međutim, sada je sve dovedeno u pitanje; sve se raspada. Put u agnosticizam i idealizam široko je otvoren. Ali, da li je sve to tako?

Lenjin podseća na Engelsov zahtev da »sa svakim epohalnim pronalaskom, već i u oblasti prirodnih nauka materijalizma mora da menja svoj oblik«. ⁷⁹⁾ On se problemom »krize fizike« bavi da bi odbio napade mahizma koji je »krizu fizike iskoristio za pobijanje materijalizma. Suštinu te krize Lenjin je video u težnji da se odbaci postojanje objektivne realnosti van svesti, da se materijalizam zameni idealizmom. Pogodan način za takvu zamenu bile su tvrdnje fizičara da »Materija iščezava«. Mahisti su ove tvrdnje iskoristili na sofistički način. Izjednačili su sadržaj prirodno-naučnog pojma materije sa filozofskim pojmom materije. Pa, pošto su neki fizičari našli da »materija iščezava«, mahisti su počeli materijalističko — jedino naučno objašnjenje sveta — da nazivaju apsurdnim izmišljotinama, jer, eto materija je počela da »nestaje«. Lenjinu nije bilo teško da prozre idealističke smicalice i da objasni u čemu se sastoji tvrdnja fizičara da »materija iščezava«, i koliko se ona dotiče materijalizma kao filozofskog pravca. »Materija iščezava' — to znači da iščezava ona granica do koje smo mi dosad poznavali materiju, znači da naše znanje ide dublje; iščezavaju ona svojstva materije koja su nam izgledala apsolutno nepromenljiva, prvobitna i koja se sad pokazuju kao relativna, svojstvena samo izvesnim stanjima materije«. ⁸⁰⁾ On ističe da postoji samo jedno svojstvo materije za čije je priznavanje vezan filozofski materijalizam, to svojstvo izraženo je u njenoj objektivnoj realnosti, u činjenici da postoji van naše svesti. Uzrok skretanju savremne fizike u idealizam Lenjin je video u tome što fizičari nisu poznavali dijalektički materijalizam. Ukoliko su oni i bili materijalisti njihov materijalizam je bio metafizički. Oni su videli stvari kao odvojne i mirne ili su nastojali da raznolikost sveta svedu na neki siguran temelj. U fizici su taj temelj onda činili pojmovi — materija, elektricitet i etar. Pomeranje granica u našoj spoznaji jednog elementa tog temelja fizičari nisu mogli drugačije da objasne nego da predmet spoznaje proglase za iščezao. Lenjin podvlači da za dijalektički materijalizam ni pojave sveta ni njihovi odrazi u ljudskoj glavi nisu nepromenljivi. »Suština stvari' ili »supstancija' takođe su relativne; one izražavaju samo produblјivanje ljudske spoznaje objekta... elektron je isto tako neiscrpan kao i atom, priroda je beskonačna, ali ona beskonačno postoji i baš po tom jedino kategorič-

⁷⁸⁾ V. I. Lenjin, (MiE) str. 266—267.

⁷⁹⁾ Fridrih Engels, »Ludvig Fojerbah...« Izabrana dela u dva toma »Kultura« Beograd, 1950. str. 361.

⁸⁰⁾ V. I. Lenjin, Isto, str. 270; 83. Isto, str. 141.

kom jedino bezuslovnom priznanju njenog postojanja van svesti i osećaja čovekovih, dijalektički materijalizam se razlikuje od relativističkog agnosticizma i idealizma«, i još jednom — »osnovna razlika između materijalizma i idealizma u teoriji saznanja je u tome što materijalist smatra osećaj, opažaj, pretstavu i uopšte čovekovu svest za sliku objektivne stvarnosti. Pojam materije ne izražava ništa drugo do objektivnu realnost koja nam je data u osećaju.«⁸¹⁾

Na kraju treba reći da se empiriokriticizam razlikuje od materijalizma i u pogledu kriterijuma saznanja. Dok materijalizam za najviši kriterijum saznanja smatra praksu, mahizam praksu kao kriterijum saznanja prihvata samo za zdravorazumsko saznanje, a u naučnom saznanju i u teoriji saznanja mahisti smatraju da praksa kao kriterijum istinitosti saznanja nema šta da traži. To je i razumljivo kad Mah spoznaju određuje kao »biološki koristan doživljaj«.⁸²⁾ Lenjin nasuprot mahizmu tvrdi da »gledište života, prakse mora biti prvo i osnovno gledište teorije spoznaje« — Pri čemu ističe da ni — »kriterijum prakse nikada ne može po samoj suštini stvari potpuno potvrditi ili pobiti ma kakvu ljudskou pretstavu«, on nije apsolutan; ali »taj kriterijum je toliko neodređen' da ne dopušta ljudskom saznanju da se pretvori u apsolut, a u isto vreme je toliko određen, da vodi nemilosrdnu borbu protiv svih vrsta idealizma i agnosticizma.«⁸³⁾

Lenjin praksu kao kriterijum saznanja definiše slično svom određenju odnosa relativne i apsolutne istine, dakle, na dijalektički a ne na metafizički način, što je opšta karakteristika njegovog celokupnog praktičnog i teorijskog dela.

⁸¹⁾ Isto, str. 272 i 277.

⁸²⁾ Isto, str. 138.

⁸³⁾ Isto, str. 141.

DRAGAN ČORBIĆ, assistant
à la Faculté de droit de Niš

LA CRITIQUE DE LÉNINE DE L'IDÉALISME MACHISTE DANS LA THÉORIE DE LA CONNAISSANCE

— R é s u m é —

L'intérêt de Lénine pour la philosophie a été conditionné par deux moments. L'un de ces moments constituent les circonstances difficiles après la débâcle de la révolution bourgeoise, comblée par la terreur blanche. Le deuxième est exprimé par l'expansion des différentes variantes de la philosophie empiriste et positiviste européenne qui par son influence a englobé une partie importante des intellectuels du parti.

La cible de la critique de Lénine de l'idéalisme machiste sont justement les membres du parti qui sous l'influence de la „philosophie européenne la plus récente” réfutait dans le fait le marxisme, tandis que par les paroles ils ne renonçaient pas au marxisme. Le but de cette critique était le maintien de l'esprit révolutionnaire du marxisme dans le parti, le maintien de son unité politico-idéologique et d'organisation.

La critique de Lénine du machisme est rigoureusement polémique quant à la forme, et profondément matérialiste et dialectique quant au contenu. Eu égard au ton polémique par lequel elle était dirigée la méthode fondamentale de cette critique est *reductio ad absurdum*. En effet, Lénine réalise sa critique de telle sorte qu'il démontre avec succès que les principes initiaux du machisme peuvent se réduire à la philosophie de l'idéalisme extrême de George Berkeley, c'est-à-dire au solipsisme. C'est la philosophie dont la conclusion finale est que n'existe que le MOI propre, ce qui est incontestablement absurde. Lénine démontre qu'entre „l'idée” de Berkeley et „l'élément” de Mach on peut mettre le signe égal, c'est-à-dire qu'entre eux existe seulement une différence terminologique. Et l'un et l'autre terme sont synonymes pour le terme „sentiment”. Pour le „sentiment” et Berkeley et Mach disent que c'est la seule chose qui existe, et que toutes les choses sont — pour Berkeley seulement „les combinaisons des idées” ou „les collections d'idées”, et pour Mach seulement „les complexes d'éléments.” Lénine établit que l'idéalisme subjectif repose sur le sophisme qui consiste en ce que le sentiment n'est pas considéré comme lien de la conscience avec le monde extérieur, mais comme barrière, comme mur qui sépare la conscience du monde extérieur.

Contrairement au machisme qui soutient que nous ne pouvons savoir que nos sentiment et rien de plus, Lénine affirme la conception dialectique matérialiste de la connaissance en tant que processus de la répercussion de la réalité dans la conscience de l'homme. En la circonstance il part des préceptes d'Engels d'après lesquels la matière (dans le sens ontologique) est primaire, tandis que le sentiment, la pensée, la conscience sont le produit le plus élevé de la matière et comme tels secondaires. Lénine a désigné la matière en tant que catégorie philosophique, pour indice de la réalité objective qui nous est donnée dans le sentiment. D'où il s'ensuit que pour Lénine les formes d'opinions ainsi que la connaissance même représentent le reflet subjectif de la réalité objective. Toutefois, cela n'est pas — le reflet mécanique passif de l'image dans le miroir, mais par la haute organisation du cerveau en tant que base matérielle de la conscience et du processus dans celui-ci, le reflet actif et créateur qui trouve sa base dans le rapport pratique de matière de l'homme envers le monde.

L'affirmation de la théorie dialectique matérialiste de la connaissance représente la critique créatrice de Lénine de l'idéalisme machiste dans la théorie de la connaissance.

RASKID UGOVORA O PRODAJI ZBOG NEISPORUKE ROBE O ROKU (prema haškom Jednoobraznom zakonu o međunarodnoj prodaji telesnih pokretnih stvari)

UVODNE NAPOMENE

Prema odredbama člana 20. Jednoobraznog zakona »kad su strane utvrdile datum isporuke, ili je on utvrđen običajima, prodavac je dužan, bez potrebe ikakve formalnosti isporučiti stvar tog datuma...« U slučaju da ugovorne strane nisu utvrdile datum isporuke, niti se on može utvrditi na osnovu običaja, prodavac je dužan da stvar isporuči u »razumnom roku« od momenta zaključivanja ugovora. Tom prilikom on mora da vodi računa o prirodi stvari i okolnostima slučaja (čl. 22. Zakona).

Prema Opštim uzansama za promet robom, isporuka se ima izvršiti u roku koji je ugovorom određen (Uzansa 80. st. 1.). Ako rok nije utvrđen ugovorom smatra se da je ugovorena »promptna isporuka« (Uzansa 80. st. 2.)¹⁾.

Suprotno ovoj obavezi, dešava se da prodavac ne isporuči robu o roku. Neisporuka o roku postoji bilo da se radi o isporuci pre ugovornog datuma ili posle njega. Svakako da teže posledice mogu da nastanu kod prekoračenja roka isporuke, nego kod isporuke robe pre određenog datuma. Prekoračenjem roka isporuke prodavac krši ugovor i pada u dužničku docnju. On može da se nađe u tom položaju kako zbog fizičke neisporuke robe o roku, tako i zbog neizvršenja predaje robnih dokumenata u određeno vreme. Zbog takvog ponašanja, prodavca pogađaju odgovarajuće sankcije.²⁾

U ovom članku analiziraćemo situaciju raskida ugovora zbog neisporuke robe o roku od strane prodavca. Na to smo se odlučili

¹⁾ Značenje termina »prompt« je različito u uporednom pravu. Prema Uzansama rok isporuke određen u ugovoru izrazom »odmah« »prompt«, »brzo«, »hitno« i sličnim izrazima, znači da se isporuka ima izvršiti u roku od osam dana od zaključenja ugovora (Uzansa 81.).

²⁾ Jednoobrazni zakon govori o sankcijama kroz delove teksta koji čine posebne celine. Tako prodavac trpi sankcije zbog:

- a) Nepoštovanja datuma isporuke (čl. 26, 27, 28. i 29. Zakona),
- b) Neizvršenja isporuke u ugovorenom mestu (čl. 30, 31, i 32. Zakona),
- c) Nedostatka saobraznosti u isporuci (čl. 41, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 48, i 49. Zakona),
- d) Neizvršenja predaje robnih dokumenata u određenom roku i na određenom mestu (čl. 51. Zakona),
- e) Neizvršenja obaveze prenosa svojine na stvari (čl. 52. i 53. Zakona),
- f) Neizvršenja ostalih svojih obaveza (čl. 55. Zakona). Od posebnog značaja za temu ovoga članka su sankcije koje su u nabrojanju date pod a) i d).

s obzirom na veliki praktični značaj koji ima ovo pitanje. Njegov značaj je utoliko veći ako se ima na umu da se radi o međunarodnoj prodaji kod koje su, zbog njenog distancionog karaktera, mogućnosti za prekoračenje roka isporuke povećane u odnosu na prodaju koja se obavlja između subjekata jedne zemlje.

Odlučili smo se za tretiranje problematike raskida ugovora u svetlu rešenja Jednoobraznog zakona o međunarodnoj prodaji telesnih pokretnih stvari iz više razloga. Pre svega, ovaj zakon ima poseban uticaj na poslovanje naših organizacija udruženog rada u međunarodnim odnosima prodaje. On je od značaja i za celokupnu međunarodnu trgovinu. Osim toga, vrednost odredbi Jednoobraznog zakona se povećava time što su njegova rešenja već prihvaćena u pravima nekih zemalja, ili su u fazi preuzimanja od strane pojedinih pravnih sistema³⁾. Neka rešenja iz zakona preuzima i naše pravo preko Nacrta zakona o obligacijama i ugovorima.

Nedavno je Komisija Ujedinjenih nacija za međunarodno trgovačko pravo (UNCITRAL) izradila Nacrt konvencije o međunarodnoj prodaji robe. Ovaj Nacrt unosi neke novine u predmet razmatranja ovoga članka. To je razlog više zašto u ovom trenutku pitanje raskida ugovora o prodaji zbog neisporuke robe o roku zaslužuje pažnju.

U vezi sa postavljanom problematikom za nas su od posebnog interesa pitanja: Da li svi nacionalni sistemi dozvoljavaju raskid ugovora u slučaju da prodavac ne izvrši isporuku robe o roku? Kada je raskid moguć, tj. da li svaka neisporuka o roku kod ugovora o prodaji robe opravdava njegov raskid? Kakav je značaj »bitne«, a kakav »nebitne« povrede ugovora? Kako se više saopštenja u vezi sa raskidom? Kakvo dejstvo imaju ta saopštenja? Koje su posledice raskida?

I. SISTEM I POSTUPAK RASKIDA UGOVORA O PRODAJI U UPOREDNOM PRAVU

Dovođenjem u vezu rešenja nacionalnih pravnih sistema o raskidu ugovora, zapažaju se neke osnovne i suštinske razlike. S obzirom na to da li je raskid ugovora dozvoljen ili ne, razlikujemo tri posebna sistema:

a) U prvu grupu ulaze oni sistemi koji zahtevaju poštovanje principa »pacta sunt servanda«. Po njemu ugovor je zakon za strane ugovornice i one ga moraju izvršiti onako kako su se sporazumele. Strana koja je ostala verna ugovoru ima pravo na zahtev za prinudno izvršenje i naknadu štete. Raskid ugovora nije dozvoljen⁴⁾. Ovom si-

³⁾ Do sada su Jednoobrazni zakon ratifikovale sledeće države: Belgija, Izrael, Holandija, San Marino, Velika Britanija, Italija i SR Nemačka. O ovome videti: Vilus dr Jelena, Nove tendencije u u-nifikaciji međunarodnog privrednog prava, Novi Sad, 1976. str. 58.

⁴⁾ Ovo je rešenje rimskog prava. U kasnijem periodu ono je ublaženo dozvolom primene clauzule »irritatorija« i »lex commissoria«. O karakteru i značenju ovih ugovornih klauzula videti: Vedriš dr Martin, Osnove imovinskog prava, Informator«, Zagreb, 1976. god. str. 250.

stemu pripada austrijski Opšti građanski zakonik, pre noveliranja, i srpski Građanski zakonik, koji nije izričito dozvoljavao raskid ugovora zbog delimičnog neizvršenja obaveze jedne strane ili izvršenja koje je protivno ugovoru (Paragraf 553.)⁵⁾.

Od novijih zakonodavstava, ovoj grupi pripadaju pravni izvori istočno-evropskih zemalja koji regulišu odnose privrednih organizacija. Po njima, zbog postojanja planske privrede, raskid u načelu nije dozvoljen⁶⁾.

b) Drugoj grupi pripadaju sistemi koji daju kupcu pravo izbora između zahteva za prinudnim izvršenjem i raskidom ugovora. Ovo rešenje prihvata čitav niz zakona. Tako italijanski Građanski zakonik iz 1942. godine u članu 1453. predviđa da »kod ugovora sa činičama uz naknadu, kada jedan od ugovarača ne ispuni svoje obaveze, drugi može, po svom izboru, zahtevati ispunjenje ili raskid ugovora, i u oba slučaja naknadu štete«.

Istoj grupi pripadaju Opšti imovinski zakonik, novelirani tekst austrijskog Građanskog zakonika, nemački Građanski zakonik, kao i Zakonik međunarodne trgovine Čehoslovačke⁷⁾.

I po našim Opštim uzansama za promet robom, poverilac u slučaju docnje dužnika ima mogućnost izbora između dva prava: a) zahteva za ispunjenje ugovora i naknadu štete zbog prekoračenja roka i b) odustanka od ugovora i naknadu štete zbog neispunjenja (Uzansa 209. st. 1.).

Jednoobrazni zakon u načelu daje kupcu pravo izbora između zahteva za ispunjenje i zahteva za raskid ugovora. O tome će biti više reči u daljem tekstu.

c) Anglosaksonsko pravo čini treću grupu. Prava anglosaksonskih zemalja, u situaciji nastale docnje dužnika, poznaju samo pravo na raskid ugovora i naknadu štete zbog neispunjenja.

Govoreći ukratko o postupku za raskid, treba primetiti da postoje takođe tri sistema:

a) Sistem anglosaksonskog prava daje mogućnost kupcu da nakon isteka roka za isporuku robe izjavi da raskida ugovor. Dakle, kupac nema obavezu da opominje prodavca, niti da mu ostavlja naknadni rok za ispunjenje ugovora.

b) U sistemu srednjeevropskog prava ukoliko kupac, posle isteka ugovorenog roka za ispunjenje ugovora, želi da dođe do raskida, obavezan je da prodavcu da naknadni primerni rok. Tek pošto tako ostavljeni rok bezuspešno protekne, kupac ima pravo na raskid ugovora. Ovo rešenje prihvataju i Opšte uzanse (Uzansa 225.).

Jednoobrazni zakon i Zakonik međunarodne trgovine Čehoslovačke prave razliku između »bitne« i »nebitne« povrede ugovora. U slučaju »nebitne« povrede ugovora, ukoliko kupac želi raskid, dužan

⁵⁾ Raskid ugovora po SGZ za slučaj potpunog neizvršenja po nekim tumačenjima je moguć, dok po drugima nije. O ovome videti: Jakov dr Radišić, Obligaciono pravo, opšti deo (skripta), Niš 1973. god. str. 199. i 200.

⁶⁾ Videti glavu XIV (čl. 38—89.) Opštih uslova za isporuku robe između organizacija zemalja-članica SEV-a. Tekst Opštih uslova, u originalu i prevodu, može se naći u knjizi Međunarodno trgovačko pravo (redakcija Goldštajn dr Aleksandar), »Informator«, Zagreb, str. 44—96.

⁷⁾ Zakonik međunarodne trgovine Čehoslovačke od 1963. objavio je u prevodu na srpskohrvatski jezik Institut za uporedno pravo, Beograd, 1965. god.

je da ostavi prodavcu naknadni primerni rok. Ovim rešenjem Jednoobrazni zakon čini ustupak pravima srednjeevropskih zemalja. U situaciji »bitne« povrede, Jednoobrazni zakon prihvata rešenje anglosaksonskog prava o automatskom raskidu ugovora. Na taj način on iznalazi kompromis između različitih stavova ove dve grupe pravnih sistema.

c) U sistemu romanskih prava »polazi se od toga da raskid ugovora pretstavlja ozbiljnu i važnu stvar«⁸⁾ i da samo sud može da oslobodi ugovarača njegove obaveze. U tom smislu Code civil predviđa da u slučaju neizvršenja obaveze jedne strane, druga strana ugovornica ima pravo da zahteva od suda da on izrekne raskid ugovora. Sud na osnovu svoje ocene može odrediti naknadni rok za izvršenje obaveze strane koja se našla u položaju dužnika (un délai de grâce)⁹⁾. U slučaju da ostavljeni rok bezuspešno protekne, sud izriče raskid ugovora. Sud može odbiti zahtev za raskid i insistirati na izvršenju ugovora.

Jednoobrazni zakon na izričit način (čl. 24. st. 3. Zakona) odbacuje ustanovu naknadnog roka. Zakon kaže da prodavac ne može zahtevati od sudije ili od arbitra da mu odobri produženje roka.

Iz napred date podele sistema može se zaključiti da postoji sudski i vansudski raskid ugovora. Videli smo da i naše Opšte uzanse i Jednoobrazni zakon usvajaju vansudski način raskida ugovora. Smatramo da je to dobro, a istovremeno i bolje rešenje od sudskog načina raskida. Nema sudskog postupka ni troškova koje on iziskuje, nema nepotrebnog gubljenja vremena¹⁰⁾, a sa druge strane ugovornim stranama ne stoji nikakva prepreka da od suda zahtevaju utvrđujuću sudsku odluku o već nastupelom raskidu.

II PRAVO KUPCA NA RASKID UGOVORA ZBOG PREKORAČENJA DATUMA ISPORUKE ROBE OD STRANE PRODAVCA

Prekoračenjem roka isporuke prodavac pada u dužničku docnju, a kupac stiče pravo da pod određenim uslovima raskine ugovor. U većini zakonodavstava prihvaćeno je objektivno shvatanje docnje. To je slučaj i sa Uzansama, prema kojima je krivica samo pretpostavka za zahtev za naknadu štete.

Jednoobrazni zakon takođe usvaja objektivno shvatanje i on ne poznaje pojam delimične docnje. Prema Zokonu, prodavac je pao u docnju samo ako nije u utvrđenom roku ništa isporučio. Ako je prodavac isporučio kupcu o roku jedan deo od ugovorene količine, kupcu stoje na raspolaganju samo pravna sredstva iz idgovornosti zbog nedostatka saobraznosti (čl. 33. i 45. Zakona).¹¹⁾

⁸⁾ O ovome videti: Perović Slobodan, »Poveriočevo pravo izbora u slučaju docnje dužnika po Opštim uzansama za promet robom«, Pravni život, br. 3—4/1960. str. 28.

⁹⁾ Član 1184. Code civil-a.

¹⁰⁾ Tako je prema Uzansama za raskid ugovora dvoljna jednostrana izjava volje poverioca upućena dužniku na siguran način (Uzansa 216. st. 1.).

¹¹⁾ Bliže o ovome videti: Draškić dr Mhaden, Međunarodno privredno ugovorno pravo, drugo izdanje, »Savremena administracija«, Beograd, 1974. god. str. 157, 158. i 159.

Kada je poradavac dužan da preda kupcu dokumenta koja se odnose na stvar, pa on to ne učini u predviđenom roku, onda nastaje ista situacija u pogledu raskida ugovora kao i za slučaj neisporuke robe o roku (čl. 51. Zakona). Iz tih razloga mi nećemo posebno govoriti o tom pitanju.

Kod raskida zbog prekoračenja roka (datuma) isporuke, Jednoobrazni zakon pravi razliku između dve situacije, Po njemu je potrebno najpre razgraničiti da li neizvršenje isporuke o utvrđenom roku predstavlja »bitnu« povredu ugovora ili ne. S obzirom na to mi ćemo se posebno zadržati na karakteristikama »bitne« i »nebitne« povrede i njihovom uticaju na raskid ugovora.

1. Bitna povreda i pitanje raskida ugovora

Opšte pravilo iz Jednoobraznog zakona po kome se bilo koja povreda smatra »bitnom«, pa prema tome i neblagovremena isporuka, sadržano je u čl. 10. S obzirom na značaj njegovih odredbi citiraćemo ga u celini:

»Za primenu ovog zakona povreda ugovora smatraće se bitnom uvek kad je strana koja je povredila ugovor znala ili morala znati u vreme zaključenja ugovora da razumno lice istog svojstva i u istoj situaciji u kojoj je bila druga strana ne bi zaključilo ugovor da je bilo predvidelo tu povredu i njena dejstva«.

Iz definicije člana 10. Zakona vidi se postojanje dva elementa koja su potrebna da bi se povreda ugovora smatrala bitnom. Povreda ugovora je bitna:

- a) ako zbog nje jedna strana gubi interes za izvršenje ugovora,
- b) ako je strana ugovornica koja čini povredu ugovora u momentu njegovog zaključenja »znala ili je morala znati« da bi razumno lice istog svojstva i u istoj situaciji u kojoj je bila druga strana, odbilo da sklopi ugovor da je moglo da predvidi povredu koja povlači njegovo odsustvo u pogledu svakog interesa za ispunjenjem.

Tako, na primer, postoje slučajevi u kojima prodavac mora da zna, na osnovu prirode same stvari ili na osnovu okolnosti, da je pravovremena isporuka bitna za kupca¹²⁾.

Nacrt konvencije o međunarodnoj prodaji robe¹³⁾ je zadržao pojam »bitne povrede« ugovora, ali se njen smisao prilično menja u odnosu na rešenja istog pitanja prema Jednoobraznom zakonu. Da bi se povreda ugovora smatrala »bitnom«, prema čl. 9. Nacrta, potrebno je:

- a) da njome jedna ugovorna strana nanese drugoj strani znatnu štetu i

¹²⁾ Videti: Tunc Andre, Jednoobrazni zakon o međunarodnoj prodaji telesnih pokretnih stvari (La loi uniforme sur la vente internationale des objets mobiliers corporels), tekst predavanja održanog na Pravnom fakultetu u Beogradu 1976. str. 15.

¹³⁾ Nacrt konvencije o međunarodnoj prodaji robe izradila je Komisija Ujedinjenih nacija za međunarodno trgovačko pravo, a tekst je u prevodu objavio Institut za uporedno pravo, Beograd, 1976.

b) da je strana koja je učinila »bitnu povredu ugovora« morala predvideti nastupanje takve posledice¹⁴⁾.

Videli smo da se prema Jednoobraznom zakonu kao momenat u kome se ceni da li se radi o »bitnoj povredi« ugovora ili ne, uzima trenutak njegovog zaključenja. Drugi mrečima, za kvalifikaciju povrede kao »bitne«, potrebno je da je strana koja je povredila ugovor, znala ili morala znati u vreme njegovog zaključenja da druga strana ne bi zaključila ugovor da je mogla da predvidi povredu i njena dejstva.

Prema Nacrtu konvencije »bitna povreda« može da nastupi u svakom trenutku u kome jedna ugovorna strana pričinii »znatnu štetu« drugoj, pod uslovom da je pre štetnog događaja, ili u trenutku njegovog nastajanja, predvidela ili je bila u stanju da predvidi posledice koje pogađaju drugu ugovornu stranu. Utvrđivanje da li je šteta »znatna« vrši se prema okolnostima konkretnog slučaja. U diskusijama koje se vode u vezi sa Nacrtom konvencije ima mišljenja da je pojam »bitne povrede« po Nacrtu razumljiviji u odnosu na isti pojam iz Zakona. Ističe se da je lakše oceniti veličinu štete, nego zamisliti situaciju u kojoj postupa »razumno lice« kada ima u vidu povredu¹⁵⁾.

Ima i suprotnih mišljenja po kojima je kriterijum znatne štete »istovremeno i manje određen i manje podesan za rešenje problema« o »bitnoj i nebitnoj povredi«, u odnosu na kriterijume iz Jednoobraznog zakona¹⁶⁾.

Mislimo da je rešenje ovog pitanja u Nacrtu bolje, jednostavnije i više prilagođeno praktičnim zahtevima. Bitnost povrede ceni se u jednom »bližem« trenutku, a određivanje da li je šteta »znatna« vrši se na osnovu jasnijih kriterijuma za svaki slučaj posebno. Ti kriterijumi mogu da budu, na primer, sadržani u novčanoj šteti nastaloj povredom, vrednosti predmeta ugovora ili u obimu u kome povreda pogađa interes oštećene strane¹⁷⁾.

Smatramo da je zajednička pozitivna strana i Jednoobraznog zakona i Nacrta, kod određivanja pojma »pitne povrede«, ta što oni ostavljaju sudu mogućnost da on sam utvrdi karakter povrede. Drukčije rešenje usvojio je Zakonik međunarodne trgovine Čehoslovačke koji predviđa da ako »zakon ne određuje drukčije, u slučaju sumnje (smatra se da povreda nije bitna«¹⁸⁾). Ovako »razgraničenje« bitnog od nebitnog vezuje sud i ne pruža mu dovoljno mogućnosti da povredu kvalifikuje prema okolnostima konkretnog slučaja.

¹⁴⁾ Član 9. Nacrta konvencije glasi: »Povreda koju učini jedna ugovorna strana smatraće se bitnom ukoliko se njome prouzrokuje znatna šteta drugoj strani, a strana koja je učinila predvidela je ili je bila u stanju da predvidi takve posledice«.

¹⁵⁾ Kapor dr Vladimir: Sistem sankcija za povredu ugovora prema Nacrtu konvencije o međunarodnoj prodaji robe, referat sa savetovanja o Nacrtu konvencije o međunarodnoj prodaji robe, održanog 12. januara 1977. god. u Beogradu, str. 3.

¹⁶⁾ Tunc Andre: Isto, str. 16.

¹⁷⁾ Mladen dr Draškić: Opšte odredbe Nacrta konvencije o međunarodnoj prodaji robe, referat sa savetovanja o Nacrtu konvencije o međunarodnoj prodaji robe, održanog 12. januara 1977. god. u Beogradu, str. 8.

¹⁸⁾ Član 236. Zakona.

Naše pravo ne poznaje pojam i podelu na »bitne« i »nebitne« povrede ugovora. Međutim, tendencija potpunog preuzimanja ove podele prisutna je u Skici za zakonik o obligacijama i ugovorima profesora Konstantinovića. U članu 95. Skice u potpunosti su preuzeta rešenja o bitnoj povredi ugovora iz člana 10. Jednoobraznog zakona.

Ali, Nacrt zakona o obligacijama i ugovorima nije prihvatio podelu povrede ugovora na »bitnu« i »nebitnu«, već govori o vremenu ispunjenja kao »bitnom i nebitnom sastojku ugovora«¹⁹⁾. Po Nacrtu je rok »bitan sastojak ugovora« kada su se strane ugovornice dogovorile da će se ugovor smatrati raskinutim ako ne bude ispunjen u ugovorenom roku, i kada rok ima karakter »bitnog sastojka« koji proizilazi iz prirode posla.

Dakle, Nacrt je u ovom delu bliži Uzansama koje poznaju pojam »fiksno posla«. U pravnim sistemima zemalja kontinentalnog prava, ugovori kod kojih je vreme izvršenja bitan sastojak, nazivaju se »fiksni poslovima«²⁰⁾.

Prema Opštim uzansama za promet robom, za »fiksni posao« je bitan uslov izvršenje određenih obaveza tačno o roku. Da bi jedan ugovor bio »fiksni«, potrebno je da budu ispunjena dva uslova: 1) da je vreme ispunjenja ugovora precizno određeno i 2) da je na jasan način izražena volja ugovornih strana da ugovor smatraju »fiksni«, odnosno da će se on smatrati raskinutim samim nastupanjem docnje. (Uzansa br. 225. st. 3.).

Na osnovu rečenog proizilazi zaključak da naše pravo kvalifikuje slučajeve neizvršenja prema važnosti i značaju obligacija i to u vreme zaključenja ugovora. Jednoobrazni zakon i Nacrt konvencije čine to prema ozbiljnosti povrede ugovora. U našem pravu se podela na »bitne i nebitne sastojke ugovora« zasniva na vremenu ispunjenja, dok je elementat »bitnog« u Zakonu i Nacrtu proširen i na ostale obaveze kako prodavca tako i kupca.

Prema članu 26. st. 1. Jednoobraznog zakona, u slučaju kada neisporuka robe o roku čini »bitnu« povredu ugovora, kupac ima pravo izbora jedne od mogućnosti:

- a) da zahteva ispunjenje ugovora,
- b) da traži raskid ugovora.

Alternativno rešenje se javlja kada kupac u razumnom roku« ne saopšti svoju odluku o izboru. Tada, prema Zakonu, nastupa raskid ugovora po samom pravu.

Dakle, kupcu se pod određenim uslovima pruža mogućnost da zahteva i ispunjenje ugovora. Istovremeno to znači njegovu zaštitu u situaciji kada on ima interesa za izvršenje, bez obzira na docnju prodavca. Bez ovog prava priznatog kupcu moglo bi se dogoditi da, pod izvesnim okolnostima, prodavcu više odgovara da ne ispuni svoju obavezu pa makar došlo i do raskida ugovora. Sa druge strane, Zakon predviđa dužnost kupca da o svom izboru u »razumnom roku« obavesti prodavca. U protivnom, kako smo videli, ugovor se raskida po samom pravu. Na taj način se štiti prodavac u pogledu izvesnosti njegovog položaja u vezi sa izvršenjem ugovora.

¹⁹⁾ Član 99. i 100. Nacrta.

²⁰⁾ Videti: Draškić dr Mladen, Međunarodno privredno ugovorno pravo, drugo izdanje, »Savremena administracija«, 1974, Beograd, str. 154.

Isti smisao nosi i član 26. st. 2. Zakona. Po njemu ugovor će se raskinuti po »samom pravu« u slučaju ako prodavac zatraži od kupca da se izjasni i saopšti mu odluku o svom izboru, a on to u kratkom roku ne učini. Ovakvo rešenje je u skladu sa principima na kojima se zakon zasniva. Ovo utoliko pre što prodavac može iz svim opravdanih razloga da traži izjašnjenje, tj. da kupac izjavi da li raskida ugovor ili ne. Naime, ako je kupcu dato pravo da, uprkos docnji prodavca, ostane kod ugovora, to istovremeno podrazumeva obavezu prodavca da ugovor ispuni u cilju sprečenja raskida. Međutim, kupac može i odustati od ugovora. Da bi znao, s obzirom na te mogućnosti, da li da preuzima pripreme radnje radi ispunjenja ugovora ili ne, prodavcu se pruža mogućnost da traži izjašnjenje svog ugovornog partnera. Ukoliko se ovaj ne izjasni u kratkom roku o tome onda se ugovor ima raskinuti po »samom pravu«.

Ako kupac hoće da raskine ugovor u situaciji kada mu je prodavac već izvršio isporuku, a on sam nije saopštio svoju odluku o izboru, morao bi da u kratkom roku izjavi da raskida ugovor. U protivnom prema članu 26. st. 3. raskid nije moguć.

Napred smo govorili o razlici između pojma »bitne povrede« prema Jednoobraznom zakonu i istog pojma prema Nacrtu konvencije. Međutim, razlike su prisutne i u dejstvu »bitne povrede« ugovora. Tako po Nacrtu konvencije nije moguć raskid ugovora »po samom pravu« ni u situaciji nastale »bitne povrede«. Ukoliko kupac želi raskid potrebno je da učini izjavu o tome. Smatra se da je napuštanje automatskog raskida iz Jednoobraznog zakona uslovljeno neizvesnošću koju on izaziva oko toga da li je ugovor na snazi i ako nije u kom momentu je nastupio njegov raskid. U tom pogledu situacija je potpuno jasna kada kupac izjavi da raskida ugovor²¹⁾, a on je na to obavezan ukoliko želi da do raskida dođe (čl. 10. st. 2. Nacrta). Osim pomenutog razloga, koji ide u prilog ovom rešenju, njegovim usvajanjem u konačnom tekstu Konvencije bio bi učinjen istovremeno i ustupak pravnim sistemima srednjeevropskih prava (videti deo: Sistemi i postupak raskida ugovora u uporednom pravu).

Međutim, kupac može izjaviti da raskida ugovor samo ako su ispunjeni određeni uslovi. Potrebno je, naime, da neizvršenje obaveze prodavca u pogledu isporuke robe o roku čini »bitnu povredu« po osnovu samog ugovora ili Konvencije (čl. 30. Nacrta).

Ista mogućnost se pruža kupcu i u slučaju kada je on od prodavca zahtevao isporuku u naknadnom roku »razumne dužine«, pa ovaj to ne učini ili izjavi da neće postupiti po takvom zahtevu (čl. 31. Nacrta).

Slično rešenje postoji i u Jednoobraznom zakonu u čl. 26. st. 4. po kome je kupac ovlašćen da izjavi raskid u slučaju kada je izabrao izvršenje ugovora, pa ga ne dobije u »razumnom roku«²²⁾.

Prema Uzansi 209. st. 2. poverilac može (kad se radi o »nefiksnim« poslovima), odustati od ugovora pod uslovom da je ostavio

²¹⁾ O ovome videti: Kapor dr Vladimir, Sistem sankcija za povredu ugovora prema Nacrtu konvencije o međunarodnoj prodaji robe, str. 3.

²²⁾ Za iste slučajeve ovo rešenje usvaja i Nacrt zakona o obligacijama i ugovorima (čl. 99. str. 3).

dužniku primerni rok za ispunjenje njegove obaveze a da dužnik, ni u tako ostavljenom roku, ne ispuni tu obavezu. U posebnim slučajevima, kada dužnik izjavi da neće ispuniti svoju obavezu i kada je davanje naknadnog roka protivno prirodi posla, poverilac može da odstane od ugovora ne ostavljajući dužniku naknadni rok (Uzansa 209. st. 3.).

Jednoobrazni zakon govori o raskidu »po samom pravu« i u situaciji postojanja uslova kupovine radi pokrića. Tako kupac ne može zahtevati od prodavca, koji ne izvršava svoje obaveze u pogledu datuma isporuke, izvršenje ugovora ako je kupovina radi pokrića »razumno moguća« i ako odgovara običajima. Ugovorse raskida »po samom pravu« u momentu kada kupovina treba da bde obavljena (čl. 25. Zakona).

Nacrt konvencije napušta obaveznu kupovinu radi pokrića, što je u skladu sa nepostojanjem automatskog raskida.

Ni Uzanse ne poznaju obaveznu kupovinu radi pokrića. Po njima je ona, kod već nastalog raskida »ključnog posla«, dozvoljena pod određenim uslovima ali nije obavezna (Uzansa 226. st. 1.).

Na podlozi rečenog proizilazi zaključak da su prema Jednoobraznom zakonu mogućnosti za raskid ugovora, zbog prekoračenja roka u isporuci od strane prodavca, veće nego što je to slučaj sa Nacrtom konvencije i Opštim uzansama. O ovome će još nešto biti rečeno u daljem tekstu.

2. Nebitna povreda i pitanje raskida ugovora

Napred je bilo reči o definicijama i karakteru »bitne povrede« ugovora. Kada se radi o »nebitnoj povredi«, zakonski tekstovi ne daju njen pojam na izričit način. Mada nije poželjno davati definicije na negativan način, mišljenja smo da bi u ovom slučaju moglo da se odstupa od tog pravila. Ovo u toliko pre što je nastupanje »bitne povrede« uslovljeno postojanjem određenih okolnosti. Odsutvo jedne od okolnosti uskraćuje kod nastupele povrede kvalitet bitnoga. Dakle, »nebitnom povredom« smatramo neispunjenje obaveze jedne strane ugovornice, koja nema u sebi kvalitet »bitne povrede« ugovora.

Kod neizvršenja isporuke robe o roku, koja čini »nebitnu povredu ugovora«, kupac nema direktno pravo na raskid. Tako prema odredbi člana 27. st. 1. Jednoobraznog zakona, prodavac zadržava pravo da izvrši isporuku, a kupac pravo da traži ispunjenje ugovora, pod uslovom da neizvršenje isporuke o roku ne predstavlja »bitnu povredu ugovora«.

U nastojanju da na, što je moguće, sažetiji način reguliše odnos iz međunarodne prodaje, Nacrt konvencije skoro i ne govori o »nebitnoj povredi« ugovora. Nacrt predviđa raskid ugovora pod uslovom da neizvršenje obaveze prodavca u pogledu isporuke robe o roku čini »bitnu povredu ugovora«²³⁾ Primenom argumentum e contrario, dolazimo do zaključka da raskid ugovora nije dozvoljen za slu-

²³⁾ Član 30. st. 1. tač. a Nacrta.

čaj nastale »nebitne povrede ugovora«. O samom pojmu »nebitna povreda ugovora« možemo da govorimo na osnovu poznatog pravila logike o korelativnim pojmovima. Dakle, nasuprot »bitnog« stoji ono što označavamo kao »nebitno«. Ovim smo želeli da ukažemo da su izvesna skraćanja učinjena u Nacrtu, a u odnosu na Jednoobrazni zakon, sasvim opravdana i umesna, mada su neki delovi na račun sažimanja izgubili u jasnoći.²⁴⁾

Intencija da se ugovor izvrši, da se sačuva i dođe do njegove realizacije daje puni smisao odgovarajućim odredabama Jednoobraznog zakona i Nacrta konvencije o nemogućnosti raskida za slučaj nastale »nebitne povrede ugovora«. Treba primetiti da sa istim ciljem takva rešenja preuzima i Nacrt zakona o obligacijama i ugovorima, s tom razlikom što on govori o »nebitnom sastojku« ugovora²⁵⁾.

Ipak, ako se više zadržimo na rešavanjima koje predviđa Jednoobrazni zakon, možemo uočiti da prema njima očuvanje ugovora po svaku cenu nije cilj kome treba težiti. Da je to tako vidi se iz odredbi člana 28. koji, po našem mišljenju, proširuje pojam »bitne povrede«, tj. pod određenim okolnostima i »nebitnu povredu« smatra »bitnom«. Citiraćemo ovaj član Zakona:

»Neizvršenje isporuke utvrđenog datuma predstavlja bitnu povredu ugovora kad su u pitanju stvari čija je cena kotirana na tržištima na kojima ih kupac može nabaviti«.

Drukčije rečeno, neizvršenje isporuke o roku koja čini makar i »nebitnu povredu«, ima se smatrati »bitnom« ako se radi o stvarima čija je cena na tržištima na kojima ih kupac može nabaviti«.

Ovim se kupcu stvaraju povoljnije okolnosti za raskid, u odnosu na slučaj kada povreda nije bitna. Raskidom ugovora njemu se pruža mogućnost da pribavi sebi robu koja mu je pristupačna, umesto da čeka isporuku od prodavca koji je pao u docnju. Sve ovo istovremeno ukazuje i na fluidnost postojeće granice između »bitne« i »nebitne« povrede ugovora.

Primer moguće transformacije »nebitne privrede« u »bitnu« sadržan je u stavu 2. člana 27. Zakona. Prema toj odredbi ako bi u slučaju postojanja »nebitne povrede« kupac hteo da raskine ugovor, on bi morao da prodavcu da naknadni rok »razumne dužine«. Ukoliko ovaj ni u tom roku ne isporuči stvar nastaje »bitna povreda« ugovora. To znači da u situaciji nastale »bitne povrede« na ovaj način, kupac stiže pravo izbora. Interesantno je ovde primetiti da haški Nacrt jednoobraznog zakona²⁶⁾ u članu 30. umesto nastanka »bitne povrede« ugovora, u napred iznetom slučaju, predviđa njegov raskid po »samom zakonu«. Rešenje u Nacrtu je jednostavnije, ali je Zakon ovde pokazao težnju da se ugovor sačuva, a spreči raskid. I kao što je povećana mogućnost nastupanja raskida po osnovu člana 28. Zakona korisna za kupca, tako je i nastojanje u stavu 2. člana 27. Za-

24) O ovome bliže videti: Kapor dr Vladimir, Sistem sankcije... str. 4, 5. i dalje.

25) Član 100. st. 1. Nacrta.

26) Tekst Nacrta jednoobraznog zakona o međunarodnoj prodaji telesnih pokretnih stvari (Projet d'une loi uniforme sur la vente internationale des objets mobiliers corporels), preveden je i objavljen od strane Instituta za uporedno pravo, Beograd, 1958. god.

kona da se ugovor sačuva od posebne važnosti za njega. Ovo se naročito odnosi na slučajeve kada kupac nema mogućnosti kupovine radi pokrića, a izvršenje ugovora je jedini način zadovoljenja njegovih potreba.

Ovakva rešenja u Zakonu govore o tome da on posebnu pažnju ukazuje pitanju celishodnosti i okolnostima konkretnog slučaja kod raskida ugovora.

III DOPUNSKI UZROCI ZA RASKID UGOVORA (čl. 75, 76, i 77. Zakona)

Jednoobrazni zakon u posebnom delu teksta sadrži opšte odredbe u pogledu raskida ugovora. Uglavnom se radi o ugovorima sa sukcesivnom isporukom kod kojih, između ostalih uzroka, neisporuko o roku takođe utiče na nastupanje raskida. To je bio i razlog da kroz kratak prikaz ukažemo, s obzirom na predmet ovoga članka, na mogućnosti raskida po ovom osnovu.

U slučaju kada je kod ugovora sa sukcesivnom isporukom kupac već primio jednu ili više isporuka on bi, prema smislu člana 75. st. 1. Zakona, imao pravo na raskid ugovora za ubuduće ukoliko su ispunjeni sledeći uslovi: a) potrebno je da prodavac ne izvrši neku svoju obavezu (to može da bude i prekoračenje roka isporuke), koja se odnosi na jednu isporuku kao celinu, b) takvo ponašanje prodavca mora da ima opravdan osnov za bojazan kupca da neće biti izvršene buduće obaveze, c) izjavu o raskidu kupca mora da učini u »kratkom roku«²⁷⁾

Prema Uzansama poverilac može odustati od ugovora u pogledu budućih obroka, pod uslovom da je od dužnika zahtevao obezbeđenje da obaveze u pogledu tih obroka na vreme ispunjava, a da dužnik na njegov zahtev ne da obezbeđenje (Uzansa 215. st. 2.).

Kupac može da raskine ugovor kako za već primljene isporuke, tako za buduće i već primljene, pod uslovom da su zbog svoje međuzavisnosti primljene isporuke bez interesa za njega. Ukoliko želi da raskine ugovor, on mora svoju odluku o tome da saopšti prodavcu u »kratkom roku«. Ova mogućnost ustanovljena je članom 75. st. 2. Jednoobraznog zakona, članom 103. st. 2. Nacrta zakona o obligacijama i ugovorima, a takođe i Uzansom 215. st. 3.

Jednoobrazni zakon dalje predviđa da kada se pre datuma utvrđenog za izvršenje ugovorne obaveze, prodavac ponaša tako da to izražava njegovu volju da učini »bitnu povredu« ugovora, kupac može izjaviti da ugovor raskida (čl. 76. Zakona).

Kada raskid ugovora nastaje na osnovu pomenutih okolnosti, strana koja je ugovor raskinula može zahtevati naknadu štete zbog nastupelog raskida (čl. 77. Zakona).

Mišljenja smo da su napred izneta rešenja, u vezi sa dopunskim uzorcima za raskid ugovora, sasvim logična i da je dobro što ih usvaja i Nacrt konvencije o međunarodnoj prodaji robe (čl. 48. i 49. Nacrta).

²⁷⁾ Istovetno rešenje usvaja Nacrt zakonika o obligacijama i ugovorima (član 103. st. 1.).

IV NAČIN I DEJSTVO OBAVEŠTENJA O RASKIDU

O obavezi kupca da obaveštava prodavca o svim pitanjima iz njegovog ugovornog odnosa, među njima i onim koja se tiču raskida, Jednoobrazni zakon govori opštom odredbom člana 14. Saopštenje mora biti dato »sredstvima koja se redovno upotrebljavaju u datim okolnostima«.

Nacrt konvencije posvećuje ovom pitanju član 10. i reguliše ga na znatno delatniji način. Stav 1. člana 10. predviđa isto ono što i čitav član 14. Jednoobraznog zakona. Prema komentaru Nacrta, sredstvo obaveštenja odgovara datim okolnostima ako pogoduje situaciji u kojoj se strane nalaze. Tako, na primer, određene potrebe za brzim prenošenjem obaveštenja čine odgovarajućim samo ona saopštenja koja su poslata tzv. sredstvima brzih komunikacija. U ta sredstva se ubrajaju telefon, telegram i teleprinter. Ako za iste okolnosti odgovara veći broj sredstava za komunikaciju, pošiljalac može odabrati ono sredstvo koje je za njega najpogodnije²⁸⁾

Ono što sadrži stav 2. i 3. Nacrta, novina je u odnosu na rešenja Jednoobraznog zakona u vezi sa obaveštenjem između prodavca i kupca. Tako se u stavu 2. ističe da izjava o raskidu ugovora ima dejstvo samo pod uslovom da je obaveštenje o tome poslato drugoj strani. Ovo je jedan od momenata u Nacrtu koji ukazuje da on napušta automatski način raskida ugovora koji je predviđen Jednoobraznim zakonom. Opšte uzanse ovaj vid raskida poznaju samo kod »fiksni poslova«. U slučaju odustanka od ugovora zbog docnije dužnika kod »nefiksni poslova«, Uzanse zahtevaju od poverioca da saopšti dužniku odustanak na siguran način (Uzansa 216. st. 1.).

Posebno značajna novina u Nacrtu je stav 3. člana 10. koji govori o situaciji nastaloj za slučaj da obaveštenje o raskidu ili obaveštenje o nedostatku saobraznosti robe, koje je kupac uputio, ne stigne prodavcu uopšte, stigne sa zakašnjenjem ili sadržina bude ne tačno preneti. Svi ti slučajevi, ukoliko nastanu, ne sprečavaju pošiljaoca obaveštenja da se na njega osloni.

Prema Uzansama se smatra da je saopštenje o odustanku od ugovora izvršeno u onom danu u kome ga dužnik bude primio (Uzansa 216. st. 2.).

Nacrt konvencije takođe prihvata teoriju prijema, ali uz pomenuta odstupanja koja su vezana samo za pitanje raskida ugovora i obaveštenja o nesaobraznosti robe ugovoru. Ta odstupanja, po kojima rizik vezan za obaveštenje pada na njegovog primaoca, imaju smisla u tome što je upravo on strana koja je povredila ugovor. Dakle, radi se o strani koja je isporučila robu nesaobraznu ugovoru ili strani koja je drugim svojim ponašanjem stvorila situaciju za raskid ugovora. »Ako rizik prenosa snosi adresat, onda to znači da je obaveštenje o raskidu odnosno o nesaobraznosti robe ugovoru proizvelo svoje dejstvo sa trenutkom odašiljanja«²⁹⁾. Prema tome, opšte

²⁸⁾ O ovome videti: Draškić dr Mladen, Opšte odredbe Nacrta konvencije o međunarodnoj prodaji robe, str. 9.

²⁹⁾ Draškić dr Mladen: Opšte odredbe Nacrta konvencije o međunarodnoj prodaji robe, str. 11.

pravilo iz člana 10. Nacrta odgovara rešenju našeg prava, jer u načelu prihvata teoriju prijema. Potpuna novina za naše pravo jesu pomenuti izuzeci predviđeni u stavu 3. člana 10. Nacrta.

V DEJSTVO RASKIDA UGOVORA

Nastupanjem raskida ugovora onemogućava se njegovo ispunjenje, a zasnovani ugovorni odnos između strana ugovornica se gasi. Po osnovu ugovora koji je raskinut, ugovorne strane jedna drugoj više ništa ne duguju (čl. 78. st. 1. Zakona).

Međutim, sam raskid ima određena dejstva u odnosu na ugovorne partnere.

S obzirom da za slučaj nastalog raskida pravni osnov učinjenih činidbi nestaje, strane moraju učiniti povraćaj onoga što su primile. Tako, ako je jedna strana izvršila ugovor, bilo potpuno bilo delimično, ona ima pravo da zahteva povraćaj datoga. Ako to pravo imaju i jedna i druga strana, onda se uzajamna vraćanja vrše istovremeno (čl. 78. st. 2. Zakona).

Treba istaći da se o međusobnom vraćanju primljenog, kod raskida zbog prekoračenja roka isporuke robe, prevashodno radi o slučajevima raskida ugovora sa sukcesivnom isporukom. Jer, kako smo napred već napomenuli, Jednoobrazni zakon ne prihvata pojam delimične neisporuke. Kada prodavac isporuči makar samo jedan deo od ugovorene količine robe, a nije u pitanju sukcesivna isporuka, onda kupcu stoje na raspolaganju pravna sredstva u vezi sa nedostatkom sobraznosti, a ne i u vezi sa neisporukom robe o roku. Istina je da i u tom slučaju možemo da govorimo o povraćaju robe od strane kupca za slučaj raskida, ali onog koji je nastupio zbog nedostatka saobraznosti robe.

Nemogućnost kupca da vrati stvar u stanju u kome ju je primio ima za posledicu gubitak njegovog prava da izjavi da raskida ugovor (čl. 79. st. 1. Zakona). Međutim, to ne utiče na ostala prava koja mu Zakon priznaje i on se može njima koristiti (čl. 80. Zakona).

U taksativno određenim slučajevima Zakon, ipak, dozvoljava kupcu raskid bez obzira na njegovu nemogućnost da vrati stvar u stanju u kome ju je primio. On će imati to pravo ako je:

- a) stvar propala ili je oštećena, ili se to desilo sa jednim njenim delom, usled nedostatka koji opravdava raskidanje ugovora;
- b) stvar propala ili je oštećena, ili se to desilo sa jednim njenim delom, usled pregleđa koji je zakonom propisan;
- c) kupac, pre nego što je otkriven nedostatak saobraznosti potrošio ili sredio jedan deo stvari u toku njene normalne upotrebe;
- d) nemogućnost vraćanja stvari ili nemogućnost vraćanja u stanju u kome je primljena nije nastala usled ponašanja kupca ili nekog lica za čije ponašanje on odgovara;
- e) oštećenje ili prerada bez značaja (čl. 79. št. 2. Zakona).

Kada prodavac vraća novac dužan je da plati zateznu kamatu na iznos koji vraća. Kamata teče od dana u kome je prodavac primio.

čenu, a stopa je jednaka zvaničnoj ekonomskoj stopi u zemlji u kojoj on ima svoje sedište ili u nedostatku sedišta, svoje redovno boravište, povećanoj za 1% (čl. 81. st. 1. Zakona).

U slučaju raskida kupac je, pored ostalog, dužan da naknadi prodavcu vrednost svih koristi koje je od stvari imao. Ta njegova obaveza predviđa se:

- a) kad je on dužan vratiti stvar ili jedan njen deo;
- b) kad mu je nemoguće da vrati celu stvar ili jedan njen deo, a ugovor je raskinut (čl. 81. st. 2. Zakona).

Opšte pravilo kod raskida ugovora, koje usvaja i Jednoobrazni zakon, predviđa da strana verna ugovoru ima i pravo na naknadu štete zbog neizvršenja usled kojeg nastaje raskid ugovora. Šteta se naknađuje u skladu sa pravilima o naknadi štete, međutim, mi se na njima nećemo zadržavati.

O dejstvu raskida, Nacrt zakona o obligacijama i ugovorima govori kroz član 106. kojim predviđa gotovo istovrsna rešenja kao i Jednoobrazni zakon. Najuočljivija razlika je u tome što Nacrt ništa ne kaže o slučajevima iz člana 79. Zakona. Izgleda da to i nije neophodno, jer član 79. govori o mogućnostima raskida ugovora u specifičnim situacijama nastalim neizvršenjem ugovornih obaveza. Dakle, uže posmatrano, ne radi se o pitanju koje se odnosi na dejstvo raskida ugovora, mada je u tesnoj vezi sa njim.

Na kraju ovog odeljka treba primetiti da i Nacrt konvencije o međunarodnoj prodaji robe, uz neznatna skraćenja i izvesne promene (više redakcionog karaktera), skoro u potpunosti zadržava rešenja o dejstvu raskida ugovora koja su predviđena Jednoobraznim zakonom³⁰).

ZAVRŠNE NAPOMENE

Uprkos postojanju različitih sistema i postupaka u vezi sa raskidom u pravima pojedinih zemalja, opšta je tendencija u savremenom pravu »da ugovor treba održati u dejstvu uvek kada je to moguće«³¹).

Po normalnom toku stvari, valjano zaključen ugovor o prodaji trebalo bi da prestane njegovim ispunjenjem. Međutim, u izvesnim situacijama odstupanje od pomenute težnje čini se sasvim opravdanim. Međunarodna prodaja je uslovljena obavljanjem čitavog niza pravnih i faktičkih radnji kako prodavca, tako i kupca. Raskid ugovora o prodaji zbog neisporuke robe u roku, je posledica neispunjenja jedne od kupčevih obaveza.

Predmet naše pažnje bila su pitanja koja se tiču uzroka i uslova čije je nastupanje potrebno da bi se došlo do raskida. Bilo je reči i o značaju načina saopštenja volje kupca da raskine ugovor, kao i dejstvu samog raskida.

³⁰) Videti odsek III Nacrta konvencije o međunarodnoj prodaji robe (čl. 51—54.).

³¹) Videti: Jankovec dr Ivica, Transformacija cene kao elementa ugovora o prodaji, Zbornik radova Pravnog fakulteta u Nišu, 1976. str. 236.

Smisao, cilj i opravdanje o dopuštenosti raskida postoje u činjenici o tome da ugovorne strane na osnovu raskinutog ugovora jedina drugoj više ništa ne duguju, čime im se pruža mogućnost da svoje potrebe zadovolje na drugi način.

Dakle, opšta težnja u savremenom pravu da se ugovor izvrši, nije isto što i stroga primena načela »pacta sunt servanda«. To je i razumljivo, jer bi u savremenim uslovima međunarodne prodaje striktno poštovanje ovoga načela značilo neminovnu »pobunu fakata protiv prava«.

Mi smo pokušali da o raskidu ugovora zbog prekoračenja roka u isporuci govorimo sa aspekta Jednoobraznog zakona, uz osvrt na rešenje istog pitanja u našim Opštim uzansama za promet robom. Na pojedinim mestima ukazali smo i na najnovije tendencije u pogledu raskida ugovora u međunarodnom i domaćem pravu. Izraz tih nastojanja na međunarodnom planu sadržan je u tekstu Nacrta konvencije o međunarodnoj prodaji robe, a na domaćem u tekstu Nacrta zakona o obligacijama i ugovorima.

Činjenica je da Jednoobrazni zakon o međunarodnoj prodaji telesnih pokretnih stvari kod nas nije izvor prava stricto sensu, ali je njegov značaj za poslovanje naših privrednih subjekata veliki. Kao tekst u čijoj su izradi učestvovali najjeminentniji stručnjaci iz čitavog sveta, ovaj zakon ima poseban značaj za praksu spoljnotrgovinskih arbitraža. Na taj način on utiče na praktično rešavanje pitanja koja se javljaju u vezi sa materijom koju reguliše. Jedno od njih jeste i problem raskida ugovora zbog neisporuke robe o roku. Pored toga, Jednoobrazni zakon ima određeni uticaj i na konkretna rešenja našeg prava.

Kada se radi o Nacrtu konvencije o međunarodnoj prodaji robe, čini se da je on otišao ispred Jednoobraznog zakona i da će snagom rešenja koja nudi, možda uz izvesna poboljšanja, biti prihvaćen u međunarodnom privrednom ugovornom pravu kada konačno bude usvojen kao konvencija.

Treba primetiti da je Nacrt u pogledu pitanja raskida ugovora zbog neisporuke robe o roku (pa i šire), bliži stanovištu našega prava nego što je to Jednoobrazni zakon. Između ostalog, to se ogleda i u napuštanju automatskog raskida i obavezne kupovine radi pokrivanja.

Kod analize problema koga smo obrađivali došli smo do saznanja da sve što je novo ne treba da se posmatra sa nevericom, kao što ne treba odbacivati ni postojeća rešenja koja na adekvatan način regulišu odnose u ovoj oblasti međunarodne prodaje.

LA RESCISION DU CONTRAT DE VENTE POUR CAUSE DE NON—LIVRAISON
DE LA MARCHANDISE A TERME (d'après la Loi uniforme de La Haye relative
à la vente internationale des biens meubles corporeels)

— R é s u m é —

En dépit de l'existence des systèmes et des procédures différents en relation avec la rescision dans le droit des divers pays, la tendance générale dans le droit contemporain est qu'il faut toujours maintenir le contrat en action quand cela est possible.

D'après l'état de choses normal, le contrat de vente conclu en bonne et due forme devrait prendre fin par son accomplissement. Cependant, dans certaines situations le renoncement à cette tendance paraît tout à fait justifié. La vente internationale est conditionnée par l'exécution d'une série d'actes juridiques et effectifs tant du vendeur, que de l'acheteur. La rescision du contrat de vente pour cause de non-livraison à terme, est la conséquence de l'inaccomplissement de l'une des obligations de l'acheteur. Les causes d'un tel fait peuvent être différentes et nous ne les avons pas prises en considération.

L'objet de notre attention était la question des conditions et des circonstances dont la manifestation est nécessaire pour que la rescision puisse se produire. La raison de l'admissibilité et de la manifestation même de la rescision se trouve dans le fait que les parties contractantes en vertu du contrat rescindé ne doivent plus rien l'une à l'autre, en conséquence la possibilité leur est offerte de satisfaire leurs besoins d'une autre manière.

Donc, la tendance générale dans le droit contemporain que le contrat soit exécuté, n'est pas la même chose que l'application rigoureuse du principe „pacta sunt servanda”. Cela est compréhensible, car dans les conditions contemporaines de la vente internationale l'observation stricte de ce principe signifierait „la révolte inévitable des faits contre le droit”.

Nous avons essayé de traiter la question de la rescision du contrat pour cause de dépassement du terme de la livraison sous l'aspect de la Loi uniforme, tout en nous référant aux solutions de la même question dans nos Usances générales du commerce des marchandises. Dans certains endroits nous avons attiré l'attention aussi sur les tendances les plus récentes relativement à la rescision du contrat dans le droit international et le droit national. L'expression de ces tentatives est contenue dans le texte du Projet de convention relative à la vente de marchandises internationale, et dans le droit national dans le texte du Projet de loi sur les obligations et les contrats.

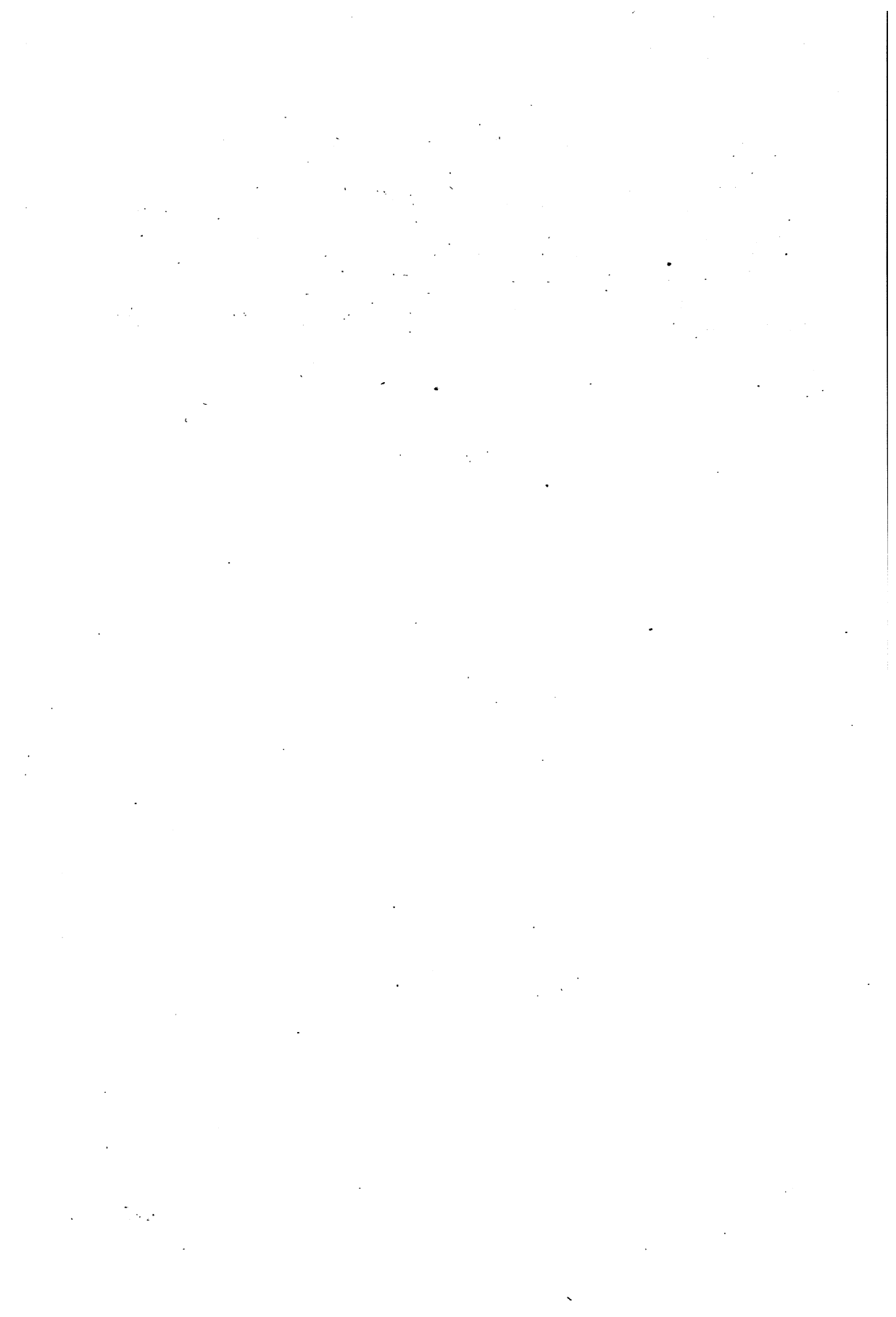
C'est un fait que la Loi uniforme relative à la vente internationale des biens meubles corporels chez nous n'est pas une source du droit stricto sensu, mais son importance pour la gestion des affaires de nos sujets économiques est énorme. En tant que texte à l'élaboration duquel ont participé les spécialistes les plus éminents du monde entier, cette loi a une grande importance pour la pratique des arbitrages de commerce extérieur. De cette manière elle influe sur la résolution pratique des questions qui se posent en relation avec la matière qu'elle régle. Une de ces questions est le problème de la rescision du contrat à cause de la non-livraison de la marchandise à terme. En outre, la Loi uniforme a une influence déterminée sur les solutions concrètes de notre droit.

Quand il s'agit du Projet de convention relative à la vente de marchandises internationale, il paraît qu'il a dépassé la Loi uniforme et que par la force

des solutions qu'il propose il sera adopté, avec certaines améliorations dans le droit contractuel économique quand il sera définitivement adopté comme convention.

Il faut remarquer que le Projet en ce qui concerne la question de la rescision du contrat pour cause de non-livraison de la marchandise à terme (et même plus largement), est plus proche à la manière de voir de notre droit que ne l'est la Loi uniforme. Entre autres, cela se reflète dans l'abandon de la rescision automatique de l'achat obligatoire aux fins de la couverture.

En analysant le problème que nous avons étudié nous sommes arrivés à la conclusion que tout ce qui est nouveau ne doit pas être considéré avec incrédibilité, de même il ne faut pas rejeter les solutions qui d'une manière adéquate règlent les rapports dans ce domaine de la vente internationale.

ZAVRŠNI DOKUMENT

XVII INTERFAKULTETSKE KONFERENCIJE PRAVNIH FAKULTETA JUGOSLAVIJE ODRŽANE U MILOČERU DANA 21. I 22. APRILA 1977. GODINE

Konferencija je održana u vrijeme intenzivnog rada na reformi visokog školstva i ostvarivanja zadataka proizašlih iz Ustava, Zakona o udruženom radu i odgovarajućih rezolucija X Kongresa SKJ. Referatima, stavovima i mišljenjima, kritičkom ocjenom i mnoštvom predloga, iznijetim u diskusiji, razmijenjena su iskustva i učinjen snažan podsticaj daljem radu na reformi fakulteta u cilju ostvarivanja opštih društvenih i posebnih ciljeva reforme.

Reforma fakulteta je stalan proces koji se odvija na svim pravnim fakultetima, uvijek pod različitim uslovima materijalne, smještajne, kadrovske opremljenosti, specifičnim potrebama regije u kojoj djeluju, velikog broja redovnih i vanrednih studija i drugim posebnim uslovima. To objašnjava razlike u prilazu zadacima reforme. Na Konferenciji je, pored svih tih razlika, izražena čvrsta riješenost da se rad na reformi pojača na svim fakultetima u skladu s intencijama u potrebama širih društvenih zajednica, udruženog rada, studenata i radnika fakulteta u skladu sa ustavom i zakonom i sprovođenju u život idejno-političkih stavova izraženim u rezolucijama X Kongresa i drugim aktima društveno-političkih organizacija.

Konferencija konstatuje da su svi pravni fakulteti uložili dosada napore da se samoupravno organizuju, da se povežu sa udruženim radom, da unaprijede nastavu i da se poveća efikasnost školovanja i studiranja. Konferencija je, međutim, konstatovala da postoji još niz otvorenih problema u oblasti razvijanja naučnog i nastavnog rada. U vezi s tim na Konferenciji je iznijet veliki broj prijedloga i sugestija. Konferencija je odlučila da u ovom završnom dokumentu sumira izražene preporuke, stavove i mišljenja u uvjerenju da će potsticajno djelovati u daljem radu na reformu fakulteta.

I

1. Pravni fakulteti su u dosadašnjem radu usaglašavali svoju organizaciju i strukturu promjenama Ustava i Zakona o udruženom radu. Oni će i u daljem radu na reformi usavršavati svoju organizaciju, u cilju jačanja samoupravljanja i određivanja društveno-ekonomskog položaja saglasno ciljevima reforme. Da li će fakulteti ostati je-

dinstvena radna organizacija ili će imati u svom sastavu osnovne organizacije udruženog rada, zavisi od položaja svakog fakulteta.

2. U cilju uključivanja u sistem usmjerenog obrazovanja, pravni fakulteti se moraju uključiti u vertikalna povezivanja sa srednjim i višim školama koje obrazuju radnike pravne struke. Korisno je:

— da već sada učestvuju u izradi nastavnih planova i programa srednjih i viših pravnih škola,

— da na osnovu tih usvojenih planova i programa vrše pripreme za usavršavanje svojih planova i programa,

— da izrađuju pravne okvire samoupravnog povezivanja u obrazovne pravne struke,

— da izvrše blagovremeno sve pripreme za prihvatanje i upis budućih studenata srednjih i viših pravnih škola.

3. U pogledu postojanja viših pravnih, najčešće upravnih škola, odnosno potrebe stvaranja prvog stupnja obrazovanja na pravnim fakultetima izražena su mišljenja:

— da postojeće više škole treba održati, ako udruženi rad smatra da su potrebne;

— da treba razmotriti, povezano s udruženim radom, eventualnu korist stvaranja prvog stepena pravnog obrazovanja. (Izražena su i suprotna mišljenja).

4. Izraženo je mišljenje da bi funkcionalnim povezivanjem pravnih fakulteta u zemlji moglo doći i do podjele rada među njima i specijalizacije u pojedinim oblastima.

5. U namjeri da se pomogne izgrađivanje usmjerenog obrazovanja uopšte, a posebno pravnog, iznijet je Predlog jedinstvene kvalifikacione lestvice, a djelimično i rješenja koja bi omogućila oslonac usmjerenom obrazovanju na sistem kvalifikacija zasnovana na materijalno-tehničkoj osnovi koja postoji u našoj zemlji, a formulisana je na društveno-političkim zahtjevima. U ovoj lestvici više se uspjelo kod opredeljenja, a manje kod ponuđenih rješenja.

Složenost rada i potrebno obrazovanje kao uslovi stepenovanja u kvalifikacionoj lestvici bi mogli biti detaljnije, kompleksnije i preciznije obrađeni i definisani obzirom na dalekosežnost rješenja ove vrste, a što je moguće postići putem multidisciplinarnih i komparativnih studija koje bi kvalitetu rezultata morale dati prednost nad hitnošću zadataka.

Ovako veliki broj stepena kvalifikacione lestvice je nedovoljno obrazložen pa se čini opravdanim pledirati da ih bude manje. Tome u prilog idu dosad poznata iskustva. U tim okvirima bi bilo moguće bolje precizirati i međusobno diferencirati kvalifikacije. Isto tako bi trebalo usmjeriti pažnju na iznalaženje kraćih, praktičnih i adekvatnijih naziva zanimanja.

Usmjerenom obrazovanju zasnovanom na Predlogu jedinstvene kvalifikacione ljestvice, davaće, vrlo vjerovatno, manje adekvatne polaznike za studiranje pravnih nauka od dosadašnjeg.

6. Pošto je poslijediplomsko obrazovanje pravničkih kadrova bilo predmet posebnih referata, a i diskusija je često doticala ovaj kompleks pitanja.

a) Poslijediplomsko permanentno obrazovanje postalo je potreba i sastavni dio rada pravnih kadrova. U ostvarivanju ovih zadataka, pravni fakulteti imaju sve značajniju ulogu. Da bi što uspješnije zadovoljili društvene potrebe u pogledu permanentnog obrazovanja, pravni fakulteti treba da osaoobraze opšti kurs pravnih studija budućim oblicima permanentnog obrazovanja tako da osposobljavaju studente za samoobrazovanje. Za samoobrazovanje studenata treba pedagoški pripremiti nastavnike i saradnike naročito u odnosu na fundamentalne i nove pravne discipline i na značaj toga za razvoj prakse, zakonodavstva, vezu s drugim granama prava itd.

b) Pravni fakulteti, kao osnovni nosioci zadataka permanentnog obrazovanja koje se ostvaruje poslijediplomskim studijama, treba da organizuju i stalno unapređuju poslijediplomske studije kao sastavni dio svojih osnovnih djelatnosti (obrazovanja i nauke). Pri tome treba voditi računa:

— o potrebama i interesima udruženog rada za naučnim podmlatkom i specijalistima raznih profila u oblasti pravnih djelatnosti, kao i obezbeđivanju uslova za stvaralački razvoj ovih kadrova;

— o društvenoj odgovornosti za naučni nivo i drugim kvalitetima poslijediplomske nastave; o aktuelizaciji načina njihovog organizovanja i izvođenja.

— o efikasnosti rada i racionalnom korišćenju sredstava za poslijediplomske studije.

Obzirom na nužnost racionalnog korišćenja naučnih potencijala Jugoslavije, pravni fakulteti nužno moraju saradivati u pogledu stvaranja uslova za organizovanje poslijediplomskih studija i to: u izradi dugoročnih planova poslijediplomskog obrazovanja za cijelu zemlju; u programiranju magistarskih i specijalističkih studija; u realizovanju (zajedničkom ili uz razmjenu nastavnika) određenih poslijediplomskih kurseva; u razvijanju razmjene iskustava, potrebnih informacija (bilo bi nužno obavještenje o poslijediplomskim kursovima, prijavljenim magistarskim radnjama, doktorskim disertacijama, o listi mogućih seminarских radova); u naučno istraživačkom radu u pogledu utvrđivanja potrebnih profila stručnjaka koji se obrazuju na poslijediplomskim studijama; u unapređivanju metoda i oblika poslijediplomskih studija.

c) Osim kroz magistarske i specijalističke kurseve kao obliku permanentnog obrazovanja diplomiranih pravnika, pravni fakulteti imaju i drugih zadataka u dopunskom obrazovanju pravnika: održavanje kraćih kurseva, savjetovanja i sl. oblika u vezi sa zadatkom osvježavanja — povratnog obrazovanja i usavršavanja diplomiranih pravnika.

Pravni fakulteti treba da budu u potrebnoj mjeri i nosioci zadataka u pogledu pravnog obrazovanja drugih profila visoko obrazovanih kadrova (npr: ekonomista, tehničkih stručnjaka-inženjera, koji rade u inspekcijским službama i dr.). I u ovom obliku permanentnog obrazovanja treba utvrditi potreban obim učešća pravnog fakulteta.

U ostvarivanju zadataka poslijediplomskog obrazovanja prav-
nika, pravni fakulteti treba da se angažuju i u ostvarivanju perma-
nentnog obrazovanja koje se neposredno organizuje i ostvaruje u dru-
gim organizacijama udruženog rada.

d) U vezi sa ovim zadacima i poslovima pravni fakulteti bi tre-
balo da preduzmu mjere i na svom organizacionom osposobljavanju
za korišćenje svojih nastavnih potencijala: npr.: organizovanje poseb-
ne jedinice, centra, odnosno službe za obavljanje administrativnih,
tehničkih i drugih poslova sa stručnim osposobljavanjem i usavrša-
vanjem pravnih kadrova.

e) U ostvarivanju zadataka poslijediplomskog obrazovanja, bez
obzira da li oni u cjelini ili samo dijelom obaveza pravnih fakulteta,
nužno se moraju angažovati naučni i stručni potencijali iz drugih or-
ganizacija udruženog rada, sudova, organa i organizacija javne up-
rave i dr.

7. Povezivanje pravnih fakulteta s udruženim radom je vrlo
raznoliko. Institucionalno povezivanje kroz samoupravne zajednice je
kritikivano ali su izražena mišljenja da ga treba usavršavati, najvje-
rovatnije u pravcu stvaranja užih, granskih interesnih zajednica, ko-
je bi mogle ostvariti funkcionalno povezivanje na određenim progra-
mima. U tom pogledu je izraženo mišljenje da bi i univerzitet mogao
nastati funkcionisanjem i povezivanjem na dogovorenim programima.

8. Iznijeto je obilje drugih oblika saradnje s udruženim radom.
Naročito u vidu različitih oblika permanentne nastave, koji udovolja-
vaju potrebe za usavršavanje pravnog obrazovanja radnika na prav-
nim i drugim (npr: bankarskim) poslovima, koji nisu pravnici, pril-
gođenim sa svim konkretnim zahtjevima radnih organizacija.

Izražena su mišljenja da postoje velike mogućnosti da se tre-
otvoriti prema udruženom radu, da je udruženi rad sve više spreman
za saradnju i da sve oblike te saradnje treba uključiti u dohodovni
sistem fakulteta, ostvarujući na taj način slobodnu razmjenu rada.

Posebno su zanimljiva iskustva Više pravne škole u Mariboru,
koja je ostvarila više oblika saradnje s udruženim radom, a s druge
s Pravnim fakultetom u Ljubljani i drugim nastavnim radnim orga-
nizacijama. Ona je skoro potpuno izjednačila položaj, prava i obave-
ze redovnih i vanrednih studenata, a nastavne oblike je tijesno po-
vezala s praksom i potrebama udruženog rada. Pored profesionalnih
pravnik, ova škola pruža i nepravnicima pravna znanja. Politikom
upisa (predupisivanje se završi do 31. marta) ostvaruju društveno že-
ljeno usmjeravanje ne deficitarne struke.

9. Konstatovano je da se udruženi rad usmjerio planiranju po-
treba za pravicima i da se sve više izjašnjava o liku diplomiranog
pravnik.

Izražen je kritičan stav prema tim planovima, zbog neadekvat-
ne metodologije planiranja.

U konsultovanju s predstavnicima udruženog rada pretežno su
izražena mišljenja da je, za sada, dovoljno jedinstveno (polivalentno)
obrazovni pravnik, pri čemu su prihvatljiva blaža usavršavanja.

Izražena su mišljenja da bi se mogao obrazovati i pravnik ope-
rativnog, akcionog profila. U tom pravcu bilo je iznijetih iskustava i

izraženih mišljenja o obrazovanju interdiscipliniranih profila stručnjaka uz učešće pravnih fakulteta, naravno vezano za izražene potrebe udruženog rada.

10. Nastavni planovi, a sa njima i nastavni programi su u stalnom razmatranju. Vrlo korisnom, u ovom pogledu, pokazala se aktivnost interkatedarskih radnih grupa. U usklađivanju stavova radi saobražavanja nastavnih planova i nastavnih programa neke katedre su postigle veći stepen saglasnosti (što se vidi npr: iz izvještaja Komisije za raspravljavanje problema o mjestu i sadržaju ekonomskih predmeta na pravnim fakultetima, koji je Konferencija prihvatila kao sastavni dio izvještaja Sekretarijata). Sekretarijat bi na shodan način trebao da podstakne saradnju i drugih katedri na ovom planu.

Neki fakulteti su u pogledu saobražavanja nastavnih planova i programa mnogo učinili, a niko ne smatra da je ovaj rad konačno dovršen. Unošenjem marksizma, izražene ideološko-klasne orijentacije, ciljeva odbrane i samozaštite, kao i prevencija negativnih društvenih pojava, potpuno je prihvaćena. Izražene su i izvjesne kritike, orijentisane u smislu otklanjanja uočenih nedostataka i usavršavanja onoga što je urađeno.

Naglašeno je da se u planove i programe unosi novo u našem društvenom i pravnom sistemu, da u tom pogledu treba nastaviti dosadašnji dosta uspješan rad. Ali nastavni planovi moraju sadržati, pored novih, još uvijek i dosta starih pravnih institucija, koje se nužno moraju zajedno izučavati.

Već se dosta jasno izjašnjavaju stavovi koje nove predmete treba unijeti u nastavni plan. Unošenje novina, nužno nalaže reviziju onoga što ostaje od starog u programima. Ta revizija transformiše i to staro u novo. Pri ovom odgovornom poslu nalaže se puna odgovornost i opreznost.

Naglašeno je da se u reformi nastavnih planova mora imati na umu da naši fakulteti treba da ostanu pravni fakulteti; pa čak i da pravo treba vratiti na pravne fakultete, što nikako ne znači da pravniku nisu potrebna i znanja iz drugih društvenih nauka.

11. U visokoškolskoj nastavi osjeća se potreba za proširivanjem, pored predavanja, i drugih formi nastave, naročito onih koje omogućuju aktivniju saradnju studenata.

Na pravnim fakultetima takve forme se prije svega mogu iskoristiti kod seminara i vježbi, gdje je moguće postići veću aktivizaciju studenata, između ostalog i pomoću rada u mnogim grupama.

Veću aktivnost slušalaca moguće je postići i na predavanjima koja se vode na način dijaloga.

Studij konkretnih odluka (sudskih, upravnih i samoupravnih, i u pedagoške svrhe pripremljenih spiskova, mnogo bi mogao pomoći kod konkretizacije pravne materije.

Za izvođenje takvih metoda moraju postojati neki preduslovi, a između ostalog: odgovarajuće prostorije i dovoljno kadra koji bi bio stručno pripremljen i lično spreman da izvodi takve oblike nastavnog rada.

U okviru svih oblika nastave treba nastojati da se studenti još u toku studija pripreme za praktičnu primjenu stečenog znanja i za

praktičan rad. Posebno u proces nastave uključiti sve češće stručnjake iz prakse koji su posebno stručni za pojedine oblasti ili imaju odgovarajuće stručno iskustvo koje će neposredno prenijeti studentima i doprinjeti da nastava bude utoku svih aktuelnih problema u praksi.

Nivo nastave i kvalitet svih nastavnih oblika mora se stalno podizati i mjeriti u poređenju s nivoom i kvalitetom drugih.

12. Mnogo je bilo iznijetih mišljenja u pogledu kondezovanja nastave iz pojedinih predmeta u jedan semestar.

Isticana je korist od toga, jer studenti usredsređuju svoj rad na dva-tri predmeta koje mogu, intenzivnim radom, savladati kroz jedan semestar. Primijećeno je da to vrijedi samo za neke predmete. Istaknuto je da rad u studijskim seminarima i sve veće napuštanje predavanja excetredra zahtijeva i dvosemestralno vrijeme za savlađivanje pojedinih predmeta.

13. Iznijeto je iskustvo fakulteta Bosne i Hercegovine u pogledu parcijalnih ispita.

Ovo iskustvo je vrijedno pažnje i zaslužuje da se i dalje prati i proučava.

Režim studija se mora pažljivo razmatrati uvijek u funkciji ciljeva reforme.

14. U režimu studija posebnu važnost ima položaj studenata. Cilj je reforme da udruženi rad postane odlučujući faktor u određivanju onih koji će studirati iz rada i uz rad, pa u tom pogledu treba pažljivo izgrađivati režim studija i odrediti pravni položaj jednih i drugih. Studentima uz rad treba pružiti posebnu, dobro razrađenu, pomoć u studiranju.

Delegati-studenti su dokumentovano iznosili mišljenje, često i vrlo kritička, o problemu udžbenika (koji su često nepodobni, neosavremenjeni, neopširni, skupi, privremeni); o potrebi idejno-političkog usmjerenja, adekvatnijeg prenošenja marksizma i dijalektičkog metoda, o nužnosti adekvatnog i stvarnog uključivanja studenata u sve oblike rada na reformi (pri čemu su ukazali na neke zanimljive i korisne aspekte u izmjeni nastavnih oblika povezivanja s praksom itd., ne odbijajući ni nove obaveze); o razvijanju kritičnosti kreativnosti svijesti o potrebi samoobrazovanja i daljeg izgrađivanja; o funkcionisanju delegatskog sistema u svojim redovima i potrebi njegovog daljeg, sadržajnog izgrađivanja; o uopštavanju rješenja nekih republika (Slovenija, Hrvatska) da studenti imaju jednak položaj i pravo u odlučivanju u organima upravljanja fakulteta kao i druge strukture (pravo veta). Iznosili su pozitivna iskustva i predlagali njihovo prihvatanje. Podvukli su potrebu aktiviranja svojih društveno-političkih organizacija (SSO i SK). Predlagali su stvaranje tzv. skupština delegata i čvrstoće povezivanja delegata sa bazom.

15. Efikasnost studiranja je složen zadatak. Sve preduzete mjere moraju voditi računa o ovom važnom zadatku reforme.

16. Naučno-istraživački rad je nužna pretpostavka uspješnog sprovođenja reforme, naročito u pogledu uspješnog obrađivanja novina u nastavnim planovima i programima.

Reformom nastavnog procesa se može osloboditi znatno vrijeme nastavnika koje će im poslužiti da se posvete naučno-istraživačkom radu i teorijskoj obradi svoje materije. U tu svrhu posebno može poslužiti kondezovanje nastave na jedan semestar.

Izraženo je i mišljenje da će integracioni procesi povezivanja fakulteta s drugim naučnim i obrazovnim radnim organizacijama, kao i s određenim snagama iz udruženog rada, omogućiti formiranje ekipa za naučni rad.

Pokrenuta su i pitanja od šireg značaja za naučni rad na pravnim fakultetima. Tako je ukazano da se naučna istraživanja i naučni interes moraju već sada orijentisati na krupna društvena pitanja i pravce razvoja društvenih nauka važnih za pravne nauke, kao što su socijalizam, samoupravljanje, informatika i kibernetika, upravljanje krupnim cjelinama (proizvodnim i urbanim). Mora se već sada gledati u budućnost i pripremati pravnike za pravnu obradu društvenih i naučnih problema koji će se nametnuti.

17. Dohodovni sistem, slobodna razmjena rada, društveno-ekonomski položaj pravnih fakulteta nisu dovoljno razmatrani. Ipak je u referatima i diskusiji ukazano na njihovu važnost i centralno mjesto u daljem sprovođenju reforme.

Ukazano je na postojanje značajnih razlika u materijalnom položaju pojedinih pravnih fakulteta. Ove razlike očituju se pri analizi svih elemenata koje u manjoj ili većoj mjeri određuju materijalni položaj pravnih fakulteta kao što su: a) struktura ukupnog prihoda pravnih fakulteta prema izvorima sredstava, b) struktura utrošenih sredstava, amortizacije i dohotka u ukupnom prihodu, c) iznos dohotka po studentu, po zaposlenom i po nastavniku, d) struktura raspodjelenog čistog dohotka, e) iznosi utrošenih sredstava zajedničke potrošnje po zaposlenom i dr. Postojanje razlika u materijalnom položaju pravnih fakulteta ne može se u svakom pojedinom slučaju niti objasniti niti opravdati: 1) nekim posebnim rezultatima koji su pojedini fakulteti ostvarili u naučno-nastavnom procesu — u odnosu na druge pravne fakultete; 2) nekim posebnim (otežanim) uslovima rada, većim brojem redovnih i vanrednih studenata i sl; 3) privrednom razvijenošću sredine i ekonomskom snagom područja na kojem djeluju pojedini pravni fakulteti; 4) činjenicom da se radi o nekom „starom” ili tek nedavno osnovanom fakultetu; 5) ni strukturom zaposlenih (odnosno nastavnog i administrativnog osoblja, odnosom u nastavnim zvanjima, odnosom stalnih i honorarnih nastavnika).

Raspoloživi podaci upućuju na zaključak da se u podmirivanju rashoda fakulteta još uvijek susrećemo s mnogim elementima (ranijeg) budžetskog sistema finansiranja obrazovanja koje uz nedostatke vezane uz ovaj način finansiranja ove društvene djelatnosti je opterećen i nekim drugim, dodatnim nedostacima. Odnos između fakulteta i samoupravnih interesnih zajednica još uvijek imaju neke od karakteristika budžetskih odnosa. Novi sistem finansiranja nije uticao na poboljšanje ionako nepovoljnog materijalnog položaja fakulteta — ne samo fakulteta kao ustanove, nego i materijalnog položaja nastavnika i studenata. Visina ličnih dohodaka nastavnika fakulteta zaostaju

za ličnim dohocima zaposlenih s istim ili sličnim kvalifikacijama u privredi i neprivrednim djelatnostima.

18. Kritički je razmatran i rad konferencije. Ukazano je na potrebu prilagođavanja novim uslovima, većem broju mlađih pravnih fakulteta, činjenici postojanja velikog broja studenata itd. Ukazano je na veliki broj pitanja od zajedničkog interesa na čijem rješavanju se može ostvariti saradnja i mogu donositi stavovi i rješenja prihvatljiva za sve. Podvučeno je da takvih, zajedničkih pitanja ima više nego onih drugih.

Stvarnu pomoć u reformi bi predstavljala studiozna rasprava o ključnim problemima pravnih fakulteta (ustavna reorganizacija, novi nastavni oblici, parcijalni ispiti, položaj studenata, slobodna razmjena rada i tsl.), pa bi vredjelo organizovati skupove na kojima bi se raspravljalo samo jedno od ovih pitanja od onih koji su u to upućeni.

Kritički je govoreno i o realizaciji odluka, prihvaćenih zaključaka i preporuka konferencija.

Bilo je i prijedloga da se umjesto ovih konferencija osnuje savez ili zajednica pravnih fakulteta.

19. Jednodušno je prihvaćen prijedlog da se pruža svestrana pomoć i puna zajednička podrška novoosnovanim fakultetima.

20. Za sledeću, XVII Interfakultetsku konferenciju, predloženo je za razmatranje više pitanja. Sve ove predloge, kao i druge koje će dostaviti fakulteti i pojedinci, razmatraće Sekretarijat XVII Konferencije i odlučiće o njihovom iznošenju pred Konferenciju.

21. Mjesto i uloga zajedničkih službi na pravnim fakultetima je od posebnog značaja obzirom na način i specifičnosti obavljanja njene osnovne djelatnosti. Položaj zajedničkih službi treba tako postaviti da optimalno omogućava obavljanje osnovne djelatnosti pravnih fakulteta. Nastavnički dio fakulteta treba u najvećoj mjeri osloboditi administrativnih poslova. Ovo posebno treba imati u vidu kod sadržaja rada asistenata. Obzirom da zajedničke službe opslužuju jednu od najsloženijih djelatnosti, ovu specifičnost treba organizovati u smislu postavljanja i vođenja određene kadrovske politike koja će davati rješenja za obavljanje složenih zadataka koji se pred zajedničke službe postavljaju. Osim toga, u svim organima na fakultetima i univerzitetu radni ljudi u radnim zajednicama u zajedničkoj službi treba da budu zastupljeni.

II

Konferencija je zaključila:

1. Da prihvati izvještaj Sekretarijata XVII Interfakultetske konferencije pravnih fakulteta Jugoslavije od 20. februara 1977. godine.
2. Da se Pravnom fakultetu u Banjaluci povjere poslovi Sekretarijata za organizovanje sledeće XVIII Interfakultetske konferencije.
3. Da se ovlasti Sekretarijat XVIII Interfakultetske konferencije da formira radnu grupu od pet članova o izradi predloga jedinstvenog dokumentaciono-informacijskog sistema pravnih fakulteta Jugoslavije.

4. Da se ovlasti Sekretarijat da formira radne grupe (operativne, ne brojne) radi kontinuiranog proučavanja određenih aktuelnih problema (kao što su rezultati naučne aktivnosti, obrazovnog procesa, uslovi finansiranja pravnih fakulteta). Povremeni izvještaji ovih radnih grupa dostavljali bi se svim fakultetima, a kompleksni izvještaji bili bi predmet kritičke rasprave na interfakultetskim konferencijama.

5. Da Sekretarijat razmotri metod rada iduće Konferencije i preispita njene ciljeve u sadašnjim uslovima djelovanja pravnih fakulteta kao i modaliteta ostvarivanja njenih odluka.

6. Da preporuči fakultetima razmjenu i dostavljanje svih njihovih normativnih akata i drugih važnih odluka o radu na reformi fakulteta.

7. Da zamoli sekretarijat i sve učesnike Konferencije, a posebno šefove delegacija fakulteta — učesnika, da na prikladan način objave ove stavove XVII Interfakultetske konferencije u odgovarajućim časopisima, zbornicima, biltenima i drugim publikacijama kako bi bili dostupni široj zainteresovanoj javnosti.
Miločer, 22. aprila 1977. godine

XVII INTERFAKULTETSKA KONFERENCIJA
PRAVNIH FAKULTETA JUGOSLAVIJE

PRILOG ZAVRŠNOM DOKUMENTU

1. Potvrđuje se pun značaj i potreba održavanja u nastavnim planovima pravnih fakulteta Političke ekonomije kao fundamentalne teorijske discipline. Dosadašnje planove i programe ove discipline treba saobraziti u smislu potpunijeg obuhvatanja opšte problematike robne privrede, problema savremenog kapitalizma, i, naročito, problema samoupravnog sistema privređivanja. U tom smislu treba formulisati minimalni nastavni program koji će prihvatiti svi fakulteti u zemlji.

2. Ekonomska politika bi se predavala poslije Političke ekonomije, a prije nauke o finansijama i finansijskom pravu. Ona treba da obuhvati opšta pitanja Ekonomske politike (razvojna politika, politika formiranja i raspodjele nacionalnog dohotka, politika tržišta i cijena, politika potrošnje), kao i osnovna pitanja glavnih privrednih djelatnosti, vodeći računa o specifičnostima pojedinih republika i pokrajina.

3. Finansiranje i finansijsko pravo kao i statističke metode treba takođe da zadrže svoje mjesto u nastavnim planovima pravnih fakulteta.

4. Radi stalnog praćenja gore pomenutih problema predlaže se permanentni rad u okviru interkatedarskih sastanaka, kao i već postojećih radnih grupa i komisija.

SADRŽAJ

Dr. MILIVOJE MARKOVIĆ: Pravosnažnost — — — — —	5
Dr. SLAVOLJUB POPOVIĆ: Organizacije udruženog rada i zajednice koje vrše poslove od posebnog društvenog interesa — — — — —	23
Les organisations de travail associé et les communautés qui exercent les affaires d'un intérêt social particulier — — — — —	46
Dr. MIODRAG MATEJIĆ: Nastanak i razvoj doprinosa u sistemu društvenih prihoda u Jugoslaviji — — — — —	49
La naissance et le développement des contributions dans le système des revenus sociaux en Yougoslavie — — — — —	72
Dr. DIMITRIJE KULIĆ: Promene u ustavnom sistemu Jugoslavije od Ustava SFRJ 1963. do Ustava SFRJ 1974. godine — — — — —	73
Les changements dans le système constitutionnel de la Yougoslavie depuis la constitution de la RSF de Yougoslavie de 1963 jusqu'à la constitution de la RSF de Yougoslavie de 1974 — — — — —	95
Dr. DRAGOLJUB STOJANOVIĆ: Tumačenje ugovora, samoupravnih sporazuma i društvenih dogovora — — — — —	97
L'interprétation des contrats, des conventions autogestionnaires et des accords sociaux — — — — —	109
Dr. MIHAILO METIĆ: Zakon o braku i porodičnim odnosima SR Slovenije — — — — —	111
La Loi sur le mariage et les rapports de famille de la République Socialiste de Slovénie — — — — —	134
Dr. LJUBIŠA JOVANOVIĆ: Nehat kao oblik vinosti — — — — —	135
La négligence en tant que forme de culpabilité — — — — —	158
Dr. MOMČILO DIMITRIJEVIĆ: Značaj Zakona o udruženom radu za našu teoriju i praksu — — — — —	159
L'importance de la Loi relative au travail associé pour notre théorie et pratique — — — — —	173
Dr. SLAVKO MARKOVIĆ: Zakonski naslednici — — — — —	175
Les successeurségaux — — — — —	198
Dr. DUŠAN R. PARAVINA: Prilog proučavanju nekih fundamentalnih pitanja nauke radnog prava — — — — —	201
Contribution a l'étude de certaines questions fondamentales de la science de droit de travail — — — — —	222
Dr. MIHAJLO ACIMOVIĆ: Razvoj marksistički zasnovane kriminološke nauke — — — — —	223
Le développement de la science criminologique Basée sur le marxisme — — — — —	242
Dr. ILIJA VUKOVIĆ: Marksizam i njegovo interpretiranje — — — — —	245
Le marxisme et son interprétation — — — — —	255
Dr. ZORAN ATANACKOVIĆ: Jedan prilog razmatranja pojma političkog sistema — — — — —	257
Une contribution a L'examen de la notion du système politique — — — — —	268

Dr BOŽIDAR KRSTIĆ: Sudsko-psihijatrijski aspekt narkomanija — —	271
L' aspectjuridico—psychiatrique de la narcomanie — — — — —	278
Mr MIRSA MIJAČIĆ: Prihvatanje ponude ćutanjem ponuđenog — — —	279
L'acceptation de l'offre par le silence de la personne a'laquelle l'offre a été faite — — — — —	291
Mr SLOBODANKA STOJIĆIĆ: Zakon o sudijama u Srbiji iz 1881. godine	293
La Loi relative aux juges de l'année 1881 — — — — —	317
Mr DRAGAN STANIMIROVIĆ: Sociološka misao Marksa Vebera — —	319
La pensée sociologique de Max Weber — — — — —	335
GORDANA STANKOVIĆ: Samoupravni sudovi i Zakon o udruženom radu	337
Les tribunaux autogestionnaires et la Loi relative au travail associé —	360
TOMA KLIKOVAC: O značaju predmeta ekonomskih nauka — — —	361
L'importance de la matière des sciences économiques — — — — —	375
VOJISLAV ĐURĐIĆ: Zabrana reformatio in peius u krivičnom postupku	377
L'interdiction reformatio in peius dans la procédure pénale — — — —	387
SLOBODANKA KONSTANTINOVIĆ: Uzroci recidivizma i tretman povrat- nika — — — — —	389
Les causes du récidivisme et le traitement des récidivistes — — — —	410
DRAGAN ĆORBIĆ: Lenjinova kritika mahističkog idealizma u teoriji sa- znānja — — — — —	411
La critique de Lénine de l'idéalisme machiste dans la théorie de la connaissance — — — — —	430
ALEKSANDAR ĆIRIĆ: Raskid ugovora o prodaji zbog neisporuke robe o roku — — — — —	431
La rescision du contrat de vente pour cause de non—livraison de la mar- chandise a terme (d'après la Loi uniforme de La Haye relative à la vente internationale des biens meubles corporeels) — — — — —	446
Završni dokument XVII interfakultetske konferencije pravnih fakulteta Jugoslavije održane u Miločeru 21. i 22. aprila 1977. godine — — — —	449